

УДК 050.9
С71

Спадщина. Альманах українознавства. Самвидав 1988-2000 років, вип.1-4
(Редактор альманаху М.І.Жарких).– К.: «Коронатор», 2005.
ISBN 966-96555-0-1

Електронна копія періодичного часопису «Альманах українознавства», який видавався самотужки українознавчим клубом «Спадщина» при Будинку вчених АН УРСР в 1988-2000 роках. Містить наукові статті, рецензії, повідомлення та документи клубу. Всі особливості автентичного тексту збережені.

УДК 050.9

Охороняється Законом України «Про авторське право та суміжні права»

ISBN 966-96555-0-1

© Автори статей, 1988-2005 р.

© Жарких М.І., 2005 р.

© ПП «Коронатор», 2005 р.

УКРАЇНОЗНАВИЙ КЛУБ "СПАДЩИНА"

С П А Д Щ И Н А

альманах українознавства

число I

К И І З 1989

З М І С Т

Слово до читачів	4
"СПАДЩИНА" ПОВІДОМЛЯЄ	
Положення про українознавчий клуб "Спадщина" Київського будинку вчених АН УРСР	7
Правління клубу "Спадщина"	11
Лист до Комісії Верховної Ради СРСР у питаннях підготовки змін і доповнень Конституції /основного закону/ СРСР	12
НАУКОВІ ОБРІЇ : ПРОБЛЕМИ, ПОШУКИ	
Юрій ДЗЯДИК Про науковий розділ часопису	15
Олександр КОВАЛЕНКО Загарбання чи визволення ?	19
Олекса ШПОТЬ Перша буржуазна революція на Україні	32
Олександр КРАВЧУК Остання олімпіада	39
"ПРОРЦИ СВОЇМ ЛУКАВИМ ЧАДАМ ..."	
М.ГОЛЯРЧУК До проблеми функціонування національних мов у науці	138
Рідна мова Академії наук УРСР	142
Юрко КОЧЕРЖИНСЬКИЙ Шапка Мономаха	144
Микола БОГДАНОВ Костьол у Києві	150
ПЛЕСО НАТХНЕННЯ	
Юрко КОЧЕРЖИНСЬКИЙ "Як хвиля моря на похилу рінь"	162
Олександр РАДЗІВІЛЛ "Час, люди добрі, час розкрити очі"	163
Микола ЖАРКИХ Троїцький монастир у Межирічі	165
Василь СТУС Пам"яті поета	169
Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ Поезії	177
Юрій ГАВРИЛЮК Могила В.Івасюка	182
КРИТИЧНІ НОТАТКИ	
Микола ЖАРКИХ М.О.Максимович і проблеми коректури	185
Юрко КОЧЕРЖИНСЬКИЙ Замість рецензій і заяв	198
Микола ЖАРКИХ Модель чорнобильського вулкану	208
Нові відомості про траву євшан	215

ХРОНІКА "СПАДЩИНИ"

Валентин СТЕЦЮК	Експедиція "Дністер-88"	220
Микола ЖАРКИХ	Вечір М.С.Грушевського	224
В.КОРОЛЬ	Знову про неформальні об'єднання	227
Іван ВАДЕРЕТРОВ-САТАНОВСЬКИЙ	Як козаки у футбол грали	229
Микола ЖАРКИХ	Marzenie o zlotym baranie ?	234

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ "СПАДЩИНИ"

Любий друже!

Перед тобою—перше число нового українознавчого часопису "Спадщина", що є друкованим органом українознавчого клубу "Спадщина" при Будинку вчених АН УРСР. Сподіваємось, що вміщені тут матеріали достатньо висвітлюють напрямки й суть роботи клубу; в цьому передньому слові ми хочемо зупинитись на принципах нашого видання.

Часопис "Спадщина" є незалежним виданням. Десятиліття порушень прав людини привчили нас боятись цього "страшного" словосполучення. В роки так званих "деформацій соціалізму", коли справдилося побажання, "чтоб к штыку приравняли перо", незалежний друк розцінювався як кримінальний злочин, письменників за їхні твори звинувачували у тероризмі, а посилання на гарантовану конституцією свободу слова вважалися божевіллям або підступами ворожої пропаганди. Перебудова, курс на побудову правової держави поклали край цій ганебній традиції, створили реальну можливість реалізації конституційних свобод громадян. Ми вважаємо видання цього часопису реалізацією нашого права на свободу слова, яка гарантована Конституцією УРСР /ст.48/. Ми враховуємо, що "громадянам Української РСР відповідно до цілей комуністичного будівництва гарантується свобода наукової, технічної і художньої творчості" /Конституція УРСР, ст.45/. Ми вважаємо, що притлумлення й перекручення наукових істин, брехливе й упереджене "відтворення" життя в художніх творах ні в якому разі не можуть відповідати цілям комуністичного будівництва. Брехня ще ніколи не допомагала у досягненні високої мети; і навпаки, дух вільного наукового, публіцистичного і художнього пошуку, який — ми сподіваємось — стане духом нашого часопису, сприяє прогресові українського народу.

Часопис "Спадщина" є українознавчим виданням. Під орудою велетенського бюрократичного апарату ми, українські інтелігенти, забули, що таке цілісність національної культури, що таке ноосферний підхід до її вивчення й розвитку. Нас виховували як фізиків або істориків, біологів або філософів, лікарів або інженерів, і як багатьох з нас задовільняла ця канцелярська "географія" єдиної

ноосфери! Як міцно ми забули, що інтелігент – це той, хто усвідомлює національну культуру як цілісність! Ми вважаємо, що розвиток українознавства як комплексної науки про український народ буде найкращою нашою відповіддю на спроби перехрестити українську націю у "частину єдиного радянського народу". Межі українознавства в нашому розумінні вельми широкі. Це не тільки вся сукупність наук про минуле й сучасне українського люду; сюди входить і вивчення тих подій загальносвітової історії, у вирі яких опинявся весь український народ або його частини, а також ті загальнонаукові питання, розробка яких, знання про які потрібні для вирішення проблем, що постають перед нашим народом.

Часопис "Спадщина" є науково-публіцистичним виданням. В ньому будуть вміщуватись перш за все праці членів клубу, а також праці інших українознавців, що побудовані на основі їхніх виступів у клубі. Питання про вміщення українознавчих праць інших авторів будуть вирішуватись редакцією або зборами клубу. Ми вважаємо доцільним мати в часописі такі розділи:

- документи клубу;
- наукові праці;
- публіцистика і красне письменство;
- критика, бібліографія;
- хроніка роботи клубу.

З разі потреби в цю структуру можуть бути внесені зміни.

З принципа вільного дослідження, що ми сповідуємо, випливає:

- публікація статті в часописі не означає, що редакція /а тим більше клуб/ згодна з усіма положеннями автора.

- Відповідальність за доброякісність фактичного матеріалу уповні лежить на авторі публікації.

У питаннях, пов'язаних з часописом, Ви можете звертатись до відповідального за випуск або членів редакції. Включайтеся у роботу клубу "Спадщина"!

Редакція:

“Спадщина”
повідомляє

"Затверджую"

Директор Будинку вчених

М.С.Яковенко

" " _____ 198 р.

"Затверджую"

Голова Ради Будинку вчених

В.П.Кухар

" " _____ 198 р.

П О Л О Ж Е Н Н Я

про українознавчий клуб "Спадщина"

Київського Будинку вчених АН УРСР

І. Загальні положення

Об'єктивні процеси інтернаціоналізації суспільного життя, розширення меж спілкування з іншими народами не знижує, а навпаки, підвищує інтерес до самобутньої спадщини свого народу. Бажання глибоко знати, розуміти його історію і культуру стане неодмінною умовою повнокровного життя суспільства, критерієм духовності людини.

Необізнаність в питаннях історії рідного краю, рідного народу збіднює внутрішній світ особи, робить її байдужою до долі своєї країни, до її майбутнього. Відхід від культурних джерел свого народу, його традиційних моральних цінностей відіграє не останню роль у розповсюдженні таких чужих явищ, як сурогати масової культури, релігійна містика, пияцтво і наркоманія. На жаль, такі явища трапляються і серед молодих науковців.

Поширеною формою спілкування людей, об'єднаних прагненням змістовно використовувати вільний час, підвищувати свій загальноосвітній та культурний рівень стає клуб за інтересами. Українознавчий клуб "Спадщина" при Київському Будинку вчених Академії наук УРСР покликаний організаційно згуртувати тих працівників установ Академії наук УРСР, хто прагне вивчати, засвоювати та пропагувати історію України, найкращі здобутки матеріальної та духовної культури свого народу, його прогресивні традиції.

Основні завдання клубу:

- підвищення інтелектуального та загальнокультурного рівня членів клубу, забезпечення їх змістовного дозвілля;
- поглиблення патріотичних та інтернаціоналістських переконань, виховання в дусі поваги до культурної спадщини та історичного минулого нашої Батьківщини;

- вивчення та популяризація творчих здобутків українського народу в контексті культурних взаємин з іншими народами, пропаганда наукових знань;

- поглиблення й удосконалення знань української літературної мови, виховання культури міжнаціонального і міжмовного спілкування.

Робота клубу проводиться в таких напрямках:

- лекції, організація диспутів та дискусій;

- влаштування зустрічей з відомими вченими, партійними, державними, громадськими діячами, працівниками культури;

- відвідування пам'ятних місць, поїздки та походи для збирання діалектологічного, етнографічного, фольклорного матеріалу;

- участь у вивченні, збереженні, відновленні пам'ятників історії та культури;

- зустрічі з представниками самодіяльних та творчих об'єднань Києва, республіки та союзних республік.

2. Основні напрями і зміст роботи.

Клуб "Спадщина" Будинку вчених АН УРСР проводить роботу в таких основних напрямках.

Науково-методична робота: методична допомога членам товариства, всім бажаючим в оволодінні методикою наукових досліджень в галузі гуманітарних дисциплін, добору і систематизації фактичного матеріалу, наукової та науково-популярної літератури, в поглибленому вивченні української мови, літератури, історії та ін;

Агітаційно-пропагандистська й культмасова робота: проведення лекцій, бесід, вечорів, свят у відповідності з цілями й завданнями, здійснення широких контактів з самодіяльними колективами й клубами в Києві й за його межами, пропаганда історичних знань, культури мови, української літератури й мистецтва, популяризації клубної роботи засобами масової інформації, активна участь у культурних та інших заходах Будинку вчених.

Творча робота: створення умов для оптимальної реалізації творчих можливостей і прагнень членів клубу, залучення їх до світу музики, літератури і мистецтва, закладення основ колективної творчості, наукові дослідження на стику різних наук, синтез науки й мистецтва, вдосконалення творчих досягнень клубу.

У процесі своєї діяльності клуб має намір поглиблено розглянути такі питання: проблеми українознавства, розвиток української мови, літератури, фольклору, мистецтва, етнокультурна еволюція українців, основні етапи історії України, джерелознавство, природне середовище на Україні.

3. Членство.

Членами українознавчого клубу "Спадщина" при Київському Будинку вчених можуть бути співробітники АН УРСР і наукові працівники вузів та НДІ м.Києва, а також члени їх сімей, які визнають положення клубу, беруть активну участь в його роботі і успішно пройшли кандидатський стаж /3 місяці/. Прийом в члени клубу здійснюється загальними зборами. Дійсні члени клубу мають право вирішального голосу.

Кандидатами в члени клубу можуть бути співробітники АН УРСР, працівники вузів і НДІ м.Києва, які бажають глибше познайомитись з історією, творчими здобутками українського народу, зробити внесок у виконання завдань клубу.

За активної участі в заходах допускається прийом до нього осіб, які не є науковими співробітниками.

4. Керівництво роботою і структура клубу.

Вищим органом клубу "Спадщина" Київського Будинку вчених АН УРСР є загальні збори його членів, які вибирають Правління клубу відкритим голосуванням строком на 2 роки. Чисельний склад правління встановлюється зборами. Правління клубу затверджується Радою Будинку вчених, його представники у відповідності із установленою квотою входять у склад Ради Будинку вчених.

Правління клубу вибирає зі свого складу голову та двох його заступників. Засідання правління клубу "Спадщина" проводяться не рідше як один раз на місяць.

Клуб здійснює свою роботу за річними планами, затвердженими Радою Будинку вчених.

Для залучення громадського активу до роботи при Правлінні клубу "Спадщина" в міру необхідності створюються секції:

1. Мовно-літературна.
2. Історико-археологічна.
3. Фольклорно-етнографічна.

Клуб "Спадщина" Київського Будинку вчених має емблему, значок і вимпел.

5. Кошти клубу.

Клуб "Спадщина" Київського Будинку вчених діє за принципом часткової самоокупності.

Кошти клубу складаються із:

а/ Відрахувань із бюджету Будинку вчених, які виділяє Рада Будинку вчених у відповідності із кошторисом заходів клубу, затверджених Радою Будинку вчених;

б/ додаткових асигнувань на окремі заходи, які виділяються Радою Будинку вчених із доходів Будинку вчених від проведення різноманітних заходів;

в/ цільових засобів, які виділяються через Будинку вчених добровільним товариством охорони пам'яток УРСР і Українським відділенням Радянського фонду культури;

г/ доходів від платних заходів, які проводить клуб;

д/ членських внесків.

Ревізію діяльності клубу здійснює ревізійна комісія Ради будинку вчених.

Відповідальність за правильність витрачання коштів несе бухгалтерія Будинку вчених.

6. Питання про внесення змін до Положення про клуб і саморозпуск вирішуються загальними зборами клубу при наявності не менше як 2/3 його членів.

СКЛАД ПРАВЛІННЯ
УКРАЇНОЗНАВЧОГО КЛУБУ "СПАДЩИНА"
при Будинку вчених
АН УРСР

Голова клубу - д.філософ. н., професор КДУ
Кудін Вячеслав Олександрович
сл. 221-08-79, д.229-80-80

Члени правління клубу:

заступник голови клубу, секція проблем українознавства -
Заєць Іван Олександрович

заступник голови клубу, екологічна секція -
Добрянський Леонід Анатолійович
сл. 216-36-55

секретар клубу - Забава Луція Казимірівна
д.444-13-44

Інформаційний сектор, екологічна секція -
Федорук Олександра Георгіївна,
сл.444-11-91, д.277-39-69

секція проблем українознавства, мовна секція "
Кулініч Віктор Пилипович

історична секція - Марких Микола Іванович
сл.444-25-48
Панасюк Олексій Іванович
сл.551-06-45, д.419-84-22

літературно-мистецька секція - Білокінь Сергій Іванович
сл.225-42-71, д.221-49-86

Паляниця Лідія Петрівна
д.268-46-29

Дмитренко Леонід Юр'євич
д.546-46-30

У Комісії Верховної Ради СРСР у питаннях підготовки змін і доповнень Конституції (Основного закону) СРСР

Україномовний клуб "Спадщина" при Київському будинку вчених звертається до Вас з такими пропозиціями й зауваженнями щодо проекту Закону про зміни й доповнення Конституції СРСР.

1. Запропонований проект стосується змін тільки в утворенні й діяльності Верховного законодавчого органу Союзу РСР. При цьому випускається з уваги, що СРСР є федеративною державою, союзні республіки зберігають свій суверенітет, добровільно відступивши частину своїх функцій загальносоюзним органам. А тому таку серйозну зміну Конституції, спрямовану на посилення влади загальносоюзних законодавчих органів, можна провести лише при згоді на неї всіх союзних республік.

2. Представництво у Верховному органі влади громадських організацій у вигляді третини депутатських місць є неприйнятним, бо при цьому порушується низка загальнодемократичних положень. Громадські організації беруть участь у висуванні кандидатів у депутати, які безпосередньо обираються населенням, але крім цього одержують додаткові місця, що надаються депутатам, обраним на з'їздах або навіть на пленумах центральних органів відповідних організацій, тобто по суті, назначуваним депутатам (традиції проведення у нас пленумів добре відомі). Є організації, що звуться Всесоюзними, але по суті Російські, бо в РСФСР відповідних республіканських організацій немає (наприклад, Академія наук СРСР), що теж веде до порушення рівноправності союзних республік. Нарешті людина, що є членом кількох громадських організацій за запропонованим проектом Закону голосує кілька разів (порушення принципу: одна людина – один голос).

3. Вибори постійно діючого вищого законодавчого органу країни – Верховної Ради – в запропонованому проекті Закону мають відбуватись не прямо, а через з'їзд Народних депутатів. Постійно діюча Верховна Рада в особі її депутатів безпосередньо перед виборами не звітує, депутатів Верховної Ради виборці відкликати не можуть.

4. Інші, дрібніші зауваження як, наприклад, наявність ряду винятків із загальних принципів, проголошуваних Законом (можливість обрання депутатом голови виконавчої влади, можливість бути депутатом двох Рад, тощо), вказують на недопрацьованість запропонованого проекту. На ньому лежить знак квапливості, про що свідчить також дуже

малий строк, одведений на всенародне обговорення проекту Закону, дуже важливого для нашого життя. Крім того, слід би поименно назвати тих, хто брав участь у його опрацюванні, бо загальновідомо, що бюрократи (й не тільки вони) дуже охоче посиляються на колегіальність, колективність, коли намагаються подати вигідні їм рішення, підмінюючи колегіальність.

На нашу думку, зміну Конституції слід починати із зміцнення ленінських принципів Союзу РСР як федерації рівноправних суверенних союзних республік. Для цього необхідно при утворенні Ради Національностей з 750 депутатів обирати до його складу по 50 представників із кожної республіки. Республіки, що мають у своєму складі автономні національні утворення, повинні врахувати це при формуванні своїх центральних органів. Багатонаціональні республіки, що не мають національних автономних утворень, можуть створювати національні сільські, селищні, міські, районні національні Ради та визначити форму їх представництва у верховному органі республіки. У свій час при обговоренні питання про створення СРСР аналогічні пропозиції на З'їзді партії висував Х.Раковський.

Зміни, що вносяться в Конституцію СРСР, повинні вступати в силу тільки після ратифікації їх усіма союзними республіками.

Комітет конституційного нагляду має утворюватись на основі рівного представництва союзних республік з осіб, призначених Верховними Радами республік. У його обов'язки слід включити розгляд питань відповідності загальносоюзних, республіканських законів.

Обмаль часу для обговорення і необхідна для врахування нашої думки стислість не дозволяють відзначити постатейно й у кожному пункті всі недоліки проекту. На закінчення ще раз підкреслимо, що зміну Конституції слід починати з відміни фактично проведеної в житті в сталінські часи "автономізації", яке супроводжувалось небувалою концентрацією влади в центрі, а не з посилення центральної не тільки виконавчої, а й законодавчої влади.

Схвалено на засіданні клубу "Падщина" 14 листопада 1988 р.

На час опублікування цього звернення Закон уже прийнято Верховною Радою СРСР. Найбільш кричущі недоречності проекту в прийнятому Законі усунуто, але залишилась загальна спрямованість на посилення центральної влади. Першу частину гасла "сильний центр – сильні республіки" виконано. Чи буде виконано другу частину, чи, може, гасло слід розуміти так, як це було донедавна: "республіки можуть бути сильними тільки при сильному центрі"?

Нахкові
обрії:
проблеми
і пошки

ЮРІЙ ДЗЯДИК

ПРО НАУКОВИЙ РОЗДІЛ НАШОГО ЧАСОПISУ

Наш часопис є українознавчим виданням. Отже, науковий розділ його має на меті пізнання історії та культури українського народу та шляхів його розвитку.

Шлях історичного розвитку залежить від вихідної точки. Спроби нівелювати культурні особливості на стрімких поворотах історії завжди призводять до сильних соціальних конфліктів, котрі згодом, як відомо з історії, ведуть до трагедій, до багатомільйонних безвинних жерств.

Отже, соціальне замовлення до українознавства – висвітлення тих особливостей українського народу, які впливають на його історичний шлях. Необхідність такого дослідження тим більша, чим більше стрімким стає темп змін у суспільному житті.

Українці з 1917 року мають свою державність – УРСР. Україна – багатонаціональна радянська республіка. Більш ніж дві з половиною тисяч років сягає історія українських греків. З часів Київської Русі відомо про проживання тут предків сучасних болгар, угорців, татар, євреїв та інших народів, що нині становлять національні меншості на території України, а частіше перетворилися в етнографічні групи українців. Ми вважаємо своїм обов'язком сприяти становленню культурознавства кожного з цих народів або груп.

Які вимоги ми ставимо до наукових статей нашого часопису?

1. Викладення повинно бути вільним від прихильності до ілюзій, чистим від манери вирішувати суто наукові питання апеляцією до авторитету, до постанови якого-небудь органу влади або до рішення більшості.

Відданість істині, беззастережне слідування логіці – неодмінна умова причетності до науки.

2. В науці має право на існування будь-яке твердження або система тверджень /теорія/, що не суперечать фактам чи висновкам з фактів. Домагання до монополії на істину, тобто до адміністративної або будь-якої іншої перешкоди розвитку і розповсюдженню теорій, що не суперечать фактам, несумісні з науковою етикою.

3. Протиріччя в науці повинні вирішуватися шляхом точного висвітлення області істинності кожного з формально несумісних

тверджень /теорій/ та зняття несумісності у їх синтезі. "Справжня мудрість завжди містить у собі взаємно протилежні твердження" /Нільс Бор/.

Ці вимоги природні і майже самоочевидні, вони вироблені тисячолітнім розвитком світової науки.

Декілька слів про напрямки українознавчих досліджень, які сьогодні є найбільш актуальними.

1. Етнічна історія України та етногенез українців.

Як відомо, у світі немає абсолютно чистих націй. Наприклад, в етногенезі англійців взяли участь бритти /кельтське плем'я, нащадками якого є сучасні бретонці/, англи і сакси /германці, предки датчан й фрізів/ та норманни /споріднені до сучасних французів, що живуть у Нормандії/. Всупереч відомому міфу, надзвичайно строкатим є етногетичний склад сучасних німців. Окрім широко відомих германських, кельтських та балто-слов'янських складових частин, антропологи довели, що в складі німців Тюрингії існує давня монгольська /гуннська або тюркська/ лінія: не випадково по німецьки Н е — богатир, велетень, Н е а е — курган, дослівно могила велетня.

Відомо, що в етногенезі українців, oprіч слов'ян, прийняли участь іранці /скифи, сармати, алани/, тюрки /печеніги, половці, болгари та ін./, германці /остготи/, угорці, можливо, кельти, фракійці. Надзвичайно своєрідним, вкритим шаром міфів, є етнічний склад українського козацтва: немає жодних підстав відкидати версію про неперервну історію козацтва щонайменше з VIII сторіччя нової ери.

Але що говорити про віддалені часи, якщо навіть етнічні процеси на Україні XV—XVIII століть — майже суцільні запитання, відповіді на які сучасних істориків не витримують критики! Якщо напрям міграцій населення у Литовсько-Руській, а після 1385, особливо після 1569 — у Польсько-Литовській державі більш-менш ясний, то розмір міграцій порівняно з корінним населенням невідомий.¹

2. Національні меншості України та етнографічні групи українців.

До цього дні шкільна географія розповсюджує міф про існування

---

¹ /Ред./ Читай в цієї теми: Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м.Києві як джерело до вивчення міграцій населення України I пол. XVII ст. // Архіви України. — 1985. — №5. — С.55.

однаціональних держав. Потім ми дізнаємось, що в Іспанії живуть баски, каталанці, галісійці, у Франції - бретонці, провансальці, у ФРН - баварці, шваби, саксонці та ін. З подивом ми дізнаємось, що ФРН - дійсно федерація, і що землі ФРН, наприклад, та ж Баварія чи Нижня Саксонія, мають чи не більшу економічну та культурну автономію відносно центрального уряду, ніж союзні республіки СРСР. Як не дивно, це чомусь не призводить ні до економічного, ні до політичного занепаду ФРН або інших федеративних країн, наприклад, США порівняно з тоталітарними державами.

На Україні поруч з українцями впродовж багатьох віків живуть греки, болгари, угорці, поляки, євреї, румуни, ще недавно жили німці та кримські татари. Щодо самих українців, то часто-густо надзвичайно важко сказати, чи є та чи інша спільність етнографічною групою українців, росіян або білорусів, чи це взагалі залишок якогось древнього народу, що частково перейняв українську або іншу східнослов'янську мову. Це відноситься насамперед до населення Слобідської України, Таврії, Донецького басейну та Полісся. Можливо, до висвітлення цих питань на початку підійшов би такий інструмент, як гіпотеза лінгвістичної неперервності.

Далі, необхідно більш обгрунтовано проаналізувати етногенез бойків, лемків та гуцулів. Наскільки відомо, не знайдені факти, які б суперечили гіпотезі, що бойки споріднені із древнім кельтським племенем бойків.

3. Національний характер різних етноісторичних складових частин українців.

Висвітливши генофонд українського народу, необхідно описати характерні риси українців, насамперед у такій відносно інваріантній системі координат, як відношення до вічних цінностей та до соціальних структур: трактування понять добра і зла, свободи та обов'язку, толерантність чи непримиренність до іншої думки, відношення до влади, розвиток почуття власної гідності, повага до гідності та прав іншої особи та ін.

Національний характер отримує своє матеріальне відображення у формах архітектури /це - наочно видиме відображення/ та у формах господарського життя /це - відображення, що найбільш впливає на добробут народу/. Порівняйте стрімку готику та ліниві візантійські куполи - й шляхи політичного та економічного розвитку

протестантських та православних країн!

4. Традиційні економічні структури та відносини українців на Батьківщині та за її межами.

5. На межі Сходу і Заходу, степу і лісу. - Складові частини української культури.

6. Побут та звичаї різних верств українців.

7. Місце українського народу серед народів світу. Зовнішні зв'язки.

8. Політична історія України /себто класична історія: хто коли де панував, хто в ким коли воював/, історія права і структури влади.

9. Українці за межами УРСР.

Мета усього комплексу досліджень - створення правдивого динамічного образу українського народу, образу, який би твердо спирався на ґрунт фактів. Цей образ, або модель віддзеркалював би сучасне, висвітлював минуле й дозволяв прогнозувати майбутнє.

ЗАГАРБАННЯ чи ВИЗВОЛЕННЯ?

(погляд на литовсько-українські взаємини у І4 ст.)

Сьогодні на Україні українську мову зведено до представницького мінімуму. Це зараз у всіх на вустах. Однак проблема не тільки в тому, якою мовою будуть розмовляти українці 21 ст., чи материнською мовою, чи мовою "Інтернаціонального єднання". Вже сьогодні є думка, що в національній самосвідомості мова, попри всю її важливість, все ж займає не перше місце.

"Язык, бытовые навыки, антропологическая родословная - все это становится второстепенным, рядом с о с о з н а н и е м единства со своим народом, его историей. Сливаясь, самосознание отдельных людей образует поток, в котором вызревает и чувство национальной гордости, и ощущение причастности к общей истории". (Член-корр. АН СССР В.Алексеев. "Знание - сила", № 12, 1987, 34).

Історія ... А що знає сьогодні радянський українець про Історію своєї Батьківщини? Визвольну війну 1648-54 рр.? Воз"єднання України з Росією, до якого його предки, якщо вірити офіційним джерелам, прагнули мало не від колиски? Але ж праннуть в просторі і в часі. Та де ж той простір, де той час, хто про нього знає?! У всякому разі на сторінках шкільних, та й вузівських підручників його ледве можна знайти.

Шлях наш в п'яті. Ось одна з "БЛИХ", чи "затемнених" сторінок нашої Історії - І4 сторіччя. Після 1930 року українські історики практично не "цікавляться" цією темою. Тому кожна книга, де про цей період сказано хоча б побіжно, нашому читачеві, не знайомому з рідною Історією, сходить за Істину в кінцевій Інстанції. Особливо, коли на титлі стоїть назва академічного видання. І якби не В.Т.Пашуто, І.Я. Флорянов, Б.Д.Греков - "бідизна" того віку буда б ще густішою, бо праці вчених України, що раніше займалися цим питанням, замовчуються.

І ось все це робилось і робиться, не зважаючи на принципово важливе значення цього періоду в Історії України, з марксистської точки зору, - періоду формування української народності, періоду становлення єдиної держави литовців, білорусів, українців, періоду боротьби проти Золотої Орди та Тевтонського Ордену.

Безумовно, обмеженість письмових та літописних джерел, слабе висвітлення археологічного матеріалу не сприяє всебічному вивченню

епохи. Але ж треба колись почати (чи, краще сказати, продовжити роботу попередників) ! І тут великої ваги набуває початкова позиція дослідника. Чи в нього єдина, задана "згори" позиція, чи він враховує альтернативні гіпотези.

Тут ми не будемо шукати абсолютної Істини. Ми просто нагадаємо тим, хто знав та "забув", розповімо тим, хто вперше чує, про дещо відмінне від сьогоденної "офіційної" схеми трактування подій на Русі - Україні (Литовській Русі) №у ІЗ-І4 столітті. Покажемо коріння "офіціозу" та древо "призабутої" концепції.

І. Свого часу російською та польською Історіографією була створена теорія захоплення Західної та Південно-Західної Русі (в сучасних термінах - Білорусії та України) Литвою. На відміну від європейського колоніалізму царський колоніалізм поширювався на суміжні території, що диктувало необхідність асиміляції їх народів. Тому опертя робилось на "мирні" заходи поневолення: на загарбання через "освобождение", "любовь и нравственное соединение отторгнутых частей нераздельного Отечества" - особливо коли це стосувалось українських чи білоруських земель. Про це писав ще Ф.Енгельс у відомій роботі "Внешняя политика русского царизма":

"Это давало великорусским царям желанный предлог для притязаний на территорию бывшего Литовского княжества, как на национально-русскую область, угнетенную, однако, Польшей; хотя, по крайней мере матороссы, по мнению виднейшего современного слависта Миклошича, говорят не просто на одном из русских диалектов, а на вполне самостоятельном языке; другой предлог для вмешательства состоял в том, чтобы в качестве защитников православия выступить в пользу православных униатов, хотя последние давно уже примкнули со своим положением по отношению к римско-католической церкви" (Маркс К., Энгельс Ф. - Сочинения. - Т.22. - С.19).

Тож не випадково великий Карамзін у своїй "Истории государства российского", писаній на замовлення його "Імператорської Величності", відзначав:

"Не знаем, когда именно Литовцы овладели странами Днепровскими, знаем только, что Киев при Дмитрии Донском уже был в их власти (без сомнения и Черниговская область). Таким образом, наше отечество утратило, и надолго, свою древнюю столицу. Бояре ... не дерзнули остановить гибельных для южной России успехов литовского оружия ... Властвуя над Литвою и завоеванной (підкреслення О.К.) частью России он (Гедимін - О.К.) именовал себя Великим князем Литовским и Российским". (СПб., 1892. -Т.4. - С.134).

Ця теза надалі отримала свій розвиток в подальших працях багатьох російських Істориків. Наприклад:

"... с конца 12, особенно в 13 веке литовское племя ... начинает спланировать в одногосударство и подчинять своей власти соседние славяно-русские племена, ослабленные к тому времени разделением русского государства на уделы и татарским нашествием на Русь" (Батюшков Л.Н. Белоруссия и Литва.- Спб. 1890. - С.58).

Тут, крім постулювання факту захоплення, з'являється намагання проаналізувати його причини, пов'язуючи їх з татарським нашествям та роздробленням колись могутньої та неподільної держави - Русі. Але ж перший та єдиний татарський напад на Білорусію, датований 1258 роком, а в цей час вже 20 років, як існує литовська держава, зі стольним градом в білоруському Новгородку. По-друге, розділили Русь на князівства не татари, а Любецький з'їзд князів за 150 років до них. Тоді ж, тобто в середині 13 ст., Русь, як вважав відомий український історик Костомаров і довів визначний російський історик-марксист Покровський, мала конгломерат князівств-держав, а не єдину державу:

"Промежуток времени с 13 по 15 век выделяют иногда как специально "удельный период русской истории"... Нет необходимости говорить, что представление это исходит от мысли о "единстве русской земли" до начала удельного периода. Русь распалась, а потом ее опять "собирали". Но мы уже знаем, что говорить о "едином русском государстве" в Киевскую эпоху можно только по явному недоразумению. Выражение "русская земля" знакомо по летописям и поэтическим произведениям того времени, но им обозначалась Киевская область, а распространительно, поскольку Киеву принадлежала гегемония во всей южной Руси, и вся эта последняя" (підкреслення О.К.). Из Новгорода или Владимира ездили в Русь, носсами Новгород и Владимир Русью не были ... Политически древняя Русь знала о киевском, черниговском или суздальском княжении, а не о русском государстве. Рассыпаться было нечему, стало быть нечего было и собирать. В старевшую - собственно, по своему происхождению карамзинскую терминологию (підкреслення О.К.) пытались вдохнуть новое содержание." (М.Покровский. "Избранные произведения", 1966, т.1, с.220).

В той же час російські історики 19 сторіччя, виконуючи те, що ми звемо сьогодні соціальним замовленням, змушені були пояснювати (так тоді було заведено в науці) ту легкість, з якою Русь "піддалась Литві. Ось, наприклад, як робить це відомий вітчизняний компілятор та популяризатор М.Коялович:

"Татарское нашествие, поразившее русских в южной половине (підкреслення О.К.) Западной России, придвинуло их массово литовским пределам и явно вызвало Литву двинуться на юго-восток и утвердить свою власть над этими русскими, представлявшими теперь легкую добычу и даже расположенными признать над собой литовскую власть, чтобы иметь в ней защиту от татар. Объеди-

нение между этими новыми силами - литовскими и русскими - и устройство ими новой западно-русской государственности подвигалось очень быстро и легко". ("Чтения по истории Западной России". Спб. - 1884).

II. Ці погляди М.Коялович запозичив у таких відомих вчених як М.П.Дашкевич, М.В.Володимирський-Буданов, Ф.І.Леонтович, частково, В.Б.Антонович. Ось думка одного з них:

"С легкой руки польских историков и юристов Чацкого, Ярошевича и других ... вошла в обращение гипотеза "немецко-литовского" феодализма как ближайшего результата завоевания Руси. Та же самая гипотеза пользуется еередня доселе почти полным кредитом и среди русских историков и юристов ...

Ввиду важности вопроса необходимо остановиться на фактических данных касательно "завоевания" Литвою западной половины русской территории. Нет надобности при этом входить в детальный разбор всех данных: главные из них достаточно выяснены в трудах тех же историков, которые принимают на веру гипотезу литовского "завоевания" Руси.

Первые известия о "зависимости" русских земель и русских князей от литовцев встречаем еще в 12 ст... Ниоткуда не видно ... чтобы зависимость русских князей от литовцев устанавливалась именно путем завоевания. В начале второй четверти 13 века в Смоленске сидела "Литва" ... Завоевания в данном случае нельзя предполагать: чтобы завоевать Смоленск, нужно было пройти сначала вооруженной силой промежуточные русские земли: Полоцкую, Витебскую, на что в летописях нет ни малейшего намека. Остается одно: смоляне могли сами посадить у себя литвина. Обычай посажения на стол литовских князей, постоянно практиковавшийся втакже в Пскове и Новгороде, мог явиться лишь воспроизведением старой практики ...

Такой же характер имеет и "нападение" в 1247 г. литовского князя Лугвеня на Пинскую область ..." (далі автор перераховує всі подібні факти "розбою і поневолення"). (Леонтович Ф.І. Очерк истории литовско-русского права. Образование территории литовского государства. Спб., 1894? - С. 19-20).

Що ж дало це "поневолення" українському та білоруському народам?

"Русская народность преобладала и в численном и в территориальном отношениях и по своей культурной выработке, должна была бесспорно занять господствующее место в государстве, которое продолжало называться Великим княжеством Литовским, но на деле ... во всех отношениях бывшее великим княжеством Западно-Русским". (Антонович В.Б. Монография по истории Западной России - К., 1885. - С.132).

Ці погляди, якщо можна так сказати, "української школи" в російській Історіографії. А ось як робив перші кроки в тому ж напрямку від карамзінської концепції великий російський Історик Соловйов С.М.

"... в 1266 г. прибежал в Псков один из литовских князей, именем Девмонт, ... принял крещение под именем Тимофея и был посажен псковитянами на стол св. Всеволода. Здесь в первый раз видим то явление, что русский город призывает к себе в князя литвина вместо Рюриковича, - явление любопытное потому,

что оно объясняет нам тогдашние понятия и отношения, объясняет древнее призвание самого Рюрика, объясняет ту легкость, с какою и другие западно-русские города, в то время и после, подчинялись династии князей литовских. Псковичи не ошиблись в выборе: Довмонт своими доблестями, своей ревностью в новой вере и новом отечестве напомнил Руси лучших князей ее из рода Рюрикава ... взявши три девяста дружины отправился на Литовскую землю и повоевал свое прежнее отечество" (Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Спб., 1890. - Т.3, с.849).

З вище наведеного постають питання:

1. Чи була Київська Русь єдиною державою ?
2. Чи була Русь захоплена Литвою ?
3. Чи нема подібності в "норманському пануванні" Рюриковичів та "литовському загарбанні" Гедиміновичів ?

III. Спробуємо відповісти на них.

III. Почнемо з запитання: "Де і за яких обставин виникла Литовська держава ?"

"... в летописях есть указания на то, что литовское государство возникло до татарского ига; именно в 1235 г. приобрел большую силу литовский князь Миндовг, столицей которого в начале татарского ига был Новгородок Литовский, где, вероятно, княжил еще в более раннее время и отец Миндовга - Рингольд". (Коялович М.О. Чтения по истории Западной России. - Спб., 1884).

"Об отце Миндовга Лифляндская рифмованная хроника, не называя его по имени, прямо говорит, что он был сильнейшим владетелем на Литве и никто не мог с ним сравниться. Естественно поэтому, что и Миндовг унаследовал от отца его владения. Такое положение Миндовг занимал уже в 1236 г. ... Новгородок сделался обычным его местопребыванием и из Черной Руси Миндовг почерпал, по-видимому, немало сил в борьбе со своими врагами ... Государство это было с самого начала не просто литовским, а литовско-русским". (Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства. - М., 1910. - С.13).

"По литовским преданиям отец Миндовга - Рингольд, сын Альгимунда ... одержал победу над друтским князем Дмитрием и его союзниками, овладел Новгородком" (Батюшков Л.Н. Белоруссия и Литва. - Спб., 1890).

Бачимо, що держава, про яку йде мова, була створена в середині 13 ст. на ґрунті Новгородського князівства, куди, як сьогодні вважає білоруський історик Кастусь Тарасов (Польмя. - 1988. - № 2. - В.200), Міндовг був запрошений за бойового князя. (Так як за 26 років бойовим князем Пскова став литовець Довмонт).

IV. Таким чином, на початку ХХ сторіччя існувало дві гіпотези: "захоплення", та утворення західно-руської держави - спадкоємницької держави київської. Найбільш чітко різниця між ними зафіксована в

тогочасних енциклопедіях.

"Под влиянием нападения немецкого ордена ускорился процесс разложения родовой организации. Стало крепнуть сознание религиозно-национального (? - 0.К.) единства для сохранения независимости от соседей. Выразителем этого народного чувства был Миндовг, сосредоточивший в своих руках власть над Литвой. Захватил он и соседнюю Черную Русь. Благодаря усобицам в Полоцкой земле подчинил ее своему влиянию". (Гранат, т.27, с.222).

Що стосується останнього твердження (підкреслене - 0.К.), то воно не відповідає дійсності. Це ми покажемо пізніше. Перші ж - то просто перенесення модерних ~~невані~~ мотивацій на сиву давнину. Помилка, від якої застерігав ще Соловйов (див. вище). Інша точка зору викладена в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона:

"Новгородок основан, по одним, Владимиром св., по другим - Ярославом I. ... В 1227 г. упоминается русский князь Изяслав Новогрудский, после которого княжил в Н. Рингольд. Около 1240 г. Н. был разорен татарами, но вскоре возобновлен литовцами. (т.41. - С.276). Окончательно литовское княжество основывается на русской территории Миндовгом, сыном Рейнгольда, княжившим в Новгороде-литовском в Черной Руси". (т.34. - С.818) (підкреслено - 0.К.).

Ця позиція найбільш послідовно обстоюється ще в працях визначних українських істориків М.І.Костомарова та В.Б.Антоновича:

"Занимая менее 1/10 доли территории Великого княжества литовского, литовцы не обладали ни развитою культурою, ни письменностью, ни выработанными формами общественного быта, ни исторической государственной традицией. Между тем, вошедшие в состав литовского государства русские земли, ... принесли с собою старую общественную культуру, выработанную продолжительною историческою жизнью... При взаимодействии обоих национальных начал несомненно литовское должно было подчиниться русскому ... Литовские князья не только не стеснялись его развития, но с удивительным политическим тактом и беспристрастностью поддерживают его и постепенно подчиняются его культурному влиянию, сознавая, что государство их может развиваться, опираясь лишь на русское народное начало ... Многочисленные сыновья Гедимина принимают крещение по православному обряду, вступают в родственные отношения с русскими князьями, живут в русских областях, где усваивают себе язык, быт, понятия, традиции и письменность русского населения. Гедиминовичи считают свой род вступившим во все права русского княжеского рода... Русский язык становится языком разговорным и официальным при их дворе, на нем пишут грамоты, производят суд не только в русских, но и в коренных литовских землях". (Антонович В.Б. Монография по истории Западной России. - К., 1885. - С.229-230.)

Під таким кутом зору розглядали тогочасні події в Східній Європі і фундатори марксизму К.Маркс та Ф.Енгельс:

"В те времена, когда Великороссия попала под монгольское иго, Белоруссия и Малороссия нашли себе защиту от азиатского нашествия, присоединившись к так называемому Литовскому княжеству" (Собр.соч. - Т.22. - С.18-19).

На початку нашого сторіччя видатний український радянський вчений М.С.Грушевський, учень В.Б.Антоновича (про якого директор Інституту археології АН УССР П.Толочко на сторінках "Известий" (№ 43.- 12.02.88) каже, що: "Сегодня специалисты единоголосны в утверждении, что по охвату и глубине проработки источников по истории Киевской Руси и Украины академик Грушевский не имел и не имеет себе равных") писав:

"... великі князі литовські дивилися на себе, як на спадкоємців давньої руської держави. Далеко скоріше, ніж московські володарі, що тільки у 15 ст. відкрито виступили з програмою "збирання Русь", - уже в другій половині 14 ст. заявляють великі князі литовські своє переконання, що всі землі "руські" мають до них належати... Ще в 16 ст. по старій традиції говорять Українці в Великому князівстві Литовського про "наше государство християнське руське, Велике князівство Литовське" (ЧОИДР. - М., 1883. - Кн.І. - С.2) (Грушевський М.С. Історія України-Русь. - Т.4. - С.98).

Подібної точки зору дотримувалась і російська радянська Історична школа, коли на чолі її став видатний радянський Історик-марксист М.Покровський:

"Переход ее (України - О.К.) под главенство Литвы ... если что-нибудь и изменил в положении дел, то только к лучшему. В лице великого князя Киевщина получила очень сильного сюзерена ..., но который как и всякий феодальный сюзерен во внутренние дела своих вассалов не вмешивался. Литовский феодализм был действительно ближе к западному типу, чем, например, московский. Литовский великий князь вовсе не собирал подати в вотчинах своих вассалов, тогда как северо-восточные князья всегда собирали.

Феодализм вообще равнодушен к национальным перегородкам - национализм проявляется лишь на следующей ступени социального развития. Уже поэтому нельзя было ожидать какого-либо гнета со стороны литовского сюзерена по отношению к его русским подданным, только потому, что он литовец, а они русские... совершенно не видно, чтобы здесь была какая-нибудь другая борьба за национальные права, - очевидно, и мысль об этом не приходила в голову ни завоевателям, ни завоеванным". (Покровский М. Избранные произведения. - М., 1966. - С.456-457).

Здавалося б, Істина нарешті пробила собі дорогу. Але в 30-ті роки в нашому суспільстві сталися Істотні зміни ...

У. Одним з наслідків "прикореної побудови соціалізму в одній країні" було те, що академічний часопис "Україна" з 1930 року замість того, щоб нести читачам наукові праці з українознавства, надав свої сторінки "батькові всього прогресивного людства". ВЕдразу знайшлися перевертні, які від Імені народної української інтелігенції облили помями та виваляли в багні своїх вчорашніх товаришів та вчителів. Наа українських 2сториків почепили ярлики фашистів, націоналістів, контрреволюціонерів.

У Москві трохи пізніше виходить відома "праця" - "Проти антимарксистської концепції Покровського". В ній відомий теоретик-марксист за таку, наприклад, думку з цікавого для нас періоду:

"... на Руси имеют место три соперничающие силы: Москва, Тверь и церковь. Тем более, что "Тверь" означает в то же время и Литву. ... Московские князья, на каждом шагу не устававшие давать яркие доказательства своего раболепия перед "царем" (татарским ханом - О.К.), несомненно, были в глазах последнего много надежнее, чем литовский форпост на верхней Волге. Дружба с Москвой прочила (для церкви - О.К.), стало быть и дружбу с Ордой" (Покровский М. Избранные произведения. - М., 1966. - С.221),

звинувачується у зраді російського народу, антирадянщині, фашизмі.

Закінчилась ця "вакханалія" тим, що на місці затаврованих, замордованих, розстріляних прийшли люди готові на ВСЕ, до того ж часто без належної кваліфікації. Час вимагав "нового", "свого" думки — протилежної "фашистській".

VI. Історія була "осучаснена", пристосована до потреби дня, часто "знахідками" з "бабиної скрині".

Така доля спіткала й Історію Литовської Русі. "Політичний момент", котрий тривав понад 50 років, вимагав примату любові "молодших братів" до "старшого брата" над любов'ю "молодших братів" поміж собою. Необхідно було переконати народні маси, що Москва трохи не від пришествия Христового, була і єдиним центром консолідації великого російського народу та всіх "ощасливлених" народів, і що, наприклад, українському народові було ніколи творити свою державність, бо від початку свого утворення він тільки тим і займався, що мріяв про воз'єднання з братнім російським народом (Литовська держава тут наче кістка в горлі). Мета виправдовує засоби. Використовувалась навіть сила, Ідеологічно ворожа марксизму - релігія.

"Забываемся мы, што дзяржау праваслауе ані не лывшым было за дзяржауны каталіцызм. Памятаючы пра "мор каталіцкі" - , выкрываючы гэтае зло амаль у кожным гістарычным творы, мы маучым, як нямы, пра "мор праваслауны". ... Вось што, наприклад, пісау на гэту тэму Герцен у "Колоколе":
"Мы получили на днях некоторые подробности о деле православного разбоя в Гродненской губернии, о котором мы писали в прошлом листе. Итак, эта ужасная история оправедлива, и гнусный Симашко высек себе новый памятник на спине беззащитных жертв. Со стороны гражданского начальства истязанием заведовал окружной Новицкий. Этот полицейский апостол сек людей до тех пор, пока мучимый соглашался принять причастие от православного попа. Один 14-летний мальчик после двухсот розок отказался от такого общения со Христом, его снова начали сечь и тогда только уступая страшной боли, он согласился. Православная церковь восторжествовала!"
Пакуль што сацыяльны і палітычны змест "добраахотнага вяртання" у "лона праваслаўнай царквы" наша гісторычная проза не закранула. Бо "небяспечны" сюжэт. "Небяспека" чакае аутара, які хацеў бы напісаць пра падзелы Рэчы Паспалітай у адпаведнасці хоць бы з тымі дакументамі, якія прыводзіць Салаўеў у сваёй "Гісторыі Расіі", ці пра паход Івана Грознага на Польшу, ці пра ваенныя дзеянні, якія веў цар Аляксей Міхайлавіч на Беларусі у 1654-1661 гг." (Кастусь Тарасов. - ПОЛІМЯ. - 1988. - № 2. - С.201.

Таким чынам - "небезпечно"! А вiтчизнянi Історики другоi паловини 20 ст. зовсiм не схожi на своiх колег І9 ст. Основне iх гасло: "Що бажаеце?" І ось перед нами навуковiй твiр. Надрукованiй у Києві видавництвом "Вища школа" у 1979 роцi. "Історiя Української РСР". Пiдручник для студентiв Історичних факультетiв - основне джерело Історичної правди для майбутнiх фахiвцiв. У ньому "литовському перiоду" з 600 сторiнок присвячено лише 20. І якi це сторiнки! Роздiл так i називається - "Захоплення українських земель Литовським князiвством". Читаємо:

"Українська народність через надто складні і важкі історичні умови не створила окремої держави. У боротьбі проти численних нападників за збереження своєї самобутності (тоді, як ми бачимо: робити це було прогресивно - О.К.) вона звертала свої погляди до єдинокровного російського народу, до Російської централізованої держави, яка й стала її опорою, центром, до якого стяглися всі здорові, прогресивні сили України (треба так розуміти автора, що це трапилось ще в І4 ст. В той час коли ніякої централізованої Російської держави ще не існувало - О.К.). ... У середині І3 ст. створилася ранньофеодальна Литовська держава (і ні слова: як та де - О.К.). Першим великим князем став Міндовг (1230-1263). Один з наступників Міндовга великий князь Гедимін (1316-1341) завершив захоплення західно-руських (білоруських) земель, розпочате його попередниками і приступив до захоплення південно-західних руських (українських) земель". Залишається додати, що автор цієї праці - І.К.Рибалка.

Чи є у нашого автора одностуді ? Так! Є.

"Краткая история СССР" (М.:Наука, 1983). Авторы - ціла група відомих науковців:

"К сложной внутривосточной обстановке присоединяется обострение внешнеполитического положения. С запада Руси угрожает Великое княжество Литовское (Для авторів вже у 14 ст. Русь - це Московське князівство - О.К.). Возникнув в 13 веке в результате объединения литовских племен (? - О.К.), Великое княжество Литовское превратилось в 14 веке в одно из сильнейших государств в Восточной Европе, князья которого проводили политику широкой экспансии в отношении русских земель".

Чітко. Ясно. Е однак Історики, що вболівать за своє реноме, але, служачи" зовсім не Істині, змушені сидіти на двох стільцях. Та чи то через відсутність вправності, чи від постійного втручання "зовнішніх сил" - це в них виходить досить кумедно. Найяскравіша поза при цьому у О.Ф.Сидоренка. Розкарячену думку ще на сторінках "Історії УРСР" в 10-ти томах, авторка довела до довершення на 222 сторінках фундаментального 3-го видання "Історія Києва". Читаємо:

"В середине 14 века... на обескровленные более чем столетним господством кочевых поработителей юго-западные русские (украинские) земли пришли новые завоеватели - польские и литовские феодалы"

А за 20 рядків далі:

"Выступив против ордынцев, войска Великого княжества Литовского встретили на Украине поддержку не только народных масс - крестьян и горожан, наиболее тяжело страдавших от гнета татарских феодалов, но и местных феодалов и церковников, стремившихся вернуть себе во время ордынского господства утраченные политические и экономические права ...

Включение юго-западных русских земель с их главным городом Киевом (? - О.К.) в состав Великого княжества Литовского создало определенные условия для их экономического, политического и культурного развития. Однако одновременно это воздвигло барьер на пути государственной консолидации всех русских земель".

Ось за чим сум! Отже, уж з українськими Історичними академічними виданнями все зрозуміло. Пливти попереду короля дозволяється тільки в королівському напрямку!

Цікаво, в якому напрямку плинуть наші білоруські брати ?

Вони якось тужно, без голосіння про "захоплення", повідомляють нам, що "Миндовг короновался в Новгородке". І все. Далі:

"В 1307 г. литовский князь Витень, к которому полочане обратились с просьбой помочь им очистить свою землю от немцев, окончательно подчинил Полоцк ... В 1320 г. Витебское княжество перешло Ольгерду, как приданное его жены, после смерти ее отца, ... 1326 г. Минское княжество. Василий Минский был давним вассалом Гедимина ... В эти годы турово-пинские князья

стали искать поддержки и помощи в их борьбе против галицко-волинских князей у литовского князя Миндовга. В первой половине 14 века, при Гедимине, в Туровской земле окончательно установилась власть литовских князей". (История БССР". - Минск, 1977).

Ось він - приклад зовсім не братерської поведінки. Білоруси віддали перевагу литовцям перед єдинокровними братами-галичанами! Ніяк така, поведінка не вкладається в "прокрустове ложе" наших сьогоднішніх уявлень. Може тому і волає зі сторінок "Полымя" до нас голос:

"Ніколи яцвягі і курші не стваралі дзяржаву, тым больш такую, якая захоплівала рускія княствы ... Дзяржава, пра якую ідзе гаворка, была створана у сярадзіне 13 стагоддзя на падмурку Наваградскага княства, куды за баявога князя быў запрошаны Міндоуг, радавое гняздо якога знаходзілось паблізу Ашмян. Украіна была не захоплена, а вызвалена ад татар войскамі Альгерда, вядома, разам з украінцамі. А у войску Альгерда тры чвэрці складалі дружыны з бяларускіх зямель ... Але мы пакуль неасэнсавалі і не увялі у свой духоўны ужытак такую ўнікальную з'яву, як адносіны паміж народамі у Вялікім княстве Літоўскім з часу яго стварэння і да контррэфармацыі. Паміж трыма народамі - беларускім, літоўскім, украінскім, якія складалі насельніцтва Вялікага княства, на працягу стагоддзяў не было нацыянальнай варожасці, бітваў, сутычак. Кажучы сучаснай мовай, тут панавала Інтэрнацыянальная свядомасць. Даследаванняў, прысвечаных такому сяброўству, здаецца, няма. А шкада, бо яны прыйшліся б на карысць Інтэрнацыянальнаму выхаванню моладзі". (Полымя". - № 2, - 1988. С.200)

Ну, а що ж литовці? Адже їх ім'ям названо Західну Русь 13 - 16 сторіччя?

"Превращение небольшого языческого государства (як відомо, Міндовг у 1246 р. прийняв християнство, у 1251р. - католицизм, а в 1253 р. - корону, мешкаючи у Новогрудку. - О.К.) в Великое княжество Литовское в результате присоединения древнерусских земель стало возможным лишь при условии сохранения широких иммунитетных прав за местным боярством. Формы собственности не менялись, социальные отношения и местное управление не менялось ... Союз был общевыгоден, поскольку порожден был угрозой со стороны Ордена и Орды..." (История Литвы. - Вильнюс: Мокслас. - 1978).

Як бачимо, литовські Історики не зовсім позбулися "шкідливих" впливів школи Грушевського-Покровського. Не можна сказати, що сьогодні і на Україні всі Історики йдуть "в ногу" з генеральною лінією.

УІІ. У 1982 році у видавництві "Наукова думка" вийшла книга Г.Ю.Івакіна: "Киев в 13 - 15 веках". Виразно дотримуючись поглядів "вилучених" Істориків, він побудував свою розповідь на міцному ґрунті думки Ф.Енгельса (див. вище т.22, с.19), щодо цього періоду в Історії Східної Європи. Підсумок роботи автор підбив словами: "Много, очень много неизвестного и неясного в истории Киева 13-15 веков".

До кого звернені ці слова? До громадськості? До фахівців? Сучасна наукова продукція, присвячена Литовській державі, нечисленна. Єдина в 80-х роках на Україні монографія Ф.М.Шабульда "Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского" (1987) крім детальної, сучасної розробки проблеми "исследования ведущих тенденций политического развития ... Юго-Западной Руси в 14 веке", має ті ж "науково-офіційні" постулати часів культу, волюнтаризму, застою, ще й де в чому доведені до абсурду.

Постулати стоять ніби окремо від роботи. Оскільки вони не спираються на факти (хоча б такі, про які пише Расул Гамзатов: "Сегодня в Дегестане по указанию местного начальства разыскиваются факты, которые подтвердили бы ... добровольное присоединение его к России" ("Известия". - 29.03.88)), а випливають з розумувань, які названо "факты, косвенно подтверждающие данное предположение" (с.117), таким чином, вести з ними обґрунтовану полеміку досить обтяжливо. Краще, що витікає й з характеру нашої роботи, протиставити їм думки вчених, побудовані на "прямих доведеннях".

з першим постулатом, - про поневолення українського народу литовськими феодалами, - ми не будемо сперечатися. Тут можна зрозуміти молодого дисертанта. Він повторив те, що вторили до нього.

А як розуміти його друге твердження про те, що в кінці 14 ст. відбулося "временное ослабление тенденций к объединению ее (Південно-Західної Русі - О.К.) с Северо-Восточной Русью" (с.4) ?

По-перше, хто саме й з ким саме намагався об'єднатись? Навіть Київська Русь не була якимось єдиним політичним утворенням, ще менше це стосується Південно-Західної та Північно-Східної Русі 14 ст.

Може автор мав на увазі Твер? То, дійсно, вона, як писав Покровський, була "литовським форпостом на верхней Волге" і як сьогодні вважає "Краткая история СССР" - "Антинациональная (?) политика Александра Тверского вызвала бурю негодования на Руси (?)". Чи може втеча до Москви двох Гедиміновичів і участь їх у Куликовській битві на II боці є фактом таких намагань? Так відомо ж, що Москва (і цього не намагається спростувати навіть І.К.Рибалка в "Історії УРСР") лише в 15 ст. стає центром "об'єднаних" намагань, оскільки навіть через два роки після Куликовської битви вона за два дні була взята татарами і спалена!

Йшла безперервна політична, дипломатична, військова боротьба між Литвою, Москвою, Твер'ю, Рязанню, Ордою, Новгородом. І в цій боротьбі "все попытки тогдашнего московского правительства увеличить политический потенциал Владимирского княжения по сравнению с политическим потенциалом Литвы не давали больших результатов" (Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. - М., 1975. - С.127)

І, безумовно, в цій боротьбі І Київщина, І Волинь, І Поділля, І Чернігівщина були на боці Литви. Щоб довести протилежне, автор третьім твердженням намагається накинути думку, що Володимир Ольгердович, князь Київського князівства Литовської Русі, "в канун решающего противоборства с мамоевой Ордой придерживался промосковской ориентации" (с. 117).

Хоча сам трохи вище говорить, що "об ориентации киевского боярства и князя ..., в сущности ничего не известно (с.117), тоді на допомогу стають "факты, косвенно подтверждающие данное предположение". Ось така науково-бюрократична еквілібристика.

Ми не будемо тут шукати Істину, наголосивши, однак, що третя позиція автора слабша від попередніх. А всі втрех вони становлять "дисертабельність" праці. Врешті-решт кожен може робити власні висновки, навіть на основі непрямих доказів. Але ж:

"Все летописи и хроники, а также Стрыйковский подчеркивали, что Новогрудские великие князья завладели юго-западом Белоруссии, не встречая никакого сопротивления населения и даже при его одобрении ..." (Улащик. Введение в изучение Белорусско-литовского летописания. - М.: Наука. -1985.- С.154.)

У нас немає підстав вважати, що "захоплення" українських земель проходило при кардинально інших обставинах.

VIII. Зробимо ж висновки:

1. Київська Русь не була єдиним політичним утворенням.

2. Приєднання України в І4 ст., а Білорусії в І3 ст. до Великого князівства Литовського є актом не захоплення, а визволення з-під татаро-монгольської залежності.

3. Говорити в цей час про тенденції до "возз'єднання" Московської та Литовської Русі передчасно. Тим більше, що справа йшла до приєднання частини Північно-Східної Русі до Великого князівства Литовського.

4. Литовська династія Гедиміновичів в тій же мірі українсько-руська, що й норманська династія Рюриковичів.

ОЛЕКСІЙ ШПОТЬ

ПЕРША БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ

З настанням гласності, навіть неісторику стало видно, що історія України рясніє білими плямами. Разом з тим, майже всі більш-менш ґрунтовні праці з історії до останнього часу знаходились у так званих фондах недоступними для пересічного читача. Але часи змінюються. І сьогодні ми усвідомлюємо, що без знання історії свого народу не можна виховати патріота, громадянина.

Історія розвитку феодалізму на Україні вже багато років трактується по одній раз дозволений схемі. Це особливо стосується подій 1647-1654 років. А це не просто визвольна війна під проводом Б.Хмельницького. Це революція, що стала логічним завершенням повстань 1591-93, 1594-96, 1625-30, 1637-1638 років і розвивалася в трьох напрямках:

1. Визвольна війна 1647-1654рр. - це перша в Східній Європі буржуазна революція. Можна згодитись, що економічні позиції нового класу буржуазії були ще слабкі, що ця революція, на відміну від французької буржуазної революції не була теоретично підготовлена, але незаперечним є факт, що ця революція мала відкрито антифеодальний характер, що економічно спиралася на ще дрібні містечка /кількість котрих була величезна/ з відповідною промисловістю і ремісниками, що революція утверджувала за собою нові товарно-грошові відносини, що в результаті війни на території Гетьманщини кожен став козаком. З сьогоднішньої класової оцінки бути козаком - означало бути вільним від феодального гніту. І це сталося в оточенні рабовласницьких держав Туреччини і Криму, феодальних держав Польщі, Литви, Московської держави. Перемога в війні 1647-54 років давала можливість стверджувати новий, більш прогресивний соціальний лад в оточенні могутніх рабовласницьких і феодальних країн світу, випередивши їх у суспільному розвитку більш ніж на 3 століття.

2. Війна 1647-54 р. була національно-визвольною революцією українського народу. Її значення таке ж, як і в кожного народу, що визволився з-під національного гніту і відвоював собі місце під сонцем. Для українського народу ця подія надзвичайно важлива, тому що вперше з часів монгольського іґа український народ створив свою державу - Гетьманщину.

3. Це була демократична революція. Спокосвіку в Києві правили князі. Це була не просто визвольна війна, що відновила в Києві нову династію князів, як це здійснила в Москві Визвольна війна під проводом Мініна і Пожарського. Визвольна війна 1647-54 років стверджувала на відвоєваній території Гетьманщини демократичну форму правління. Народжена на Запоріжжі і названа К.Марксом "козацькою республікою", шліфувалася і відточувалася демократична форма правління. В силу специфічних умов – безперервних воєн – це була військова демократія, /без якої неможливі були успішні походи козаків проти сусідніх країн/, що виріла в козацьку республіку. Серед найжорстокіших деспотичних режимів Східної Європи народилася демократична державна форма з козацькими радами, радами старшин, виборними посадами гетьмана, судді і генерального писаря. Тут народилися перші ради як форми законодавчої влади. І це в оточенні ханів, султанів і царів, трони яких тримались ще більше трьох століть. Слово "гетьман" утвердилось на Україні як виборна посада. Це пізніше феодали спалюжили це слово, намагаючись вкласти в нього інший зміст, перетворивши його на феодалський титул, призначаючи гетьмана волею монарха. Але історія свідчить, що посада гетьмана у козаків була виборною, з відповідними ритуалами зняття і обрання за козацьким звичаєм.

Завоювання українського народу як на ті часи в усіх трьох напрямках вражаючі. Вони стали фундаментом, на якому формувалась волелюбність, завзятість і відвага наступних поколінь. Це дало моральне право ще багатьом поколінням українців в найтяжчі хвилини свого життя з гордістю говорити: "Та хіба ж ми не козаки!..." Досить лише сказати, що народні пісні цього періоду настільки емоційно піднесені, наповнені такою силою громадянського звучання, що таких пісень фізично не може створити підневільний народ. Подібними завоюваннями може пишатися будь-який цивілізований народ, і тільки ми самі їх цураємось. Українцям необхідно знати власну історію, щоб не відчувати ущербності своєї національної приналежності. Де ж тут елементи націоналізму? Чим ображається національне почуття сусідніх народів, якщо такі події дійсно відбувалися на Україні в оточенні царів, ханів і султанів?

Сучасні історики прагнуть довести, що буржуазна революція на Україні не розвинулася, що залишилися деякі елементи феодального ладу. Так, дійсно... А хіба в Англії не залишилися ще й сьогодні деякі елементи феодалізму? І Україна не була одинокою в Європі. Її історію треба розглядати в контексті історії Європи, а не відірвано від неї. Потерпіли поразку перші буржуазні революції і в Західній Європі. Але ж це не дає права говорити, що їх не було. Соціальна революція на Україні не була закріплена конституцією. Але конституції не біло і в Англії, і у Франції. Першу письмову конституцію буржуазної республіки було створено лише в США. Роль конституції грав козацький звичай. Це видно вже з того, що кожна нова людина, що з'являлася на Запоріжжі, в першу чергу повинна була записатися, що визнає козацький звичай і буде керуватись ним у своїх діях. Присягу на вірність козацькому звичаю давали і при обранні на посаду.

Не можна погодитись з твердженням підручників, що буржуазний лад не знайшов свого довершення через те, що клас буржуазії був ще слабкий, власних капіталів не було, а підступна шляхта зіграла свою роль. Ні, новий суспільний лад в поєднанні з демократичною формою правління непереможний! Вся біда в тому, що державна форма не стала демократичною. Нам сьогодні тим більше потрібно знати історію, щоб не помилитись. Кожен з нас повинен бути хоч трохи істориком, щоб стати активно діючим будівником соціалізму. Державний устрій козацької республіки, народжений в сезонних умовах Запорізької Січі і періодичних військових походів, коли козаки змушені /!/ були обирати гетьмана кожного сезону і майже перед кожним походом, при перенесенні на всю територію Гетьманщини, в постійні умови, виявився деспотичною формою правління.

Б.Хмельницький перший зрозумів хиткість свого положення на виборній посаді і прагнув ще більше укріпити особисту владу. Як керівник визвольної війни Хмельницький здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушна і абсолютна. "Маси українського народу визнавали авторитет Хмельницького і в усьому покладалися на гетьмана".¹ Польським послам він заявив; що "... бог дав мені, що я є єдиновладцем, самодержцем руським".²

"Досить тепер маю вигоди, достатку й пожитку в землі і князівстві своїм, по Львів, Холм і Галич".⁵

Перед лицем своїх товаришів він не міг проголосити себе князем, не дивлячись на те, що такі держави, як Порта⁴ і Швеція⁵ заявляли про готовність визнати його князем. Але Хмельницький не міг не хотіти цього: гетьман-республіканець не намагався б проголосити свого сина королем Молдавії! Це був обхідний шлях для утвердження монархії на Україні. "Своє особисте прагнення перетворити свою владу в абсолютну монархію він проявив у тому, що, зосередивши весь державний апарат в своїх руках, бажав забезпечити спадкоємство гетьманства для своїх синів - спершу для Тимоша, пізніше - для Юрія".⁶ Це за його волею старшина обрала малолітнього Юрія гетьманом-спадкоємцем.⁷ Це була зрада козацького звичаю, козацької республіки. Можливо, ця зрада була підготовлена ще під Берестечком, коли Хмельницький був захоплений насильно ханом і де, як можна лише здогадуватись, було запропоновано сусідами-монархами утвердити за Хмельницьким статус князя, якщо він допоможе загасити вогонь антифеодальної революції на Україні.

Деспотична форма правління не могла створити умов для бурхливого економічного розвитку нового суспільного ладу, заважала створенню державного апарату буржуазної республіки: "Генеральна старшина виконувала фактично функції міністрів; відзначаючи це, іноземні послы, наприклад, називали генерального писаря канцлером".⁸ Але генеральна старшина не перетворилась у справжній уряд, не розвинула своїх функцій виконавчої влади. Причиною цього було те, що сам Хмельницький зосередив всю владу в своїх руках, а своїм помічникам не дозволяв діяти самостійно. Він навіть дрібні справи розв'язував особисто.⁹ "Новий устрій, що виникав на Україні, не був оформлений ніякими конституційними постановами чи іншим законодавством. Компетенції різних органів влади не були точно визначені. Влада гетьмана базувалася на козацьких звичаях і на самому авторитеті Хмельницького. Законодавчі функції належали частково загальній раді, частково - раді старшин".¹⁰

Деспотична форма правління не дозволила закріпити законами перемогу антифеодальних сил, як диктатуру цих класів. Це дало змогу проникнути шляхті в державний апарат. Народні маси в такою ненавистю ставилися до відновлення феодального землеволодіння, що ті, хто був царським урядом наділений землею, боялися навіть признаватися у наданні їм таких грамот.¹¹ Проте сам Хмельницький без перешкоди володів Суботовим та іншими селищами, які за ним

були затверджені царськими грамотами.¹² Більше того, Хмельницький сам зробив перший крок на шляху до реставрації феодального ладу, надаючи право православним монастирям на землі разом з селянами, що мешкали на них. Якраз це змусило його в другій половині війни шукати опору в сусідній феодальній Росії, на відміну від першої половини війни, де він повністю і беззастережно сперся на найбільш революційні класи власного народу: вільних селян, nereєстрових козаків і ремісників, що становили рушійну силу нового буржуазного ладу.

Наступні гетьмани дотримувались деспотичної форми правління. І. Мазепа взагалі казав — "хто проти мене, знищу!". Це якраз та форма правління, яка не дозволяла козакам думати: проти кого ж їм боротися — проти Петра чи проти Карла. За них думав Мазепа. А він думав про те, як би йому поміж двох монархів стати третім, виторгувавши нарешті титул князя. Йому було не до розвитку і зміцнення буржуазних відносин і демократичних засад держави. Він приймав від царя дворянські титули і купляв у Московщині маєтки з кріпаками. Це була зрада ідеалів буржуазної революції, але загнані в рамки деспотичної форми правління козаки вже не могли відстояти свої завоювання.

Вище сказане не применшує ролі Б. Хмельницького і не перекреслює його таланту полководця, а лише підтверджує фрагментами нашої історії думку французького філософа Гельвеція: повсталий народ, здобувши перемогу, на радіощах вручає всю повноту влади рождям, закладаючи цим основи нової деспотії.

Отже, історичний досвід навіть нашого власного народу свідчить, що коли новий суспільний лад, що переміг у країні, закріплюється деспотичною формою державної влади, яка позбавляє політичних свобод політично пануючі класи, котрі повинні здійснювати політичну владу, то в надрах цього ладу відроджуються сили, що, зрештою, призведуть до реставрації попереднього ладу. Деспотична форма державної влади і була головною причиною того, що не були реалізовані можливості нового суспільного ладу і царський указ 1730 р. лише закріпив уже реставроване на той час на Україні закріпачення селян. Але цьому указу передувало 130 років напруженої боротьби, з яких перші принаймні півстоліття гетьманщина розвивалась від кріпацтва вільною державою на буржуазних засадах.

Це значно раніше, ніж царська Росія. З зв'язку з цим цілком слушно висловлюються в пресі Латвійської РСР про доцільність вивчати історію свого народу з точки зору історії республіки, а історію СРСР вивчати з дати його утворення. Інакше виходить, що кожна республіка замість власної історії змушена вивчати історію царської Росії і з її ж позицій давати оцінку її царям і подіям.

Є над чим задуматись нашим історикам. Але без допомоги широкої громадськості і преси історія України з її білими плямами ще довго залишиться в застійному становищі.

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. Історія України в документах і матеріалах. - К.: 1941. - Т.Ш.- С.173.
2. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1845. Т.І.
3. Там же. **Jakuba Michalowskiego, wojskiego lubelskiego, a późnej kasztelana bielskiego księga pamiątnicza.** - Kraków, 1 864. - s. 371.
4. Жерела, до історії України-Руси. Льв., 1911. Т.ХП. - С.164-165.
5. Сборник статей по истории Юго-Западной России. - К., 1911. - Т.І. - С.ІІІ.
6. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Київ: АН УРСР. - 1954. - С.
7. Там же. - С.96.
8. Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Т.С IV. - С.156.
9. Крип'якевич І.П. Згадана праця. - С.356.
10. Там же. - С.408.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Т.ХІ.- Спб., 1879. - С.717-720, 764-765.
12. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в 16-18 вв. - Вып.І. - Прага, 1924. - С.77.

Олександр КРАВЧУК

ОСТАННЯ ОЛІМПІАДА

Передмова перекладача

Автор цієї книжки, Олександр Кравчук, професор Ягеллонського університету у Кракові, а віднедавна - міністр культури ПНР, належить доонайвідоміших сучасних істориків античності. Глибокий знавець прастарих мов, О.Кравчук у кожній своїй розвідці іде до першоджерел, не потребуючи додаткового посередництва, не втрапляючи в ясу до чужих тлумачень. Він скрізь і завжди намагається критично оцінювати чужі думки про минулі події та явища, зняти нашарування, що лягли за стільки віків, усвідомити причини та спонуки, що призводили до упереджених поглядів. Завдяки розвідкам Кравчука ми глибше й повніше відчуваємо беззаперечні зв'язки минавшини та сучасності, краще розуміємо, звідки виникли і чому утвердились деякі погляди та моральні цінності нашої доби. Книжки Кравчука являють собою той рідкісний взірєць наукової розвідки, коли автор не намагається неедмінно довести-таки якусь свою чи чужу дуже авторитетну думку, що вже вкорінилась ще до того, як розпочалось дослідження. Історика цікавить, як же саме тоді було насправді, що саме тоді трапилось, як саме тоді люди жили, мислили й оцінювали сучасні їм події. І як ці події пізніше переосмислювались і перетлумачувались, і чому саме так перетлумачувались.

О.Кравчук, на відміну від багатьох викладачів, прекрасний оповідач. Науково-популярні твори, написані ним для широкого читачького загалу, - це повноцінні наукові праці, що приваблюють чіткістю викладу, стрункою логічною побудовою, високою літературною майстерністю.

В СРСР досі вийшла російською мовою одна тільки книжка О.Кравчука - "Клеопатра" /в перекладі - "Закат Птолемеєв.- М.: Наука, 1973.- 216 с./. Вважаю, що публікації багатьох його творів підняли б загальний культурний рівень наших читачів, яким дуже бракує творів такого гатунку. О.Кравчук вимагає від читачаспільної праці, вміння мислити.

"Учітеся, брати мої,

Думайте, читайте", -

сказав наш Поет, слушно поставивши слово "думайте" на перше місце. І на цьому доречно закінчити цей вступ.

Е.М.Жеребцова

Київ, 14. 01. 89 р.

Від редакції: переклад здійснено за виданням: Aleksander Krawczuk. Ostatnia olimpiada. - Wrocław etc: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1976. - 172 s.

В першому числі часопису вміщено перші три частини твору - "Медіолан і Олімпія", "Тессалоніка", "Александрія". Останні дві частини - "Рим", "Вієнна і річка Фригід" - будуть вміщені в другому числі.

Історія та олімпіади

Стара грецька піфагорейська притча порівнювала життя та становище людей з картинами, які можна спостерігати під час ігор у Олімпії. Одні прибувають сюди, аби боротись на стадіонах, здобувати славу, нагороди, вплив. Інші - щоб заробити гроші торгівлею та посередництвом, вештаючись серед натовпу глядачів. Ще інші - і вони одні лише гідні зватися справжніми олімпійцями! - з'являються тут не задля суперництва, нехай і найблагороднішого, не задля того, щоб здобувати славу та популярність, і вже аж ніяк не заради грошей; просто ці люди прагнуть зі спокоєм душевним споглядати чудове видовище, тішитись і радіти з того одного, що споглядатимуть рух і вправність, не думаючи про якусь користь для себе.

Порівняння це цінне ще й тим, що добре показує, як греки оцінювали становище людей та мету їх зусиль. За стародавніх часів така система вартостей довгі віки була законом для представників розумової праці і прищеплювалась іншим верствам населення з неоднаковим, зрозуміло, успіхом. Отже, любили славу, домагались доброї репутації, захоплювались жадобою знань, не засуджували беззастережно прагнення до багатства.

Однак найідеальнішим вважали життя, присячене виключно спогляданню, тобто безкорисливому дослідженню й роздумам про істину, будь-яку істину у будь-якій галузі. Грецькою мовою такі спостереження і роздуми називались "теорією". Спершу так визначали само спостереження якихось явищ, потім цю назву дістали офіційні державні посольства, що прибували на святі ігри, щоб дивитись їх і вшановувати богів, і, напешті, теорією назвали роздуми, тобто мислення, скероване на великі й абстрактні речі, а також його наслідки. У цьому останньому значенні слово теорія живе й досі. Теорія, на думку грецьких мудреців, була найціннішим скарбом. Деякі філософи гадали, що щасливе життя безсмертних богів полягає в тому, і в тому тільки, що вони мають змогу віддатись виключно теорії, вглядатись в сліпучий блиск остаточної Правди. Чим більше, говорили вони, наше життя звільнюється від тісних пут практицизму, схилиючись до теоретичних роздумів, тим більш стає воно схожим на божествене.

Згадана притча досі збегігає актуальність, бо вона характеризує не тільки погляди античних часів, але й ситуації, типи поведінки та шкалу оцінок, що повторювались і пізніше. Вона й для нас є пересторогою. Олімпійські ігри знову притягують сотні й тисячі учасників з різних країн і, перш за все, незліченні юрби болільників; правда, і учасники, і болільники не завжди відзначаються шляхетною безсторонністю. Здається якийсь дивацький психоз охоплює величезні, найнаселеніші, найцивілізованіші простори земної кулі через кожних чотири роки – так само було колись у Елладі.

Що чотири роки. Проміжки часу між іграми за старих часів називали олімпіадами, як інколи, хоч рідко, і самі змагання. Нині слово "олімпіада" теж має два значення, хоч частіше означає "змагання", і не тільки спортивне, але й суперництво у розв'язанні усяких наукових задач; так, принаймні, стоїть справа у нашій країні. Тому заголовок цієї книжки можна розуміти подвійно. Він означає або розповідь про останні ігри в стародавній Олімпії, або також історією декількох років між передостанніми й останніми іграми. Мабуть, найкраще було б обидві теми обговорити окремо. Але ми не знаємо, що діялось на стадіонах над річкою Алфей, коли там востаннє зібрались учасники змагань. Не відомо ні як проходили змагання, ні як звали переможців. Якби нам і поталанило якось здобути правдивий і докладний опис ігор, зроблений якимось свідком змагань, може, він і не був би такий уже й цікавий. Сьогодні нас так само не дуже хвилюють оповіді про хід спортивних зустрічей, що відбулися декілька років тому. То вже виключно збірка цікавих випадків та анекдотів, сентиментальні спогади про молодість, а заодно й поблагливе ставлення до колишніх рекордів, переживань, почуттів. Ті картини не викликають ніяких глибших роздумів, крім, хіба, одного: чи не зайшли вже ми занадто далеко, поклоняючись спортивним подвигам, готуючи їх мало не в лабораторіях? Справа стоїть зовсім інакше, якщо розглядати відрізок історії між двома іграми, роки, що їх розділяють, найцікавіші події, найвидатніших людей, якщо охарактеризувати знаменні явища й течії в різних галузях суспільного життя. А особливо коли запитати: з яких же то причин у певний час згасли ігри, що досі

святкувалися регулярно протягом стількох віків. Розповідь про події та людей у часи занепаду античних олімпіад може виявитись початковою з деяких точок зору для покоління, яке через 15 століть є свідком переможного поступу відроджених ігор.

По суті, ця книжка має бути тільки частиною твору з чотирьох окремих трактатів. Сподіваємось, що тетралогія поступово виникне як наслідок праці декількох авторів. Перша частина її змалює картину світу за часів, у які почали регулярно відбуватись олімпійські ігри; це було у VIII ст. до н.е., за часів виникнення, або, точніше, пробудження грецької культури. Частина друга, представлена тут, розповідає про епоху, пізнішу на 12 віків, коли настав кінець олімпіадам.

А частина третя? Вона розкаже про період першої олімпіади нових часів, про 1896-1900 р.р. Закінчувалось ХІХ-е століття, вік промислової революції та лібералізму, розпочинався короткий і мирний проміжок часу, небезпідставно званий прекрасною епохою. Однак успіхи техніки, суспільні та політичні суперечності вже провіщали жакх воєн і грози великих катаклізмів ХХ-го століття. І, нарешті, четверта частина тетралогії. Вона буде присвячена останній олімпіаді нового, нашого ладу. Хтось у майбутньому напише таку книгу, якщо хтось взагалі повинен буде і вмітиме писати і якщо знайде читачів. Адже прийде, напевно, прийде історична мить, що зупинить хід і життя ігор, якими так захоплюємось, які так любимо. Коли це станеться, чому, з чиеї вини? Немає прикладу й немає футуролога, що міг би хоч приблизно про це сказати. Кінець, природний чи несподіваний, може прийти через багато тисячоліть або найближчим часом. Кожні ігри як і ті, до яких ми готуємось, можуть стати останніми. Дехто твердить, що вже сталося щось таке, що подає поганий приклад великій ідеї олімпійського миру, благородного суперництва, братерства. Без неї найкраще організовані змагання стають тільки оглядом фізичної підготовки відбірних осіб роду "гомо сапієнс", та й годі.

Одно тільки можна сказати відразу, і до того ж з непожитною певністю: Кінець сучасних олімпіад буде zarazом ознакою смерті

або, принаймні, основоположної зміни її змісту, її обличчя нашої цивілізації. Подібним чином, загибель олімпіад античного світу звістувала, що відходить у небуття велична, багатуша й довготривала історична епоха, що нааивається сьогодні стародавньою.

Медіолан і Олімпія

Медіолан, 17 січня.

А має, однак, своє значення той зовні байдужий факт, що імператор, при якому скінчились стародавні олімпіади, аж ніяк не належав до людей, що беззастережно заперечували будь-які ігри та змагання! Він навіть захоплювався деякими з них, поділяючи уподобання величезної більшості своїх підданих. Адже вони, незалежно від освіти, суспільного становища, віросповідання, з захопленням дивились, коли тільки мали можливість, театральні та циркові вистави, особливо циркові. Тільки жменька аскетів, правда, впливових і красномовних, гнівно засуджувала усілякі видовища, кінні змагання, вистави, намагаючись їх викоринити, випекти розпеченим залізом, як розваги, грішні по суті своїй і згубні за своїми наслідками. Але ті заклики не привертали особливої уваги й не знаходили широкого розуміння навіть у одновірців, що зовсім не хотіли затишити, що емоції, збуджені сцену й ареною, — то тільки підступні штуки диявола та слуг його.

А де ж доказ, де вказівка, що володар, ім'я якого завжди нааивають, коли йдеться про занепад олімпіад старого світу, справді не гордував іграми, принаймні, цирковими? Поки що у відповідь наведемо тільки один факт, але достеменно засвідчений і переконливий. Коли трапилась нагода, імператор, хоч уже серйозно хворий, за власним почином влаштував біги колісниць; більш того, він вшанував видовища своєю присутністю, а на ранкових змаганнях був їх почесним розпорядником. Тим, що увечері того дня згадували про цю подію, вона мала видаватись чимось далеким, майже нереальним — такою несподіваною й гострою була протилежність подій одного зимового дня.

Дія відбувалась у Медіолані. Імператор туди приїхав з Аквілеї чи прямо з Риму, дуже знесилений. Ті, що його оточували, по-

яснювали хворобливий стан Феодосія труднощами минулої військової кампанії. Але, наперекір загальній думці, причина хвороби лежала глибше й була небезпечніша. Від мужчини, якому не було й п'ятидесяти керівництво військами на полі бою не вимагає надмірного перевантаження. Найсправжді ж опір організму підточувала невиліковна хвороба. По-грецькому її називають "гідерос", або "гідропсі". За термінологією античної медицини це могло означати як пухлину й набряки, так і надмірну безперервну спрагу. У другому випадку, мабуть, мали справу з діабетом, а у першому - з недостатністю печінки, нирок, системи кровообігу. У всякім разі, хворий почувався так зле, що не сподівався довго прожити. Розповідають, що імператора особливо пригнічував живий спомин про одне пророцтво, почуте три роки тому. Він перебував тоді на Сході і летувався у похід проти узурпатора, що уже захопив усі західні провінції, включаючи Італію й сам Рим. Війна вже прибрала характер релігійної суперечки, бо узурпатор він був за фактом викладач латинської риторики, а імператорську владу отримав з ласки германського полководця - усе очевидніше підтримував язичницькі культи, сам приносив богам криваві жертви, радився з оракулами, встановлював статуї Юпітера з золотими блискавицями в руках. Тоді законний владар теж вдався до заходів релігійної пропаганди. Він наказав скрізь оповістити про звістку, яку прорік йому неначе б то у Єгипті один монах-пустельник: "Ти переможеш у цій війні". Але впертий поголос повторював, що друга частина того пророцтва проголошувала: "Ти переможеш, але для того тільки, щоб зразу ж вмерти!". Тепер імператор, що вже подолав ворога, а сам став жертвою нестерпних мук, передчував найгірше. Тому він велів викликати з Константинополя молодшого сина Гонорія, якому ледве виповнилось одинадцять; старший, вісімнадцятирічний, не міг би так скоро прибути: його затримували на Сході важливі справи.

Коли хлопець прибув у Медіолан, батькові неначе додалося сили. І до такої міри, що він вирішив саме тут і саме зараз відзначити змаганням колісниць перемогу, здобуту минулого року над узурпатором, у якого відібрав і владу, й життя. Змагання мало розпочатись 17-го січня. Імператор із своїм почтом прибув на іпподром уже рано вранці.

Хто б міг тоді подумати, хто б припустив, що він востаннє з'явив-

ся перед народом? Коли імператор займав місце у ложі, щоб дати знак розпочинати ігри, тисячі й тисячі очей уважно дивились на нього з ^{ціка-} ~~уваж-~~ ^{вістю} і захопленням. Щоправда, його приймали і бачили в Медіолані не вперше, але тепер тільки він став єдиним незаперечним володарем усієї імперії. Співправителі його повмирали, а нещасливий самозванець кілька місяців тому вмер лихою смертю; вперше за 30 років усі землі, від Атлантики до Євфрату мали й визнавали, фактично й нормально, одного тільки повелителя. Обоє синів його, хоч мали вже титул августів, насправді ще не управляли - хоч би через неповноліття.

Імператор був середній на зріст, скоріш слабовитий, ніж міцної статури. Волосся - хоч ширий іспанець! - мав світле, ніс гарний, майже орлиний. Хворобу вказували тільки червоні плями, що раз по раз з'являлися на обличчі. Зрозуміло / так бувало в усі часи / сучасники неоднаково оцінювали його як правителя, але ніхто не заперечував, що людина ця викликає симпатію, коли з нею безпосередньо маєш справу. Навіть люди розумової праці підкреслювали з задоволенням, що йому не бракує освіти й начитаності; зокрема, Феодосій живо цікавився історією, оцінюючи різних людей і події з суто римським патріотизмом. Ні для кого не була таємницею його щира приязнь до сім'ї: дядька він шанував як рідного батька, до дітей брата і сестри ставився як до своїх власних. Гостей він завжди приймав з витонченою чемністю, хоч і без надмірної розкоші. У розмові Феодосій відзначався невульгарною дотепністю, вмів пристосовувати тему та рівень розмови до суспільного становища та інтересів свого співбесідника. Яким він був у щоденному житті? Роби в "для здоров'я" деякі фізичні вправи, любив довгі прогулянки, вдовольнявся скромною їжею. Одна вада його кидалася у вічі і була справді небезпечною: гніваючись імператор був не в міру запальний. Це особливо проявлялося тоді, коли йому здавалось, ніби хтось зазіхає на авторитет влади. В такі chvíли він траплялося, приймав рішення про які пізніше гірше жалкував.

Того дня імператор був розпорядником ігор аж до другого сніданку. Поївши, імператор одразу занедужав і не мав сили повернутись у ложу, тому просив сина, аби його заступив. Знаменно, що імператор не хотів і не звелів перервати або відкласти змагання. Напевно, ані він сам,

ані будь-хто з присутніх і підозри не мав, що вінець настане так скоро. Змагання на іпподромі мало тривати ще довго, бо ж через два дні минало 16 років від вступу імператора над престол.

Але того ж 17 січня, коли настала ніч, імператор Феодосій, якого нащадки називали Великим, умер у своєму палаці в Медіолані.

Ділексі.

Останнє слово, яке почувли з уст вмираючого ті, що стояли біля нього, було "Ділексі". — "Я полюбив":

Чи стосувалось вон о справ великих і вічних, духовних, чи також і людей живих й близьких? А може імператор вертався думкою до давнішого, до людей, любих серцю? Його батьво, теж Феодосій, трагічно загинув 20 років тому, ув'язнений, засуджений і страчений у Карфагені, ставши жертвою політичної інтриги, хоч посідав найвищі державні посади й дуже відзначився на полі битв у Британії, над Рейном і Дунаєм, у Африці. Потім небагом померла мати нинішнього імператора, а за нею й брат. Нарешті, пішли з життя й обидві дружини: перша, мати двох синів, вже років десять тому, Друга ледь рік тому померла при пологах.

З членів сім'ї у Медіолані було декілька осіб. Перш за все, вже згаданий молодший син Гонорій. Його сестра по батькові, п'ятирічна дівчинка Галла Платидія; її мавзолей, збудований через півстоліття, скарб європейської архітектури, досі прикрашає Равену.

У медіоланській палаці знаходилась також дочка Феодосієвого брата Серена, якій було трохи за двадцять, та її чоловік, юнес Флавій Стилихон, верховний воєначальник піхоти й кавалерії в західних провінціях, мужчина принаймні сорока років. Його опіці ввір'яв умираючий своїх дітей. Він не полишив ніякої записаної духовниці — ні політичної, ні приватної. Подібний документ був непотрібний, бо про все важливе вирішили раніше. По волі батьва, обидва сини мали управляти країною спільно, Гонорій — західними провінціями, Аркадій — східними. Обидва, вони, як уже згадувалось, мали титул августів. Імперія лишалась тією ж самою, йшлося тільки про територіальний розподіл повноважень; досі його застосовували, і з добрим наслідком. Хто ж міг передбачити,

хто б повірив, що саме цей поділ виявиться тривалим, остаточним і, як покаже історія, згубним? Згадаємо, імператор, впорядковуючи державні справи, не був байдужий до долі рядових підданих, змучених нападами варварів і громадянськими війнами останніх років. Розробили постанову про значне зменшення податків, і вона чекала тільки підпису.

За наполегливим бажанням правителя до палацу прибув єпископ Медіоланський Амбровій. Через сорок днів він виголосив на похороні промову на честь небіжчика. У промові тій Амбровій декілька разів згадав оте слово - "возлюбив", і не просто так згадав, а звернувся до нього зі вправністю природженого оратора. Він говорив:

- Я возлюбив людину, що в останні хвилини життя, при останніх силах ще запитував про мене.

Далі єпископ дає зрозуміти, що існують глибші і не тільки особисті причини, що ви правдовують його відданість правителю, і тут він повторює оте "возлюбив".

- Я возлюбив людину, що поставила тих, хто гідний був своєї посади, вище від підлабузників. Людину, що мала силу відкинути усі привілеї своєї влади, щоб прилюдно оплакувати гріх свій у церкві, хоч гріх той совістився через підступність інших людей. Стенючи й сумуючи, імператор просив прощення. Він не посоромився того, чого соромляться звичайні люди, він у всіх на очах покутував свою провину. І дня для нього не проходило без глибокого жалю, що він припустився такої помилки."

Мусимо визнати, що образ змальований Амбровієм, по суті своїй середньовічний і вже провіщає Канссу: імператор у всіх на очах ворить ся представникові влади духовної. Та разом з тим отой гріх / чи ж та помилка/, виходила, як побачимо, із звичаїв, типових для античного світу.

Перераховуючи у похоронній промові різноманітні доброчесності і заслуги покійного, єпископ - на свій, мабуть, превеликий жаль - не міг похвалити його за вороже ставлення чи, принаймі, хоч за байдужість до ігор. Таку похвалу рису єпископ, запевне, не просто згадав би, але й повчально прокоментував, безмірно вихваляючи.

Ледь три роки минуло відтоді, як єпископ прощався з ^{ім}нашим імператором / той загинув трагічно, юнаком; може, смерть була самогубством; Амброзій не поминув тоді з вдячністю нагадати: - Спочатку його, може й захоплювали циркові ігри. Та пізніше він так докорінно позбувся тієї слабості, що не вважав за потрібне проводити їх навіть на день народження імператора, навіть на честь правителів !".

А Феодосій такої похвальної упередженості до ігор не виказував. І про це на похороні краще було й зовсім не говорити, бо кожен слухач ще живо пам'ятав, як розпочався день у який імператор пішов із життя. Перед очима їх виразно стояв правитель, що з ложі керував бігами воїсниць за кілька годин до своєї смерті у день 17 січня року ...

Консули, ери, олімпіади

Від першого січня гідність консульську з ласки цезаря отримали двоє братів, ще дужче молодих, майже хлопчиків, - Олібрін і Пробін. Вони походили з заможної й славетної тоді родини Аніціїв, що жили у самих Римі. Поет Клавдіан описав прийняття братами консульських посад у панегіричній творі, де говорить: "Ви почали з того, що бувало кінцевою метою. Тільки нечисленні старики заслужили те, що вам дано одразу. Ви досягли своєї мети до того, як на ваших прекрасних обличчях розцвіли ювітні молодості, раніш, ніж на привабливих личках вирости борода". Факт, що високі пости довірили хлопцям, свідчить, як мало вони були варті на той час, і як мало давали істотних повноважень. Але честь то була неабияка, бо літочислення, і офіційно, і в побуті досі вели за іменами двох консулів, які щороку змінювались першого січня. Ми теж, до речі, у цей день починаємо Новий рік. Літочислення від народження Христа увійшло в звичай уже значно пізніше, та й то не скрізь, навіть, у межах християнського світу. Тоді ніхто ще не говорив, що імператор Феодосій вмер 395 р., досить було сказати, що то трапилось за консулату Олібрія і Пробіна.

Лише у творях деяких істориків роки часом відраховували "від заснування Риму"; у даному випадку то був 1148 р. Так само тільки в сухих хроніках чи в працях стародавніх ерудитів зустрічається датування за олімпіадами, звичайно, дуже точне. Досить взяти приклад, що цікавить

нас. Один з істориків твердить, що Феодосій вмер за часів 293 - і олімпіади, а другий - що на першому році 294-ї. Перше твердження, мабуть, надто узагальнене, бо ж олімпіада обіймає 4 роки, а друге прямо хибне. Насправді, якщо ми хочемо прийняти й послідовно застосовувати саме ту систему літочислення, треба сказати так: консулат Олібрія і Пробіна, а, отже, і смерть Феодосія, припадає на третій рік 293ї олімпіади.

Не слід дивуватись хибам і неточностям. Саме тоді, як згадані літописці й історики писали свої твори, ігор у Олімпії вже давно не проводили. Вони згасли й одійшли в небуття майже водночас з імператором, що у довгій ряду цезарів ще панував над неподільним Римом. Отже, збіглися в часі дві важливих подій, одна політичного, а друга-культурного характеру. Ми побачимо, що події, які означали, символічно і фактично, кінець однієї і початок іншої епохи, у той час, наприкінці правління Феодосія, відбувалися на диво часто. А однак, ніхто з сучасників не розумів до кінця, що насправді наступає перелом, відходить у минуле старий світ і починається інший лад життя і мислення. Так звичайно бувало й буває. Коли нам проголошують, що народжується Нове, зміни насправді бувають тільки видимі, майже формальні, поверхові, на словах. І навпаки: коли в глибинах суспільного ладу відбуваються революційні перетворення, їх спершу ніхто не помічає. А нащадки дивуються й говорять, що ніхто не оцінив належним чином очевидних змін, ніхто не зрозумів їх значення! Але ж вони дивляться здаля й мають ^єперед очима усю панораму, отже, бачать добре, де пагорбок, або штучний напір, а де висока вершина. Не інакше діялось і тоді, коли надходив кінець олімпіадам, а з ними разом і античному світові. Наскільки не розуміли тоді значення різних фактів, доведемо з очевидністю, якщо спробуємо відповісти на просте, прямо банальне запитання: звідкіль ми знаємо, що останні ігри в Олімпії відбулися саме за Феодосія?

Георгій Кедрен

"Тоді то згасли свята олімпіади, що влаштовувались один раз на чотири роки. Початок їх припадає на часи, коли над євреями царював Манасет, і вони тривали аж до правління Феодосія Великого".

Грецький твір, з якого взято цей уривок, зветься "Синопсис гісторіон", тобто "Перегляд історії". Справді, тут подано досить широкий

нарис найважливіших історичних подій, а точніше сказати, подій, що тоді вважалися важливими, і оповідь починалася від створення світу. Спершу переказувались біблійні оповіді, потім йдеться про історію Греції та Риму і, нарешті, історію Візантії до 1057 р.

Автор огляду — особа зовсім невідома. Можна хіба що здогадатися, що жив він під кінець XI ст. як монах в одному з монастирів на візантійських землях. Звали його Георгіос /на польський лад це ім'я звучить як Єжи/ Кедренос. Більше можна сказати про його образ мислення, а особливо про методи праці й джерела, якими він користувався; про це свідчить і сама книжка, і свідчить не дуже похвально.

Кедрен справді переказував, а у певних місцях прямісінько перенісував чи не дослівно цілі сторінки з книг своїх попередників, візантійських істориків та літописців. Компілював з поспіхом, часом і зовсім бездумно. Очевидно, ніяких самостійних досліджень він не проводив, не оцінював і не порівнював, чого варті чужі розповіді. Але разом з тим, Кедрен нічого й не вигадував і майже нічого не дописував від себе — крім похвал і нарікань, часто простодушних, або побожних вітхань. Якщо він перекручував чужі слова, то звичайно тому тільки, що недоречно їх повторював, надто скорочував, або недоладно пов'язував з ходом інших оповідей: він не належав до майстрів композиції.

А коло його інтересів?. Передусім він схематично описує, що відбувалось за правління королів та імператорів, згадує про війни й каталізми; далі йде історія церкви, що являла собою збірку відомостей про чудеса, синоди, боротьбу з еретиками й розкольникami. Страшенно цікавлять Кедрена різні природні дива. Звернімо увагу на розділ, що саме стосується правління Феодосія. Більше місця, ніж коротісінька нотатка про кінець олімпіад, займають такого типу відомості:

"На п'ятий рік правління Феодосія одна жінка в Антіохії народила водночас чотирьох хлопців; сама вона прожила по тому ще чотири місяці, а діти померли одне за одним. На восьмий рік правління того ж імператора у палестинському містечку Емаус народилася дитина, тіло якої вгору від пупка роздвоювалося; вона мала подвійні груди й дві голови. Обидві частини її почувалися неоднаково. Коли одна їла чи пила, друга від-

почивала. Іноді вони мирно бавилися одна з одною, а іноді навіть билися. Отак прожили вони років зо два. Коли ж одна померла, то й друга загинула через кілька днів".

Немає сумніву, що Кедрен не вигадав повідомлення про те, коли свінчилися олімпіади; він узяв його, певно, з більш раннього літопису чи історичного твору. На жаль, джерело те пізніше загинуло, ми й назви його не знаємо. Отож та випадкова майже згадка у книжці візантійського монаха, що писав уже у глибокому середньовіччі, оповідає нам про те, що з погляду віків можна назвати символічним завершенням античної культури, принаймі, за важливий момент її приближення до занепаду. Слід чітко собі усвідомити: або Кедрен випустив цю нотатку з якихось причин, або згадав замість неї ще про якусь потвору чи чудо природи, ми й наближено навіть не могли б відповісти на питання, коли ж то у Олімпії востаннє відбулися змагання. Ми мали б право припустити, що вони відбувалися щотири роки ще багато разів і тико представлялись за панування якогось іншого володаря, у пелопонеській краї, забутому богами і людьми.

Кедрен переглядав старі книги через сім століть після смерті Феодосія і кінця Олімпіад. Він міг тим легше проминути цю подію, що й сам гаразд не знав, у чому полягали ті язичеські торжества, як проходили і що означали. Як подивитись, то з цього приводу його оповідання частково хибне, а частково надто узагальнене. Візантійський автор говорить, що Менассес /правильніше було б — Менассе/ панував у Іудеї саме тоді, коли в Елладі стали регулярно відбуватися олімпійські ігри. Ця річ, щоби ми добре знаємо з Біблії, і відомо, що правив він довго, в 696-642 р.р. до н.е. А хто ж не знає, що перші олімпійські ігри, від яких повелися і всі наступні, почалися набагато раніше, аж у 776 р. до н.е.. Помилка візантійського монаха, або джерела, з якого він взяв свої відомості, прямо развча! Хтось, правда, може твердити, що Кедрен мав на думці Менахема, а не Менассеса. Той правив куди ближче до початку олімпіад, в 747-738 р.р. до н.е., правда, не в Іудеї, а в Ізраїлі, /бо тоді існували два єврейських царства, що ворогували між собою/. Але чи так тлумачити справу, чи інакше, хронологічні й суттєві помилки очевидні.

Ми б точніше хотіли знати, які ігри античних олімпіад були останніми, на який рік у нашій системі літочислення вони припадали. Кедрен повідомляє надто неконкретно й побіжно, що сталося те за часів Феодосія Великого. Але ж той імператор правив майже повних 16 років, точніше, від січня 379 аж до січня 395 р., за той час ігри в Олімпії відбувались чи мали відбутись аж чотири рази. Йдеться про ігри, що були б 290-, 291, 292-, чи 293-ми, проведеними, відповідно, у роках 381, 385, 389, 391. Де шукати додаткової вказівки, що дозволила б це встановити точніше?

Останні олімпіади

Треба сказати одразу, що бездоганих доказів з цього приводу в нас немає; але є два гідних уваги непрямі докази. По-перше, збереглися випадкові відомості, що в іграх 291-ї олімпіади, тобто, у 385 р., перемогу здобув один вірменський князь. Так, вірменський, людина чужого, нееллінського походження, хоч вона, без сумніву, володіла грецькою мовою. Факт, здавалося б, для нас байдужий, наводить на далішні роздуми. Адже ^{Кони}вряжітні держави класичної Греції були незалежними, то ніколи, протягом віків, до участі в олімпійських змаганнях не допускали претендента, якщо той не доведе, що він — стопроцентний еллін! На початку У ст. до н.е. трапилось таке, що до них не бакали допустити навіть македонського царевича. Він мав довести суддям, що предки його походять з міста Аргоса; довівши свій родовід документально, він тільки тоді був допущений до участі в іграх, і ^взмаганнях з бігу прийшов до фінішу мало не одночасно з переможцем. Правда, пізніше таких вимог уже не ставили, зокрема римлянам, а ті приймали участь у змаганнях досить часто. Та й хто ж би насмівився вважати володарів світу за варварів? І от, нарешті, останній з відомих переможців стародавніх олімпіад, той вірменин у 385 р. Людина, що любить символічно тлумачити різні історичні факти, має тут вдале поле діяльності: олімпіади однієї епохи вмирають і zarazом заправдають нові ігри далекому майбутньому, ігри, що стануть спільною власністю і святом усього людства, не тільки греків та римлян і навіть не тільки європейців.

Для нас тепер не так вагають ті великі й далекі історичні перспективи, як сам факт, що у 385 р. ігри дійсно відбулися. Оскільки

це так, лишається вибрати з двох дат: 389 і 393 р. У підручниках та енциклопедіях досить дружно приймають останню. Але слід зрозуміти, що на користь її свідчать тільки непрямі докази, що зрештою, викликають сумнів, але ж Кедрен говорить про занепад олімпіад, вже закінчуючи розповідь про правління Феодосія.

Тут постає інше питання, що вже раніше порушувалося: ігри припинились з природних причин /не стало грошей/, перестали цікавитись ними розпорядники, глядачі та учасники, чи раптово, за велінням правителя чи ще когось, хто вороже ставився до язичницьких обрядів та культів? Іреське дієслово "арезве", якому точно відповідає наше "згаснути", дозволяє розуміти причину як завгодно, а саме це слово вживає Керден. У різних наукових працях, і досить часто, стверджують беззастережно, як щось очевидне й достеменно, що проводити ігри в Олімпії рішуче заборонив імператор Феодосій, грубо припинивши їх спеціальним едиктом. Слід, однак, так само беззастережно відзначити, що немає жодної підстави, жодного джерела, що дозволило б це підтвердити. Над тими, хто висловлює таку думку, тяжіють деякі факти, взагалі-то істотні, але ж олімпіад безпосередньо вони не стосуються. То правда, що Феодосій переслідував язичницькі культи. Правда і те, що він суворо і під страхом кари забороняв приносити жертви й наказував запирати, а то й навіть нищити язичницькі храми. Правильно, нарешті, що закони проти язичників і гоніння на них посилюлися наприкінці Феодосієвого правління, саме у той час, як мали відбутися ігри 393 р. Але ж, з другого боку, неодмінно треба пам'ятати, що у ряді місцевостей деякі спортивні змагання, виразно пов'язані з язичницькими кultaми, жили й продовжувались ще цілі десятиріччя після Феодосія, навіть більше як сто років. Так стояла справа в Антіохії, великому місті стародавньої Сирії. Що чотири роки, а саме за рік до олімпійських ігор над Алфеем, там відбувались ігри, що теж називались олімпійськими, і слушно, бо тут мало в усьому брали за взірць ігри, що проводились на їх старій батьківщині. Досить вказати, що в Антіохії ігри продовжувались без перешкод аж до 520 р. ; значить, вони на 130 років пережили ігри у Олімпії!

Посилаючись на ці факти, хтось може сказати таке: "Чи треба ж кра-
шого до-казу, що за часів Феодосія взагалі не наказано було скасувати
й знищити олімпійські ігри. Чом би то забороняти ті ж самі змагання
в одній країні й терпіти в іншій?"

Ще хтось міг би пояснити таке становище зовсім інакше.

У Антіохії, людному, величезному, багатому місті, Феодосій не міг
заборонити ігор, бо побоювався, що це викличе заворушення, а заворушен-
ня за його ж таки правління траплялися досить часто.

А в Олімпії, розташованій далеко від великих міст, ніякі завору-
шення не загрожували, бо постійних жителів там майже не було. Досить
видіти наказ, що забороняв перебувати сюди учасникам і глядачам, явщо,
повторюю, ігри не припинились раніше просто за браком грошей. Адже ж
проведення змагань потребувало, як скрізь і завжди, і не тільки за
стародавніх часів, значних витрат. У великих столичних містах тягар
той падав на плечі правителів, міських можновладців, а передусім на
місцевих багатіїв. То була ніби данина на користь громаді й убогішим
верствам населення. А хто мав платити й покривати витрати в Олімпії?
Околиці її були бідними, жителів мало; це переважно були пастухи.
Колишні внески — а вони, запевно, були — давно вже вичерпались, або
перейшли в чужі руки, до осіб світських чи духовних. Прозаїчне питання
про гроші вже й до того завдавало чимало клопоту організаторам ігор;
протягом віків ігри не раз бували під загрозою припинення. Так було
під кінець I ст. до н.е.. Тоді життя язичницьким іграм врятував іудей-
ський цар Ірод. Так, саме отой відомий Ірод; його знали з пізніших
християнських переказів, як кривавого тирана й дітовбивцю. Отож той
Ірод втратив до нашої розповіді, Мабуть, він не належав до найлагід-
ніших правителів, але треба сказати, що, шанувальник еллінської куль-
тури, він багато зробив для різних її осередків і надбань. Єврейський
історик Іосиф Флавій так пише про цього олімпійського мецената:

"Він приніс Еліді дар, призначений не для Еллади тільки, але й
для всіх країн, куди тільки доходять вісті про олімпійські ігри.
Почувши, що за браком коштів ігри занепадають, що має зникнути ота
єдина пам'ятка про стародавню Елладу, він узяв участь у змаганнях
як суддя під час своєї подорожі до Риму і повсякчас давав гроші для

проведення ігор, чим увічнив пам'ять про своє судійство".

Тут могло йти про ігри 192 - чи 193-ї /у 12 чи у 8 р. до н.е./. Хто-зна, може, аби не щедрість Ірода, не його захоханість у грецьку міну^вщини, то олімпіади могли згаснути ще тоді, а не на чотири століття пізніше. Аби ігри припинилися раніше, про них би швидше забули і, може, не відродилися б за наших часів.

Отже, питання про те, що поклало край змаганням у Олімпії, лишається невирішеним. Так само важко визначити, коли ігри відбулися востаннє, 389 чи 393 року. Але не полишає сумніву інший, більш важливий факт: доля ігор вирішилась поміж 389 та 393 роками, тобто в останні роки правління імператора Феодосія.

Народження олімпійських свят

Чи варт нагадувати те, що знає кожен європеець? Однак найістотніші факти ми наведемо. Це дозволить поступово показати, як далеко і широко пов'язані вони з великими історичними змінами. У місцевості Олімпія, що лежить на берегах річки Алфей у Еліді на Пелопонеській півострові, що чотири роки, починаючи від 776 р. до н.е., регулярно проводили олімпійські ігри, що були заодно і релігійним обрядом на честь Зевса. З усіх усюд старогрецького світу збирали вони учасників та глядачів. Ігри народилися і розквітли разом і водночас з класичною античною цивілізацією, були її невід'ємною складовою частиною, її втіленням і мали загинути водночас з нею. На землях Еллади існувала й більш рання цивілізація, яку умовно називають мікенською. Вона близьку розвивалася від XVI до XII ст. до н.е. У певних рисах вона була подібна до пізнішої, класичної епохи /і тоді теж полюбили усякі видовища і змагання/, але мала своє відмінне обличчя. Вона не знала олімпіад як регулярних ігор, не знала, хоч в Олімпії, тоді, у старі часи відбувалися біги колісниць; їх присвячували героєві Пелопсу. Про це свідчать прастарі міфи, археологічні знахідки, зокрема, невеликі бронзові статуетки коней, візничих колісниць; то, мабуть, були дари-пожертви переможців мікенської епохи. Але прямого безперервного зв'язку поміж мікенським світом і тим, що створювався починаючи з VIII ст. до н.е., не було; тоді-то й почалися перші постійні ігри, які відбувалися щотири роки аж до часів Феодосія.

Порахуємо. Від 776 р. до н.е. аж до 393 р. н.е. проминуло майже дванадцять віків, точніше, 1169 років. Більш як 290 разів вісники урочисто проголошували, що настають дні святого перемир'я. Мимоволі виникає питання: чи олімпіади наших, новітніх часів протривають стільки століть? Чи зможуть колись похвалитися величезними традиціями, що жили безупинно? А якщо таке трапиться, то як виглядатиме світ у часи 290-ї олімпіади? Світ 3056 року?

Повернімося, однак, до мікенської, та класичної культур. Їх відокремлює п'ятивікова прірва. Вороже вторгнення, що зруйнувало мікенські замки у XII ст., привело до того, що землі Еллади на довгий час ніби імлю оповило; імла поволі розсіюється і спадає аж у VII ст. до н.е. і не випадково саме тоді тут починається низка олімпіад.

Занепад мікенського світу найкраще пережили — хіба що ж це нас не потішає? — творіння людської думки, здавалося б, найкволіші, найнестійкіші, а саме, міфи, легенди, поетичні оповіді. У темні віки, після краху XII ст., їх переказували усно, з покоління в покоління мов найціннішу спадщину. Правда, на руїнах мікенської цивілізації виціліли й деякі її матеріальні пам'ятки: потужні брили замків та гробниць, рештки посуду, зброї та прикрас. Збереглися навіть глиняні таблички, покриті знаками дивного письма, що застосовувалось тільки на острові Крит та в Мікенах. Отож ті матеріальні пам'ятки треба було спершу відкрити, здобути, розшифрувати; треба було примусити їх заговорити й знову повернути до життя. Все це відбулося протягом останніх ста років, частково у наш час. Десять років фадять тому, після багатьох зусиль, вдалося прочитати ^{кого} знаки мікенського письма. Натомість твори, що передавалися із уст в уста /антична метафора/, дочекалися свого, так би мовити воскресіння, уже в VIII ст. до н.е. У тім самім столітті, коли люди вперше споглядали олімпійські ігри. Нашадки знають того поета під ім'ям Гомера. Він створив героїчну епопею про троянську війну, використавши прастарі мікенські мотиви, відомі йому за змістом і формою з безперервних пісенних традицій. Так виник перший літературний твір, що зберігся для європейської літератури. Він народився разом з олімпіадами. А може два факти, такі важливі для Європи, стародавньої і сучасної, тільки випадково збіглися в часі?

Кінець свята олімпіад

Якщо спитати тепер, що сталося з античною цивілізацією, коли за-
мерли й остаточно згасли ігри в Олімпії, то відповідь буде легкою й
очевидною: пішла в минуле уся та цивілізація, поступаючись місцем но-
вим віруванням, ідеалам, вартостям, а сказати коротко – способів жит-
тя. Особливо виразною рисою нового світу було відмінне, при тому доко-
рінно відмінне, ніж було досі, ставлення до людського тіла. Послідовни-
ки переможної релігії проголошували зневагу до всього, що пов'язане
з тілесністю, твердячи, що вона по суті своїй гріховна, зіпсута і тяжіє
до зла. Де вже тут тішитися й радіти, дивлячись на смертну оболонку,
захоплюватись її будовою, вправністю та красою, як то бувало в гімнасі-
ях, палестрах та на стадіонах! Це ж розпуста – виставляти перед усіма
те прокляте тіло у ганебнім герці, у іграх на честь язичницьких богів,
що є насправді тільки небезпечними демонами, слугами сатани! Правда,
ті заклики й нарікання не приносили одразу видимих наслідків; вони бу-
ли куди менш успішними, ніж того ждали поборники нової віри. Та зерно,
що сіялись довго й невпинно, з покоління в покоління, повинні були дати
нарешті, багатий врожай. Сівачі вважали його за здоровий і пишний
врожай пшеничного колосся, що задавив яскравий, але отруйний цвіт бур'я-
нів, породження підступних демонів. Оборонці старої культури були ціл-
ком протилежної думки: розмножився кукіль, що загрожував ланам золото-
го хліба, дарові богині Деметри.

Хтось може зауважити, що зневага до тіла й потреб його зустрічаєть-
ся і в розквіті класичної епохи у найтиповіших представників язичництва.
Вже на світанку язичної культури висловлювали думку, що тіло – гробниця
душі. Цей погляд пізніше обґрунтовували; його обдумано розвивали багато
античних філософів на чолі з Платоном. Це так. Але слід пам'ятати,
що такого гатунку твердження становили лише своєрідну поетичну перед-
умову до метафізичних міркувань. Та на практиці і в житті дотримували-
ся інших засад. Це доводить приклад того ж таки Платона, що охоче
говорив про душу, ув'язнену в тілі, а сам за молодих літ був борцем,
гордістю свого гімнасія, і до кінця днів широко милувався юнацькою
вродою. За прикладом свого вчителя Сократа. Які ж то слова перший з них
вклав у уста другому?

"В цю хвилину до залу зайшов Хармід. Я не суворий критик. Кожен гарний хлопець — золото, а майже всі молоді здаються мені гарними. Але Хармід з'явився як чудо, такий був ставний і вродливий. Мені здавалось, що всі інші просто в нього закохані, бо коли він увійшов, усі ніби втратили тям, а ззаду ще напирала юрба шанувальників. Коли Хармід сів коло Сократа, я раптом відчув дивне замішання. Де й поділась ота моя недавня сміливість, коли мені здавалось, що розмовляти легко. Потім Критій сказав, що ліки від головного болю відомі. Хармід же кинув на мене погляд, який описати неможливо і потувався відповісти. Я торкнувся його тіла під плащем. Мене обдало жаром, я був у нестямі."

Далі розмова йшла про душу; але ж хто після такого вступу вважатиме, що тіло є тільки гробницею душі?"

Та даймо спокій контрастам, що так вражають. Ми ще легше зрозумієм різницю поміж двома світами у їх ставленні до тіла, коли розглянемо питання звичайне та прозаїчне, дуже пов'язане з тілом, а саме питання про купіль.

Лазні і язичники

"За дуже давніх часів люди вважали, що сні про купання не віщують злого; лазні тоді не знали, а купалися у так званих ваннах. Пізніше, коли лазні вже існували, сні про купання, а також про лазню, навіть коли у ній не милися, вважали за недобрі. Думали, що вони віщують турботи, бо у лазні метушня; втрати, бо людина там виділяє багато поту; душевні зусилля і страх, бо шкіра і поверхня тіла змінюються. Багато хто й досі дотримується старих поглядів і отак тлумачить сні; але то помилково, бо не беруться до уваги практичні міркування".

"Йдеться саме про те, що колись лазні багато простоявали без ужитку, бо люди милися нерегулярно і взагалі стільки лазень не було. Милися звичайно тільки закінчивши війну, або якусь важку роботу; через те сні про купіль нагадували людині про спеху чи війну. Тепер справа докорінно змінилася. Є такі, що в рот нічого не візьмуть, поки не помиються. Інші звичайно купуються поївши, або перед кожною учтою. Отже, лазня в наш час стала просто дорогою до приємного. Сон, коли людина купається в гарній, світлій, просторій лазні віщує здоров'я, добробут, приємні хвилини, а хворим — повернення сил: це доводить, що купатися корисно, хоч взагалі це необов'язково"

Ті слова взято з грецького підручника онейрокритики, або мистецтва тлумачити сни. Автор його, Артемідор з Дальніс, жив у II ст. н.е. Він був типовий представник розуміння, уподобань, поглядів і способу життя широкої верстви людей не дуже заможних, людей, що були плодом і основою римського суспільства в епоху розквіту імперії. Отже, книжка Артемідора цінна як джерело пізнання думок та повсякденного життя його сучасників. Вони любили ігри та лазні; непогано знали стародавню літературу; плекали старі традиції, місцеві та етнічні, подорожували з різних причин далеко від рідної домівки по різних землях величезної держави і почувалися частиною цієї держави як єдиного цілого; вірили у сни, в щі знаки та богів /саме у такій послідовності/. Для цієї верстви імперія створила винятково сприятливі умови для розвитку. Вона адміністративно підтримувала економічний розквіт великих і малих міст. Довготривалий мир, безпека та почуття правопорядку сприяло розвиткові міст як осередків торгівлі та ремесел, не чужих культурі. Кожне місто, навіть і не дуже багате, дбало, аби мати свій театр, іподром, храми, зали для зборів, святині, лазні. Лазні, особливо ті з них, що були більші й краще обладнані, називались термами. То назва грецька, а виникла вона мабуть через те, що в лазнях були басейни, де підігрівали воду.

І знову треба згадати речі, про які всі знають, або повинні знати. Руїни і всілякі залишки будов в незліченних місцях, розсіяних по землях колишньої імперії, показують, якими пишними й монументальними були лазні. Той, хто сюди заходив, міг плавати у великих басейнах, наповнених холодною чи теплою водою. Міг посидіти на мармурових лавах навколо водогреїв, слухати їх милий шум, безтурботно гомоніти з друзями. Або з потов вигнати усі змі сови у палаті, яку звали судаторій. Міг вправлятися у гімнастиці, або грати у м'яч в спеціальних залах, обкладених мармуром, прикрашених статуями. Чого ж дивуватися, що жителі міст проводили тут значну частину робочого дня, кожну вільну від роботи хвилину? Звісно, якщо у місті саме не відбувалися біги колісниць у цирку, полювання на диких звірів у амфітеатрі, або вистави пантоміми у театрі. У самій столиці, в різних її районах не один імператор будував терми, даючи їм своє ім'я. Деякі частини тих будов досі використовуються як церкви, музеї, планетарії, спортивні зали. Оскільки ме-

тою наших роздумів є олімпійські ігри, варто пригадати- / це теж символічно! - що нові ігри у Римі у 1960 р. - проводились /з деяких видів спорту/ у залах так званих терм Каракали.

А хто знає, хто пам'ятає менші громадські лазні, що знаходились буквально на кожному кроці стародавнього Риму?. Випадкова нотатка у творі античного письменника повідомляє, що в 33 р. до н.е. їх було 170, а через сто років, як твердить той же автор, важко б було їх усіх перелічити.

Великі й малі терми були доступні для кожного за невелику плату, або навіть і зовсім безкоштовно, якщо гроші виділяв хтось з багатіїв, або міські власті з нагоди свята. Доступ до лазень мали й чоловіки й жінки. Правда, жінкам надавались окремі будинки, або відокремлені частини залів; часто для них визначали окремі дні чи години, але часто ніякого відокремлення не було, просто милися й бавилися разом.

Найсуровіші аскети-язичники /а таких теж не бракувало/ вважали, що купання у лазнях необхідне як гігієнічний засіб щоденного життя, як хліб та оливки. Візьмемо для прикладу звичайні заняття та проповіді Аполлонія Тіанського. Той відомий містик з репутацією чудотворця жив у I ст. н.е., за часів Клавдія та Тіберія, Нерона, Веспасіана, Тіта. Своєю суворою самодисципліною і послідовним аскетизмом він мало відрізнявся від монахів-християн, що жили пізніше. М'яса він не їв зовсім, перебиваючись на хлібі, овочах, та фруктах. Вина не пив, ходив босий, носив тільки лляну одягу, не стриг волосся. Багато років Аполлоній мовчав, вірний обітниці, яку дав замолоду, вмів порозумітися з людьми жестом, поглядом, виразом обличчя. Однак він мився щодня і отій самій порі, під вечір. Аполлоній натирав тіло оливковим маслом і обливався холодною водою. Він вважав, що тепла вода сприяє старінню та хворобам. Коли Аполлоній приїхав колись до сирійської Антіохії і дізнався, що імператор звелів на якийсь час закрити публічні тамтешні терми, аби покарати людей за заворушення проти влади, то прилюдно заявив:

- Ви вчинили зле, а імператор за те ще вам і життя продовжив!

Йшлося мабуть про те, що в лазнях можна було купатися в басейнах з теплою водою. Пізніше з'явилися фальшовані листи Аполлонія; автор

їх хвалився, що лазнею зроду не користується і вимагав того ж самого від своїх послідовників. Це з очевидністю суперечить фактам, які нам відомі про поведінку самого Аполлонія, і прийшло з практики й вчення якоїсь християнської течії. Якщо йдеться про те, чи в теплій воді митися, чи в холодній, то й серед язичників були люди які твердили про шкідливість теплої води: для здоров'я насправді корисна тільки холодна вода. У самім Римі так лікувалось чимало людей, і багато з них були заможні. Ось приклад:

Майже ровесником Аполлонія був Сенека— філософ, письменник, державний діяч, мільйонер. В одному з своїх літературних листів, писаних уже в похилому віці він згадує, що саме повернувся з прогулянки, під час якої бігав наввипередки з малолітнім хлопчиком, який щодня його супроводив /Сенека жартував було: "Ми однолітки, бо в нас випадають зуби"/ і фінішував разом з ним. "Потім я купався у холодній воді; так я називаю воду не дуже теплою. А колись же я занурювався у крижану воду! Новий рік у день першого січня я розпочинав, стрибувши в басейн, до якого поступала вода прями́сінько з гірських джерел. Потім мені вистачало купатися у тібріанських водах, а тепер у ставку, де воду нагріває сонце."

Лазні і християни

Може це звучить дивно й смішно, але цілком співпадає з відомостями які ми на сьогодні маємо з цього питання для тих часів: загалом прихильники нової релігії спочатку у величезній більшості своїй не цуралися лазні, а застерігали тільки проти зловживання певного роду лазнями. Видатний християнський письменник Климент Александрійський, що жив у другій половині II ст. н.е., повчає своїх братів по вірі:

"Ми йдемо до лазні з чотирьох причин. По-перше, щоб помитися. По-друге, щоб обігрітися. По-третє, для здоров'я. По-четверте, для приємності. Отож від купання тільки для приємності слід відмовитися. Не слід купатися коли це протиречить почуттям сором'язливості. Жінки можуть купатися і для чистоти, і для здоров'я. Чоловіки ж роблять це тільки ^{для} здоров'я. Постійне купання в теплій воді шкідливо впливає на стійкість організму і ніби зменшує фізичну вправність; часто воно буває причиною слабості й млявості."

Тертуліан, майже сучасник Климента і так само ревливий християнин, відверто визнає, що мисться щоденно у визначений і відповідний час, тобто, перед обідом. Знаменний сам факт, що Тертуліан торкається цього питання у трактаті, де хоче показати язичникам, хто такі християни. Він, хоч і непрямо, доводить, що багатьом прихильникам нової віри закидали, що вони уникають мистися!

І справді. У лоні християнства від початку його існувала течія ригористів і фанатиків; з часом та течія змінювалась і розповсюджувалась. Аскети усе голосніше й притрастніше засуджували марну і кару вату втрату часу, грішну поступку слабостям людським, гонитву за плинними вигодами й приємностями, надмірну — і будь-яку навіть! — турботу про чисте тіло і охайний одяг. Можна навести численні приклади таких поглядів. Додамо ще, що люди, яких ми тут беремо за свідків — то не якісь там темні монахи чи відлюдники, що жили зовсім самотньо у пустелях Фіваїди, не аскети й мученики, що пригнічували плоть і перебували у спогляданні. Навпаки. То були мужі, суворі до себе й до інших, але разом з тим і видатні вчені, що відзначалися великою начитаністю, ерудицією, літературним талантом; організатори, що жваво відгукувались на усі проблеми сучасного життя. Усе це заслужено забезпечило їм почесне місце в історії європейської культури. Але погляди їх у питанні, яке нас цікавить зараз, неприємно вражають.

Лазні, святі та єпископи

Мабуть, під кінець того ж таки 395 р., на початку якого умер в Медіолані імператор Феодосій, у іншій заморській країні Аврелія Августіна висвятили на єпископа. Хто побажає, зможе вбачити у тому символічний збіг подій, що означали народження однієї та смерть іншої епохи. Августін, якого пізніші покоління людей вважали за святого і за отця церкви, відіграв і досі відіграє визначну роль у розвитку європейської філософської думки. Деякі його доктрини все ще присутні в нових і найновіших філософських системах, значною мірою зберігають свою актуальність і, передусім, дають натхнення.

Урочиста посвята на єпископа відбулась у приморському місті північної Африки, на землі сучасного Алжиру, і місто називалось Гіппо

Регіус, пізніше Бона, а тепер — Аннаба. Августін народився у тій же країні й провінції, у місті Тагаста, за кілька десятків кілометрів на південь від Гіпно углибі материка. Народився у 354 р. Батько його був язичником, зате мати — ревною християнкою. Кілька років Августін, збираючись стати юристом вивчав риторику у Карфагені, найбільшому римському місті Африки. Але незабаром, здається, під впливом якогось цicerонівського трактату — з пристрасстю взявся до філософії. Августіну особливо подобалася філософія, яка дещо схилилася до скептицизму; таку течію представляла й культивувала платонівська Академія у пізніший час свого розвитку. Разом з тим Августін зблизився з послідовниками маніхеїзму. Ця релігія виникла на сході Ірану; вона дуже підкреслювала двоїстість світу в усіх його проявах і втіленнях, поділ на добро і зло, що йшов від далеких віків.

Недовго поживши у Римі, молодий Августін став викладачем риторики у Медіолані; та, здається, цей знаменитий мислитель і стиліст взагалі не відзначався дидактичним даром, хоч мав уже досвід, бо навчався напередодні і в Карфагені, і в Римі. У цьому великому місті північної Італії Августін через містичну філософію неоплатоніків наблизився до християнства. Трапилося це не без впливу проповідей і особистості єпископа медіоланського Амвросія, того, що років через десять стояв при смертнім ложі імператора Феодосія. З рук Амвросія у 387 р. молодий викладач риторики та його син Адеодат прийняли хреста. Того ж року Августінова мати померла у римському порту Остія.

Повернувшись на батьківщину, Августін ставав усе палкішим християнином і заснував тут щось на зразок монашого братства. З волі місцевої громади він став спершу священником, а потім, у 395 р. — єпископом. На цій посаді він перебував аж до смерті, тобто до серпня 430 р.

У Гіпно Регіус існувала і община монашок. Августін наглядав за її справами при посередництві настоятельки, своєї сестри. Якось у спілці побожних жіночок дійшло до гострих суперечок і сварок; причини їх були звичайні і притаманні будь-якій епосі: йдеться про людські характери. У 423 р. Августін склав довгого листа до громади монашок, свого роду настанову і правила монастирського життя. Цей документ відіграв величезну роль у наступні віки як зразок багатьох інших статусів різних монасти-

рів. Нас же цікавить у ньому тільки короткий уривок дуже прозаїчного змісту: "Одежу вашу періть самі, або ж нехай перуть її кушнірки, якщо так звелить настоятелька. Надмірне бажання чистої сукні не повинно притягати бруду до душі. Не слід систематично обмивати тіло й користуватись лазнею! Слід обмиватись у певен час, тобто раз на місяць. Якщо котрась сестра заслабне й муситиме обмити тіло, нехай так і робить за лікарською порадою і без невдоволення. Якби й не хотіла навіть, нехай вчинить за наказом настоятельки те, що слід зробити для здоров'я тілесного".

Засада, що сформульована тут так гостро і ясно, пізніше мала великий вплив на особисту гігієну різних суспільних груп, навіть цілих верств населення у наступні віки. Вплив цей був тим значніший, що Августіна підтримували проповіді іншого мужа великої святості й вченості сучасник Августіна, він вважався одним з найзнаменитіших письменників епохи, що писали латинською мовою.

Ієронім, родом з прикордонної Далмації чи Паномії, був на кільканадцять років старший за єпископа з Гіппо Регіус. Згадаймо, принагідно, що обидва вони хоч і листувалися, але не дуже полюбляли один одного; так часто буває з представниками одного покоління і тієї ж самої ідеологічної орієнтації. Після довгих мандрів він оселився у Палестині, у Віфліємі. Керував там общиною монахів, приймав набожних прочан, але перш за все віддавався науці й писав. Хто ж не знає гравюри Дюрера "Святий Ієронім за роботою"? У титанічній праці святого Ієроніма слід відзначити роботу, найважливішу не лише в історії церкви, але й для всієї культури Західної Європи. Йдеться про його перегляд і переклад Біблії на латинську мову. Августін гостро критикував деякі місця того перекладу. А при тому вчений самітник ще й час знаходив, щоб вести велике листування. В листах він викладав поради й настанови у різних справах релігійного життя. Матроні, що просить вказівок, як виховати дочку, святий Ієронім пише: "Мені взагалі не подобається, щоб доросла дівчина милася. Вона повинна сама себе соромитись і не терпіти вигляду власної наготи. Якщо вона зморює тіло своє безсонням та постом, якщо прагне загасити вогонь хтивості й молодой притрастї холодом стриманості, якщо вона намагається суперечити природній красі, навмисне підтримуючи бруд — то навіщо ж їй, керуючись протилежними намаган-

ними, розпалювати пригашене полум'я, висікаючи вогонь, яким є лазні?

Ще ясніше, коротше й гостріше виражена ця думка в іншому листі:

- У тебе шкіра злазить, якщо ти не вмийся? Але ж той, хто омився одні раз, прийнявши вчення Христове, не обов'язково повинен митися вдруге!

Щоб завешити обговорення цього питання про лазні висловлюваннями відмінними й терпимішими, додамо точку зору ще одного тодішнього князя церкви.

Десь у 395 р. /знову ж таки у рік смерті Феодосія/ посаду єпископа новаціанської общини у Константинополі отримав Зизантій. Хто були новоціани? Взагалі то була численна група розкольників; вони відділились від більшості християн у самому Римі ще у III ст., під час переслідувань, викликаних етнічними й особистими протиріччями. Новаціани відрізнялись від ортодоксальних християн не поглядами своїми у питаннях догматики чи обрядів, а своїм суворим дотримуванням звичаїв і непоступливістю щодо грішників, особливо, якщо йшлося про віровідступництво, тим більше якщо відступником був священник. Мабуть через такі принципи новаціан дуже поважали навіть противники. Принаймі, історик Сократ, що був знайомий з Зизанієм, з симпатією згадує про цього єпископа. Він пише, що Зизаній був винятково високоосвітненою людиною, досконалим знавцем язичницьких філософських шкіл і наук християнських. Він з блиском виступав у богословських дискусіях, а треба знати, що вони у ті часи точилися невпинно. У особистому житті то була людина такої виняткової доброчесності, що йому було годі щось закинути. Милого у поведженні й ввічливого, Зизанія любили всі. Він був дуже симпатичним, коли жартував, не ображаючи нікого, й сам не ображався, коли з нього жартували. Відома дотепність його відповідей. Якось його злостиво запитали, чом-то він, єпископ, мисться двічі на день.

- Бо втретє вже не встигаю, - відповів Зизаній.

А коли хтось дорікав йому за надто світлу одежу, Зизаній говорив:

- А ти мені спершу покажи, де написано, що єпископ має воібратись у чорне!

Нам переказують ті слова як приклад вдалих відповідей на докори. Але, як то буває часто, випадкові відповіді відтіняють випадково й тим яскравіше знаменні факти тогочасного життя.

Ігри та синоди

Коли з такою підозрою, так неохоче й вороже говорили про миття та про лазні, навіть про охайну одержу, то яке ж обурення у певних колах мали викликати усякі ігри, і не тільки криваві видовища, подібні до гладіаторських боїв! Не вдалося прямо заборонити віружним відвідувати театри й цирки. Заздалегідь це можна було передбачити, і небезпідставно, що на дорослу людину, пристрасно закохану у видовища, заборона, що загрожувала навіть прокляттям та відлученням, не вплине взагалі. Довгий час не допомагали і заклики, умовляння та звернення до людей у листах і проповідях. Тоді найбільшому осудові та церковним карам стали піддавати осіб, що виступали на сцені, чи на стадіонах; перед ними зачиняли двері до общини християн. Єпископські синоди у різних провінціях імперії щоразу приймали відповідні постанови. Ось, наприклад, ухвала синоду у іспанському місті Ельвіра на початку IV ст.:

- Якщо цирковий візничий чи пантомім пристануть до віри, то вони повинні насамперед відмовитись від ремесла свого; тоді їх можна прийняти, але при умові, що вони до нього не повернуться. Коли усупереч цій забороні вони знову візьмуться до свого ремесла, то їх належить відлучити від церкви.

Світська влада, з свого боку, намагалася обмежити кількість глядачів. У постанові часів Феодосія говориться:

- Суддя провінції може дивитись театральні вистави, змагання в цирку, полювання на диких звірів, але тільки у ті дні, коли відзначається день народження імператора чи вступ на посаду. І тільки до обіду. Після обіду йому не слід більше з'являтися серед глядачів.

Суддями були, головним чином, намісники провінцій та вищі чиновники. Отже, заборона торкалася багатьох: цілого почту чиновників і, значною мірою, приватних осіб. Коли канцелярії працювали нормально, коли відбувалися прийоми, слухалися судові справи, то належало відмовитись від приємності і прямо йти до суду, до податкової канцелярії чи архіву, щоб там пильнувати своїх справ. Чиновники й відвідувачі сиділи у кабінетах і залах, ніби зайняті справами, а серця усіх, від останнього писарчука до високого намісника, з тугою рвалися на стадіон, звідки долинав тривожний гомін багатотисячної юрби.

Ті крики натовпу, захопленого змаганням та боротьбою, такі звичні нам, особливо у вихідні дні, були чимось невід'ємним у містах Римської імперії протягом довгих віків її існування. Наведемо хоча б слова уже згаданого Сенеки, слова, що їх можна знайти у будь-якому сучасному нарисі чи фейлетоні:

- Сьогодні я маю час, який можу витратити за власним уподобанням, дякуючи не тільки власним доброчесностям, але й видовищам; вони відвернули від мене усіх, хто мені докучав, покликавши їх на змагання гри у м'яч. Отже, ніхто не вторгнеться й не перешкодить моїм роздумам, що внаслідок такої певності просують сміливіше. Ворота не скрипітимуть, не підніметься засув дверей... Але то я перебільшив, сказавши, що перебуваю в тиші і без співрозмовників. Ось до мене долітає страшений крик із стадіону. Він не виводить мене з рівноваги, але заставляє задуматись над цим явищем. І я думаю собі, як багато вправляється тіло, і як мало-думка. Який-то натовп збігається на видовища, що не викликають у мене захоплення, а як пусто навколо людей високих знань; які нікчемні духом ті, чиїми м'язами та широкими плечами ми захоплюємося!"

Але повернімось до згаданої постанови часів Феодосія: сюди входить і короткий наказ, що умістився в одному реченні, але який пізніше вплинув на звичаї у багатьох європейських країнах:

- Забороняється влаштовувати видовища у неділю, аби службі божій не заважали завади.

Є держави, де по-пуританському ревно цього указу дотримуються майже до наших днів, мабуть, не задумуючись над тим, як це формально почалося, вважаючи такий звичай за виконання волі божої.

Але усі ці ухвали й заборони, державні й церковні, видані у IV ст. були тільки залякуванням, тільки половинчатими заходами, напівмірою. Ті постанови вміли усіляко обійти; так траплялось у різні епохи у різних державах, коли влада з надуманих, їй тільки відомих міркувань видавала постанови нежиттєві, доктринерські, що суперечать здоровому глуздові пересічного громадянина. Взагалі, під кінець IV ст. вдалося викоринити гладіаторські бої - криваві, жакливі, варварські, давно засуджені хорошими людьми будь-яких релігійних переконань. Зате театр і біги колісниць існували ще довго. Мешканці міст без них жити не могли,

як і без лазні; правда у різних місцевостях від неї досить швидко відвикли, а у ряді країн до неї ніколи не могли звикнути. Вище, ніж державних сановників, юрба шанувала акторів пантоміми, а особливо зірок стадіонів - візничих, що управляли колісницями.

Повертаючись у ті часи, наша розповідь повертається до своїх хронологічних рамок, щоб правильніше викласти розвиток подій у епоху останньої олімпіади стародавнього світу.

ФЕССАЛОНІКИ

Можновладці у 390 році

За нашими рахунками, то був рік 390-й. Люди тодішньої доби, як ми вже згадували, вели літочислення за іменами консулів. Ними були: Валентиніан, вже вчетверте, і Неотерій.

Першому консулові, Валентиніану, було 19 років, а він уже вчетверте отримав консульську гідність. Але це вважалось розумним і справедливим: він уже був імператор і співправитель Феодосія. Титул августа він отримав одразу після смерті батька, Валентиніана I, в 375 р., в той час як Феодосій перебував у Медіолані. Валентиніан був ревним християнином, здається, навіть з деяким нахилом до аскетизму й фанатизму, що проявився у його відразі до таких невинних видовищ, як змагання колісниць. Після його трагічної смерті у 392 р. єпископ Амброзій з вдячністю згадував це у промові під час похорону /ми вже наводили ці слова/.

Отже, щодо цього Валентиніан дуже відрізнявся від свого християнського співправителя.

Другий консул, Неотерій, мав років 60, і до того посідав дуже високі пости у різних провінціях, а напередодні був префектом Галлії. Нині він як цивільний адміністратор очолив велику територію західних приатлантичних земель /Британія, Галлія, Іспанія, частина Африки/. Якщо говорити про його релігійні переконання, то він був християнином, що співчував аріанам. Разом з тим він листувався з Сіммахом, що у самім Римі очолював відвертих і зятятих аристократів-язичників.

На той час імперія ділилась на три чи чотири величезних частини, званих префектурами; кожна з них поділялась на дієцезії, тобто провінції. Ми вже знаємо західну, чи галльську префектуру. Східна була

ще більша, бо включала Лівію і Єгипет, Палестину і Сирію, Малу Азію, а в Європі — Фракію. Поміж цими двома, галльською та східною, знаходилась префектура Італії, Африки та Іллірії. Вона лежала на просторах нинішнього Алжіру, Тунісу та приальпійських країн, а також мало не всього Балканського півострова, за винятком Фракії. Досить часто балканські землі виділяли в окрему префектуру, звану Іллірікум. Однак у 390 р. усіма цими землями, від Африки до Дунаю, правив один префект на ім'я Помпій. Ми знаємо про нього небагато, знаємо тільки, що до того він був намісником африканських провінцій і, може, звідтіль походив.

Зате ми добре знаємо префекта Сходу Татіата. То особа непересічна, у певному відношенні характерна для своєї епохи, й трагічна; про це ще буде мова. Збереглися матеріали про те, як він просувався по службі. З фаху Татіан був юристом і замолоду працював адвокатом. Пізніше перейшов до державної адміністрації і відтоді швидко пішов в гору. Поступово він — намісник Верхнього Єгипту /Фіваїди/, префект усього Єгипту, намісник Сирії і комес Сходу, комес святої ощадливості, тобто міністр фінансів. З 380 р. він жив, здається, як приватна особа у своєму маєтку в Лікії. Однак у 388 р. Феодосій, шукаючи після смерті тодішнього префекта Сходу нового кандидата на таку відповідальну посаду, запропонував цю честь Татіанові, беручи до уваги його енергію, досвід та авторитет. Вибір був тим знаменнішим, що Татіан був уже добре немолодий і належав до ревних язичників, що не виглядало заслугою в очах імператора-християнина і деяких його радників. Татіан прийняв почесну посаду. Як виявилось, собі на горе. Але у 390 р. ніщо не віщувало ще несподіванок, які готувало майбутнє. Татіан тоді був людиною уповні своєї влади і впливу.

Одночасно з Татіаном дуже високу посаду отримав і його син на ім'я Прокл: він став префектом Константинополя, міста, що було тоді за своїм значенням у імперії другим після Риму. Прокл, чоловік у розквіті сил, вже показав себе як намісник Палестини, потім Сирії, як комес Сходу і міністр святої ощадливості. Він пройшов майже ті ж самі шаблі кар'єри, що й батько. І успадкував від батька також певні риси характеру: енергію і суворість; може, здійснюючи свої плани, він ставав і грубим.

І ще одне: відданість своїй вірі. Щодо Прокла, то це доводить віршований напис, вибитий на його честь жителями Феніції на скелі, біля якої впадає в море річка Лікос. Напис прославляє намісника за те, що він приймав участь у покладанні жертв богам у Геліополісі. З напису також відомо, що будучи префектом Сходу, Прокл прикрашав Антіохію; він побудував чи відновив там лазні, колонаду, торгові ряди. Але найбільша Проклова споруда у тому великому сирійському місті пов'язана з олімпіадами.

Вже говорилося, що в Антіохії що-чотири роки відбувалися ігри, звичайно влітку; за рік до ігор у Олімпії, на старім місці; таким чином, між містами не було суперництва за глядачів чи учасників. Прокл став комесом Сходу у 383 р., а вже наступного року мали відбутися ігри. Аби провести їх з належним розмахом, новий правитель вирішив розширити споруду, що зветься плетрон. Це слово означало спочатку міру довжини, сто стоп, бо така завдовжки була стіна будови з кожного боку. У плетроні проводилися початкові – ми б сказали тепер "перший тур" – змагання атлетів. Подібна споруда з такою ж назвою й призначенням знаходилась і на батьківщині ігор, у Олімпії, над Алфеем; це добре показує з якою шаную у еллінському світі переносили на нові місця прастарі звичаї, бо добре розуміли, що повага до традицій – невід'ємна риса у бутті кожного народу й кожної культури. Антіохійський плетрон збудували наприкінці II ст н.е. і трохи розширили, добудувавши в IV ст. У цій чотирикутній будові було тільки два ряди камінних лав навколо відкритої арени, що дуже обмежувало кількість глядачів. Але намір Прокла розширити будову зустрів – і це видається дуже дивним! – опір там, де його аж ніяк не сподівалися. Лібаній, найвідоміший тоді не тільки в Антіохії викладач, правдивий язичник, шанувальник національних і місцевих традицій, звернувся до комеса з відкритим листом у формі фіктивної, ніколи не виголошеної промови. Міркування Лібанія можна зрозуміти так: якщо в плетроні буде більше місць, то й глядачів сидітиме більше, а це не добре вплине на хід змагань, бо призуд журі залежатиме від оплесків, заперечень і вимог юрби.

– Вже й до цього, – волає Лібаній, – не а змагання щоразу й без

того було більше неправди! Деякі змагання атлетів мали закінчитися до заходу сонця, а з різних причин виникали ускладнення. Ті, що починали пізніше, вважали, що й закінчити можуть пізніше, інші твердили, що таку спеку годі витримати. А з глядачового залу доносились крики греків та римлян. Одні кричали, що учасники втомились, другі — що аж ніяк ні.

І викладач риторики робить висновок: "А любий наш Прокл ще погіршує справу. Радіючи, що буде більше місць для глядачів, він радіє водночас з того, що побільшає сваволя. Його радість піде на шкоду олімпійським іграм."

Дивна справа! Чи саме одне тільки це Лібаній і має на увазі? Чи Лібаній просто шанує традиції, дбає про честь і рівень змагань? А може суперечка за плетрон — тільки привід, а ритор, по правді сказати переслідував іншу мету? Нарешті чи принесла критика сподівані наслідки, тобто чи відмовився комес від проекту перебудови? Невідомо. Пізніше листування ритора з сановником доводить, що стосунки між ними значно поліпилися. Певно "наш любий Прокл" великодушно пробачив дошкульні слова, на які не був скупий викладач у промові, що стосувалась плетрона.

Зараз, продовжуючи називати вищих сановників імперії того року, випадає спинитись на Прокловому колезі, що був навіть вищий за рангом. Йдеться саме про префекти Риму, колиски і все ще першої столиці імперії. Посаду що вже другий рік обіймав тоді Цейоній Альбін.

Представник старовинного аристократичного роду, він належав до найосвідченіших римлян свого покоління. Цейоній досконало знав стару й сучасну римську літературу, особливо захоплювався він творчістю Вергілія, мав насолоду від його архаїзмів та віршованих розмірів. Альбін був язичником, відданим вірі батьків, як більшість тодішньої аристократії та інтелектуальної еліти в самім Римі. Невипадково, мабуть, саме тоді, як Альбін був префектом, його рідний брат Цейоній Волюзіан, колишній намісник у Малій Азії, провів урочисту церемонію у храмі Мітри на території ~~коли~~ нинішнього Ватикану. Волюзіан поновив, так би мовити, свою причетність і втаємничення у містерії бога Мітри; з цього приводу він присвятив олтаря Мітрі,

Ізиді та Аттісові. Все це увінчив відповідний напис.

Як виходить з певних побіжних згадок, префект Альбін добре знав християнське вчення та Біблію, навіть її критикував; це, зокрема, стосується таємниці втілення. Єпископ Амброзій відповів на ту критику окремим трактатом; сьогодні ми знаємо тільки його зміст. Але дружина такого затятого язичника була християнкою, так само як і її дочка Альбіна. Син же, що носив дядькове ім'я Волуз'ян поділяв батькові переконання. Релігійний розкол у сімейному колі — річ дуже характерна і повторюється вона у всяких різновидах не тільки у ту епоху.

Користуючись нагодою, наведемо, ще кілька фактів, що стосуються дальшої долі цієї родини, бо вони й справді знаменні.

Альбіна, Меланія, Волуз'ян.

Невдовзі перед тим, як Рим захопили візиготи, що трапилось 410 р. столицю покинуло багато заможних людей, що шукали притулку у якомога віддаленіших землях — на Сіцилії чи в Африці. Серед тих, хто опинились за морем, були вже згадана Альбіна та її дочка Меланія разом з чоловіком на ім'я Пініан; всі вони були ревними християнами.

У Африці вони близько зійшлися з Августіном, що пізніше присвятив їм богословський трактат "Про любов та первородний гріх". Виручивши великі гроші за недавно продані маєтки, вони змогли розгорнути благодійницьку діяльність. У Фасті, рідному місті Августіна, Меланія заснувала монастир. У той час Волуз'ян перебував у Карфагені. Обидві жінки докладали величезних зусиль, аби такий близький родич — брат одній, дядько другій — полишив "культ демонів" і прийняв їх віру. Безуспішно. В ньому пустили міцне коріння батькові погляди. Прямий

і дуже цікавий доказ сталості його переконань — лист до єпископа Августіна. Автор листа, певно, підсумувавши чужі висловлювання, виражає свої сумніви щодо слушності деяких християнських доктрин. Йдеться про догмат втілення, який розхитував колись Волуз'янів батько. Вічний бог у животі Діви? А потім у тілі хлопця, що кориться усім законам природи? Августін відповів довгим листом, на взірць трактату. Але навіть він, титан думки і майстер слова, не зумів переконати скептика.

Волуз'янові не подобалась нова віра і з інших, більш злободенних

причин. Докори римлянина можна коротко представити так:

По-перше, Христові настанови зовсім не годяться для політичного життя, бо ж там другої щойки не підставиш, треба платити злом за зло. По-друге, найбільші ш-ещастя впали на імперію саме за правління християнських імператорів, що ревно намагались провести в життя церковні доктрини.

Такі докори мабуть доносились з усіх боків і боляче дошкуляли Августінові. Так боляче, що у відповідь він написав аж 22 книги твору "Про царство боже"; тут він різко й однозначно сформулював поняття про два порядки та дві ієрархії вартостей. Якоюсь мірою той твір, такий важливий в історії європейської думки, завдячує своїм виникненням послідовно-язичеським переконанням Волозіана, що утвердились під впливом батька, префекта Риму у 390 р.

Через кілька літ усі троє - Альбіна, Меланія, Пініан - дістались через Єгипет до Палестини. Вони назавжди оселилися в Єрусалимі, під духовною опікою Ієроніма. Тут Меланія поховала чоловіка та матір, а в 431 р. заснувала монастир на Оливній горі, де жила у суворій аскезі, переписуючи власноручно святе писмо, і творила милосердя. У 436 р. на короткий час Меланія їздила до Константинополя, де після багатьох років розлуки зустріла свого дядька Волозіана, що перебував там з важливим політичним дорученням, як посланець західноримського двору. Цього разу він піддався наполяганням та умовлянням небоги, прийнявши християнство чи не за кілька годин до своєї смерті у січні 437 р. Меланія повернулась до Єрусалиму, де померла у останній день 439 р. Пізніше її, онуку витонченого аристократа, язичника і скептика, вшанували як святу. Така доля знаменна і символічна для тієї доби.

Іподром у Константинополі

Відвідаючи у 436 р. надбосфорську столицю, Меланія, мабуть здалека і з тривогою обминала величезну пишну будову у центрі міста, поблизу імператорського палацу. Побожній аристократці та будова здавалась розсадником усілякого зла, пасткою, поставленою дияволом на слабодухих, розтлінним храмом розпусти, звідки безперервно долинали вії грішних і засуджених. Йдеться про іподром, або якщо користуватись тогочасним латинським словом, про цирк.

Він певною мірою був навіть старшим за Константинополь, бо виник у III ст.н.е. Місто називалось тоді Бізантієм і з ласки імператора Севера одержало чудові лазні і власний іподром. Більш як через сто років Костянтин Великий дав Бізантієві своє ім'я і забудував його так, щоб зробити місто гідним такої великої честі; він дуже розширив іподром, за зразком і подібно до Циркус Максимус у надтібрянській столиці. Цирк був завдовжки 400, а завширшки 120 метрів, а на сорока рядах для глядачів могло вміститись принаймі сто тисяч чоловік; лави, спершу дерев'яні, замінили потім мармуровими. Зовні, з боку міста, будова цирку опиралась на величезні камінні арки, відомі для інших римських споруд такого типу.

Біля південно-східної стіни, майже дотикаючись до імператорського палацу, знаходилась ложа для високих осіб; там сидів імператор, його родина, найвищі сановники. Ложу прикрашала колісниця Геліоса, запряжена чотирма румаками. Та чудова бронзова скульптура, твір Лісіппа, придворного митця Олександра Македенського, знаходилась давніше на острові Родос, потім на острові Хіос чи в Коринфії, нарешті, у Нероновім палаці в Римі. Звідтіля її перевезли до Константинополя за кілька років до приїзду Меланії. Про красу Лісіппової скульптури ми можемо говорити не лише на підставі описів чи копій, бо частково вона збереглася до наших часів; коні Геліосової квадриги тепер стоять над порталом собору святого Марка у Венеції.

На іподромі знаходилося багато шедеврів мистецтва, статуї з мармуру та міді, які стягали сюди з усіх кінців імперії Костянтин Великий та його наступники. Під час перерви в змаганнях з бігу колісниць тисячі глядачів мали на що подивитись; чудово було видно звідси місто і море. Іподром був місцем пам'ятним і майже священним: тут, навколо його бігових доріжок, у травні 330 р. проходила урочиста процесія, пов'язана з іграми, що символічно завершували церемонію нагородження Константинополя.

Що залишилось від тієї будови? Що там побачить сьогодні людина, оглядаючи Стамбул? Ще у XVI ст., тобто більш як чверть століття після захоплення міста турками, тут стояли значні залишки цирку; один подорожній із сумом свідчить, що бачив, як цю будову розбирали по цеглині.

Небавом зникло все, що було над землею. Пізніші розкопки виявили тільки частину фундаменту. Зате існує сам майдан, що зберігає контури колишнього стадіону, подібно до того, як у Римі славетна П'яцца Навона знаходиться на місці колишнього пирку Доміціана. Зараз стамбульська площа зветься Ат-Майдані. Кожен гість великої столиці, кожен, хто завітає до неї бодай на кілька годин, має прийти на цю площу, бо у найближчій сусідстві з нею стоять два шедеври архітектури: собор святої Софії, або Премудрості Божої /нині музей/ і тут же поруч, на місці імператорського палацу – Блакитна мечеть. На самій площі, вздовж лінії, що поділяє її навпіл, в один ряд стоять три пам'ятники: два кам'яних обеліски і бронзова колона між ними. Колись разом з іншими колонами, статуями та пірамідками вони ділили стадіон уподовж; це була так звана спіна, або вісь стадіону.

Мідну колону утворюють три змії, що сплелися між собою; вона виглядає своєрідно. Голови зміям відбили чи вони відпали ще за турецьких часів, десь на початку XVIII ст. Колись зміїні голови підтримували золоту тринику з золотою вазою на ній. Усе це разом було даром богові Аполлону у Дельфах від грецьких міст держав за перемогу над персами у 479 р. до н.е.; назви міст-донаторів досі видно на зміїних кільцях. Десь років через півтора златі частини забрали й перетопили, але колона лишалась у Дельфах, поки її не поставили за наказом Костянтина на константинопольському іподромі, там, де досі вона й знаходиться. Оскільки за сімсот років поверхня стадіону піднялася принаймі на два метри, колона ніби виходить з глибини; висота її, якщо міряти від основи, понад п'ять метрів. Багатьох же подій вона була свідком! У 532 р., за імператора Юстиніана, вона бачила повстання циркових партій, що називалось "Ніка" і почалось саме тут. Загинуло тоді понад 40 тис. чоловік. Пізніше колона бачила, як у 1204 р. хазяйнували й грабували хрестоносці; бачила жахливі сцени при захопленні міста турками у 1453 р. Нарешті, у 1826 р. колону окропила кров яничарів; 30 тис. їх оточили й перебили за наказом тодішнього султана саме тут, на майдані давнього іподрому.

По обидва боки від колони підносяться обеліски, високі, чотирьох-гранні, направлені вгору камінні стовпи з гострою вершиною. Один з них

Риму, а за імперії роль його виросла. Наприкінці II-го і на початку III-го ст. Фессалоніки були резиденцією імператора Галерія. Його триумфальна арка, пам'ятник перемоги, здобутої над персами у 330 р., стоїть досі. Зберігся й його мавзалеї, що перетворився пізніше на церкву святого Георгія. Християнський патрон міста, святий Деметрій, вмер мучеником за правління того ж таки Галерія; не виключено, що теперішня церква його імені знаходиться на місці колишніх терм. Зараз вона виглядає як будова значно пізніших часів. Спершу існував тільки скромний санктуарій, а велику церкву поставили у V ст. й пізніше не раз відбудовували після воєн та пожеж, але й зараз вона містить чимало цінних і коштовних мистецьких творів.

За кількістю та красою архітектурних пам'ятників, особливо церков, Фессалоніки займають друге місце після Константинополя. Пояснюється це не тільки багатством та розмірами міста, що деколи вступало в суперництво із столицею Візантії, але й давніми його християнськими традиціями. Приніс їх сюди апостол Павло. Три суботи поспіль він проповідував у місцевій синагозі й привертав чимало слухачів; пізніше він прислав молодій християнській общині - одній з перших в Європі - два листи, важливі документи в історії ранньохристиянської церкви.

Коли у другій половині IV ст. римське панування у наддунайських провінціях захиталося і впало - а тому причиною була, перш за все, жаклива поразка у битві з готами під Андріанополем у 378 р. - то Фессалоніки зовсім не занепали. Навпаки. Головна резиденція цивільних відомств та військових округів балканських провінцій /Іллірікума/, Фессалоніки стали ще більш значним і модним містом. Її сильно укріпили, побоючись несподіваного нападу варварів. Частина могутніх захисних стін що збереглася досі, стоїть, без сумніву, ще з часів Феодосія, і з цим містом пов'язані важливі події у його житті.

Імператор Граціан, що завжди перебував на Заході, призначив його співправителем на початку 379 р. Новий володар східної частини імперії відразу виступив у похід проти готів, гунів, агнів, аби хоч частково щось протиставити крахові під Андріанополем; свої досить скромні

найвищий, має висоту 32 метри. Його називають просто "мурованим". Справді, легко побачити, що його зроблено з вапнякових блоків. Колись того не було видно, бо поверхню обеліска покривали бронзові плити; їх здерли хрестоносці. Обеліск той відносно пізній, поставлений у Хст імператором Костянтином Багрянородним. Справді давнім минулим може пишатися обеліск з протилежного боку, ближче до собору святої Софії. Хоч висота його неповних 20 метрів, цей обеліск витесано з одного порфірового блоку і роботу виконали єгипетські майстри-каменярі за царювання Тутмосиса III у XIV ст. до н.е.; ім'я його, позначене ієрогліфами, досі видно на камені. Обеліск цей довго стояв у храмі Амра у єгипетських Фівах, де нині знаходиться селище Карнак. Хто ж і коли так здалека, з-за моря його привіз? Відповідь можна знайти на мармуровому фундаменті обеліска, який зробили вже на місці, в Константинополі. Фундамент має вигляд куба висотою шість метрів. Обеліск стоїть на чотирьох мідних кулях, по одній у кожному куті його основи; чотири його грані покрито барельєфами з дуже цікавою тематикою. З них видно, як обеліск перевозили і встановлювали за допомогою линв, важелів і підпор – чи не єдина такого роду ілюстрація з тих, що збереглися серед зразків римського мистецтва. Видно біг колісниць і наїзників на стадіоні; імператора, що разом з синами та придворними сидить у почесній ложі; іноземних послів на прийомі у імператора; його сина серед найманих солдатів-готів. Ті барельєфи характерні і як вияв нового стилю і нових прийомів. У деяких сценах усіх осіб видно анфас; вони стоять прямими зімкнутими рядами, і голови їх непропорційно великі в порівнянні з тілом. Інші деталі у виконанні цього твору уже предрікають певні риси візантизму.

Старий надтібрянський Рим прикрашали єгипетськими обелісками ще з часів імператора Августа. Йому наслідувало багато наступників аж до Констанція II. У 357 р. він наказав доставити з наднільського краю найвищий пам'ятник моноліт такого типу; отак хотів він полишити пам'ять свого недовгого перебування у вічному місті. Той обеліск донині стоїть на площі перед Латераном. Коли іподром у Константинополі прикрашали порфіровим монолітом, привезеним з Єгипту, то осмислено

й послідовно йшли за давніми зразками, з тією метою, аби новий, над-босфорський Рим міг у всьому дорівнюватися першій столиці. Було й одне гідне уваги нововведення: барельєфи стали робити й на підніжжі обеліску. У стародавньому Римі, де подібних пам'ятників було багато, жоден таких барельєфів не мав. Там знаходяться тільки написи, що сповіщають нащадкам, за чистого правління і з чисті волі доставлено з далекого краю і тут встановлено такий величний монумент.

Певно, на підніжжі обеліска в Констан-тинополі, крім барельєфів теж мав бути напис; адже самі тільки зображення, хоч вони цікавлять нас як ілюстрації, не перекажуть потомкам імені володаря, що досяг таких звершень. Тому поруч з барельєфами вибито й напис. Навіть два: грецькою та латинською мовами. Обидва віршовані й однакового змісту, хоч стилістично відрізняються. Знаменно, що написи зроблено двома мовами. Факт цей доводить, що нова столиця Римської імперії, державною мовою якої надалі лишалася латина, була насправді двомовною. Можна вважати навіть, що розмовна грецька мова переважала над мовою Заходу. Ось що говорить грецький напис:

- "Імператор Феодосій, і тільки він один зважився підняти цю коло-ну, що віками лежала на землі. Він довірив це завдання Проклові, і за 32 дні стовпа цього було встановлено".

Йдеться, мабуть, про те що роботу цю виконали в самім Константинополі, бо про перевезення обеліска не згадано ніяк. Додаймо ще одну дрібницю, на перший погляд незначну, що на обох написах ім'я Прокла спершу затерли, а потім вибили знову. Що поводувало таким змінам? Мище повернемося до цієї справи, що приховує велику історичну і людську драму.

Один літописець говорить, що обеліск встановили за консулату Валентиніана, учетверте, і Неотерія; ми знаємо, що то був рік 390-й.

Те, що іподром прикрасили обелісками, барельєфи яких зображували, як Феодосій з родиною дивиться змагання колісниць, підтверджує точку зору, вже викладену у вступі до цієї книжки: хоч за правління Феодосія згасли олімпіади, він особисто не був ворогом ігор, а може навіть ними захоплювався нарівні з більшістю своїх підданих. То ж не дивно, що він

Але після другої світової війни ця місцевість дуже змінилась; тут поставили сучасні високі блочні будинки, назавжди перекресливши можливість проводити систематичні розкопки. На щастя, вже саме риття глибоких ґрунтів теж принесло деякі відкриття; здобуто було декілька камінних ґрип і частину оздоблень. Усе це - писані відомості минулих віків, плани, матеріальні пам'ятки - приводить до таких висновків:

Сам стадіон, без місць для глядачів, був завширшки 84 метри, а з ними разом - 125; довжина бігової доріжки становила понад 400 метрів. Якщо врахувати місця для глядачів, то довжина стадіону була 425 метрів. За розмірами стадіон мало відрізнявся від константинопольського і від двох іподромів у Іспанії, збудованих у часи імперії. Ми вже казали, що кафізма стадіону знаходилась на його північному боці, недалеко від Галерієвої арки; так званий канцерес, місце, звідкіль колісниців вивозили для бігів, замикали стадіон з півдня прямою лінією. Імператорська ложа височіла біля західної стіни іподрому, де він межував з палацом. Таким чином повелитель міг легко й безпечно перейти із своїх покоїв до трибуни. Так само справа стояла й в Константинополі, хібащо там і палац, і імператорська ложа знаходились біля східної стіни іподрому. Такою була сцена, де розігралися події 390 р.

Воєначальник та його кравчий

У 390 р. на чолі війська у балканських провінціях стояв Бутеріх. Саме його ім'я вказує, що він був германець за походженням, як, зрештою, більшість офіцерів і солдатів тодішньої римської армії. Досить сказати, що верховний воєначальник східних військ при Феодосії як і предводителі західних при молодому Валентиніані, вийшли з ґранкської народності. Перший звався Рігомером, а другий Арбогастром, і були вони близькі родичі. Вони багато зробили для імперії, вірно служили їй навіть на шкоду своїм співвітчизникам. Не варто вважати їх за примітивних солдафонів і напівдиких варварів; відомо, що вони спілкувались з сучасним інтелектуальним товариством і їх відвагу, енергію, чесність те товариство хвалило /безкорисливо!/. Обидва - треба підкреслити - були затятими язичниками, особливо Арбогастр, але у супереч тому, він був у непоганих стосунках з єпископом Амбросієм.

воєнні операції він розробив у Фессалоніках. У стінах її він перебував протягом двох років, 379 і 380-го. У перший місяць 380-го року він тут тяжко занедужав і, сподіваючись близької смерті, був охрещений єпископом Асхолієм. Немає сумніву, що так само під впливом Асхолія Феодосій 28 лютого того ж таки року видав едикт, погоджений, звичайно, з Граціаном та Валентиніаном, цьому було тоді дев'ять років і ними підписаного. Едикт наказував всім, хто підвладний "милості нашої", жити за правилами віри, яких навчає апостол Петро і які нині підтримує папа римський Дамазій та єпископ Петро в Александрії, тобто вірити в однакову божественність "отця і сина і святого духа в єдинім втіленні й у св'ятій трійці"; ті, що того дотримуються, є християнами - католиками, усі інші - то шалені й божевільні, що знеславили себе єретичними поглядами, а місця їх зборів не можна називати церквами. Едикт Феодосія означає шілковиту перемогу ортодоксальних поглядів, сформульованих Нікейським собором у 325 р. і прийнятих Римом та Александрією. А в дуже багатьох християнських осередках, навіть у Константинополі, аріани мали не менший вплив, і їх протягом багатьох минулих століть підтримували імператори. Але після едикту 380 р. в імперії починають переважати прихильники нікейського кредо. Важливо, що едиктом влада офіційно узаконила назву "католики", що живе й досі.

У листопаді 380 р. Феодосій виїхав з Фессалонік, щоб триумфально вступити в Константинополь. Відтоді він декілька літ перебував у надбосфорській столиці з невеликими перервами. До Фессалонік він завітав знову аж восени 387 р. і залишився тут на всю зиму й весну наступного року, але влітку був уже в Італії. Аквілея, Медіолан, Рим, знову Медіолан - ось де, головним чином перебував імператорський двір з літа 388 до весни 390 р.

Саме весною 390 р. у Фессалоніках відбулися події, що мали величезний вплив на внутрішню політику Феодосія. Можна образно сказати, що події ті почалися на іподромі у Фессалоніках, а закінчилися у медіоланському соборі; хвиля ними збурена, докошилася й до стадіону в Олімпії.

Іподром у Фессалоніках

Оскільки стадіон у Константинополі зберігся настільки, що існують досі три предмети, які визначали колись його середню лінію, постає,

природньо питання, що ~~ж~~ полишилось від стадіону у Фессалоніках, який теж, мабуть, справляв величезне враження. Тут справа стоїть ніби зовсім не так, і, здавалося б, на таке питання важко відповісти, бо територію колишнього іподрому повністю забудували, і її перетинає багато вулиць. Але якщо сумлінно зібрати й розглянути різні відомості, то можна розповісти, де знаходився іподром, яких був розмірів, де розташувались найважливіші його частини.

Цієї великої споруди ніколи не руйнували навмисно, або раптово. Вона стояла, поволі руйнуючись, протягом багатьох століть. В одному візантійському творі принагідно згадується, що ще у XII ст. саме тут збиралося багато людей. Залишки іподрому добре були помітні ще у XVII та XIX ст., згадки про них у розповідях тогочасних мандрівників дають багато цінного матеріалу. Вони, перш за все, доводять, що іподром простягався на території, яка лежала поряд з тріумфальною аркою імператора Галерія; ми вже згадували про цей пам'ятник.

Ті, хто оглядав місто у XVIII ст. і пізніше, бачили великий майдан, порослий деревами. Була то приємна й мальовнича місцина, де за турецьких часів оселялися самі тільки греки. Ще в XIX ст. подекуди стовбичили аркади, які колись підтримували сходи на сцену; у руїнах тулилися крамнички й мастерні, переважно красильні. Протягом багатьох століть пам'ятали, що колись тут відбувалися ігри. Ця ділянка навіть називалась прямо по-античному – Продромі; певно, зіпсована назва іподрому.

Докладна військова карта, складена англійцями у роки першої світової війни, ще вказує, як розташовувались античні будівлі. Детальні спостереження й частково розкопки у час між першою та другою світовими війнами дозволили встановити, що склепіння у льохах багатьох будинків у тих місцях є просто залишками колишніх споруд, які підтримували місця для глядачів. Подекуди збереглися кам'яні лави. Техніка будівництва вказувала, що значну частину іподрому поставили за часів Галерія, на грані III-го та IV-го віків. Це цілком зрозуміло, бо Галерій перебував переважно у Фессалоніках і дбав про те, щоб їх прикрасити. В деяких місцях подибуємо товстіший шар гравію, що вкривав бігову доріжку, і це дозволило визначити, де вона проходила.

Та повернімося до Бутеріха. До особистих його слуг належав вродливий хлопець, що подавав до столу вино. Така відповідальна й приваблива посада мала в античному світі свої традиції. Які? Це найкраще проілюструє анекдот, що зберігся з часів розквіту класичної Еллади. Подія, про яку у ньому йдеться, відбулася у V ст. до н.е., а точніше сказати – у 440 р. до н.е. Значить, за 880 років до випадку з Бутеріховим кравчим. Але її варт зараз пригадати. Хоч би для того, щоб ми порівняли дві епохи, щоб усвідомили, що їх з'єднувало, а що розмежовувало дві таких далеких культурних доби, які ми називаємо стародавнім світом.

Ми переказуємо тут розповідь поета Іона з острова Хіос про головного героя цієї розповіді знають усі:

" На острові Хіос я зустрів поета Софокла. Він плів на Лесбос, маючи під орудою декілька суден. Він любив розважатись і жартиувати за чаркою вина. Того разу Софокла пригощав Гермесилай, його приятель і представник Афін на Хіосі. Тут же біля вогнища стояв хлопець, що подавав вино. Личко його було вродливе, рожеве. Софокл Запитав:

– Хочеш, що б мені приємно було пити вино?

– Аякже, – відповів хлопець.

– Ну то подавай мені келиха дуже неквапливо й забирай так само поволі.

Личко дитини залив гарний рум'янець і дивлячись на нього, Софокл звернувся до свого сусіда за столом:

– Як же то гарно сказав поет Френій: " На пурпурних личках горить блиск молодості "

Ці слова почув вчитель Еритрай і відразу звернув на них увагу:

– Ти чудово знаєшся на поезії, Софокле. Але недобре каже Френій, що обличчя краси пурпурне. Уявімо собі тільки: аби який художник намалював обличчя того хлопця червоною фарбою, він би не здавався гарним. Не варт, значить, порівнювати його красу з тим, чого ми собі не уявляємо гаразд.

Софокл засміявся і відповів:

– Чи значить це друже, що тобі не подобається і вірш Сімоніда,

сидів у ложі іподрому ранком того дня, коли мав померти.

У північній Італії єпископ Амброзій прямо не ганив тих, хто мав насолоду від ігор; але ж як він вихваляв молодого Валентиніана за те, що той цурався цирку і ні з якого приводу, навіть у день народження імператора ігор не влаштовував! Певно, у Константинополі теж не бракувало християнських священників, що таврували ганьбою все, що пов'язане з циркум, видовищами, театром. За десять років до встановлення обеліска на іподромі видатний богослов і полум'яний, фанатичний промовець Григорій Назіанзанський закликав:

- " О громадяни великого міста! Вас вважають за перших у всьому, а ви не хочете, щоб ваше місто було першим! Обов'язок ваш — жити так, щоб ви були перші не тільки за своїми перевагами, але й за своїми доброчесностями, не своєю розбещеністю, а дотриманням права. Ганебно прагнете ви володіти іншими містами, коли вами оволоділо прагнення насолоди; ви хочете, щоб вас вважали за поважну й статечну громаду, а божеволієте через колісниці, театральні вистави та полювання!"

Отакі й подібні слова лунали у переповнених церквах; парафіяни їх слухали покійно й зосереджено, але то була проповідь у пустелі. Вона долинала хіба що до вух, але не до серця слухачів, а ними були простолюди, купці, ремісники і, може, сам найхристіанніший правитель. Як далеко міг зайти фанатизм боліельників, найкраще засвідчують події, що розгорілися того ж 390 р. зовсім недалеко від Константинополя, у Фессалоніках

Мури й церкви Фессалоніки

Константинополь сполучався з Фессалоніками дорогою, яку римляни називали "віа Егнатія". Вона проходила побережжям Пропонтиди й Егейського моря майже там, де проходять нині автострада Стамбул-Салоніки. Потім дорога перетинала уперек гори Македонії, і одна її гілка доходила до Адріатики, у Дирразій, а друга — до Аполлонії. Цю дорогу, дуже важливу з стратегічної точки зору і для торгівлі, римляни розпочали будувати ще у II ст. до н.е., за часів республіки.

Дорога і порт піднесли значення і славу Фессалонік. Місто заснував македонський цар Кассандрдесь у 315 р. до н.е. і дав йому ім'я своєї дружини, сестри Олександра Македонського, але розквітло воно вже за римських часів. Довго було справжньою столицею македонської провінції

який так вихваляють усі елліни? "Слова злітали з уст пурпурових дівчини"... Ти, мабуть, ганитимеш і того поета, який назвав Аполлона златоволосим? Бо якби художник намалював тому богові справді золоте волосся, то, мабуть, картина не була б гарною. А ще хтось дав означення: "зіронька рожевопала". А якби хтось замазав жінці пальці рожевою фарбою, то вона була б красильщиця, а не вродлива дівчина!

Всі голосно засміялись, а Еритрай після такої відсічі відразу замовк. Софокл знову звернувся до кравчого. Побачив, що той мізинцім виймає якусь порошину з рідини у келиху і спитав:

— Ти добре бачиш ту крихту?

— Добре.

— То здмухуй її, не вмочай пальця!

Хлопець ввічливо скорився і схилився над келихом, а Софокл став підносити його до уст, і голови його і хлопця зблизились; коли вони майже торкалися одна одної, поет несподівано обняв хлопця, міцно притиснувся до себе і поцілував. Присутні аж у долоні заплескали від захвату. Кричали, сміючись:

— Ти його у гріх введеш!

А Софокл на те:

— Що ж любі мої, отак я виправляюся у мистецтві стратега. Бо Перікл усе твердить, що поет з мене непоганий, а воєначальник ніякий. Правда ж, ця військова хитрість мені вдалася?"

Так розважався стратег Софокл у час походу, так тоді ставилися до подібних справ: легко, весело, вільно. А через неповних дев'ять віків, у роки останньої олімпіади, так пожартувати собі б ніхто не дозволив, та ще й при свідках: ні поет, ні воєначальник.

Весною 390 р. вийшов указ Феодосія / підписаний і молодим Валентиніаном; Граціан вже сім років як вмер/, що наказував викорінювати якнайсуворіше, як кажуть, "вогнем і мечем", усякі протиприродні еротичні нахили. Уривок, який зберігся від цього указу, звучить нечувано жорстоко навіть на тлі тогочасних покарань і тортур. Лист, направлений високому сановникові у саму столицю, починається з дивно запальних слів:

"Ми не можемо стерпіти, аби місто Рим, матір усіх чеснот, і далі ганьбила така зараза, такий сором, як мужчини, що уподобилися жінкам;

щоб мужня міць, яку мав Рим ще від виникнення свого, підупала через те, що люди підривають свою силу. Тому наказуємо: осіб чоловічої статі, які відіграють у гомосексуальних стосунках роль жінки, хапати, витягати з вертепів і спаловати живцем — прилюдно, усім у науку! Хай всі зрозуміють, що святою має бути для кожного душевна велич у мужчині; той, хто втрачає свою стать і хоче мати протилежну, наражається на смертну кару". Без сумніву, що й другий, активний партнер, не мине принаймі такої ж суворої кари."

А тимчасом молоденький Бутеріх став улюбленцем циркового візничого, що був тоді дуже популярним у Фессалоніках. Воєначальник винув спокусника у в'язницю; мабуть, він вчинив так, як велів згаданий наказ. Джерела наші мовчать про долю хлопця й про те, що було далі з в'язнем. А може, насправді йшлося про інше? Може, Бутеріх так вчинив не через те, що покоровся імператорові, або охороняв доброчесність, яка опинилася тут під загрозою, а через ревності, бо хлопця він вважав своєю, і тільки своєю власністю? Це найкраще пояснило б, чому він так вперто не погоджувався звільнити в'язня, хоч цього так настирливо домогалися жителі міста. Наближалися дні якихось великих місцевих ігор і звідусіль волали, що вони не будуть вдалим без участі такого видатного візничого, справжньої окраси цирку.

Інші причини, менш випадкові, під'юзували ворожість жителів Фессалонії до Бутеріха. Перед усім, воєначальник і більшість його солдатів були іноземцями. А як вони поводитись у місті? Зарозуміло, самопевнено, як у завойованій краї. Займали найкращі будинки, ставили у місті намети, грабували. Отак накладалися й посилювалися протиріччя між цирковими партіями, етнічні й культурні суперечності, а також затяжні суперечки між військом та цивільними громадянами, нехай дрібні, але докучні. Воєначальник не поступався, дійшло до заворушень. Бутеріх поставився до них легковажно і десь якось опинився без належної охорони; натовп кинувся на нього й побив його камінням разом з декількома сановниками.

Як ми уже говорили, Феодосій перебував тоді у Італії. Звідтіля у першій пориві люті, а, може, боячись гніву солдатів, він тасмню

наказав військовим частинам у Фессалоніках покарати місцевих жителів. Підвладні виконали його охоче й сумлінно. Коли янось юрба ущерть заповнила іподром, щоб дивитись бігти колісниць, її оточив сильний кордон солдатів. За три години воїно було чи то сім, чи то п'ятнадцять тисяч чоловік, майже виключно мужчин. Офіцери пильно стежили, аби підвладні їм солдати нікого не помилювали.

Імператор і єпископи

"У Фессалоніках трапилося таке, чого ще не бувало зроду на пам'яті людській. Я не міг того відвернути. А хіба ж я не попереджав завчасно, що то буде найжахливіше воїнство! Хіба раз я волав до тебе? Ти сам знаєш, яка страшна то справа, бо й сам хотів її відмінити, хоч занадто пізно. Тому, що сталося годі було зарадити.

Коли з Фессалонік надійшли перші відомості, у нас у Медіолані зібрався синод; прибули єпископи з Галлії. Не було серед них людини, що не скрикнула б від болю, не було таких, хто вислухав би ті вісті стриманно".

Так писав Амброзій у листі до імператора. Що це значить? По-перше, єпископ, тільки-но дізнавшись про смерть Бутеріха, затамив, чим обернеться гнів володаря. Він намагався йому протидіяти, відвернути від людей надто жорстоку помсту. Подробиць Феодосієвого плану він, очевидно, не знав. Відомо, що Амброзій не брав участі у засіданні імперської ради, званої клисисторією; зате велику, може, навіть вирішальну роль у ній відіграв Руфін, який очолював адміністрацію у палаці; побожний християнин, затятий ворог язичників, людина честолюбна, підступна, схильна до жорстокості; пізніше Амброзій натякав, що Руфін — справжній винуватець нещастя. Далі Феодосій схаменувся, або тільки удав, що схаменувся, і вислав наказ, що пом'якшував, чи скасовував попередній. Але гінці прибули у Фессалоніки надто пізно, там уже все скінчилося; біля звалищ трупів на сходах іподрому ходили жінки, шукаючи своїх родичів. По-третє, нарешті: аби навіть Амброзій і хотів удавати байдужого, він не міг би промовчати про воїнство, бо ж на синоді були присутні єпископи з багатьох заальпійських общин. Імператор запевне знав, що як тільки нагряне звістка про різню у

Фессалоніках. Єпископ, як усі тодішні сановники, диктував текст листа писареві, але останнє речення додав сам, потайки від найближчих осіб:

"Закінчуючи, пишу власноручно те, що повинен знати тільки ти. Нехай я так мун не знатиму, як говорю правду, що не людиною і не від людини передано мені цю заборону. Вкрай засмучений, мав я видіння тієї ночі, коли збирався виїхати; передано мені, що коли ти прийдеш до церкви, то не можна мені служби правити."

А далі поворотиться без натяків, манівців, посилянь на сніни і видіння: "Жертву тоді принемиш, коли те дозволено буде тобі зробити і коли вона зможе догодити богові."

Значить, єпископ практично вилучав імператора з церковної громади, піддавав відлучення від церкви. Єпископ виражався різко, але в тій частині листа, яку мав прочитати тільки сам імператор. Амброзій знав, що у найближчому майбутньому справа не дійде до безпосереднього зіткнення з імператором, і вони уникнуть прикрих пояснень і розмов.

Те, що сам пастир називав видінням, вигаданим чи правдивим, те, що було поки тільки попрозою /коли б імператор справді хотів піти до церкви/, у пізніших переказах вже виступало як незаперечний факт. Єпископ — так оповідав и з захопленням історик церкви через кілька десятиків років — сам став при церковній брамі і не пустив Феодосія, що з'явився при всій величчї своєї влади, аби бути присутнім на службі божій. Ось найпоширеніша версія, взята з "Житій святих" Петра Скарпи:

— Імператор, прочитавши листа, жалкував, що так вчинив і, повернувшись у Медіолан, хотів увійти до церкви, не відбувши покути. Єпископ остерігав його, щоб не виходив з палацу, і не хотів впустити його до храму, аби той прилюдно спокутував свій гріх перед церквою. Але імператор однаково пішов до храму! Тоді святий Амброзій заступив йому путь із словами:

"Не входь, імператоре! Як ти візьмеш тіло божє тими руками, які зпламував невинною кров'ю? Як до рота піднесеш кров христову, коли з уст твоїх вийшов такий жорстокий наказ?"

Відповів йому імператор:

"І цар Давид согрішив у воєвствах і перелюбах, а знайшов же ласку в бога!"

А єпископ на те:

"Наслідував грішника, то наслідуй і покутника!"

І імператор повернувся у палац.

Розмова ця вигадана, хоч середньовічні аніографи, а наш Скарґа взяв її від них – брали її зміст і слова з достеменного листа Амбросія. Вигадки і легенди теж належать до певної категорії історичних фактів і можуть мати величезний вплив і своє історичне значення. Класичним тому зразком може бути ота медіоланська подія, що не відбулася. Вона показувала, як велич римського імператора поступалася перед авторитетом єпископа. То ідеальна тема й доказ у середньовічних суперечках між духовною та світською владою!

Можна без перебільшення сказати, те, що буцім-то трапилося у Медіолані в часи останньої олімпіади, вплинуло майже через сім століть на події, що відбулися перед каноською брамою.

Укази, переговори, каяття.

Насправді ж усі оті події, наскільки ми можемо їх відтворити через стільки століть за скупими документальними даними, відбувались не так драматично і грізно. Усе проходило скоріше, як політична гра. Феодосій, якому дошкуляли догани та тривала відсутність Амбросія, знову виїхав з Медіолану. Переїхав він не дуже далеко – у Верону. Там уже під кінець липня імператор видав ряд указів. Бражає, що деякі з них були, по суті, майже проязичницькі, принаймні, в них Феодосій намагається обмежити надмірну свободу і навіть сваволу християн у певних справах. Наприклад, указ дозволяв жінці займати у церкві посаду дияконіси тільки після того, як їй виповнилося 60 років; дияконісам заборонялося також відписувати свої статки на користь християнських общин, духовних осіб та бідняків. Указ той на перший погляд трохи дивує, але він був і доцільний, і потрібний. Досі у вказаних справах не було ніяких обмежень, і це розв'язувало руки для всяких зловживань. Певно, не одна родина постраждала через фанатичну набожність жінок, що заповідали церкві усе добро і всі маєтки, часом, може, свідомо намагаючись допекти найближчим спадко-

емцям. Указ, правда, існував тільки два місяці, потім його скасували — не вказуючи, чому — вже на початку вересня. Через те, що проти нього гостро виступили церковники? — Правдоподібно. Аледесь через кільканадцять днів, на початку вересня, Феодосій знов підписав едикта дуже, мабуть, нелюбого прихильникам церкви. А саме: він заборонив монахам жити у містах, висловившись твердо й образно: "Нехай ідуть у міста безлюдні й безмежні пустелі і там живуть!" Ця постанова мала чинність аж два роки. Дехто припускає, що справжнім автором указів був можновладний префект Сходу Татіан, ревний язичник, а імператор тільки погодився з його пропозиціями; але зваживши всі обставини, цей факт теж має своє значення.

Ось як працювала імперська канцелярія влітку 390 р. Одночасно тривали переговори між двором і медіоланським єпископом. Вони безпосередньо впливали й на законодавство. У серпні, ще перед скасуванням закону про дияконів, Феодосій зробив крок до примирення. Він майже відверто визнав провину, що була наслідком запального рішення, сказавши в одному едикті:

"Якщо трапиться так, що всупереч доброті нашій ми накажемо покарати когось найсуворіше, то ми не бажемо, щоб вирок виконували відразу. Нехай доля й становище засуджених не вирішиться ще тридцять днів. Людей тих треба взяти під варту, ув'язнити й щільно стерегти".

Дещо узагальнивши вираз "покарати якнайсуворіше" означає, по суті, найвищу міру покарання — смерть. Значить, між оголошенням вироку, який уже не підлягає оскарженню, і його виконанням має пройти тридцять днів. Досить багато, щоб подумати, змінити рішення. Імператор дає зрозуміти, що досі діяв інколи надто поспішно, про це він зараз жалкує і хоче подібного уникнути у майбутньому.

Переговори між двором і єпископом, нарешті, привели до згоди. Восени Феодосій повернувся у Медіолан. Через якийсь час він з'явився у кафедральному соборі без ознак влади, як покутник. Так тривало до різдвя. Різдво тоді, як і тепер, святкували 25-го грудня. Раніше, до IV ст., існували різні місцеві звичаї щодо дати цього свята,

та воно й не належало до найважливіших; спершу у багатбох християнських осередках його й не святкували, вважаючи, що порівняно із днем мук божих воно не має ніякого значення; говорили, що то язичники мають звичай вшановувати день народження своїх богів і звертають увагу на день народження людини, складаючи на підставі цього гороскопи. Якщо різдво стали відмічати 25-го грудня, то це мабуть, через символіку: непереможне сонце переборювало ніч і розпочинало свій хід назустріч весняному відродженню життя. 25 грудня 390 р. Феодосій вперше був присутній на службі божій як повноправний член общини. Але додамо, що свідчення про імператорове каяття досить туманні. Хто зна, чи не обмежилось воно взагалі тим, що він один раз, саме у день свята, прийшов до церкви скромно вбраний?

Тут варт додати розповідь про те, як відбували покуту на Заході /у східних общинах, у Константінополі, зокрема, то виглядало інакше/. Розповідь та належить історикові Созомену, який жив у V ст., на покоління пізніше від епохи, якою ми тут цікавимось:

"Покутники стоять віддалік і на видноті; сумні й охоплені розпачем. Після служби усі відлучені від громади падають долілиць з плачем та зойками. Єпископ поспішає до них, теж падає долілиць. Потім він встає першим і піднімає тих, хто лежить. Він молиться за людей, які припустилися помилки, і наказує їм відійти. Кожен з покутників зокрема ще додає собі мук, або живучи у бруді, або ще якимсь, як йому наказано. Так чекають вони дня, визначеного єпископом. Тоді, ніби сплативши борг, вони звільняються від покарання за гріх, який совершили, і знову стають повноправними членами громади."

Згадаймо знову наведені вище слова Амбросія! Мабуть, там є красномовні перебільшення, але тепер, коли ми знаємо причини і місце подій, ми краще зрозуміємо його слова і звучатимуть вони інакше. Отже, єпископ говорив про людину, "що знийшла сили, відкинувши всі ознаки влади монаршої, прилюдно оплакувати свій гріх у церкві; а гріх той совершився через підступність інших людей. Плачучи й побиваючись, імператор просив пробачення. Він не посоромився того, чого соромляться звичайні люди, він каявся у всіх на очах. І потім дня не минуло, щоб він гірко не уболював через оце свою помилку."

Принагідно згадаємо, як єпископ намагається виправдати імператора, дає зрозуміти, що його ввели в оману, ошукали. ХТО ? Слухачі пошепки називали одного з найвищих сановників. Отже, Феодосій спокутував свій гріх, а жаль свій та каяття виражав у тому, що обрушився на язичників.

"Запори нашого декрету"

До Цейонія Альбіна, префекта Риму; копія декрету від 24 лютого 391 р.:

"Хай ніхто себе не плямить, приносячи жертви! Нехай ніхто не забиває невинних звірят, ніхто не входить язичиських храмів, щоб споглядати святині й дивитись на втілення богів, створених рукою людини! Хто вчинить такі злочини, то нехай знає, що каратимуть його і бог і люди. Це стосується і сановників: якщо хтось з них, відданий язичницькому культові, увійде до святилища — чи в час подорожі, чи в самому місті — аби чествовати ідолів, то має платити відразу 15 фунтів золота. Усі його чиновники, якщо вони цьому не перешкоджають і про це прилюдно не оповістять, повинні віддати в казну таку ж суму".

Трохи менші, але теж значні штрафи декрет накладає на усіх намісників провінцій нижчого рангу, якщо вони припустяться подібних злочинів. Указ передбачає штрафи для чиновників, які не перешкоджають намісникам віддавати честь "демонам", або відразу не донесуть, що вчинено такий страшний злочин. Легко уявити, як понуро почувалися чиновники після оголошення декрету у Римі та провінціях! Коли усі отак слідкуватимуть один за одним, скільки-то виникне інтриг, наговорів, доносів і клепів!

А Справа ще тим погіршувалась, що серед високих сановників не бракувало язичників, які щиро вірили й сміливо приймали участь у культових відправах. До них належав хоча б той, до кого звернено листа, добре нам відомий префект Альбін. Ревними язичниками були й обидва консули 391 р., Татіан і Сіммах. Першого з них, префекта Сходу, батька константинопольського префекта Прокла, ми вже характеризували; тепер він консул і стоїть на вершині кар'єри; йому залишилось тільки крок ступити до цілковитого життєвого краху.

Більше треба сказати про Сіммах, одного з найсимпатичніших і найвидатніших людей своєї доби. Повне ім'я його було Квінт Аврелій Сіммах Евзебій. Маєтки цього аристократа знаходились у центральній і південній Італії, на Сіцилії та Африці, але жив він найчастіше в самому Римі, де мав аж три палаци. Однак вважали його за сенатора не дуже заможного. Сіммах перебував на почесних посадах квестора імператора, потім як намісник правив Луканією та Бруціумом в Італії, пізніше північноафриканськими провінціями. Римським префектом Сіммах був з літа 384 до початку 385 р. Тільки шість місяців. Була тому глибока причина — незламна вірність його давнім богам та культам. Він обороняв їх і як правитель, бо носив титул "понтіфекс майор", або вищого священника. Титул же "понтіфекс максимус", "найвищий священник", присвоювали тільки імператорам; його по черзі мали усі імператори аж до Граціана включно, який у 375 р. зрікся й цього звання, й пов'язаних з цим обов'язків. Відтоді "понтіфекс майор" очолював фактично й формально прадавні язичницькі установи, що існували від перших віків виникнення міста на Тібрі, а може, ще й раніше. Сіммах стояв також на чолі язичницької аристократії в столиці. Громадської мужності у нього було досить, щоб прилюдно виражати свої переконання й боротись за давню віру навіть проти володарів імперії. Ставши префектом, Сіммах ²²⁸поєднав домагатися повернення у зал засідань сенату олтаря богині Вікторії. Увесь хід його даремних зусиль ми знаємо з відповідних листів-реляцій, які Сіммах зібрав і підготував до видання; як виявилось цим він себе увічнив. Збереглося й багато приватних листів; вони дозволяють взяти багато цікавого про духовний рівень і життя тодішньої римської аристократії. Правда, листи писані риторичною латиною. То був, однак, смак тієї доби; стилістика, що нам здається штучною, вважалась тоді великим досягненням, вартим усіляких зусиль. На Сіммахові тільки частково лежить провина за ту стилістику; але, не беручи її до уваги, доводиться, поділяючи думку сучасників, вважати його за людину високоосвідчену, у нього висока культура літературної мови, і він цю культуру свідомо поширював.

Особливу увагу слід звернути на той факт, що 391 р. консулами стали двоє ревних язичники, відомі своїми переконаннями. Безсумніву,

Феодосій да в їм ті посади у той час, коли стосунки його з Амвросієм були особливо напружені, тобто влітку 390 р. Так імператор остерігав християн, аби вони не зловживали його терпінням, бо, зрештою, він може знайти союзників у таборі, ворожому церкві. А потім у переговорах прийшли до згоди, імператор навіть відбув покуту, але не можна було відібрати у язичників наданих їм посад. Тому подбали, аби обидва консули 391 р. мали багато турбот, навіть принижень. Мабуть, то було метою декрету від 24-го лютого. Вістря документу було направлене проти того, що Татіан і Сіммах так любили і так одверто плекали, і документ їм же було надіслано! Вони повинні були, або скоритись наказові й боягузливо зректись своєї віри, або терпіти прикрі втручання чи то писаря, чи то сторожа у власних міністерствах і канцеляріях. Якщо визнати, що декрет був своєрідною провокацією, неважко вказати в оточенні імператора людину, здатну так підступно повести справу. Нею був уже згаданий Руфін.

По суті, тільки повторенням лютневого декрету є пізніший, від 16 червня, направлений вищим чиновникам у Єгипті, а саме Евагрієві та Роману; перший з них очолював цивільну адміністрацію, а другий - військо, що постійно там перебувало. Декрет проголошує:

"Нікому не дозволено складати жертви богам, ходити до святинь, до храмів. Нехай знають усі, що заборони декрету нашого замикають доступ до будь-яких язичицьких відправ. Хто всупереч цій забороні спробує віддавати честь язичицьким культам і богам, нехай не чекає на поблажливість. Якщо якийсь чиновник, користуючись привілеями влади, увійде як легковажний блузнір до тих нечистих місць, він має сплатити в казну 15 фунтів золота; стільки ж платитимуть його підвладні, якщо вони тому не перешкодили спільними зусиллями."

Може, адміністративні репресії, застосовані на основі цього указу, стали причиною грізних заворушень у Александрії? А може вуличні бої, що точились на вулицях Александрії весною 391 р. стали причиною того, що імператор, аби остаточно розправитись з язичниками, нагадав їм декрета, виданого кілька місяців тому? Точних хронологічних даних немає, тому події можна тлумачити і

так, і так. Але одне цілком зрозуміло: події в Александрії належали до найнесподіваніших та найзатятіших сутичок між представниками обох релігій у часи останньої олімпіади..

Александрія

Повстання в Александрії - повідомлення перше.

Звернімось спершу до повідомлення досить детального і більш раннього, хоч подає його людина, яка запевне ніколи не бувала в Александрії і не була свідком тамтешніх подій 391 р.; зате оповідач знав особисто принаймі двох учасників подій, при тому язичників. Йдеться про історика церкви Сократа, традиційно званого Схоластом, тобто знавцем права. Свою працю, досить цінну, хоч навмисне односторонню, він писав у першій половині V ст. Ось, з невеличким скороченням, що він розповідає про цікаву нам справу:

" Єпископ александрійський Феодор дуже ~~домагався~~ ~~домагався~~, аби покласти край культові старих богів. Це, нарешті, привело до того, що імператор звелів поруйнувати поганські святині і саме Феодорові доручив простежити, як той наказ виконується. Єпископ, отримавши такі широкі повноваження, прагнув усіляко зганьбити оті язичницькі культу. Деякі храми він очистив і перетворив на церкву, а деякі ~~зовсім~~ ~~зовсім~~ знищив. Він прилюдно показував криваві символи містерій Мітри, а символи інших богів виставляв на посміховисько; за його наказом, фалоса пронесли посеред базару. Язичники-жителі Александрії, а серед них і ті, що видавали себе за філософів, не могли приховати болю. Вони змовилися між собою, і коли було подано знак, одночасно піднялися на християн, вбиваючи кожного, хто намагався їм перешкодити. Християни мусили захищатися. Битва тривала доти, поки не побачили, що вже вкрай досить пролитої крові. Язичників тоді загинуло небагато, християн же страх скільки; поранених з обох сторін важко було перерахувати. Винуватці перелякались: страшились гніву імператора. Вони тікали з Александрії і багато з них знайшли притулок в інших містах. До них належало двоє викладачів граматики, Гелладій та Амоній; коли я був молодим, то слухав ще їхні лекції у Константинополі. Казали, що перший з них був жрець Зевса, а другий - Памфіла.

Після того, як повстання остаточно придушили, префект і воєначальники допомогли Феофілові знищити язичецькі святині. Будови їх зруйнували, а статуї порубали, чи переплавили на користь александрійської церкви.; імператор віддав їх на бідних. Єпископ наказав залишити одну статую нешкодженою, сказавши: "Нехай язичники ніколи не заперечують, що вони хотіли саме таких богів!"

Знаю достеменно, що згаданий Амоній дуже з того уболівав і нарікав: "Опоганено еллінські культи і одної тільки статуї не знищено, аби полишити її на посміховисько віри нашої!" Щодо Гелладія, то він вихвалявся, що під час вуличних боїв в Александрії власноручно вбив аж дев'ятьох мужчин.

Коли розбирали тамтешню святиню Сарапіса, то, здивовані, побачили, всередині на її плитах ієрогліф, подібний до хреста. Християни й язичники по різному тлумачили той знак. Християни вважали його за символ мук Христових, язичники ж говорили: "Той знак спільний для обох релігій, але суть його зовсім не та!"

Знайшлися, нарешті, люди, яких нещодавно навернули до нової віри і які ще тямали щось у старому єгипетському письмі. Вони пояснили, що той ієрогліф символізує майбутнє життя. Прибічникам Христа таке пояснення сподобалось. Згадували вони і про таке пророцтво, що святиню Сарапіса буде знищено тоді, коли на ній з'явиться знак хреста. Історик додає: "Я дізнався про це, слухаючи історії про знаходження напису" — і відразу говорить про свої сумніви:

"Яким би то побитом, яким чудом священнослужителі стародавнього Єгипту за цілі століття до народження Христа могли вгадати символ мук його? Та ще й вирізбили його в своїм храмі! Адже те, що колись має народитись спаситель, становило найбільшу таємницю мудрості божої, невідому навіть дияволу! Тим більше знати її не могли, не повинні були його прислужники, жерці єгипетських божків і демонів. Може, сам господь звелів їм вирізбити той незвичайний ієрогліф, заповідь чогось, що трапиться у майбутньому?"

Ієрогліф "анк"

Усе Сократове повідомлення і окремі його пункти викликають у

читача багато запитань і сумнівів. Хотілося б повніше й точніше знати про причини та розвиток подій. Так, знайдуться й інші свідчення, що дозволять відтворити загальний хід александрійського повстання. Але перш ніж ми до них звернемося, слід пояснити дещо згадане в оповіданні Сократа; може, то речі й сторонні, але з деяких поглядів нам цікаві..

Почнімо з того, чим автор закінчує свій звіт, що навіть йому здається дивним, таємничим, не дуже вірогідним. Йдеться про знак хреста, несподівано й усім на подив знайдений у серці язичницького святилища. Саме цей факт - а то був факт! - ми можемо пояснити відносно просто і переконливо.

Ні, не слід думати, що то християни підступно прониклися до храму Сарапіса й вибили там девіз своєї віри, аби потім переможно довести, що він там перебував з давніх-давен. То був справжній ієрогліф, створений самими язичниками, знак, вибитий багато віків тому, а форма його була майже така, як у хреста. Тільки замість перетинки угорі було щось на зразок невеликої овальної петельки. Тому пізніше латиністи на Заході називали його "крукс ансата", тобто "хрест з гачком". Мовою стародавніх єгиптян той ієрогліф називався "анк" /точніше, але важче вимовити "ангк"%. Часто зустрічається він у різних написах, вибитих чи намальованих ще в епоху фараонів, часом навіть сам один, як орнамент на якомусь культовому предметі. І немає в тім нічого дивного: вираз "ангк" та його ієрогліфічний знак символізували життя чи зв'язані з ним поняття; то був знак щасливий і провіщав добро. Тому він існував на стінах Сарапіса ще од часів закладення святини, а будувати Сарапіс в Александрії розпочали задовго до виникнення християнства, у III ст. до н.е. Багато прибічників нової віри ще знали щось, принаймі, знали основи ієрогліфічного письма; ті неофіти правильно тлумачили своїм одновірцям суть знаку. Хоч взагалі "анк" означав швидкоплинне життя, його розуміли ширше, додаючи і потойбічне життя; принаймі, так це було у язичників у пізню добу стародавнього світу.

Хтось спитає, чому ж то відразу справу не пояснили отаким чином. Адже ж тисячі жителів Александрії не раз бачили знак "анк" на

багатбож пам'ятниках старої віри. Те, що такий ієрогліф знайшли в святині Сарапіса, не повинно було здивувати нікого з сучасників. Але ж ми маємо справу з вторинними відомостями; їх перекузує людина, що жила в Константинополі через кілька десятиків років після описаних подій, і пише вона на основі розповідей людей необ'єктивних. Поза Єгиптом значення і вигляд ієрогліфа не були загальновідомі. А християнська пропаганда вишукувала усіляких засобів, аби знайти таємні проповіді, пророцтва й ворожбу, що підтвердили б праведність та історичну місію нової віри. У деяких формах язичницького культу християни намагалися знайти такі віщування, або пророцтва, або подібні свідоцтва з уст ворога завжди красномовніші. Більш того, ієрогліф "анк" у язичницькій святині слід було тлумачити як християнський символ, бо його прийняли самі християни в Єгипті і вже раніше застосували як вираз свого культу, як видозміну хреста. Щодо цього в нас є бездоганні докази, бо в деяких місцевостях у Єгипті збереглися стародавні християнські санктуарії, на стінах яких видно знак "анк". Традиції тієї досить дотримується коптська церква.

Гелладій та університет

ПЕРЕЙДЕМО ДО інших питань, пов'язаних з оповіданням Сократа. Вони здаються дуже дріб'язковими, але виявляються повчальними, особливо в історичній перспективі. Пригляньмося пильніше до обох вчителів граматики /сьогодні кажуть філологів/, у яких наш історик, як він сам каже, пізніше вчився. Вони були не тільки безпосередніми свідками, але й учасниками, може навіть верховодами в александрійських подіях. Обидва, Гелладій та Аммоній, згадуються в інших стародавніх джерелах і належали у той час до видатних вчених.

Правда, про праці першого з них ми знаємо тільки тому, що в одному джерелі приводяться назви декількох його трактатів різного змісту. Серед них був красномовний опис чудових терм у надбосфорській столиці; будувати їх ще почав засновник міста Костянтин Великий; роботи час від часу припинялися й тривали довго, майже ціле століття; закінчилися вони за часів Гелладія, за правління Феодосія II. Урочисте відкриття терм відбулося 3 листопада 427 р.

Гелладій прославив і увічнив цю подію, мабуть, з обов'язку, бо на той час він уже два роки викладав у місцевому університеті.

Формально цей учбовий заклад утворили за спеціальним декретом у лютому 425 р. Фактично ж він існував і працював значно раніше. Александрійського філолога не тільки прийняли до складу викладачів; вже через місяць, він, як і його колеги, отримав титул /правда, без грошової винагороди/ чиновника високого рангу; то була так звана "комітіва прімі ордініс". У декреті, що присвоює викладачам це звання, читаємо добре обґрунтування; його варт навести хоч скорочено.

"Нехай і інші викладачі знають, що й вони дістануть те саме звання, якщо протягом двадцяти років виконуватимуть свої обов'язки і ретельно вчитимуть, ведучи достойне життя, варте похвали, якщо вони доведуть своє вміння вчити й промовляти, швидко тлумачити текст та його переказувати; якщо рада університету позитивно оцінить їх труд і визнає, що вони гідні такої честі."

Цікаво і не випадково, мабуть, що після двадцятирічної праці викладачів нагороджують; так було в законодавстві і пізніше, зокрема в нас. Але то справа не така важлива. Інше заслуговує пильної уваги: декрет Феодосія II не говорить про те, що потрібні чиїсь свід~~о~~цтва, крім свід~~о~~цтв викладачів університету. Немає вимоги, щоб викладачі були християнами й доводили свою набожність, хоч то був уже час цілковитої перемоги християнства. Як зручно, як ліберально виглядає те, що тоді брали до уваги різницю між вірою і наукою, особливо, якщо це порівняти з практикою у різних інших християнських державах! І то була не тільки теорія. Правило це виконувалось і на практиці, хоч з кожним поколінням в учительському гроні язичників ставало все менше і, нарешті, належність викладачів до християнської церкви стала чимось звичайним. Однак і університет, і нижчі учбові заклади працювали як установи по суті світські. Надам~~о~~ слово видатному історикові виховання Г.І. Марру:

"Це може видатись дуже дивним, але правда, що існувала країна, де антична школа ніколи не закінчувалась; візантійське виховання на грецькому Сході є безперервним продовженням класичного виховання".
І далі:

"Університет у Константинополі /425-1423 р./ лишився осередком плодотворних досліджень і провідником класичних традицій. Протягом тисячоліття університет цей, звісно, не раз переживав крах і зміни, переживав не одну добу занепаду; навіть якісь час не існував – але все те минало, і він чудово розквітав знову. Він правда, переживав реформи, але зберігав вірність ідеї, в ім'я якої його заснували за часів Феодосія II. Навчання в нім не виходило за класичні межі: у основі – вільні знання, на вершині – риторика, філософія і право. Суспільна роль його не змінилась. Метою навчання було виховувати людей, з яких імперія набиратиме міністерських чиновників. В університеті ніколи не викладали богословських наук."

Саме тому церква на Сході повинна була створити власну систему навчання, цілковито просякнуту християнським духом; йдеться про так звану монастичну, тобто монастирську школу. В самім Константинополі, намагаючись щось протиставити світському університетові, церковники заснували заклад на зразок духовної академії, викладачів якої призначала патріархія." На противагу класичному університетському гуманізму, патріарша школа намагалась створити християнський гуманізм. Багато в чому він був самостійний і змістовний, але, не зважаючи на це, створювався з очевидністю за античним зразком."

На відкритий і світський характер новоствореного університету вплинула, мабуть, та обставина, що під кінець IV ст. в Константинополі опинилась група александрійських вчених – язичників, які зміцнили тоді середовище інтелектуалів. Без сумніву, в столиці над Босфором шукали притулку не тільки ці двоє, Гелладій та Аммоній, імена яких нам випадково відомі. Повстання у 391 р., жак перед раптовою виниклою у Єгипті хвилею релігійної ненависті, переслідувань і вбивств змусили багатьох викладачів, філософів, вчителів залишити місто, що протягом стількох віків, од часу перших Птолемеїв, вважалось справжньою святиною елліністичної науки. Про те, що вчені-язичники покидали це місто, згадує Сократ у вже наведеної оповіді; ми назвемо ще імена філософів, які пішли з Александрії, правда, не до Константинополя. Однак багато вигнанців гадали – і тут вони не помилилися! – що саме в Константинополі переконання їх поважатимуть і

свободу дій вони матимуть більшу; саме присутність правителя, нехай і християнина, сприятиме дотриманню законності. А в Александрії фактично вже десятиліттями правив єпископ, що дихав ненавистю до всього язичицького. На кожен його заклик відгукувались маси темних фанатичних монахів; вони не раз поспішали на допомогу церковним владикам, полишаючи свої обітелі й монастирі, відмовляючись від дивацьких аскез. Ми знаємо, що монахам забороняли перебувати в містах хіба рік, а потім заборону скасували; та чи й до того її дотримувались?

Який дивний ланцюг подій! Можна було б припустити помсту чи продуманий план богів, або, якщо думати безособово, іронію долі. В роки останньої олімпіади язичників громили у великій столиці, руйнуючи їх святилища, виганяючи й змушуючи тікати найвидатніших не-християн. А все це сприяє виникненню нового осередка язичицької культури в іншому місці, там, де антична думка, по суті, язичицька, проіснувала ще понад тисячоліття. Того не могло б бути у самім Єгипті, де арабська навала у 7 ст. однаково поклала б край будь-яким установам світської думки, якби вони ще там існували.

Теон та Іпатія.

Книгу 22 своєї "Історії" Амміан Марцелін писав у 390 р., тобто за кілька чи кільканадцять місяців до зруйнування Александрійської святині Сарапіса. Саме в тій книзі, присвяченій взагалі пізнішим подіям, він ширше описав Єгипет та його найбільше місто. Історик, звичайно, мав вшанувати вчених, що віддавна жили й творили в Александрії; він згадує більше десятка імен. Всі вони, представники різних наук, входили до складу Мусейона, або союзу на честь муз. То була вільна наукова організація, що виникла від щедрот Птолемеїв; вона забезпечувала життя талановитих і працьовитих людей та давала їм змогу провадити наукові дослідження; формальних звань і свідоцтв ні від кого не вимагали. Мусейон, як і платонівська академія в Афінах, був первістком, взірцем і зарод-

ком усяких учених спілок та установ у нашому культурному середовищі. Наукові заняття проходили, головним чином, у Великій Бібліотеці, що знаходилась разом з будовою та садом Мусейона, поблизу царських палаців. Пізніше заклали й меншу бібліотеку, при святині Сарапіса, в західній ділянці міста. В часи найбільшого свого розквіту, на схилі епохи Птолемеїв, обидві бібліотеки налічували щось біля 700 000 рукописів. Потім ця величезна книгозбірня зменшилась внаслідок різних історичних струсів. Правда, у супереччю пізнішій легенді, у ході боїв в Александрії, коли Цезаря було разом з Клеопатрою оточено у царському палаці, тих скарбів не пошкодили. Але імператори нанесли великого удару по місту, зокрема, по найбагатшій його ділянці : у 3 ст. Авреліан наказав знищити частину будов, що знаходились на території палаців ; мабуть, тоді перетворився на руїни Мусейон і пропала більша частина книг. Неущкодженою лишалась менша книгозбірня при святині Сарапіса, де було трохи більше як 40 000 сувоїв. Не виключено, що Мусейон, хоч і позбавлений своєї садиби, формально існував і далі, передаючи у спадок від одного покоління вчених наступному зв'язки, назви, почесні звання. Принаймні, Амміан Марцелін у згаданій 22 книзі високо оцінює становище Александрії як живого осередка наук ще в 390 р. Він пише :

"Досі навіть не замовкли тут голоси різних наук. Ще якось існують вчителі з різних предметів, а циркуль геометра і далі піднімає завісу над невідомим. Досі тутешні люди не забули музики, тут живе гармонія. Деякі, правда, нечисленні знавці розуміють рух всесвіту і зірок, інші вміють робити обрахунки. Є жменька знавців і у тій науці, яка вказує шлях нашої долі. Щодо медицини — а ми в нашому житті, аж ніяк не скромному і не тверезому так часто звертаємось до неї по допомогу ! — то коли якийсь лікар хоче довести своє вміння /хоч завдячує йому тільки практикою/, то вистачить сказати, що він вчився в Александрії."

Ми можемо навіть назвати ім'я людини, яку мав на увазі

Амміан, пишучи про тих небагатых, які знають рух всесвіту та зірок, вміють їх обр~~а~~жувати, а також розуміються у науці, що вказує шляхи нашого життя. То був Теон, що у своїх дослідженнях поєднував ті знання та вміння. Правда, він не відзначився як мислитель творчий та самобутній, але багато зробив, коментуючи праці Птолемея та перевидавши трактати Евкліда, серед них і трактат з геометрії, важливий для математики і в наші часи. Теон також був астрологом та ворожбитом ; тлумачив, що саме провіщає політ птахів та голоси круків. Звернімо увагу : оди~~в~~ візантійський вчений твердить, що Теон був членом Мусейона. Може це помилка і анахронізм — залічувати кожного видатного александрійського вченого до Мусейона навіть тоді, коли Мусейона вже не існувало ; а може, та наукова організація ще жила в часи Теона, а значить, наприкінці 4 ст., в добу останньої олімпіади ; може, принаймні, існували залишки Мусейона та його назва. Бо Теон — то остання людина, останній вчений старод~~и~~тності, про якого більш-менш правильно можна сказати : він був членом ушавленого Мусейона. Здається, він не виїхав з Александрії після подій 390 р. Мабу~~ть~~, хібною й перебільшенням було б твердити, що всі вчені залишили місто. Те, що писав Амміан Марцелін про тодішнє наукове середовище, було йому властиве не лише 391 р., але й у наступні роки, навіть протягом 5 ст., хоч рівень науки і навчання усе знижувався. Але науки ще не вмерли, ще не згасли теоретичні знання. Та доля інтелектуалів-язичників, які усупереч усьому насмілювалися працювати в Александрії, могла за певних обставин скластися трагічно.

Приклад тому — трагедія Теонової дочки. Її звали Іпатія. В час заворушень 391 р. вона була ще дитиною. Від батька Іпатія успадкувала здібності й інтерес до математики, а також незламну вірність старим богам. Вона зажила слави тим, що знала погляди різних філософських шкіл, а сама була прихильницею неоплатонізму. Її поважали скрізь за ерудицію, за відвагу й відвертість, з якими вона захищала свої переконання. Це визнавали навіть християнські

письменники. До уннів Іпатії належав і прославлений Сінезії. Родом з Кіренаїки /зараз на тих землях лежить Лівія/, він став християнином пізно, вже після одруження. Деяких своїх поглядів він ніколи не зрікався, навіть коли його примушували стати єпископом у рідному місті Птолемеїс. Не зрікся він і своєї родини. Сінезії вперто і відверто обстоював язичицьку думку, що світ вічний, а душа існує ще до того, як увійде в тіло. Чим була для Сінезія Іпатія, свідчить лист, який він написав до неї, вже в тяжкій недугі :

"Я диктую цього листа до тебе лежачи. Отримай же його в добрім здоров'ї, моя мати, сестро, повелителько, благодійнице !"

На щастя для самого себе, єпископ-напівязичник вмер напередодні подій 415 р., не здогадуючись навіть, яку жахливу смерть готують його одновірці у Александрії для жінки, яку він так шанував.

Іпатія викликала ненависть у певних фанатичних церковних колах своїми переконаннями й своєю поведінкою, яка зміцнювала опір церкві з боку вцілілої язичицької інтелігенції. Ця інтелігенція шанувала вчену жінку як богиню, що виражалося хоча б у листі такого змісту : "Коли бачу тебе й чую, падаю на коліна як перед зоряним житлом Астреї. До неба піднеслися діяння твої, вельмишановна Іпатіє, володарко красномовства, пречиста зоре у школі мудрості".

Щоб розправитись з ненависною людиною, скористалися з гострих суперечностей поміж тодішнім префектом Орестом, до речі, теж християнином, і єпископом Кирилом ; за такий стан справ звинувачували, приймні, частково, Іпатію. Підбурений натовп під приєвodom лектора Петра напав на Іпатію, коли вона у носилках поверталась додому. Беззахисну жінку затагли під якусь церкву, здерли з неї одержу, смертельно поранили гострими черепками і, нарешті, тіло Іпатії розшматували й спалили на вогнищі, аби й сліду не зосталось од тієї, що втілювала богохульну мудрість.

Це сталося майже через чверть століття після епохи, що цікавить нас. Якщо припустити, що візантійський літописець не помиляється, зараховуючи Теона до членів Мусейона, то дальший хід подій був прямо символічний : в добу згасання античних олімпіад останній відомий нам член Мусейона лишається в рідному місті, незважаючи на погром язичників у 391 р., незважаючи на знищення найславетніших храмів - і тим самим підписує смертельний вирок своїй дочці, яка, коли прийде час, загине від рук покидьків.

Гелладій і Сарапіс.

Вбивці Іпатії, а також тодішній єпископ і патріарх александрійський Кирил, який ніс побічну відповідальність за вбивство, почули докори й гостру критику навіть з боку одновірців, але з ними нічого поганого не трапилося, становище ж самого Кирила у місті тільки зміцніло.

Як відомо, вбивць не покарав ніхто - ні власті, ні церква. Обмежилися тільки жалісливими скаргами та побожними зітханнями. У Сократа, наприклад /ми часто згадуємо тут цього історика церкви, майже сучасника описаних подій/ читаємо :

"Немало нарікань впало на Кирила й церкву в Александрії. Вбивства, битви та інші подібні вчинки цілком чужі людям, які живуть за заповідями Христовими !" І все.

А тим, хто домагався суворої кари для вбивць Іпатії, християни, з свого боку, могли б небезпідставно відповісти, спитавши : "А як покарано вбивць-язичників ? Тих, що в часи заворушень за консулату Сіммаха і Татіана, у 391 р., вбивали християн ?" Адже граматик Гелладій і досі прилюдно хвалиться, що власноручно зарубав дев'ятьох мужчин, а йому й волосинки з голови не впало ! Живе собі спокійнісінько у самій столиці, ніхто його не позиває у суді, працює собі й лаврів заживає !"

Ось що значить сіяти зло, фанатизм і ненависть. Як прихиль-

ники віри Христової, так і шанувальники давніх богів забруднили руки кров'ю. Перші зародки релігійних війн припадають саме на часи останньої олімпіади. Щодо Гелладія, то його справді ні до якої відповідальності не притягували. Ніби то не він учив молодь у самій столиці, навіть молодь християнську /самого Сократа/, ніби не він дочекався через якийсь час високих звань та привілеїв від християнського імператора. Як же лишився непокараним очевидний вбивця у державі, де панував правопорядок, де усе ворожіше ставилися до язичників ? Загадка розв'язується просто. Відразу ж після подій в Александрії Феодосій проголосив декрет, який надавав амністію за всі злочини, вчинені під час вуличних боїв у тому місті. Повна беззастережна амністія. Про це ще буде мова. Мабуть, така небувала поблажливість мала причини. По-перше, ще добре жили у пам'яті різня у Фессалоніках та імператорове каяття, покута в мегідіонському соборі ; вони спонукали правителя до обережності. Він боявся, що суворість його призведе до подій ще страшніших у місті, яке нараховувало кілька сот тисяч жителів. По-друге, у тому, що заворушення почалися, були винні християни, особливо сам єпископ Феодор ; прямо того сказати імператор не міг, називаючи винуватцями самих тільки язичників, але фактично він вчинив справедливо, надавши їм амністію

Оскільки хід оповіді знову привів нас до Гелладія, розкажемо ще про одну з ним пов'язану справу. Гелладій був, за свідченням Сократа, жерцем Зевса. Треба додати – Зевса-Геліоса-Сарапіса. Численні написи з Єгипту та інших країн так називають те божество у часи імперії. Йому приписували ім'я й владу як еллінського господаря Олімпу, так і сонця, по-грецькому Геліоса, що творить, оживляє і бачить усе ; над Нілом його шанують як бога Ра, а в Ірані – як Мітру. Для своїх шанувальників Сарапіс був істотою найвищою і всюдисущою ; у різних країнах і в різні епохи його називали по-різному. І у тому, пояснювали жерці, немає нічого дивного : адже мов, звичаїв, вірувань таке розмаїття ! Але звідкіль

узялося ім'я "Сарапіс", де джерело його культу ?

У єгипетським місті Мемфіс /воно лежало не дуже далеко від сучасного Каїру, тільки на протилежному, західному березі річки/ від прадавніх і забутих часів шанували святого бика Апіса. Віруючі вважали його втіленням бога Пта, а після смерті він ставав невід'ємною частиною бога Осіріса. Труп тварин дбайливо бальзамували й клали на вічний спочинок у кам'яні саркофаги, які ставили у коридорах підземного кладовища, що знаходилося на краю пустелі, записавши докладно, як довго божество перебувало на землі, за чого царювання на неї зійшло і коли пішло з життя. Найстаріші труни з'явилися не раніше за І4 ст. до н.е. Над ними пізніше збудували храм, присвячений Осірісові-Апісові, тобто спільній божественій істоті, яка втілювала усіх отих святих тварин. Храм дуже шанували, і багато віків сюди приходили численні прочани. Навіть елліни, що заволоділи Єгиптом внаслідок воєн Александра Македонського, певною мірою прийняли культ нового божества, назвавши його Осорапісом. Пізніше, однак, звикли до коротшої форми того ж імені - Сарапіс чи Серапіс.

Цар Птоломей І, засновник відомої династії, зробивши своєю столицею Александрію, вирішив, що саме Сарапіс має стати спільним об'єктом шанування у обох найчисленніших народів його держави, тобто еллінів та єгиптян ; Сарапісові повинні поклонятися як втіленню релігійних зв'язків та єдності держави. Сьогодні важко сказати, чому Птоломей І обрав саме цього бога. Вже у стародавні часи це пояснювали по-різному, і розповіді мали неабияку домішку вигадки; тепер погляди різних вчених не збігаються. Достеменно лишається тільки факт, що новий культ вводили офіційно.

Щоб елліни прийняли й уподобали Сарапіса, він мав зазнати деяких перетворень. По-перше, стерлися ті його риси, що давніше ототожнювали його з святим биком Апісом. Натомість Сарапіса почали зображати поважним, достойним чоловіком у розквіті сил, з

буйною чуприною та кучерявою бородою ; на голові його було щось схоже на невеликий кошик ; то була міра для зерна, тобто символ врожаю. У молитвах і зверненнях Сарапіса ототожнювали з наймогутнішими й найпопулярнішими божествами греків. Для своїх прихильників Сарапіс був водночас Зевсом, батьком богів і людей ; Плутоном, володарем загробного світу і підземного царства ; Асклепієм, чудотворцем і зцілителем ; Діонісом, що перемагає смерть і дарує радощі життя ; Геліосом, променистим сонцем.

Починаючи з 3-го ст. до н.е. осередком культу Сарапіса стала величезна прославлена святиня в Александрії. Її поставили у західній частині міста, називалась вона Ракотіс, і жили тут переважно корінні єгиптяни. Вже згаданий Амміан Марцелін, описуючи місто, сам виділив цей храм серед інших святилиць, якими багата єгипетська столиця : "Серед інших храмів виділяється Сарапеум. Годі описати, який він величезний. Є там просторі зали з колонами і статуї, що здаються живими ; він прикрашений безліччю таких чудових творів, що після Капітолію, вічного пам'ятника священного Риму, на всім світі немає нічого величнішого." Коли Амміан у 390 р. писав ці слова, святиня ще існувала, її ще відвідували й оглядали, у ній ще приносили жертви. Але то були останні місяці її існування.

Звідси, з александрійського Сарапеума, дякуючи морякам, купцям та прочанам, слава великого бога линула в усі краї Середземномор'я. Про це досі свідчить багато доказів та залишків. Йдеться як про згадки у античній літературі, так і, передусім, про зображення й написи грецькою та латинською мовами. Вони зустрічаються навіть у західних і найвіддаленіших від Єгипту провінціях імперії - у Британії, в Іспанії, на Дунаї. Варто ближче придивитись до одного з таких написів ; це викликає ще декілька цікавих питань.

У 1912 р. в Римі під руїнами відомих лазень Каракали відкрили храм з каплицями. Сама форма будівлі й деякі її риси свідчать,

що це храм бога Мітри ; багато подібних до нього збереглися і в самому Римі, і в усіх країнах імперії. Біля виходу з храму стояв невеликий, скромний і простий кам'яний олтарик – цоколь ; зараз він знаходиться в Національному музеї в Римі. Висота його 30 см, основа – 20 на 18 см. По обидва боки видно грецькі написи ; вигляд літер вказує, що їх вирізьбили на початку 3 ст. н.е., тобто за Септимія Севера чи за його сина Каракали. Напис спереду короткий і звучить по-грецькому так : "Хейс Зевс Сарапіс Геліос космократор анейкетос", що означає : "Єдиний Зевс Сарапіс Геліос, непереможний володарю всесвіту". Легко помітити, що ім'я Сарапіса вищербили, не дуже, правда, ретельно, ще у стародавні часи, а на його місці вибили ім'я бога Мітри. Значить, ті, що почитали Мітру, просто привласнили собі олтарик, який пожертвували іншому божеству суперникові Мітри. Значить, існувало суперництво, а може навіть і ворожі стосунки поміж тими двома культами, іранським та єгипетським. Вони могли виникнути не лише через богословські, але й через організаційні передумови. Суперечки ці проходили безкровно й виражалися, головним чином, у тому, що супротивники привласнювали предмети, пов'язані з ворожим культом, і перетягували на свою сторону прибічників і членів общини-конкурентки. Усе це було хіба слабим натяком на величезні релігійні протиріччя поміж християнами та язичниками, протиріччя, які перейшли у справжні бої, коли дійшло до знищення храмів – так було, скажімо, в Александрії у 391 р. У нашому випадку олтарик було захоплено, мабуть, після смерті Каракали, який спряв культові Сарапіса. Мітра виявився могутнішим, у Римі він мав незрівняно більше прибічників.

А напис з другого боку ? І він наводить на роздуми. Він довший, там вказано, як до Сарапіса звертались у молитві і які були його повноваження. У перекладі це звучить так : "Зевесові, Геліосові, великому Сарапісу, визволителеві, що посилає багатство, що прислухається до прохань людей добродішних, непереможному." Потім є ще два слова грецькою мовою : "Мітра харістріон". Текст

відкидає будь-які сумніви з приводу того, що олтарик спершу належав Сарапісові. Але як розуміти останні слова? Справа ніби очевидна, "харістеріон" грецькою мовою означає "дар подяки". Труднощі виникають через ім'я Мітри. Чи так називався той, хто приносив жертву, тобто "Сарапісові і т.д. складає дар подяки Мітра", чи йдеться ще про одне ім'я Сарапіса у молитвах і, отже, дар приносили Мітрі? Грецький текст не виключає обох тлумачень.

Ще раз повернімося до тексту на передній стороні олтарика. Хоч він і дуже стислий, історик релігії знайде у ньому багато важливого. Тут ми маємо яскраву ілюстрацію явища, що називається у науці синкретизмом; це означає поєднання й уподібнення культів чи божеств, впершу цілком різних; синкретизм сильно проявився у релігійному житті Римської імперії. Далі, напис прекрасно підтверджує розвиток тогочасних вірувань у напрямку єдинобожжя; існує тільки один бог, хоч імена його різні. Нарешті, значення має і той факт, що напис мовою еллінів знайдено в Римі. Значить, прихильники східного бога, навіть тут, на Заході, у самій столиці імперії, були здебільшого греки з походження і, отже, належали до нижчих суспільних верств; то були невільники й відпущенники, ремісники й купці, вчителі й чиновники. Мабуть, так стояла справа і з деякими іншими кultaми, що прийшли зі Сходу, не виключаючи й християнства.

Ось що можна сказати про напис і про висновки, до яких він приводить. Згадаймо ще, що Сарапіс вірним своїм визнавцям з'являється уві сні. Ось що про це пише Артемідор з Дальдісу у вже цитованому "Тлумаченні снів":

"Якщо побачиш уві сні Сарапіса або інші єгипетські божества, скажімо, Ізіду, Анубіса, Гарпократа, живими, або його статую чи таємні обряди, то це означає неспокій, небезпеку, погрозу, небезпечне становище. Сарапіс пошле порятунк, коли його вже й не сподівалися. Сарапіс та інші єгипетські божества вважаються рятівниками людей, що опинились у страшній біді."

Остання колона.

Що дійшло до нас від головного храму могутнього бога, вплив якого доходив аж до самих меж імперії ? Що лишилось від александрійської святині Сарапіса ? Тієї, яка у стародавні часи викликала захоплення людей протягом стількох поколінь і віків - від перших Птолемеїв аж до часів останньої олімпіади при Феодосії ? Відповідь і проста і сумна : нічого, або майже нічого.

Там, де стояв колись величезний і розкішний храм, лишилась зараз одна тільки самотня колона. Вона висока і показна. Сам її постамент з червоного відшліфованого граніту має 22 метри заввишки ; капітель і фундамент зроблені гірше і пізніше. Зараз її, як і віддавна вже, називають колоною Помпея, що могло б означати пам'ятку з часів Помпея Великого, полководця і ворога Цезаря. Насправді ж грецький напис на фундаменті говорить, що колону встановили на честь Діоклетіана, отже, під кінець 3 ст. ім'я префекта, що встановив колону, посередині стерте, видно тільки початкові і кінцеві літери, "По" та "ос" ; от і читали ім'я "Помпейос", але помилково, бо такого префекта за тих часів у Єгипті не було. Тоді ж робили фундамент і капітель ; угорі, без сумніву, стояла статуя імператора ; лишилися ще отвори, куди входили цапи, що підтримували фігуру. Фундамент, чудово оброблений каменярями, більш раннього походження. Щоб полегшити собі працю, його взяли з цілого лісу подібних колон, що підпирали стропи портиків храму і його ведичезних залів. Арабський середньовічний письменник, переказуючи слова місцевих жителів, говорить, що колись колон було аж 400 ! Цілком можливо. Сюди ж, мабуть, зараховували і колони, що знаходилися у бібліотеці, недалеко од храму - у тій, меншій, що нараховувала понад 40 тисяч рукописів.

Розкопки в Сарапеумі велися наприкінці 19 ст. та після другої світової війни. Вже з перших кроків тут відкрили багато цікавих пам'яток архітектури, скульптури, вбрання. Багато залишків

колон з червоного граніту, що підтверджують слова арабського письменника. Знайшли також невелике погруддя Сарапіса з чорного граніту і маленькі пірамідки з того ж каменя з іменами бога й імператора Гадріана. Двох сфінксів з червоного граніту, які стоять зараз біля колони, відкопали з-під руїн в 1906 р. ; колись, певно, вони охороняли якийсь вхід до святині. Натрапили на підземні коридори ; у стінах їх є підвалини, куди ставили урни з прахом померлих шанувальників бога. Руфін, християнин родом з Аквілеї, плідний письменник і перекладач грецьких авторів на латину, перебував, здається, в Александрії у час заворушень 391 р. Він багато розповідає про те, як виглядав Сарапеум і, між іншим, говорить, що у підземеллі є крипти, довгі коридори і певні приміщення, де проводять таємні обряди і церемонії. Розкопки це наочно підтверджують. Та того, однак, мало, щоб спробувать хоч приблизно відтворити в уяві усю будову за часів, коли вона була святинею.

Разом з тим, опираючись на античні відомості і дані сучасних досліджень, треба вірити, що нові володарі Сарапеума, християни, зруйнували його цілком і повністю ; отже, пустка й руїни, що лежать тепер біля самотньої колони – їх рук справа. Певно, розібрати такі величезні будівлі було тоді неможливо хоча б з технічних причин. Очевидно, з святилища позабирали доророцінності й предмети, що були знаряддям злих духів чи їх зображенням. Може, знищили якусь залу в святилищі, опоганену, на думку, переможців, нечистими відправами. Але стіни Сарапеума лишились недоторканими. Частину приміщень християни пристосували для власних потреб, перетворивши на церкву й клії для монахів. Решту полишили на розсуд долі. Час, а потім завойовники-араби зробили своє.

Але найцінніший скарб Сарапеума, статую бога, мабуть знищили свідомо, повністю й сумлінно. Це сталося, може, того самого дня, коли останні оборонці залишили те святе для них місце.

Статуя Сарапіса.

У 393 р., через два роки після александрійських подій, у Антіохії, столиці Сирії, народився хлопець, якого назвали Феодоретом. Тридцятирічним він став єпископом у містечку Ціррус тієї ж провінції. Феодорет уславився як богослов, письменник, автор "Історії церкви". За тих часів з'явилось чимало творів подібного змісту; переможне християнство з гордістю згадувало своє минуле і вважало, що поточні справи - а язичництво тоді конало під ударами християн, які вели між собою догматичні суперечки у лоні церкви - гідні бути увічненими. Усі ті "Історії", які ми вже згадували і на які ми ще будемо посилалися, по суті своїй і формі пов'язані з монументальною працею Євзебія з Цезареї, єпископа й письменника, сучасника Костянтина Великого. Звернімо увагу й на те, що Євзебій та його наступники - то творці по суті зовсім нового розділу історіографії; нове полягало в тому, що предмет їх досліджень - це не історія якогось суспільства, держави, міста, династії; це тільки історія творення певного руху і його організаційних форм. Тому про них мають пам'ятати навіть історики, які присвячують свої праці іншим рухам, течіям та організаціям, навіть історики, духовно ворожі християнству.

П'ять книг Феодоретової "Історії" охоплюють, головним чином, 4-е і початок 5-го століття, аж до 428 р. За художніми якостями та змістом то твір не з найкращих. Однак тут є багато важливих даних і документів, невідомих з інших джерел. Може, не все тут правдиве, але усі вони достеменно свідчать про спосіб мислення, фанатизм та войовничий дух тодішніх християн. Про александрійські події 391 р. автор згадує коротко, але багатослівно описує другорядний їх епізод, а саме знищення статуї Сарапіса. Ось зміст повідомлення:

Єпископ Феодорет не тільки зрівняв з землею язичницькі храми, оберігаючи таким чином місто від омани ідолопоклонства, але водно-

час відкрив перед обдуреними людьми усякі штукарства, за допомогою яких жерці їх ошукували. Жерці виготовляли статуї з дерева чи металу, видовбані або пусті всередині ; потім статуї приставляли до стіни у тій місці, де були таємні проходи. Отже, жерці могли знаходитись у тій частині храму, куди не могли потрапити люди не-обізнані, і сидіти усередині пустих ідолів, звідки вони могли видавати накази, які вважалися за слово самих богів. Слухачі покірно виконували усе, що їм веліли. Подібні штукарства єпископ викрив перед людьми, яких здавна обдурювали,, раз і назавжди поклавши край усілякому шахрайству.

Сталося так, що Феофіл зміг, нарешті, вступити до храму Сарапіса, який багато людей вважали за один з найбільших та найпишніших храмів у цілім світі. Там Феофіл побачив статую бога, таку величезну, що вона вражала й лякала самими своїми розмірами. Це враження ще посилювалося брехливою легендою, яку переказували цілі віки ; легенда погрожувала, що коли хтось підійде до статуї з ворожими намірами, то відразу земля затруситься й усе загине живе на ній. Але єпископ добре знав, що то тільки дурні балачки старих баб. Навіть велетенські розміри статуї його не злякали. Комуś із своїх супутників він наказав вдарити колоса сокирою. При першім ударі з уст присутніх вирвався крик жаху. Але нічого не сталося. Статуя Сарапіса – тепер це кожен розумів – була тільки мертвим деревом. Коли йому зняли голову, із середини вискочила ціла зграя мишей. Потім усе порубали на шматки та спалили. Голову статуї потягли по вулицях Александрії, аби усі шанувальники Сарапіса бачили його приниження й наочно упевнилися, наскільки безсилий божок, у якого вони так гаряче й безмежно вірили.

Тут мимоволі пригадаєш написи, які ми вже обговорили і які часто називали Сарапіса непереможним володарем світу. Александрійські християни бачили у своєму місті немало таких написів і тепер мали привід насміхатися й вигукувати : "Царю над нами тепер, володарю світу !"

Переказ Феодорета заслуговує на увагу з двох причин, а саме :

По-перше, він добре ілюструє, як народжується релігійний фанатизм. Як завзято знищували найпрекрасніші твори мистецтва і вважали це своєю великою заслугою ! Варт сказати, що у лоні сучасного християнства культ статуй і картин ніяк не менший, а у ті часи нова релігія вбачала свою перевагу над давніми віруваннями також у тому, що не поклонялися ніяким зображенням, крім деяких знаків та символів. Світська влада взагалі дивилася на знищення усього пов'язаного з язичицькими культурами досить байдуже. На практиці багато що залежало від поведінки вищих чиновників у містах та провінціях ; а вони, якщо й були навіть щирими прихильниками віри батьків, не наслідувалися відверто виступати на захист культових скульптур, щоб не накликати на себе ненависті місцевих церковників та гніву імператора.

Величезна статуя Сарapisа, порубана й спалена за наказом єпископа Феоділа, напевно належала до найцінніших мистецьких творів у Александрії. Хоча б уже тільки через свою давність : на момент знищення статуя налічувала майже сімсот років. Її вважали твором відомого майстра скульптури Бріаксіса ; так твердила старожитня традиція і тому вірить багато сучасних вчених. Ми знаємо, як виглядала статуя, завдяки копіям і частково за описами. Бог сидів на троні подібно до Зевса, батька богів і людей ; правою рукою він тримав за голову пса Цербера, що символізував владу бога над потойбічним світом, а лівою - царський скипетр. Поважний, достойний і милостивий, він дивився на людей, які переступали поріг святині. Величезна фігура справляла враження не тільки розмірами, але й рівнем мистецького виконання, коштовністю різних матеріалів. Дерев'яний каркас покривало позолочене листове залізо, оздоблене величезною кількістю вставлених у нього дорогоцінних каменів ; мабуть, вони утворювали якісь візерунки. Можна, правда, припустити, що усе, що малося дорогоцінного, було незаконно й законно по-

грабовано ; за римських часів грабунки у Сарапеумі траплялися часто.

А яка друга причина, чому ми маємо запам'ятати розповідь Федорета ? Її можна висловити так :

Розповідь ця - елемент і, може, одне з джерел дуже у свій час поширених анекдотів, які повторюються й донині. У тих анекдотах більш-менш колоритно викривають, якими штуками обдурювали простих довірливих людей язичицькі жерці. То були якісь таємничі проходи ; дивні й погрозливі голоси із середини порожніх статуй ; пристрої для руху рук, ніг, голови й очей кумирів ; ефекти несподіваного освітлення й раптової темряви ; у п'тьмі хрмів розігрувалися цілі драми, неначе у наших видовищах типу "звук і ввітло". Може, у тому й була якась правда. Може, у деяких храмах і застосовували такі і подібні засоби впливу на уяву мас, хоч у більшості язичицьких культів і обрядів то була справа побічна, другорядна, випадкова. Але вперта й послідовна християнська пропаганда перебільшувала, роздмухувала й висміювала другорядні дрібниці ; наміри її були очевидні. Тепер важко не спитати, хто був наївніший у цій справі : простодушні язичники, яких буцімто віками обдурювали підступні жерці, чи люди, що досьогодні бездумно повторюють плітки, такі очевидно-тенденційні, і самі ще додають їм барв ! Не варт говорити вже про інший бік цього питання, а саме, про правдиву іронію долі /мабуть, справді існує Немезида, невблаганна богиня історичної помсти !/ : саме зброя, якою християни колись повалили язичицьких кумирів, у якийсь момент історії, коли настав час, обернулася проти них самих ! Злостиві анекдоти і гучний осуд шанувальників статуй послужили як готовий матеріал спершу борцям за реформу церкви, а потім усіляким ворогам усіх традиційних релігій. виправдовуючи культ картин і статуй, апологети християнства, зокрема, католики, висували точнісінько такі ж самі докази, якими колись язичники пояснювали поклоніння зображенням своїх богів та богинь. Тема до різних роздумів !

І ще одна уваги гідна річ ; вона важлива для культури й пов'язана з долею статуї Сарапіса. Запекле знищення, поррабування, переплавлення та спалення фігур богів та божків відбувалось, головним чином, на Сході. Справа зрозуміла. Протягом віків там їх нагромадилось найбільше, там найвищого рівня досягло мистецтво ; там церква почувала себе найсильнішою і найяскравіше проявилось посилення релігійних почуттів і суперечок ; усі великі ерези, — а також ідеали аскези й самітництва виникли у грецьких східних провінціях імперії. Усіляких "кумирів" у тих країнах вважали проклятими, боялись самого їх існування, вигляду й беззастережно знищували. Тим, власне, й пояснюється поширене явище, походження якого досить рідко розглядають : у східних церквах протягом віків дозволяли поклонятись картинам або іконам, хоч і траплялись раптові приступи іконоборства, але ніде і ні під яким приводом не дозволяли встановлювати у церкві скульптури чи барельєфи. Мало хто розумів, які-то далекосяжні й згубні наслідки це матиме для величезної галузі мистецтва. Грецький Схід, що стільки віків, аж до середньовіччя славився скульптурою, дав світові безсмертні шедеври, вмер для скульптури — і не ожив досьогодні.

Інакше склалося на Заході. Тут рідко справа доходила до таких видовищ, як знищення статуї Сарапіса, і не виникло надмірної відрази та упереджень проти зображень. Поступово дозволено було ставити культові статуї в церквах і так само, мабуть ще з періоду катакомб, християни звикли до настінних малюнків у місцях молитов.

У кожній епоху зустрічається зменшка осіб, що прагнуть самі просліджувати й зрозуміти, як тече примхлива річка, що умовно зветься історичним процесом і пливе від темних і недосяжних гір до невідомого океану, в імлісту далечінь. Для тих людей роздуми над суттю явищ, про які тут йшлося, мусять бути, з різних поглядів, джерелом певного вдоволення.

Аммоній та мавпа.

Не варт, отже, цілком вірити повідомленням Феодорета про статуї богів, бо диктувало їх бажання знеславити геть усе язичицьке. Треба буде надалі обережно судити про конфлікти обох релігій. Джерела свідчать про взаємні незгоди, а виникали вони не тільки зі злої волі оповідачів. Отже, легко відкинути як брехню чи вигадку твердження, в якому є, однак, частка правди. Згадаємо, наприклад, Гелладієвого колегу, граматика на ім'я Аммоній. Він теж втік 391 р. з Александрії і пізніше постійно проживав у Константинополі як вчитель. Правда, до професури він не дослужився чи її не дочекався, але зайняв своє місце в історії філософії. Він виконав працю цінну й корисну : склав словник синонімів, або однозначних слів, грецької мови. Твір то не дуже самостійний, входять сюди і праці попередників, але там міститься багато мовного матеріалу і праця свідчить принаймні про начитаність і старанність автора. Нас, однак, найбільше цікавить те, що він був жерцем : згадаймо, що за свідченням Сократа, Аммоній служив богові Мавпі, а Гелладій був жерцем Зевеса.

Хотілося б одразу відкинути як наклеп твердження, яке переказує християнин і історик церкви. Хіба ж то не очевидно, що таке придумали, аби висміяти супротивника ? - Ні, така думка хиба, Мавпа, а точніше павіан /греки за характерну форму обличчя звали його кінокефалом, або собакоголовим/ відігравав велику роль у місцевих прадавніх єгипетських культах. Спершу він був навіть самостійним божеством. Потім його зараховували до святих тварин, а може навіть до втілень бога Тота, якого елліни ототожнили пізніше із своїм Гермесом. Тота зображували іноді у вигляді птаха ібіса, іноді ж як павіана. Павіан поважно сидить, поклавши руки /точніше, лапи/ на коліна, з сонячним кругом на голові. Як бог знання, цей Тот-павіан особливо покровительствував письменникам, вченим і чиновникам. Йому, Тотові, втіленням якого і є мавпа, служив

Аммоній. Значить, було трохи й правди, й непорозуміння у тому, про що пізніше з таким обуренням розповідали у Константинополі. Дегко зрозуміти, як уболівав Аммоній, коли єпископ Феофіл, знищуючи усі інші статуї, наказав зберегти зображення Мавпи, аби наступні покоління на свої очі побачили, кого шанували язичники.

А тим часом прибічники богів - принаймні, найосвіченіші з них - дивились з глибоким сумом, як знищуються статуї, символи і предмети культу, але вони гордо вірили : те, чому вони поклонялися у предметних зображеннях, знищити не можна ; його не можна знеславити. Про таку впевненість свідчить чудова розповідь. Їй тим більш варто вірити, що переказує її християнин на ім'я Созомен. Молодший на декілька років від Сократа, якого ми вже не раз у цій книжці згадували, він був ровесником Феодорета. Созомен народився у Палестині, в околицях Гази, але після довгих мандрів оселився в Константинополі. Юрист за фахом, адвокат, він вивчив і описав історію церкви за останніх сто років, а саме з 323 по 425 рік. Созомен щедро користувався роботою Сократа, опублікованою дещо раніше, але де у чому значно її розширив ; описуючи деякі події, він користувався власним матеріалом.

Заворушення в Александрії - повідомлення друге.

Отже, Созомен у книзі 7 своєї "Історії" розповідає, що після кривавого нападу на християн язичники відступили до прекрасної й величної святині Сарапіса, розташованої на невеликому горбі ; там вони укріпилися. Звідтіль вони несподівано нападали на місто, як з фортеці. Схопивши своїх супротивників, вони тортурами примушували їх покладати жертви богам. Тих, які не погоджувалися, прибивали до хрестів, ламали їм ноги, всіляко мучили. Таке становище тривало досить довго. Нарешті, до повстанців звернулися найвищі імперські чиновники в Єгипті, а саме воєначальник Роман і префект Євгарій. Обидва сановники, посилаючись на закони, категорично зажадали, щоб повсталі припинили боротьбу й залишили святилище. Та

це не принесло їй принести не могло бажаних наслідків. Тих, що замкнулися у Сарапеумі, надихала на опір сама свідомість, що вони вчинили злочин ; ідейно їх підтримував філософ Олімпос, який не розлучався з ними. Він радив, закликав і заклинав, щоб повсталі нізащо не дозволили насміятись над святинами, які вшановували їх батьки. Закликав навіть умерти, коли до того прийдеться, обороняючи їх. Але Олімпій з боєм бачив, що, поваливши статуї, християни похитнули віру язичників в існування богів та справедливості їх справи ; адже ті, що нищили статуї, не були покарані ! Олімпос гаряче нагадував, що такі другорядні речі не повинні відвертати від святих предметів культу. Він пояснював :

- Що таке статуї й усякі інші зображення безсмертних духів ? Тільки звичайна матерія, яку можна знищити. В зображеннях божих є, правда, якісь предивні сили, але вони відразу лнуть до неба, коли їх земним храмам загрожує небезпека.

Тим часом про александрійські події дізнався імператор. Він звернувся з листом до правителів та мешканців міста. Імператор повідомляв, що християни, які загинули у битвах, богом благословенні ; вони досягли заслуг і пошани як мученики, поставивши віру вище за життя. Він наказав також пробачити вбивцям злочин, аби вони мало во ї охоче переходили на бік нової віри, яка поставилася до них поблажливо. Імператор наказав також із землею зрівняти александрійські святини, що стали причиною і коліскою заворушень.

Коли прилюдно перед натовпом жителів Александрії читали імператорського листа, християни одразу зняли страшений лемент. Вже у перших словах звернення імператор твердив, що саме язичники були винуватцями усіх нещасть, які останнім часом обрушилися на місто. Люди ж, що досі незламно обороняли Сарапеум, жажнулися й розбіглися хто куди.

Своє повідомлення Созомен закінчує короткою розповіддю про те, що християни, зайнявши Сарапеум, перетворили його на церкву. Ми знаємо також, що у будовах Сарапеума оселялися й монахи. Вели-

чезна святиня знищувалася поступово, ще й за арабських часів, бо її розбирали на будівельний матеріал. Нарешті залишилась, як ми вже говорили, одна-однісінька колона.

У розділі, де йдеться про занепад Сарапеума, історик церкви додає коротке, але знаменне повідомлення :

- Я дізнався від певних осіб, що глупої ночі напередодні переломного дня /вторгнення християн/ філософ Олімпос почув якісь голоси, що співали у храмі Сарапіса "Алілуйя". Ворота були замкнені, усі міцно спали, а в ін один виразно чув той спів і зрозумів, що він означає. Олімпос потайки вийшов з Сарапеума, знайшов у порту якесь судно і відплив до Італії.

Картина, треба визнати, скомпонована майстерно !

Канопос .

Чи то християни придумали оповідання про переможна "Алілуйя", що звучало у глуху ніч в обложеному язичницькому святилищі і в серці найвідданішого Сарапісові філософа ? Відповідь здається легкою і очевидною : звичайно ж, так придумали християни, бо кому ж, як не їм, вигідна така вигадка ? Але джерел її можна шукати і в таборі ворогів християнства. Не виключено, що Олімпос придумав і розказував про свої переживання тієї критичної ночі ; так він міг виправдати свою боягузливу втечу з Сарапеума, посилаючись на застереження, послане духами в останню мить. Може, цей переказ виник у колі язичників незалежно від Олімпоса. Факт дивний : саме у ті часи шанувальники старих богів взагалі охоче поширювали зло-ворожі, несприятливі для своєї справи прикмети. Вони поводитися так, ніби знаходили химерну втіху у тім самоприниженні й похмурому просторікуванні. Може, вони просто прагнули звільнитись від почуття відповідальності, пояснити собі та іншим, чому так байдуже спостерігають усе войовничіший поступ звияжної релігії ? Або довести сучасникам, що прихильники старих богів володіють якоюсь таємницею вищого порядку ? Те пророцтво або таємницю можна ось як

висловити :

- Так, боги відходять. Вони полишають невдячну землю, покинувши прекрасні храми, статуї та олтарі - спадщину стількох віків пошани й поклоніння. Але прощаючись з теперішнім поколінням людей, вони дають про це знати найвірнішим улюбленцям, які ще чують їх голос. Боги ніби відмовляються від боротьби, але zarazом доводять, що навіть зникнувши, вони існують. Вони ще повернуться з тріумфом, у тому немає сумніву ! Повернуться колись, може, у далекому майбутньому, коли колесо вічних змін, що повертається поволі, але не-вблаганно, покличе до життя те, що було колись.

Отакий дар відгадувати слова й наміри старих богів мав філософ і містик Антонін, що довго жив у Канопсі, невіддалік від східних воріт Александрії. Його особа й пов'язані з ним легенди нам відомі дякуючи Євнапіїві. Ми ще не раз використаємо відомості, подані тим письменником, тому його слід представити читачеві; до того ж Євнапій - особистість, дуже характерна для своєї епохи, тобто для часів Феодосія.

Євнапій народився на заході Малої Азії, у місті Сарди де-ся біля 345 р. Він палко любив грецьку мову й усю елліністичну культурну спадщину. Євнапій був - згадаймо не раз тут цитованих відомих латинських письменників - ровесником Амвросія та Ієроніма, рон-ків на десять молодшим за Амміана Марцеліна і на декілька літ старшим за Августина. Усіх їх об'єднує те, що значний доробок їх письменницької діяльності припадає на часи правління Феодосія ; якщо врахувати ще й інших авторів, яких ми принагідно згадаємо, то треба визнати, що то була епоха дуже важлива і плідна для античної літератури на обох мовах. У протилежність усім тут перерахованим /Амміан Марцелін був до релігії байдужим/ Євнапій належав до стійких язичників. Свої переконання він висловив перш за все в історичній праці, де йшлося про його сучасність. Найпрекрасніші сторінки благородного захоплення присвячені там імператорові Юліану Відступнику. Юліана Євнапій міг замолоду бачити, але багато

матеріалу для опису особи та вчинків імператорі історикові, мабуть, дав його друг, Юліанів лейб-лікар. Праця та, дуже цінна, до наших часів не збереглася, може, через її рішучу антихристиянську спрямованість; павно, прихильники нової релігії радніше її знищували, ніж переписували. Тільки з уривків та переказів ми знаємо твори, що протистояли "Історіям церкви", що були тоді у моді і саме створювались. Зате зберігся інший твір Євнапія, невеликого обсягу, однак дуже цікавого змісту та напрямку. Називається він "Життєписи софістів"; так звалися тоді вчителі мудрості, що були водночас філософами й риторамі, а часто й містиками. Багатьох язичицьких майстрів думки й слова 4 ст. Євнапій знав особисто або з розповідей їх близьких учнів. Отже перед нами повстає середовище грецьких інтелектуалістів у ті часи, коли вони ще стримували наступ переможного християнства; це єдиний у своєму роді документ, якщо вчитатись уважно. Мета автора цілком ясна: він прагне протиставити життям християнських мучеників і святих почет язичицьких корифеїв духу. Вкажемо також – а це має для нас виняткове значення! – що Євнапій писав той твір у роки останньої олімпіади, а закінчив десь після 395 р., незабаром після смерті Феодосія.

Серед славетних постатей язичицьких мудреців Євнапій називає і свого земляка Антоніна. Той теж був родом з Малої Азії, але оселився в Єгипті, в Канописі, у тамтешньому храмі Сарапіса. Вмер Антонін незадовго до 391 р., а перед смертю прорік – звернімо увагу, це переказує язичник Євнапій! – що його улюблена святиня загине. Так і сталося, одночасно і у безпосередньому зв'язку з занепадом александрійського Сарапеума; це й зрозуміло, бо від одного храму до другого можна було не поспішаючи дійти за день.

Канопис знаходився саме там, де лежить тепер містечко Абу-кір, трохи більше як за 20 км на схід від Александрії, над морською затокою, куди впадає західний, так званий канопський рукав Нілу. Дорога була неважка і приємна, коли йти вздовж побережжя, чи скористатись каналом, чи плисти морем під парусами. Не диво,

що тут відлунювали усі події, які відбувалися у величезній столиці

Географ і історик Страбон відвідав Александрію та її околиці за часів Августа, на переломі старої та нової ери. Опис Канопоса у Страбона короткий, але ми бачимо живі картини :

"Містечко лежить на відстані 125 стадій від Александрії, якщо йти пішки. Там знаходиться святина Сарапіса, яку глибоко шанують, яка посилає зцілення. У це вірять найзнаменитіші люди ; якщо вони не можуть приїхати сюди самі, то посилають сюди інших, аби вони тут клали жертви від їх імені. Є і люди, що записують оті чудесні зцілення й вдалі пророцтва. Але незрівнянне видовище – величезний натовп прочан у часи свят. Їх, чоловіків і жінок, безліч тут і вдень і вночі. Одні плавають по каналу в човнах, співають і танцюють, вкрай розперезавшись ; дехто має в Канопосі тимчасове помешкання ; такі ~~у~~будинки тягнуться вздовж каналу й дуже пасують до такого роду життя та забав."

Від стародавнього Канопоса зосталось небагато архітектурних пам'ятників, хоч розкопки тут проводили уже в першій половині 19 ст. ; значна частина скульптур і дрібних знахідок міститься зараз у музеї в Александрії. Само селище Абукір зажило історичної слави дякуючи морській битві у затоці 1 серпня 1798 р., коли адмірал Нельсон знищив французький флот, і сухопутній баталії вже в наступному році, коли Бонапарт розгромив тут турецьку армію, значно численнішу за його власну. Для археолога Канопос пов'язаний з назвою дуже своєрідного глиняного посуду, що часто знаходиться в гробницях Єгипту. Канопи – це глечик з покриттям у вигляді людської голови або голови шакала, павіана, сокола. У таких глечиках зберігали нутрощі, виїняті з муміфікованого тіла, і ставили їх, завжди по чотири, біля саркофагів. Сучасні археологи назвали їх канопами, хібно зрозумівши одне зауваження в творі Руфіна з історії церкви. Хоч нині той письменник небагатьом відомий, він заслуговує, щоб його пам'ятали. Жив Руфін у 345 – 410 рр., родом був з Північної Італії, з Аквілеї. Після 370 р. він прийняв 15 років перебував як побож-

ний прочанин у Єгипті та Палестині, відвідував святі місця і вшановував аскетів, а також вивчав багатющу богословську літературу грецькою мовою. Руфін якщо не на власні очі бачив, то добре знав, що діялося в Александрії під час боїв у храмі Сарапіса. Повернувшись у рідні краї, Руфін віддався перекладацькій справі ; перекладав на латину християнських східних авторів. То було завдання дуже важливе, бо поступово знання грецької мови на Заході занепадало. Сьогодні навіть оцінити важко, наскільки потонні віки завдячують працям Руфїна з філософських наук і термінології, яку він запропонував. У своїй церковній історії – вона, по суті, являє собою розширений переказ твору Євзебія – Руфін згадує Канонос і його язичницькі культи, а бога-покровителя й тезку міста описує так : тілом він людина, але з кволими ногами, з круглим черевом, що видається як жбан на воді, з такою ж спиною й дуже короткою шиєю. Тепер вважають, що то був посуд, де зберігали святу нільську воду, яку випромінює дух Осіріса. Через подібність описаного зображення Канопоса до посуду, в якому зберігалися нутроші мумій, його назвали канопом.

А тепер повернімось в Канонос ; аж донині там збереглася одна традиція, що походить, може, від стародавнього світу : багато там невеликих, приємних ресторанчиків та інших закладів, де можна вільно розважатися.

Пророцтво Антонїна.

Отже, за античних часів Канонос мав своєрідну репутацію. Втіхи його були широко відомі, а сама назва стала синонімом Розпусти. Відлуння тієї слави знаходимо хоча б у Сенеки :

"Мудрий, шукаючи спокою й самоти, зроду не житиме в Канопосі; але, з другого боку, навіть Канонос нікому не боронить жити розважливо."

Прикладом і доказом слушності цього висловлювання у письменника Неронової доби став, якщо вірити Євнапїєві, набожний язичник

Антонін у часи останньої олімпіади. З розповіді Євнапія видно, що у Канопос прибували і процесії зовсім іншого роду, ніж ті, які так яскраво описав Страбон. Автор "Життєпису софістів" ось що розповідає, може, подекуди з перебільшеннями, але їх легко впізнати :

Антонін приїхав до Александрії з-за моря. Коли він побачив канопське гирло Нілу, то відчув таке безмежне захоплення, що присвятив себе цілком тутешнім богам та містеріям. Він швидко наближався до святості, не дбав про своє тіло, відмовився від усіх з ним пов'язаних приємностей і плекав маму тільки мудрість, незнану громаді. Про це варт сказати більше.

Антонін не схильний був мати справу зі знаменнями, що виходили за межі почуттів ; може, він поводився так стримано тому, що гаразд розумів, куди ведуть імператорські постанови. Але усі шанували його незламність, нескореність, сталість поглядів. Його відвідували люди, що вчилися в Александрії. Завдяки святилищу Сарапіса місто це було для всього світу святиною ; звідусіль туди прибувало стільки прочан, що число їх дорівнювало кількості місцевих жителів. Прочани, вшанувавши богів, приямували до Антоніна ; ті, хто поспішав, обирали сухопутний шлях, інші добирались човнами, вирушали в науку з усіма вигодами. Удостоївшись зустрічі з Антоніном, одні пропонували якусь логічну задачу й збагачувались філософією платоніків. Інші питали про справи божественні – й опинялись ніби перед статуєю. Антонін ані слова не відповідав, тільки невідступно дивився на небо. Отак неприступно мовчав він, і ніхто не пам'ятав, щоб він вдавався у розмови про такі справи з будь-якою людиною.

До Антоніна линула молодь здорова духом, що прагнула вивчати філософію ; у святилищі було повно молодих жерців. Антонін здавався усім людиною і спілкувався з людьми, часто заповідаючи своїм друзям :

– Після смерті моєї святиня ня не існуватиме. Великий і святий храм Сарапіса в Александрії теж западе у безпросвітний морок, зазнає змін. Якась тьма безкрая, наче у давніх міфах, запанує над

усім, що є найпрекраснішого на нашій землі !

І незабаром виявилось, що в людині цій було щось від бога. Заледве полишив він світ людей, кінець настав службі божій у святинях Александрії і в Сарапеумі. І не тільки службі божій, але й самим спорудам. Все сталося так, як розповідається у тих поетичних міфах про перемогу гігантів, ворожих богам. Така ж доля спіткала і святиню у Канопсі.

Журба і гнів язичників.

Тут обов'язково треба привести і дальший зміст оповіді Євнапія. Слова ті варт читати уважно, хоч вони й не викликають співчуття. Варто тому, що йдеться про події, відомі з розповідей трьох християнських письменників : Сократа, Созомена, Феодорета. Правда, оповідь Євнапія не дає нових фактичних даних істотного значення, вона надто узагальнена й риторична. Але слід зважити, що тут ми чуємо голос супротивної сторони, голос переможених, голос язичника, ображеного у найсвятіших своїх почуттях. Вже сам тон цього документа, добір слів і точка зору незвичайні, і він, мабуть, зберігся чудом. Неодмінно виникає питання : чому в часи середньовіччя десь у Візантії переписували твір, від якого тхне такою ненавистю до усього християнського ? Може, його переписували потайні язичники, що животіли на поганеньких посадах вчителів, у затишках бібліотек та архівів, а може навіть і в самих монастирях ? Ніщо не виключене, бо ніхто не може достеменно сказати, коли ж таки одійшли в небуття останні шанувальники богів і культ їх зовсім згас : жар тлів під попелом віки й тисячоліття.

Вже перше речення в тім розділі твору, майже перші слова, сповнені пристрасті й гіркоти, не полишають сумніву щодо позиції автора :

- Правив тоді імператор Феодосій, а на чолі тих проклятих стояв Феофіл ; людина та подібна була до Еврімедонта, що, як каже

"Одіссея", царював над пихатими гігантами. Цивільна влада належала Євгарієві, а командування єгипетськими військами доручили Романові. Вони усе під'юджували один в одному ненависть до святинь, до самих тих каменів і тесаних валунів ; вони змагалися між собою, чия ненависть більша. Того-то вони й знищили Сарапеум і підняли руки на священні дари, хоч до вух їх не дійшло і слова про ворожі наміри з протилежного табору. Отож вони перемогли, не мавши супротивника ; виграли битву, не розпочавши боротьби. А щодо статуї та жертвенних дарів, то з ними розправились до того відважно, що не тільки їх знищили, але ще й порозкрадали ; бойова тактика християн передбачливо покривала усякого, хто хотів собі щось поцупити. Отже, у Сарапеумі лишилася тільки підлога, і то через те, що така важка : нелегко було б її пересунути.

Коли оті такі відважні й шляхетні люди усе зруйнували й спалили попіл, вони піднесли руки догори, руки, не заплямовані кров'ю, але й не дуже-то чисті, бо замарані ненависттю. Кричали, що вони перемогли богів і вихваляли себе за грабування святилищ та наругу над ними.

Потім до тих святих місць привели так званих монахів. На вигляд то люди, але живуть вони як свині, бо вони прилюдно дозволяли іншим і самі чинили усяку підлоту, яку й переказувати годі. Але те вважалось доказом їх набожності, бо вони зневажали усе святе. Кожна людина у чорному мала необмежену владу і в усіх очах поводитися прямо-таки негідно. Ось до яких вершин доброчесності дійшов рід людський !

Монахи оселилися і в Канопсі. Замість вшанування справжніх богів вони запровадили поклоніння невільникам. І аби-то хоч чесним невільникам ! Звідусіль вони зносили кістки й черепа тих, кого схопили як злочинців і покарали смертю за вироком суду. Монахи оголосили, що саме вони, оті злочинці, є богами, і в багні валялися перед їх пам'ятниками і вимазували себе болотом біля їх трун. Називали їх мучениками, посланцями, що передадуть богіві

людські прохання. А то ж були тільки раби, які служили ганебно, скінчили життя під ударами батогів і тавро підлості своєї зберегли навіть на своїх зображеннях. Ось яких богів родить та земля !"

Значить, Антонін правду усім віщував, що святині стануть кладовищами. Так він дуже прославився своїм пророчим умінням. Вмер він спокійно, дожив без хвороб до дуже похилого віку. Люди, що вміють думати, ще болючіше переживали передбачений ним занепад святинь.

З питань демонології.

Відомості про те, як точно Антонін передбачив знищення святинь Сарапеума, відомості усе фантастичніші, широко розповсюджувалися у тогочасному світі. Вони були загальновідомі не тільки серед язичників, але й серед християн. Християн дуже непокоїв сам факт, що віщування філософа-язичника, натхненного, без сумніву, нечистим духом, сповнилося так швидко і точно. Отже, на думку багатьох християн, виникла проблема філософського й богословського гатунку. Основний хід їх думок можна викласти приблизно так:

- Хто такі давні боги ? Вони по суті своїй зді демони, підступні, брехливі слуги диявола. Тих, що їм повірили, вони ведуть на страшну загибель. Їм не нависна і тінь правди, подібно тому, як п'ятьма ненавидить кожен промінь сонця. Яким же чином, яким шляхом нечисті духи могли підступно дізнатись, передбачити й повідомити своїм визнавцям хочби частину того, що насправді мало статися ? Адже ж передбача^{ючи} майбутнє, вони зміцнюють віру язичників у свою незвичайну силу ! Чому ж господь дозволив, щоб у наші часи, на очах наших стільком людським душам загрожувала небезпека ?

Тими проблемами займалися серйозно й ґрунтовно. Точилися численні суперечки, а у ході їх не завжди приходили до ортодоксальних висновків. Нарешті, питання настільки стало злободенним, що взятися за нього визнав за необхідне один з найсильніших богосло-

вів тієї, а може, й не тільки тієї епохи – не хто інший, як сам єпископ Гіппо Регіус, Августин. Проблемі цій він присвятив окремий трактат. То твір не дуже великий, але цікавий і значущий за своїм змістом. Латинська назва його – "De divinatione demonum", тобто "Про віщування майбутнього демонами". За відправну точку до роз'яснень авторові послужило саме питання про знищення Сарапеума. У вступі Августин пише так :

"Якось уранці у мене зібралося багато наших братів-мирян. Ми сіли, де звикли сидіти, а потім заговорили про те, як ставиться віра Христова до упередженої зарозумілості язичників і до їх віри; кажуть, що вона дивовижна й величезна. Я запам'ятав ту дискусію і потім її доповнив ; я зрозумів, що їй варт зберегти на письмі. Я не називаю тут по імені тих людей, що зі мною не згоджувалися, бо вони ж були християни, а висловлювали свої думки з тією тільки метою, аби врешті зрозуміти, як слід відповідати язичникам.

Заговорили про демонські пророцтва. Коли згадали, що хтось там передрік зруйнування Сарапеума, яке й справді сталося в Александрії, я сказав : "Чого ж дивуватися, що демони могли знати заздалегідь і змогли правдиво передвіщати загрозу знищення тієї святині та її статуй ? Вони можуть так само передбачати й провіщати немало інших подій. В тих тільки, звичайно, межах, у яких їм дозволено заглядати у майбутнє і попереджати про нього людей."

Мені відповіли : "Тоді віщування демонів не ворожі богам ! Аби це було не так, він, справедливий і всемогутній, звісно, не дозволив би, щоб творилися злі й несправедливі діла !"

Так почався диспут. Вгадати неважко, що Августінові доказів не бракувало. Варт принагідно зауважити, що він, як і його сучасники, глибоко вірив у існування демонів як матеріальних істот, цілком конкретних, з певною особистістю. У поглядах своїх він спирався на різні доктрини платоників та неоплатоників, а також на різні народні вірування та Євангелія. У язичників духи вважались істотами – посередниками між людьми та богами ; звичайно,

якщо не завжди, вони були створіннями добрими, ставились до людей приязно і їм допомагали ; варт згадати хоча б про того демона-захисника, про якого стільки розказував Сократ. Але, на думку Августина, все виглядає не так. Він визнавав, що демони багато у чому мають над людьми перевагу. Вони безсмертні, а тіла їх - щось ніжне й рухливе, як повітря, і проникають вони скрізь, навіть у середину нашого істота. Але то тільки грішні ангели, духи зла, жорстокі й підступні, вороги щастя усього роду людського й кожної людини зокрема, і нема їм прощення !

Мов хижі прахи, дуже швидкі, а спостережливі й не сказати, літають вони у верхніх шарах повітря, нижче місяця. Як грифи на падалі, кидаються вони у нашій світі на все, що здається їм легкою здобиччю. Вони насилають на нас сни, омани й кошмари. Вони вміють обманювати наші почуття і навіть частково розказувати правду про майбутнє, тому що, літаючи високо і маючи своєрідні органи чуття, досконаліші за людські, вони бачать більше, на більш далекій відстані й скорше, ніж ми тут, унизу, на землі. Вони зуміли прищепити масам смертних згубну віру у те, що боги буцімто існують. Але що ж то за боги ? То істоти, по суті своїй аморальні, кровожерливі, сварливі, безвідповідальні, вони нічим від самих демонів не відрізняються ! Воно й не диво, бо ж ті боги - частина їх світу і ними створені. І хіба ж можуть оті фальшиві боги заступити нам сонце справжньої й найвищої могутності ?

Такі й подібні погляди у різних питаннях демонології розвивав Августин, зокрема, у своїй великій праці "Про царство боже". До них він повертається також у різних листах. А в трактаті, який ми тут обговорювали, Августин мовчки припускає, що демони є такого роду істотами і це загальновідомо, про це не варт багато говорити.

Серед численних євангелічних текстів, де йдеться про демонів, особливу увагу читачів і коментаторів привертає текст про одержимого. Ісус вигнав з нещасного цілу хмару чортів, і чорти

вступили у свиней, що паслися поруч. Свині кинулися по крутих схилах униз до озера й там потопилися. Тема неначе далека від нас і химерна, але можна й на неї глянути по-новому, і нам не бракуватиме несподіваних асоціацій ! Так робить поет, якому та епоха здається не більш далекою, ніж учорашній день, хоч сьогодні на монетах ми бачимо обличчя інших правителів. Юрба, говорить поет, сьогодні так само неспокійна духом і жадає чудес, а звичаї людей змінилися хіба на перший погляд. І сьогодні, як і тоді, діють демони. Але за старих часів, у протилежність нашим, біснуваті, або ж "бісом обуяні", "не мали ні газет, ні кіноекранів, і рідко бралися до мистецтва чи літератури", бо "судом, піна на губах, скреготіння зубами не видавалися тоді ознакою таланту." Лишається у силі, говорить поет, євангельська приповідка : дух, що заволодів біснуватим, може вселитися у свиней і свині, "у розпачі від несподіваного протистояння двох натур, своєї власної і диявольської, кидаються у воду і тонуть."

Кожна доба має своїх одержимих і своїх "сердитих молодих людей", а так само свою демонологію, тобто погляди на причину й суть одержимості. Кожна доба визнає й відповідні, буцімто єдино правильні заходи боротьби з одержимістю. Можна переглянути ті методи протягом епох і віків. Колись були закляття та вигнання біса, тепер це заспокійливі ліки та психіатри. Правда, про вигнання диявола тепер говорять багато ; говорять про це письменники й режисери, тобто предстваники тих галузей мистецтва, де, якщо вірити поетові, надто часто скаженіють біснуваті.

Коли збудовано Рим.

Оце ми говорили про демонологію - у зв'язку з трактатом Августіна. Цікавий не тільки привід і хід дискусії, але й деякі зовнішні обставини виникнення твору "De дівінаціоне демонум". Він написаний десь біля 410 року, тобто через 20 років після знищення Сарапеума. Твір Августіна дуже вагомо доводить, як живо

пам"ятали ті події навіть у краях, далеких від Александрії. Майже одночасно з занепадом храмів Сарапіса занепали й олімпійські ігри, того не помітив майже ніхто з сучасників. Жоден голос не пролунав з сумом і протестом, а якщо й пролунав, то такий тихий і слабкий, що до нас не дійшло його відлуння. Зрозуміло : маленьке селище в убогій пелопонеській землі — то не величезна столиця світу, якою була тогочасна Александрія. Однак, з другого боку, вся велич архітектури й скульптури Сарапеума не могла зрівнятись з символічним значенням олімпіад. Коли Августин працював над трактатом "Де дівінаціоне демонум", самому Римові, столиці імперії, загрожувало вторгнення готів на чолі з Аларіхом, а може, вони вже й вторглися. Про той пам"ятний рік і ту подію йшлося у зв"язку з перебуванням Меланії та Волюзіана в африканських провінціях. Ми схильні гадати, що через грізні події в Італії увесь тодішній світ вражено завмер, а думки й розмови усіх і кожного носились тільки навкруги однієї-єдиної теми. Насправді було не так. У далеких провінціях, яким поки ніщо не загрожувало, люди жили собі звичайнісінько та ще й знаходили час, спокій і бажання розглядати абстрактні проблеми, наприклад, чи говорять демони правду. Або інші питання, відірвані від дійсності. Ось ще приклад. Дія відбувалась у тій же провінції і в ті ж роки, але у нехристиянських колах.

Шойно згаданий язичник Волюзіан у листі до Августина в 412 р. повідомляє, про що він розмовляв із своїми друзями, теж язичниками. Спершу йшлося про окремі питання риторики. Потім про таємниці поетичного мистецтва, зокрема, про композицію творів, привабливість метафор, благородство порівнянь. Далі розглядали доктрини різних філософських шкіл, починаючи з далекої старовини, від платонівської академії й аристотелевого ліцею, аж тут хтось /йдеться, мабуть, про самого Волюзіана !/ почав задумуватись над делікатними питаннями, що завжди збуджували язичників, як то міг володар світу так довго перебувати у животі непорочної діви, а пізніше зносити горе й прикрощі, нерозривно пов"язані, навіть для без-

смертних істот, із життям на землі.

Може, факт, що такого роду дискусії точилися саме у цей історичний момент і серед християн, і серед язичників, має якесь значення? Можна, звичайно, обмежитись банальним поясненням, що то річ випадкова; але у цьому можна бачити також прояв глибших, майже підсвідомих психічних процесів у лоні великих суспільств. Хтосьна, чи не йшлося про втечу від надто жорстокої й грубої дійсності, втечу в область високих і цілком абстрактних роздумів? Подібні явища часто повторюються в усі епохи, особливо тоді, коли суспільному ладові, що досі існував, загрожує крах. А може то була свого роду сліпота, і люди ніяк не розуміли, що становище небезпечне? Або, навпаки, то доказ своєрідної духовної величі, підсвідомого проникнення у правду, таку просту й очевидну, що інколи її недобачали чи гордовито недооцінювали найосвіченіші люди? А правда ось яка: у житті кожного суспільства /якщо йдеться про існування суспільства як обособленої групи/ значення мають не події політичні або економічні, а події, що впливають на почуття культурної спадкоємності; а спадкоємність ту підтримують і дискусіями на теми, нібито зовсім далекі від сучасності, такі далекі, як питання про поетичні метафори та проблема про те, чи можуть демони провіщати істину. Правда, в останньому випадку вже сам факт що давніх богів вважали демонами, причому злими, ненависними демонами, міг би свідчити про те, що спадкоємність в області релігійного життя порушилася; це спричинило докорінну зміну понять та переоцінку цінностей.

Язичицьке пророцтво.

"Настане час, коли виявиться, що дарма єгиптяни так побожно вірили й увесь люд приносив жертви. Занепаде і зайдє в нінащо свята честь богів, а самі вони підуть на небеса, полишать землю єгипетську назавжди. Країна, що стільки віків була колискою, оплотом і храмом правдивої віри, позбавлене буде богів, осиротіє,

спустіє. Святу віру не тільки зневажатимуть, але й навіть – як же це боляче ! – вийде закон, що, погрожуючи найсуворішими карами, заборонить дотримувати основ віри, святості, культу.

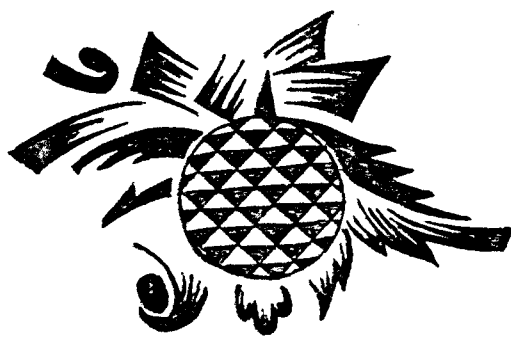
Цю землю, гідну найбільшого вшанування, місце олтарів божих, заповнять самі гробниці та труни. О мій Єгипте, любий Єгипте ! Тільки легенди й повісті полишаться вікам прийдешнім як свідчення твоїх вірувань, які й без того здаватимуться нащадкам вигадкою. Тільки слова, вибиті на камені, полишаться як сліди й докази твоєї віри. Скіф чи індус чи якийсь їм подібний варвар з прилеглих земель заселить цю країну. Чужоземці оброблятимуть її поля. Тоді морок любитимуть більш як світло, а смерть цінуватимуть вище за життя. Вір мені, до того дійде, що закон смертю каратиме всіх, хто визнаватиме божественний розум. Люди з болем у душі змушені будуть розлучитися з богами. Зостануться тільки злі ангели. Зостануться, щоб штовхати нещасних на найвищі злочини, гординю, війни, насильства, грабунки, обмани. На все, що протистоїть справжньому покликанню нашої душі."

Ні, таких слів не сказав ніхто з філософів-язичників, свідків александрійських подій 391 року або людей, що передчували їх невідворотне наближення. Автор їх – не Гелладій, викладач граматики й жрець Зевса-Геліоса-Сарапіса. Не Аммоній, жрець Гермеса-Тота, або Мавпи. І не Олімпос, вірний слуга Сарапісового храму до кінця, до тієї пам'ятної ночі, коли він нібито почув "Алілуйя". Не Антонін, окраса канопської святині, вірець і наставник мудрості. Ніхто з близьких чи навіть сучасників. Наведені речення – переказ пророцтва з латинського трактату "Асклепій". Він зберігся у збірці листів великого римського прозаїка Апулея, що жив у 2 ст. н.е., але трактат, напевно, вийшов не з-під його пера. Його написано пізніше, наприкінці 2-го ст. Значить, він з'явився – важко повірити ! – принаймні за сто років до Феодосія, принаймні за століття до епохи останньої олімпіади, коли в Єгипті знищили чи за-

крили храми давніх богів і заборонили приносити їм жертви. Отже, ми читаємо єгипетське язичицьке пророцтво, що цілком здійснилося не лише в Єгипті. Говорячи словами пророцтв й мислячи категоріями останніх язичників, можна було б сказати, що тьма огорнула увесь населений світ, Елладу з Олімпом, житлом богів, з Афінами, з великою святиною в Олімпії, де на честь богів проводили ігри. Тільки в Римі, саме в Римі, було дещо інакше; там тільки проявився більш рішуче опір певних груп і кл. Проявився він по-різному.

ПРОРЦИ
СВОІМ
ЛХКАВИМ
ЧАДАМ

М.ГОЛЯРЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МОВ У НАШІЙ

Чи потрібна національна наука? Сьогодні вже визнано, що потрібні національномовні школи, вузи, національномовне кіно, національномовність в державних та партійних установах. Резолюції XIX партійної конференції недвозначно закликають "виявляти більше турботи про активне функціонування національних мов у різних сферах державного, громадського і культурного життя".

Про наукову сферу в "Резолюціях" безпосередньо не сказано. Очевидно, це сталося тому, що цьому питанню не приділялося достатньої уваги пресою напередодні конференції. Перш за все слід визначити відсутність ґрунтовної постановки проблеми. Емоційним виступам окремих письменників в такому разі легко було закинути звинувачення у національній замкнутості, у національній обмеженості. Адже відомо, що наука – справа інтернаціональна і вчені завжди зацікавлені послуговуватись такою мовою, яка надає можливість розуміти їх колегам в інших республік, а їм розуміти вчених інших національностей. Безперечно, такою мовою в нашій країні є мова російська. Звідси робиться висновок, що поступове витіснення національних мов зі сфери науки – об'єктивний процес і перепони цьому можуть загальмувати науково-технічний прогрес. Але спробуємо звернутися до історії, щоб визначити, чи дійсно це так.

Перший приклад "націоналізації" /впровадження національних мов/ науки дає нам Європа на рубежі середньовіччя і Нових часів. У середньовічній Європі у всіх сферах науки та культури панувала "мова міжнаціонального спілкування" – латинська мова. Початок Нового часу, відомий під назвою Відродження та Просвіти, супроводжувався бурхливим впровадженням національних мов в усіх сферах буття, в т.ч. і в науці. Чи ж зупинило це науково-технічний прогрес? Ні, якраз навпаки, схоластичній науці середньовіччя прийшла на зміну жива і бурхлива наука Нового часу.

Два приклади "націоналізації" науки мали місце в 20-х та 60-х роках XX ст. у нашій країні. І знову бачимо, що саме в ці періоди радянська наука здійснювала найбільш могутні поступи, різко зростав її авторитет у всьому світі.

Наведені приклади, звичайно, не дають підстави стверджувати, що "націоналізація" сприяє розвитку науки. Тут може мати місце кореляційний зв'язок, опосередкований іншим явищем. Та у всякому разі, ми не маємо підстав вважати, що впровадження національних мов в науковій сфері зупинить чи загальмує науково-технічний прогрес.

Нам потрібно з'ясувати не тільки допустимість "націоналізації" науки, але й доцільність. Перш за все слід зазначити, що наука є складовою частиною духовної культури суспільства. Отже, діалектична єдність національного та інтернаціонального, що притаманна культурі в цілому, мусить знаходити своє віддзеркалення в науковій сфері. Матеріалістична діалектика розкриває процес пізнання як складний суперечливий процес, в якому в результаті активності суб'єкта, формальної логіки, творчої уяви, фантазії, інтуїції відбуваються стрибки від емпіричного рівня до теоретичного, від знання явища до знання сутності. Метою пізнання є істина. Продуктом науки є знання. Знання і істина – інтернаціональні, бо навіть наднаціональні, оскільки /якщо цьому не чинити штучних перешкод/ стають здобутком усього людства. В той же час такі чинники як уява, фантазія, інтуїція, на відміну від формальної логіки, визначаються не тільки інтелектуальними можливостями суб'єкта, а й повнотою його духовного буття, його причетністю до певної культури, до певної нації як носія культури. О.Шпенглер зазначав, що алгебра могла бути створена тільки арабською культурою з її міфічною душею, диференціальний та інтегральний аналізи – норманською культурою з "Душею Дауста", що характеризувалася тяжінням у всьому до безконечності. Філософія Григорія Сковороди значною мірою визначалася світоглядом українського народу, його сприйняттям християнства.

Отже, істина і знання – наднаціональні, тоді як бачення істини, пошуки шляхів до неї, тобто сам процес пізнання – значною мірою носить національний характер. Шляхи до створення пороху в древньому Китаї і середньовічній Німеччині мали бути і були істотно відмінними.

Вчений, як і людина взагалі, мислить певною мовою. Рідна мова завжди багатша образами, краще стимулює уяву, фантазію, інтуїцію, оскільки здатна вмикати чинники, приховані в генетичних кодах народу /звичайно, якщо людина вибрала в себе ці чинники з мо-

локом матері, якщо вона відчуває себе органічною часткою народу, має здатність прислухатися до голосу рідної землі/.

Особливого значення адекватність науки певній нації як носієві культури, набуває сьогодні, коли постало питання про відповідальність вчених перед суспільством, перед людством за його майбутнє. Малоімовірно, що рекомендувати нагромадження АЕС на Україні могла б людина, яка відчувала б себе причетною до народу, до рідної землі.

Ми живемо в багатонаціональній країні. Забезпечивши функціонування рідних мов у науковій сфері, ми тим самим стимулюватимемо розмаїття пошуків істини, а це, як відомо, - значно краще, ніж монополія на шлях до неї. Водночас зростатиме і відповідальність вчених перед своїм народом, перед суспільством.

Сьогодні склалася така ситуація, що національні мови майже повністю виключені з ужитку в науковій сфері. Занепад національних мов нині вже не можна подолати декларуванням рівності народів. Потрібні державні, загальносоюзні зусилля по усуненню фактичної нерівності національномовних наук по відношенню до російськомовної.

Перш за все слід конституційно закріпити за національними мовами статус державних мов в межах союзних республік. При цьому, звісно, не слід забувати і про права національних меншостей.

Зеликим гальмом сьогодні на шляху розвитку національномовних наук є... Академія Наук СРСР, яка фактично уособлює АН Російської Федерації. Необхідно розформувати цей орган. Натомість треба створити АН РРФСР, яка матиме статус республіканської Академії наук. Для координації зусиль республіканських академій достатньо міжреспубліканського комітету вчених, що діятиме на громадських засадах і не втручатиметься в справи республіканських академій. Необхідно також надати республіканським АН право самостійно налагоджувати міжнародні контакти, співпрацювати з зарубіжними академіями, університетами, фірмами у всіх галузях, крім військової.

При республіканських Академіях Наук назріла потреба створення Вищих Атестаційних Комісій, які розглядатимуть виключно національномовні дисертації. При цьому не заперечується можливість написання дисертацій іншими мовами, але надсилати їх треба буде до інших республік. Право вибору залишатиметься за особою.

Пропоновані заходи різко піднімуть престижність національних мов, зрівняють їх у правах з російською мовою, стимулюватимуть зростання кількості і якості національномовних вузів, шкіл, часописів.

Чи не загрожує "націоналізація" науки спілкуванню радянських вчених? Дехто турбується, що вчені братніх республік не зможуть прочитати всі статті колег з іншої республіки. Але давайте будемо чесними: чи читають вчені всі статті з братніх республік? Адже відомо, що інтерес для науки нині становить мізерна частка з усього написаного вченими. Достатньо загальносоюзного російськомовного реферативного журналу, щоб зорієнтуватися у тому, що робиться в кожній з республік, а на статті, що становлять дійсний інтерес, можна замовити і переклад. Так ми користуємося сьогодні польською, німецькою, французькою науковою літературою. Це помилка вважати, що вченому потрібна деомовність. Вченому потрібна багатомовність. І якщо грузинські вчені зроблять відкриття - у всьому світі різко зросте кількість вчених, бажаючих вивчити грузинську мову. В межах Союзу багатомовність спонукає пожвавлення зацікавленості народів у пізнанні братніх культур. Наше щастя, що ми єдині і що ми різні. Єдність шляхом уніфікації, як свідчить весь наш і світовий гіркий досвід, не має майбутнього. Ми повинні трохи порушити штучну єдність, щоб добровільно прийти до Нової єдності, як рівний з рівним. Спільність нашого буття, економічні зв'язки, вільне пересування населення не дадуть нам обрати іншого шляху.

14.XI.1988р.

РІДНА МОВА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Наскільки своєчасно і вірно доктор М.Голярчук поставив питання про національну науку, це розуміє кожен працівник науки, котрий ще не забув, що то за річ - рідна мова. А що такі Михайли-Забувайли трапляються скрізь, і Академія наук УРСР не виняток - про це свідчить наступний документ, зразок діловодного мовного суржику чи, можливо, зразо мовного шовінізму, в якому символом /.../ позначено скорочення неістотних для питання мови фрагментів.

Президія Академії наук Української РСР

РОЗПОРЯДЖЕННЯ № 1961 від 17.10.1988 р.

О подготовке отчета о деятельности Академии наук УССР в 1988 году.

/.../

І. Утвердить требования к отчету учреждений и отделений АН УССР о важнейших достижениях в области естественных и общественных наук и схему отчета научных учреждений АН УССР /приложение I,2/

/.../

Вице-президент АН УССР

академик АН УССР

В.П.Кухарь

Главный ученый секретарь

Президиума АН УССР

член-корреспондент АН УССР

Б.С.Стогний

Приложение I

к распоряжению Президиума АН УССР

от 17.10.1988 г. № 1961

ТРЕБОВАНИЯ

к отчету учреждений и отделений АН УССР о важнейших достижениях в области естественных и общественных наук.

/.../

Представляемые учреждениями и отделениями материалы печатаются через 2 интервала, язык - русский, формат бумаги - А4 /210x297/.

/.../

Главный ученый секретарь

Президиума АН УССР

член-корреспондент АН УССР

Б.С.Стогний

Так віце-президент Кухар і головний учений секретар Стогній запроваджують другу рідну мову в діяльності АН УРСР. Навіть досягнення в галузі української філології - і ті можна повноцінно викласти тільки російською мовою, бо інакше буде незрозуміло, чи справді тее досягнення найважливіше, чи так собі, звичайне. Нагадаємо, що звіти наукових установ та відділень АН УРСР є внутрішніми документами АН УРСР, тому навіть звичайне бюрократичне виправдання: "Це не можна ~~ерезуміти~~ українською мовою писати, бо воно у Москву піде" - не задовольняє, бо ці звіти ні в яку Москву не йдуть, а залишаються в справах Президії АН УРСР.

Так поводити нашої науки заслали найважливіше культурно-політичне питання - питання про мову - десь у середину додатку, між питанням про кількість інтервалів і питанням про формат паперу. Чи слід це розуміти так, що для наших адміністраторів всі ці три питання мають однакову вагу? Що той, хто надрукує звіт через півтора інтервали, покаже свій буржуазний націоналізм так само, як і той, хто напише звіт українською мовою? Що для встановлення суверенності Української РСР у справах науки і культури треба змінити формат паперу, який діє у межах республіки? Ми закликаємо читачів "Спадщини" висловитись з приводу питання побутування національних мов у науці і конкретно з питання українізації Академії наук УРСР, продовжити розмову, розпочату д.Голярчуком.

Юрко Кочержинський

"ШАПКА МОНОМАХА"

"Шапка Мономаха". Шапка создана восточными ювелирами, а затем к ней московские мастера приделали крест. До Петра I шапкой Мономаха венчались цари на царство. Впервые ею венчался внук Ивана III Дмитрий Иванович.

Антонов В.Ф. Книга для чтения по истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века.

Москва: Просвещение. - 1988. - С.53.

"... с возложением на него ... бармы Мономаха и шапки". (Прим.: Бармы - оплечье в виде широкого воротника. Шапка Мономаха - золотая (изготовленная в XIV веке, хранилась со времени Ивана Калиты в Московской казне) - по сказанию была будто подарена императором Византии Константином Мономахом Владимиру Мономаху и считалась символом передачи власти Византией Руси.) ... но коронованный еще пока именовался великим князем всея Руси. Тем не менее это была уже репетиция венчания на царство, которое и совершит через 50 лет внук Ивана III - Иван IV.

Там же. - С.54.

"Шапка Мономаха" є "доказом" спадкових справ московських князів (а отже - московських князів і російських Імператорів) на київський великокняжий престол: оскільки їм належить корона великого князя, то їм належить і право на його титул "великого", його "стол", а також землі, що будь-коли були під владою київських князів. Мало того: оскільки вона буцім-то подарована Володимирові його дідом, базилевсом Костянтином IX, то вона підтримує їхні "спадкові права" на колишні Візантійські володіння, зокрема - на такі бажані російським Імператорам протоки з Чорного моря у Середземне.

Але ж я за фахом - дослідник. Працюю в галузі техніки. А тут, якщо порушиш у міркуваннях закон природи, зокрема закони логіки, то технічний пристрій просто не буде працювати. Докш не зрозумієш СПРАВЖНЬОЇ причини несправності та не усунеш її. Отже звичка до логічного аналізу у мене - професійна.

Так от, якщо "Шапка Мономаха" є короною великого князя київського, то тут виникає два питання. Перше. Не у всіх володарів і не завжди ознакою влади була шапка. Шапка - тіара - була знаком влади папи римського, а слідом за ним шапка - корона - стала знаком влади католицьких королів. І то не всіх: угорський король, заступаючи на царство, як і турецький султан, підперізувався клинком. (на угорському королівському клинку порівняно недавно помічено між ві-

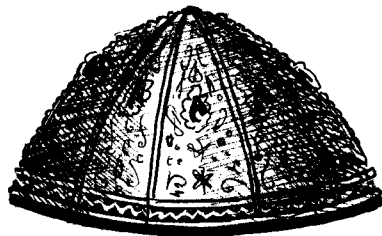
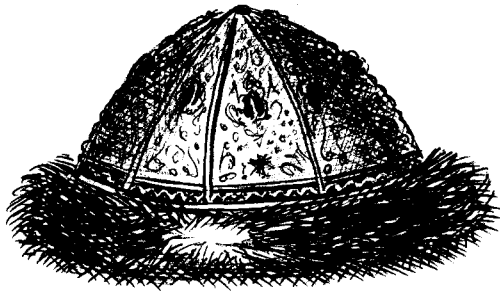
зерунками Ім"Я майстра: "Коваль Людота"). На Україні знаком влади з давніх давен була булава. (У відомому Бородинському скарбі з Білгород-Дністровського району Одеської області, що його "Нариси з Історії українського мистецтва" під редакцією В.Г.Заболтного (Київ: Мистецтво, 1966), відносять до бронзового віку, 3 - 4 тисячоліття тому, але, оскільки в цьому скарбі бронзові предмети відсутні, а присутні кам"яні сокири, я більш схильний віднести його до неоліту, 6-7 тисяч років тому, - в цьому скарбі є срібний предмет, названий у тих же описах "булавою", але більше схожий на пірнач - різновид булав). Отже - чи обов"язково у київських князів знаком влади мала бути шапка ?

Друге. Якщо в Києві дійсно була корона - як вона опинилась у Москві? За переказами Батий, захопивши Київ, звелів відрубати голови членам княжої родини, на тілах поклав поміст, сидючи на якому бенкетував, п"ючи з келихів, зроблених з княжих черепів. Найімовірніше, що шапки, які були на тих головах, теж потрапили до загарбників. Чому ж Мономахова шапка не в Орді, а у Москві ?

Відповіді я не мав, поки не трапилась мені популярна книжечка, видана за "першої відлиги".*

Там уточнюється, що Костянтин Мономах помер, коли його внукові було всього рік, навряд чи дід встиг навіть дізнатись про його народження (царавани з Києва у Царгород ходили раз на рік), тим більше - не встиг зробити такий подарунок. Ще за Олександра II звернув на це увагу директор Оружейної палати Вельтман І в рапорті "на височайше Ім"я" запропонував іменувати шапку "царським вінцем святого рівноапостольського князя Володимира" (Хрестителя). Уряд, за порадою Російської Імператорської Академії наук зігнорувала цю пропозицію, шапка далі продовжувала офіційно зватись "Мономаховою". Ще через півстоліття археолог О.А.Спіцин звернув увагу на те, що, як зняти з шапки хутряну опушку й хрестик з підставкою, то лишиться тибетейка-восьмиклинка, на п"яти з тих клинців є візерунок, характерний для бухарського ремесла - "лотос" - отже, шапку виготовлено не у Візантії, а в Бухарі, найімовірніше - у XIV ст., років двісті після смерті Володимира Мономаха (1125 р.). А шапка й далі офіційно звалась "Мономаховою". Вже за радянських часів Історик К.В.Базилевич вивчав кремлівські архіви, зокрема "духовні грамоти" - заповіти московських

* М.Г.Рабинович. Судьбы вещей. М.: Государственное издательство детской литературы" - 1963.

Етапи виготовлення "шапки Мономаха"

князів. Ці заповіді були своєрідною інвентаризацією княжого майна - князь заповідав нащадкам не лише землі, міста і села, але й "рухлядь" - одягу, посуд, зброю, прикраси і т.ін. І в цих заповідях "Шапка Мономаха" ... відсутня! Отже, московські князі не вважали себе спадкоємцями київських ?

У заповіді Увана Калити вперше з'являється "шапка золотая с прибором". Отже, це він її придбав, чи то самотїйно, чи то як збирач податків для Орди - від хазяїв за вірну службу. Далі "шапка золотая" є в заповідях наступних князів, а потім у заповіді Івана ІУ зникає. Натомість з'являється "шапка Мономаха". Під цією назвою існує досі.

Отже, шапку придбано Калитою, переіменовано Грозним. Навіщо і чому ?

Якщо зовнішню політику попередників Івана ІУ можна назвати політикою етнічної консолідації, "збиранням", то з нього починається - і лишається типовою для всіх наступників - загарбницька політика створення "тюрми народів" (Ленін).

Золота Орда свого часу розпалась на декілька царств, серед яких було Казанське, Астраханське і Московське. Іван ІУ, завоювавши Казанське і Астраханське царство, заволодів спадщиною Орди. (Близько двох третин його підданих становили татари, вони ж - значну частину особового складу збройних сил. В армії, направленій для загарбання Смоленська було, за звичаєм, встановленим ще Чингізом, двоє командуючих: один - татарин, нащадок колишнього останнього царя казанського, другий - московський боярин Романов, предок майбутніх Імператорів російських). Постало питання - що завойовувати далі ?

Природним здавалося, володіючи спадщиною Орди, проголосити себе спадкоємцем ханів, у тому числі - Чингіза, володіння котрого, як відомо, за територією переважають будь-яку з "світових Імперій" в усій світовій Історії. Але - східним сусідом був Китай. За першим московсько-китайським договором кордон проходив по ... Каспійському морю.

Китайська Історія, на відміну від нашої, розпочатої у ІХ ст. н.е. родинною хронікою Рюриковичів, відома понад два з половиною тисячоліття. Однією з її характерних рис є те, що китайське "піднебесне" нагадує "пульсуючий всесвіт" сучасних фізиків: коли цен-

тральна влада Імператора ослабла й почалися чвари місцевих са-трапів – підкорені народи використовували це й створювали незалежні держави, "піднебесне" зменшувалось. Коли ж котромусь з Імператорів вдавалось зміцнити центральну владу, всі сили направлялись на розширення "піднебесної". Саме в цій стадії застав II Іван ІУ: ласий шматок виявився не по зубах. До того ж треба нагадати, що офіційна китайська Історіографія вважає Чингіза китайським полководцем, а що один його спадкоємець (онук) був якийсь час китайським Імператором (навіть побудував Пекін), то китайські Імператори себе вважали спадкоємцями Чингіза.

Довелось Івану ІУ шукати Іншу "спадщину". Західним сусідом Москви було Велике Князівство Литовське. Створене як союз України І Литви для звільнення від монгольського Іга, з падінням Орди воно втратило причину свого Існування. Україна була зобов'язана центральному литовському урядові необтяжливими податками І військом на випадок війни, у воєму Іншому панувало самоврядування: виборні полковники правили територіями, у суді вживалась українська мова. Очевидно, Іван ІУ, як реаліст, зваживши силу східного й західного сусідів, визнав за краще "стати спадкоємцем" київських князів.

Отже, саме Іван ІУ є автором основного міфу офіційної Імперської Історіографії, це він "подарував" спадкоємцям І царський титул І київську та візантійську спадщини. А вони, невдячні, не оцінили цієї його перед ними заслуги І на п'єдесталі "пам'ятника тисячоліття Росії" у Новгороді, де зображені "усі попередники" Олександра II, починаючи з Рюрика, Іван ІУ відсутній: його Імператори вважали самозванцем !

Тепер ми можемо проаналізувати наведені у епіграфі дані з "Книги для читання", виданої у розпал перебудови – у 1988 р.

З одного боку автором подані майже всі необхідні факти про "Шапку Мономаха": І те, що вона виготовлена на "сході" уXІУ ст., а хрест до неї прироблено у Москві, де вона з'явилась з "часу Івана Калити", а що вище, на стор. 27 цієї книги вказано рік смерті Володимира Мономаха – II25 – то досить допитливий І уважний читач зможе збагнути, що вона не могла належати Володимирові Мономаху. З чесно наведеної цитати щодо "барм Мономаха и шапки" досліпливий читач зможе помітити натяк на те, що за Івана III вона ще не була "Мономаховою" (бо тоді було б сказано: "барм и шапки

Мономаха"). В одному місці автор бере назву "шапка Мономаха" в лапки, наче хоче відзначити її несправжність. Що замовчує автор – то тільки відколи вона стала зватись "Мономаховою", а також те, що вона вважалась не тільки "символом передачі влади Візантією" "Третьому Римові"; але й доказом прав московського князя на титул "великого всія Русі" та на землі колишньої Київської держави.

З другого боку – у другому місці назва вживається без лапок, без коментарів наводиться офіційний Імперський "переказ" про походження шапки (що б то було застерегти: політична фальшивка), даючи можливість читачеві без особливих аналітичних здібностей вірити "переказові" (це полегшується також згаданим уже замовчуванням автора та часу створення назви "Мономахова").

Складається враження, що автор, та й видавництво, не певні "чия Візьме" у теперішній спробі перебудови, вдаються до своєрідного "плюралізму", "ставлячи свічки богам і Меморі" – на всякий випадок ...

КОСТЬОЛ В КИЄВІ

(АБО ЯКБИ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ ...)

Над дверима в захристію звучить дзвінок. Зал піднімається як по команді. Відчиняються двері і у вівтарі з'являється ксьондз. Під склепінням роздаються урочисті, густі звуки органа, в супроводженні якого невеличкий хор співає: *Gloria in excelsis Deo!* *Gloria! Gloria! Gloria!* — багатоголосо приєднується зал. В київському костьолі СВЯТОГО ХРЕСТА розпочинається чергове богослужіння.

Костьол — невеликий будиночок на околиці Києва в районі Святошино. Він збудований на кошти громади віруючих і освячений в 1971 р. Будинок охайний, чепурний. Територія костьолу доглянута, акуратно вимощена тротуарними плитами. На всій площадці дбайливо вичищено сніг, зрублено лід. Це можливо єдиний в Києві будинок, де дощова вода, за європейським прикладом, не б'є з ринви потужною струєю з наміром вимочити ваші черевики і нижню половину штанів, а лагідно дзюркочедесь внизу під плитами. В приміщенні тихо, затишно і зразково чисто. Сіни і прохідна частина залу вкриті доріжками. Стіни свіжо пофарбовані. На них висять картини на релігійні теми (переважно дарунки з Польщі), портрет папи римського Івана-Павла II, обов'язкова кальварія і копія всепольської святині — Ікони Ченстоховської Божої Матері, котру було виготовлено із столу теслі Йосипа, подаровано Візантійським Імператором галицькому князю і вивезено королем Казиміром III під час розбійницького нападу на Галич 1340 р. Вівтар зроблено з цінних порід дерева. Можливо, що він — єдина цінна мистецька річ у костьолі.

Прихожани дбайливо підтримують чистоту. Співатку ноги витирають об сталю решітку, вмонтовану в доріжне покриття ще перед брамою, а потім перед входом до сіней, охайно змахуючи залишки бруду передбачливо покладеним в'ником. Віруючі починають збиратись задовго до служби. Хто молиться, хто вивчає польську мову, хто просто сидить. Може грати орган для бажаючих співати релігійні пісні чи колядки. Серед віруючих панує доброзичливість. Одна з прихожанок охоче показала мені приміщення, розповіла, що знала, про картини із зображенням святих та їх історію. Будинок костьолу хоч і невеликий, та досить просторий. В середньому на богослужіння приходять від 100 до 200 прихожан. У вихідні дні та на свята

Він заповнюється вщерть. Це значить, що в залі і снігах знаходиться до 450-ти, а то й більше чоловік. І все ж частина не вміщується. В такому переповненому приміщенні повноцінну службу вести неможливо. Зовсім не залишається вільного місця, щоб причастити прихожан.

Костюл Відвідують віруючі туристи та гості Києва. Я був на урочистій різдв'яній літургії. Євангеліє читалось на польській, англійській, французькій, іспанській, російській та українській мовах. До костюлу ходять віруючі всіх віків. Відсоток людей похилого віку незначний. Переважна більшість віруючих - жінки у віці до сорока років. Багато молоді і дітей.

Основну масу прихожан складають поляки. З цієї причини служба правиться польською мовою. В неділю о 12-й годині частина служби ведеться російською. Служба в костюлі правиться щоденно. В понеділок, вівторок і середу один раз на день, у четвер і п'ятницю вранці та увечері, також і в суботу. В неділю чотири літургії. Одна з них, о вісімнадцятій годині, відправляється українською мовою.

Богослужіння українською мовою розпочалось зовсім недавно, - з кінця листопада. Це стало можливим з появою в приході молодого ксьондза Казимежа. Він володіє українською мовою дуже добре, хоч і відчувається, що вона для нього не рідна. Чудова вимова, добра дикція, акцент практично не вловлюється. Правда, часто вживає полонізми і русизми. Наприклад замість українського "також", використовує польське "рувнеж", вимовляючи його на український лад - "рів-ніж".

Українська служба 25.12.88 р. розпочалась співом під орган українських колядок. Співали польські дівчата, але українською мовою. В залі не підспівували. Українці почувають себе в костюлі не зовсім затишно, дещо вимушено, невільно, сором'язливо. В більшості мовчать, загальних фраз за ксьондзом не повторюють. Активні лише ксьондз та його помічник захристиянин (паламар). З молоді асистувати ксьондзу нікому. Я поцікавився у ксьондза пробоша: в чому справа? Виявляється, немає ні молитовників, ні пісенників, ні іншої літургійної літератури українською мовою. для католицького богослужіння. Помалу самі їх складають. Українську службу відвідують коло семидесяти віруючих. Вдруге я побував на українській службі 1.01.89 р. Правилось без органу, але віруючі були активніші.

Київський костюл першим і єдиним веде богослужіння українською мовою. Можливо, це вперше за всю історію католицького обряду на Україні, якщо не враховувати греко-католицький обряд. Ця "перебудова" є дійовою відповіддю костюлу на зусилля папи римського, спрямованих на вживання в католицькому богослужінні мов корінних народів. Будемо надіятись, що позитивний приклад київського костюлу знайде підтримку і по інших містах, особливо у Львові та Житомирі. там віруючих-українців мало не половина загальної кількості. Українізація богослужіння на території нашої республіки, перш за все, в інтересах самого костюлу. З 52 млн. чол. населення України поляки налічують лише 250 тисяч., тому без орієнтації на українців католицизм не зможе стати значною релігією. А масштаби його діяльності і впливу ростуть. Тільки за минулий рік розпочали роботу 12 нових приходів. Десять з них в Хмельницькій і Вінницькій областях та по одному в Житомирській і Львівській. В Городку Хмельницької обл. збудовано новий хороший повноцінний костюл. Ксьондз пробощ повідомив, що за останні два роки кількість прихожан помітно зросла. Тож побажаємо їм успіхів.

В костюлі не тільки виголошуються проповіді та читається з біблії. Немало уваги приділяється моральному вихованню, прищепленню норм поведінки в суспільстві. Проповідується мир, вірність батьківщині, вірність у подружньому житті, любові до дітей і ближніх, дівоча цнотливість, милосердність, співпереживання нещастю ближнього. Це ті сфери моралі, які з труднощами даються офіційній пропаганді і в яких вона не завжди досягає успіхів. Костюл не лише проповідує, але дотримується свого вчення на практиці. Наприклад, жертвам землетрусу у Вірменії ксьондз пробощ віддає місячну зарплату, а молодий ксьондз Казимеж 80 крб. В цілому, община переказала 800 крб. "Ведіть дітей ліпше до костюлу, як ото їм носитись по дворах та підворітнях" – це з проповіді ксьондза Казимежа. Можливо і дійсно краще. Поганому, шкідливому дитину у костюлі не навчать, а проблема з вихованням підлітків стоїть гостро в місті.

Для ксьондза Казимежа служба в костюлі – покликання. До такого висновку можна прийти, спостерігаючи, з яким задоволенням, з якою легкістю і лагідною усмішкою він її веде та поводить себе поза вівтарем. Ось він стрімко вийшов із захристії і напрувився в сторону сіней. На півдорозі зупинився: щось забув. Розвернувся,

перехристився і знову зайшов у захристію. Тут же вийшов. З веселою усмішкою підійшов до хлопчика і подав йому цукерку. Так ось, що "забув" молодий ксьндз Казимеж!

В новий рік київський костьол увійшов з новими подіями. Кількість прихожан неухильно збільшується. На свята та у вихідні дні Ієнзе приміщення не може вмістити всіх бажаючих. Потрібен більш просторий будинок. В Києві є дві споруди, навмисне збудовані для католицького богослужіння. Це Миколаївський та Олександрівський костьоли. Миколаївський переобладнано під органний зал. Олександрівський, після відселення планетарію, більш ніж половину пустує. За довгі десятиріччя зневажливого ставлення до цієї пам'ятки архітектури, котра розташувалась в центрі міста і яку увічнив в своїх малюнках Т.Шевченко, вона перетворилась у потворну споруду з неблагоустроєним подвір'ям та підходами. Трудно повірити, що міськвиконком, з його казенним ставленням до виконання службових обов'язків, зможе надати цій пам'ятці початку ХІХ ст. первинного вигляду. Тому було б розумно і доцільно передати її в користування громаді віруючих, особливо враховуючи той факт, що костьол, свого часу, було відібрано у віруючих всупереч закону, норм нашої моралі та ідеології. Громада віруючих сподівається, що так і буде вчинено. А вона приведе його без затримки в належний вигляд. Однак міськвиконком не наважується піти назустріч повноправним віруючим громадянам України і жителям Києва, передати їм костьол, щоб вони отримали належні умови для відправлення релігійних обрядів. Костьол потрібний Києву не лише для створення зручностей віруючим. Він потрібний і з престижних міркувань та міркувань порядності. До нас частіше почали їздити гості з Європи, інших католицьких країн, і для того, щоб помолитись, вони змушені добиратись на далеку околицю кількома видами транспорту. Тай найти костьол серед одноповерхової забудови – нелегка справа. Думаю, що громадськість Києва допоможе віруючим-католикам у вирішенні не такого вже й складного питання. На мій погляд, варто передати їм і Миколаївський костьол. Богослужіння і органну музику можна поєднати, особливо, беручи до уваги, що орган змонтовано не в найкращому місці, тому його акустичні показники невисокі. Костьол в центрі міста міг би стати таким же об'єктом зацікавленості громадян міста та численних екскурсантів, як Володимирський собор, чи Кафедральний собор у Львові.

Костьол потрібний Києву і з суто практичних міркувань. Відомо,

що релігія – не тільки світогляд, світосприймання, світовідчуття, спосіб пізнання навколишнього середовища, або "фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, котрі панують над ними в їх повсякденному житті". Це ще й надійний засіб пом'якшення моралі, доказ неоднозначності, неоднолінійності її формування та виховання. Головне ж для нас те, що релігія є безпосереднім культуруючим чинником. Як результат помилкової партійної та урядової діяльності політики у відношенні до церкви Україна, практично, втратила всю релігійну культуру XX-го і в більшій мірі попередніх століть. Ми за це не скажемо спасибі нашим батькам-комсомольцям, а нам не скажуть спасибі наші нащадки. Але, коли батьки глумились над святинями і віруваннями дідів, зносили храми, трошили і палили церковне начиння, церковні книги в революційному екстазі, через власну низьку культуру і при нацькуванні штатних ідеологів – то нам, вже маючи досвід минулого, слід зробити висновки з накопиченого гіркого досвіду.

Кожна культура має свої культурні особливості. Скільки принципів відмінностей між православ'ям та католицизмом в архітектурних формах соборів, оформленні інтер'єру, особливо вівтарної частини, особливостях відправлення літургії! А які унікальні об'єкти культури світового значення залишили нам уніатська церква у вигляді Успенського собору Почаївської лаври та собору Святого Юра. Хіба це не першокласне культурне надбання? За греко-католицьку церкву потрібно буде сказати окремо, оскільки вона на сьогодні є виключно національним релігійно-культурним явищем. Першочергове значення релігії, якщо відкинути вульгарні соціологічні трафарети, протягом віків, полягало в пробудженні та збереженні національної свідомості, національної культурної традиції, а часом і самого народу.

Католицька релігія не настільки чужа Україні, як може здатись з першого погляду, або як твердить атеїстична пропаганда. В 959 р. княгиня Ольга направила до німецького короля Оттона I посольство, котре звернулося з проханням прислати на Русь єпископа та священників. Король направив єпископа Адальберта. На цю акцію кияни відреагували двірцевим переворотом. Ольгу було усунено. Князювати почав язичник Святослав, який про християнство "ни слышать хотел".

Схилявся до католицизму брат Володимира Ярополк і син Володимира Святополк. В 1007 році до Києва прибув єпископ-місіонер Бруно

Кверфуртський. Його завданням було поширення католицизму на сході. Він був прийнятий князем Володимиром, уклав мир між Руссю і печенігами, котрі саме тоді вели запеклу між собою боротьбу; хрестив печеніжську знать і висвятив для них єпископа зі своїх людей. В 1008 році він загинув при переході в Прусію. Внук Ярослав Мудрого Ізяслав переходив в католицьку віру і навіть залишив у Києві костюл свого патрона – св.Петра. Костюли не були дивиною для Київської Русі. Вони розміщувались по більшим торговельним центрам і в княжих столицях. Костюли були в Переяславі, Ладозі, Смоленську, Пскові, Новгороді, Вітебську, Полоцьку. В Києві 1159 року було засновано монастир св. Марії.

За Володимирових часів завершувався процес зібрання східно-слов'янських земель під однією княжою шапкою. Гостро постало питання про ідеологічну основу, котра могла б об'єднати, згуртувати народ навколо єдиного центру і перетворити етнічно близькі племінні об'єднання в централізовану феодальну державу.

Географічно Русь розташувалась на межі трьох світів. З заходу вона межувала з динамічним масивом католицької Європи. З півдня нечі вона мала традиційні тісні зв'язки з православною Візантією, котра славилась блискучою культурою, але через безкінечні виснажливі війни уже вступила в фазу деградації і занепаду. Схід був таємний, невідомий, а тому особливо небезпечний. Реально Володимир міг вибрати одну з трьох світових релігій: православ'я, католицизм; Іслам. Кожна з них в рівній мірі була придатна виконувати функції ідеологічного організатора централізованої держави. Тому вибір релігії мав перш за все політичне значення. Завдання полягало в тому, щоб вибрати таку релігію, котра забезпечувала б політичну і державну стабільність. Зробити правильний вибір було неймовірно важко і вкрай важливо для майбутнього держави. Для прийняття рішення була потрібна людина з великим авторитетом, політичним досвідом та інтуїцією. Князь Володимир, як показав дальший хід історії, цих якостей не мав. Прийняття християнства від Візантії було фатальною помилкою. З прийняттям католицизму цим самим Русь включилась би в активне політичне, культурне та ідеологічне життя близьких економічно, географічно і навіть етнографічно народів Західної Європи, котрі уже тоді виходили на світову арену у вигляді хоча і не монолітної, але узагальнено єдиної сили. Політично-військова та ідеологічна оборона Русі була б спрямована на схід проти загрози орд кочівників печенігів, а згодом половців.

У Володимира були підстави більш обачливо віднести до вибору державної релігії. 867-го року стався перший розкол церков. Після нього ворожнеча між православним і католицьким обрядами більше не припинялась. В католицьку віру перейшли Чехія, Хорватія, Угорщина. За 22 роки до хрещення Русі прийняв католицизм польський князь Мешко I. В умовах релігійного протистояння, релігійної непримиренності і враховуючи ту роль, котру відігравала релігія в суспільно-політичному житті середньовічного світу, прийняття православ'я значило створення нестабільної ситуації на західному кордоні Русі, сприяння католицькій експансії. Це дало можливість відразу після смерті Володимира, у 1015 році польському королю Болеславу I Хороброму завойовати Київ. Були і інші приклади католицького втручання. При організаційній ініціативі Риму на західних кордонах Русі поступово утворився спрямований проти неї католицький союз Польщі та Угорщини, котрий, в кінці кінців, відіграв фатальну роль в долі земель - складових частин України.

Польсько-угорський союз був небезпечний для Русі ще задовго до монгольської навали. Ці держави постійно втручались в політичне життя західних кордонів Русі. Київський митрополит змушений був звернутись до князів з закликом "потрудитись" за Руську землю. Польща і Угорщина не були великими державами ні за розміром території, ні за кількістю населення, тому не могли являти собою помітну загрозу східному гіганту. Але така політична ситуація була лише до 1241 р., коли Київська Русь була знищена татаро-монгольською навалою.

Після 1241-го року ситуація якісно змінилась. Протистояння земель Південно-Західної Русі кочовим набігам зі сходу і католицькій експансії з заходу стало реальністю. Невдовзі відкрився не менш загрожуючий північний фронт. 1251 року литовський князь Міндовг, об'єднавши Литву, прийняв католицизм. Відразу після хрещення Папа римський заборонив Тевтонському ордену нападати на землі Литви, яким чином вона була врятована від долі Прусів і спрямував її сили на Галицько-Волинську Русь. Війна на три фронти стала реальністю на найближчі сто років, аж до остаточного загарбання цих українських земель Великим князівством Литовським 1349 р.

Батів погром дуже підірвав політичний та військовий потенціал західно-руських земель, та все ж у князя Данила Галицького залиша-

лося достатньо сил для активної зовнішньої політики. Він повернув Дорогочин від німецьких рицарів, розбив об'єднане польсько-угорське військо під Ярославлем, захопив Люблін, дав відсіч монголам, ходив на ятвягів і Литву. Данило активно включився в боротьбу за австрійську спадщину. Маючи достатньо сил для перемоги, програв її, тому що в події втрутився Папа, котрий не міг допустити православного князя в центр Європи.

Папа розумів, що несприятливе зовнішньо-політичне положення Галицько-Волинської Русі надає можливість активізувати зусилля по її католизації, або, принаймні, приєднання до західного світу шляхом церковної унії. Папські послі, делегації, послання обіцяли далеко ідучі пропозиції, аж до повного суверенітету грецького обряду під римською зверхністю. Данилові Галицькому вистачило політичної передбачливості і передчуття, щоб зрозуміти значення упорядкування взаємовідносин з латинізованим заходом для виживання своєї держави. Повернувшись від Батия 1246 року, він відразу надіслав посольство до Папи з своїми умовами поєднання церков, наполягаючи на політичній суверенності і недоторканості кордонів Русі з боку західних сусідів. У відповідь Папа зобов'язав єрусалимських єпископів сприяти поверненню свободи руським купцям, котрі там торгували. У буллі від 27.08.1247 р. він надав Данилові і Василю свободу дій в поверненні загарбаних сусідами володінь, називаючи їх прохання "справедливими", до тих, хто виявить непокору погрожував суворою карою. Другою буллою того ж року Папа заборонив будь-кому захоплювати землі Галицько-Волинського князівства. В конфесіональному питанні поступки Папи були надзвичайно широкі. Він дає згоду на повне збереження грецького обряду і православної літургії, що було нечуваним для суцільно латинізованого католицизму, Папа повідомив Данила і Василя про те, що бере їх під свій захист, підтверджуючи шлюб Василя і Дубрави як виняток, оскільки між ними була родова спорідненість.

Василько не був вороже настроений проти унії, Данило схилявся до унії з політичних міркувань. Проти унії було різко настроєне православне духовенство і перебуваючий під його духовним контролем народ. Не схвалюючи західної політики князя, митрополит Кирило покинув Холм і відправився у Володимир Суздальський до Олександра Невського. Він рішуче відкинув ідею унії, що викликало схвалення в Орді. Духовенство беззастережно підтримало Олександра. У таких

умовах в Данила не вистачило політичної мужності довести свою західну політику до укладання довготривалого союзу з католицькою Європою.

Унія не відбулась. Реакція Риму не змусила себе довго чекати. Папа заборонив угорським військам брати участь у боротьбі за австрійську спадщину на боці Данила, тому він повернувся додому без перемоги. Буллою від 6.03.1255 р. Папа надав Міндовгу право на захоплення ~~прже~~-галицько-волинських земель. Наступного року Папа відпустив гріхи німецьким рицарям з тим, щоби вони активізували свої дії проти Русі. У черговому листі до Данила Папа картає його за непослух, погрожує церковним прокляттям і "світською зброєю". За таких обставин Данило був змушений спочатку відмовитись від об'єднання під своєю рукою земель Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, а потім і від організації спільної з католицькою Європою боротьби проти свого головного ворога - Золотої Орди. Більше того, Галицько-Волинське князівство на довгі роки перетворилося в маріонетку зовнішньої політики ханів.

По мірі згасання військово-політичного потенціалу Русі інтерес до неї з боку Ватикану впав. В своїй східній політиці Ватикан почав робити ставку на Литву. 1323 року Гедимін обернув литовський народ в католицизм. Під Папи Тевтонський і Лівонський ордени припиняють свою агресію проти Литви, а її сили спрямовують у наступі на Волинь. Доля Галицько-Волинського князівства тоді була вирішена остаточно. Далекоглядна політика литовських князів надала можливість маленькому лісовому народові створити величезну, життєздатну і сильну феодальну державу, створити таку культуру, котра змогла вберегти її від асиміляції, від розчинення між сусідами в менш сприятливих історичних обставинах. Одночасно набагато більший чисельністю, економічно розвиненіший і багатший народ південно-західної Русі втратив політичну незалежність, державність, перетворився в "паралітика на роздоріжжю, людським презирством, ніби струпом вкритий". Таким він лишається до сьогоднішнього дня: без історії, без культури, без національної свідомості, невідомий світовому співтовариству. З висоти прожитих століть видно, що князь Володимир зробив необачний, нерозважливий крок, прийнявши правочлав'я. Приєднання до католицизму включало Русь в європейську політично-ідеологічну систему, перетворювало її в рівноправного члена культурної

сім"ї європейських народів, а головне зміцнило б її безпеку і міжнародні позиції.

В часи Данила Галицького історичні обставини вияснились повністю. Стало ясно, що майбутнє Русь собі забезпечить тільки в союзі з заходом, тільки у союзі з Ватиканом. Данилові Галицькому вистачило політичної мудрості це зрозуміти та не вистачило рішучості і наполегливості довести розпочату роботу до логічного завершення.

Церковна унія стала реальністю у 1896 році. Вона не стала актом, здійсненим суверенними, взаємоповажачими сторонами, а була ідейно-політичним компромісом. Та навіть у такому вигляді вона зіграла досить прогресивну роль в історії України. Досить швидко українці на західних землях почали сприймати унію як свою національну релігію, усвідомлювати себе через неї у взаємовідносинах з другими народами. Завдяки унії вони не розчинились в католицькому оточенні, вистояли як народ.

Роль, що її може відіграти греко-римська церква в подальшій долі українського народу, швидко зрозумів і оцінив її відомий нам просвітитель Мелентій Смотрицький, а тому став переконаним її прибічником і пропагандистом. Він розглядав унію з позицій національноорганізуючого фактору. Для Смотрицького головним була не конфесіональна незалежність, а рятування народу від політичного упослідження, культурно-духовного виродження, усунення військової загрози в невідповідних для українського народу умовах. Він вірив, що греко-римський обряд, ставши національною релігією, з власним незалежним від Риму та Константинополя патріархатом, зможе консолідувати народ і мирним шляхом привести його до відновлення "посполитих вольностей". Вище українське духовенство, включаючи митрополита Іова Борецького поділяло думку Смотрицького, але не було здатно оцінити її настільки, щоб боротись як за свою власну. До того ж православна традиція, що стійко трималась у народній свідомості, призвела до релігійного соціального конфлікту, в результаті якого відбулися виснажливі козацькі війни і катастрофа 1709 року. Після неї 200 років настало замедбання національної культури, асиміляції.

В 1946 році на приєднаних до СРСР українських територіях уніатська церква була ліквідована. Формальна причина знищення її полягала безумовно не у співробітництві з окупантами, адже з німцями співпрацювало багато православних священників, включаючи такі

монастирі як Псковсько-Печерський і Києво-Печерську лавру. Уніатська церква була носієм національної свідомості, національної культури – непереборною перешкодою політиці, підготовленю українському народові тоталітарним режимом Сталіна, перешкодою до асиміляції, культурної уніфікації України, геноциду, початок якого був знайенований голодом 1933 року. Тут слід шукати і теперішню причину відмови в легалізації уніатської церкви.

Але вернімося до католицької церкви на Україні сьогодні. З розширенням свобод її популярність зростає. Кількість її осередків уже нараховує більше сотні й найближчими роками може досягнути 200. У кількості приходів вона не досягає рівня православної церкви, де тільки у львівсько-тернопільського митрополита Нікодіма 1060 приходів, де за останній рік відкрито 500 нових церков, – все ж таки роль її у культурно-релігійному житті республіки помітна. Ця роль може швидше зростати в разі створення республіканської католицької духовної ієрархії; усунеться ненормальне становище, коли керівництво українським костюлом здійснюється з далекої Італії? Маємо надію, що в майбутньому це питання вирішиться в інтересах українських віруючих, в інтересах української культури. Тож нехай розноситься під кам'яним склепінням: *"Gloria! Gloria in excelsis Deo!"*

ΠΛΕΟ
ΝΑΔΧΝΕΝΑ

Like as the waves makes towards the pebbled Shore
So do our minutes hasten to their end ;
Each changing place with that which goes before,
In sequent toil all forwards do contend.

Nativity, once in the main of light,
Crawds to maturity, wherewith being crown'd,
Crooked eclipses 'gainst his glory fight,
And Time that gave doth now his gift confound.

And neither Soul's light nor Beauty's shine
Can be preserved from Time's cruel scythe,
There's neither to get through it, nor to shun ;
The Nature's Law is Nature's Law. Be wise.

So let the Future Time give You much more
Than take away from You - to the last shore.

Yu. Kochershinsky

Як хвилі моря на похилу рінь,
Хвилини наші в б^евість утікають,
Скрадаються услід собі, як тінь,
Ковтають одна одну - і зникають.

Наївна юнь із часом підросте,
Зміцніє і зрадіє. Й засумує,
Бо час хоча й дарує нам все те
Він сам усе те згодом і руйнує.

І від його коси не вберегти
Ні полум'я душі, ні саява вроди.
Ні подолати, ані обійти:
Закон Природи є Закон Природи.

То хай нам довго ще Майбутній Час
Дарує більше, ніж бере від нас.

Юр. Ко.

ОЛЕКСАНДР РАДЗИВІЛЛ

Час, люди добрі, час розкрити очі!
Збудити розум, глянути довкола!
Ви – не відмерлі гинучі клітини,
Ви знаєте, що є Любов і Дружба,
Ви знаєте, що є Вода і Сонце,
Чи вам підкаже пам'ять хвора ваша,
Що все це зветься Рідною Землею?

Чи бачить те ваш витончений розум,
Що Землю нашу б'є страшна хвороба:
Нещирість, нелюбов, протиприродність,
Проникнуті в усі життя куточки,
Калічать наші душі із дитинства
Руйнують міцність всіх людських відносин
– Сімейних, дружніх, ділових, громадських!?

В Природі все живе і всё зростає
І вносить внесок свій в її доцільність:
Окраїн, смітників в ній не буває!
Чому ж самі ми, на щабель піднявшись,
Усе, що нижче нас живе довкола,
Так забруднити сміттям поспішаєм?
Зневажити, забувши про Єдинство?

А потім звідти ж черпаєм потрібне
Для нашого брудного існування,
Зневаженого нашим же дикунством!
І живемо самі на смітнику
Когось, чиї щаблі від наших вище,
І стільки робим помилок трагічних,
Від бруду на душі, що тьмарить розум!

Людино! Доки ти не зрозумієш
Що на своїй Землі лиш Ти господар:
Дбайливий, чуйний, гідний і розумний
Без рабських сподівань провінціалу
Без свинства тимчасового прибуди –

Твоя Земля болітиме тобою!

Шануйся, поверни її цілющість!

Спаси цю Спадщину, бо підростають Діти!

Микола ЖАРКИХ

ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР
У МЕЖИРІЧІ

У трьох кілометрах від міста Острога Ровенської області на пагорбі при впадінні невеличкої річечки Збитеньки у річку Вілію стоїть один з найдовершеніших ансамблів української середньовічної архітектури – Троїцький монастир. Не прагнучи перевідкрити вже відкрите мистецтвознавцями, я не буду міркувати про те, що собор, побудований в 15 ст., несе риси засвоєння готичної архітектури, що корпуси келій, симетрично прибудовані до південної та північної стін собору в 1606 – 1610 рр., нагадують побудову католицького кляштору /в якому сполучення келій та собору внутрішніми переходами є обов'язковим/, що башти і стіни, побудовані у тих же 1606 – 1610 рр. всередині кільця стародавніх оборонних валів, є яскравим свідченням засвоєння ренесансних архітектурних ідей, – я не буду міркувати про все це. Я просто закликаю читача здійснити коротеньку подорож до Межиріччя за допомогою цих фотографій, і подумати, скільки ще мистецьких цінностей України невідомі широкому загалу...

Нечисленні відомості про цей монастир можна знайти у таких книжках :

1. Логвин Г.Н. По Україні. – К.: Мистецтво, 1968 р. – 463 с.
/Ця книга, що має бути на столі в кожній освіченої людини, давно вже стала раритетом. Чому б її не перевидати ?
А справді, чому ?.../
2. Памятники градостроительства и архитектуры СССР : иллюстрированный справочник-каталог. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 3, с. 322 – 324 /Це найновіше видання вийшло – неначе на сміх – накладом 4000 примірників. То ж чи дивно, що власників цієї книги подибуємо рідше, ніж Героїв Радянського Союзу ?/
3. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889 г., т. 2.

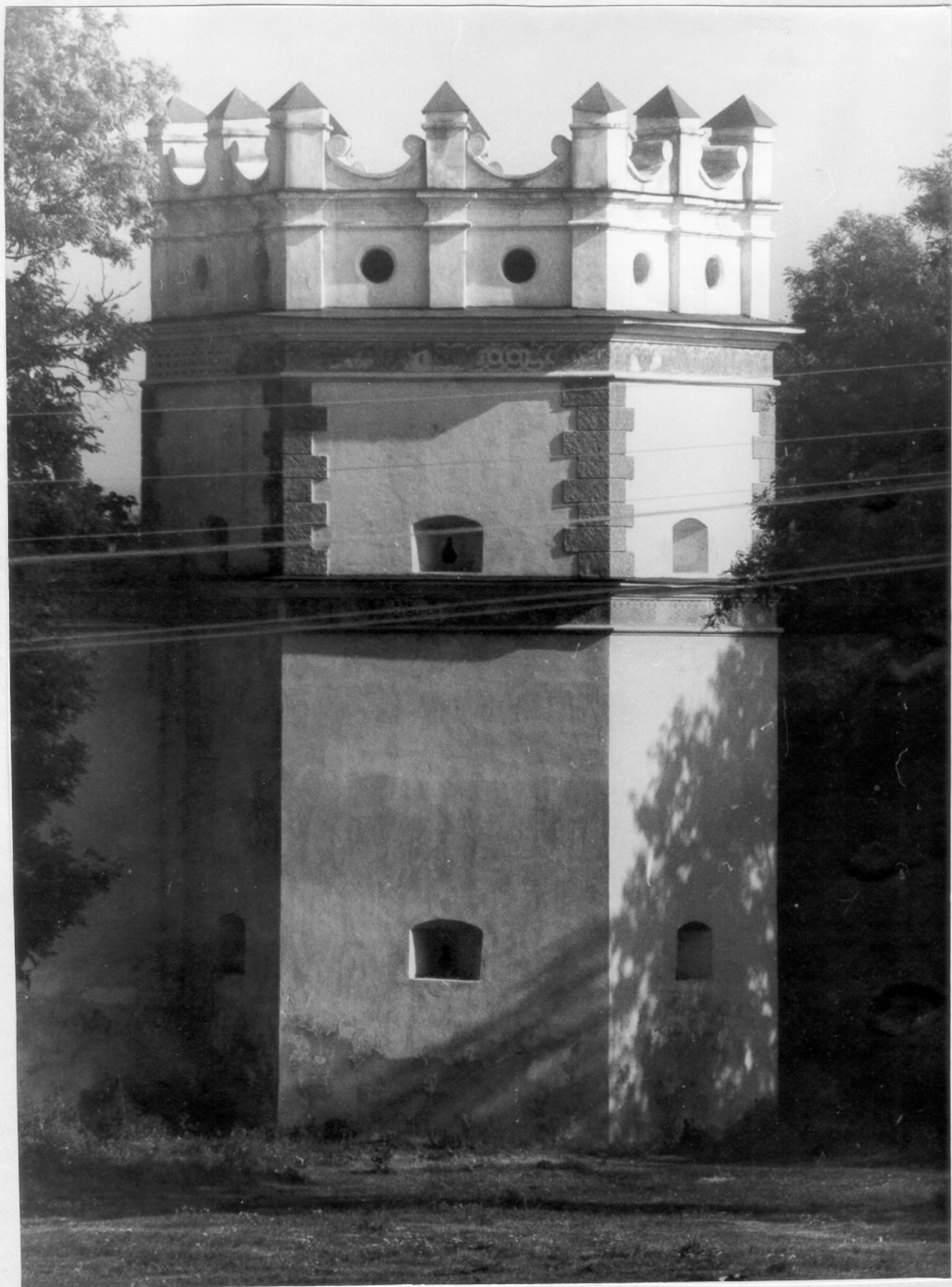

Загальний вигляд Троїцького монастиря зі сходу

Троїцький собор з півдня

Південно-східна оборонна башта

Василь Стус
ПАМ"ЯТІ ПОЕТА

В Шевченкові роковини не може серце чесноі людини не сприймави вже далекі Імпульси думи Великого Кобзаря, але ще неспокійніше йому, коли аорти сучасного організму нашого суспільства збурюються болем нестерпним, болем за долю Поета-сучасника, Поета, котрий прийняв той терновий вінець, що поклала доля на труну Кобзареві у день гіркого розставання у Києві на Подолі.

Тож знову терновий вінець ... Сьогодні вже на чолі Василя Стуса. Минуло вже три роки після його смерті в неволі, але пам"ять серця не дає загасити полум"я втрати, навпаки - вона гострим лезом крає совість і будить свідомість.

Жалем і скоботою сповнена душа від того, що не знаємо ми, куди поділи "Птаха душі" Поета, не знаємо, куди поділи все те, що він творив, плекав, те, що складало основу його життя і що тепер так необхідно нам ...

Так, сьогодні його слово необхідне нам - і ми зберемо всі крихти вцілілого, щоб на камені пам"яті викарбувати нащадкам його слова:

Благословляю твою сваволю,
Дорого долі, дорого болю !

Ярїй, душе! Ярїй, а не ридай
У білій стужі серце України.
А ти шукай червону тїнь калини
На чорних водах - тїнь її шукай.
Бо - горстка нас. Малесенька шопта.
Лише для молитов і сподівання.
Застерігає доля нас зарання,
що калинова кров така густа,
така крута, як кров у наших жилах.
У білій стужі білих голосів
це гроно болю, що паде в глибінь,
на нас своїм безсмертям окошилось.

ТЕРНИ М.Г.Чернишевського

І
Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах.
Державо напівсонця, напівтьми,
ти крутишся у гадину, відколи
тобою неспокутий трусить гріх
і докори сумління дух потворять.
Казися над проваллям, балансуй,
усі стежки до себе захаращуй,
а добре знаєш - грішник усесвітній
світ за очі від себе не втече.
Це божівілля пориву, ця рвань
всеперелетів - з пекла і до раю,
це надвисання в смерть, оця жага
розтлілого
весь білий світ розтлити
і все товкти, товкти зболілу жертву,
щоб вирвати прощення за свої
жахливі окрутанства - то занадто
позначено на душах і хребтах.
Тота сльоза тебе і споєжить

І лютий зойк заврунеться стожало
ланами й лунами, І ти збагнеш
обнавіснїлу всенищівнїсть роду.
Володарю своєї смерті, доля -
всепам"ятна, всечула, всевидюща -
нічого ні забуде, ні простить.

2

Виснажуються надра: по світах
по диких нетрях, криївках І кублах
розсовано твій рідний суходіл.
Німі, нерозпізнанні вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
І шкарубкі долоні, де вже долі
не розпізнаєш ліній. То рештки
душі твоєї, що напівжива.
О болю, болю, болю, болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз"ятреної рани,
не дерти горла криком навісним?
Стою, мов щовб, на вічній мерзлоті,
де в сотні мишачих слідів угнались
розпадки тьмаві - І скупі сльози,
що на морозі мерзне, ледь тамую:
це ж ти, мій краю, в цятках крові - Ти!
Займаншино пекельна! Де не скинь
страпатим оком - то охлялі надра,
то рідний край пантрує звідусюди.
"Це ж я (на голос Йорика) - це ж я".

3

Чотири вітри полощуть душу,
у синій вазі стеблина яра,
у вирві шалу, в світ-завір'ясі
чорніе безум хитай-води.
Біля колчану хвостаті мїтли,
під борланами, як запах безу,
убрався обрїй вороноконїй
у смерк, у репет, у крик, у кров.

Новгородці, новгородці!
Загородила пуга дорогу,
У синій вазі стеблина яра.
Як білий бісер - холодний піт.
О білий світе стрчоголовий -
опріч опрічник - куди подітись?
Кошлатий обрій вороножоній
Йде берегами ридай-ріки.

4

Боже, не лїтості - лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести,
Дай нам серця неприкаяні,
дай стрепіхатий стогнів,
дум смолоскипи розмаяні
між чужинецьких вогнів.
Пориве, пориве, пориве,
ревом порвемося в лет.
Бач, розсвітається зариво,
хай і на смерть, а вперед.
Благословення хай буде та
куля туга, що разить
плоть, щоб її не марудити
в перечеканні століть.
Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти
лютості всенаученої
нам на всечас одпусти.

5

Зрадлива, зраджена Вітчизна в серці дзвенить
і там росте, наш пригнітивши дух.
Ви, нею марячи, зазнайте скрух і скрух -
і най вас Бог, і най вас Бог боронить.
Розкошлані на всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,

в неволі здобули для себе волю,
ногою заступивши смерту грань.
Щедрує вам бязсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні - по громаді спроб.
Отож не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій світлий перст нищівний.

На Лисій горі догоряє багаття нічне,
І листя осінне на Лисій горі догоряє.
А я вже забув, де та Лиса гора, І не знаю,
чи Лиса гора упізнала б мене.
Поро вечорова, поро тонкогорлих розлук!
І я вже не знаю, не знаю, не знаю, не знаю,
чи я ще живий, чи помер, чи живцем помираю,
бо все відгрімало, відгасло, відграло довкруг
І ти - наче птаха- понад безголів"я летиш,
над нашим, над спільним, понад світовим безголів"ям.
Пробач. Я не буду. Це просто прорвалось знічев"я
Коли б ти це знала, о як ти ще й досі болиш
І досі ще пахнуть журливі долині твої,
І губи гіркі - аж солоні - подосі ще пахнуть
І тінь твоя, тінь проліта - схарапудженим птахом
І глухо, як кров ув аортах,

солоні гримлять солов"І

Цей біль - як алкоголь агоній,
як вимерзлий до хрусту жаль.

Передруковуйте прокльони
І переписуйте печаль.

Давно забуто, що є - жити

І що є світ, І що є ти,

У власне тіло увійти

Дано лише несамовитим.

То ти ще довго сатаній,

ще довго сатаній, допоки

помреш, відчувши власні кроки

на сивій голові своїй.

За літописом Самовидця.

Украдане сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа.
За хмарою - хмари, за димом пожарищ - високо
зоріє на пустку усмерть сполохніла *Богса*.
Стинаються в герці скаженім сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву,
заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
вже мати не встане - розкинула руки в рову.
Найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир
Бодай ви пропали, синочки, бодай *фи* пропали,
бо так не карав нас ні лях-бусурман-бузув'ір.
І Тясмину тісну від трупу козацького й крові
І Буг почорнілий загачено тілом людським,
бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
у пеклі запеклим, у райському раї страшнім.
Паси з вас не ріжуть, не тягнуть на гузна вам палі
І крові натачують - упийтесь кривавим вином.
А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі.
Наш дуб предковичний убрався сухим порохом.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
Мов кінь навіжений, що чує під серцем метал
Куріє руїна, кривавим збігає потоком,
а сонце татарське, стожальне разить на повал.

Х   Х   Х

Тільки тобою
білий світиться світ,
тільки тобою
повняться бросі вій,
запарувала
духом твоїм рілля
тільки тобою
тішиться немовля.
Спів калиновий
піниться над водою
тільки тобою,
тільки тобою.

Тільки тобою
серце кричить мое,
Тільки тобою
сили мені стає
далі брести
хугою світовою -
Тільки тобою
Тільки тобою.

А ти - відтята, стята, нежива,
відтогнута, чужа, сумна, ворожа,
пройдисьвітів береш до свого ложа,
аби не гнула вас заброд божва,
І як тепер пізнати, де мій брат,
І як сестру пізнати? По риданню
тонкоголосому. Як зойкне дланно -
аж задрижить тюремних вахт квадрат.
Стоїть твій муж - опроти ста століть,
де й нам опроти ста століть стояти
І навіжену матір виглядати,
що з білих божевіль до нас летить.

Довкола мене цвинтар душ
На білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду.
Над вишнями літає хрощ.
Весна. І сонце. І зело.
Стоять сади, немов кульбаби
Спізналі зорі, наче краби,
Вп'ялися в небо. Творять тло.
Свіча горить, Горить свіча -
а спробуй - відшукай людину,
на всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні. На лиці
лиш очі і уста безгубі.
Шепочуть: ми підданці згуби
І мерзлі сльози на щоці.

Ми розминулися з життям.
Не тим, напевно, брались шляхом
заприятнилися Із жахом
І марне марим вороттям
на первопуть своє ...

Іду до вас - все, все попереду
за зримим обрієм моїм,
полеглі, обернулись твердю
де має бути рідний дім.
Лягли в підмурок, звели кривви
І вигнали високий дах.
У вічних сні вам сняться кроки -
залізні кроки - по серцях.
Гримкочуть цвинтарі -
ми ж беремось за перевал.
Горить сузір'я Козерога
крізь крик, І кров, І смертний шквал.

Як добре те, що смерті не боюсь я
І не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.
Що жив, любив, І не набрався скверни,
ненависти, пркльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
І в смерті обернуся у життя
своїм стражденним І незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
І чесно гляну в чесні твої вічі
І з рідною землею поріднюсь.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ
ПОЕЗІІ

Порівняно з Історичною науковою спадщиною літературний добробок великого Історика України Михайла Сергієвича Грушевського маловідомий. Та й у великому фонді Історика і його родини, котрий зберігається у Центральному Історичному архіві УРСР у м.Києві, ці матеріали займають незначне місце - всього один зшиток - 105 аркушів, та кілька доданих до нього аркушів, іноді недбало, а подекуди каліграфічно написаних. Це ранні - дитячі та юнацькі літературні спроби Михайла Сергієвича, його нотатки, спроби, начерки, часто-густо із замальовками чиїхось портретів або вигаданих героїв. Першу сторінку зшитку займає "Бідолага" - вірш-балада, написаний українською мовою (російською орфографією), котрий передає перші захоплення юнака шістнадцятирічного юнака народними думами і піснями. Далі йдуть вірші, написані російською мовою "В младенчестве меня судьба не баловала", "Ямолод годами ...", "Разбиты кумры ..." - твори, очевидно, виконані на зразках романтичної літературної лірики 19 ст.

Цікавою особливістю цього зшитку є короткі щоденникові записи Грушевського, виповнені також юнацького, романтичного духу і які є цінним джерелом до біографії вченого:

"Іанваря 1883 г. Новый годъ! 16-ый разъ встечаю я новый годъ и съ недоумьниемъ, пытливо вперяю глаза въ темное пространство, именуемое новымъ годомъ ...

Я хочу в наступающемъ году отдаться изученію русско-украинской исторіи и какъ въ прошломъ году на желаніи изучить словесность, въ этомъ году Новый годъ застаеъ меня на желаніи изучать исторію ..." (арк. 5,6)

Можливо, саме це свідчення і цей юнацький запал поклав початок великого шляху вченого, а поки що його душа бєжить бажала вражень і виливала їх на папері ...

Матеріали подаються за фондом № 1235 Грушевські-Історики, оп. I, спр. 260.

Тетяна Гирич.

БІДОЛАГА

Пройшов пост великій, прийшов і великдень ...
Усімъ людямъ радість, тільки я ще бідний
Блукавсь ще змалку по світу безъ доли,
Мабуть тая доля та втонула въ мори.

Ой, де ж ти доленька, щастячко мое,
Вийди лишень доленько до мене,
Вийди, моя доленько, не барись,
Та до мене бідного притулись ...

Уси в нових свиткахъ, усы съ крашанками,
Свяченою паскою добре поснидали,
А я бідний, без чоботівъ, у обдертій свиті,
Задрипаний та голодний, хочъ лякати дітей.

Вийшов съ хати бідолага на людей дивитись,
Добрі люди побачили, та й стали сваритись:
"Ты обдертий, та голодний, то й не роби смутку,
Не лізь, хлопче, людямъ въ вічи, а сховайся в кутку.
Оці усі задрипанці совісті не мають -
Отъ у свято людямъ добримъ тільки докучають".

Здохнув важко бідолага, поплентавсь у хату -
Що ж робить, коли й вулиця тільки для богатих.

Грудень 1882.

УКРАИНА

Була колись Украина
Въ славі та почоті,
Чули й знали Україну
И въ Москві и въ Німоті.
Руйнували козаченьки
Московські мури
Намазали й панамъ
Сальцем та по шкурі.
Пам"ятали козаченьки
И синее море.

Крыли човнами, дубами,
Забували горе.

Ой, издылы кь туркам въ гости,
К ляхамъ на весильне,
Відтиль идучи завертали
В Орду на похмілля.

Пишным цвітот процвітала
Козацькая слава,
Рідна пісня соловейкомъ
Въ селах щебетала.

Жили собі по маленьку,
Та Бога хвалили,
Було й горе, та безъ горя
Хиба ще де жылы?

Панувала Украина
Та не дуже довго.
Налетіло лихо й горе,
Настала недоля.

Налетіли чорны хмари,
Тай сонце накрыли,
Загрымало, заблыстало,
Взялась хуртовина.

Схопивсь вітеръ серед степу
Та гилля ламає,
Пішов дощикъ, та краплями
Грудки поливає.

То ж хмари йшли на сонце
По синему небу,
То йшли віська на В/країну/
По рівному степу.

Ой співночі йшли москалі,
А зъ півдня татари,

А звечора пани Ляхи/
/Бучні/ налітали.

Загримали скрізь гарматы,
Чадом сонце крилось,
Кулі летять, козаченьки
Шлях кровію /миють/.

Былись гарно козаченьки,
Було діло всяке.
И москаликам й полякам -
Всім далось узнаки.

Ой, не сила їх /зборола/,
А лукаве слово,
Лестне слово солодкеє
Московської розмови.

Налетіли на /Україну/
Ляхи та москалі,
Сіли жида на оранді,
Землю одібрали.

Ой, сковали козаченьки
Изъ набель орала,
Та на пана, та на жида
Орать в полі стали.

Прийшли, усе позабирали
И волю, и дощ,
Вже не чути спів веселих,
Що лились по полю.

Не весело на Україні -
чужу мову чути,
Стогнуть, плачуть у неволі
Голоднии люде.

На панів своїх роблячи
Днь-нічъ безъ спочину,
Забувають Українці
Славну старовину.

Забувають, не забудуть
Деяки, гарненько
Вони дітям все розкажуть
Про Вкраїну-неньку.

18- $\frac{XIX}{XI}$ -83

Дня 19 місяця листопада року неволі 229.

Не хотів би жити я, та що вже раз живу -
Я хочу жити і любити
Людей, і правду, і добро
І їм як довше послужити ...

На чолі б бути не хотів, та що вже раз стою -
Хочу нехибно достояти
І прапор світу і добра
До краю високо держати.

Я б сильним бути не хотів, - та вже що маю раз -
Хотів би до краю зужити
І з плеч недужих тягари
На власні плечі /Ізложити/.

І я зложив, і я несу,
Цап жертвенний народу свого,
Тягар великий ...

В косі риски / / взяті слова, що читаються в рукописи непевно.

Юрій ГАВРИШОК

М О Г И Л А   В.   І В А С Ю К А

Цвинтар

Це не мавзолей

Не білий мармур

Не червоний граніт

Уквітчана проста могила

Пшенична ось стеблина

Зерном майбутнє сповіщає

Вкривай лице червоним покривалом

Це героїв плащаниця

А не стиду колір

Крові на її не знати

Але вони лише уста червоні

Архівне сховище

Папір

Горіли дні

Заснули на віки

Чаючи добайливої руки

Чекаючи очей

Гортай картки

Пріснопоминальні стали оці дні

Усі могли безпам'ятно згоріти

ж

ж

ж

Автомат

Автотранспорт

Автомашина

Автовокзал

Авторучка

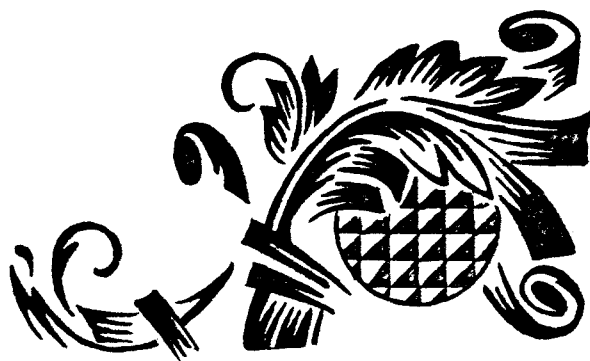
Автомобіль
Автоіронія
Авторитет
Автоеротика
Цебто онанізм

Тролейбус трощить
Трипільську культуру
Тратить швидкість
В"їжджає на шлях
Пасенжері хай оберігаються
Двері замикаюча
Талончіки компостіруюча
Штрафи не платіца
Діпломи получаюча
Харашо работаєца
З жолобів сміюца

На яке нещастя
Мені ждати
Щоб створити
В злиднях шедевр
Просити долю
Будь же злою
Принеси о безсмертя
За терпіння днесъ

Від редакції : Юрій Гаврилук – молодий український поет, студент історичного факультету Краківського Ягеллонського університету. Редактор українського журналу "Основи", що зосереджується на проблемах Підляшшя, зокрема, його історії та етнографії. Автор поетичних збірок "В непромінючому поході" /Більськ, 1986 р./ та інших. Автор поділився з нами враженнями від Києва і Львова 1989 р.

Криптичні нотатки

МИКОЛА ЖАРКИХ

М.О.МАКСИМОВИЧ І ПРОБЛЕМИ КОРЕКТУРИ

Відкритий лист Полікарпу Глібовичу Макрову з приводу його книги "Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича". - К.: Вища школа. - 1986. - 246 с.

Чи знаєте ви, шановне товариство, що то за річ - коректура? Коректура - то є процес виправлення друкарських помилок у щойно набраному тексті, який готується до видання. Для цього з свіжого набору робиться пробний відбиток, у якому шляхом читання знаходяться помилки і шляхом нанесення олівцевих позначок даються вказівки щодо їхнього виправлення. Після внесення цих виправлень робиться новий пробний відбиток, і він знов читається й виправляється, і цей процес повторюється до тих пір, поки в тексті трапляються помилки набору. Тільки після цього друкується основна маса примірників тексту. Ось що таке коректура.

Коректура з'явилася одночасно із винаходом друку. Про це можна здогадатись, спостірігаючи високу якість набору стародруків. Високою увагою до коректури відзначалися й старі українські друкарі. в "Острозькій Біблії" Івана Федорова понад 1 300 000 знаків, і як же мало там помилок! Наші першодрукарі сумлінно ставилися до своєї справи й не хотіли залишити нащадкам незнищими свідчення свого нехлюйства у вигляді типографських помилок. Ця традиція була жива й у 19 столітті, у часи Максимовича, а подекуди збереглася й дотепер.

Подекуди, та не у Києві, не у видавництві "Вища школа", не у 1986 році! Сумно стає за Івана Федорова та його сукцесорів, коли береш в руки згадану вище книжку! До якої міри занепала наша книжкова культура, до якої міри люди, причетні до Федоровського винаходу, збайдужіли до своєї справи, свідчать конкретні приклади.

Навіть з побіжного перегляду стає зрозумілим, що ініціали осіб, наприклад, розглядаються творцями книги як необов'язковий елемент тексту, котрий не має істотного значення: так, аби стояли які-небудь дві літери із крапками біля прізвища, та й гаразд. Але ж прізвища позначають достоту відомих людей! Ось автор "Словаря

живого великорусского языка" Володимир Іванович Даль двічі названий "В.С.Далем" /с.26,32/, а на стор. 95 згадується "Д.И.Даль" - тут вже я не знаю, чи то подвоєний внаслідок помилки В.І.Даль, чи то нова невідома мені особа... Герой війни 1812 р. Микола Миколаєвич Раєвський перетворився у "М.М.Раевського" /с.68, текст російською мовою/, Тимофій Миколаєвич Грановський - у "Т.П.Грановского" /с.105/, Ярослав Іванович Дзира - у "Д.И.Дзиру" /с.125/, Василь Микитич Татищев - у "В.П.Татищева" /с.136/, Олександр Миколаєвич Радіщев - у "Н.А.Радищева" /с.171/, Микола Михайлович Карамзін - у "Н.И.Карамзина" /с.192/, Володимир Боніфатьєвич Антонович - у "В.В.Антоновича" /с.214/, Пантелеймон Олександрович Куліш скорочений на с.219 до "А.Кулиша", С.А.Гедєонов став "Б.Гедєоновым" /с.170/. Найгірше прийшлося Осипу Івановичу Сенковському та Михайлу Петровичу Погодіну: перший на с.7 представлений "С.И.Сенковским", на с.173 - "А.И.Сенковским"; другий - "П.М.Погодиным" /с.173/ та П.П.Погодиным /с.221/. Не кожному щастить дістати по два помилкових написання поруч із правильним...

Та ініціалами діло не обмежується. Прізвища людей інколи також розглядаються як необов'язковий елемент тексту: протопіп Київського Софійського собору Петро Гаврилович Лебединцев на с.144 перетворився у "П.Г.Лебединского" - що за радість з того, що ініціали правильні? Павло Леонти́йович Полуботок на с.129 перетворився у "Полуботко", що не одне й те ж; прізвище Перетц відмінюється, якщо належить чоловікові, й не відмінюється - якщо жінці. Ця остання думка спала мені на с.131: "Это утверждение было научно обосновано советскими исследователями В.Н.Перетц и П.П.Плюсом" - до сих пір я вважав, що "В.Н.Перетц" позначає академіка Володимира Миколаєвича Перетца, а тепер не знаю, що й гадать...

Ви скажете, що все це дрібниці і що всі знають, як звуть авторів "Путешествия из Петербурга в Москву" або "Бедной Лизы", й якими б ініціалами їх не спорядили, все одно ясно, про кого йдеться. Це так, та ось як звуть автора "Свадьбы Кречинского" Сухо́во-Кобилі́на, я, далєбі, не пам'ятаю, а у Вас на с.14 він поданий "А.В.Сухо́во-Кобы́линым", а на с.40 - "Н.В.Сухо́во-....". Доведеться, мабуть, в енциклопедії дивитись, як же його, нарешті, звали. Та це що! А скільки згадується в книзі людей, про яких жодна енциклопедія не сповіщає - де ж гарантія того, що вони названі правильно?

Дати в тексті та посиланнях кілька разів викривлені аж надто кричуще, що в свою чергу підбиває довіру до інших дат, викривлених не так помітно. Наприклад, на с.14 згадується "великий 1798 год" - я довго думав, чим він великий, поки не зметував, що це, імовірно, 1789 рік - рік французької революції. На с.27 - більш прикре непорозуміння:

"Первая встреча М.А.Максимовича с Т.Г.Шевченко произошла в 1848 году. В мае этого года Т.Г.Шевченко выехал из Петербурга на Украину".

В травні 1848 р. Шевченко ніяк не міг виїхати на Україну, оскільки саме в цьому місяці марширував з Орська до Раїму /Т.Г.Шевченко: біографія. - К., 1984. - С.222/. - це очевидне непорозуміння, а от якого ж року, на думку П.Г.Маркова, познайомились Шевченко й Максимович, так і залишилося неясним через друкарську помилку. Далі, 1883 р. М.А.Максимович не міг писати В.І.Одоевському, як це стверджується на с.45, оскільки М.А. помер в 1873 р.; в цієї ж простої причини він не міг написати 1885 р. "Песнь киевлян к русскому царю" /с.70/; в тієї ж причини - передчасної смерті - Б.Хмельницький не міг перебувати в полоні у турків в 1820-1821рр. /с.127/. І Запорізька Січ була зруйнована не 1755 р., як це твердиться на с.207, а 1775, як відомо з інших джерел.

Географічні назви у книзі також не у великій пошані: м.Золотоноша Черкаськ. обл. має граматичну форму однини, тому російською мовою слід писати не "в Золотоношах" /с.33/, а в "Золотоноше"; те саме стосується м.Дубровиці Ровенськ. обл. /с.94/; м.Корсунь Черкаськ. обл. має форму чоловічого роду /не випадково ж його зараз звуть Корсунь-Шевченківський, а не Корсунь-Шевченківська!/.; це в книзі не враховується, і виходить орудний "Корсунью" /с.126,225/ замість "Корсунем". Маєток В.Тарновського Качанівка Чернігівськ. обл. названо "Каченовцями" /с.27/...

Перекручення дат у бібліографічних посиланнях також дуже помітні: "Украина", 1887 р. /с.35/; "Московский телеграф", 1877 р. /с.71/; "Москвитянин", 1943 р. /с.216/; "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца", 1830 р. /с.233/ - всі ці видання у вказані роки не виходили, що є досить відомим; на с. 114 довідуємось, що книга Милиці Василівни Нечкіної "Василий Осипович Ключевский" видана 1874 р., а досі я вважав Нечкіну радянським істо-

риком... Не позаздриш тим людям, що за вказівками П.Г.Маркова спробують приступитися до рукописних матеріалів архіві та бібліотек – якщо наведені викривлення чисел помітні, то як можна помітити викривлення шифрів рукописних матеріалів?

Засоби внести в текст помилки численні, і не всі вони вкладаються у наведені вище класи. Так, на с.208 названа стаття Максимовича "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиан, бывшего в 18 веке" /замість 17 ст./; на с.213 Луцьке братство назване Золинським, на с.144 "Архив Юго-Западной России" набув множини й став "Архивами ЮЗР", на с.198 "Кревская Уния" – слово унія написане з великої літери, а Золота орда – слово Орда скрізь по тексту з малої, хоч традиційно пишеться навики: Кревська унія, Золота Орда.

"Очень внимательно, поистине скурпулезно относился М.А. Максимович к точному отражению исторических фактов, касалось ли это описания какого-либо события, биографии, исторического эпизода или хронологии". /с.206/

Золоті слова! Та якби всі сучасні історики так чинили, наскільки б від того наука виграла! Чому ж П.Г.Марков не робить так? Не може він сказати, що він не знав, як треба... Приклади хронологічної ретельності ми вже бачили, звернемось тепер до подій, біографій, епізодів.

"Знакомство Н.В.Гоголя с М.А.Максимовичем вскоре переросло в тесную дружбу, сохранившуюся до последних дней жизни ученого" /с.20/

Виникає питання – хто ж кого пережив? Гоголь помер 1852 р., Максимович – 1873. Дружать з живими, а не з померлими...

"Русские просветители М.В.Ломоносов, А.Н.Радищев, Г.С.Сковорода... " /с.52/ "Просветительское движение в России в конце 18 – начале 19 века было представлено такими видными деятелями, как Г.С.Сковорода... " /с.77/. На наш час вже досить міцно установилася думка, що Г.С.Сковорода – українець, й більш того, що українці – такий самий народ, як і росіяни, французи та англійці. Чому ж Ви змішуєте росіян і українців в одну купу? Це андаманським або мадагаскарським історикам можна дарувати такий "недогляд", але ж Ви – історик України! Якщо Ви групуєте просвітників не за національною, а за державною ознакою, то слід

було б сказати "просвітній рух в Російській імперії", бо Росія й Російська імперія - то є різні речі.

"Ученые Киевской духовной академии Амросий, Сопиков, Евгений..." /с.132/. Та з якого дива Сопіков став ученим Київської академії?

"Сопиков Василий Степанович, выходец из купеческой семьи. Был приказчиком в лавках московских комиссионеров Н.И.Новикова-Полежаева и Н.Н.Кольчугина... В 1788г. в Петербурге открыл книжную лавку... В 1803 г. Сопиков ликвидировал свою книжную торговлю и по ходатайству А.Н.Оленина был принят помощником библиотекаря в императорскую Публичную библиотеку..." /Книговедение: энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия. - 1982. - С.500/

Де ж тут Київська академія? Ми добре звикли, що учені в своїх монографіях виправляють усталені, але хибні погляди енциклопедій - неже ж Ваша книга започатковує новий період розвитку науки, коли відомості монографій ми будемо виправляти за допомогою енциклопедій? Якщо Вам щось конкретно відомо про контакти Сопікова в Києвом, то слід це було б пояснити, а не обмежуватись списковою згадкою.

"Представители официальной историографии А.А.Скальковский и Н.Г.Устрялов..." /с.142/. Ну, чому Устрялов - представник, я розумію - він підручник історії написав, але чому Скальковський? Він ані підручника не писав, ані при дворі не служив. Поділяти погляди офіційних історіографів - це одне, а бути ним - зовсім інше. Що малося на увазі на с.142?

"В 1320 г. Галицкое княжество было присоединено к Польше" /с.202/ - а насправді в 1349 р.

"Посланец Дмитрия Вишневецкого приехал к Ивану 3-му..." /с.203/ - а насправді до Івана 4-го...

"Казачество /особенно"охочекомонные" или "компанейские"/ в мирное время занимались сельским хозяйством и ремеслом..." /с.204/ - а насправді охочекомонні козаки у мирний час політичним розшуком й переслідуванням різних ненадійних людей, отримуючи кошти з військового скарбу, про що досить добре відомо хоча б зі статті М.В.Стороженка "Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий" /Киевская старина, 1885г., № 7, с.431-457/.

"Экспансионистский характер деятельности иезуитов в Люблинской унии..." /с.209/. Що таке діяльність єзуїтів - зрозуміло,

а от що таке діяльність Люблінської унії? Унія - це документ, що лежить у шафі й нікого не займає. Діють люди, а не папери, й сказати "деятельность унии" може тільки людина, що не володіє російською мовою, котрою вона береться писати.

"Как известно, И.Лобода /.../ проводил двурушническую политику примирения с врагом и потому был казнен казаками как предатель". /с.216/

По-перше, чому "И.Лобода", коли він Григорій? По-друге, кому відомо? Мені доводилось зустрічати у сучасній історіографії якраз ту думку, що висловив Максимович, а саме, що твердження про нібито різкі суперечки між прибічниками Наливайка та Лободи не випливає з документів /Копреева Т.Н. К истории движения Наливайка.- Исторический архив. - 1956, №2, с.146-154/. Навіщо видавати за відоме те, що є дискусійним?

Аналогічну недоречність бачимо на с.220: "... драма "Милость божия" Теофана Прокоповича". Ця думка - також не загально визнана:

"Автор драми невідомий. Дослідники приписують її викладачам поезики і риторики у Київській академії у ці роки - Теофану Прокоповичу або Інокентію Неруновичу" /Українська література 18 ст. - К., "Наукова думка, 1983. - С.670/

"Гетмана /Б.Хмельницького - М.Ж./ поощрял на выступление сам король Владислав 2-й..." /с.222/. Владислав 2-й - це Ягйло, а Владислав Ваза, за прийнятою нумарцією, є четвертим.

"Предатели идеалов гетмана Васлий Невинный, Адам Кисель, Павел Тетеря... /с.224/ Як можна зраджувати ідеали, котрих не поділяєш? Київський воєвода Адам Кисіль на бік Хмельницького не переходив, а тому й зрадити останнього не міг...

"Победа русских войск под Полтавой нанесла сокрушительный удар по экспансионистским намерениям польской шляхты" /с.229/

Та чи знаєте Ви, шановний добродію, кого російські війська розбили під Полтавою? Шведів! Шведів, а зовсім не поляків! Тут навіть в енциклопедію не треба дивитись, а досить пригадати поговорку "пропав, як швед під Полтавою". Розумієте - швед, а зовсім не поляк, котрий на протязі усієї Північної війни був спільником Росії...

"Только через сто лет Правобережная Украина соединилась со своею родною половиною" /с.241/

Це відбулося в 1793 р., а мова ж іде про Коліївщину /1768р./.
Віднімаємо й одержуємо 25 років, а зовсім не сто.

Чи це є приклади ретельного опрацювання фактів й епізодів, котрим уславився Максимович? А скільки ще є у книзі виразів, що здивують кожного знайомого і з російською мовою, і зі здоровим глуздом!

"Ученый разделял их /славянофилов - М.Ж./ критику произво-
ла властей, бюрократических порядков, требования просвещения
и т.д." /с.36/

За що ж такий наклеп на слов"янофілів? коли ж вони критикували ви-
могу просвіти? Автор хотів сказати " слов"янофіли критикували сва-
вілля й вимагали просвіти, й Максимович був з ними згоден, та че-
рез невправність у російській мові у нього вийшло зовсім інше.
І взагалі слов"янофілам якось не поталанило у цій книзі. На с.153
читаємо:

"Нельзя также проводить параллель между этнографическими
взглядами М.А.Максимовича и славянофилов, также писавших о
необходимости изучения украинского фольклора, этнографии и
истории, но в то же время считавших все прошлое явлением от-
жившим и консервативным".

Якби Ви, шановний Полікарп Глібович, так схарактеризували погля-
ди слов"янофілів на іспиті в університеті, то професор неодмінно
попросив би Вас прийти ще раз. А тепер ми книжки пишемо й радіємо,
що ніяких іспитів більше складати не треба...

"Он продолжил материалистические традиции в России о мето-
де..." /с.55/ Якби Ви, шановний Полікарп Глібович, так написали
у вступному творі, то напевно Вам довелось би завітати до прийма-
льної комісії ще й наступного року. А тепер ми російську мову за-
смічуємо безборонно...

"Воззрения Максимовича отражали идеалы небольшой части
прогрессивной разночинной интеллигенции..." /с.64/
- отже, була ще інша, більша частина прогресивної інтелігенції,
що цих поглядів не поділяла?

"Политические симпатии Максимовича колебались между респуб-
ликанской и конституционной монархией..." /с.69/
Скільки років різні книжки читаю, а от про республіканську монар-
хію ще й досі не чув...

"Право на землю было тесно связано с правом на свободу..."
/с.73/. Право на свободу - пречудовий вираз, який, дай боже, стане
крилатим, оскільки він яскраво висловлює думку людини, що не має

найменшого уявлення про свободу. Право - це право, а свобода - це свобода; свобода не є предметом якогось спеціального розділу права, а є необхідною умовою будь-якого права...

"В.И.Ленин особо подчеркивал прогрессивное значение лозунгов о равенстве в условиях абсолютизма". /с.80/

- чи треба це розуміти так, що можливі такі умови, за яких вимога рівності буде реакційною? чи це хотів сказати Ленін?

"Литераторы должны черпать свои идеи из народных масс"/с.84/ - це що, новітнє визначення народності літератури? Сказали б просто, що літератори повинні мати думки ясні і виражати їх так, щоб було зрозуміло народові /якщо Ви це хотіли сказати/, а то ж казна що про Максимовича подумують... І ще зауважу, що процитовану думку не можна визнати ані ясною, ані зрозумілою, ані взятою з народних мас...

"Идеи Максимовича о народном, национальном характере украинской культуры, взаимосвязи ее с отечественной культурой были..." /с.86/

що ж це таке? хіба Україна - не наша вітчизна? хіба українська культура - не наша вітчизняна культура? сказали б "з російською культурою", якщо Ви це хотіли сказати...

"В основу исторических трактовок Максимовичем впервые был положен демократический принцип единства судеб русского и украинского народов и их истории"/с.99/

Впервые в украинской исторической науке в основу всех интерпретаций был положен демократический принцип - рассматривать все главнейшие события в плане исторической обусловленности стремления народа Украины к воссоединению с Россией" /с.218/

Тут чомусь телеологічний принцип названо демократичним. Це явне непорозуміння й наклеп на демократію. Телеологічний принцип, або принцип всезагальної доцільності, твердить, що всі події не просто самі собою трапляються, а слугують досягненню якоїсь гарної цілі. Наприклад, мавпа, узявши вперше в руки камінь, почала тим самим переможне шестя до возз'єднання з Росією. Це з її боку дуже схвально, але при чому тут демократія? що за звичка вживати слова, змісту яких Ви не розумієте?

"С этих позиций он теоретизировал общественный прогресс..." /с.100/ Тут вже я не можу підказати Вам, як висловитись грамотно, бо російською мовою так сказати не можна. Це вираз якоїсь манкуртівської мови, випадково записаний кирилицею.

"Слово о полку Игореве" - памятник исторического братства русского и украинского народов... " /с.118/

Чому? Якщо Ви в питанні утворення українського народу стоїте на позиціях "Тез до 300-річчя", то Ви не повинні говорити про український та російський народи стосовно домонгольських часів.

"Первыми осведомителями летописи были О.М.Бодянский и Н.И.Гулак..." /с.123/

Та чи знаєте Ви, шановний добродію, що таке "осведомитель"? "Осведомитель" у російській мові, якою Ви беретеся писати, означає шпигуна, що спеціально займається стеженням у політичних справах, і ніякого іншого значення не має. За такий літературний подвиг у часи Максимовича Вас Бодянський в Гулаком на дуель би викликали, а тепер ми книжки пишемо й російську мову паскудимо...

"Можно вспомнить также о критическом разборе целого ряда других ошибок, художественных импровизаций, извращении фактов из жизни и деятельности Б.Хмельницкого и т.д., отраженных позднее И.Я.Франко, Д.И.Багалеем, И.П.Крипьяткевичем и др." /с.128/

Оскільки у російській мові є правило узгодження в числі, то виходить, що І.Я.Франко та ін. засвоїли й відбили не критичний розгляд Максимовича, а саме помилки та імпровізації. Так через невправність П.Г.Маркова у російській мові постраждали Франко та ін.

"Ломоносов утверждал, что единственным критерием оценки того или иного произведения может считаться лишь одно: полезно ли то или иное произведение народу и отечеству, служит ли оно идеалам прогресса, укрепления могущества и славы своей родины". /с.136/

Не знаю, чи справді так казав Ломоносов, та якщо казав, то дуже зле, бо критерієм оцінки наукової праці може бути тільки істина, а ніяк не користь і не зміцнення могутності. Конструктори газенвагенів та архітектори Освенціма також вважали, що зміцнюють могутність, - то що ж, і вони можуть виправдовуватись Ломоносовим?

"Т.Г.Шевченко /.../ впервые диалектически обосновал истоки крестьянского быта..." /с.150/

Ця беліберда ніколи не стане крилатим словом /навіть з божою поміччю/ тільки через те, що задовга. І взагалі слову "обосновать" в книзі не пощастило /так само, як М.П.Погодіну й слов"янофілам/:

"М.А.Максимович пытался обосновать свои исследования определенным философским смыслом..." /с.155/

Ось другий приклад ще не описаної хімічної реакції, коли обгрунтування, поєднуючись в одній фразі з філософією, дає дурість...

"Обряды, традиции, одежда и т.п. этнографические экспоненты ... /с.154/ Экспонента - це показникова функція з основою, рівною основі натуральних логарифмів. Може, компоненти ? Чи для Вас це одне й те ж?

" Неверно суждение, что в большинстве украинских песен звучат унылые мотивы. Такими выводами, в частности, украинские буржуазные националисты стремились принизить несгибаемый дух украинского народа..." /с.158/

Згідно цього вчення, пісня "Во поле березонька стояла" з її гостро мінорним ладом повинна принижувати дух російського народу /чи не російські буржуазні націоналісти її вигадали?/, а Кримхільда, що оплакує Зігфріда - дух німецького народу /от її напевно німецькі буржуазні націоналісти вигадали/, й ці народи тільки через власну глупоту пишаються цими творами - не розуміють, що вони їх принижують і що то взагалі підступи буржуазних націоналістів /чи то пак жидо-масонів й гебелівської пропаганди/.

Чи справедливе твердження про сумніш й чи насправді націоналісти його висловлювали, я не знаю; займемось краще іншим питанням - чи справедлива та потаємна думка, що Ви їм /власне кажучи, йому, под під описовою назвою "українські буржуазні націоналісти" Ви конкретно розумієте одного Куліша/ приписуєте? По-перше, сама наявність таємної думки не безспірна, бо існують люди, що міркують не задля того, щоб кого-небудь принизити, а тому, що вважають свої міркування правильними, тому, що бажають відкрити істину, а не провести таємну думку. По-друге, Ви приписуєте їм /йому/ таку дивну таємну думку виключно для того, щоб довести, що вони /він/ - люди нехороші. Але тут Ваші пальці знати: естетика, згідно якої сучасна пісня позначає звиродніння народу, скрипка здатна виражати переживання тільки негативних персонажів і лише барабан - позитивних, що гарний твір мусить мати більше окличних, аніж питальних знаків, більше мажорних, аніж мінорних гармоній - така естетика була створена під керівництвом А.О.Жданова й мала кредит тільки у 1934-1955рр. /див. книги: Советское музыкальное искусство в ЦК ВКП/б/- М., Правда, 1948г. - 171с.; Первый всесоюзный съезд советских композиторов: стенографический отчет. - М., 1948г. - 455с. - у яких вчення про скрипку й барабан викладено так зрозумі-

міло, що аж очі до лоба самі лівуть/. А в епоху Куліша міркували простіше, мовляв, скрипка – то є просто скрипка, а знак питання – то ж є просто знак питання, а зовсім не підривні знаряддя, й вживання їх аж ніяк до властивостей нашого народу не стосується. Ніхто не повірить, що таку таємну думку міг мати Куліш, й її висловлювання шкодить зовсім не Кулішеві, а П.Г.Маркову.

"В связи с описанием адекватных тем..." /с.196/ А цей вислів що мусить означати? Нащо вживати таке слово, яке мало що незрозуміле, до того ж космополітине й плазуче?

"П.А.Кулиш писал, что причиной освободительной войны было оскорбление эфемерных "чувств человеческого достоинства"... /с.221/

Слова "чувства человеческого достоинства" узяті Вами в лапки, щоб показати, що вони – кулішеві, щоб, крий боже, ніхто не подумав, що Ви їх можете сказати, хоч нічого специфічно кулішівського й буржуазно-націоналістичного в них нема. А ось визначення "эфемерные" належить Вам й не робить Вам честі. За що така зневага до такого сильного й благородного почуття? неже тільки від того, що воно Вам незнайоме? Дуже сумно, коли це так... Сказали б простіше: "Максимович вважав, що образи людської гідності недосить для повстання, і я з ним згоден" – так і думка Ваша була б збережена, й властивості людської гідності, що не стосуються до справи, вціліли б.

І ще один лейтмотив Вашої книги не можна минути без зауваження:

"...низкопоклонство перед Западом... прогулки по чужеземной слякоти/с.17/ низкопоклонство перед западной исторической наукой... наносы иностранщины и космополитизма /с.101/ космополитизм... слепое подражание иностранному /с.112/ услужливо преклоняется перед западными историками /с.142/ "благоприятное" преклонение перед иностранными авторитетами... /с.141/ преклонение перед Западом, заимствование /с.153/ "заморское богатство – пустоцвет /с.154/ низкопоклонство перед Западом, антинародность и, следовательно, реакционность /с.168 космополитические идеи того времени /с.171/ идеи космополитов об иностранном заимствовании /с.187/"

– всього 11 разів повторюються у Вашій книзі ці огидні вирази. Чим не лейтмотив? Це не є випадок – це є система. Тільки буржуазні націоналісти, котрих Ви, за моїми підрахунками, згадуєте 22 рази, здатні конкурувати з цим лейтмотивом. А чи знаєте Ви, що значить слово "космополітизм"? Я не став би задавати такого питан-

ня, якби попередніми прикладами не був переконаний, що у Вас є дуже шкідлива для літератора звичка вживати слова, котрих Ви не розумієте. Так от, самі по собі слова "космополітизм", "плазування" і т.п. не значать нічого, але це не просто ніщо, а таке, що набуває змісту більш чи менш загрозливого в устах людей злісних й безсоромних. Якби Іван Шви́дрович Довгочхун писав донос на Івана Івановича Перерепенка не в 1835 році, а у 1948, то він, безперечно, назвав би Івана Івановича не дурнем з писаною торбою, а космополітом. Он хтось з бородою по вулиці пішов – він космополіт! он інший джинси начепив – він плазувальник! а тому хапай їх за комір і тягни до найближчої дільниці! Так, ці слова не значать нічого, та в 1948 році під їхньою сінною здійснювалося цькування й викорінювання недобитків нашої інтелігенції, винної лише в тому, що хтось колись обізвав її прошарком. Чи знаєте Ви про це? Ахжеж, знаєте! Сама насолода, з якою Ви вживаєте ці безглузді бойські гасла, говорить про це. Отже, виходить, Ви

Не с теми, хто бился,

А с теми, хто бил   /Е.Евтушенко/

і висліховувати розп'якування про прогресивність Максимовича від такої людини – образливо для відчуття людської гідності /зовсім не ефемерного, як Ви вважаєте/ – так само образливо, як слухати Малюту Скуратова, що вихваляє Олексію Васманову "Систінську мадонну" не за що більше, як за гуманізм її автора...

Так що зрештою добре, що Ваша книжка вийшла такою неоконечною – так вона, принаймні, нікого не обдурить, і Максимович цілий буде.

Мені скажуть, що рецензія вийшла дріб'язковою – це дійсно так, але то, далєбі, не моя вина. Я ж хотів розповісти, що з часів публікації книг Д.Х.Острянина /Світгляд Максимовича. – К., 1960/ та М.Г.Глухенького /Михайло Максимович: біографічна повість. – К., 1969/ один тільки П.Г.Марков тримає прапор вивчення спадщини Максимовича; я ж хотів нагадати, як П.Г.Марков ще п'ятнадцять років тому /у книзі "М.О.Максимович – видатний історик 19ст."/ виголосив програму вивчення й популяризації творчості Максимовича /підготовка біобібліографії ученого, видання зібрання його творів, відкриття на будинку Київського університету меморіальної дошки на честь його першого ректора, а у Михайлівій Горі – музею Макси-

мовича/; я ж хотів нагадати, що з цієї програми досі не зроблено нічого; я ж хотів здивуватись, чому, незважаючи на це, П.Г.Марков не нагадує про свою програму у новій книзі... Ет, що й говорити! Багато чого я хотів, та що ж я можу зробити проти усталених правил? Спочатку коректура - потім література; спочатку каліграфія - потім історіографія; спочатку граматика - потім філософія. Так з часів Острозької академії та Івана Федоровича у нас повелося - то чи ж личить нам цю традицію міняти? Давайте спочатку визначимо, українці ми чи манкурти? ефемерне відчуття людської гідності чи реальне? чи маємо ми свободу, чи тільки "право на свободу"? Визначившись у цих питаннях, ми й спадщину Максимовича зможемо досліджувати плідніше, бо щоб міркувати про діяча культури, треба нам свою власну культуру піднести хоча б на той рівень, на якому наш підопічний стояв.

11 листопада 1988 р.

Пост-скрипtum: я таки подивився у "Літературній енциклопедії", як звали драматурга Сухово-Кобиліна. Вийшло - Олександр Васильович. Таким чином, не можна так категорично казати, що книжка ну зовсім нікчемна: поруч з окремими недоліками у неї є і певні достоїнства. Так, якщо на с.40 ініціали Сухово-Кобиліна викривлені, зате ж на с.14 вони вказані правильно.

Ю. Кочержинський

ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІІ І ЗАЯВ
про "Скіфську Одісею",
або

Нарід один у трьох творах:
ПЛУГ, ПІРНАЧ І СВИСТУНЕЦЬ

Документальна повість

Присвячується ЛІНІ Василівні КОСТЕНКО

I
6 000 - 5 000 років
ПЛУГ

Камінний вік минув чи не минув,
Вік мідний чи прибув, чи не прибув,
Зустрілись мідь і камінь по-над Лугом:
Енеоліт, перехідний поріг -
А над Дніпром вже змайстрували плуга
І вже орали перший переліг,
Перегорталась чорна скиба туго,
За лемеша оленячий був ріг.
Як вірити попам, нарід тут жив поганський *,
А от Олень на плуг знайшовсь Гігантський,
Авжеж, отой, що з мамонтами пасся.
А ріг його вже на леміш придався!
А як порився археолог в смітниках,
Худобу розпізнав він по кістках:
Цілком панує кінь в Лівобережжі
(То мо" й гасали вже номеди в тім безмежжі?
Але ж подумати - було воно коли!)
Ну а в плугатарів правобережних
Уже й тоді були тяглом воли.

А грек того не знав. І ми того не знаєм,
Видань бо спеціальних не читаєм.
(А популярні ще про це не згадують,
Бо вказівки такого не загадують).

---

* Автор помиляється. Поганськими обзивали наших предків, котрі жили значно пізніше, всього якихось 1000 років тому. "Як вірити попам", світ взагалі створено 5508 року до нашої ери.

II

7 000 - 6 000 років

ПІРНАЧ

В Історії війни Бородино
Увічнено в своїй кривавій славі,
Лиш знають фахівці - було Іще одно
(А може й е?) Бородино² в Молдаві.
То ж, хто не чув, - візьми собі на карб:
Існує срібний Бородинський скарб.

Іще тривав камінний Неоліт,
І матер"яли всі були природні:
Кістки, каміння, дерево. Як слід,
Таки й метали. Тільки самородні.
Ніхто не знав ще явленого чуда -
З зеленої руди - червону мідь³,
А до простої залізяки буде
Ще череда отих тисячоліть.

А що тоді, в часи неолітичні,
Шановні предки та були практичні,
То з самородків тих робили не монети,
А виробничого призначення предмети.
(А коли срібло - матер"ял Інструментальний,
То може, й плуг із золота - реальний?⁴

Якби мені фантазія Костенко,
Я вигадав би прашура хутенько,
Як він ті речі віз кудись, (чи ніс,
Бо ж мабуть не було Іще коліс?)⁵,
Як заховав від когось-чогось в ліс,
Як під примітним дубом закопав,
І через віщо звідти їх не взяв ...
Якби ж, якби ... Але цієї миті
Я бачу ось на чорнім оксамиті
Майстерно куті** древні експонати

**Автор знову помиляється. Бородинські "експонати" виконані методом ЛИТВА - тим самим, якому в Києві присвячено цілий Інститут (а що на вивісці Інституту написано "ЛИТТЯ" - не вірити очам своїм).

Не з ширпотребом, справді ж, їх рівняти! -
Ось вістря для списа, ось ніж, А ось ...
А ось ... Не вірь, хоч заріж!
Перед очима зовсім щось незвичне,
А головне - суґубо непрактичне:
Пруток, а чи держак - тримати у руці,
Як паличка, а в неї на кінці ...
А на кінці (невже містифікатор?) -
Ракетний? Бомбовий? Авжеж - стабілізатор!
Чи в кам"яному віці було звичне
Опірення аеродинамічне?
Та він існує, екзистує, є -
На превелике подивовання мое -
У кам"яному віці срібний, бач,
Колись-то звичний в цих краях
ПІРНАЧ⁶.

І цього грек не знав. Та варто знати нам,
Камінних Бородинців прасинам.

III

5 000 років

СВИСТУНЕЦЬ

Закінчив в Сімферополі Істфак
І призваний у армію був Шишкін,
Але що був він трошечки дивак,
То він крім служби прихопив ще лишку.
В центральне управління картографії
Надходять фотознімки території,
А Шишкін має перебрати їх,
А потім їх на карти перетворює -
Таке його відповідальне діло,
Щоб карти в нас штабні не застаріли.
Але ті фотодані авіації
Несуть крім того уйму Інформації,
І Шишкін той, Історик за освітою,
Не міг її, звичайно, не помітити.
Щоб не вдаватись в популяризацію,

Про археологічну авіацію
Скажу лише - він знавсь на цій методі,
Та й годі.

Поховані міста, загублені шляхи
Відкрилися його очам цікавим -
Південно-західний куток СРСР
Піднявся з небуття Іще незнаним.
Десятки міст, великих і малих,
нитки шляхів звиваються між ними.
Хто жив у тих містах? Коли?
Чому вони лишилися нікими?
А в деяких містах - і вулиці й двори
Помітні як з пташиного польоту.
Іди, копай, Відкопуй і бери.
Для археологів - небачена робота!
В Москву і Ленінград шатнувся капітан,
Та фахівці amatorів не люблять -
Згадаймо Шлімана⁷. Коли не вийшло там -
На Україну, чи не приголублять?
Тут молоді і легковірні хлопці,
Як кажуть, клянули, ковтнули причіпне,
Бо це ж не десть в далекій стороні:
Черкаська область і район Тальне⁸.
Хоч я й сказав, що хлопці легковірні,
Але признаюся, не втерпів би і сам,
Якби побачив плани достовірні -
Та ж вірять люди часом чудесам.
А чим не чудо: ось центральна площа,
Вусібіч вулиці, як промені, струмлять,
Хоча над ними чорнозему товща,
І чорнозем щороку тра орать.
Прийшли в правління. Люди тут лояльні.
Хоч треба по зерну давати план,
Закінчивши кампанію збиральну
дали копати шурфи і котлован
З умовою: засипати тї поранки,

Зрівняти ґрунт до зяблової оранки
(Як бачим, ще далеко до Ідеї
Оформити, ну як хоча б Помпеї)?
Я там не був. Я бачив тільки слайди
І вийняті з землі миски, горшки
(Миски - точнісінько як довоєнні, справді,
А горщики - то зовсім не такі),
Грузила глиняні від ткацького верстата,
Шліфовані сокири кам'яні,
І мідний серп, мініатюрні статуї
(зображені чомусь жінки одні).
Не знав, як на це дивився фахівець,
Але мене вразив у серце
СВИСТУНЕЦЬ.

Мое сільське дитинство босоноге!
Хоча й були уже кремні цяцьки,
Ще зберігались іграшки убогі,
Я ними гравсь. Не знав, що їм - віки ...
Абстрактний звір. Дмухни йому у хвіст -
Почуєш тихий мелодійний свист.
Та ж п'ять тисячоліть! Куди твої віки!
А СВИСТУНЕЦЬ - точнісінько такий.

А місто - триста га. (Звичайно, треба знати,
Що Вавилон тодішній - півторага,
Мохенджо-Даро - сімдесят і п'ять).
От викопати все! Ото вже диво буде!
Коли ж і так уже чудес тих тьма.
Але, подумавши, то тут найбільше чудо
Не те що є, а те, чого нема:
На триста га осель родинних¹⁰
ПАЛАЦІВ, ХРАМІВ І УКРІПЛЕНЬ - НІ ЄДИНОГО!

Палаців не було - панів вони не мали?
І не було фортець - не воювали?
А без панів, без воєн, очевидно,
Не знали злиднів?
(Фортець й в Мохенджо-Даро не знайшли.
Невже колись часи такі були?)

А Грек? Чи був тут грек? Не май собі мороки:
Загарба Грецію аж через тищу років.
А Скіфа ще чекати тисяч зо три.
То свистунця зліпив з них котрий?

Але той Грек – правдивий чоловік:
Згадає він, що був Золотий Вік.

Х   Х
                            Х

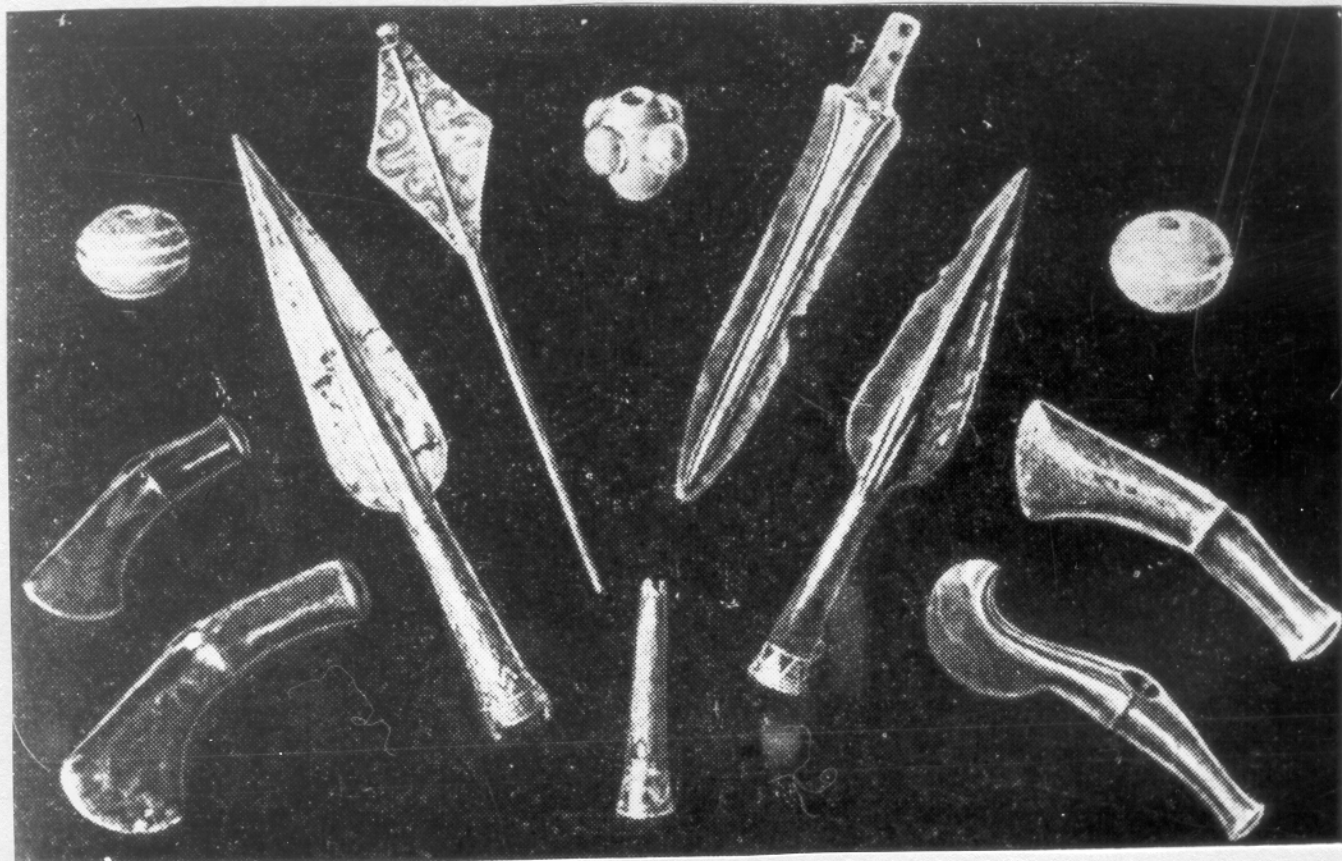
Було цікаво це почути і побачити,
Але попутно маю тут зазначити,
Що є життя: робота, плани, звіти,
Колишня жінка, хата, діти,
Радгосп, овочебаза і відрядження,
Хвороби і громадські навантаження –
Коротше, до наступних кроків
Я вдався через кілька років,
Щоб розпитати в Інституті до пуття
Подробиці про дане відкриття.
Моїм питанням вкрай були здивовані:
– Це відкриття давно уже скасовані,
І легковірні хлопці-диваки
Повизнавали власні помилки.
– А свистунець?

А свистунець не кається.
Він глиняний. Чого такий злякається?
Купив торік в Сорочинцях, то й знову є
У мене свистунець. Модернізований.

Далі буде.

ПРИМІТКИ АВТОРА.

1. "панує кінь в Лівобережжі" – тут уперше на планеті приручено коней. "Плугатарі правобережні" могли запозичити одними з перших.
2. "А може й є? Бородино" – біля 55 км на південь – південний захід від Бендерів, тепер – Білгород-Дністровського району Одеської області.

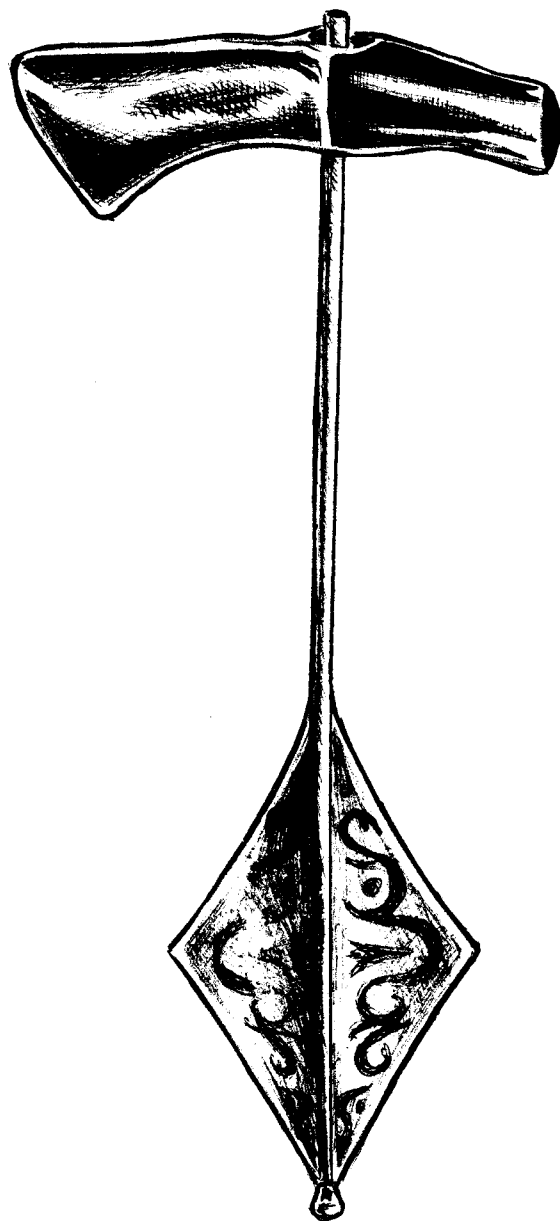

Вироби з Бородинського скарбу

3. "не знав ... мідь" - Бородинський скарб відносять (Нариси з Історії українського мистецтва. Під ред. В.Г.Заболотного. К.:Мистецтво, 1966) до II тисячоліття до нашої ери (4 000 - 3 000 років тому), до бронзового віку. З цим легко погодитись, якщо знайти пояснення:
- а) Чому не має бронзових знарядь?
  - б) Навіщо робили срібні знаряддя, коли б були вже міцніші бронзові? (Відомо, що коли знайшлися міцніші крицеві - від бронзових відмовились).
  - в) Чому присутні кам'яні сокири? (Співіснування кам'яних і металевих - мідних - знарядь характерно для неоліту - Трипільської культури 6 500 - 4 500 років тому).
4. "плуг із золота реальний?" - Друге начало термодинаміки в теорії Інформації формулюється так: У жодній системі кількість Інформації на виході не може бути більшою, ніж на вході". Чи ж така Інформаційна система, як фольклор, не підлягає цьому законові природи? Шлімен довів, що легендарна Троя була "на вході", в дійсності. Сьогодні міфічний Золотий Вік - археологічний факт. Що на черзі?
5. "не було іще коліс?" - найдревніше (6 000 років) колесо знайдено в болгарському селі Беково. На другому місці - на тисячоліття молодше - колесо з Месопотамії. Але ж від Болгарії до Бесарабії ближче, ніж до Месопотамії, то, може, й колесо докотилося сюди раніше - ті речі міг хтось везти?
6. "пірнач" - у тих же "Нарисах..." цей предмет має іншу назву - "шпильки". З цим теж можна погодитись, якщо уявити собі вживання шпильки таких розмірів (завтовшки півтоп'риця, завдовжки як три леза сокири і з шириною "ромбовидної вкріпки" як у найширшій сокири (див. фото), та ще-й тупої, без вістря на кінці, тобто не призначеної на протикання. В російському оригіналі вона йде під назвою "булавки", але булавочка - штука тонка ... лінгвістично, через неоднозначність. Хто пам'ятає з дитинства:

... із причіпка на лавочку,
знайшов собі булавочку -
сюди - мах, туди - мах,
стару каргу - по зубах!

Невже шпилькою?

Сокира і "булавочка" з Бородинського скарбу (в одному масштабі)

7. Шлімен - аматор. Повісивши Гомеровій "Ілліаді" (яку офіційна наука вважала міфом) відкопав Трою.
- 8 "район Тальне" - село Майданецьке
- 9 Помпеї - там відкопано місто, залите прозорою пластмасою і пороблено містки-хідники для туристів, щоб дивилися на житла предків, як у воду.
- 10 "осель родинних" там і 575, дво- і триповерхових, площею до 500 м² і більше (Р.Белоская, Ровесник Ура и Аккада на Днестре) (Зна- ние - Сила. 1975, № 10, - С.20-23). За сьогоднішньою нормою - 13 м² на душу - це 60 577 душ, а в кожній сім'ї на 500 м² по 3 в душ. Цікаво: тоді були "норми" більші чи менші? А 300 га на і 575 сімей - по 19 - 20 соток на сім'ю, з них 250 м² хата (500 м² на два поверхи) саду-городу - 17-18 соток, менш ніж півсотки на ду- шу - то таки місто, а не село.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Поки рукопис шукав видання, в "Молоді України" за 24.09.87 з'явилась публікація Володимира Масарика "Сенсаційне відкриття в археології", присвячене розкопкам у Тальнівському районі (вперше після мовчанки з 1975 року). Згідно з новими даними це місто удвічі більше, ніж думали спочатку: не 300 га, а 600, не півтори, а три тисячі жителів. Згадується також, що воно не єдине, "під Звенигородкою ... знайшли майже однакове" (а скільки їх усіх на Шишкінській карті! - Ю.К.). Вживаються терміни "протоцивілізація", "цивілізація". Будемо сподіватись, що незабаром Протоукраїнська цивілізація стане у всьому світі таким самим звичайним фактом з шкільного підручника, як Шумерська чи Протоіндійська. Цілком діалектично, у вказаній публікації крім досягнень є й втрати: зникло ім'я першовідкривача Костянтина Шишкіна (чи, може, це компенсується появою імені члена-кореспондента АН УРСР І.І.Артеменка як керівника?). Так іде гласність: від німоти ("Ми измолчались? Нет, мы изолгались!"), через напівправду, до правди-істини і правди-справедливості. Нехай іде. Хай наступним кроком буде публікація повної Шишкінської карти (а то як її читати по одному місту за чортову дюжину років - стане на кілька століть!), присудження за неї Шишкіну вченого ступеня доктора Історичних наук *honoris causa*, балотування його в члени-кореспонденти Академії наук (може пощастить більше, ніж Єлізарову в Медичній?), організація в Інституті археології АН УРСР відділу Протоукраїнської цивілізації і запрошення на посаду керівника цього відділу Костянтина Батьковича Шишкіна.

Микола ЖАРКИХ

МОДЕЛЬ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ВУЛКАНА

Маслов В.П., Мясников В.П., Данилов В.Г.

Математическое моделирование аварийного

блока Чернобыльской АЭС. - М.: Наука,

1988 г. - 144 с.

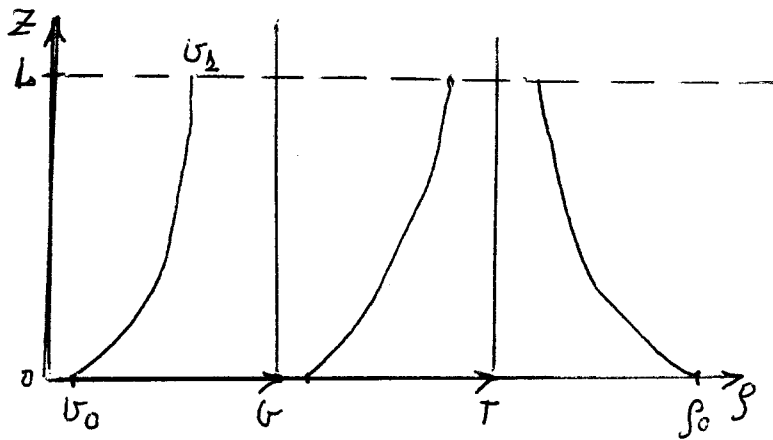
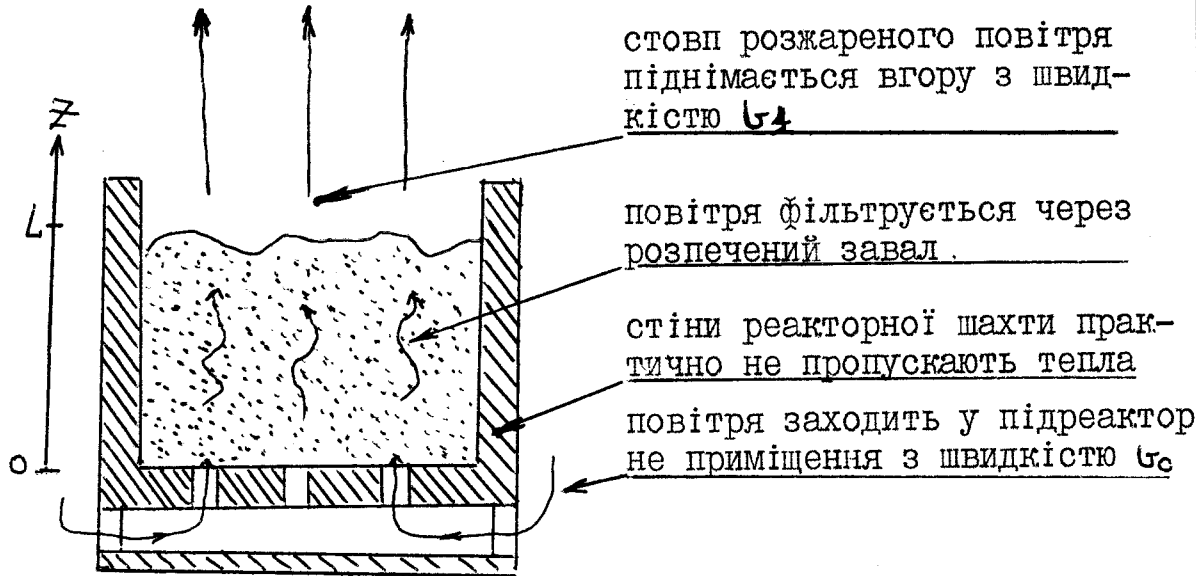
Прислів'я каже : якщо знав, де впаду - соломки підстелив би. Це твердження носить, висловлюючись сучасно, характер постановки проблеми : щоб запобігти шкідливим наслідкам яких-не-яких дій /таких, що можуть привести до "падіння"/ і прийняти заходи по пом'якшенню або повному знешкодженню цих наслідків /"підстилення соломи"/, треба мати чітку уяву, де, коли й якої саме шкоди можна сподіватись /знати, де впаду/. Звалилася з верху висотної будівлі цеглина - де вона впаде ? Запустили потужний аміакопровід - що буде, коли він лусне ? Оголосили вільну торгівлю - де зафіксуються ціни ? Щоб підстелити соломки у всіх цих та й багатьох інших випадках, не зле було б мати в кожному випадку математичну модель, за допомогою якої можна було б моделювати різні сценарії поведінки об'єктів, не турбуючись про цілість наших кісток. Особливо гостро стоїть питання математичного моделювання різних аварійних та катастрофічних ситуацій, через те, що ніяких можливостей натурального експериментального вивчення їх немає /крий нас боже від таких натурних експериментів, як чорнобильський вибух або землетрус у Вірменії !/. Найяскравіший приклад користі від такого моделювання - це модель кліматичних наслідків ядерної війни. /Перша радянська публікація з цієї проблеми : Александров В.В., Стенчиков Г.М. Об одном вычислительном эксперименте, моделирующем климатические последствия ядерной войны. - Журн.вычислит.матем.и матем.физики. - 1984. - т.24. № I. - с.140 - 144; після неї з'явилась ціла низка статей в інших, зокрема, науково-популярних журналах/. Результати цього моделювання настільки ясні й вражаючі, що вплинули навіть на

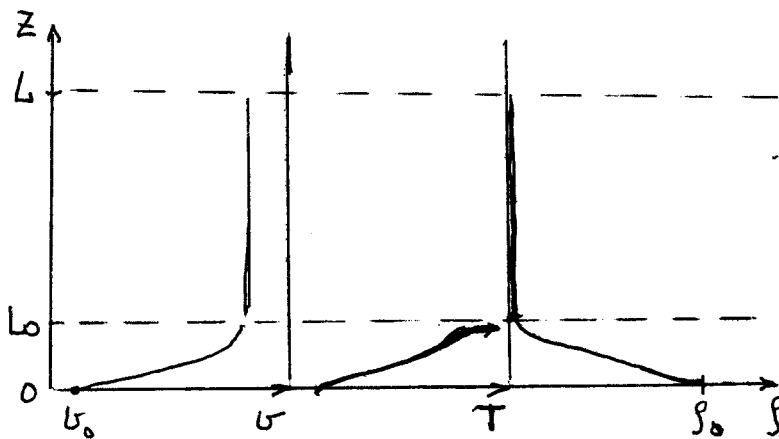
стрій думок політичних лідерів : тепер ми вже настільки звикли до думки, що в ядерній війні не може бути переможця, що від ядерної зими загине вся біосфера, що навіть на тих територіях, що не зачеплені безпосередньо ядерними ударами, життя стане неможливим, - ми настільки до цього звикли, що не віриться, що всі ці наші переконання пішли від тієї непоказної статті в "Журналі обчислювальної математики".

Рецензоване видання належить до типу робіт з математичного моделювання катастрофічних ситуацій. Тема її - математичне моделювання процесу природної конвекції повітря крізь завал, що утворився в реакторній шахті четвертого блоку ЧАЕС після вибуху. Виявлено, що головний канал відводу тепла - це розігрів повітря, що фільтрується крізь завал. Конкретно це виглядає так /мал.І/: завал моделюється розподіленням у просторі джерелом тепла /походження цього тепла - розпад радіоактивних речовин або горіння графіту/. Це джерело є пористим і проникним для повітря ; повітря, що знаходиться всередині завалу, розігрівається, густина його зменшується і воно під дією архімедової сили починає підніматись вгору - так само, як піднімається вгору струм розігрітого повітря над багаттям. Внаслідок цього у підреакторних приміщеннях виникає тяга, яка засмоктує зовнішнє повітря у приміщення і потім - в низ завалу. Стационарний стан цього процесу відповідає спокійному протіканню процесу остигання завалу і характеризується сталими у часі швидкістю повітря, його температурою, швидкістю відводу тепла і т.ін.

Головне відкриття, яке зробили автори книги - це встановлення безрозмірного критерію реалізації цього спокійного стационарного процесу. Вони виявили, що стационарно процес остигання протікає не завжди, а лише тоді, коли загальна потужність джерела тепла, котрим є завал, менше певної величини /ця остання пропорційна перерізу завалу і зворотно пропорційна гідродинамічній проникності пористого середовища завалу - див.формулу на

Мал. 1. Стационарний режим охолодження реактора : швидкість v і температура T на виході збільшуються, густина ρ - зменшується.

Мал. 2. Криза тепловідводу : на висоті L_0 густина повітря знизилася до нуля, температура там і вище необмежено зростає. Змальований стан є нестационарним.

с. 13/. А от коли загальна потужність джерела більше цієї величини - стаціонарний процес стає неможливим і протікає тепловий вибух.

Якісно це можна зрозуміти так /мал.2/ : коли тепло в завалі виділяється дуже інтенсивно, то повітря розігрівається відповідно дуже сильно; але густина його при цьому може зменшитись лише до нуля /точніше, до якоїсь малої величини/, і архімедова сила, яка визначає швидкість фільтрації повітря крізь завал, також не може перевищувати свого максимального значення, яке було б досягнуте, коли густина повітря в завалі досягла б нуля. Отже, архімедова сила і швидкість повітря в завалі не можуть зростати необмежено з підвищенням потужності джерела тепла. З другого боку, потік тепла, котрий виноситься повітрям з завалу /в стаціонарному стані він мусить дорівнювати потужності джерела/, пропорційний густині повітря, його температурі та швидкості на виході з завалу. Швидкість, як ми бачимо, обмежена, а густина повітря зменшується обернено пропорційно його температурі /оскільки повітря на виході з завалу має сталий тиск, рівний атмосферному/. Таким чином, інтенсивність конвективного потоку тепла обмежена, і коли потужність джерела більша, аніж здатне відвести повітря, настає тепловий вибух.

Цей результат, очевидний з якісних фізичних міркувань, прецінь, не був зрозумілим до того, як були сформульовані й проаналізовані рівняння руху повітря в завалі /до речі, вся робота по цій книзі була виконана у рекордний строк - за один місяць/. Як же нам тепер стелити соломку, щоб м'якше було падати після вибуху реактора ? Оскільки тепловий вибух майже з необхідністю супроводжується додатковим руйнуванням конструкцій реактора й викидом радіоактивних уламків його активної зони, то краще цього вибуху не припускати ; вигідніше для нас досягти стаціонарного процесу конвективного сотигання. Оскільки потужність джерела тепла задана і від нас не залежить, - так само як і переріз реакторної шахти, - то єдиний параметр, за допомогою якого можна вплинути на режим

остигання, є гідродинамічна проникність завалу. Якщо завал є рихлим, утвореним з великих уламків, то його гідродинамічна проникність велика і процес остигання може бути стаціонарним; якщо ж він утворений з малих уламків і є щільним, то його проникність маленька і можливий вибух. Якщо проникність завалу зменшується знизу вгору, ситуація вибуху досягається легше, ніж при однорідній проникності /с.13/. Якщо зверху на гарячий завал накидати легкоплавких речовин /свинець, бор, який утворює легкоплавке скло/, то вони, частково розплавившись, утворять щільну малопроникну пробку і... сприятимуть тепловому вибуху. Ет, якби знати, де впаду...

Багато героїзму виявили вертолетники та інші працівники на ЧАЕС, затикаючи палаюче жерло четвертого блоку, але їхній героїзм виявився не тільки зайвим, а навіть шкідливим :

"Сразу после взрыва фильтрация газа через активную зону реактора возникла вследствие его нагрева как активной массой поврежденных и разрушенных ТВЭЛ, так и горением графита. Сброс в активную зону песка, глины, доломита и свинца, понижая температуру в активной зоне, одновременно уменьшал проницаемость образующегося завала. В результате снижения проницаемости завала и уменьшения потока воздуха через активную зону произошел повторный разогрев завала в шахте реактора, но уже при его малой проницаемости. При этом оказалось нарушенным условие существования стационарного режима. Это привело к развитию режима "сухого кипения" и повышению радиационных выбросов в период 3 - 5 мая 1986 г. "Сухое кипение" в завале обусловило его разрыхление и, возможно, дополнительный вынос активной массы топлива из шахты реактора. После выбросов в период 3 - 5 мая 1986 г. сформировалась такая конфигурация источников тепла и проницаемости завала, при которой естественная фильтрационная вентиляция завала оказалась достаточной для реализации режима стационарного охлаждения. Переход к стационарному режиму фильтрования привел к тому, что интенсивность радиоактивных выбросов резко упала /на несколько порядков/. /с.14-15/.

Обережно і тактовно, але досить ясно автори говорять, що борці з аварією на ЧАЕС не знали, де стелити соломі, і наробили через те багато дурниць :

"Неожиданность полученных здесь новых результатов обусловлена тем, что в технических приложениях задачи, подобные рассмотренным здесь, не возникали. Технический и лабораторный опыт, необходимый для построения на интуитивном уровне правдоподобных сценариев поведения таких систем, отсутствовал. Поэтому специалисты, непосредственно участвовавшие в ликвидации последствий аварии на четвертом блоке ЧАЭС, столкнулись с новыми для них физическими явлениями; и работа их была существенно осложнена этими обстоятельствами" /с.15 - 16/.

Отже, до низки правил ліквідації аварій типу "не можна заливати палаючий натрій водою" додається тепер правило "не можна запобігти виверженню вулкана, затикаючи його жерло". Тепер ми знаємо, - щоб відвернути це виверження, навпаки, треба розширювати жерло, щоб покращити умови охолодження розпеченої маси всередині вулкана. До речі, розмірковуючи над цією книжкою, я вперше збагнув не тільки механізм вибухів при виверженнях вулканів, а й механізм фонтанівання гейзерів - адже процес викиду пари й гарячої води гейзером є процесом остигання розпеченої маси порід за рахунок конвективного відводу тепла, тобто принципово той самий процес, математична модель якого побудована в рецензованій книжці.

Я не буду нічого казати про надзвичайно красиві розрахунки поширення хвиль у завалі, наведені у розділі 3, про викладені у розділі 4 результати осереднення рівнянь руху повітря в середовищі зі швидкозмінними у просторі джерелами тепла /які мені уявляються більш-менш очевидними/. Я на закінчення хочу сказати, що ця книжка є важливим доказом потужності й важливості сучасного теоретичного природознавства. Здавалося б, що нам ті рівняння в частинних похідних - ані з'їсти їх, ані помацати не можна, то яке ж вони можуть мати значення для життя мільйонів народу? А виходить, що знайомство з ними, з процесами які вони описують - життєво важливо для цих самих мільйонів. Для того, щоб громадськість могла свідомо вирішувати, що й як їй робити, де стелити солому, щоб забезпечити пристойні умови життя собі й своїм нащадкам, вона мусить оволодівати досягненнями сучасних природни-

чих наук, мусить дещо знати і про рентгени, і про кюрі, і про нітрати, і про талій з берилієм. А задля того щоб знати, чим загрожує нам зруйнований реактор ЧАЕС, варто передивитись вищезгадану книжку.

27 січня 1989 р.

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ТРАВУ ЄВШАН

До виходу в світ четвертого числа альманаху
"Євшан-зілля" /Львів, 1988р./

Історія самодіяльного друку, який зараз стисло зветься "самвидавом", налічує рівно стільки ж років, скільки сама книга. Історично перший спосіб самвидаву – це написати щось на папері або іншому придатному для письма матеріалі й показати іншим людям. Так робилося в давньому Єгипті 5 000 років тому, так робилося в часи "Повісті временних літ" 1 000 років тому, так робиться і зараз. Діалектика "самвидаву" та "видання, схваленого начальством", полягає у тому, що начальство здатне схвалити й дозволити тільки такий твір, який вже написаний на папері, тобто твір самвидавний. Або може не схвалити – і тоді за єдиний рукописний примірник вірша поета засилають або розстрілюють.

Вся діяльність нашого першодрукаря Івана Федорова була не що більше як суцільний самвидав. Інакше йому не було ніякої змоги працювати, бо перша цензурна ухвала на Україні була прийнята тільки через 8 років по його смерті: "А з друку без ведомости архиепископа, митрополита і єпископов видавані биті не мають ніякі книги", – така була ухвала Берестейського собору 26 жовтня 1591 р. /цитата за виданням "Іван Федоров та його послідовники на Україні", К., Наукова думка, 1975р., с.104; дивись також статтю: Жукович П.Н. Брестский собор 1591 г.: по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его. – Известия отделения русского языка и словесности Академии наук, 1907 г., т.12, кн.2/. З заснуванням і поширенням цензурних відомств набирала сили і свідомості свого значення і самодіяльний друк. В 19 ст. він здобув такі блискучі імена, як Михайло Драгоманов та Олександр Герцен. Але справжній розквіт самвидаву припадає на наше століття. Оскільки книгодрукування фактично було заборонено /щось-то принесе нам новий закон про друк?/ і винахід Івана Федорова був забутий /бо для рядового нашого громадянина уявити собі вільний приступ до друкарського верстата так же тяжко, як і магазин з крамом, але без черги/, – то все, що випирало за межі дозволеного в дану секунду хоч на товщину нігтя, автоматично потрапляло у розряд "самвидаву". Начальство, якому відхилення від

генеральної лінії навіть на зріз нігтя видавалися непотрібними, дивилося на ці вивихи неприхильно і часом навіть розстрілювало тих, хто наважувався свої твори поширювати. Та це не дало бажаних наслідків /а бажаною була повна мовчанка/, тому що потреба висловлювати свої думки - це така ж жагуча потреба нормальної людини, як і потреба їжи чи повітря. Життєва потреба висловитись живить самвидав і через нього - всі інші галузі літератури. Коли офіційна література йде назустріч цій потребі, назустріч самвидаву, коли рукописи не нищаться й не залежуються у шухлядах десятками років - тоді розквітає сама офіційна література; коли робиться навпаки - занепадає й руйнується офіційна культура. А самвидав?

Ні попівські торттури,
Ні тюремні царські мури,
Ні шпionське ремесло
В грiб його ще не звело.

Перше число самодіяльного альманаху "Євшан-зілля" вийшло у Львові в листопаді 1987 року, а на сьогодні ми маємо вже чотири числа загальним обсягом близько 75 авторських аркушів. Про напрямок цього видання говорить передмова:

"Шановний читачу!

Пропонуємо на твій вибагливий, але, сподіваємося, справедливий суд перший машинописний випуск альманаху "Євшан-зілля" /.../ Цей старовинний в народі і традиційний в літературі символ розуміється як таємнича і чудодійна сила, що повертає втрачену пам'ять і почуття власної гідності людині, яка у гонитві за матеріальними здобутками відірвалася від свого кореня і опинилась на духовній самоті в розбурханому життєвському морі /.../

Наш альманах буде публікувати маловідомі художні твори, а також твори авторів, яких ігнорують офіційні видавництва не з причин художнього рівня їх творчості, їхнього відповідального за долю народу пафосу, а з будь-яких позалітературних причин. Ми ставимо також питання про видання творів видатних діячів нашої науки і культури, несправедливо замовчуваних або навіть викреслених з реєстру нашої національної еліти. Будемо відгукуватися на ювілейні дати, незаслужено обійдені офіційною пресою, а також про відзначення їх на громадських засадах ентузіастами пожвавлення культурного життя. Будемо публікувати матеріали і документи про руйнацію цінних пам'яток або їх занедбання /.../

"Євшан-зілля" - літературно-мистецький, науковий альманах. На його сторінках можна буде знайти не тільки літературні твори, але й наукові розвідки, архівні матеріали, документи, критико-бібліографічні огляди /.../

Наше видання працює поза межами офіційних установ і організацій, але за основу своєї діяльності бере Статут радянського фонду культури, в якому закликається до добровільної участі окремих осіб у збереженні пам'яток нашої культури /.../

"Євшан-зілля" закликає до співпраці всіх тих, хто бажав би об'єднати своє творче індивідуальне "я" в більш авторитетному і вагомому "МИ" спільників-однодумців під гаслом культурного і національного відродження, духовного вдосконалення і міжнаціонального взаєморозуміння" /"Євшан-зілля", 1987, ч.І, с.4-6/

Основні розділи альманаху звуться: "До джерел" /науковий розділ/, "Муза Євшану" /красне письменство/, "Поза межами болю" /публіцистика/, "Незлим тихим словом" /ювілейні матеріали/, "Життя коротке - мистецтво вічне" /мистецтвознавство, літературна критика/, "Весела г/а/ласність" /гумор і сатира/. Найвагоміші матеріали, вміщені в альманасі - це розвідки Ірини Калинець про "Слово о полку Ігоревім" /ч.І,2,3/, що заслуговують пильної уваги /особливо на фоні аж надто скромних досягнень офіційного українського літературознавства в царині "Слова"/, розвідки Я.Р. Дашкевича "Східні джерела іконографії "Козака Мамає" /ч.І/, В.С. Стецюка "Графо-аналітичний метод дослідження зв'язків між слов'янськими мовами /ч.2/, його ж "До питання про національний характер українців" /ч.3/, художньо-документальна повість Сергія Ярошевського "Віра батьків" /ч.3,4/, присвячена митрополитові Андрію Шептицькому, матеріали про сталінські репресії на Львівщині, зібрані й опрацьовані Іриною Калинець в її циклі "Пом'яніть і назвіть" /ч.3, 4, обіцяно продовження/. В циклі статей Василя Єдинака "Наша забудькуватість" /ч.2,3,4/ приводяться з короткими коментарями просторі списки творів, знищених або викрадених з львівських музеїв після війни. Рядки з реєстраційних книг музеїв кричать про руїну української культури! З четвертого числа почалося друкування надзвичайно цікавого щоденника В.С.Стецюка з експедиції "Дністер-88".

Про літературний рівень альманаху можна судити хоча б з такої мініатюри Ник. Тарського "Кара за інтернаціоналізм":

" - Як ви гадаєте, за яку провину влада тримала Івана Маратча цілих три місяці в цюпі?

- Кажуть, ніби за гасла, які він висував на екологічному мітингу. Оті, типу: "Хлопці, бережіть ліс! Він нам ще знадобиться!..." Влада дошукувалася в цих лозунгах каригідного націоналізму, найжахливішого, - бо отого українського буржуазного....

- Пусте! Стара байка на новий лад з теперішніми діючими особами! Насправді все якраз навпаки. Чоловік марнувався в цюпі за інтернаціональні переконання найвищої проби!

- ???

- Я сам на власні вуха чув, як на одному з мітингів Іван виголошував: "Хай живе українсько-радянська дружба!" /"Євшан-зілля", 1988 р., ч.4, с.328/

Отож вітаємо редакцію альманаху "Євшан-зілля" з успіхами в її патріотичній справі й зичимо дальшої плідної праці на ниві української культури!

Хроніка „Спадщини“

Валентин СТЕЦЬОК

ЕКСПЕДИЦІЯ "ДНІСТЕР - 88"

Забруднення і зменшення запасів води в басейнах рік України в останні роки набуває загрозливих розмірів. Це в повній мірі стосується також і басейну Дністра, без уваги на те, що охороною води займається численний ряд державних і громадських організацій. Однак інформація про справжній стан води перебуває десь в чиновницько-бюрократичному апараті різних відомств і до широкої громадськості не доходить. Державні органи, котрі по своєму статусу мали б приймати заходи для усунення або принаймні обмеження факторів, які впливають на забруднення й занепад запасів води, в своїй діяльності практично залежать від високого керівництва партійного і господарського, яке при вирішуванні значних економічних завдань питанням екології дуже часто приділяє другорядне значення. В зв'язку з цим різко зростає роль незалежних громадських природоохоронних експедицій.

Свідомо чи несвідомо розуміючи цю роль, ентузіасти захисту Дністра вже кілька років тому створили громадський Міжреспубліканський комітет, який взяв на себе завдання координації природоохоронного руху в басейні Дністра. Під керівництвом цього комітету, в склад якого входять представники Москви, Кишинєва, Львова, Тернополя та інших міст України і Молдавії, було організовано п'ять громадських природоохоронних експедицій "Дністер".

В 1988 році до справи по організації експедиції прилучилися Товариство охорони природи і комсомол України і Молдавії, а також інші організації. В роботі експедиції прийняло участь близько 200 чоловік. За сто днів експедиція пройшла від витоків до гирла Дністра біля 1400 км і закінчила свою роботу в Одесі, де була проведена підсумкова конференція.

Експедиція працювала у двох напрямках - по екології природи і екології культури. Метою першого було вивчення екологічного стану

Валентин Стецюк - керівник організованої "Товариством Лева" комплексної експедиції "Дністер-88", яка влітку 1988 року пройшла від верхів'я Дністра до Білгорода-Дністровського. В.Стецюк на протязі всіх 100 днів роботи експедиції незмінно її очолював. На першій сторінці "Известий" за 21.08.1988 р. в складі фоторепортажу "Есть у реки защитники" вміщена фотографія В.Стецюка.

басейну Дністра та руслових процесів, виявлення головних джерел його забруднення, хімічний та біологічний аналіз води в Дністрі та його притоках, організація екологічних мітингів, суботників, прес-конференцій, пропагандистська та виховна робота серед населення Придністров'я. В цьому напрямку працювали і професійні науковці (гідрохіміки, геоморфологи,) і студенти, і люди різних професій.

На думку організаторів експедиції вирішення екологічних проблем неможливе без розв'язання тісного вузла, в який сплелися економічні, соціологічні, екологічні і культурні проблеми. Тому в експедиції постійно була група людей, яка займалася екологією культури - етнографи і фольклористи, історики і археологи, які вивчали стан народної культури, вели облік і вивчали стан історичних і культурних пам'яток Придністров'я. По результатах роботи тепер готується науковий звіт, який передбачається видати масовим тиражем, тому остаточний висновок про сучасний екологічний стан басейну Дністра і рекомендації по його покращенню робити ще рано, однак не можна обминати мовчанням найбільш серйозні проблеми Дністра.

Ось які біди нашого невдалого господарювання загрожують Дністру та його притокам:

- забруднення ріки неочищеними промисловими і сільськогосподарчими стоками;
- надмірне використання мінеральних добрив та отрутохімікатів;
- розорення земель по самі береги або під саму дамбу понад річкою
- осушувальна меліорація;
- будівництво водосховищ;

З промислових об'єктів найбільшу шкоду басейну завдають Дрогобицький нафтопереробний завод, Роздільське промислове об'єднання "Сірка", Калуський хімічний комбінат, але безліч менших підприємств шкодять не менше. Велику небезпеку для Дністра створюють стоки гноївки з тваринницьких ферм, а особливо накопичувачі її, які періодично проривають обвалування, і тоді весь бруд стікає в річку і спричиняє загибель риби.

Ясно, ці проблеми Дністра настільки серйозні, що жодна громадська природоохоронна експедиція не може їх вирішити. Та експедиція "Дністер-88" і не ставила перед собою такого завдання. Її головною метою було грамотно подати громадськості сучасний стан Дністра і

спонукати до дії ті державні органи, які мають займатися охороною природи - водну і рибну Інспекцію, санітарно-епідеміологічні станції і т.д. Але крім цієї прямої користі експедиція активізує населення в боротьбі за чисту природу, в якійсь мірі піднімає екологічну культуру як простих людей, так і представників влади.

Вже сам факт існування експедиції дає велику користь, але слід сказати, що її діяльність постійно з року на рік вдосконалюється і робота її стає більш ефективною.

Однак експедиція дає користь не тільки як природоохоронна акція, вона дає велику користь і її учасникам як школа громадського руху, коли молодь вчиться самостійно вирішувати великі організаційні і політичні завдання. Тому цю форму природоохоронного руху треба всіляко підтримувати і розвивати.

Вже робота експедиції в цьому році показала, що докладно вивчити стан басейну Дністра за сто днів неможливо. Тому на майбутні роки експедиція вестиме свою роботу окремими регіональними групами, яких передбачається створити чотири - Львівську, Тернопільську, Молдавську і Одеську. При цьому не виключено також створення групи, яка знову пройде Дністром від витоків до гирла з пропагандистсько-агітаційними цілями.

Досвід показує, що експедиції в своїй роботі інколи залежать від місцевого начальства, бо змушені інколи звертатися до влади у питаннях постачання продовольства, пального, засобів пересування. З метою забезпечення високого рівня незалежності експедиції слід було б придати цим експедиціям високий офіційний статус і фінансувати їх в достатній мірі за рахунок держави.

Робота експедиції "Дністер-88" широко освітлювалась в засобах масової інформації від місцевого до всесоюзного рівня, і часто можна було чути від кореспондентів слова, що досвід роботи дністровських експедицій слід було б поширити на всю країну. Безсумнівно, робота таких експедицій з усіх точок зору є надзвичайно перспективною. Подібні експедиції по Дніпру, Прип'яті, Десні, Південному Бугу як масовий рух населення на захист природи України не могли б бути ігнорованими урядом республіки і спонукали б його до більш активних природоохоронних дій.

Академік Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ВЕЧІР М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

5 грудня 1988 р. клуб "Спадщина" проводив вечір, присвячений найвидатнішому Історикові України Михайлу Сергійовичу Грушевському. На ласкаве запрошення Інституту Історії АН УРСР до великого залу Секції суспільних наук АН УРСР зібрались члени клубу, працівники Інститутів Секції, численні шанувальники академіка М.С.Грушевського – всього, за моїми підрахунками, біля 800 осіб. Зал був переповнений: люд сидів не тільки на додаткових стільцях, що були занесені до залу звідусіль, але й на підвіконнях, і просто на сходах, а чоловік з двадцять простояли ввесь вечір біля дверей. Отже, не правда, буцімто наша Інтелегенція байдужа до Історії України – вона байдужа до тривалої брехні, що десятиріччями видавалася за Історію, і дуже уважна до тих заходів, де сподівається почути хоч крихту правди.

З головною доповіддю виступив канд.філол.наук С.І.Білокінь. Він загалом повторив тези своєї статті (Літературна Україна. – 21.07.1988 р.), зосередивши увагу на закидах на адресу М.С.Грушевського, що їх роблять у своїх недавніх публікаціях доктори Історичних наук В.Г.Сарбей та Р.Г.Симоненко, С.І.Білокінь підкреслив, що В.Г.Сарбей не вказав, на підставі яких джерел він вважає Грушевського германським шпигуном й таємним ворогом Радянської влади, що буцімто мав намір розкласти її зсередини. С.І.Білокінь закликав В.Г.Сарбей дати конкретні відповіді на ці питання.

Опонували С.І.Білокіневі дд. Сарбей і Симоненко. Вони також загалом повторили тези своїх публікацій (Сарбей В.Г. Як нам ставитись до Грушевського? ((Радянська Україна. – 27.07.1988 р); Симоненко Р.Г. Правда Історії – вірність Історії ((Комуніст України. – 1988 р. – № 9. – С.76-88)). Так і не почули присутні, з яких же документів В.Г.Сарбей довідався про германське шпигунство Грушевського. Це дуже шкода, бо коли ми, сучасники В.Г.Сарбея, можемо спитати в нього самого, то що будуть робити наші нащадки у 21 столітті, як вони перевірятимуть це твердження – я вже не знаю.

Р.Г.Симоненко повторив свою відому тезу: він вважає Грушевського найвизначнішим буржуазним Істориком, до праць якого треба ставитись дуже обережно. Зараз твори Грушевського випущені з в'язниці, тобто спецфондів, їх можна прочитати, а "Історія України-Русі" – це вузько фаховий твір, який може бути цікавим лише для обмеженого кола фахівців-Істориків, тому видавати його зараз масовим накладом

немає потреби. Така була думка д.Симоненка. Наприкінці вечора, під час читання резолюції, я запропонував підняти руки тим, хто хоче мати у власності нове видання "Історії України-Русі". На цей заклик піднявся ліс рук – мало не всі присутні, в усякому разі – переважна їх більшість.

Київська громадськість, що зібралася у залі, чомусь не схотіла вірити авторитетним поясненням д.Симоненка про нецікавість творів Грушевського. Що ж, якщо вірити, що вона така обмежена й не розуміє, що їй корисне і що шкідливе, то доведеться вжити заходів по її вихованню, – наприклад, замість праць М.С.Грушевського запропонувати їй праці Р.Г. Симоненка. Дуже шкода, що не спитали присутніх, чи хочуть вони мати праці Симоненка!

Приємною несподіванкою була блискавична сорокахвилинна імпровізація Я.Р.Дашкевича, що буквально захопили публіку. Після закінчення його промови більшість присутніх підвелася зі своїх місць й стоячи аплодувала доповідачеві – це був єдиний випадок за вечір. Дашкевич звернув увагу на деякі хронологічні уточнення Історії України 1917–1918 років і на окремі її аспекти, зокрема: нелогічну поведінку німців у Києві в 1918 році, коли вони скинули свого буцімто агента Грушевського й посадили замість нього гетьмана. При цьому я подумав, що німці, напевно, не читали праць В.Г.Сарбея й просто не знали що Грушевський – їхній агент. Я.Р.Дашкевичу було задане питання – чи не хоче він надрукувати свою розповідь про Грушевського, на що Ярослав Романович з властивою йому винахідливістю відповів: "Те, що роблять зі статтю після публікації, ви вже бачили" – чим викликав вибух сміху.

М.Ю.Брайчевський у своєму виступі на питання "як нам ставитись до Грушевського" відповів: "шанувати й пишатися тим, що Україна спромоглася виростити такого визначного Історика". Бурхливі оплески свідчили, що така позиція більше до вподоби присутнім, ніж теорія "найвизначнішого буржуазного діяча".

П.П.Толочко у своєму виступі відзначив, що підтримує будь-які проекти щодо видання праць Грушевського, а як голова Українського товариства охорони пам'яток Історії та культури буде підтримувати клопотання про увічнення пам'яті Грушевського.

Було ухвалено, що клуб "Спадщина" підготує резолюцію з цього питання й звернеться до Товариства охорони пам'яток.

Я у своєму виступі процитував статтю Ф.П.Шевченка "Про суд Історії" (Український Історичний журнал. - 1967, № 2. - С.48,52): "Бездоганна сумлінність, точність, переконаність і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватись Історик на суді Історії. Від Істориків дуже багато залежить, коли й як підготувати справу для суду Історії. Часто їх "дипломатична" мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає". Цими словами я хотів нагадати присутнім, що - хочемо ми чи не хочемо - а засідання клубу є своєрідним засіданням суду Історії, на якому розглядалася справа М.С.Грушевського. Судячи з дуже кволої реакції аудиторії на ці виважені мудрі слова, присутні не дуже усвідомили свою відповідальність як народних засідателів на цьому процесі, де ведучий вечора В.П.Кулінич був суддею, В.Г.Сарбей та Р.Г.Симоненко - прокурорами, С.І.Білокін - адвокатом, Я.Р.Дашкевич - свідком захисту ...

Виступ В.Скуратівського, який з притаманним йому пафосом і блиском наголосив на гуманізмі як головній рисі М.С.Грушевського, був зустрінутий бурхливими оплесками. Так само й короткий виступ В.В.Гейченка, у якому відзначалося, що Грушевський - політик є виразником ідей селянства й тому безглуздо вимагати від нього вираження ідей пролетарських, теж був підтриманий публікою.

У заключному слові, підсумовуючи характер засідання в Інституті Історії, С.І.Білокін процитував слова київського воеводи І7 ст. "Київ есть место особенное", що викликало сміх і оплески - всі зрозуміли, що "особливість" Києва зараз полягає у тому, що тут вільно паплюжити М.С.Грушевського і дуже тяжко його захищати.

Вечір, що розпочався о 19-00, закінчився о 22-45. На ньому присутнім було запропоновано 50 примірників фотографій Грушевського та 50 значків з його портретом. Вони розлетілись вміть й далеко не задовольнили попиту на ці невибагливі саморобні ознаки нашої пошани до великої людини. Може, наші художники відгукнуться на висловлене таким чином бажання громадськості й дадуть нам декілька (чим більше, тим краще) натхнених образів великого сина України? Зроблять проекти меморіальних дошок та пам'ятників, про які клуб збирається клопотатись перед Товариством охорони пам'яток? Я не хочу йти шляхом застійних ініціатив й оголошувати вшанування пам'яті М.С.Грушевського справою всенародною, але те, що це має бути спільна справа всіх свідомих патріотів, гуманістів, зрештою, просто інтелігентних людей - мені здається незаперечним. Маю сподівання, що вечір М.С.Грушевського стане згуртуванням свідомих людей навколо цієї справи.

П'ятниця, 16 грудня 1988 року

"Київський університет" **ЗНОВУ ПРО НЕФОРМАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ**

Цілком зрозумілим є те, що нині, в умовах гласності, перебуваючи, як ніколи, зріс інтерес до історії нашої країни. У зв'язку з цим у нашому місті й в університеті, зокрема, з'явився ряд так званих неформальних об'єднань, які піднімають ряд проблем історичного плану, спрямованих на висвітлення «білих плям». На жаль, інколи деякі об'єднання використовують демократію у корисливих цілях. Це визнають навіть учасники таких об'єднань. Візьмімо, висловлення Т. Потапенка щодо поділу «Громади»: «Нас не влаштовувало те, що товариством крутила, як хотіла, купка людей, яка до того ж не має відношення до університету». «Нам не хотілося бути хлопчиками для доручень скандально відомої «Української Гельсінгської спілки», та ще й перебувати на утриманні її активіста Чорновола...» («Київський університет», 9.12.88 р.). Звичайно, інтерес студентів до минулого України заслуговує на увагу. Хоча, слід відзначити, що історична наука на сучасному етапі не чекає, поки неформальні об'єднання допоможуть їй дослідити маловідомі сторінки історії. Але в той же час, робиться спроба розглядати історію України, її культуру поза соціальною системою. На сторінках університетської газети не раз з цього приводу виступали члени партійного комітету, ряд фахівців, зокрема завідувачий кафедрою історії УРСР професор Л. Г. Мельник, доцент тієї ж кафедри Г. І. Сургай, викладач кафедри історії СРСР (радянський

період) В. І. Сергійчук та інші. З їх ініціативи регулярно проводяться круглі столи, бесіди з молоддю з тих чи інших актуальних проблем історичної науки. На жаль, робота в цьому напрямку ведеться в університеті ще недостатньо. Однією з причин цього є те, що значна частина викладачів, студентського активу, комітету комсомолу займає з приводу діяльності неформальних об'єднань інколи не досить активну ідеологічну позицію.

Прикладом цього є засідання українознавчого клубу «Спадщина», створеного в Києві при Будинку вчених АН УРСР. Воно відбулося 5 грудня цього року в актовому залі Інституту історії АН УРСР і було повністю присвячене діяльності відомого українського буржуазного історика

но, але його співдоповідачі, крім В. Г. Сарбея та Р. Г. Симоненка, навіть спроби не зробили дати об'єктивну характеристику діяльності М. Грушевського, а представляли його як найвизначнішого історика України. Вони повністю ігнорували оцінку цієї статті, дану в «Радянській Україні» та «Комуністичній Україні» (№ 9 ц. р.). Тут, мабуть, слід нагадати слова першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на Пленумі ЦК партії республіки 10 жовтня ц. р. з цього приводу: «Скажімо, одне з важливих завдань суспільствознавців — прискорити вивчення так званих «білих плям» в історії. Треба визнати, що робота ця ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо координується. А це призводить до того, що в пресу потрапляють публікації не завжди об'єктивні, а то й просто такі, що перевертають історичну правду».

Наприклад, у газеті «Літературна Україна» від 21 липня ц. р. поміщена велика стаття про відомого українського історика Михайла Грушевського, в якій односторонньо висвітлюється його наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції».

Так, співдоповідач Я. Дашкевич зі Львова, який, між іншим, не представив себе, а назвав лише

своє ім'я і підкреслив, що він, мовляв, випадково потрапив на засідання «Спадщини», тож, мабуть, і «випадково» підготував письмову доповідь з якою виступав протягом 45 хвилин при регламенті 7 хвилин, намалював присутнім портрет «національного героя», без жодного слова критики націоналістичних поглядів М. Грушевського. В такому ж дусі виступив співробітник Інституту археології М. Ю. Брайчевський та ряд інших.

Що ж з цього приводу сказали відомі представники історичної науки, які були присутні там? Виступ В. Г. Сарбея вражав своєю непередготовленістю, навіть безпомічністю. Він фактично звівся до полеміки з С. Білокінем і торкався ряду епізодів з біографії М. Грушевського, обминаючи історико-партійну, класову оцінку його особи. Виступ же Р. Г. Симоненка був більш вдалим, проте і він, в основному, нічого нового в порівнянні з його статтею в «Комуністичній Україні» не дав. Виступ П. П. Толочка взагалі був позбавлений об'єктивної оцінки діяльності М. Грушевського, мала місце лише позитивна. Діячі «Спадщини» зустріли це бурхливими оплесками, а не криками «ганьба», якими супроводжувались виступи В. Г. Сарбея та Р. Г. Симоненка. Цим виступаючим слід було б не забувати, що в такій аудиторії перекопати присутніх можна було, хоч і дуже важко, новими або маловідомими фактами з біографії М. Грушевського, які розкривають його політичну платформу. Що ж до студентів нашого університету, які теж були на засіданні, то вони, мабуть, і не збирались давати якусь відсіч перевертанням історичної правди.

В. КОРОЛЬ,
доцент історичного факультету.

(Далі буде).

М. С. Грушевського. Що вражає, так це те, що діячі «Спадщини» провели велику організаційну роботу і доклали багато зусиль до того, щоб на засідання прийшло якнайбільше їх прихильників і однодумців. Були там і студенти та ряд викладачів нашого університету, співробітники Інституту історії: професори Р. Г. Симоненко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Сарбей, С. В. Кульчицький, директор Інституту археології АН УРСР П. П. Толочко та ряд інших.

Характерно було і те, що доповідачем на цьому засіданні «Спадщини» був співробітник відділу інформації АН УРСР С. І. Білокінь, автор статті про М. Грушевського в «Літературній Україні» 21 липня цього року. Див-

Звичайно, якби керівництво Інституту історії, в якому відбулося це засідання, провело відповідну роботу і запросило на нього студентів історичного та деяких інших факультетів, університетських викладачів, то аудиторія реагувала б на явну фальсифікацію фактів з біографії М. Грушевського інакше. А так організатори «Спадщини» скористалися незрілістю, непередготовленістю присутньої молоді і нав'язували їй свої псевдонаукові погляди, не даючи в той же час, за браком часу, виступити іншим історикам, які б могли дати об'єктивний аналіз теми, що і зумовило назву даної статті.

Тепер з приводу біографії М. Грушевського. Зокрема, деяких її моментів. Вони стосуються періоду, коли він стояв на чолі буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка, як відомо, стала на шлях відкритої боротьби проти Радянської влади. М. Грушевський був автором ряду рішень і універсалів Центральної ради, натхненником відкритого виступу проти Великої Жовтневої соціалістичної революції, співробітництва з каледінцями та Антантою. В той же час він відрядив делегацію до бреста, щоб домовитися з державами австро-німецького блоку. За пропозицією М. Грушевського Центральна рада запрошувала на Україну війська Німеччини та Австро-Угорщини. Все це загальновідомо. Маловідоме інше. Перебуваючи в змові з Тимчасовим урядом, Центральна рада ніколи не виступала за незалежність. М. Грушевський закликав навіть погодитися на перетворення ради «з національного органу», як це нещодавно опубліковано, — на територіальний». В 1 універсалі (10 червня 1917 р.) йшлося про

ЗНОВУ ПРО НЕ ОБ'ЄДН

«автономну» Україну, «не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською». У II універсалі (3 липня 1917 р.) рада вірноповідано заявила, що «завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну від Росії». В III універсалі (7 листопада 1917 р.) вона вела мову про «федерацію рівних і вільних народів Росії».

Через два місяці світ побачив IV універсал, у якому Україна проголошується «самостійною, ні від кого незалежною». Причина цього в тому, що на момент 1 з'їзду рад у Харкові, який почався 11 грудня 1917 року, Центральна рада не мала підтримки в народі. З'їзд оголосив її поза законом. У такій ситуації її вожді, в тому числі і М. Грушевський, звернулися по допомогу до Німеччини, виславши своїх представників у Брест-Литовськ на переговори. Представники останньої висунули вимогу, щоб рада офіційно заявила про «державну самостійність і незалежність» від Росії, яка стала радянською, тому що без цього Німеччина не може формально підтримувати стосунки з радою. Саме тут і з'явився IV універсал, датований 22 січня 1918 року. Насправді ж читання проекту універсалу почалося тільки 24 січня, голосування відбулося 25 січня, а проштампований він був як частина загального звіту 28 січня. В цей час вожді ради готувалися тікати від повсталого народу, а тому й пішли на фальсифікацію, оголосивши 22 січня

НЕФОРМАЛЬНІ ЗНАННЯ

датою прийняття універсалу. Крім того, мало хто знає і про те, що участь у голосуванні за проект універсалу із 848 спискових членів ради взяли лише 49, 39 з них підтримало універсал. За таких умов 9 лютого 1918 року представники ради з відома М. Грушевського підписали угоду з німцями і закликали їх на Україну.

За угодою, яку рада уклала з німцями 22 квітня 1918 року, останні мали вивезти з України 60 мільйонів пудів хліба, 2750 тисяч голів великої рогатої худоби, 37,5 мільйонів пудів залізної руди і т. і. І яке діло було її верховодам на чолі з М. Грушевським до того, що окупанти залишали на голодну смерть тисячі українців, а ще тисячі стали жертвами репресій. У боротьбі за владу вони менш за все думали про український народ. Ані натяком про все це чомусь не згадали промовці «Спадщини» протягом 4-х годин дискусій. А звучали ж демагогічні лозунги дати всебічну оцінку М. Грушевському. Тому цілком слушно згадав Р. Г. Симоненко слова Я. Галана щодо М. Грушевського «Далекий шлях від Грушевського до бандерівських головорізів, але — той же самий». До цих слів важко щось додати. Хіба тільки те, що за новими даними саме бандерівці разом з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни тільки в Львівській області знищили близько 900 тисяч мирного населення.

Все це повинен знати сучасник,

наша молодь, особливо студентська. Та, що відвідує засідання «УКК», «Спадщини», «Громади» і та, що не відвідує. Адже саме її невідповідністю й намагаються скористатися організатори деяких неформальних об'єднань. Усе це повинна пам'ятати наша студентська молодь, коли мова йде про неформальні об'єднання. Треба пам'ятати й інше. В цій роботі не може бути короточасних «кампаній». Засідання «Спадщини» 5 грудня ще раз підтвердило це. Слід залучити до роботи з молоддю в університеті більше провідних фахівців, а не лише Л. Г. Мельника та Г. І. Сургая. Такі спеціалісти є на кафедрах історичного, філософського, юридичного та інших факультетів. Часто споглядальну позицію займає в таких ситуаціях комітет комсомолу університету, товариство «Знання», яке має величезні можливості в плані роз'яснювальної роботи. Слід подумати і про читання спецкурсів для студентів з історії Української РСР на ряді факультетів за прикладом фізичного, а не про їх зняття, як це зробили на філологічному (стаціонар) та економічному факультетах. Інакше молодь нас не зрозуміє, а цим тут же спробують скористатися організатори деяких неформальних об'єднань.

І останнє. Всі ми за перебудову в історичній науці, за вивчення «білих плям», за те, щоб вивчати спадщину відомих істориків минулого, в тому числі і М. Грушевського, деякі праці якого містять цінний фактичний матеріал, і які потрібно перевидати, не забуваючи проте і все вищезгадане щодо його політичної діяльності. Однак ми проти тих форм і методів, за допомогою яких дехто перекручує історичну правду.

В. КОРОЛЬ,
доцент історичного факультету.

Іван ВАДЕРЕТРОВ-САТАНОВСЬКИЙ

ЯК КОЗАКИ У ФУТБОЛ ГРАЛИ

Яка ж то чудова річ - перебудова ! Р аніше на нашому ЖЕКівському стадіоні, що на Загребеллі, лише кури порпалися та коли-не-коли хлопчаки з сусідніх дворів, що по вулиці Загадковій, з м"ячем забігали. Рідко бувало, що вийде на нього поганяти м"яча команда наших шефів - заводу "Червона прірва". Воно й зрозуміло - робітникам нема коли футболу ганяти, їм працювати треба. Тож коли ми заводську команду на стадіоні бачили, то вже знали, що начальство звеліло план по спортивно-оздоровчій роботі виконувати, а отже, й кінець п'ятирічки незабаром. Так було раніше.

Тепер не те. Тепер перебудова. Тепер якщо назвався футболістом-аматором - то вже любиш чи не любиш, а мусиш грати. Тепер ми вже не цех на цех граємо - тепер до нас київське "Динамо" на товариський матч завітало. Раніше ми його тільки у телевізорі й бачили, як наші біло-блакитні по закордонних полях бігають, або, коли не по закордонах, то з нашого Загребелля можна було бачити, як небо у тім боці, де Республіканський стадіон, палає і звідти інколи "гу ! гу !" долинає. Тоді ми вже знали, що то наші козаки на своєму полі з кимось б"ються. Бо правди ніде діти - хоч і давненько вже наше Загребелля до Києва приписали, жодного хісна ми з того не мали. Хіба ж дивлячись на заграву та слухаючи отес "гу !" піднесеш свій спортивний рівень ?

Так було раніше, а тепер, я ж кажу, перебудова. Отже, й на наш ЖЕКівський стадіон київське "Динамо" завітало. Ну, влітку воно, як і раніше, по закордонах, тож до нас черга дійшла аж у грудні. Але то нам нічого, ми й по снігу футболити зугарні - то всім відомо. Народу на стадіон набилося - аж страшно. Боялися, що трибуни обваляться, бо відтоді, як їх побудували, ніхто, окрім поодиноких курей, на них і не сходив, отож і не знали, чи витримають вони таке навантаження. Та нічого, бог милував од нещастя. Най-

завбачливіші мешканці вулиці Загадкової навіть зі своїми стільцями та ослонами поприходили - передбачали, що всім місця не стане. Воно й зрозуміло - від самої Гетьманщини, коли наше Загребелля почалося, до нього команда вищої ліги вперше приїздить.

Бачить наш Омелько Фіскалок, що народ хмарою суне, і каже мені :

- Слухай, Іване, боюся, що динамівці своїх фанатів на наш стадіон наведуть. Як би бійки не було ! Стань на брамі стадіону і не пускай тих фанатів ! нехай лише наші проходять !

Ну, став я на брамі й дивлюся - як же того фаната розпізнати ? На лобі в нього не написано, чи він фанат, чи ні. Здогадався я - треба документи питати.

- Громадяне, прошу дуже показувати довідки, що ви не фанати ! - гукаю я до натовпу. А мені у відповідь хто паспорт показує, хто посвідчення з місця роботи, хто квартирну книжку, - і ніде не написано, хто фанат, а хто ні. Так і не вдалася Фіскалокова затія.

А місця на трибунах вже зовсім нема. Спочатку загребельці ставили свої стільці у проходах, та швидко й їх заповнили. А до початку зустрічі ще п'ятнадцять хвилин, і люд все прибуває й прибуває. Квитків-бо в нас не буває, бо наш ЖЕК ще на госпрозрахунок не перейшов, та й думки ні в кого не було, що за вхід на стадіон можна гроші брати. Не з курей же їх збирати ! Тому й не знали загребельці, чи є ще місця на трибунах, чи вже нема, і пруть собі, хоч ти сказись ! Скільки років біля телевізора улякали, а цього вечора, бач, на живих людей закортіло подивитись. І почали останні глядачі вже просто на полі свої фотелі становити.

- Не займайте поле, ви гри заважатимете ! - їм гукають. А вони у відповідь :

- Та куди таке велике поле потрібне ? Поки сто десять метрів по снігу пробіжиш, так упрієш, що по воротах несила вдарити !

Залишилася зрештою галявина десь метрів із двадцять. Вийшли гравці на неї : динамівці у своїй біло-блакитній формі, а наші -

хто в шубах, хто в кожухах, у шапках з вухами опущеними. Думають : так і не холодно, і падати не боляче. Думають : ми станемо біля своїх воріт насмерть і всі півтори години так простоїмо ; за цей час наші голоногі суперники змерзнуть, а нам нічого. Тут ми і... Але розрахунок цей трохи не справдився.

Тільки-но суддя свиснув на знак початку, як з усіх трибун заволали :

- Пенальті ! Пенальті давай ! Знаємо, як вони з м"ячем бігають ! Нема чого сніг товкти ! Пенальті давай !

Що робити ? Раніше, ясна річ, на ці вигуки ніхто б і уваги не звернув - грали б собі належним чином, та ж тепер перебудова. Тепер не можна голос громадськості зневажати. Тепер навіть і футболісти м"яча ганяють не заради власної примхи, а на потребу глядачів. Порадився суддя з капітанами команд і вирішили : якщо публіка бажає пенальті, то дамо їй пенальті.

Першим випало бити всесвітньовідомому Заварову. Ну, як він б"є - всі знають. Хіба що танковою бронєю від нього захистишся. А тут... Вдарив Заваров - полетів м"яч аж попід хмари. Не влучив. Сніг ще не добре втоптаний був - от і не влучив.

Тепер наш б"є, токар з "Червної прірви" Омелько Фіскалюк. Він взагалі у нас більше в доміно шахівець, та якщо треба честь заводу захищати, то він і в футбол може. Вдарив Фіскалюк - і теж не влучив. Не тільки м"ячем у ворота, а й взагалі ногою по м"ячу. Напевно, у полах свого кожуха залутав.

- Гей, ти ж не в доміно до пам"ятника Шевченку зібрався ! - йому наші гукають. - Скидай кожуха, треба по-сучасному одягатись.

Образився Фіскалюк. Ввесь час, скільки він на "Червній прірві" працює - на всі спортивні змагання він кожуха зодягав, і завжди гаразд було, а тепер кажуть, що треба якось по-сучасному вбиратись. Чим же кожух, питається, не сучасний ? "Ні, - думає Фіскалюк, - навмисне його не скину. Доведу їм, - коли грати вмієш, то й кожух не завадить ! "

Наступним Беланов б"є. Стадіон завмер, тільки ледве шепоче :

- Ну, Ігорю, давай ! Беланчику, покажи клас !

Як вдарив Беланов - так у самісінький центр воріт і попав. Наче й воротар наш там стояв, пильнував той центр - і все одно не встеріг. Якби у футболі коефіцієнти трудової участі ввести, як у нас на заводі, то цей гол за два можна рахувати. Публіка вибухнула так, що, напевно, на Республіканському стадіоні було чуть.

- Чого, дурні, радіють ? - кажу стиха до Фіскалюка. - Нашим гол забили, а вони кричать як навіжені. От до чого перебудова довела. Вже не заради рахунку грають, а заради ефекту.

А Фіскалюк мені :

- То нечесний гол ! Той Беланов все життя тільки й готується пенальті забивати, а робить вигляд, начебто це імпровізація. Ми чесно імпровізуємо, а Беланов ще й перед тим, як до нас їхати, розминався. Де ж тут рівність ?

Далі знову наш складальник Дмитро Тарловський б"є. Він шубу скинув завчасно, розбігається і - хвиць ногою мимо м'яча. Тільки снігу фонтан збив.

- Геть ! Геть ік бісу ! Тільки наш завод ганьбиш ! - галасують з трибун.

Оговтався наш Дмитро й каже судді :

- Перепрошую, я забувся, що в мене не права нога ударна, а ліва. Дайте я ще раз вдарю !

Здивувався суддя - ніколи такого до перебудови не було ! - подумав і каже :

- Ну давай. Спробуємо. В порядку експерименту.

А публіка як побачила, що Дмитро знов бити готується, то зовсім оскаженіла :

- Геть ! - кричить, - женіть його з поля !

Тарловський наш по закордонах не грав, досвіду динамівського - на чужому полі виступати - не має, та й яке ж це чуже поле ? Свое воно, зовсім своє, тільки публіка негодяща зібралась - нема того, щоб із солідарності своїх підтримати, вона вся за київське "Динамо" боліє.

- Пане суддя ! - знов звертається Тарловський. - Закличте публіку до порядку. Я в такому шумі не звик грати !

Знову здивувався суддя - де ж це воно чувано, щоб публіка на футболі та не кричала. Навіть коли скрипкові сонати у філармонії грають, то й там, як скінчать грати, всі кричать і в долоні б'ють, а тут футбол. "Але, - думає суддя, - може, то до перебудови так було, а тепер, може, й не так."

- Гей, панове, заспокойтеся ! - кричить суддя. - Ви ж бо так кричите, що пан Тарловський не може грати.

Заспокоївся трохи стадіон, готується Тарловський - бити, а Віктор Чанов - свої ворота захищати. І тут мій сусіда по трибуні як закричить :

- Та бий його у морду ! - це він Чанову підказує, що робити.

"Ну, - думаю, - це вже занадто. Все таки ми у футбол граємо, а не в розгін демонстрації". Тож і кажу сусідові :

- Не треба в морду. Все одно наш Дмитро Чанова не обведе.

І точно : як не намагався наш складальник правою ногою підхвицьнути, щоб воротаря обдурити, а м'яч наче сам до рук Чанова прилип. І знову динамівцям аплодують, а нашим свистять.

- Що ж ти, Іване, спиш ! - підібрався до мене Тарловський. - Динамівці своїх клакерів понавезли і наших на трибунах з пантелику збивають. А ті вуха розвісили і відсічі ніякої не дають. А ще спорторг звешся ! Накажи, щоб вони за своїх боліли !

- Та що ти, Дмитре ! Які клакери ? Всі тут свої, або з вулиці нашої, або заводські. Аплодують тим, хто у ворота влучив, свистять тим, хто повз ворота б'є. При чому тут свої, не свої ? Хто б не переміг - виграв наш спорт, наша перебудова.

- Е, ти, бачу, теж... - кинув Дмитро, глипнув злісно очима на мене і побіг.

Так і програли наші товариську зустріч динамівцям. Але Фіскалюк з Тарловським не сумують: "Нічого, - кажуть, - от у липні сонечко пригріє, ми свої кожухи скинемо і з київським "Соколом" зустріч по хокею проведемо. Там вже ми себе покажемо !"

Грудень 1988 р.

Микола ЖАРКИХ

"Мархеніє о хлѣбѣмъ вараніе?"

Замітки з республіканської наради "Українська археографія", 6 - 8 грудня 1988 р.

Було колись - на Україні ревіли гармати,

Було колись - запорожці вміли панувати,

- думав я, відвідуючи 7 та 8 грудня цю нараду, що проходила в Секції суспільних наук АН УССР. Була колись в Києві "Временная комиссия для разборов древних актов", що, не дивлячись на свою тимчасовість, видала документів до Історії феодального періоду ледве не більше, ніж всі установи Радянської України за 70 років. Були колись по містах та містечках України гімназії, що давали підготовку з латини краю, аніж відділення класичної філології Львівського університету (так сказала Н.М.Царьова, і до неї були близькі вислови М.О.Кулинського та Т.А.Балабушевич). Було колись, князь Всеволод Ярославич похвалявся, що він ніяк іноземних мов вивчив вдома сидючи, а тепер, як повідомила нам Ганна Леонідівна Хорошевич (доктор Історичних наук, працівник Інституту Історії СРСР АН СРСР), у відділі феодалізму їхнього Інституту знання, а бодай бажання знати іноземні мови вважається шкідливим і такої людини намагаються позбутись. Було колись - перший том "Записок Одесского общества истории и древностей" (1844 р.) був набраний у провінційній Одесі шістьма шрифтами (кириллицею, латиною, готикою, грецьким, арабським та єврейським), а тепер, як сказав Я.Р.Дашкевич, на цілісній Україні немає людини, яка б спромоглася зробити арабський набір до друку. Було колись ...

Нарада була скликана з метою виявити, що в кого з працівників на ниві українського джередознавства є готового до друку і що можна підготувати найближчим часом. Строкатию й яскравістю пропоновані твори вражали не менше, аніж на Сорочинському ярмарку, - навіть якби трапилося у кишені карбованців із сорок, то й тоді б не закупив усього ярмарку. Архів коша Запорізької Січі, давньоруські літописи, хроніка Ф.Софоновича, записки Павла Халебського, літопис Г.Грабянки, хроніка М.Стрийковського, документи польських, кримських та турецьких справ Посольського приказу, хроніка О.Гваньїні, опис України Г. де Боплана, та ще й атлас до нього, перевидання семитом-

ногоетнографічного збірника П.Чубинського, фототипічне перевидання "Киевской старины", двотомник етнографічних праць М.Ф.Сумцова ... Чи не ясно, що сорока карбованців замало? Чи треба когось умовляти, що все це вкрай потрібно як дослідникам української старовини, так і широким колам читачів, які не бажають читати Р.Г.Симоненка.

Ну, якщо наша громадськість ще не доросла до премудрості д.Симоненка, то даймо їй Боплана і даймо їй Павла Халебського! Адже ці твори, окрім безперечної джерельної цінності, – це ще й видатна Література!

Та була й деяка відмінність від Сорочинського ярмарку. Якщо там була система проста – плати гроші та складай на воза, то сучасний археографічний ярмарок був ярмарком оптовим, де комівожери показують тільки зразки товарів – подивитись можна, а купити – зась. На питання, коли ж весь цей крам поступить у продаж, відповідь була вкрай невиразна. Річ у тім, що все, що хоч віддалено потрібно людям, у нас у дефіциті. В тому числі й поліграфічні ресурси, папір і кошти, якщо вони йдуть на таке видання, яке будуть купувати, а не на помпезне пустослів'я на кшталт "Истории УССР" в 10 тт. Археографічна комісія поки що власних лімітів на всі тілі дефіцити не має, а ті установи, що вищеречені ліміти мають, виділили їй 200 друкованих аркушів на рік. Багато це, мало, чи досить? Подивимось на зразки краму.

Архів коша Запорізької Січі. Тільки видання регестів (так архівісти звуть заголовки документів, що відбивають їх зміст) потребує двох грубих томів загалом 100 аркушів. (Н.М.Яковенко). Павло Халебський: тільки виїмки з його просторого твору, що безпосередньо стосуються України – це 12-15 аркушів тексту, не рахуючи коментарів (Я.Е.Полотнюк). Англійські та шотландські джерела з історії України 16 – 18 століття потребують 15 аркушів, а такі ж французькі джерела – 20 аркушів. (В.М.Калашников). Львівський музикознавець Ю.А.Ясинівський, як з'ясувалось, 20 років працює над каталогом українських Ірмолів 16 – 18 ст. Він вже на сьогодні описав їх 1100 (так-так, саме тисячу сто – ви не помиляєтесь! хоч до нього не було описано жодного) й створив книгу у 50 аркушів. Коли ж українська громадськість вклониться йому за його титанічну працю – тоді, коли побачить її видану. А коли побачить видану – то тільки пан Бог знає,

але не археографічна комісія. А от О.Я.Мацюк готує каталог замків та фортець України: щоб описати виявлені ним десь 500 об'єктів, треба 200 аркушів голого тексту, а Орест Ярославович хоче ще додати креслення, фотографії, гравюри. "Marzenie o złotym baranie" — говорить Мацюк про перспективу видання свого каталога. З цих прикладів ясно, що з двомастами аркушами на рік ми царську Росію не на-здоженемо — так і майорітиме "Архив Юго-Западной России" десь ген-ген попереду ...

"Для того, щоб залишатися на одному місці, треба бігти не менш як удвоє швидше" — говориться у книзі "Аліса у Задзеркаллі", і це повністю стосується археографії. Адже Антоновичу й Владимирькому-Буданову просто було зосередитись на феодальному періоді — вони не мали за собою бурхливого 20 століття, історія якого потребує джерельного висвітлення. Ми бачимо, що видаючи 200 аркушів паперу на рік, ми й з феодальним періодом ніяк не упораємось, — то що вже говорити про 19 та 20 ст., з яких документи лежать обломом зовсім нетикані?

Що ж робити? Як же поліпшити матеріальну базу археографії? Більша частина промовців, що торкалася цієї теми, закликала вдатися по допомогу до Президії АН УРСР або до Ради Міністрів УРСР. На це я подумав, що Президія сама значних резервів не має, й допомогти навряд чи зможе, а от Рада Міністрів ... Взагалі-то археографія — це державна справа й кожна суверенна держава дбає про видання своїх історичних документів, бо вони ж підтверджують її право на суверенність. Та ув умовах витратної економіки, коли Рада Міністрів стежить тільки за витратами мільярдів або, щонайменше, сотень мільйонів, чи почує вона Археографічну комісію з такою дрібнотою, як декілька мільйонів? Слушну пропозицію подав В.Г.Сарбей — створити спеціальне археографічне видавництво; адже нарада показала, що роботою воно буде забезпечене. Тільки я гадаю, що планово-державним способом воно створиться дуже не швидко, а от кооперативне видавництво може розпочати роботу швидко. Для державного видавництва немає поліграфічної техніки, а кооператор скаже: а треті зміни навіщо? Для державного видавництва немає паперу, а кооператор скаже: а наднормативні запаси якщо взяти? Для державного видавництва нема коштів, а кооператор скаже: відкріймо рахунок, нехай нас громадськість кредитує. Фантастично це? Мрії про золотого барана? Ми так звикли,

що в умовах бюрократичної системи не можна зробити найпростіших речей, що тепер навіть перспектива підняти з підлоги готові гроші шляхом фототипічного перевидання "Історії України-Русі", нас вже не приваблює. А бодай ті гроші згоріли разом з усією археографією, - аби нічого не робить !

9 грудня 1988 р.

Над випуском працювали :

Тетяна ГИРИЧ

Юрій ДЗЯДИК

Леонід ДОБРЯНСЬКИЙ

Микола ЖАРКИХ /відповідальний за випуск/ : 252142, Київ-142,
вул.Доброхотова, 24, к. 62

Художнє оформлення :

Світлана КОРЕЦЬКА

Березень 1989 р.

ЗАСОПИС

Зисло 2

Київ
1989

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ КЛУБ "СПАДЩИНА"

СПАДЩИНА

альманах українознавства

число 2

КИЇВ 1989

З М І С Т

"СПАДЩИНА" ПОВІДОМЛЯЄ

Лист до ІР Всесоюзної конференції КПРС з приводу долі Київської академії	5
Лист до президента АН УРСР з питань бібліографії	9
Лист до ЦК КПУ про охорону Личаківського цвинтаря у Львові	11

НАУКОВІ ОБРІЇ

Андрій МАТОШКО, Леонід ДОБРЯНСЬКИЙ Про створення екологічно-етнічної моделі розвитку України	17
Олександр КРАВЧУК Остання олімпіада	27

"ПРОЩИ СВОЇМ ЛУКАВИМ ЧАДАМ ..."

Петро ХАРЧЕНКО Ленінська національна політика і мовне питання	89
---	----

ПЛЕСО НАТХНЕННЯ

Юрій ГАВРИЛЮК Склонилаь Софія	113
Микола ЖАРКИХ Собор Різдва Богородиці в Козельці	114

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ НА УКРАЇНІ

Обращение Одесского экологического клуба	122
Микола ЖАРКИХ Коротка історія демократії в Києві з найдавніших часів до наших днів	126
Володимир ГОНЧАРУК Ілюстрована історія демократії в Києві	185
Звернення івано-франківського товариства "Рух"	193

КРИТИЧНІ НОТАТКИ

Микола ЖАРКИХ Деякі спостереження над особливостями методології сучасних істориків	196
Микола ЖАРКИХ Казки Холодного Яру	211
По сторінках білоруських газет	216

ЧУХРАЇНІКА

Іван Вадеретров-САТАНОВСЬКИЙ Візит М.С.Горбачова у Загребелля	221
Язон ГЕНЕУСОВ Вибірчі війська	225

ХРОНІКА "СПАДЩИНИ"

Розповідь про могили України	229
Леонід ДОБРЯНСЬКИЙ Українознавчий клуб "Спадщина" і екологіч- ні проблеми	231
Микола ЖАРКИХ Конференція "Екологічні проблеми Дністра" .	233

„ПАДШИНА“
ПОВІДОМЛЕННЯ

До учасників 19-тої всесезної конференції КНРС

Шановні товариші !

Відтоді, як в нашій країні була встановлена Радянська влада, охорону пам'яток історії та культури було взято під державний контроль чере прийняття відповідних законів. Однак в роки масових репресій та гоніння на культуру України, так само як і інші республіки, втратила багато своїх безцінних пам'яток старовини. В 30-ті роки під виглядом боротьби з віджилим минулим проводилась планомірне їх нищення. Так, в Києві в ці роки було знищено більше 20 культових споруд, що мали велику історичну та архітектурну цінність. Подібною участі не вдалось уникнути і Богоявленській церкві /1693 р./ Київського братства на Подолі, прекрасного творіння в стилі українського бароко московського архітектора О.Старцева.

Київське братство, так само як і Києво-Могилянська академія, активно працювало на захист національних потреб українського народу в умовах жорстокої експансії зі сторони шляхетської Польщі. Деякі корпуси Академії, наприклад, старий учбовий корпус /1703 р./ разом із конгрегаційною церквою та залом мають статус пам'ятки всесезного значення нарівні з всесвітньовідомим Софійським собором, Києво-Печерською лаврою та Андріївською церквою. Інші споруди Академії та Братства мають статус пам'яток республіканського значення і становлять нерушимий фонд нашої культури. На сьогоднішній день вони роздані в оренду різним установам, в тому числі і Київському вищому військово-морському політичному училищу /КВВМПУ/ котре не так давно завдало садибі неоправної школи, розпочавши весною 1987 р. незаконне будівництво офіцерської їдальні. Це будівництво в заповідній зоні було розпочате без відповідних погоджень, без відома зацікавлених організацій, без проведення поне-

редніх археологічних досліджень, що являє собою кричуще порушення закону. Під час риття котлована для їдальні завглибшки 3 - 4 метри на місці старовинного кладовища було викинуто на міське звалище більше 13 поховань найвідоміших діячів української культури, краєвих професорів Академії та членів Братства. Серед викинутих могли бути й поховання таких видатних осіб, як один з фундаторів Братства, активний прихильник розвитку національної культури, герой Хотинської битви з турками гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, а також відомий мандрівник і письменник 18 ст. Василь Григорович-Барський. Цей кричущий факт не залишив байдужими громадян нашої республіки. Про це неодноразово писала газета "Літературна Україна" /30 липня, 24 вересня, 15 та 29 жовтня 1987 р./ і повідомляло республіканське телебачення. Не дивлячись на численні протести окремих громадян і організацій, училищу вдалося завершити будівництво одноповірхової кухні-їдальні, а при прокладанні теплоtrasи до вищезгаданої їдальні в січні 1988 року було знову зруйновано археологічні шари ґрунту часів Київської Русі. Ще 20 років тому, як і сьогодні, громадськість Києва і республіки налягала і продовжує налягати перед керівництвом міста і урядом республіки на відселенні із садом Академії і Братства сторонніх установ і ставить питання про р організації на цій території історичного і музейного комплексу з культурно-просвітницьким напрямком функціонування. Подібний комплекс міг би знаходитись під егідою Академії наук УРСР і Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, де студенти гуманітарних факультетів мали б чудову базу для науково-дослідної і учбової практики. Уряд республіки відгукнувся на заклик громадськості, а Держбуд УРСР ще раніше намітив ряд практичних заходів для організації даного комплексу, про що писала газета "Літературна Україна" від 14.05.1968 р., надрукувавши в номері виступ члена комітета Держбуду С.Пильника.

Як нові, так і старі рішення залишаються ще й досі невиконаними і, напевно, залишатимуться й надалі такими, аж поки вищезгадане училище не передислокується. Але покидати дану територію училище не має наміру. Це видно хоча б із того, що КВВМПУ планує чергову атаку на заповідник, на цей раз в зв'язку з наміченим будівництвом плавального басейну.

В стінах Києво-Могилянської академії виховувались Г.С.Сковорода, М.В.Домоносов, Семен Палій, Максим Березовський, Артем Ведель, Нестор Амбодик-Максимович, Петро Завадовський, Максим Берлінський, Микола Бантин-Каменський і багато-багато інших відомих осіб. Тут трудилися найвідоміші вчені того часу - Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Іоанн Галатевський, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський, Яків Козельський і багато інших. Випускники Академії засновували учбові заклади в Москві, Петербурзі, Астрахані, Вологді, Вятці, Казані, Костромі, Новгороді, Суздалі, Ростові, Коломні, Твері, Нікові, Рязані, Смоленську, Тобольську та в інших містах Росії. Тут училися вихідці з Сербії, Македонії, Далмації, Чорногорії, Греції, Румунії, Болгарії, Молдавії та інших країн.

Заснована на початку 17 ст., Києво-Могилянська академія завдяки багаторічній просвітницькій діяльності по праву може вважатись одним із найбільш важливих культурно-просвітницьких центрів не тільки в країнах Східної Європи /де вона фактично була першим вищим учбовим закладом/, а й Західної Європи, де вона стояла на рівні кращих університетів тих часів.

Звертаючись до Вас, шановні товариші, просимо Вас обміркувати в процесі роботи 19-тої Всесоюзної партконференції питання про долю садиби Академії і Братства. Сьогодні питання, пов'язані з розвитком національних культур, виступають на передній план бо-

ротьби з інертністю, косністю, бездуховністю, безпам'ятством і застоєм. Ці питання сьогодні набирають все більшої ваги, бо вони безпосередньо пов'язані з проблемами патріотичного виховання, особливо серед молоді, з питаннями боротьби за істинний інтернаціоналізм у стосунках між людьми і народами. Так будьмо послідовними в цій боротьбі ! Бажаємо успішної роботи в дусі нового часу для розквіту нашої Батьківщини !

Травень 1988 року.

Підписи 60 осіб - членів клубу

"Спадщина".

Президентові Академії наук УРСР
акад. Б.Є.Патону

Шановний Борисе Євгеновичу !

Ми, члени клубу "Спадщина" при Будинку вчених АН УРСР, просимо Вас звернути увагу на катастрофічний стан бібліографії в галузі суспільних наук.

Протягом останніх десятиріч науково-інформаційна робота в АН УРСР гальмувалася. По суті, після погромів тридцятих років вона як слід і не відновлювалася. Зараз ми відстаємо від розвинених країн Заходу, від російської бібліографії на кілька десятиріч. За яку тему не взявся б український радянський гуманітарій, скрізь перед ним - цілина.

Тематичних біографічних словників історичних діячів ми не маємо. Біобібліографічних зведень про роботу гуманітаріїв минулого - не маємо. Репертуару української книги 19 - поч.20 ст. - не маємо. Показчиків змісту бодай основних серій /"Літературно-науковий вісник", "Записки наукового товариства ім.Шевченка" тощо/ - знов немає. Цей перелік можна продовжити, - ідеться про кілька полиць довідників і показчиків, яких у нашій республіці ще досі не створено.

На превеликий жаль, обробка великих джерельних комплексів, систематизація набутого фактичного матеріалу зараз не ведеться. Центральна наукова бібліотека ім.В.І.Вернадського АН УРСР одна підготувати нагально необхідні дослідникам посібники фізично не в змозі. Дублюючи Книжкову палату, Відділ наукової інформації з суспільних наук АН УРСР взагалі зосередився на бібліографічній обробці поточної наукової літератури, що являє собою поки що продукцію застійних років.

Підняти рівень досліджень у галузі суспільних наук без запровадження в обіг великих масивів первинної інформації неможливо.

Вважаємо, що час провести міжвідомчу нараду для з'ясування нагальних потреб у науковій інформації для перебудови науково-інформаційної роботи в АН УРСР. До участі в ній варто запросити представників тих самодіяльних об'єднань, що цікавляться науковим українознавством. Вважаємо, що час сформулювати перспективний план бібліографічної роботи, забезпечений поліграфічними ресурсами. Виконання цього плану, гадаємо, мусить бути спільним обов'язком спеціальних бібліографічних підрозділів та самодіяльних об'єднань.

Зокрема, клуб "Спадщина" візьме на себе підготовку ряду покажчиків, якщо йому буде надана певна науково-методична допомога й забезпечене видання вивершених праць.

10 грудня 1988 р.

Правління українознавчого
клубу "Спадщина".

В Центральний комітет КП України
Копія : Редакції газети "Літературна Україна"

Шановні товариші !

Моральним та інтернаціональним обов'язком кожного народу перед світовою громадськістю є турбота про збереження всього багатства культурної спадщини, котра знаходиться на його території, незалежно від того, в який період історії і який народ її створив. Ця гуманістична традиція започаткована ще давніми греками. Саме вони першими звернули увагу на предмети культури племен, що населяли Елладу в доісторичний період, почали їх збирати та зберігати у своїх храмах. Давні елліни також першими почали свідомо і цілеспрямовано направляти зусилля, як матеріальні так і інтелектуальні, на гармонійний розвиток власної культури, на перетворення Греції в центр культури античного світу. Ті греки уже знали про роль культури в формуванні моралі та свідомості громадянина і використовували свої знання на практиці. В результаті Греція стала не лише еталоном, взірцем естетично довершеного мистецтва, але й гармонійно урівноваженою соціальною системою на тій стадії еволюційного розвитку суспільства. В сучасному світі наслідувати приклад стародавньої Греції стало правилом для всякої цивілізованої нації та її ідеологічно-державного апарату.

Сумним і чи не єдиним винятком із правила є сучасна Україна. Її територія, як небагато інших, вкрита густою мережею пам'яток культур давніх цивілізацій, власного народу та народів, котрі зовсім недавно покинули нашу землю. Україна отримала виняткову можливість продемонструвати решті цивілізованого світу рівень своєї морально-інтелектуальної зрілості, свідомість своєї інтернаціональної місії. На жаль, необхідно констатувати, що ця можливість не використана, навпаки, зроблено і продовжує робитись все, щоб показати себе міжнародній громадськості з найменш привабливого

боку. Вандалізм, варварство, геростратизм, манкуртство, відсутність національної пам'яті стали протягом десятиліть та продовжують лишатися і понині визначаючими домінантами в нашому ставленні до культурного надбання. Пам'ятки культури, історії, археології, архітектури руйнуються сотнями і тисячами. Руйнуються в результаті безвідповідального ставлення до них з боку уряду, партії, громадських організацій, бездіяльності або й наперед спланованих акцій з боку органів місцевої влади, в результаті епідемії пограбувань і вандалізму з боку окремих громадян, підприємств, установ та організацій. Безслідно зникають або приводяться в стан, непридатний для реставрації, пам'ятки культури античної Греції, кімерійсько-скіфсько-сарматського періоду, ранньослов'янського періоду та періоду Київської Русі, середньовіччя.

Після війни на території Західної України, Закарпаття та Буковини лишилися тисячі пам'яток великого культурного, історичного та естетичного значення у вигляді польських костьолів, німецьких кірх, православних храмів, єврейських синагог, замків, палаців, меморіальних поховань, кладовищ тощо. Що з ними зараз? Котрі ще не зруйновані дощенту, доживають віка в жалюгідному стані. Нігілістичне ставлення має місце як до чужої, так і до власної культурної спадщини. Згадаймо нинішній стан заповідника "Козацькі могили" під Берестечком, каплицю Богдана Хмельницького біля Кременця, саме місто Кременець і сотні інших таких місць на Західній Україні; згадаймо долю спалених, знищених, перепрофільованих православних церков по всій території України, долю шевченківських меморіальних місць. Про те, як і ким здійснювалася і продовжує здійснюватись спрямована проти свого народу політика культурного виродження, витравлення національної культурної пам'яті, національної свідомості об'єктивно розповідається в статті Л.Воробія "Музей в колишній церкві" /Пам'ятки України, 1988 р.,

№ 3 /.

Відповідальність і вина за такий вкрай незадовільний стан в справі охорони та збереження національної культурної спадщини цілком і повністю лежить на нинішньому уряді республіки, який ідеологічно, морально та психологічно сформувався в тяжкий для України і української культури час застою, адміністративно-бюрократичної диктатури. Складається враження, що уряд свідомо і цілеспрямовано направляє зусилля і матеріальні ресурси не на збереження, а на руйнування культурних цінностей. Урядом республіки Україну перетворено у сучасний антипод античної Греції. Та й чого ще можна чекати від уряду, котрий не знає і вперто зневажає фундаментальну цінність свого народу – його мову ?

Нинішні труднощі республіки в ідеологічній, морально-психологічній та економічній областях є в першу чергу і в найбільшій мірі результатом нігілістичної культурної політики. Відсутність імунітету до небажаних закордонних впливів, приклади масового здичавіння молоді, забуття народних традицій і звичаїв, прогресуюче виродження народної культури в усій її багатогранності, загальний занепад і відмирання української культури як індивідуально-самобутнього явища світової культури – ось те, що ми отримали в результаті цієї не лише не далекоглядної, а й до певної міри навіть злочинної політики нашого уряду в галузі культури. А як розцінити той факт, що по території республіки розгулюють банди озброєних ломами та заступами мародерів, котрі "спеціалізуються" на грабуванні стародавніх поховань, курганів, цвинтарів, захоронень жертв сталінізму та фашизму ? Без жодних перешкод з боку уряду республіки ці банди методично і систематично руйнують одну з найвизначніших пам'яток історії та культури – Личаківський цвинтар у Львові. Справедливість вимагає відзначити, що бандам мародерів в цій ганебній справі товаришують львівські обком,

міськом, об'явиконком, міськвиконком. Їх нігілізм знаходить розуміння і підтримку в Києві. В результаті культурній святині загальноєвропейського масштабу і значення завдано неоправданій шкоди. Український народ, культурна громадськість України, будучи свідомими своїх інтернаціональних обов'язків перед дружніми польськими і німецькими народами, частиною культурної спадщини яких Личаківське кладовище також є, неодноразово піднімали голос на його захист та порятунок. Цій проблемі приділяє увагу і останній лист голови "Товариства Лева" О.Шейки Голові Ради міністрів СРСР /Пам'ятки України, 1988 р., № 4 /.

Українознавчий клуб "Спадщина" поділяє неспокій своїх колег з "Товариства Лева", повністю погоджується з оцінкою становища на Личаківському кладовищі, даному в листі, приєднується до викладених в ньому пропозицій і вважає за необхідне клопотатися перед ЦК КПУ про вжиття негайних заходів, спрямованих на порятунок пам'ятки історії та культури:

- Беручи до уваги унікальність Личаківського цвинтаря як культурної пам'ятки, спільної для українського, польського та німецького народів, зобов'язати Раду міністрів УРСР в якомога коротший строк навести порядок на його території ;

- перетворити Личаківський цвинтар в музей-заповідник з виділенням необхідних коштів на його утримання та реставрацій ;

- призначити заступника голови Ради міністрів УРСР т.Орлик М.А. персонально відповідальним за збереження Личаківського кладовища і хід реставраційних робіт на ньому, вказавши їй на недбалість і байдужість уряду республіки до збереження і примноження національної культурної спадщини.

На наш погляд, уряду республіки необхідно розгорнути всеохоплюючу комплексну і погоджену з громадськістю програму рятування національного культурного надбання, виділивши окремо такі пункти :

- пам'ятки історії та культури кімерійсько-скіфсько-сарматського періоду ;
- пам'ятки античної історії та культури Криму та Причорномор'я ;
- пам'ятки старослов'янської історії і культури та пам'ятки історії і культури періоду Київської Русі ;
- пам'ятки історії та культури українського бароко ;
- пам'ятки польської культури на землях Західної України та у м.Львові ;

Програму забезпечити потрібними матеріальними ресурсами і втілити в життя протягом 5 - 10 років.

З повагою :   правління українознавчого клубу "Спадщина".
1 січня 1989 року.

Нахкові
обрії:
проблеми
і пошуки

Андрій Матошко, Леонід Добрянський

ПРО СТВОРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО-ЕТНІЧНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Зараз в нашій республіці, як і взагалі в країні, серед багатьох інших гостро викреслились дві проблеми, пов'язані з екологією людини - суспільства та з відродженням національної культури. Нам здається, що ці проблеми не тільки органічно пов'язані між собою, але й є в значній мірі визначальними для обрання напрямку подальшого розвитку суспільства. Перед тим як показати своє бачення постановки та вирішення цих питань, подивимось, як це робилось до теперішнього часу.

Екологічна криза, екологічна катастрофа, з одного боку, занедбання мови, розмивання національної культури, занепад духовності, з іншого - такі крайні оцінки стану справ. В цілому ж постійне погіршення навколишнього середовища, поступова втрата духовних та моральних засад викликає занепокоєння й протест в багатьох людей. Природно, що цей протест перш за все адресовано до джерел забруднення повітря, води, продуктів харчування: це атомні станції, хімічні заводи, мінеральні добрива тощо, а також до державних організацій, які ними розпоряджаються, і до тих установ, які їх в свою чергу контролюють. Теж саме відбувається і в області культури - там також шукають винуватців в кабінетах відповідних міністерств і відомств. Єдиний господар, який повинен контролювати всі сфери діяльності і, зокрема, природокористування - органи Радянської влади - по суті не можуть впливати на політику, яку проводять такі супергіганти як Мінатоменерго, Мінводгосп та інші. Навіть навпаки, багатомільярдні бюджети цих організацій дають їм можливість "купити" місцеві органи влади, як, наприклад, в Каневі, запропонувавши соціальні блага взамін відчуження земель - територій, де знаходяться найвизначніші пам'ятки історії та культури - під будівництво все нових і нових промислових підприємств.

Таким чином, доводиться констатувати, що на сьогодні немає ефективної протидії тому витратному механізмові щодо природних ресурсів. Якщо для переважної більшості територій СРСР цей факт може служити як застереження, то для нас на Україні, техногенне навантаження якої на порядок вище, ніж в СРСР в цілому, це загрожує здоров'ю і життю населення. Чорнобиль, Чернівці та Черкаси вже подали сигнали " SOS ".

Постає кілька запитань. Перше. В якій мірі потрібні нам: електроенергія, хімічні вироби, підвищення врожайності ґрунтів за рахунок хімізації сільського господарства та багато такого, в чим пов'язана екологічна небезпека? Найбільш рішучі голоси твердять -непотрібні. Зауважимо, що подібний негативистський рух вже давно діє в країнах Заходу, де його прихильників звуть "алармістами". Їх девіз - назад до природи. Зробивши свою прогресивну справу - повернувши суспільну увагу до вказаних проблем, вони, однак, не знайшли широкої підтримки у населення, для якого реалізація негативистських ідей означала б значне погіршення якості життя. Гадаємо, що і для нас з вами відмова від зручностей цивілізації, хоч якби ми не відставали від Заходу, була б неможлива. В культурній сфері це означало б зупинку в розвитку.

Що ж робилось й робиться для того, щоб ліквідувати вказані протиріччя? Досі цьому в екологічному плані служили різні нормативи, які вказували на допустимі рівні забруднення навколишнього середовища, на можливість розташування тих чи інших небезпечних підприємств, забороняли ті чи інші технології чи технічні засоби. Сьогодні багато говорять про те, що ці нормативи не витримуються, а десь з ними зовсім не рахуються, в той же час вже допущені великі помилки при проектуванні та будівництві окремих виробництв, які привели до ряду катастрофічних наслідків. Припустимо, що ці нормативи повсюдно витримувалися б. Практика показує, - із збільшенням територіальної концентрації господарської діяльності, появою нових технологій вони весь час повинні переглядатися. Добре, якщо якість води для пиття зрівнюють з джерельною водою тієї ж самої місцевості, а як бути, наприклад, з повітрям? Хай на кожній з п'яти теплових станцій додержуються норм викидів в атмосферу, але якщо ці станції розміщені на незначній території у великому місті, то сума викидів вже дасть зовсім іншу "норму".

Постає слідуюче питання. Чи є якась наукова основа нормотворчості та заборон в природоохоронній діяльності? Десять років тому на початку вісімдесятих років перші розробки таких основ для нашої республіки були виконані Держкомітетом по охороні природи, Радою по вивченню виробничих сил, спеціалістами ряду міністерств та відомств. В 1979 р. вийшла книга "Актуальные проблемы окружающей среды". Це досить детально обґрунтований, комплексний аналіз, в якому зроблено безперечно правильні висновки про необхідність замкнутих технологічних циклів, зменшення відходів та їх повну утилізацію. Але

вражає його вихідний засновок. Вся природоохоронна справа зорієнтована на одну мету – підвищення ефективності абстрактного "народного господарства". Наведемо таку цитату: "... при економічній оцінці рекреаційних функцій лісу треба виходити з того, що відпочинок на природі є однією з форм використання вільного часу..., а вільний час, який сприяє гармонійному розвитку особистості, справляє позитивний вплив на підвищення продуктивності праці і, таким чином, сприяє кращому використанню робочого часу". Людина, як така, в цьому аналізі, з'являється лише тоді, коли з нею пов'язана доля виробництва. Останнє виступає як щось навіки надане і не підлягає до обговорення.

Другим боком такого підходу, який можна назвати "економічним", є встановлення окрім норм, які фактично визначають рівень забрудненості середовища, де ми живемо і працюємо, зовсім інших підвищених норм для окремих територій, до яких ми можемо приїхати та подивитись, яким чудовим міг би бути наш навколишній світ – це національні парки, заповідники, заказники і т.ін. Беззаперечно, вони мають наукове рекреаційне значення, щоправда, для обмеженої частини населення та на обмежений час. Зауважимо, що в літературі по екології урбанізованих територій є таке поняття – "полюсність". Воно припускає поділ території на райони, де людина працює й живе, і райони, де вона відпочиває, до яких мають бути застосовані різні екологічні норми. Ілюзорність такого протиставлення досить очевидна. Як відомо, якщо пустеля наступає, оазиси теж зникають!

В зв'язку з викладеним треба зазначити, що і надання якихось особливих статусів для міст і сіл з метою захисту зосереджених там пам'яток історії та культури, що зараз пропонується для Середнього Подніпров'я, відповідає духу саме "економічного" напрямку в охороні природи. Справді, невже державна охорона декількох десятків, а може й сотень пам'яток, що є безсумнівно початковою потребою, може покращити загальний стан справ у відношенні до української культури, мови, мистецтва? І взагалі, від кого охороняти? Від нас? А хто буде охороняти тих і нас, хто живе в занедбаних селах і кам'яних лабіринтах сірих міст?

Можливо, хтось скаже, що сьогодні теоретизування на ниві екологічних та культурних проблем менш важливе, ніж практична діяльність. Потрібно організувати нові форми контролю навколишнього середовища, що не підлягають відомствам, стимулювати національний культурний процес. Це все правильно. І все ж ми вважаємо, що

потрібен більш загальний погляд на ці проблеми. Треба повернутись обличчям до людини, поставити її у центр всіх розробок, концепцій, теорій, зважити на її інтереси та цінності, вдивитись в її розвиток у діалектичному взаємозв'язку з розвитком природи та суспільства, розробити довгострокову стратегію розвитку навколишнього середовища і продуктивних сил республіки, які б знаходились коли не у єдності, то в усякому разі не в антагонізмі. Підвалини таких поглядів були закладені В.І.Вернадським. Зараз вони з успіхом розвиваються в працях академіка Н.М.Моїсєєва. Спробуємо в руслі його "алгоритмів розвитку" подивитись на наші проблеми. По відношенню до України ми вже не зможемо оперувати такими глобальними поняттями як біосфера та суспільство, а звузими їх до більш конкретних, якими можуть бути: ландшафт, етнічна спільність чи етнос.

Якщо слідувати усталеним в біології уявленням, то елементарною структурою біосфери слід вважати біогеоценоз. Але ландшафт, хоча й суто географічний термін, по своєму змісту співпадає з ним, але переважає, якщо прийняти до уваги його історичний пріоритет для даного аналізу взаємозв'язку в розвитку природи і суспільства. Вперше він був проведений видатним українським природознавцем П.А.Тутківським на початку нашого віку. Ним вперше було проведено районування України. Він писав: "Через рельеф, почвы, надпочвы, гидрографию и климат поверхностные отложения оказывают влияние на флору, а через нее - и на фауну, а через посредство всех этих элементов ландшафта - и на быт, культуру, сельское хозяйство, экономическую и духовную деятельность человека". /Геологический очерк Минской губернии, - Киев, 1915, вып. I, с. 302/.

Сучасний ландшафт України, як і ті, котрі були тут під час заселення людиною, сформувались в останній антропогенний період історії Землі, але їх геологічні елементи різновікові, багатьом з котрих мільйони літ. За час геологічного розвитку утворилась велика різноманітність геологічних структур та форм рельєфу. За останні 30-10 тисяч літ визначився той склад фауни і флори та зональність ґрунтів і географічних зон, яку ми маємо сьогодні.

Найбільш давні сліди людини в центральній частині України датуються давнім кам'яним віком /близько 20 тис. літ назад/. На початку III-го тисячоліття до н.е. найбільш сприятливі для життя людей лісостепові простори між Дністром, Південним Бугом та Дніпром були заселені плесенами трипільської культури. Саме на цей час приходить початок прискореного цільного опанування ландшафтами через господарську діяльність, в яку широко втягувалася земля-ґрунти. Особливості ландшафтів диктували способи хлі-

боробства, скотарства, вибір підсобних промислів, можливості металургії, ткацтва, гончарства, умови будівництва жител тощо. Духовне життя племен, яке мало загальнолюдську основу, зростало разом з його господарською діяльністю, захистом своїх осередків, опосередковано і прямо відбиваючи своєрідність місцевої природи. Останнє можна побачити і в перших виробках ремісників, і в міфологічних уявленнях, які дійшли до нас від більш пізніх часів. Природа була з одного боку джерелом існування, з другого – певною територією, де людина розвивала свою господарську, торгову, військову діяльність, духовне життя.

Напевно, вже в первісних общинах з'явилось ще одне відношення до природи – естетичне. Про це ми зокрема можемо судити по тому, як вибирали наші предки місця для поселень – на придолинних мисах, стрілках, піщаних кучугурах, усіляких горбах, часто відокремлених ярами та балками. Звичайно, вони керувались перш за все зручністю, близькістю до води, пасовищ, добрим захистом тощо. Але якщо проаналізувати велику кількість поселень трипільської, зарубинецької, черняхівської культур та більш пізніх, то виявляється, що їх місцезнаходження часто чимось значно відрізняється від навколишнього краєвиду, тобто є аномальним. Таке прагнення до визначних місць ще більш посилюється за часів Київської Русі. Всі добре знають про важливе географічне положення Києва. Тут і злиття кількох рік, мис високого правого берега, границя між лісом і лісостепом тощо. Але ж чому головне місто держави не виникло ні в районі Вишгорода, ні в районі Трипілля, Халеп'я, які характеризуються в цілому подібними умовами? Можливо, на це вказує той факт, що форми розчленування так званого плато в районі Глибочицької балки, а саме наявність Київських гір: Старокиївської, Замкової, Шекавиці та інших не має аналогів на більш ніж п'ятидесятикілометровому відрізку високого правого берега.

Пізніше свідоме активне відношення до природи вже стає явним і немає сенсу показувати це на прикладах з народних пісень, легенд, переказів, творів мистецтва. В той же час важливо підкреслити, що воно стало можливим через виділення особливого серед розмаїття навколишнього світу. Так багатство природи перетілювалося в багатство народної душі.

Щоб нас не звинувачували в географічному детермінізмі, хочемо наголосити, що ми не відкидаємо певних і значних змін, які проходили в культурі внаслідок соціальних процесів: еволюції

соціально-економічного устрою, війн, поневолення іншим народом, міжнародним зв'язкам і т.ін. Все ж те, що незважаючи на татаро-монгольську навалу, підлягання Литві, Польщі, Російській імперії культура українського народу кожен раз здійснювалась та досягала певного розквіту, велику роль відіграли глибокі природні корені.

Вже з перших своїх кроків людина почала активно впливати на природу, форми і масштаби цього впливу стрімко зростали. В середині XVIII ст. були розорані значні площі степової зони України. Як таке втручання позначилось на землі? На місці дикорослого рослинного покриву з'явилися культурні насадження, склад яких постійно розширювався. При цьому залишилися байрачні ліси. Така заміна була цілком органічною і не позначалась "патологічними" змінами в інших частинах біогеоценозу.

В 1873 р. під керівництвом генерала І.І.Жилинського вперше почали запроваджуватися крупномасштабні роботи з осушення боліт Полісся. Великий обсяг робіт, мінімум техніки, рекомендації таких вчених як В.В.Докучаєв, Г.І.Ганфіл'єв, Е.В.Оппоков, В.І.Сукачів та інші - і як результат, значний приріст площ для сільського господарства, чисті сплавні канали, в яких водилася риба, відсутність значних змін в режимі поліських рік. Порівняймо це з сьогоденням меліорацією та її досягненнями. В той же час необмежені вирубки лісів в тому ж Поліссі привели до активізації еолових процесів, засипання піском посівів, а розвиток гірничодобувної промисловості - до появи величезних площ покаліченої, розореної, голої землі.

Таким чином, ми маємо різні приклади впливу на природу, але нам важливі ті з них, що показують можливість органічного поєднання інтересів людини з процесами самоорганізації природи, які протікають в цілому значно повільніше за суспільні процеси. Тут доречно навести думку еколога О.Н.Яницького про взаємозв'язок сільського життя з природою:

"Созданные в недрах локальных сообществ с их пригнанностью к местным природно-географическим условиям, сельские нормы общения с природой имели конкретный и однозначный характер. Это были нормы человеческого действия, выработанные длительным опытом и хранимые местной культурой, если угодно, своеобразные "рецепты" обращения с местными экосистемами..."

Так саме культура дозволяє, точніше дозволяла суспільству оптимізувати свої відношення з навколишнім світом.

Що ж ми маємо на сучасному етапі? Помітне погіршення природних умов життя, швидко зростаюче скорочення ресурсів життєзабезпечення, відсутність екологічних і культурних гарантій подальшого розвитку.

Навіть короткий перелік проблем дає уявлення про кризову ситуацію.

- забруднена і виведена з нормального режиму переважна більшість водойм республіки;
- каскад "тромбів" на Дніпрі спричиняє ерозію берегів, підтоплення плодородних земель, інші біди;
- величезних рівнів досягає забруднення повітряного басейну, в першу чергу великих міст, а також промислових агломерацій Донбасу, Кривбасу, Дніпропетровська і Кременчука;
- безконтрольне застосування хімічних препаратів в сільсько-господарстві привело до виснаження ґрунтів і, що найнебезпечніше, до забруднення цими препаратами харчових продуктів;
- руйнуються природні ландшафти, а замість них нагромаджуються антропогенні форми - террикони, кар'єри, дамби, водосховища. Живописні місця піддаються непередуманій забудові, яка спотворює їх обличчя;
- будівництво крупних енергетичних та інших об'єктів ведеться без відповідного екологічного обґрунтування, без урахування їх впливу на навколишнє середовище. У ряді випадків ігноруються навіть сейсмічність територій чи фізико-механічні властивості гірських порід, в яких закладаються фундаменти.

Протиріччя між суспільством і навколишнім середовищем як одне з важливіших протиріч нашого світу може бути розв'язано /і в цьому головне значення концепції Моїсеева-Вернадського/ коеволюцією людського суспільства та біосфери в ноосферу, тобто в такий стан біосфери та суспільства, який забезпечить можливість їх цілеспрямованого розвитку в інтересах подальшого прогресу людства.

Однак, як зазначає Моїсеев, "коеволюція не может произойти естественным образом. Интеллекту человека, общества предстоит принять на себя ответственность за дальнейшую судьбу планеты, выработать новые способы отыскания компромиссов" /Алгоритмы развития, М., Наука, 1987, 305 с./.

Наш поворотний час дає нам шанс взятися за цю проблему.

Щоб наблизитись до ідеї створення моделі ноосфери, треба буде усвідомити першорядні цілі розвитку людства, щоб назвати цей розвиток прогресом. Між тим, ми маємо таку різноманітність інтересів, цінностних шкал, життєвих стандартів. Тому для початку необхідно домовитись орієнтуватись на загальнолюдські цінності: "здоров'я", "довге життя", "сім'я", "батьківщина", "краса навколишнього світу", "психологічний комфорт". Саме на них повинна

в першу чергу бути зорієнтована економіка та політика держави - сфери її діяльності, які мають бути підпорядковані екології та культурі, тобто у широкому значенні - області споживання. Тільки володіючи цими цінностями і гарантіями їх відновлення, суспільство зможе розкрити можливості і вибрати шляхи для фізичного і духовного вдосконалення своїх членів.

Активно зростає усвідомлення важливості загальнопланетарного, загальнолюдського погляду на світові процеси. В цьому плані створення моделі еколого-етнічного розвитку України розглядається як частина формування концепції розвитку людського суспільства і біосфери планети, і тому вона повинна містити як загальні положення, так і ті, що визначаються особливостями її території і етносу. Можливо, спочатку варто було б "програти" таку модель не для всієї України, а приміром, для такого своєрідного регіону як Черкащина. Створенню моделі повинні передувати системні наукові дослідження еколого-етнічного комплексу, спрямовані на вирішення двох головних задач: 1/ Визначення природних закономірностей в розвитку ландшафтів і їх культурного освоєння людиною, напрямки і особливості етногенезу; 2/ Оцінка сучасного стану екологічної і культурної ситуації, її сучасні тенденції. При цьому можна керуватися положенням, сформульованим А.А.Величко:

"При изучении динамики современной природной среды и тенденций ее дальнейшего развития единственно приемлемой является позиция, с которой современное состояние природы Земли рассматривается как необходимое звено в линии ее общей эволюции... применение палеогеографического /исторического/ подхода позволяет установить в современной природной среде ряд таких свойств, которые остаются нераскрытыми, если оставаться на изучении только связей и процессов, действующих в природе в настоящее время..."

Рішення першої задачі може бути забезпечене традиційними методами відповідних наук - геології четвертинного періоду, археології, історії, етнографії суспільствознавства, що нагромадили багатий фактичний матеріал. При цьому важливо визначити ті параметри природного середовища і культури, які є найважливішими умовами "фізіологічної" діяльності і духовного життя людини. В першому випадку це повітря, питна вода, продукти харчування, різні види випромінювання. Говорячи про параметри духовного життя, ми маємо на увазі певний його образ, стрейтип поведінки, життєві стандарти, традиції та інше. Потрібна буде якісна і кількісна оцінка природних ресурсів і ресурсів, створених людиною.

Друга задача вимагає підключення великої групи вузьких фахівців в галузі ландшафтознавства, ботаніки, зоології, екології людини, демографії, медицини. Постає питання про розробку спеціальної методики по збору і обробці різнопланової інформації. Особливу роль повинні виконати соціологічні дослідження, які покажуть реальний стан життя конкретних людей, що живуть в тому чи іншому районі, їх світогляд, побут, способи ведення господарства, відношення до проблем навколишнього середовища і культури. На цьому етапі потрібно буде вибрати певні ділянки території і групи населення для довгострокового моніторингу.

Рішення вказаних задач дозволить прогнозувати негативні тенденції в розвитку системи: виробництво-природа, виробництво-культура, їх масштаб, швидкість взаємодії. А це в свою чергу будуть передумови для активного регулювання і гармонізації природних і суспільних процесів. Можна буде планувати відтворення природних ландшафтів і культурних цінностей, спрямовано впливати на етнічні процеси. В це коло проблем логічно входять такі пекучі проблеми як збереження родючості ґрунтів, повернення Україні її голу-бої перлини - Дніпра, відродження і забезпечення життєспроможності української мови, приток нових молодих сил до занепадаючих українських сіл та багато іншого.

Без сумніву для вирішення таких задач повинні сформуватися фахівці зовсім нового профілю. Це будуть синтезатори різних наукових дисциплін, які розроблятимуть сценарії можливих шляхів розвитку України, закладатимуть їх в методологічні, а потім математичні моделі для апробації на ЕОМ. Те, що подібне моделювання не фантастика, а справа найближчого майбутнього показали дослідження, в ході яких на різних програмах в СРСР і США були "прокручені" сценарії обмеженої ядерної війни в системі "атмосфера-океан". Подібність отриманих результатів досить обнадійлива.

Оптимізаційна еколого-етнічна модель стане основою для вдосконалення екологічних моделей. Спробуємо пояснити цю тезу на прикладі одного з можливих проектів відродження української природи. Припустимо, що геологи й біологи, а це таки реально обґрунтують можливість ліквідації "морфв-водосховищ" і відновлення в умовах природного гідрологічного режиму пойми р.Дніпра, повернення її в суспільне користування як цінної кормової бази для тваринництва, місця масового відпочинку і унікального в естетичному відношенні об'єкта природи. В цьому випадку задача економістів і

спеціалістів в галузі механіки та промисловості буде полягати в відшуванні альтернативних джерел електроенергії, водонакопичення, частково водного транспорту і таке інше, розрахунок строків і обсягів робіт по реконструкції нової території і прилеглих районів у відповідності з матеріальними можливостями республіки. Звичайно, сукупність таких проектів потребуватиме значної перебудови господарських зв'язків, вибору оптимальних умов і структури сільськогосподарського виробництва, віднайдення екологічно обгрунтованого балансу між ними і природою.

Усвідомлюючи всю складність поставленої проблеми, її глибину і масштабність, невизначеність, а можливо і невірність деяких висловлених нами положень, все ж таки ми впевнені, що без розробки концепцій розвитку, в центрі яких будуть живі люди і середовище їх існування, нам не подолати бід, що насуваються. Наскільки це важливо, розказано в старій легенді про Богданову гору.

Високу Чигиринську гору люди назвали Богдановою горою. З цієї гори добре видно віддалені села, гори і низи Тясмина, далекі Придніпровські рівнини й ліси. Багато непроханих гостей - чужоземців поламали свої списи і ребра об цю гору-фортецю. Тут була розгромлена Наливайком стотисяна турецько-татарська орда; тут Богдан Хмельницький розтрощив військо польського короля. Столітні діди й прадіди розповідали, що всім оборонцям Чигирини і землі рідної завжди допомагали громити ворогів не тільки козаки й селяни, а й сама природа. Народна правда завжди мусить перемогти всяке зло й неправду, тому й природа рідної землі не може бути байдужою до всього того, що відбувається на нашій землі.

НЕ БУДЕМО Ж І МИ БАЙДУЖІ ДО НАШОЇ ПРИРОДИ.

Олександр Кравчук

ОСТАННЯ ОЛІМПІАДА ^Х

Рим
Лист

"Я заздрю й тобі, бо ти в Римі, і заздрю Римові, бо він має тебе. Ти перебуваєш у місті, з яким не може зрівнятися жодне інше у цілім світі, бо там увесь час гостює хто-небудь з людей, що не поступаються власним його громадянам – а багато з них залічують до своїх предків і навіть самих богів! Було б для тебе великою честю, аби ти міг жити у такій столиці, не подавати голосу і слухати промови, які там виголошують; в Римі багато ораторів, які гідно наслідують своїх предків. Ми дізналися від людей, які звідти приїждять, що ти вже сам виступав прилюдно і ще виступатимеш! Нічого дивного: праця твоя налічує багато книг, а та частка її, що вже заслужила схвалення, ніби народжує нові книги. Чув я, що Рим увінчав тріумфальним вінком плід труду твого, а голос громадської думки твердить, що ти кращий від багатьох письменників і не останній серед кращих. Така хвала прикрашає не самого тільки творця, але й людей, серед яких він виріс.

Будь невтомний у праці, не приховуй її у чотирьох стінах, але бери з собою, йдучи до людей. Нехай тебе не втомлює те, що тобою захоплюються. Нехай зростає слава твоя, щоб ти й нас нею наділив. Так буває з громадянином, який здобув собі хвали, що й вкривають славою й його рідне місто.

Ось які твої справи. А наші? Ми охоплені скорботою. Не знаю, чи переживемо горе, якщо нам якийсь бог не допоможе. Мій син, однак, не поганий хлопець і від благородної матері, хоч і невільниці, вмер, і ми у сльозах його поховали. Він став жертвою чиягось зухвалого злочину. Дійзнайся від інших, зроби ласку, які-то люди його зневажили, бо якщо йдеться про нас, то ми їх шануємо навіть у муках. Ледь трапилось те нещастя, як несподівана смерть відірвала Каліопа від його книжок і від праці. Так рана падає на рану, а кожна новина для нас гірша за попередню.

---

^Х Закінчення. Початок див. "Спадщина", 1989, ч.І. Переклад з польської Елли Жеребцової.

Лібаній

Дивний то лист. Більша частина його здається чістисінькою риторикою, у сіміші з перебільшеними й банальними ввічливими словами, а вже під кінець, у приписці, чуємо простий людський голос.

Того листа послано в сірійській Антіохії до Риму в 392р. Автором його був Лібаній. Уже старий, семидесятивосьмерічний, він міг із справедливою гордістю дивитись на справу усього свого життя. Він виховав у цілого покоління учнів захоханість у красу еллінської класичної літератури, навчив сотні молодих людей володіти художньою стилістикою та вірцевим красномовством. Лібаній полишив безліч книг — промови, декламації, есе, листи. Вони були недосяжним зразком у мистецтві композиції й правильної літературної мови для багатьох поколінь у потоні віки, як і у візантійські часи. Треба, правда, визнати, що Лібаній як письменник вражає надуманістю висловів, підкресленою архаїзацією, холодом риторики; може, ми не досить його розуміємо або просто не підготовлені до того, щоб уповні оцінити привабливість його влучних стилістичних прикрас.

Лібанія дуже поважали найвизначніші люди з інтелектуальних і політичних кіл його епохи. Учні і друзі він мав і серед християн, і серед язичників. Звісно, і ворогів йому не бракувало, бо їх має всяк, хто переважає пересічних людей і досягає певних успіхів. А, однак, висловлювання великого письменника у останні роки його життя свідчать, що він полишає живих як людина, зламана тяжким життєвим досвідом, з почуттям глибокої гіркоти і відчутної поразки. То був не тільки наслідок психофізіологічних змін, що так часто виникають у старих людей; Лібаній мав об'єктивні причини, щоб так оцінювати сучасне йому життя і наслідки своїх зусиль.

Він безсило дивився, як під грубими й безжалісними ударами гине усе, що він душевно любив, чому присвятив усі дні свого життя мало не з дитинства, — велична спадщина еллінської культури.

Заборонялося покладати жертви на олтарях богів. Закривали, навіть знищували й руйнували їх храми. Скидали з п'єдесталів, рубали, перетоплювали й викидали з огидним глумом їх статуї, твори найвидачіших митців минулих віків. Марними були найнастирливіші благання, прохання й переконання, навіть петиції, покладені до ніг імператора Людині розумній і далекоглядній неодмінно мало повстати таке питання

Зараз християни послідовно й безжалісно розправляються із статуями, посилаючись на заповіді й доктрини своєї віри. Вони ж глибоко переконані, що ті мерзенні ідоли – підступні творіння злих духів, які отак прагнуть відвернути душі людей від вшановування одного і єдиного бога, якого ніхто не бачив і уявити собі не може. Раз уже твори мистецтва віддано на поталу у руки наброду, хто ж поручиться, що свого часу не дійде черга до такої ж немилосердної розправи з книгами поетів, письменників, філософів? Вони ж бо найнебезпечніші для нової віри, бо красномовно свідчать, які-то прекрасні боги та герої, тобто демони, прославляють красу людського тіла, радощі земного кохання, життя й втіхи! Навіть найсуворіші язичицькі мислителі ніколи не доходили до докорінного й рішучого заперечення усього земного. Може настати час, коли знищуватимуть не тільки предмети культу й зображення богів, але й старі книги!

Такі чи подібні передчуття справдились тільки у певній мірі. Свідоме й цілеспрямоване знищення надбань античної літератури траплялось зрідка й подекуди; більше шкоди принесло те, що старих язичицьких книг просто не переписували, полишивши папіруси й пергаменти на розсуд долі. Тому зараз стародавня література збереглася для нас не набагато краще, ніж пам'ятки матеріальної культури тієї доби: і там, і там – руїни. Вціліли тільки рештки. На Сході – тому що там навчання весь час залишалося, по суті своїй, світським і тому ще, що там досить довго утримувалась жменька потайних язичників. На Заході дещо збереглося тому тільки, що його вважали вартим зберігати з точки зору пізнання і з прагматичною метою, наприклад, як зразки стилістики. Дещо уникло загибелі випадково. Значить, можна без перебільшень сказати, що починаючи з IV ст., саме за життя Лібанія починала виказувати свою грізну могутність справжня революція у культурі в усіх країнах імперії; революція, мабуть, найбільша й найвідчутніша за наслідками своїми з усіх подібних явищ, доти відомих людству. Що ж принесе майбутнє?

Так, була людина, з якою Лібаній пов'язував великі і де в чому реальні надії, вірив, що та людина подолає зупинити сили знищення й захистити добрий яскравий світ еллінських культів. Але імператор Юліан Відступник трагічно загинув молодим; діяльність його припинилася, не встигла дати плодів. А потім чи не кожен наступний правитель усе жорстокіше й підступніше утискував язичників. Феодосій теж, хоч до самого Лібанія він ставився дуже коректно.

І, нарешті, особисте горе, смерть Єдиного сина! Його звали Кімон Араб, вмер він 392 р., мабуть, за кілька місяців до того, як батько написав листа до Риму. Лібаній, напевне, перебільшує, твердячи, що смерть наступила через зневажливе ставлення до молодика з боку якоїсь дуже впливової особи. Так, Кімона спіткала в Константинополі велика прикрість, навіть образа. Він хотів дістати високу посаду, мав уже й документ про призначення його намісником Кіпра, та того документа у нього прямо з рук видерли. Мабуть, інший хтось, домагаючись тієї ж посади, знайшов впливовішого покровителя. Гірко переживаючи цю історію, Кімон повертався у рідну Антіохію сухопуттям через Малу Азію. Уже в Кілікії він впав з повозу і зламав чи поранив ногу. Досить довго Кімон лікувався у Тарсі, оточений піклуванням тамтешніх батькових приятелів. Для Антіохії Кімон повернувся для того лише, щоб померти через декілька днів по прибутті. А незабаром помер і вихованець Лібанія, Каліоп, вчитель у його школі.

Великий письменник ненадовго пережив сина, згас, підточений хворобами й скорботою, мабуть, вже у 393 році. Отже, саме тоді, коли відбулися чи мали відбутися останні ігри в Олімпії. Важко і тут не помітити символічного збігу подій: останній видатний митець у грецькій літературі й zarazом незламний язичник пішов із життя одночасно з іграми, що майже дванадцять віків втілювали культурну єдність усіх еллінів.

А хто ж мав одержати листа, кого так вихваляв автор? Вихваляв навіть через те, що той має щастя перебувати в Римі!

Історик і його праця

Людину, що прочитала похвальні рядки Лібанієвого листа на початку 392 р. у Римі, ми вже знаємо, бо цитували її висловлювання; людину ту звали Амміаном Марцеліном.

Як кадровий офіцер Амміан побував колись у багатьох країнах імперії у Азії й Європі, воюючи на кордонах її з різними ворогами; прослуживши більш як десять років, він залишив службу й постійно зажив у Римі. Листа свого земляка, прославленого антіохійця, він мав читати із справедливою гордістю. Усі ті хвали, слова визнання й захоплення йшли від вельмишановної старої людини, якій навіть супротивники не відмовляли у чільному місці серед тогочасних еллінських письменників. Амміан, правда, не був безпосередньо учнем Лібанія,

але, молодший за нього на 15 років, ставився до нього з пошаною як до вчителя. Він не тільки слухав Лібанія й листувався з ним, але й знав особисто. Обидва народилися у Антіохії і в певний час перебували там разом. Обидва належали до верстви середньо заможних еллінів, що живо цікавилися питаннями культури, були вірні релігії предків. Щодо релігії, правда, слід сказати, що Лібаній захищав стару спадщину послідовно й відважно, Амміан же був стороннім спостерігачем. Так, він своїх язичицьких поглядів не приховував, він дозволяв собі навіть ущипливі зауваження на адресу деяких представників церкви та їх вчинків; але він ніде прямо не критикує ані самого християнства, ані його основ – навпаки, про засади нової віри він говорить навіть співчутливо. Як і Лібаній, він був відвертим прихильником імператора Юліана і при усякій нагоді висловлював захоплення цією людиною та її політикою. Але коли той правитель видав декрета, що забороняв учителям-християнам виховувати молодь, Амміан насмілювався гостро його критикувати: "Це так немилосердно й непохвально!" Може, це дивно, але колишній офіцер у своїм творі обстоює справжню віротерпимість.

Ми вже посилалися на уривки з Амміанового твору, а саме з книги XXII. Йшлося там про Александрію як живий науковий осередок і про Сарапеум, що славою своєю майже не поступався Капітолію. Так писати Амміан міг тільки до знищення храму, тобто до 390 року щонайпізніше. То важлива вказівка, що допомагає встановити, коли і у якому хронологічному порядку писалися книги великої "Історії". З листа Лібанія дізнаємося, що автор видавав її поступово; спершу він сам прочитував деякі її частини перед вибраними слухачами; так у старі часи рили часто, починаючи з зародження літератури і аж до її занепаду. Для Амміана це мало особливе значення; йшлося про те, щоб люди безпосередньо підтвердили, чи його розуміння Римської історії може розраховувати на співчуття і доброзичливий відгук у самій столиці імперії. Автор правильно непокоївся, принаймні, він мав для цього три істотних причини.

По-перше, його намір викazuje неабияке честолюбство; злостиві й заздрисні – а таких у Римі зроду не бракувало! – могли б навіть сказати, що то надмірне честолюбство. Адже Амміан прагнув продовжити не більш не менш як твір найвидатнішого римського історика трьох останніх століть Корнелія Тацита! Тацит закінчив свій твір

96 роком, коли правив Нерва; значить, звідси випадало розпочати Амміанові; так він і зробив. Оповідь свою він вів сумлінно і по-слідовно аж до найновіших часів, які він та його читачі знали з особистого досвіду. За кінцеву дату він узяв 378 рік, коли імператор Валент зазнав поразки під Адріанополем і загинув там у битві з візіготами. Кінець дуже драматичний і, треба визнати, по суті своїй справедливий, бо наслідки цієї битви мали величезне значення в історії Європи. Визначивши таку часову межу своєму оповіданню, Амміан вчинив розумно й слушно як письменник і як історик. Підкреслимо, що він вибирав свідомо, бо від праці його не відірвали, як то часто буває, зовнішні обставини, як-от смерть чи хвороба. Аби у тому переконатися, досить навести останні рядки:

"Я, колишній солдат і грек, описав, як умів, оті події, починаючи від царювання імператора Нерви і закінчуючи смертю Валента. Думаю, я ніде не принизив справи, метою якої була істина, свідомим замовчуванням чи брехнею. Про те, що діялося пізніше, нехай пишуть інші, у розквіті літ і знань. Коли вони забажають узятись до такої праці, то раджу їм оповідати більш високим стилем".

Як видно з тих слів, підтверджених і іншими прямими даними, Амміана, закінчуючи "Історію", був уже добре немолодий, після шестидесяти. Мабуть, він умер невдовзі після видання XXXI книги, ще за правління Феодосія або незабаром після його смерті; він, принаймні, не набагато пережив Лібанія, хоч був значно за нього молодший. Але коли наступила смерть, вона не змінила суті справи, про яку тут йдеться: автор дочекався щасливої хвилини, побачив свій величезний твір завершеним; а він же присвятив йому стільки років, стільки праці!

Самі розміри цього історичного твору могли теж бути причиною неспокою його творця. Чи виконав він усі вимоги, які собі поставив? Чи охопив усе, що мало історичне значення, протягом майже трьох століть, таких багатих подіями справді епохальної ваги? Чи добре твір розплановано? На останнє питання відповісти важко. Від 96 до 378 року пройшло точно 282 роки. Тимчасом у перших 13-ти книгах, тепер втрачених, обговорювались події аж до 353 року, події аж за 257 років, за два з половиною століття; то міг бути тільки короткий схематичний нарис на підставі чужих розробок. Зате у останніх 18-ти книгах, від XIX-ї і далі, розглядались тільки ос-

танні 25 років, ледве чверть століття. Перевага явно віддана найсучаснішим подіям. Як же відстоював автор таку побудову твору? Легко здогадатись:

- Давніші часи описували вже інші численні грецькі й римські історики, і, мабуть, більш вдало. Я хотів лише дати своєрідний початок вивченню найновіших, ще не описаних історичних подій. Про них у мене є відомості і частково я їм був свідком. Так само для більшості слухачів і читачів це питання найцікавіше.

То правда. Але, разом з тим, як легко образити живих людей, оповідаючи про події, ще недавні й злочоденні. Ще діяли, ще мали неабиякий вплив різні учасники драматичних подій аж до 378 року, а тим більш їх родичі та зв'язані з ними люди. При такому стані справ кожне слово й речення у книгах, призначених для нащадків, кожна згадка про якусь людину та її заслуги повинні вплинути на оцінку твору сучасниками.

По-третє, Амміан стояв і перед труднощами формальними, але дуже істотними - мовними. Приступаючи до роботи, він вирішив її писати не по-грецькому, тобто, не своєю рідною мовою, а латиною. Які причини такого обдуманого рішення? Чи поклоніння усьому римському, зрозуміле в людині, що власноручно захищала кордони імперії? Чи побоювання, що, пишучи грецькою мовою, автор не задовольнятиме високим літературним умовам, які ставили перед письменниками тодішні еллінські оратори, наприклад, Лібаній? Амміан послідовно здійснив свій задум. Правда, результатами роботи він був не дуже вдоволений: у наведеному висловлюванні, в останнім його реченні, - і в останнім реченні всієї "Історії" - автор заохочує майбутніх історіографів і радить їм писати більш величним стилем. А нам стилістична манера Амміана видається аж надто високопарною, місцями вона така штучна, така витончена, що заважає зрозуміти написане. Дуже хотілося б знати, як сприймали, як оцінювали його латину щирі римляни. Які були відгуки після перших читань і дискусій? Чи тільки схвальні? Адже серед слухачів не бракувало хороших письменників, що чудово знали давню літературу, і норми літературної мови, мали тонкий смак. Амміанові запевне сприяла одна обставина: тоді панувала красномовна манірність, яка багато в чому нагадувала пізніше барокко. Може, мовою Амміана захоплювались як особливим зразком ораторського мистецтва? Може, те, що виникало внаслідок безпорадності й борювання з чужою мовою, оцінювали як нове й несподіване формальне рішення?

Якби хтось запитав, чому ми так багато говоримо про Амміана й його твір, ми б відповіли коротко й вичерпно: він же останній у античні часи великий і самостійний римський історик, і значну частину своїх книг він написав і видав саме у добу останньої олімпіади.

Рим у добу останньої олімпіади

Отже, антиохієць довго жив у місті над Тібром; мабуть, прах його спочив на кладовищі біля якоїсь дороги, що вела з Риму. Але чи справді солдат і історик імперії почувався в столиці так, як говорить у своєму пишномовному листі Лібаній? Чи справді його там усі вихваляли й ним захоплювались? Чи справді варто було позаздрити його становищу у римському суспільстві? Відповідь на це питання дає сам Амміан; ми наштовхуємось на неї, перегортаючи різні книги "Історії".

Рим він майже обожнював як колыску і все ще формальну столицю держави, що охоплювала тоді усі відомі цивілізовані країни і людство. Своє поклоніння Амміан виражає поетично:

"Коли з пророцтва став виростати Рим, щоб затьмарити увесь світ і існувати стільки, скільки існуватиме людство, тоді Доля й Мужність, що зазвичай ворогували між собою, уклали мир навіки, щоб забезпечити величний розвиток Риму. Аби не сприяли вони обидві, Рим ніколи не досяг би такої величі".

Знаменно, що Амміан вірить у вічність і незнищенність імперії, яка так недавно понесла страшну поразку під Адріанополем. Тим більш знаменно, що десь через 20 років від написання оцих, буцім-то пророчих слів сам вічний Рим побачив у своїх стінах завойовників-варварів, а його храми й палаци пали жертвами їх марнославства й грабунку. Слова ті незмірно повчальні для усіх пізніших поколінь, так само й для нас. Так, ми це знаємо, але ж то ми тепер знаємо, що тоді, в часи останньої олімпіади, закінчилась політично й культурно велика історична епоха. Сучасники – ми вже про це говорили – не усвідомлювали собі значення, розмаху й докорінності змін. Вони були непохитно переконані, що Римом встановлений лад годі повалити. Падіння Риму здавалось їм рівнозначним кінцеві світу людей; його ототожнювали із знищенням основ суспільного життя, будь-якої організації, усього набутого минулими віками. Вони мали рацію, але тільки частково. На щастя, існування й розвиток культури взагалі не

залежить від існування великих держав. Важлива інша сторона: повинні знайтися люди, що усупереч усьому і в найнесприятливіших умовах підтримують почуття спадкоємності культури, передаватимуть з покоління в покоління віру у певні цінності.

Різні підручники часто визначають IV ст. як епоху занепаду Римської імперії. Така схема, може, й зручна, щоб навчати, але з історичною правдою має мало спільного. Є навіть загроза, що термін "занепад" може привести до не зовсім справедливих асоціацій. Так, зрештою, трапляється з усякими спробами поділити безперервний хід історії на точно визначені відрізки з коротенькими й умовними назвами. Правда, ніхто не заперечує, що західна частина імперії мала загинути років через десять під натиском грубої сили варварських орд; факт, що протягом IV ст. імперія понесла багато відчутних воєнних поразок. Але, з другого боку, говорячи про IV ст., не можна ні за яких умов керуватися нашою сьогодишньою обізнаністю у тому, що тоді мало статися! Не можна забрати назад певних систем і оцінок! Слід пам'ятати про найважливіше:

Протягом усього століття, яке починається Діоклетіаном, а закінчується Феодосієм Великим, імперія була ще величезною силою силою. Її армія, численна, добре навчена і досвідчена, хоч і складалася, головним чином, з чужинців, вела не тільки оборонні але й наступальні операції. Економіка не занепадала, хоч часом і переживала труднощі внаслідок, головним чином, надмірної, хоч і неминучої гонки озброєнь; але ж так буває часто, а не тільки бувало в античні часи. Державний апарат працював без перебоїв, звичайно, за винятком деяких прикордонних країв у Європі; звідтіль римляни поступово пішли. Культура, особливо література, як християнська, так і язичницька, характеризувалась різноманітністю і багатством форми і думки. Різні школи, не виключаючи і університетів з натовпами студентів, прекрасно розвивалися. Усі великі міста існували, красувалися своїми величними спорудами; у них кипіло життя. Нова надбосфорська столиця неухильно зростала, стара ані на крихту не втратила свого блиску, краси й величі, не втратила жодного з багатьох пам'ятників. В усій пишноті своїй стояли римські форуми, базиліки, храми, палаци, терми, акведуки, прикрашені безліччю скульптур, мармурових статуй, мозаїк, обелісків, картин. Виникли й перші церкви звияжної релігії. Навіть люди, що прибували з найбільших і найпишніших міст Сходу, не могли приховати свого захоплення Римом. Про

те, яке враження справляло ще тоді те місто на кожного, хто бачив його вперше, свідчать достеменно слова Амміана, коли він описує перебування імператора Констанція у Римі навесні 357 року. Історик говорить ніби тільки про захоплення правителя, що досі не бував у столиці своєї держави, знав її тільки з чужих слів; але, по суті, описано й те, що відчував сам автор:

"Отже, імператор вступив у Рим, у святиню своєї імперії і всіх добродішностей. Коли він підійшов до трибуни, найзнаменитішої трибуни в часів нашої давньої могутності, то зупинився, вражений і захоплений. Куди б він не глянув, скрізь його полонили численні чудові речі". Потім історик називає найважливіші з тих пишних пам'яток, які оглядав тоді імператор, поспіхом і поверхово, і якими пізніше милувався він сам, спокійно їх роздивляючись, бо багато років тут жив - поки ще серце імперії не знищили грабунки варварів, загальне зубожіння держави й громадян, відраза й зневага християн до язичницьких демонів. Ось споруди, у тій послідовності, у якій їх перераховує Амміан, і його описи:

Храм Юпітера на Капітолії. Лазні, що площею своєю дорівнюють цілим провінціям. Величезний амфітеатр, або Колізей, збудований з потужних брил і такий високий, що ледь видно, де угорі закінчуються стіни. Пантеон, що утворює навколо себе ніби круг, увінчаний гарною і пишною банею. Стрункі колони; угорі на них стоять статуї імператорів, до яких можна піднятися по сходах. Форум Миру. Театр Помпея. Одеон. Стадіон Доміціана. Форум Траяна.

Оці останні споруди Амміан, мабуть, найбільше любив у надтібрянській столиці, бо пише про них так:

"Коли імператор прийшов на форум Траяна - а та споруда не має собі рівних на землі - думаю, навіть боги вважають, що вона варта захоплення - то зупинився, вражений. Уважно роздивляючись навколо, він побачив круг гігантської будівлі. Її словами не опишеш, і ніколи вже смертні не зможуть створити щось подібне."

Що лишилось до наших днів від усіх цих будов? Рештки фундаменту Юпітерового храму. Залишки деяких лазень. Частина Колізею. Перебудований Пантеон. Дві колони, Траяна, й Марка Аврелія, але без статуй. Площа на місці стадіону Доміціана. Залишки форуму Траяна; вони дозволяють відтворити загальний план, але не дають поняття про велич цієї споруди, що викликала загальне захоплення

ще в другій половині IV ст., бо її вважали за правдивий скарб світової архітектури люди, які так добре знали величезні східні столиці, як Констанцій та Амміан.

Історик з усіма подробицями описує перебування Констанція у Римі, користуючись чужими усними і писемними повідомленнями. Сам він не був і не міг бути свідком тієї події, бо служив тоді у війську. Зате запевне Амміан сам простежив усі події при перебуванні у Римі Феодосія. Той був у Римі з 13 червня до 30 вересня 389 року, Амміан на той час уже давно проживав у столиці. Усе місто майже три місяці тільки й говорило, що про імператора, від хвилі його тріумфального в'їзду з молодшим сином Гонорієм, який був ще дитиною; хоч Гонорія незабаром повезли у Константинополь, Феодосій прагнув виразно показати своїм підданам, хто ними правитиме у майбутньому.

Хто міг тоді думати, дивлячись на маленького хлопчика у золотих і пурпурових шатах, що через шість років він стане правителем Заходу? Хто міг передбачити, що з нього почнеться відокремлене існування Західної Римської імперії аж до ~~близького~~ краху її політичної самостійності? Через 87 років був скинутий з престолу останній з його наступників, і нащадки вважали цю подію кінцем античного світу. У 389 році Феодосія та його сина захоплено вітали. Дивились на пишну знать, на зброю й вигляд охоронців, з гордістю розглядали кортеж, що символізував могутність імперії. А між тим багато глядачів мали через 21 рік, за правління Гонорія, пережити небезпеку вторгнення готів у столицю імперії.

Амміан ані словом не згадує про в'їзд і перебування Феодосія, бо то виходило за хронологічні рамки, які він сам собі поставив; він описував столицю імперії тільки до 378 р. Але хто зна, може, якісь елементи й сцени того імператорського візиту, який він сам бачив, Амміан використав, щоб описати приїзд правителя, який він бачити не міг? А для нас було б таким важливим, таким цікавим ширше й правдиве повідомлення про те, що саме тут робив Феодосій і якими були його враження від Риму. Але ми маємо тільки уривчасті повідомлення і не з перших рук.

Мабуть, Феодосій, як до того Констанцій, досі не бачив столиці імперії; прийняв, ніколи там не перебував як імператор. Мабуть, і він, завжди повний почуттів і поваги до великої спадщини

минулого імперії, був вражений, коли оглядав її пам'ятники. Це можна вичитати в одному декреті, виданому через декілька місяців. У ньому Рим з очевидною пошаною названо "урбс етерна", вічним містом, і правителю дуже доречно радить відновлювати старі споруди, а не зводити за рахунок держави нових і зайвих; якщо хтось із чиновників розпочав будівництво без відома й згоди імператора, скориставшись державною скарбницею, то він має повернути усі кошти й заплатити штраф у 10 фунтів золотом. Відомо також, що Феодосій, як і Констанцій, ставився дуже прихильно до старих язичницьких аристократичних родин, відвідував знать у її палацах. У сенаті промову на честь Феодосія виголосив від імені галльських провінцій язичник Пакат, який незабаром став намісником Африки. Уже відомий нам затятий язичник Цейоній Альбін саме у червні став префектом міста і перебував на цій посаді до 391 року. Усі ці факти говорять самі за себе.

То був не тільки перший, але й останній приїзд імператора Феодосія до Риму. Правда, деякі стародавні джерела згадують про якесь його короткочасне перебування в Римі восени 394 року, але ми вважаємо, що то помилка. Оскільки в цій книзі ми звертаємо увагу на символічні взаємозв'язки і їх підкреслюємо, то нагадаємо ще, що влітку 389 року, коли останній імператор неподільної Римської імперії єдиний раз за своє правління відвідав Рим, у Олімпії над Алфеем відбулися 292-і ігри; ними, мабуть, закінчувались олімпіади стародавнього світу.

Для Констанція й Феодосія, як для Амміана і для всіх інтелектуалів епохи, Рим був чимось більшим, ніж зібрання пам'ятників, нехай і найвидатніших; він був символом і осередком великої, переможної, завершеної історичної місії. Рим - вважає історик - примусив колись дикунів схилити горді чола й встановив правопорядок, основу й вічну запоруку свободи. Крім того - про це Амміан пише з неприхованою гордістю й задоволенням - в усіх краях і землях знають, що Рим панує й царює; скрізь шанують авторитет і сивину сенаторів, і само ім'я римського народу будить глибоку повагу.

Однак поряд з такими, обожнення повними, словами, майже екзальтацією, у книгах Амміана знаходимо значно частіше й слова докори; правда, вони стосуються не самого міста, а тільки якоїсь частини його жителів. На словах - тільки жменьки їх, а насправді Амміанова критика, при тому гостра критика, обіймає усі верстви і стани сучасних йому римлян.

Римляни в епоху останньої олімпіади

"Величне суспільство римське, але ображає його неприборкана легковажність небагатьох людей. Люди ті, незалежно від того, де народились, так липнуть до схиблення й розпусти, неначе мають тут повну свободу грішити".

Після цього вступного суворого осуду, який годився б кожному християнському проповідникові, Амміан подає довгий перелік усіляких пороків, злочинів і надмірної розкоші у римських громадян; виявляється, що то пильний спостерігач, який недоброзичливо ставиться до своїх співвітчизників. Варто хоч би побіжно й скорочено переглянути той дивовижний реєстр. Ніде, у жодного античного автора, ми не знайдемо такого повного, колоритного, хоч і очевидно злостивого, у перебільшено-чорних тонах змалювання столичного життя на схилі IV ст., у епоху останніх олімпіад.

Одні, каже автор, переконані, що увічнять себе, якщо їм поставлять статую, і усіляко домагаються цієї честі. Інші вбачають свою славу у тім, щоб мати коляски, вищі, ніж звичайно, і дуже дорогі убрання, вишиті різнобарвними візерунками; їх вдягають по декілька разом і застебують на шиї. Ще інші вихваляються, хоч їх про те ніхто не питає, річними прибутками своїх маєтків, скрізь розкиданих з Заходу на Схід. А що вже говорити про ненажерливість на бенкетах і про те, як люди утопають у розкошах!

А ось сцена прямо із життя:

"Дехто полюбляє приїжджати брукованими вулицями великого міста. Женуться навпростець, ні на що не звертаючи уваги і ще підганяють рисаків, неначе візники державної пошти. За ними тягнуться цілі юрби слуг як банда розбійників; вдома нікого не залишається. Таких людей наслідують деякі жінки. Вони наказують носити себе по всіх частинах міста, сидять у закритих носилках, а наглядачі над їх челяддю, яких легко впізнати, бо вони тримають різку в правій руці, керують довгим почетом. Спершу крокує ціла ткацька майстерня, за нею кухарчуки, потім решта слуг в оточенні сусідніх дармоїдів. Нарешті, з'являється юрба євнухів, починаючи від старих і закінчуючи хлопцями; то створіння бліді й огидні, бо спотворені. Дивлячись на той натовп калік, проклинаєш ім'я стародавньої цариці Семіраміди, бо то ж вона запровадила кастрацію юнаків".

Кожен, хто читає ці рядки, легко здогадається, що вістря їх скероване проти найзаможніших верств, а також проти сенаторів. Кожен читач без зусиль відгадає, яких-то комплексів набув автор, перебуваючи в Римі. Він і мріяти не міг – він, відважний офіцер і визнаний письменник! – аби в нагороду на громадські гроші було встановлено на почесному місці його статую, з гарним написом. У нього не було ні екіпажу, ні дорогого вбрання, ні великих маєтностей, ні юрби слуг; він не влаштовував розкішних прийомів, а тут це передусім бралось до уваги – і, може, тільки це одне. Натомість, як людина не дуже заможна, Амміан мусив терпіти усілякі приниження. Починаючи від того, що треба було відскакувати вбік, коли екіпаж мчав по вулиці багатого пана або несли на носилках жінку, оточену слугами та юрбою. І того мало! Амміана не раз спіткали й інші неприємності, що ятрили його самолюбство. До такого висновку можна дійти, читаючи:

"Якщо ти, шляхетний чужинцю, вперше відвідаєш якусь багату людину, що хизується своїм багатством, тебе приймуть з розкритими обіймами. Господар про все в тебе випитуватиме, мало не брехати змусить. Аж сам здивуєшся, чому-то саме тебе, людину зовсім невідому, приймає так запобігливо якась знаменитість. Сам собі нарікатимеш, що дарма не приїхав до Риму років десять тому. Але якщо ти повіриш отій привітності і наавтра знову прийдеш у той же дім, то так у кутку й простоїш і ніхто тебе не впізнаватиме, немов ти тут уже давно всім остогид. Господар, який ще вчора заохочував тебе завітати знову, довго згадуватиме, хто ти такий і звідкіль узявся. Але уявімо собі, що тебе знову прийняли як друга. В такім разі аби ти й три роки поспіль щоденно когось відвідував, а потім стільки ж не бував у нього, то ніхто не поцікавиться, ніхто тебе не запитає, коли ти прийдеш знову, що було з тобою такий довгий час.

Іноді хто-небудь влаштовує прийоми, довгі й шкідливі для здоров'я, або роздає пакунки з подарунками. Спершу він ретельно обмірковує, чи варт запрошувати людей сторонніх – звісно, крім тих, хто й його завжди запрошує. Коли ж гарненько зваживши, надумає, що варт, то кого ж обере? Людину, що спить перед будинками циркових візничих; шулера, якого полонила гра в кості; шахрая, що удає, ніби знає таємниці магії. Зате людей освічених і розумних уникає, бо вони, мовляв, непотрібні й приносять нещастя".

Здається Амміан особливо болісно запам'ятав 384-й рік, коли, як він повідомляє, дійшло до небувалого скандалу. "Вийшла постанова вислати з міста усіх нетутешніх, бо почалися труднощі з харчами. Отже, не зволікаючи, вислали усіх представників вільних професій; хоч було їх небагато, зaledве жменька. Зате у місті дозволили залишатись людям, які супроводили акторів; серед них були і ті, що обслуговували сцену, і ті, що на той час себе за таких видавали. Тут і надалі мали право перебувати танцюристки у кількості аж трьох тисяч разом з хорами та вчителями; їх ніхто не зачіпав. Куди не глянь, бачиш тут на кожному кроці жінок з високими зачісками й локонами; прямо дивитись гидко, як вони усю підлогу ногами повитирають, де б не грали до танцю; рухами вони намагаються передати незліченні картини, вигадані сценічним мистецтвом. А скільки ж то жінок, аби вийшли заміж, могли б уже мати по троє дітей".

Чи й Амміана на якийсь час попросили із столиці, коли їй загрожував голод? Деякі дослідники висувають таке припущення, вважаючи пристрасний тон наведеної розповіді незаперечним тому доказом. Але може утиски адміністрації торкнулись не його особисто, а тільки близьких і друзів? Як би там не було, важко не відчувати глибокої журби у подальших словах:

"Колись, тоді ще як Рим справді був храмом усіх чеснот, багато тутешніх знаменитих вельмож ввічливо до себе запрошували усяких вільних людей з чужини; так Гомерові лотофаги пропонували своїм гостям солодкі плоди. Зараз же через бундючну пиху деякі особи зневажать усіх, хто тільки народився за межами міста. За винятком хіба людей бездітних чи нежонатих. Прямо повірити важко, як запобігають у Римі перед людьми, які не мають нащадків!"

Усі наведені досі уривки узяті з книги XIV "Історії", написаної десь після 384 року. Може, йдеться про спалах хвилинної нехиті, що виникла раптом під впливом прикрих спостережень над тим, як ставляться місцеві власті до прибулих людей? Але ж ні! До тієї ж "антиримської" тематики Амміана повертається знову у книзі XXIII, написаній вже більш як на десять років пізніше. Він знову виражає дуже помітну антипатію до жителів столиці, особливо до її найбагатших верств. І знову змальовує гострим пером сатирика цілий ряд побутових сцен і картин, взятих прямо з життя - з вулиці, з терм, з палаців.

Ось вельможа, вбраний у блискучі шовкові шати, крокує серед шуму й сум'яття, оточений натовпом слуг. Тільки опиниться він під склепінням лазні, як починає грізно гукати:

- Де поділися мої слуги?! - хоч має біля себе душ п'ятдесят.

Аж ось нагрянула звістка, що з'явилась якась досі незнана проститутка чи дівка, яка прибула з містечка, де її міг мати кожен. Поважні панове бігають за нею наввипередки, стараються їй сподобатись і бридкими вихваляннями підносять стару ледацицю до небес, неначе стародавні мешканці Сходу свою Семіраміду, єгиптяни - Клеопатру, а пальмірці - Зенобію. І так чинять люди, предків яких цензор таврував ганьбою, якщо вони насмілювались у присутності дочки поцілувати власну дружину!

А як виглядає сцена взаємних привітань? Коли двоє зустрічаються впритул, то цілуються, і при тому відвертаються неначе бики, що б'ються. Нахлібникам дають цілувати руки чи коліна, вважаючи це за честь і щастя для того, кого так відзначають. Вони переконані, що страшенно ввічливі з чужинцями, якщо спитають, які лазні чи води ви відвідуєте і де оселились.

Часто у палаци навідуються дармоїди, що улесливо переказують кожному слова вельможі, наче ото ті нероби, яких висміювали у старих комедіях. Вони захоплюються стрункими колонами, що підтримують пишний фасад, і стінами, де виблискують камені старанно добраних кольорів. Під час учти вони усе вимагають, щоб принесли терези, і старанно вивчають, яку мають вагу найцінніші з поданих риб і птахів, увесь час кричать, що то щось небувале, досі небачене, а цілий гурт писарів усе те записує скрипучими перами. Коли якийсь раб невчасно подасть гарячу воду, то одержить триста різок. Правда, коли він навмисне когось ударить, і всі вимагають його за те скарати на смерть, його хазяїн каже: "А що ще робити тому нікчемі! Хто не знає, який він підлий! Хай ще хоч раз зважиться на щось подібне, то ми вже йому покажемо!"

Знатні люди неохоче виїздять з міста. Якщо кудись і поїдуть, щоб оглянути свої землі або на полювання, - а на полюванні не їм же труд випадає - то цього досить, щоб поїздки порівнювали з походами Олександра Македонського чи Юлія Цезаря. Коли вони, розважаючись, пропливуть у розмальованих човнах від озера Аверн до Путеолі, то гадають, що це прямо таки подорож по золоте руно, особливо коли вирушають у путь в пору літньої спеки. Людина довго нарікає й бідкає-

ться, що не народилась на далекій півночі, якщо якась мушка, поминувши золотистий край опахала, сяде на шовкову одягу або сонявний промінь проб'ється через якусь шпаринку завіси. Ось ще хтось виходить з лазні або з ванни, яку приймав заради оздоровлення. За-ледве вийшовши з води, чоловік бере найтонші льонові рушники і втирається ними. Потім відкриває скриню й уважно розглядає вбрання, що переливається й блищить; сюди приносять усю одягу, хоч би її й стало аж на десять душ. Нарешті, той пан вибирає якесь убрання й вдягає на себе, а потім надіває персні /перед тим він оддав їх слугі, щоб вода їм не зашкодила/ і виходить, неначе карбуючи крок.

І що ж найбільше цікавить людей цієї верстви, яке їх головне заняття? Полювання на спадщину. Гра в кості. Вивчення астрології. Серед них є багато людей, що заперечують існування вищих небесних сил; але ж ті самі люди не наважаться вийти з дому, поснідати чи увійти у ванну, поки не переглянуть ретельно астрологічного календаря й не дізнаються, де в цю хвилину перебуває знак Меркурія або в якій частині Козерога обертається зараз Місяць.

Або – це знову цитата з книги XIV – "нечисленні родини, відомі колись своїми серйозними інтересами, зараз захоплюються іграшками, отупівши від лінощів; чути хіба співи та бренькання гітар. Місце філософа заступили співець та вчитель розваг. Бібліотеки, як гробниці, закриваються на віки. Зате майструють водяні органи, ліри завбільшки з віз, флейти і всілякі знаряддя для акторів".

Але, без сумніву, перше місце у серцях, думках і розмовах римлян займали циркові змагання колісниць; ними захоплювався і простолюди, і сенатори.

Плебс і видовища

Чим жив і чим займався римський простолюди? Відповідь Амміана дуже красномовна, хоч і злостиво упереджена, як і портрет сенаторської верстви:

"Щодо маси найубогіших людей, то деякі з них ночують по тавернах, де продають вино; інші ховаються під наметами, що прикривають глядачеві зали театрів. Вони безстрашно лаються, граючи в кості, і при тому видають огидні звуки, із хропінням втягуючи повітря в ніздрі. Або нарешті – то найбільше їх захоплення від сватання до смеркання – мучаться від спеки чи дощу, детально вивчаючи переваги й вади візничих та їх коней. Це просто вражає, коли дивишся на вели-

чезні юрби людей, охоплених якимось шалом, у напруженому чеканні, як-то скінчатся біги колісниць."

То з книги XIV. А у книзі XXVIII автор знову торкнеться цієї теми: "Тепер поговоримо про нероб і дармоїдів! Серед них красуються і люди з прославленими іменами, люди, які, не мають навіть черевиків. Усі вони все життя своє віддають пиятиці, грі, притонам, насолодам і видовищам. Їх храм, їх дім рідний і місце зібрань, місце усіх надій і сподівань - Великий Цирк. На задвірках, на перехрестях, на вулицях - майданах можна бачити численні скупчення людей, що сваряться й сперечаються між собою; кожен, як то буває, дотримується іншого погляду; ті з них, що вже нажились на світі донесхочу і мають авторитет довгожителів, кричать і закладаються своєю сивиною, що держава прямо таки пропаде, коли той чи інший учасник майбутніх змагань першим не рушить і не прийде до фінішу на своїх триклятих конях. Місто загниває від неробства, бо у день ігор, ледь тільки на світ благословиться, ще й сонце не зішло, як усі юрбою стрімголов поспішають тіди, і швидкістю своєю переважають навіть колісниць, які мають змагатися. Більшість же людей напередодні ночі не спить у три возі, як жв скінчатся змагання.

Звідти вони йдуть на препогані театральні вистави, і актора, який за гроші не здобуде собі прихильності нікчемного люду, проженуть свистом. Коли навіть не буде такого шуму, то кричатимуть, що усіх чужих треба гнать геть. То голоси людей брудних і дурних, бо то ж тільки завдяки отим прибульцям вони самі мають можливість існувати. Яка ж різниця порівняно з захопленнями й волевиявленням колишнього плебса; традиція передає нам його численні й дотепні вислови! Прагнучи виражати похвалу особливо гучно, тепер винайшли дещо нове. Під час будь-якого видовища люди, що повинні аплодувати, без угаву вигукують хвали не тільки вбивцям звірів, візничим і усякого роду акторам, але й чиновникам вищих і нижчих посад, та навіть і жінкам! Вигукують: "Нехай інші в тебе повчаться!" Ніхто, правда, не міг би сказати, чого треба навчатися.

Млини й будинки розпусти

Злостиво, майже карикатурно змальовано римське життя наприкінці IV ст. Але якщо поміркувати, то навіть цей опис може переконати, що постійні жителі столиці, такі несимпатичні і просто огидні через свою поведінку й звичаї, мали, по суті, якнайкращі умови для без-

турботного життя. Однаково, що найбагатші, що найубогіші. Дні свої вони проводили у гарному місті, повному усяких вигод, у лінощах і неробстві, не цікавилися ані політикою, ані господарством, ані наукою чи мистецтвом; єдине, що їх справді захоплювало, були змагання, театри, шинки, азартні ігри. Як виходить з розповіді Амміана, там ніхто не хотів і не повинен був працювати.

Але насправді так добре усе ж таки не було й не могло бути. Правда, столиця імперії не була великим осередком виробництва, навіть щодо ремесел /чим, як ми скажемо далі, вона дуже відрізнялась від Александрії/; римляни вважали себе перш за все споживачами. Але ж і тут хтось мав працювати для обслуговування, без цього не може існувати будь-яке багатолюдне поселення. Треба було обертати колеса млина /силу врди не вміли використовувати/, випікати хліб, розвозити товари, топити у лазнях і чистити їх, дбати про водогони, відновлювати мури й будинки, поліпшувати дороги. Найбруднішу роботу покладали на рабів і відпущеників, частково на в'язнів. Але й при тому увесь час невистачало робочих рук, особливо для нечистої роботи, і це було у місті, такому багатому і людному! З тієї причини чужинцям і недосвіченим людям тут загрожувала небезпека. Повчально й красномовно про це розказує вже не раз тут згаданий історик церкви Сократ. У зв'язку з візитом Феодосія до Риму у 389 р. – про це вже була мова – Сократ згадує про дві напасті, які терзали місто і які буцім-то усунув цей правитель.

Були у Римі величезні млини і пекарні, містились вони на нижніх і підвальних поверхах будинків; на вулицю ж виходили шинки, де перебували повії. До шинків заходило чимало людей, перед них і необізнаних іноземців; одні – аби щось купити, інші – аби розважитись. Але у шинку на них чигала грізна засідка; потайки влаштовували так, щоб не один гість потрапляв прямо у підвал, де його примушували тяжко працювати коло млинових коліс. Звичайно чоловік той аж до глибокої старості не міг покинути ту каторгу; тим часом родина давно вже, бувало, його оплакала і забула про нього, як про мертвого, що пропав без вісті. А під час перебування Феодосія у Римі така пригода трапилась із одним його солдатом. Той солдат мав при собі зброю, був сильний і спритний; він зумів звільнитись і дістатися на світ божий, вбивши кількох напасників. Усе, отже, розігралось немов у сучасному романі або пригодницькому фільмі. Справа набрала

розголосу. Імператор наклав на пекарську колегію великий штраф, а оті будинки з пастками наказав зруйнувати до фундаментів.

Мабуть, тут не всьому можна вірити. Хоч випадки людоловства були, напевне, і тут, і в інших місцях /не тільки у самім Римі і не тільки за стародавніх часів/ траплялися хіба принагідно; неможливо було здійснювати такі акції довго у тому ж самому районі міста. Можна вважати, що у цій оповіді є частка правди; але поодинокий випадок узагальнили. Зате щодо другої частини Сократової розповіді, то то вже чистісінька вигадка, народжена уявою запеклого еротомана. Ідеться про другу напасть тодішнього Риму. Історія твердить, що побував звичай: заміжніх жінок, заскочених на зраді, віддавали до будинків розпусти, де їх примушували відповідно працювати, і при найменшому русі на них дзвеніли брязкальця, усім оповідаючи про їх ганьбу, крбї на розвагу. Феодосій знищив той огидний звичай.

Тут усе надумане. Змішано різні речі і, на додачу, у порнографічну, точніше, у порнофонічну оправу. Нагадаймо, що молодиці, яка зраджувала чоловікові, загрожувала біль сувора кара: за старими римськими законами – вигнання, втрата частини маєтку і всього посагу /або ще й різки/, за пізнішими постановами, які видавали християнські правителі, починаючи з Костянтина Великого – смерть. Це ще один приклад відмінності у ставленні язичицького і християнського світу до еротики; перше відзначалось певною поблажливістю й лібералізмом, а друге – беззастережною суворістю. Правда, на практиці у Римі часом карали жінок, віддаючи їх до публічного дому, але то було за інших часів і за інші правопорушення – з боку самих жінок чи найближчих членів сім'ї.

Може, хтось здивується: навіщо туту подано явно вигадане оповідання. А справа цікава, навіть знаменна: цю оповідь вважав за потрібне записати для нащадків історик церкви, який жив у Константинополі. Варто подумати, яку мету він переслідував. Мабуть, аж дві. По-перше, прагнув наочно довести своїм читачам-християнам, які жакливі речі відбувались донедавна у тій столиці імперії, де ще було багато язичників, принаймні, у вищих колах. По-друге, хотів довести, що тільки імператор, який прибув з Константинополя, володар нової надбосфорської столиці, зміг покласти край ганебним злочинам над Тібром, самі ж римляни на те не спромоглися.

Треба визнати, що тогочасному Римові на істориків не таланило; недоброзичливо оповідає про нього і християнин Сократ, і язичник Амміан.

Амміан і аристократи

Але неупереджений читач мусить запитати: якщо справді Амміанові справи у Римі були такі кепські, то чому він не пішов від тих людей, переповнених огидними пороками? Увесь римський світ був відкритий для нього, колишнього офіцера і освіченої людини. Будь-коли він міг повернутись у рідну Антіохію і втішатися дружбою Лібанія і своїх давніх знайомих. Міг оселитися в Александрії, яку вихваляв як храм наук і мистецтва. Міг, нарешті, пошукати щастя-долі у новій надбосфорській столиці; вона розбудовувалась несподівано швидко, значить, жителі її, природньо, ставились до чужинців не так, як римляни - адже сюди усі прибули недавно, найбільш два-три покоління тому. Чом же-то Амміан стільки років вперто тримався за не-симпатичну йому столицю, де патріціат виявляв свій снобізм у ставленні до височня і був по-варварському захопаний у розкіш, де люд перебував у неробстві, а все суспільство упало за видовищами? Чому ж письменник якнайшвидше не виїхав з міста, де бібліотеки, як він сам образно говорить, уподібнились замурованим гробницям?

Ми не знаємо дуже добре долі усіх обставин життя Амміана, щоб беззастережно відповісти на це питання. Може, були якісь перешкоди, пов'язані з маєтностями чи сім'єю. Може - таке часто припускають - тут йому легше було збирати матеріали для своєї праці і вивчати саму мову, латину. Але той, хто уважно вчитався у твір Амміана, хто прослідкує дивний і звивистий хід його думки, очевидні комплекси, страхи та гіркоту, той неодмінно має взяти до уваги і інші обставини. Такій людині справді ніде б не повелось добре; причина лежить у вроджених рисах особистості. То був спостерігач бистрий і в'їдливий, а водночас він надто близько до серця брав усякі, справжні чи уявні, прояви неприязні до себе чи до небагатьох людей, яких гаряче любив. Не треба доводити, що саме ці риси психіки, засвідчені чи не кожною сторінкою твору, роблять Амміана особливо цікавим письменником; люди ввічливі й примирливі у житті зазвичай у творчості своїй бувають тільки посередніми. Отже, можна припустити, що в Римі Амміанові велося відносно непогано, недивлячись на усі бідкання, ремствування та нарікання.

Мабуть, він непогано почувався і через те, що знайшов тут середовище інтелектуалів - язичників, щиро відданих літературі, ша-

нувальників релігійних і патріотичних традицій. Здається, Амміан не зміг увійти у найвищі кола того середовища /а то були найзатятіші релігійно й культурно найактивніші кола/, а якщо й зміг, то відносно пізно, не відбивши того у своїм творі.

Кола, про які йдеться, зосереджувались навколо сенаторів. Перед усім то були: Веттій, Претекстат, Сіммах-молодший, Нікомах Флавіан-батько, на ім'я Вірій, і син; нарешті, добре нам відомий Цейоній Альбін. Двері дому тих безмірно багатих аристократів, що пишалися своїми прославленими стародавніми іменами, були мабуть, завжди або дуже довго заперті для Амміана. Чому? Можна все думати. Чи перешкоджало його чужеземне походження й низьке суспільне становище? Чи він посварився з кимось із сенаторського роду або близькою йому особою? Якщо антиохійця навіть і приймали у якомусь палаці, то, мабуть, він не зустрів такого сердечного прийому і визнання своїх заслуг і таланту, на які сподівався. Честолюбний автор болісно це відчував, і звична гіркота дуже пробивається у вже наведених уривках про римських вельмож і їх образ життя. Характеристики подані загалом, без імен: очевидно, то було безпечніше.

Якщо йдеться про осіб, щойно названих, то наш історик доброзичливо і без усяких застережень говорить тільки про першу з них. Та Веттій Претекстат помер уже у 384 р.; поважали його усі, не включаючи й християн, хоч то був відвертий і палкий прихильник богів. З другого боку, про Сіммаха Молодшого, людину дуже впливову й активну, Амміан згадує рідко і без захоплення; подекуди відчувається прихована нехоть. Недивно: адже саме Сіммах був префектом міста у 384 р., коли в Римі під загрозою голоду усували прибулих людей, серед них, напевне, і офіцера з Антиохії, який жив тут донедавно. Нарешті, Вірій Нікомах. Він написав історичний твір "Анали", з якого Амміан, як припускають, багато запозичував. Незважаючи на це, самого автора "Аналів", дуже непересічного політика, в Амміановім творі згадано один тільки раз. Може, тому, що той сентаор у останні роки правління Феодосія належав до найближчих соратників Євгенія, бунтівника і узурпатора? Можна припустити, що Амміан визнав за потрібне викреслити згадку про ту протиріч повну особу з свого твору, аби не наражатися на гнів імператора-переможця.

Аврелій Віктор

Але ж існував вельможа, з яким Амміан зіштовся ближче. Знаменно, що і той вельможа /він дуже цікавився історією/ належав у Римі до прибульців, до людей з чужини і не міг пишатися аристократичним походженням. Йдеться про Аврелія Віктора. Він був префектом Риму у 389 р., саме тоді, як у Олімпії освятили ігри у передостанній раз. Високого становища він досяг уже у похилому віці, пройшовши путь незвичайну, але дуже характерну для явища, яке сучасна наука називає "соціальною рухливістю"; виявляється, це приклад не поодинокий: тодішнє римське суспільство, незважаючи на усілякі перешкоди, перепони й бар'єри, не являло собою системи замкнених каст.

Віктор, за власним його свідченням, народився в убогій селищі римської Африки. Батько його був людиною без освіти, "індоктус". Сам Аврелій освіту здобув і говорить про це з неприхованою гордістю:

"Я багато вчився і досяг завдяки цьому більш гідного життя!" Невідомо, за яких обставин і чому Аврелій переїхав з Африки до найвіддаленіших кордонів імперії. Він оселився у місті Сірмій, над Савою, не дуже далеко від сучасного Белграда. Може, як викладач риторики? А може, працював у якійсь канцелярії цього важливого тоді адміністративного й військового осередка? Чи це він виголосив вітальну промову, звернену до імператора Юліана, коли той в'їхав до міста восени 361 року? Такі промови були необхідним пунктом тодішнього церемоніалу на прийомі високих гостей, та й не тільки тодішнього. Дуже правдоподібно, що при тій нагоді Віктор вручив молодому імператору свій щойно опублікований історичний твір. У всякому разі, Юліан його запам'ятав, бо вже через кілька тижнів Віктора призначили намісником провінції, що звалася Панонія друга; вона обіймала землі поміж ріками Савою та Дравою. Мабуть, то був поворотний пункт у кар'єрі Віктора. Відтоді він пішов угору – нам далші шаблі невідомі – аж до посади римського префекта у 389р. Мабуть, то була людина справді талановита і заслужила правдиву пошану: Віктор був язичник, багато чим завдячував Юліанові, а Феодосій довірив йому таку відповідальну посаду! Віктор, з свого боку, дав зрозуміти, як високо оцінює таку честь і довір'я. На форумі Траяна він поставив статую Феодосія і наказав на її постаменті вибити напис, який бачили ще у XVст.:

"Нашому повелителю Флавію Теодосію, побожному, переможному, завжди Августові; тому, хто переважив інших імператорів добротою, благочестям і щедрістю – Секст Аврелій Віктор, вельможа /вір кларісімум/, префект міста, суддя імператорського трибуналу, відданий його божественності й величі".

А де доказ, що Амміан знав і цінував Віктора? Такий доказ є; правда, то непрямий доказ, що здається сумнівним, але він досить очевидний. Історик, згадуючи про зустріч майбутнього префекта з Юліаном, говорить з суто римським лаконізмом: "Муж то гідний наслідування через своє благородство".

Невеликий твір Віктора умовно називають "Де Цезарібус". Він оповідає про правителів Риму від Августа до Констанція II, аж до 360 р. Начерки, що подавали відомості про найважливіші історичні події чи характеристики видатних особистостей, з'явилися у римському суспільстві раніше, аж у IV ст. Їх особливо полюбили; серед трактатів такого роду, що дійшли до нас, принаймні чотири написано в останню чверть століття. Але з тих чотирьох три вийшли з-під пера не професійних істориків; їх написали сановники, скажімо, міністерського рівня. Таким був Евтропій, консул у 387р.; Фест, намісник Азії у 374-378 рр.; нарешті, Аврелій Віктор /правда, його твір лише відкрив йому шлях до великої кар'єри/. Це наводить на думку: скільки-то країн сучасної Європи могли б похвалитися міністрами, готовими добровільно написати бодай найкоротший нарис вітчизняної історії – і зуміли б задовільно виконати таке завдання?

Деякі новіші дослідники твердять, що поява отих "конспектів" свідчить про тодішній занепад історіографії і про зниження загального рівня культури. Таке судження, мабуть, несправедливе. Адже й тоді з'являлися твори, що захоплюють великими розмірами й задумом, честолюбні й оригінальні. Поява ж замість них конспектів доводить, що люди почали більше цікавитися минулим, у різних колах народилася потреба пізнати те минуле. Великі книжки були надто дорогі й важкодоступні. Саме оте соціальне замовлення /чому б не скористатись терміном, таким популярним сьогодні?/ намагалися виконати не завжди і не всебічно вдало.

Слід вказати також, що стислі підручники, які виникли в часи останніх олімпіад, відіграли величезну роль, якої ми почасти і досі не оцінили: вони передавали й підтримували протягом середньовіччя

мінімум історичних знань. У середні віки оті книжечки, зокрема, Евтропія, переписували й читали, певно, через їх невеликий обсяг та доступність викладу.

"Де цезарібус" Віктора вигідно відрізняється від інших сучасних йому нарисів, що дійшли до нас. Одна з причин та, що в тому не великому творі можна знайти багато суджень, оцінок і спостережень самого автора. Наприклад, він вважає, що знання літератури й риторики – найславетніша окраса кожного правителя; він засуджує, і гостро, тих, хто втомлює людей надмірними відомостями; ба, та він навіть дозволяє собі критикувати таємну поліцію.

Бувши язичником, автор і словом не прохопився про нову релігію, її появу і розвиток, про колишні переслідування і нинішню перемогу християнства. Про язичництво Віктора непрямо свідчить і те, що його возвеличив саме Юліан; він завжди й передусім підтримував людей освічених і благородних, а при тому вірних давнім культам і богам.

Як уже говорили, Амміан теж належав до ревних прихильників Юліана. Імператор, що намагався повернути колишні вірування і загальмувати переможний поступ нової релігії – головний герой багатьох книг "Історії". Тих двох, Амміана і Віктора, що оселилися у великому місті, недоброзичливому до всіх чужинців, збдижувала відданість трагічній особі цього імператора. Можна собі уявити, як багато розмовляли вони про ті часи, часи своєї молодості. У роки останніх олімпіад ті часи здавалися давно минулими: Юліан загинув у 363 р., десь чверть століття тому. Аби йому судилося довше правити країною, доля олімпійських ігор, напевно ж, склалася б інакше!

Що читали римляни в часи останньої олімпіади.

Однак Аврелій Віктор був не єдиною в Римі справедливою людиною, яка цікавилась історією, а місто не було такою культурною пустелею, як ми могли б судити з похмурих картин, яким перо /чи пензель/ злостивого Амміана сильно передало чорної фарби. Та він і сам – він часто щось забуває і дуже непослідовний – непрямо вказує, що з читанням справа стоїть дещо не так. В одному місці Амміан каже:

"Є й такі люди, що як отрути, уникають науки, але Ювенала й Марія Максима читають з напруженою увагою; глибоко спокійні, вони крім цих книг, ніякої іншої не візьмуть у руки. Чому? не з нашим скромним розумінням судити про такі справи!"

Це твердження дивне й само собі суперечить. Книги обох згаданих авторів не були найлегшим читанням; йшлося скоріше про навчання, що вимагало значної підготовки й розумових зусиль. Безумовно, то були ніяк не заняття для інтелектуальних нероб. Аби краще зрозуміти зміст Амміанових слів, передамо їх мовою близьких і зрозумілих нам прикладів. Хтось міг би сьогодні сказати:

"Є люди, що як вогню, бояться науки; віддавшись лінощам, вони читають тільки "Сатири" Опалінського і "Клімактери" Каховського, а на інші книги й не дивляться!" Ми б вважали це за жарт. Але Амміан наводить тих два імені зовсім не для жартів! Успіх старих авторів за його життя, очевидно, болісно йому дошкуляв.

Згадаймо! Сатирик Ювенал писав на початку II ст. поетичні твори, що збереглися досі; твори їдкі, дошкульні; Ювенал безпощадно націлює своїми словами, як різкою, шмагав справжні й вигадані вади сучасних йому римлян, особливо в вищих верств; він видатний художник жанрових сцен. Можна навіть твердити, що з цього погляду Ювенал і Амміан, поет і прозаїк, дуже подібні за способом бачення й оповіді. Мабуть, і характери їх були схожі. Певно, історик сам не читав збірки сатир мало не тривікової давності; аби читав, то черпав би з того матеріалу повними пригорщами. Може, Амміана відвернула якась випадкова зовнішня обставина, наприклад, та, що у поезії Ювенала кохався з упертим снобізмом хтось особливо антипатичний історикові. Може, він вважав, що ті твори, де йшлося про справи й стосунки давно минулі, написані надто важкою мовою і що зміст їх важко зрозуміти? У всякому разі, Амміана безмірно дивувало і навіть з рівноваги виводило, що серед римлян стільки шанувальників Ювенала. Це він добре помітив. Багато джерел беззаперечно стверджує, що саме у IV ст., особливо наприкінці його, в часи останньої олімпіади, Ювенал, що досі майже забутий спочивав у пресловутому пилі бібліотек, став поетом надзвичайно модним. Його сатири дуже пристрасно читали, знаходячи в них привабливість знаменитої, хоч уже й архаїчної мови, та низку сцен, людей і ситуацій, які досі повторювались і були гідні висміювання. Ювенала видавали й коментували. Таке відродження певних авторів з далекого минулого — часте явище, типове для кожної літератури, що має старі традиції. Згадаймо, наприклад, як розквітає на наших очах у наш час інтерес до бароккової поезії Сєпа-Шажинського та обох Морштинів, Яна-Анджея та Збігнева. За останні роки вийшло чимало різних видань їх віршів, не кажучи вже про численні розвідки, їм присвячені.

Популярність Ювенала, що так зросла за час перебування Амміана в Римі, протрималася без змін ще протягом декількох століть. Вона не пропала і за довгий період раннього середньовіччя. У пізні часи середньовіччя цього поета цінували як суворого критика усяких побутових пороків і майстра глумливої та влучної оповіді. Ставлення до Ювенала не змінилося і в нові часи, бо і пороки, гідні сатири, не змінилися, а розкіш і розпуста в папському Римі дуже нагадували побут імператорського Риму. Це в свою чергу вплинуло на розвиток подібного літературного жанру мовами різних народів, не виключаючи й поляків. Про все це варт пам'ятати, обговорюючи багатогранність і значення певних явищ в роки останньої олімпіади стародавнього світу; деякі з них виявилися дивовижно життєздатними і по-різному плідотворними протягом віків. Тут Амміан онімів би від подиву: твори, які здавалися йому хіба об'єктом химерного замилювання у купки інтелектуальних снобів, виявились міцною цеглиною у споруді європейської літератури!

А другий згаданий Амміаном письменник, отой Марій Максим? Тут виступати і щось твердити важче, бо твори його не збереглися і про автора ми знаємо дуже небагато. Марій жив на рубежі II і III століть, отже, десь років за двісті до нашого історика. Мабуть, Марій був намісником провінції, а у 217 р. займав високий пост столичного префекта. Марій написав біографії більш як десяти імператорів, починаючи від Нерви, тобто, від 96 р., і закінчуючи сучасними йому правителями. Практично твір охоплював усе II ст. Як письменник, він, здається свідомо продовжував і помітно наслідував славетні Светонієві "Життєписи дванадцяти цезарів", яких тепер так охоче читають. Нагадаю, що в післявоєнні часи у нашій країні вийшло декілька видань перекладеного твору Светонія, щоразу великим тиражем. Як і Светоній, Марій Максим залюбки збирав і додавав усякі плітки, придворні скандали, пікантні анекдоти. Від свого вчителя він відрізнявся надмірно розпливчатими оповідями і схильністю до вигадок. Все це повинно було дошкуляти Амміанові, прибічникові піднесеного й виразного стилю, речникові серйозності й драматизму великих історичних подій. Твір Марія Амміан знав і якоюсь мірою з нього скористався, бо перші книги власної "Історії" Амміана обіймали той же період, починаючи від правління Нерви.

Знову слід підтвердити, що Амміан цілком має рацію, вважаючи Марія Максима за улюбленого письменника, принаймні, деяких римських кіл наприкінці IV ст. Тим письменником у той час так захоплювались, що він знайшов навіть послідовника; послідовник зумів так добре догодити смакам публіки, що навіть забрав з рук її велику за обсягом працю попередника і натомість поклав свою, більш стислу і де в чому більш привабливу. Вона зебереглася донині. Важко, однак, сказати беззастережно, чи то було на користь, чи на шкоду нашим знанням про Рим часів імперії; може, слова ті приголомшують, але сказано їх небезпідставно. Особа згаданого автора, зміст написаних ним книжок становлять ще одну з найбільших загадок в історії римської літератури.

Боргес з років останньої олімпіади

"Скріпторес гісторіе августе", або "Історики Римської імперії" – так умовно називають невеличкий твір, що оповідає про життя римських правителів від Гадріана до Нумеріана /з певними, правда, пропусками/, тобто з 117 до 284 року. Якщо говориться про авторів, то їх має бути декілька. Справді, у творі названо аж шістьох осіб, з яких кожна мала буцім-то написати якусь його частину. Але все вказує на химерну вигадку: насправді автор був тільки один! Людина та з невідомих причин прибрала аж шість різних імен, покликала до життя аж шістьох авторів своєї книги. Чи то зроблено тільки для жарту і забави? Чи ті прізвища, що звучать незвично і досить штучно, містять якийсь натяк за формою своєю і значенням, за добором і співставленням? Сучасники, принаймні, деякі з них, кого автор втаємничив у те усе, читали твір не так, як ми, бо мали ключ і знали шифр. А може, письменник прагнув найретельніше приховати авторство? Як ми побачимо, він мав підстави не так боятись чиеїсь помсти, як глузування учених-колег.

Але й цього мало! Оті названі автори домагаються всіляко довести читачеві, особливо у наступних посвятах, що живуть вони й пишуть на початку IV ст., за правління Діоклетіана й Костянтина Великого. Знову треба сказати, що то брехня й вигадка! Коли читати уважно, стає зрозумілим, що твір мусив виникнути принаймні на півстоліття пізніше. Чи можна встановити точно, коли? Про це міркувало й міркує дуже багато істориків. Дослідження ведуться вже

більш як сто років і ще не закінчені; ще не сказано останнього слова й не зроблено загально схвалених висновків. Загадка інтригує, нею цікавляться усе нові й нові покоління вчених; загадка спонукає шукати усе витонченіших доказів, шляхів і способів її розв'язання. Чи не кожного року з'являються розвідки, статті чи цілі книжки, присвячені цій проблемі. Відбуваються конференції, а дискусії часто проходять дуже гостро. Хтось непричетний, може, й представник гуманітарних наук, мало обізнаний з проблемами історії стародавнього світу, може дивуватись і всміхатись; це така вдячна тема для жартів. Скільки-то відомих інтелектуалів присвячує безмірні зусилля, запал і роздуми книжечці, що аж ніяк не є літературним шедевром; йдеться у ній про осіб і про події, не надто важливі в історії нашої культури і не такі прославлені, як інші епохи й особи античного світу; наведемо хоча б Троянську війну, Афіни часів Перікла, походи Олександра Македонського, діяння Цезаря, шаленства Нерона, переворот Костянтина. Хіба вивчення "Історії імперії" - ми відтепер так будемо називати цю книжку - не є свого роду науковою грою? Може, їй віддають сили з пристрастю, гідною більшої справи, справжні вчені, що через надмір ерудиції перестають розрізняти, що є істотним для розвитку науки, а що тільки цікавою дрібничкою.

До проникливого вивчення "Історії імператорів" спонукають аж три чинники, що накладаються один на один і один одного посилюють. По-перше, нормальна, дуже людська риса - цікавість, двигун будь-якого поступу; бажання розв'язати загадку, шифр, ребус, якого досі ніхто не міг подолати. По-друге, точно визначивши, коли жив автор цієї "Історії", можна було б встановити, яку мету він переслідував, що мав на увазі, що захищав, проти чого виступав. То, в свою чергу, допомогло б визначити - і це є третій чинник, мабуть, найважливіший, якою мірою його повідомленням слід вірити.

Отже, становище таке: "Історія імперії" - це головна і навіть єдина збірка даних з Римської історії II і III ст. Існують вагомі докази, що автор навмисно переробив матеріал, взятий хоч би з книжок Марія Максима, що він його фальшував і простісінько придумав багато подій і осіб. З яких причин, чому? Відповідь на це питання багато що визначає, коли йдеться про змалювання образу імператора у тих двох століттях.

Донедавна чимало дослідників вважало, що твір той виник десь за правління Юліана Відступника або незабаром після нього, у 60-х рр. IV ст. Але зараз більшість додержується іншого датування, пересуваючи час виникнення "Історії імперії" на покоління вперед, саме на той період, яким ми цікавимось - останні роки правління Феодосія, роки останньої олімпіади чи роки, що йшли безпосередньо за ними. Треба визнати, що прибічники цього погляду наводять дуже вагомі докази.

Схоже, що "Історію імперії" писав якийсь житель Риму, якийсь сучасник Сіммаху молодшого, Нікомаху Флавіану, Цейонію Альбіну, Аврелію Віктору. То, мабуть, був їхній ровесник, який особисто знав декого з названих осіб. Захоплений марієм Максимом, він уважно прочитав його твір і переробив, пристосувавши до своєї мети. Правда, він часто дозволяє собі критикувати своє джерело і взірець; така справа звичайна в істориків, і не тільки стародавніх: часто суворо критикують письменника, якому найбільше завдячують.

В такому разі можна висловити і далші припущення. Кого ж то мав на увазі Амміан, коли говорив їдко: "Є й такі, що бояться будь-якої науки, як отрути, а Ювенала й Марія Максима читають з напруженою увагою? Чи не творця "Історії імперії?" Щоб підтримати таку гіпотезу, можна навести загальні міркування. Історики, що живуть у той самий час і займаються однією і тією ж тематикою, принаймні, знають один про одного; часом вони відверто сперечаються, але не завжди правильно оцінюють один одного і щиро дружать; принагідно вони не пошкодують шпильок один для одного, хоч уколи відчують лише стаємничені люди. Так буває через професійні заздрощі, через суперництво й амбіцію, а також, якоюсь мірою, тому, що люди не годні зрозуміти: такий безмежний предмет, як минуле, дає необмежене поле досліджень, наслідки ж праць і пошуків можна представити по-різному, бо смаки, рівень чи інтереси читачів дуже відрізняються. Отож і тепер, ідучи за оцінками Амміана, можна було б висловити немало критичних зауважень щодо істориків, які протягом років і десятиків років заглиблюються в одну тільки проблему і, досконало знаючи якийсь один відрізок історії, не вдивляються у ширші горизонти, але вважають, що мають право судити про будь-які події у минулому, що слово їх - остання інстанція істини, бо вони - на думку громади - відомі спеціалісти. Так, спеціалісти з вузького і обмеженого відрізка історії! Але тут слід знову навести слова Амміана: "Не з нашим скромним розумінням судити про такі справи!"

Якщо у цих зауваженнях Амміан мав на думці саме автора "Історії імперії", то треба визнати, що він багато в чому мав рацію. Адже той твір подається як продовження Светонія та Марія Максима, як наслідування їх методу у тлумаченні біографічних даних. Обом тим авторам, як уже говорилося, можна багато чого закинути: відсутність глибини, захоплення скандальними історіями та пікантними анекдотами, обмежене поле зору – це ми точно знаємо щодо Светонія і можемо припустити щодо Марія Максима – але не можна їх звинувачувати у свідомому розходженні з правдою, фабрикуванні документів, вигадуванні подій і осіб, що ніколи у минулому не існували. Але саме з такими методами і результатами справді творчої діяльності ми зустрічаємось чи не на кожній сторінці "Історії імперії". Тут правда підступно змішана з вигадкою. Тому наприкінці попереднього розділу слід було підкреслити: "Історія імперії" дійшла до нас, але важко сказати, чи то було на користь, чи на шкоду нашим знанням про Рим часів імперії. Тому у назві нашого розділу, мабуть, несподівано, з'явилось прізвище Боргеса: коли хтось щось вигадує, то знає, навіщо.

Читачеві ми подамо принаймні один приклад того, які засоби й прийоми застосовував Боргес часів останньої олімпіади. За щасливим збігом обставин, ми вже цю справу знаємо: йдеться про Александрію і Сарапеум.

Сатурнін і Александрія

У цій частині твору автор "Історії імперії" ховається під ім'ям Флавія Вопіска. Описавши життя імператора Проба /276–286pp./, він обговорює потім в окремому розділі особи чотирьох узурпаторів /у римській політичній термінології вони називались тиранами/, що з'явилися за правління того імператора; як прикладно визначає сам автор, то була квадрига тиранів, тобто колісниця заворушень, запряжена чотирма кіньми. Одним з них, каже псевдо-Вопіск, був такий собі Сатурнін; він походив з Галлії і мав великі заслуги перед імперією. Ще імператор Авреліан /270–275pp/ довірив йому командування військами, "дукатус" на східнім кордоні й наказав розсудливо й завбачливо, щоб у Єгипті Сатурнін взагалі не з'являвся. Чому? Наш автор каже: імператор добре знав вдачу людей з Галлії, знав, що вони неспокійні і здатні швидко здобути для когось трон або захопити владу. Авреліан побоювався, що Сатурнін, з'явившись в Александрії, яку вже потрясли заворушення, легко піддасться спокусі. Не дивлячись

на заборону, той полководець таки прибув у Єгипет. Натовп вітав його вигуками: "Сатурнін Август, хай беруть тебе боги!" Це означало, що його визнали імператором. Правда, Сатурнін вчинив мудро, він, не зволікаючи, виїхав з міста. Опинився у Палестині. Але тут він дійшов висновку, що після подій у Єгипті він уже не матиме спокою й ніколи не буде у безпеці як приватна особа. Тому він зняв пурпурову сукню своєї дружини зі статуї богині Венери, накинув її на себе і прийняв від солдатів знаки пошани, належні правителіві.

Тут автор посилається не на будь-яке свідчення, а на розповідь людини, що буцім-то приймала участь у цій церемонії, і людиною цією був рідний дід автора! "Я чув, як він часто розказував, що був присутній при коронації Сатурніна. Говорив також, що той плакав і скаржився:

-От держава наша і втратила людину, без якої, якщо це не дуже пишно сказано, обійтися не може. То ж я відвоював галльські провінції, повернув Африку, вже захоплену маврами, втихомирив іспанські провінції. Але що з того? Все пішло прахом, бо я забажав гідності імператорської!"

Потім він виголосив промову /Вопісків дід наводить з пам'яті її уривки/, де говорив про усякі нещастя й небезпеки, що неухильно погрожують кожному, хто обійме найвищу владу. Це і для нього сталося. Узурпатор прожив недовго. Через якийсь час Сатурнін програв і загинув – ніби усупереч волі імператора Проба, що посилав диктаторові ласкаві листи й обіцяв милості; але солдати, що возвеличили Сатурніна, не йняли віри отим обіцянкам.

Ось основний зміст розповіді. Як же її оцінити, які з неї зробити висновки? Слід перш за все підтвердити, що Сатурнін – особа історична. Про нього, хоч дуже побіжно, згадують інші стародавні письменники; збереглися й випущені при ньому монети. Сатурнін повстав проти Проба у 281 році і загинув, оточений у Апамеї, в Сирії. Отже, тут ми маємо справу не з вигадкою, хоч розповідь не вільна від помилок, очевидних спрощень, наївності і анахронізмів. Наприклад, Сатурнін походив, мабуть не з Галлії, а з Африки. Непевне й його військове звання "дукс", бо такий чин у ієрархії вищих офіцерів регулярно з'являється тільки у часи Діоклетіана. Далі, Авреліан не повинен був саме Сатурніну забороняти поїмку до Єгипту і

і Александрії, бо це було віддавна заборонено геть усім сенаторам і навіть видатним людям без особливого дозволу. І, нарешті, ота вигадка: надіти замість імператорського плаща сукню своєї дружини, та ще й зі статуї богині Венери! Ця деталь, безумовно, придумана, але має своє місце в композиції оповіді: вона є заповіддю й верховним знаменням, що узурпація завжди приречена на поразку, бо усе жіноче приносить нещастя у будь-якій діяльності; убрання ж те було ознакою подвійної жіночості – і богині, і Сатурнінової дружини. Може, у тій гротескній картині ще щось ховається, якийсь натяк на справу, нам невідому, але добре відому сучасникам? Ми не будемо вірити дідові автора, бо він виступає як безпосередній свідок у сцені і драматичній, і вигаданій, коли імператор Діоклетіан буцім-то власноручно й прилюдно покарав смертю убивцю свого попередника. А мова Сатурніна? То типові ораторські декламації, їх навчали складати у тодішніх школах.

Але не це найцікавіше. Адже ж з таким безтурботним підходом до історичного матеріалу ми взагалі часто зустрічаємось і в інших античних істориків, авторитет яких дуже високий і донині. Нам важливе інше: автор "Історії імперії" як висхідний пункт і привід до викладу своїх турбот і в'їдливих міркувань; все робиться, як кажуть, для блага історичної правди. Перш за все автор користується нагодою, щоб сказати декілька влостивих слів на адресу людей з галльських провінцій; ми вже їх наводили. Потім він широко й дуже недоброзичливо характеризує єгиптян, мешканців Александрії. Нарешті, автор дуже підступно насміхається з прибічників Сарапіса, християн і євреїв. Ось його слова щодо цих двох пунктів:

"Як добре відомо, єгиптяни дуже мінливі, нерозумні, гордовиті, несправедливі, ледачі, розбещені, і до того ж прагнуть переворотів, що співають про них у вуличних піснях. Вони пописують також вірші та епіграми. Єгиптяни – астрологи, ворожбити та лікарі. Серед них є християни й самаритяни, а також люди, яким наші часи ніколи не подобались, про що вони відверто кажуть. Аби ніхто з єгиптян не докопав мені за такі слова і не вважав їх тільки моєю особистою думкою, додаю лист Гадріана, узятий з книг його відпущеника Флегона, Гадріан повністю розкриває життя єгиптян:

"Гадріан Август вітає консула Сервіана. Я переконався, дорогий друже, що Єгипет, який ти так мені вихваляв, вкрай легковажний, мін

ливий, піддатливий на будь-яку плітку. Тамтешні шанувальники Сарапіса - християни, а ті, що називають себе християнськими єпископами, є палкими прибічниками того бога. Навіть патріарха, який прибуває до Єгипту, одні змушують вклонятися Сарапісові, а другі - Христові. То люди, страшенно схильні до заворушень, дуже ледачі, і їм нічого не варт когось скривдити. Місто багате, роботяще, ніхто тут не живе без діла. Одні видують скло, другі виробляють папірус, треті тчуть льняні тканини. Кожен тут щось знає або вміє. Навіть подагрики мають що робити, навіть сліпі, навіть ті, кому руки повикручував ревматизм, не живуть без роботи. Єдиний бог їх - гроші. Йому шану віддають і християни, і євреї, і язичники".

Вказаний "лист" Гадріана був нахабно сфабрикований автором "Історії імперії"; це ясно показало нове, дуже детальне дослідження. Таким побитом автор намагався надати значення своїм словам і оцінкам, вкладаючи їх в уста правителя, що жив чи не століття тому! По суті, це зрілий і повчальний документ періоду останньої олімпіади чи трохи пізнішого. Він яскраво доводить, що горді римські аристократи, освічені й закохані в римські традиції, дивилися з глибокою відразою на все, що робилося в чужій їм Александрії, особливо на боротьбу між прихильниками різних релігій. Варто принагідно звернути увагу, як зневажливо дивилися ті великі вельможі на фізичну працю, вмілі руки ремісників, ощадливість простих людей. Що ж дивного: самі вони не повинні були турбуватися про хліб насущний. Правду сказати, і римський простолюдин, навіть найубогіший, теж не повинен був надто тяжко працювати, аби той хліб здобути. Піклування про харчі, про їх безплатну й напівбезплатну роздачу він покладав на державу та багатіїв, а сам весело проводив час по тавернах, цирках та театрах, грізно ремствуючи тоді тільки, як наступали перебої у постачанні не тільки городини, але й вина. Крім жменьки сенаторів, справами великої політики тут ніхто не цікавився. Незважаючи на це, жителі Риму вважали себе за господарів імперії, і з цим усі погоджувалися. Тому-то Амміан Марцеллін, характеризуючи тутешній люд, підкреслює його неробство, байдужість до всього, крім видовищ; зате автор "Історії імперії" засуджує працьовитість александрійців.

Сумніву немає, що слова, які так злостиво висміюють шанувальників Сарапіса й християн - більше, мабуть, християн - виникли під

впливом повідомлень з великого єгипетського міста. Тогочасний читач, який ще добре пам'ятав розповіді про зруйнування святині Сарапіса, статую якого порубали, про криваві вуличні бої поміж християнами й прихильниками давніх богів, беручи у руки "Історію імперії", натрапляв на лист Гадріана і мав читати його з великим задоволенням: з листа ясно випливало, що всі минулі й сучасні події в Александрії - форт! Бо найпалкішими прихильниками Сарапіса були християнські єпископи, а насправді там ніхто ні у віщо не вірить, навіть єврейські патріархи /бо про них йдеться у таємничих словах: "патріархи, що прибувають до Єгипту"/; є тільки один бог, якого одностайно визнають усі - гроші.

ВІЄННА Й РІЧКА ФРІГІД

Голова Іоанна Хрестителя

10 листопада 391 року відбувся урочистий в'їзд імператора Феодосія у Константинополь. Він не відрізнявся від урочистого в'їзду того ж правителя у Рим неповних два роки тому ані пишністю оформлення, ані церемоніалом, ані захопленням народних мас - мабуть, щирим захопленням, бо прибуття імператора означало, що відбудуться ігри. Однак ту, надтібрянську столицю, Феодосій вперше відвідав як імператор і пробув там недовго. Зараз же він повертався до міста, у якому до цього перебував часто і довго як у своїй улюбленій резиденції. Слід сказати, що мають рацію історики, які твердять, що з усіх імператорів IV ст. Феодосій зробив найбільше для забудови й прославлення надбосфорської столиці, звісно, не кажучи вже про Костянтина, її засновника. Незабаром після від'їзду з Риму імператор, як ми пам'ятаємо, видав знаменний декрет, де наказував відновлювати римські споруди й забороняв зводити нові за рахунок держави. Зате тут, над Босфором, усе виростили нові стіни, споруди й пам'ятники: держава всіляко й щедро тому допомагала.

Від листопада 392 року Феодосій мав довго прожити у Константинополі, два роки і кілька місяців безвиїзної, аж до весни 394 року. І тоді він зволікав з від'їздом, неохоче залишав місто, змушений до того загрозой з заходу. Він ніби передчував, що живим уже не повернеться в дороге йому місто! Склалося так, що рік останньої олімпіади стародавнього світу імператор провів не в старій столиці

і не в якомусь із міст-резиденцій - Медіолані, Аквілеї, Тессалоніках - а саме над Босфором, де розкішно розквітав новий, другий Рим, що мав підтримувати традиції надтібрнянського міста ще більш як десять віків. Все це має своє історичне значення.

Першого січня 392 року нові консули взялися до виконання своїх обов'язків. Консулами були: старший син імператора, Аркадій, вже вдруге, і Руфін, начальник канцелярії двору. Честь, що випала Руфінові, звернула на себе увагу загалу: було над чим подумати. То ж він у 390 р. був посередником між імператором і єпископом Амвросієм, коли вони посварилися через різню у Тессалоніках. Шляхом таємних переговорів Руфін їх остаточно помирих і відтоді належав до найдовіреніших порадників імператора і найвпливовіших придворних. Він усе зміцнював своє становище, про що свідчила ця остання посада. Призначення Руфіна вказувало й на те, що віднині апірія затятих і непримиренних християн матиме більший вплив на внутрішню політику. А це ж попереднього, 391 року, обидва консули, Сімах і Татіан, були язичниками, і палкими язичниками! Правда, і тепер можна було знайти очевидних, навіть войовничих язичників серед наймогутніших сановників імперії. Татіан і надалі посідав надзвичайно важливе становище як префект Сходу, а син його Прокл був навіть префектом Константинополя. Так само Нікомах Флавіан взагалі не приховував своєї відданості давнім культам, а йому як префектові безпосередньо підлягала уся центральна частина імперії - Африка, Італія, Іллірікум. Але час працював проти них. Невтомні зусилля й підступні дії Руфіна мали, нарешті, принести успіх, тим більше, що у певний час їм дуже сприяв несподіваний поворот у справах на Заході.

Але перші місяці 392 року ніяк не провіщали драматизму тих наступних подій. Протягом лютого двір і жителі Константинополя брали участь у церемоніях, пов'язаних із прибуттям дорогоцінної реліквії; була нею голова буцім-то Іоанна Хрестителя, якому її відрубала за наказом Ірода Антипи, якого про те просила, у нагороду за свій танець, донька, Іродіада. Твердили, що монахи з секти так званих македонян знайшли її більш як десять років тому в Палестині, ще за правління імператора Валента. Мабуть, македоняни - то були так звані психомахи, які заперечували божественість святого духа. За дорученням Валента, голову повезли до Константинополя, але зупинились десь поблизу Халцедона, майже над Босфором; леген-

да говорить, що тварини не схотіли тягти воза; насправді ж, мабуть, виникли якісь суперечки між сектантами й ортодоксами. У всякім разі, реліквія зосталась у невеликому селі під Халцедоном, і її пильно стерегла набожна молодиця з секти македонян. Щоб припинити суперечку, Феодосій мусив особисто втрутитись і покрити скриньку з реліквією своїм пурпурним імператорським плащем. Голові помістили у новозбудованій церкві, освяченій, звісно, на честь Іоанна Хрестителя, у приміській дільниці Константинополя; вона звалась Гебдомон, тобто "сьома".

Такі і подібні події й урочистості привертали увагу загалу; а імператорська канцелярія тим часом, як скрізь і завжди, систематично працювала, готуючи тексти усе нових постанов, декретів, розпоряджень у всіх галузях. Серед виданих тоді юридичних документів, про які ми можемо дещо сказати, частину слід згадати коротко через їхній зміст і для того, щоб показати, як старався імператор захистити інтереси держави в умовах, коли претензії церкви усе зростали. Аж дві постанови, у березні і квітні, загрожували високими грошовими штрафами чиновникам, що зволікають виконання законних смертельних вироків, які вже не підлягають апеляції, відкаладають через тиск з боку церкви, єпископів та монахів; а відомо ж, говорить імператор, що у тих випадках йдеться про злочинців, які порушують лад і мир у громаді! Обидві постанови звучать суворо! для римлянина правопорядок був найвищою вартістю, і спроби його порушувати, навіть з найблагородніших спонукань, мали викликати рішучий протест. Але, аби дещо поліпшити враження від тих постанов, а також задобрити духовенство, Феодосій мало не в той же час скасував видану два роки тому заборону монахам жити в містах. В іншій постанові він нагадав, що заборонено проводити ігри в неділю, аби не перешкоджати службі божій, коли тільки на неділю не припадає день народження імператора. У латинським тексті неділя називається "діез ссоліс", тобто "день сонця", ту стару назву, пов'язану з язичницькими культами, не можна було знищити, як і інші назви днів тижня, що походять від імен планет і богів. Ми вже говорили про історичне значення цієї постанови, що робила неділю днем вільним не тільки від праці в установах /то було розпорядження ще Константина Великого/, але й від публічних розваг. Як відомо, в деяких європейських країнах до наших днів по-пуританському дотримувались цієї постанови, що бере початок від днів останньої олімпіади.

Валентиніан і Арбогаст

Під кінець 392 року зовсім несподівано в Константинополь прийшла звістка з Вієнни над Роданом, тобто з півдня нинішньої Франції, що 15 травня там за таємничих обставин загинув молодесенький імператор Валентиніан, співправитель і свояк Феодосія.

Стародвані джерела багато згадують про ту смерть, бо вона нажахала людей як через молодість померлого й йому було ледь 21 рік! — так і через дивні, не до кінця зрозумілі причини смерті; якщо їх і знали, то громадян про це офіційно не повідомили. Тому розповіді, що дійшли до нас, дуже загальні, багатотв чому відрізняються між собою, а деякі з них заперечують одна одну. Здається, найбільш схожа на правду версія, за якою молодого імператора знайшли повішеним і вже мертвим в одному з покоїв палацу. Що воно: самовбивство чи вбивство, підроблене так, щоб його вважали за самовбивство?

Але ніхто сумніву не мав, на кому лежить непряма, але дуже тяжка відповідальність за події у вієннському палаці у ніч з 14 на 15 травня. Суворо звинувачували й ганьбили Арбогаста, найвпливовішу людину при Валентиніані.

Як видно з імені і з повідомлень стародавніх авторів, то був германець франкського походження. Він багато літ служив у римській війську і, як більшість його родичів, майже цілком підпав під вплив славетної культури імперії. Він воював вірно й відважно і у війнах не милував своїх одноплемеників; його скрізь вихваляли за те, що не був він зажерливий. Зате то була людина з неугамовною жадобою влади й непомірно честолюбна. Посланий до Валентиніана як радник з титулом комеса, він віддав усі найважливіші посади в армії своїм людям і підпорядкував собі також цивільну владу, цілком усунувши імператора від будь-якого впливу на державні справи, полишивши йому тільки право представництва й формальний титул; імператор став чи не в'язнем у палаці.

Таким чином, Арбогаст був чи не першим в історії германським вождем, який повівся з законним імператором як з маріонеткою. З наступні десятиріччя такі ситуації мали повторюватись усе частіше і проявлятися яскравіше, особливо на Заході. Нарешті, у 476 році, через більш як 80 років після Валентиніана, був скинутий з престолу Ромул Августул, останній імператор стародавнього Риму; так вчинив германський вождь Одоакр. Цю подію майже всі вважають за умов-

ний кінець стародавнього світу й ладу, за межу між античністю й середньовіччям. Але треба підкреслити, що то був тільки фінал довготривалого процесу, який розпочався саме в добу останньої олімпіади, коли Заходом формально правив Валентиніан, а усе вирішував германець Арбогаст. І з цього погляду доба останньої олімпіади виявляється важливою і знаменною! Як збігаються і зближаються події! Як чи не одночасно відбуваються події, які або визначають історичний перелом, або принаймні уособлюють важливі зміни в різних галузях суспільного життя: у політиці, релігійних поглядах, культурі, моралі! Усі роздумів варті факти, наведені на сторінках цієї книжки, ще не вичерпують усього багатого матеріалу. Усі оті події, що відбувалися в перерву ледь у кілька літ, взаємно посилюють своє значення.

З Ромулом Августулом справа відбулася, як відомо, дуже прозаїчно. Останній римський імператор з ласки Одоакра отримав маєток на гарних і родючих землях Кампанії й високу пенсію — 6 тисяч солідів щороку. Відтоді, він випадає з нашого поля зору; мабуть, Ромул Августул дожив до глибокої старості спокійно й безпечно, попри всі катастрофи, що охопили Італію; він пішов з трону на пенсію молодим і дуже вродливим, через що, кажуть, йому зберегли життя. Ромул Августул ніколи не брався до діяльності, яка б звернула на нього увагу суспільства, ніколи ні за що не боровся. Становище, а через нього і доля Валентиніана інші. Він, як колись його батько, бажав бути справжнім імператором. Він знав свої права і вважав себе істинним носієм величі римського народу, мав високе почуття власної гідності. Незважаючи на молодість, то була людина серйозна, що вміла думати, палкий патріот, гордий своїм родом і батьківщиною. Якщо вірити певним згадкам у джерелах, він ще підлітком цікавився політикою й розумно виступав на засіданні ради чи судового трибуналу; він добре знав життя бідніших верств, особливо у провінціях; у цьому — то каже єпископ Амвросій, і такі слова в устах його знаменні! — він нагадував імператора Юліана. Тим часом же в Галлії дійшло до того, що ніхто до його наказів серйозно не ставився, навіть слуги, навіть найближчі люди. Він, імператор римлян, мав на кожному кроці зносити найболючіші приниження з боку германського вождя і його найманих солдатів! Він не міг навіть вирішувати, де має жити, не міг вільно пересуватися по країні, якою буцім-то правив. Арбогаст не погоджувався повернутися до Італії, слушно передбачаючи, що

там молодого володаря підтримують сановники й народ, який завжди вороже ставився до варварів. Марно в'язень палаці посилав листи до Феодосія, з яким його єднало не тільки співправління, але й свояцтво - через Галлу, рідну сестру Валентиніана, нині дружину старшого імператора, яку він любив. Не мали наслідків і листи до єпископа Амвросія, принаймні, до певного часу. Лише юли Валентиніан навпростець попросив, щоб Амвросій приїхав до Вієнни, охрестив його і був посередником у переговорах з Арбогастом, медіоланський пастор зібрався у путь десь, здається, на початку травня. Він уже перейшов Альпи, вже спустився вниз, але не доїхав до Вієнни, та й навіщо було їхати: Валентиніан умер.

Валентиніан і Амвросій

Пізніше, повертаючись думкою до тих днів, єпископ так розповів про них у промові на похороні Валентиніана, закликаючи мертвого у свідки і zarazом виправдовуючи себе:

"Я одержав твого листа, який спонукав мене виїхати без затримки, бо ти хотів, аби я поручився за твою лояльність у відношенні до комеса. Хіба я тобі суперечив? Хіба я зволював? Ти додав у тому листі, щоб я приїхав якнайшвидше і щоб не думав, ніби причина поїздки - синод галльських єпископів /я часто докоряв їм за їх численні суперечки/, йдеться про те, що він сам, імператор, прагне стати християнином.

Я вже перейшов через Альпи, коли надійшла звістка про смерть великого імператора, гірка для мене і для всіх. Я повернувся назад, зросивши шлях слізьми. Чого ж то вичили мені люди, коли я виїхав з Медіолана! Який же-то був їх розпач, коли я повернувся! Всі вважали, що одібрали в них не імператора, а надію на порятунок. Який же страшенний біль я відчув, коли загинув правитель, якого я любив і який прагнув мене бачити! Пізніше я дізнався, з яким гарячковим нетерпінням він чекав на мене у ті дні, що проминули од того часу, як він послав до мене листа, до його смерті. Увечері офіцер особливих доручень виїхав з Вієнни, а через день уранці він уже запитував, чи той офіцер повернувся і чи я приїду. Вірив, що я принесу йому визволення.

О найкращий з молодих, аби ж то мені судилося застати тебе живого! Аби ти затримався до дня мого прибуття! Може, небагато чого можна було б досягти з моїми доброчесностями, розумом і розсудливі-

стю. Але з яким піклуванням і відданістю я старався б помирити тебе з комесом! Аби навіть він виявився непоступливим, я б залишився з тобою!"

Так каже Амвросій. Але чи справді своєчасне прибуття єпископа до Вієнни врятувало б імператора і повернуло хід подій? Якщо єпископ про це себе запитував і себе звинувачував, то безпідставно. Протягом останніх тижнів протиріччя між Валентиніаном і комесом до того загострилися, що хтось з них мав піти з життя або, принаймні, з двору. Про справжнє примирення не могло бути й мови.

Під час засідання консисторії, тобто придворної імператорської ради, один з учасників її гостро заперечив Арбогастові у якійсь справі. Той кинувся на сміливця. Валентиніан накрив його від напасника своїм плащем. Але Арбогаст у шаленстві своїм ні на що не зважив: він вбив сановника біля ніг безсилового правителя. Незабаром консисторія зібралась знову. Валентиніан, сидячи на троні і з ненавистю дивлячись на комеса, вручив йому документ про звільнення з усіх його посад. Але відставлений комес знову зневажив велич імператора. Він прилюдно розірвав зневажливо папір і з серцем вигукнув: "Не ти мені владу дав і не ти її забереш!"

Відтоді імператор і комес уже не мали вибору. Можливо, Валентиніан вчинив самовбивство, не маючи сил знести наругу, на яку його прирекли. Адже він мав боятись ще гірших принижень! А може, його задавили вночі і потім повісили, аби переконати сторонніх, що йдеться про самовбивство. Античність не знала сучасної криміналістики, довести нічною не можна було. Усі мали підозру, що вбивство вчинили слуги чи вартіві, підкуплені або залякані Арбогастом. Він же запевне розумів, що зайшов надто далеко. Перш за все, Арбогаст боявся, що Валентиніан знайде сильного захисника. Ним міг стати інший германський вождь - а охочих на таку впливову посаду напевне не бракувало! - аби сам Феодосій. Нарешті, припущення, що Валентиніана вбито, підтримує ще одна обставина: молодий імператор, хоч неохрещений, належав до набожних і палких прихильників нової віри, яка завжди вважала самовбивство найтяжчим гріхом.

Незабаром тіло померлого перевезли з Вієнни до Медіолана й деякий час тримали в палаці. Ждали, поки імператор вирішить, де його поховати. Феодосій зволікав аж два місяці, аж до кінця серпня. Обидві незаміжні сестри Валентиніана, Юста і Грата, щодня у вели-

кій печалі оплакували брата протягом двох місяців; навіть єпископ Амвросій намагався їх стримати та розважити. Так само горювала третя сестра, Галла, дружина Теодосія; тоді вона, мабуть, перебувала разом з ним у Константинополі. Імператриця тим більше була у розпачі, що побоювалась, аби несподівана смерть улюбленого брата не вплинула у майбутньому згубно на її власні долі й долю маленької доньки, Галли Плацидії. Вона добре знала, як її ненавидить Аркадій, старший син Теодосія від першого шлюбу; нещодавно він виказав цю ненависть, коли, скориставшись відсутністю батька, просто вигнав її, свою мачуху, з константинопольського палацу. Нам важко судити, бо пройшло ж стільки віків і відомостей ми маємо небагато, які були справжні причини отієї, мабуть, обопільної ворожості і хто більше винен: підозрілий Аркадій? горда Галла? придворні інтриги? Зараз ми можемо сказати, що тривоги й неспокій Галли виявились зовсім марними, бо сама вона померла при пологах через два роки по смерті брата, тобто у 394 році. Життя ж її дочки, Галли Плацидії, що втратила спершу матір, а через рік і батька, справді склалося неспокійно, бо такі були часи, але ж усе-таки не погано. Молодою дівчиною у 410 р. вона потрапила у полон до візиготів і мусила вийти заміж за одного з вождів, Атаульфа. Знову повернувшись до римлян після його смерті, Плацидія стала дружиною Констанція III, який у 421 році прийняв титул правителя Заходу. У 419 році у них народився син, Валентиніан, що формально дуже довго володів Заходом, з 424 по 455р. Але тільки формально, бо через його молодий вік справи спершу вела мати, а потім Ецій, той останній римлянин. Син Галли Плацидії носив ім'я свого родича, імператора, який так трагічно вмер молодим – і його спіткала така ж доля. Правда, він прожив на 15 років більше, але загинув у розквіті сил; його вбили двоє солдатів у самому Римі. То був останній нащадок чоловічої статі у тій нещасній родині. Зате у європейській культурі найпрекрасніший і найдовговічніший пам'ятник цьому роду поставила жінка, а саме Галла Плацидія. То вона побудувала у Равенні прославлений мавзолей, прикрашений чудовими мозаїками, та церкву Іоанна Євангеліста.

Розпорядження Теодосія щодо похорону Валентиніана прибуло аж наприкінці серпня. Вирішено було поховати молодого імператора у Медіолані поруч з гробницею його єдинокровного брата Граціана, вби-

того десять років тому у бою з узурпатором Максимом. Амвросій дебився для Валентиніана порфірового саркофага з чудовими барельєфами на кришці. Саме в таких саркофагах ховали мало не усіх імператорів, починаючи від Костянтина Великого. Більшість тих могильних пам'ятників стояла у надбосфорській столиці у церкві Святих Апостолів. Там через три роки мали встановити і саркофаг самого Феодосія, хоч він і вмер у Медіолані. Хто-зна, може той саркофаг зберігся донині серед інших, вібраних зараз у церкві святої Ірини, перетвореної на музей?

Ми маємо змогу читати усю промову, виголошену Амвросієм на похороні Валентиніана, де він дуже вишукано і красномовно оплакував смерть молодика; він хотів підбадьорити усіх присутніх, а передусім сестер померлого і - самого себе.

Феодосій і Арбогаст

А як поставився до подій у Вієнні старший, а тепер єдиний володар імперії? Мабуть, він не міг на них відгукнутися відразу та однозначно з кількох поважних причин. Становище, що створилося по смерті Валентиніана, загрожувало ускладненнями у найближчому майбутньому, навіть збройною сутичкою, але де у чому Феодосія це становище задовольняло. Йшлося про дальші політичні плани великої ваги. Досі вважалося, що по смерті Феодосія імперію буде поділено на три частини. Захід, тобто Британія, Галлія, Іспанія залишилися б у руках Валентиніана II; саме тому він завчасно вибрався за Альпи. Центральна частина - Африка, Італія, Іллірікум - дісталися б Гонорієві, це заповідав і в'їзд його, ще дитини, до Риму разом з батьком у 389 р. Сходом правив би Аркадій. Таку систему співправління трьох уже застосовували півстоліття тому, після смерті Костянтина Великого. Тоді кожен з трьох його синів правив в одній з названих частин імперії, а формально дотримували принципу неподільності. Але така система не принесла добрих наслідків і привела навіть до громадянських воєн. На щастя - так можна сказати нині і так дехто тоді гадав - Валентиніан умер і його вже не враховували, тривладдя стало непотрібним. Можна було передбачити і заздалегідь вказати, що імперію поділять брати, Аркадій і Гонорій. Це давало кращі шанси у боротьбі з варварськими племенами і більше надій на збереження миру всередині країни. Для Феодосія важливо було й те, що він полишав

імперію своїм синам, Валентиніан же був йому тільки свояк. Ми, дивлячись з перспективи століть, повинні сказати: те, що сталося у 392 році у Вієнні – в рік останньої олімпіади! – визначило політичне становище імперії у 395 році, а те становище, в свою чергу, дуже важливо вплинуло на європейську історію.

Так було у майбутньому. Тепер же на перший план висувалось питання про те, що збирається робити Арбогаст. Одне було очевидне і безсумнівне: сам він імператорського плаща не зодягне. Як германця, його одразу зустріла б одверта ворожість римського люду в усіх провінціях і опір з боку цивільних властей; невідомо навіть, як би до цього поставилися іноземні наймані солдати. Комес мав вибирати з двох можливостей. Міг твердити, що непричетний до смерті Валентиніана і лишатися надалі лояльним щодо Феодосія, який призначить Валентиніанового заступника на свій розсуд. Але Арбогаст міг і самовільно посадити на вільний трон Заходу людину, яка була б тільки маріонеткою в його руках. Спершу здавалось, що Арбогаст обере перший шлях. В Константинополі дійсно дуже швидко з'явилися його посланці, які повідомляли, що молодий імператор вчинив самовбивство, на превелике горе комеса. Монети ж, вибиті в підлеглих Арбогастові монетних дворах Заходу, були з зображенням Аркадія; значить, комес визнавав його за майбутнього володаря.

У такому складному становищі Феодосій повівся розумно й обережно. Він ознайомився з відомостями, які подали Арбогастові посли, і прийняв їх як вірогідні й офіційні. Він усе відкладав рішення щодо похорону, але наостанок звелів поховати Валентиніана не в Константинополі, а в Медіолані, що надавало відправі іншого, скромнішого характеру. Звісно, все це не означало, що Феодосій вірив комесові. Він хотів лише виграти час, зібрати сили, зробити необхідні приготування. В той же час сестра померлого, Галла, не приховувала, що вважає Арбогастову версію за чистісіньку брехню, а його за вбивцю і жадає помсти.

Пост верховного головнокомандуючого збройними силами у східній частині імперії вже декілька років займав Рігомер, за походженням франк і близький родич Арбогаста. Можна було б запідозрити, що він діяв на користь Арбогаста, але то припущення хибне. Справді, Рігомер належав до солдатів чужеземного походження, але повністю романізувався і справи імператора і імперії вважав за свої. Досі

він служив декільком імператорам з безприкладною вірністю, лояльністю й відвагою. Рігомер піднявся так високо, що у 384 р. отримав найвище звання – звання консула. Мабуть, був він не без освіти, бо охоче знався з інтелектуалами. Перебуваючи у сирійській Антіохії, він заприятелював з Лібанієм, який прилюдно вихваляв Рігомерову відданість давнім культам і богам. У Константинополі Рігомер спілкувався з ритором Темістієм, якого дуже там шанували. Нарешті, у Римі, де Рігомер недовго відпочивав улітку 389 року, разом з Теодосієм, він познайомився з одним місцевим викладачем латинської літератури й дуже про нього піклувався. Мабуть, імператор добре знав про родинні зв'язки обох франків, Рігомера й Арбогаста, але, незважаючи на це, незмінно дуже довіряв першому з них.

Отже, влітку 392 року обидві сторони, Теодосій і комес, гралися в тяганину. Арбогаст перший почав діяти. Він зробив непоправний крок, але то ще не було оголошенням війни. 22 серпня Арбогаст посадив на трон нового, свого імператора Західної Римської імперії.

Євгеній

Викладач, з яким Рігомер познайомився в Римі, звався Флавій Євгеній. У своїй галузі він був знаменитістю, відзначався не тільки вченістю й педагогічними здібностями, але й особистою культурою, милою поведінкою, дотепністю; приймає, так його змальовує один з античних авторів. Хто познайомив воєначальника з Євгенієм і хто його рекомендував? Мабуть, сенатор Сіммах, що чудово знав світ римської інтелегенції. Саме ця людина, звикла до книг і школи, припала до душі германцеві, який, в свою чергу, палко його рекомендував своєму родичеві Арбогасту, що теж перебував у Римі в той самий час, у 389р.

Таким-то побитом Євгеній, що досі не займав жодної посади, відразу отримав важливий і високий пост. Він став саме "магістром скріпції", тобто очолив секретаріат при Валентиніанові. Разом з ним і Арбогастом Євгеній виїхав до Галлії. Здавалось, таке призначення було цілком правильним. Імператорським секретарем стала людина родом з Риму, людина, що чудово володіла літературною латиною, мала добрі манери й добру репутацію. Для комеса найбільш важила згода Євгенія співробітничати з ним. Тому комес знав зміст кожного листа, що надходив до імператорської канцелярії і виходив з неї, знав документи, що розроблялися. Значить, зміст листа, де повідомлялось про його відставку, комес теж знав заздалегідь. Лист той не був для нього не-

сподіванкою, і вождь міг собі дозволити зневажливий жест і гордовиту відповідь.

Тут є якась таємниця, справа загадкова. Щоб то інтелегентний культурний римлянин, вчитель і гуманіст, виступав союзником германського офіцера проти законного імператора! Хтось, може, й скаже, що все тут просто: Євгенія підкупили або багато чого йому пообіцяли. Скільки таких випадків знає історія, і не тільки стародавня! Інтелектуали не часто встоюють проти спокуси чи погрози. Навпаки, вони часто надто піддатливі, їм чи не імponує співробітництво з людьми, що втілюють грубу силу, хоч таких людей вони в глибині душі зневажають за примітивізм. Але відомостей у нас мало, ми недосить знаємо тодішні взаємовідносини й героїв тих подій, аби у даному випадку беззастережно винести вирок. Може, були глибші, логічніші спонукання? Може, Євгеній і Арбогаст повинні були діяти спільно, маючи на увазі не тільки свої, але й державні інтереси? Хто-зна, чи був Валентиніан справді людиною такою бездоганною, гідною захоплення, чи справді з ним так просто було мати справу, як то красномовно твердить /із зрозумілих причин/ Амвросій у промові на похороні? При наймні, деякі вчинки й поведінка молодого імператора примушують замислитись. Здається, пер за все, що за деяких обставин діяв він надто покvapливо й хотів узяти силою. Часто він злостився і дуже дивно повадився у відповідь на найменші критичні зауваження щодо його вчинків, навіть коли йшлося про зовсім незначні речі. Він наказав до ноги вибити звирів на своїх мисливських угіддях, бо хтось йому докоряв, що він надто захоплюється полюванням. Коли хтось інший чи не жартома зауважив, що імператор снідає надто рано, Валентиніан взагалі снідати перестав і натщесерце приходив на офіційні прийоми, де зустрічався з сановниками. Звісно, все то дрібниці, але свідчать вони про те, яким важким мало бути щоденне спілкування з такою людиною. А його ревно прихильність до християнства, через яку він вирішив не відвідувати театру і цирку навіть у дні народження імператорів! Євгеній же був християнином непевним, і йому, мабуть, ближчими були релігійні переконання язичника Арбогаста.

Пізніше подейкували, що Євгеній від початку знав, що Валентиніана збираються усунути; мовляв, спершу він вагався, а потім пристав до змовників і посередньо приймав участь у вбивстві, знаючи, яка йому буде за це нагорода. Тут нам важко висловити свою думку, бо

доказів мало, але виникає підозра, що при дворі Феодосія свідомо поширювали такі чутки, аби відвернути народ від узурпатора.

Таким чином, новий правитель Заходу відразу ж почав запобігати про те, аби мирно порозумітися з володарем Сходу. Його послі поїхали до Константинополя. Характерно, що Євгеній виступав лише і тільки від власного імені, не згадуючи в листі і словом про Комеса Арбогаста; мовчали про нього і члени посольства. Феодосій довго зволікав з відповіддю. Потім гідно відіслав послів узурпатора, не стояв за подарунками, але відповіді не дав ніякої. Він виголосив промову дуже ласкаву і лагідну, але разом з тим таку хитромудру і дипломатичну, що ніхто не міг втямити, як він ставиться до вимог Євгенія.

Крах Татіана

Насправді ж, незалежно від того, як імператор поведився і що говорив, він уже все вирішив. Феодосій аж ніяк не збирався визнати за Євгенієм законного права на владу. Він готовий був на все, навіть на війну, аби зберегти єдність імперії, яку хотів передати своїм синам.

Зараз, за порадою Руффіна, він провів свого роду чистку серед найвищих сановників імперії, яких запідозрив у хитаннях чи нелояльності; жертвою тих заходів стали, звичайно, самі тільки язичники. Важко сказати точно, чи то сталося ще до того, як Євгеній захопив трон, чи пізніше, бо у відповідних документах є помилки у датуванні. Та аж ніяк немає сумніву, що сталося те ще до того, як настала осінь 392р. Здається, першим, у кого відібрали посаду, був Нікомах Старший. Адже він був префектом центральної частини імперії, на яку у разі війни узурпатор напав би найперше або звідси треба було б виступити проти нього. Тоді мусили піти у відставку Татіан і син його, Прокл, перший з посади префекта Сходу, а другий – префекта Константинополя. Місце Татіана одразу ж посів Руффін, тогорічний консул. Він досяг вершини своєї політичної кар'єри, ставши формально й по суті другою особою в державі після імператора та його синів.

Але йому й того було замало. Він прагнув фізично знищити тих людей, бо побоювався, аби через якийсь час їм не повернули прихильності та влади. З'явилися скарги на те, що обидва префекти, батько і син зловживали своїм високим становищем. Татіана звинувачу-

чували у тому, що він незаконно й надмірно підвищував податки і вживав надто суворих санкцій при конфіскації приватних маєтків. Призначили спеціальний суд, який мав розглянути, чи скарги справедливі; очолив його, звісно ж, Руфін. Прокл, слушно передбачаючи, до чого воно йдеться, вчасно втік і десь затаївся так спритно, що його ніхто не міг знайти. Гадали, що один тільки батько знав, де його шукати. Нарешті, Татіана переконали, що для них обох буде краще, коли Прокл з'явиться перед судом; Руфін присягався, що його аж ніяк не скривдять, і навіть сам імператор закликав покластися на його прихильність. Але як тільки колишній префект Константинополя з'явився у столиці, його вкинули до в'язниці. Суд над батьком і сином тривав довго, декілька місяців, і закінчився подвійним смертним вироком. Спершу, 6-го грудня 393 року, в однім з передмість Константинополя, у присутності батька, стратили Прокла. Пізніше розказували, що імператор послав гінця, який мав у останню хвилину перешкодити страті, але Руфін, якому було все відомо, навмисно не дозволив гінцеві вчасно вийти з палацу.

Ми вже говорили, який напис був на підніжжі обеліска, що досі стоїть на місці колишнього іподрому в Константинополі. Обеліск звелів перевезти в Константинополь імператор Феодосій, а встановили його у 390 р., коли префектом надбосфорської столиці був Прокл. Написів два, грецькою та латиною; зміст їх дуже подібний. На обох ім'я Прокла спершу зтирали, а потім вибили знов. Зтирали, напевно, після засудження й страти колишнього префекта і вибили знову через кілька років, коли Руфіна, в свою чергу, засудили і відрубали йому голову на очах у імператора Аркадія, і теж у передмісті Константинополя.

А яка була доля Татіана? Він дочекався помилування, але маєток у нього одібрали й наказали жити у Лікії. Після краху Руфіна йому повернули титул, але не майно; помер він у похилому віці, мабуть, сліпим, майже жебраком.

8-го листопада

"Імператори Феодосій, Аркадій і Гонорій, Августети, Руфінові, перфектові преторіум.

Нікому, зовсім нікому з людей будь-якого заняття і стану, нікому з чиновників, що виконують свої обов'язки чи вже їх зложили; нікому знатчному й нікому низькородному й бідному, нікому ніде і в ніякому місці не дозволяється вбивати невинних тварин, щоб принести

їх у жертву мертвим статуям; забороняється таємно вшановувати духа домашнього вогнища – вогнем, духу-хранителя – вином, пенатів – благовонням; не дозволяється запалювати їм світло, ставити кадильниці, плести вінки.

Якщо хтось насмілиться принести в жертву тварину й ворожити на теплих ще нутрощах, то буде звинувачений перед судом як людина, що образила особу імператора. Кожен може звинувачувати, а винного відповідно покарають, навіть якщо він нічого не вчинив, щоб підірвати здоров'я імператорів. Стане й такого великого злочину, що людина прагне привласнити собі права природи, досліджувати недозволене, дізнаватись, де закінчується чуже життя, сподіватись на чужу смерть".

Так звучать перші речення декрету, що вийшов 8-го листопада, коли консулами були: Аркадій вдруге та Руфін, тобто 392 року. То, мабуть, найбільший і найважливіший декрет проти язичників з усіх, що лишилися для нас у римській юриспруденції. Тут зібрано, уніфіковано, розширено й загострено усі досі видані постанови у цій галузі. А протягом IV ст. імператори видали їх чимало! Забороняло виконувати будь-які без винятку язичницькі обряди у будь-якій формі, не тільки у храмах, але й удома. Жертвувати забороняли не тільки тварин, але й найскоромніші символічні дари – квіти, кадильниці, свічки чи світильники. Того, хто забивши на олтарі тварину, розглядав би, за прастарим звичаєм, її нутрощі з метою ворожби, могли притягти до відповідальності як за образу гідності імператора і римського народу. Це, при точному застосуванні букви закону, могло означати конфіскацію маєтку, вигнання, ув'язнення і навіть смерть.

Декрет від 8-го листопада був спрямований проти найпростіших, а, значить, найрозповсюдженіших, найжиттєздатніших культів, особливо весняних. Той, хто вбере дерево стрічками або поставить скромний олтарик та обкладе його дерном, твердить декрет, ображає тим самим віру. Значить, власник дому чи земель, де відбулася подібна церемонія, буде покараний, його маєтності забере держава, якщо він знав про злочин і був його співучасником; якщо ж обряд відбувся без відома власника, він, як і кожен з учасників, мав заплатити штраф 25 фунтів золотом. Покровителі міст і члени місцевих рад мали якомога скоріше доносити у суд про випадки порушення декрету, а судді – одразу ж розглядати такі справи. Коли б місцеві власті намагалися

таке приховати, то треба карати їх самих; судді ж, які відкладали розгляд справи і винесення вироку, платять штрафу 30 гривень золотом, як і підлеглі їм чиновники.

День 8-го листопада 392р., коли декрет було проголошено, мав стати днем офіційної смерті язичництва на землях імперії. Такі були намір і воля імператора та його радників. Але усупереч усім зусиллям та передбаченням законодавців навіть такий могутній удар не повалив остаточно старої віри. Хоч і загнана у підпілля, вона жила ще віки, і можна без перебільшення сказати, що так ніколи й не вмерла; правда, вона видозмінилася, прийняла інший вигляд, маску, змінила імена й назви – для того лише, щоб прокрастися потайки до ворожого табору. Але то вже інша справа. У всякому разі, після 8-го листопада треба було вдаватися до хитрощій, щоб таємно вшановувати старих богів.

Якби хтось шукав юридичний текст, який був би підставою чи приводом принаймні для твердження, що олімпійські ігри припинили якимось формальним документом, то саме той декрет був би тим документом, бо олімпійські ігри завжди пов'язані були з певними жертвами й обрядами при олтарях богів, зокрема, у храмі володаря тієї місцевості й покровителя змагань-Зевса. Можна вважати також, що разом з наведеним декретом чи після нього вийшов ще один, який до нас не дійшов і який поклав край святам в Олімпії. Таке припущення можна з деяких причин вважати за правдоподібне. Бо якже інакше пояснити факт, про який вже говорилося: незважаючи на декрет від 8-го листопада, ігри в Антіохії і надалі освячували й називали олімпійськими. Але – і ми вже це пояснювали – таке протиріччя можна пояснити й інакше: змагання в Олімпії легко можна було припинити, бо місцевих жителів там не було, бракувало й грошей. У Антіохії становище було зовсім інше: жителі величезної столиці захоплювались іграми, а кошти на них давали заможні громадяни, бо такий податок на них накладали місцеві власті.

Отже, можливо, що ігри 393 року у Олімпії не відбулися, хоч до них готувалися. Тоді остання олімпіада стародавнього світу розпочалася у 389 році, але не закінчилася, як завжди, а тривала довго, аж до перших ігор нашої епохи, тобто до 1896р. Принаймні, 393-й рік – то остання дата, яку ще можна припустити, ми ж пам'ятаємо, що літописець чітко зазначає: олімпіади згасли ще за життя Феодосія.

Сталося те у ході останнього політичного вситупу язичництва і останньої розправи над ним, бо саме у 393 р. Євгеній і Арбогаст рішуче проголосили, що захищають справу старих богів.

Рік 393-й

Спершу взагалі не схоже було на те, щоб Арбогаст і узурпатор стали захисниками язичництва. Коли римський сенат, що добре знав і релігійні симпатії *комева*, і непостійні переконання колишнього викладача, звернувся до них з проханням подати фінансову допомогу з державної скарбниці поганським культам у столиці, аби повернути одібрані у храмів кошти, їм відмовили, і відмовили двічі. Євгеній, що все сподівався на поступки з боку *Теодосія*, нічого не хотів вирішувати у справах суперечливих, бо побоювався і незадоволення християн. Зокрема, він не втручався у питання, пов'язані з Італією, яка на той час нікому не належала, бо жодна з сторін не ввела туди війська. Здається, Євгеній охоче б відмовився від усяких прав на центральну частину імперії заради визнання його влади над Заходом. Намагаючись узаконити сучасний стан справ на Заході, Євгеній запропонував, щоб консулами 393 року стали *Теодосій* і він сам. Ту пропозицію константинопольський двір зневажливо залишив без відповіді. Зате у надбосфорській столиці оголосили, що першого січня 393 року консулами будуть: *Теодосій*, втретє, і *Абунданцій*, верховний воєначальник. Такого датування дотримувались увесь рік у провінціях, що були під владою законного імператора. На Заході ж офіційні документи датували так: "за консулату Євгенія" /отже, він тут єдиний консул/ або: "у перший рік після консулату *Аркадія* та *Руфіна*". Виходить, рік, у який відбулися чи мали відбутися востаннє ігри і Олімпії, називали тоді по-різному внаслідок політичних протиріч та внутрішнього поділу імперії. Все це, очевидно, має своє символічне значення.

Намір *Теодосія* не визнавати своїм співправителем нинішнього володаря Заходу ще красномовніше засвідчила урочиста церемонія у Константинополі у січні 393 року. Гонорій, молодший син імператора, якому щойно виповнилося вісім років, одержав титул *августа*, найвищий титул і звання, яке його батько отримав у 14, а брат *Аркадій* - у 10 років.

На Заході таким формальним демонстраціям константинопольського двору мали протиставити тільки справжні серйозні військові успіхи.

Спершу, ще взимку 392/393 рр. Арбогаст перейшов Рейн під Кельном і спустошив землі своїх родичів - франків. Сам Євгеній зостався у тилу римських військ. Того вимагала велич його становища й передбачливість розумної людини. Євгеній прийняв послів від франків та алеманів і уклав з ними мир на умовах, вигідних для імперії.

Про військові дії тут треба було згадати неодмінно, бо ж ішлося не про ще одну звичайну кампанію проти варварів. Виявляється, отже, що в рік останньої олімпіади Західна Римська імперія і надалі лишалася державою з могутньою армією, здатною вести загарбницькі війни поза своїми кордонами, на землях найсильніших германських племен. А тим часом саме тут, на Заході, імперія стояла на порозі військової і політичної катастрофи. Чи можна було її уникнути? Хто-зна, може, аби не збіг нещасливих випадків, усе склалося б інакше, сприятливіше для самого існування імперії, для єдності й культури Європи. До тих фатальних випадків належало й захоплення влади Євгенієм разом з усіма безпосередніми наслідками цього перевороту, а також дрібні інтриги, які не раз завдавали політичної шкоди країнам імперії, що після Феодосія втратила єдність.

Такий був перший серйозний військовий успіх Євгенія та його коменса. За ним відбулося захоплення Італії і Риму весною 393 року, тут обійшлося без боротьби. Навіть єпископ Амвросій не відмовив узурпаторові в імператорському титулі. Правда, він передбачливо виїхав з Медіолана, як тільки дізнався, що туди має прибути правитель, не визнаний Феодосієм. Але нового володаря дуже добровичливо вітали язичники - аристократи у самому Римі, давні його знайомі і прибічники. Євгеній у нагороду /або для підкупу/ за їх згоду на співробітництво зробив те, чого вони раніше ждали: повернув храмам одібрані маєтності. Але він прагнув уникнути одвертої суперечки з церквою і пішов не навпростець, а в обхід: маєтності віддали сенаторам /мабуть тим, що тоді виконували обов'язки жерців старої віри/, але з тією умовою, що прибутки з них підуть на покриття коштів культу, на жертви, на утримання храмів.

Справжньою опорою політики Євгенія в Італії, його найвірнішим союзником, а заразом полум'яним і самовідданим речником справи богів був Вірій Нікомах. Від узурпатора він знову отримав посаду префекта півострова.

Шанси старих богів

"Під керівництвом префекта преторіум Флавіана язичники востаннє пішли у наступ, притому з дивовижною енергією. Здавалося, повернулися дні Юліана Відступника. У столиці воскресли найрізноманітніші східні й римські культи, навіть такі, що вже не існували більш як півстоліття. Руйнували будівлі, для яких використали матеріал, одібраний у колишніх храмів. Повертали маєтності, конфісковані у святилищ. Флавіанові вдалося схилити честолюбних християн до відступництва. Він аж ніяк не вдавався до примусу, але уряд попереджав, що після поразки Феодосія будуть безжалісні гоніння на християн, а священнослужителів візьмуть до війська. Прибічники Євгенія не мали сумніву щодо поразки противника; вони вірили пророцтву, яке розголошував Флавіан, найславетніший знавець авгурської ворожби. Спостерігач, що сумлінно дотримується тільки фактів, може вважати, що зайво запитувати, у яким напрямку пішла б далі релігійна і інтелектуальна історія нашої цивілізації, аби Флавіанове пророцтво справдилося; але уява наша має право розглянути таку тему. Є багато доказів, які можна висунути проти загальної думки, що язичницька реакція не мала тоді шансів на успіх. Не слід забувати, що через два з половиною століття християнство майже без опору поступилося місцем ісламові саме у тих країнах, де воно вкорінилося найраніше і найміцніше; і поступилося після закінчення дуже затятих догматичних суперечок або і тоді, коли вони ще продовжувались. Але ж і в VII ст. в тих країнах не бракувало людей, що нагадували св.Амвросія моральною величиною й фанатичним запалом; їх ніколи й ніде не бракує. Сила переконання, яка виражається у безкорисливій щирій чи надуманій відданості певному ідеалові, зробила багато для розповсюдження християнства, та вона мала поступово змінитись на користь язичництва, в тій мірі, у якій елементи вже меншої етичної вартості переходили у стан переможців з корисливих причин. Пам'ять про божественного Юліана - а йому віддає належне навіть набожний іспанський поет Пруденцій - десб біда 400 р. - теж наворотала багатьох до переконань великого імператора. Найшановніші сенатори-язичники з замилюванням зберігали спадщину кращого минулого; філологічним пристрастям їх та їхніх нащадків ми значною мірою завдячуємо тим, що збереглися твори латинських класиків."

Такі міркування висловлює Ернст Штейн /він походив з Польщі, з Краківського воєводства, вчився у Відні, проводив наукову роботу у Берліні та Брюсселі, умер у Швейцарії, у Фрейбурзі/, відомий знавець епохи пізньої імперії й автор фундаментальної праці про неї; міркування ті виникли в нього при обговоренні діяльності Євгенія та Флавіана, а також відродження язичництва у Римі. Слова ці, з уст дуже авторитетних, дозволяють, може, краще зрозуміти, яке величезне історичне значення мала остання битва, яку - будь що будь-вели прихильники старих богів саме в роки останньої олімпіади; то була боротьба важлива й знаменна, хоч її недооцінили, забули й зневажили навіть більшість істориків.

Особа Юліана Відступника споконвіку цікавить не лише дослідників, але й драматургів, есеїстів та філософів; завжди, як і віки тому, за життя, він збуджує пристрасті, суперечки, диспути, стає уособленням певних поглядів і течій. Скільки ж то різних творів усіма європейськими мовами присвячено цьому правителеві і його політиці, скільки ворожості викликає де в кого досі кожна згадка про нього, кожна спроба спокійно обговорити ідеали, яким він служив, мету, якої прагнув досягти, засоби, за допомогою яких її наближува! Як відомо, Юліан правив недовго, а часу на втілення своїх ідеалів у життя мав ще менше, тільки півтора роки, від пізньої осені 361 до червня 363 р. Майже такий самий відрізок часу боги дали своїм останнім і політично вагомим визнавцям - Євгенієві, Арбогастові, Флавіанові, якщо рахувати від моменту захоплення ними Італії весною 393 р. І самі вони, і справа, яку вони хотіли здійснити, пішли у забуття не тому, що панували вони недовго; Юліан теж промайнув, як метеорит! Пояснення інше: велика різниця у джерелах. Збереглося кілька збірок листів самого Юліана, книги історика Амміана Марцелліна, панегіричні промови Лібанія і памфлети Григорія Назіанзіна - якщо називати лише найважливіші джерела, що оповідають всебічно й красномовно про ту першу спробу відновити язичництво. А про викладача літератури, що вбрався у імператорський пурпур, про аристократа, що захищав батьківських богів, про вірного Римові і його божествам комеса-франка, який громив своїх одноплемінників завзятіше, ніж римляни - про них та їх діяння ми знаємо тільки з випадкових повідомлень.

Уява письменника чи блискучі висновки есеїста могли б доповнити ті бідні й неповні відомості, спонукали б до роздумів. Історик же повинен скромно спинитись на тому, що відомо. Але й він охоче визнає: відомо мало, але це не принижує й не зменшує ваги того незаперечного факту, що борці за справу язичництва у роки останньої олімпіади були близькі до перемоги, принаймні, до звитяги на полі бою. Легко собі уявити, які б були наслідки її в області релігійної та культурної політики.

Річка Фрігід

До битви дійшло аж пізніше, літом, на початку вересня наступного, 394 року. Цей рік неоднаково називався на Сході й на Заході, бо консули тут і там були не ті самі: там, де правив Євгеній, датували "за консулату Нікомаха Флавіана", бо він був єдиним консулом, і додаймо, що його син того ж року був префектом Риму. У країнах, підлеглих Феодосієві, датували інакше: "за консулату Аркадія втретє і Гонорія вдруге".

Євгеній і Арбогаст війни не жадали, бо мали в руках Британію, Галлію, Іспанію і Італію, а більше нічого не хотіли. Ім і того вистачало. Свої володіння вони готові були всіялко захищати і не збиралися іти далі на Схід, зокрема, на Балкани. Вони добре розуміли, що там буде важко, бо та гірська країна перерізана річками й глибокими долинами, де ворог може влаштувати засідку й примусити приймати бій там, де це йому вигідно. Відвертали від такої думки і военні катастрофи, що саме на Балканах спіткали інших двох сміливців: Магnezія 14 років тому і ледь шість років назад – Максима. Обидва вони, як і Євгеній, захопили владу, обидва були проголошені імператорами у Галлії, де набирали військо. Тому нинішній володар Заходу і його комес взагалі не збиралися повторювати помилок своїх попередників. Право почати першим вони полишили Феодосієві.

Тому нічого не залишилось, як перейти у наступ. Феодосій готувався до походу довго й старанно, зібрав величезну армію. До складу її входили солдати з різних провінцій імперії, а також найманці й союзники з позаімперських країн; готи /вони віднедавна перебували на римських землях/, меди, вірмени, араби. На чолі армії спершу стояв Рігомер, отой франк, родич Арбогаста, але він помер напередодні того, як мали виступити у похід. Імператор призначив декількох воєначальників: римські загони довірив Стиліхонові, готські –

Гайнасові, східні — Бакурієві, який був родом з Кавказу. Верховне командування на себе взяв Феодосій. Він виїхав з Константинополя у травні, увесь пойнятий тугою: друга його дружина, Галла, померла при пологах, народивши мертву дитину.

Величезна армія поволі посувалася на захід. Довше затримались у місті Сірмії над Савою, трохи на схід від нинішнього Белграда. Тут чекали повідомлень про дії ворога, сподіваючись, що він вирішить перейти Альпи. Євгеній і Арбогаст вирушили з Медіолана у липні /комес, від'їжджаючи, погрожував, що, повернувшись переможцем, перетворить місцеву церкву на стайню; ось як далеко зайшла взаємна ворожнеча! / й зайняли гірську грядку, яка відокремлювала стародавню Емону, тобто, нинішню Люблянку, від низин північної Італії. Стратегічно важлива дорога від Аквілеї до Емони йшла долиною невеликої ріки, що звалась Фригід, "холодна"; нині цей приток річки Ізонцо називають Випавою. Саме в долині Арбогаст отаборився і оточив табір дерев'яним тином та вежами; разом з тим десь у горах розмістився загін під командуванням Арбітіона, аби в належну мить перетяти військам Феодосія шлях до відступу. Високо підняли статуї Юпітера з золотими блискавицями в руках; вони провіщали перемогу й символізували справу, за яку точилася війна. 5-го вересня загопи варварів-союзників Феодосія без перешкод дійшли до перевалу й почали спускатися у долину. Тут їх зустрів ворог. У тіснині вони не могли належно розгорнути бойовий порядок і понесли страшенні втрати. Тоді загинув один з найвидатніших воєначальників, Бакурій. Здавалось, Євгеній переміг остаточно. Єдина невдача полягала у тому, що Арбітіон зрадив і перекинувся на сторону супротивника, що забезпечило Феодосієві безпечний відступ. Узкрпатор-переможець увечері роздавав нагороди своїм воїнам; цілу ніч у таборі його не гасли вогнища, тривали учти й радісні розмови. У наметі ж Феодосія гарячково обговорювали становище; багато воєначальників наполегливо прагнули вибратись звідсіль, поки є така можливість. Та наостанок відкинули цю думку, породжену невдачею. Навпаки, вирішили, скориставшись з приспаної пильності ворога, перекинути уночі якомога більше військ у долину у знову спробувати щастя у бою.

Отож ранком 6-го вересня обидві армії стояли прямисінько одна проти одної. Ми не знаємо докладно, як проходила битва, але знаємо, що результат її вирішили два випадки. Піднявся страшенний вітер, званий у тих краях борою, і дув він у бік воїнів Євгенія. Пориви

вітру відкидали випущені ними стріли й снаряди, як суху траву, додаючи наснаги ворогові. Може, оте несподіване, щасливе для Феодосія явище природи допомогло ще в одному: в якусь мить вдалося підпалити дерев'яні укріплення у таборі Арбогаста, де переховувалась значна частина його солдатів.

Розкидані загони Євгенія, відкинуті до річки, ще боролися, коли його самого було захоплено у полон. Узурпатора кинули до ніг переможця й відрубали йому голову, усупереч, нібито, волі Феодосія. Голову ту, наткнувши її на високий спис, з торжеством носили по всьому полю битви, аби довести Фаллам, що вони даремно чинять опір. Тим, що здавалися, імператор дарував життя.

Арбогастові пощастило втекти. Два дні блукав він у горах, рятуючись від переслідувань. Уже не сподівуючись на порятунок, він заподіяв собі смерть. Покінчив самовбивством і Флавіан Старший, префект і консул; казали, що імператор шкодував про це і ладен був його помилувати. Принаймні, він дуже дооре обійшовся з його сином, Флавіаном Молодшим. Той переховувався у церкві разом з братом. Феодосій подарував їм життя за умовою, що вони приймуть християнство, і брати на те пристали. Не відібрали в них і величезних родових маєтків; вони мали тільки повернути до державної скарбниці гроші, які незаконно одержав їх батько, виконуючи, з ласки узурпатора, обов'язки префекта Італії. У наступні роки, уже за правління Гонорія, отой Флавіан Молодший двічі був префектом Риму, а на схилі віку, вже за Валентиніана III, займав ту ж посаду, що колись батько — посаду префекта Італії та Африки. Та для європейської культури важливіші й триваліші наслідки мала діяльність Флавіана Молодшого в іншій царині. Бувши, як і батько, шанувальником минулого своєї батьківщини, він відшукав, прочитав і виправив десяти перших книг величезної "Римської історії" Лівія, що зветься "Аб урбе кондіта" — "Від заснування Риму". Роботу цю Флавіан проводив у своєму маєтку в Сіцилії, біля Генни, про що свідчать короткі помітки, так звані субскрипції, зроблені ним на останніх сторінках декількох книг Лівія і переписані пізніше без істотних помилок середньовічними писцями. Якщо значна частина праці того історика збереглася до наших днів, то цим ми немало завдячуємо Флавіанові Нікомаху та гроніві його друзів.

Битва у долині річки Фригід у вересні 394 року була останньою збройною сутичкою язичицького та християнського світів. Приблизно у той же час ігри в Олімпії тихо й спокійно згасли, усіма забуті. Тут же лилася кров, щербилися мечі, тисячі полеглих встелили простір над берегами гірської річки. Хід і сценарій двох різних подій, таких близьких у часі, були зовсім різні. Але і одна, і друга означали по суті своїй, те саме: кінець великої історичної епохи.

Елевзін та Олімпія

Закінчуючи розповідь про добу останньої олімпіади, слід нагадати й доповнити — щоб коло замкнулось — те, про що йшлося на перших сторінках книги:

Теодосій прибув у Медіолан на початку зими 395 р., дуже кволий. Це пояснювали труднощами торішнього походу проти Євгенія, але справжня причина лежала глибше. Хворий почувався так кепським, що гадав ще прожити хіба лічені дні. Його дуже засмучувала, як переказували, згадка про пророцтво, почуте від пустельника Іоанна, коли він ще тільки готувався до походу проти узурпатора. Самітник жив у південному Єгипті, на вершині високої гори, у келії, збудованій власноручно; вже не один десяток років він з неї не виходив. Ів він тільки сирі фрукти та овочі, бо ніколи не розпалював вогню; їх жертвували і складали на порозі жителі з навколишніх селищ або прочани, прибулі здалека. Самітника можна було побачити чи почути хіба в суботу чи неділю, коли він ненадовго відкривав вікно своєї келії; тоді він давав людям поради, а часом, кажуть, відгадував майбутнє. Коли слава про його святість та віщу силу, слава, ще й фантастично прикрашена, дійшла до Константинополя, імператор Теодосій послав до Єгипту довіреного євнуха, аби той спитав, чим закінчиться похід. Пізніша легенда твердить, що Іоанн відповів: "Володар твій переможе у війні, але потім помре!"

У всякому разі, імператор, що переміг ворога, а сам став здобиччю нечуваного болю, передбачав найгірше. Тому він наказав викликати з Константинополя молодшого сина Гонорія, якому щойно сповнилось одинадцять. Як тільки хлопець з'явився у Медіолані, до батька ніби знову повернулися сили. Настільки навіть, що він саме зараз і тут вирішив вшанувати своєю присутністю на змаганнях колісниць перемогу, виборену декілька місяців тому у долині річки Фригід. Змагання призначили на 17-е січня. Теодосій із своїм по-

четом прибув на іподром вже рано-вранці, бо імператор, за правління якого згасли олімпійські ігри, не був беззастережним противником таких розваг. Може, він ними й захоплювався, поділяючи уподобання величезної більшості своїх підданих. Вони не дуже-то прагнули зрозуміти, чому пристрасті, породжені стадіоном, театром, то тільки підступні штуки сатани і віроломних слуг його, насолода, грішна по суті своїй і згубна за наслідками – так вперто волила жменька найзатятіших і найкрасномовніших речників нової віри.

Феодосій умер того ж самого дня пізно увечері у медіоланському палаці. Через два дні, 19 січня відмітили 16-ту річницю його правління. Імперію поділили двоє його синів, і поділ той виявився тривалим і остаточною. Ще у тому ж 395 році, через декілька місяців по смерті Феодосія, тяжке лихо впало на східну частину імперії, до того ж на землі, де було найбільше культурних пам'ятників, які так усі шанували! Вистачить перерахувати самі назви, священні для кожного елліна: ворог захопив Афіни, місто Софокла і Сократа, Платона і Аристотеля; Елевзін, храм Деметри і Персефони, Олімпію, де ще недавно відбувались ігри, і речник, за престарим звичаєм, проголошував екехерію, тобто мир на час, коли тривають змагання. Як то сталося? Збунтувалися колишні союзники Феодосія, візиготи, які билися на його боці в час подій на річці Фригід. Їх вів Аларіх. Спустошивши різні балканські землі, візиготи перейшли Фермопіли, захопили й розграбували Афіни і поблизу їх – Елевзін, а більшість жителів погнали в рабство. Спаливши Корінф, вдерлися у Пелопонес. Грабуючи його околиці, візиготи не помилювали й Олімпії, храми якої протягом віків зібрали безліч дорогоцінних предметів, пожертв та прикрас. Зосталися самі будови та більшість статуй: варвари не мали часу чи й не хотіли – та й навіщо? – рушити, нищити та палити їх. Але руйнування уже почалося, бо грубо одібрали частину священних предметів саме в той час, коли припинилися змагання і назавжди відлетів дух, що живив олімпійське селище над Алфеєм. Невідомо, яка доля спіткала найславетніший твір мистецтва, величезну статую Зевса, володаря місцевості, статую, виконану Фідієм. Відомості розбіжні. Одна з них твердить, що статуя згоріла при пожежі 426 року; значить, йшлося про самий тільки кістяк її, бо, мабуть, золото, слонову кістку та дорогоцінні камені, які її покривали, ще раніше забрали грабіжники, може, і не готи. Але інше джерело говорить, що статую ще до нашестя, може,

навіть за Теодосія Великого, перенесли до Константинополя і помістили у палаці Лавзейон. Там у 476 році статуя загинула під час пожежі разом з іншими мистецькими шедеврами.

І знову, розповідаючи про нашествя візіготів на землі Еллади, треба вказати на символічний збіг різних подій, як це вже не раз робилося у цій книжці. Хіба ж не вражає красномовний факт, що водночас вмерли олімпійські ігри, символ фізичної культури, земних радощів, невіддільний від життя еллінського світу протягом стільких віків, і святилище в Елевзіні, де протягом століть проводились найтаємніші релігійні обряди? Треба сказати, що з Елевзіном візіготи розправилися куди жорстокіше, ніж з Олімпією, бо там вони знищили і будівлі. Саме тоді, вже після останньої олімпіади, назавжди перервалася нитка прастарих містерій, якими з покоління у покоління керували жерці, звані ієрофантами. Про це чітко пише Євнапій у "Біографіях софістів":

Він з гордістю говорить, що той самий ієрофант втаємничував колись у елевзінські містерії молодого учня, майбутнього імператора Юліана, а пізніше його, Євнапія. "Я не можу назвати імені того жерця саме через те, що то він мене втаємничував у містерії; належав той чоловік до роду Євмольпідів. Якимсь у моїй присутності він віщував, що храм буде зруйновано, а Еллада загине. Жрець сказав навіть, що його наступником буде людина, яка не має права й торкатися трону ієрофанта, бо вже посвячена іншим божествам і склала незламну клятву не очолювати ніяких інших культів.

— Але він це зробить, — запевнив мене ієрофант, — зробить, не будучи навіть афінянином. Ще за мого життя храм буде знищено і зруйновано, і він, зневажений, буде тому свідком. Ще за життя мого, перестануть шанувувати богинь, а чоловік той втратить свою посаду, не буде ієрофантом і не доживе до старості.

Так і сталося. Ієрофантом став чоловік родом з містечка Тесми, що був уже високопоставленим жерцем Мітри. А потім насунули великі нещастя, про які й розказати годі. Аларіх на чолі варварів пройшов через Термопіли так легко, неначе то був стадіон чи ристалище. Ворота Еллади розчинила перед ним безбожність людей, що носять чорну одягу і увійшли з ним разом, а також недодержання святих обов'язків ієрофанта".

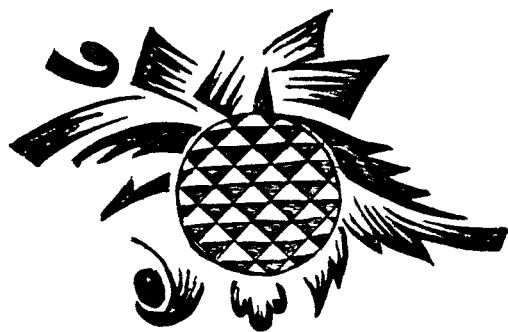
Безбожники у чорній одежі - то, мабуть, монахи. З слів Єв-
напія виходить, що принаймні деякі секти християн скористалися з
нашествя варварів, аби чужими руками розправитись з ненависними їм
ідолами та храмами. Ця пояснює, чому Елевзін був вщент зруйнований.

Через 15 років, у 410-му, той же Аларіх переможцем в'їхав у
Рим.

Східна частина імперії, незважаючи на всілякі струси й незго-
ди, проіснувала ще дуже довго, понад десять років, аж до трагічно-
го фіналу у 1453 році. Коли турки вдерлися до стін Константинопо-
ля, останній римський імператор Костянтин XI героїчно загинув, бо-
рячись до останнього подиху; тіла його не знайшли серед трупів, що
стосами лежали на вулицях міста. Інакше, зовсім відмінно склалася
доля західної частини імперії. Політично вона перестала існувати
швидко, без шуму, безславно, часом за гротескових обставин. Кінець
настав вже 476 р. Це означає, що якась людина, народжена у роки
останньої олімпіади, вже 80-річним старцем була свідком загибелі
імперії на заході. В наших культурних колах цей факт і рік вважають
умовною датою, що завршує не тільки історію Риму, але й усієї епо-
хи, названої стародавньою. Чи правильно так думати? Метою цієї
книжки було також показати, що коли ми таки прагнемо знайти таку
дату і таку межу, то більш обґрунтовано вказувати іншу, більш ран-
ню дату. Саме ту, що пов'язана з закінченням олімпіад; це доводять
численні й серйозні речові докази й символіка певних подій.

Так само кінцем нашої цивілізації, принаймні, такої, якою ми
її знаємо зараз, буде хвилина, коли востаннє запалає олімпійський
вогонь.

ПРОРОЦИ
СВОИМ
ЛХКОВИМ
ЧАДАМ

Петро ХАРЧЕНКО

ЛЕНІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І МОЗНЕ ПИТАННЯ

Одне із центральних питань у соціалістичній ідеології - національне питання, і тому силам перебудови не вдасться провести радикальної реконструкції базису і надбудови, якщо вони не розпізнають такого грізного противника демократії, як великодержавний шовініст, котрий ще за часів Сталіна і Брежнєва проник на всі рівні державного апарату. Основна ідейна платформа великодержавного ухилу в нашій партії полягає в тому, що сучасний великодержавний шовініст розцінює Союз радянських республік не як союз рівноправних і суверенних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого "єдиного-неділимого" навколо руського начала. Велика небезпека і в тому, що великодержавний шовініст прикривається показним "інтернаціоналізмом".

Зрозуміло, суть інтернаціоналізму не в його проголошенні. В питанні - як розуміти інтернаціоналізм, ми, комуністи, не розібралися толком, як і 70 років тому, коли в закресленому тексті В.І. Ленін констатував: "Я думаю, що наші товариші не розібралися достатньо в цьому важливому принципіальному питанні" /В.І.Ленін. Повне зібрання творів, т.45, с.341/.

Слово "інтернаціоналізм" дуже давнє. Воно було одним із модних і широко вживаних у царській Росії. Прикриття соціал-шовіністської політики інтернаціоналістськими фразами в Росії було звичною справою. Словом "інтернаціоналізм" прикривалася політика русифікації, політика заміни національної самосвідомості неруських народів руською національною свідомістю. Ленін з іронією зазначав: "О, соціал-шовіністи всіх країн - великі "інтернаціоналісти!" /т.26, с.316/. Царські шовіністи не переставали відмінювати слово "інтернаціоналізм". "Інтернаціоналізмом, - писав Ленін, - не клянеться в наші дні тільки лінивий, навіть шовіністи=оборонці, навіть пп. Плеханов і Потресов, навіть Керенський називає себе інтернаціоналістом" /т.31, с.164/. В епоху Брежнєва великих масштабів набув показний "інтернаціоналізм", що централізовано /зверху/ організовувався у вигляді різних міжнаціональних заходів /декади літератур, кіно; обмін гастрольними поїздками театрів; міграції населення і т.ін./.

"Але, - писав В.І.Ленін, - не можна ж обманювати са-

мих себе, не можна до інтернаціоналістів залічувати людей і організацій, які щодо інтернаціоналізму є завідомо "мертвими душами" /т.49, с.67/. Викриваючи "віртуозів інтернаціонального лицемірства" Ленін підкреслював, що насамперед потрібно протиставити з усією ясністю, точністю, виразністю інтернаціоналізм на ділі інтернаціоналізмові на словах /т.31, с.164/. "Не той інтернаціоналіст, - вказував Ленін /т.30, с.264/, - хто клянеться і божить, що він інтернаціоналіст, а тільки той, хто справді по-інтернаціоналістському бореться з ... своїми соціал-шовіністами..."

Особливо слід підкреслити, що інтернаціональна культура не безнаціональна. В умовах сьогодення інтернаціоналіст - це той, хто бореться проти бюрократичного тупоумства, що намагається зруйнувати етнічну спільність тієї чи іншої нації, її історіографію, літературу, фольклористику, етнографію; хто вивчає і поважає мови і культури інших народів і виступає проти звуження чи вилучення мови іншого народу з національної школи; хто бореться проти показної "демократії" і показного "інтернаціоналізму"; хто підіймає свій голос проти ворогів позитивних традицій, звичаїв, національних рис побуту, психології іншого народу і т.ін. Справжнім інтернаціоналістом може бути лише людина з високою внутрішньою національною самосвідомістю, а не той, хто "заагітований" на інтернаціоналізм "зверху". Перемішування націй, намагання зробити республіки багатонаціональними теж не є справжнім інтернаціоналізмом. Професор Е.Баграмов у газеті "Правда" від 14 червня 1988 року визнає: "Пора відмовитися від поверхового і механічного уявлення, ніби показником інтернаціоналізму є сам факт наявності в трудових колективах ряду національностей. Багатонаціональність - це ще не інтернаціоналізм. Ті, хто сумнівається в цьому, хай тверезо оцінять події в Сумгаїті, який багато років вважався містом зразкової інтернаціональної дружби".

Інтернаціоналізм бере початок з національної самосвідомості людини. Національна самосвідомість вказує на ступінь олюднення індивіду, бо за Мовою, за Словом стоїть історія загальнолюдської культури. Отож, боротьба з національною самосвідомістю - це боротьба з освітою народу, людства в цілому.

Справжній інтернаціоналізм - це не лише повага до національних інтересів інших націй, а й боротьба на ділі проти тих, хто намагається денационалізувати народи. Ядро істинного інтернаціоналізму В.І.Ленін вбачав у відстоюванні права народів на державне

відокремлення, у праві націй на самовизначення. Порушення цього ленінського принципу в умовах соціалізму і породжує соціалістичний націоналізм, який, згідно з ученням Леніна, виступає як вторинне явище і є оборонною реакцією на шовінізм і нерозв'язання національного питання через реалізацію права націй на самовизначення. Ленін особливо наголошував на тому, що для боротьби з виравкою націоналізму в усіх її формах дуже важливе значення має проповідь права на самовизначення /т.24, с.201/. Заперечення цього права - є "шовінізмом найгіршої марки".

Будь-який великодержавний шовінізм у багатонаціональній державі, що є федерацією республік, проявляється насамперед у наданні тих чи інших привілеїв одній із націй: у проголошенні її мови загальнодержавною мовою міжнаціонального спілкування для всіх народів федерації; у кадрових привілеях щодо управління державою і т.ін. Шовінізм - знищення національної самосвідомості представників інших націй; прищеплювання малим народам почуття національної неповноцінності, ненадання їм державності; намагання калічити, перекручувати, вульгаризувати культурний розвиток іншого народу через витіснення із державних установ та навчальних закладів його рідної мови; несприйняття побуту, історичного минулого іншого народу; відстоювання ідеї "головного народу" і його культурних привілеїв тощо.

Які ж історичні й державні джерела великодержавного шовінізму? Ще В.І.Ленін /т.26, с.232-233/ звертав увагу комуністів: "... соціалістичний рух заінтересований... у вивченні історичного походження, умов, значення і сили соціал-шовіністської течії. 1/ Звідки взявся соціал-шовінізм? 2/ що дало йому силу? 3/ як з ним боротися? Тільки така постановка питання серйозна, а перенесення справи на "особи" означає на практиці простий виверт, викрут софіста". Отже:

1/ Звідки взявся соціал-шовінізм у радянському суспільстві?

Ленінське вчення про шовінізм виникло на тлі аналізу соціал-шовіністської ситуації в царській Росії і досвіду національних відносин у перші роки функціонування СРСР. Тож воно має дві складових. З одного боку, Ленін вказував на різновид шовінізму як феномен царської Росії, з іншого, - розглядав це явище в соціалістичному русі. Ці два рівні ленінського осмислення явища шовінізму треба чітко розрізняти.

Генева соціал-шовінізму в радянському суспільстві має декілька передумов. У резолюції ХІІ з'їзду РКП/б/ з національного питання підкреслюється: великодержавний шовінізм є відбитком колишнього привілейованого становища великорусів. Ці пережитки ще живуть у головах наших радянських працівників, центральних і місцевих, вони гніздяться в наших державних установах. Як відомо, питання про трансформацію буржуазного шовінізму в націоналізм великоруських селян добре досліджене В.І.Леніним. За Леніним, царська Росія була "тюрмою народів", "оплотом шовінізму" в Європі й Азії. Вона вела політику національного гноблення народів, що входили до складу імперії. В Росії навіть функціонували шовіністичні партії. Досить згадати партію "Всеросійський національний союз" /утворена в 1910 році/, програма якої зводилася до крайнього шовінізму з вимогою русифікації національних окраїн. Згідно з В.І.Леніним /т.26, с.99-100/, царат деморалізував руський народ, принижував, збездечував, проститував його, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, ніби патріотичними фразами. Головною причиною шовіністичної ситуації в царській Росії і потенційним джерелом її в Радянській державі В.І.Ленін вважав великодержавне становище руської нації. Ленін чітко усвідомлював, що справжнє вирішення національного питання в Росії несумісне з імперською природою державного устрою, неминучим супутником якої виступає шовінізм, що породжується великодержавним становищем нації-гіганта. Одночасно він застерігав: за помилок у радянському національно-державному будівництві великоруський пролетарський націоналізм царської Росії здатний перевтілитися у великоруський соціалістичний шовінізм. За царату в умовах існування "державної нації", психологія значної частини руського народу була вражена бацилою шовінізму, великодержавності, котра віками прищеплювалася простому народові колоніалістськими амбіціями й акціями руських царів. Великороси, згідно з Леніним /т.40, с.43/, віками вбирали в себе, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні й погані пересуди великоруського шовінізму. Єдиною перешкодою на шляху до відродження при соціалізмі руського шовінізму В.І.Ленін вважав ліквідацію великодержавного становища руської нації через утворення політично незалежної самостійної держави руського народу. Ліквідація великодержавного становища руської нації означає, згідно з Леніним, одночасну ліквідацію й історичних коренів великодержавного шовінізму. В.І.Ленін /т.26, с.101/ вимагав самовизначення для двох націй:

пригнобленої і гноблячої і саме через цю призму розглядавіхню свободу. Вождь соціалістичної революції хотів вільної, демократичної, незалежної Великої Росії, тобто самостійної держави російського народу /див.: т.26, с.99/.

Проте цього не сталося. Російський народ власної держави не отримав. Російським комуністам, що вимагали утворення Російської радянської республіки як політично самостійної держави, Сталін /Твори, т.6, с.150-151/ відповів відмовою. Він заявив, що це "повело б до великої організаційної перетряски", до реорганізації РРФСР і виділення в "РРФСР спеціального російського ВЦК і російського Раднаркому". Принцип самовизначення націй за соціалізмом виявився предметом корінного розходження між Леніним і Сталіним. Ось якою була позиція Леніна в цьому питанні. Вбачаючи в національній свободі найважливіший вияв свободи взагалі, Ленін висунув програму національного визволення народів через реалізацію принципу політичного самовизначення націй. При цьому він підкреслював, що "самовизначення націй у програмі марксистів н е м о ж е м а т и, в історико-економічній точці зору, іншого значення, крім як політичне самовизначення, державна самостійність, утворення національної держави" /т.25, с.250/. Історичний розвиток націй через утворення самостійних і незалежних політичних держав став вихідним пунктом ленінської методології вирішення національного питання за соціалізмом. Противникам самовизначення націй при соціалізмі В.І.Ленін /т.30, с.122/ відповідав: "Це теоретично безглуздий, практично-політично шовіністський погляд. Цей погляд є нерозумінням значення демократії. Соціалізм неможливий без демократії в двох розуміннях: /1/ не можна пролетаріатові здійснити соціалістичну революцію, якщо він не підготовляється до неї боротьбою за демократію; /2/ не можна перемігшому соціалізмові вдержати свої перемоги і привести людство до відмирання держави без здійснення повністю демократії. Тому, коли кажуть: самовизначення при соціалізмі зайве, це така сама нісенітниця, така сама безпомічна плутанина, як коли б хто сказав: демократія при соціалізмі зайва". Ленін застерігав, що перемога соціалізму без здійснення повної демократії неможлива і що саме за характером вирішення національного питання в соціалістичній країні визначається ступінь демократичності її державного устрою. Відокремлення націй у самостійні суверенні держави при соціалізмі В.І.Ленін розглядав як вимогу розвитку політичної демократії. Він заповідав: "Перемож-

ний соціалізм неминуче повинен здійснити повну демократію, а значить, не тільки провести повну рівноправність націй, але й здійснити право на самовизначення пригноблених націй, тобто право на вільне політичне відокремлення. Соціалістичні партії, які не доведуть всією своєю діяльністю і тепер і під час революції і після її перемоги, що вони визволять поневолені нації і побудують відношення до них на основі вільного союзу, - а вільний союз є брехлива фраза без свободи відокремлення, - такі партії вчинили б зраду щодо соціалізму" /т.27, с.237/. Відповідаючи тим, хто помилково твердив, ніби соціалізм знищить усяке національне гноблення без самовизначення націй, В.І.Ленін говорив: "Ми твердили, що було б зрадою щодо соціалізму відмовитись від здійснення самовизначення націй при соціалізмі. Нам відповідають: "право самовизначення не застосовне до соціалістичного суспільства". Розходження корінне" /т.30, с.17/.

Зовсім по-іншому "теоретизував" і втілював свою теорію на практиці Й.В.Сталін. Результатом такого втілення стала імперська за своєю природою сталінська форма державної організації СРСР, котра і перетворилася в головну передумову виникнення великодержавного шовінізму в радянському суспільстві. Розглянемо ці питання детальніше. Сталінська форма державної організації СРСР, по суті, зупинила місію Великої Жовтневої соціалістичної революції в справі національно-територіальної реорганізації Російської імперії, оскільки вона не реалізувала ленінського методологічного принципу політичного самовизначення націй при соціалізмі. І це стосується насамперед руського народу. З вини, повторюю, Сталіна руський народ не отримав власної суверенної національної держави. Замість цього Сталін залишив руському народові стару колоніалістську спадщину - великодержавний статус, але вже у двох державних вимірах: у складі РРФСР і в складі Союзу, який "навік об'єднала Велика Русь". РРФСР - об'єднання народів, у якому територіально-адміністративна колізія колоніалістської царської Росії залишилася практично невирішеною і при соціалізмі, тобто принцип політичного самовизначення націй як вимога демократії і соціалізму не реалізувався до кінця і стосовно руського народу, і стосовно інших народів РРФСР. Плоди політики царського анексіонізму щодо територій багатьох народів залишилися законсервованими в такому сталінському державному утворенні, як РРФСР. У цьому утворенні знайшло реалізацію ста-

лінське "горезвісне питання про автономізацію", засуджене Леніним /т.45, с.339/. Треба сказати, В.І.Ленін взагалі засуджував сталінську ідею "автономізації" як таку, що співзвучна великодержавному шовінізмові. Саме лєвова частка реалізованої сталінської ідеї "автономізації", котра, згідно з Леніним, "в корені... невірна", насторожувала Леніна в існуючій формі Союзу: "Кажуть, що потрібна була єдність апарату. Але звідки виходили ці запевнення? Чи не від того самого російського апарату, що, як я вказав уже в одному з попередніх номерів свого щоденника, взятий нами у царизму і тільки трошки-трошки підмазаний радянським миром... За таких умов дуже природно, що "свобода виходу з союзу", якою ми виправдовуємо себе, виявиться пусти папірцем, нездатним захистити російських іно-родців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ" /т.45, с.339-340/. Шовіністські аргументи і прийоми міркування проглядаються і в сталінському гімні СРСР. Перші рядки його "Союз нерушимий республик свободных Сплотила навеки Великая Русь" /підкреслено мною - П.Х./ явно суперечать статті Конституції про право вільного виходу зі складу Союзу. Якщо є таке право, то навіть оті "нерушимий", "навек"? Не менш шовіністично звучить і вислів "Великая Русь", що також суперечить статті Конституції, де засуджується проповідь національної винятковості. До речі, у вислові "Великая Русь" шовіністами далекоглядно продумане ототожнення понять "Русь" і "Росія".

Хвороба перешкодила В.І.Леніну своєчасно втрутитися в хід всієї кампанії по утворенню СРСР, яку він вважав поспішною "затією", і ця поспішність, говорив Ленін, ішла від "адміністративного захоплення Сталіна". Вихідні принципи утворення союзу радянських народів 1922 року не повністю задовольняли Леніна, тому, що принцип політичного самовизначення націй, як основа інтернаціоналізму, не знайшов у наявній формі союзу повного демократичного здійснення. Дану форму союзу Ленін розглядав як тимчасову, продиктовану рядом вимушених обставин /у т.ч. і капіталістичним оточенням/. Ленін підкреслював, що форми союзу радянських республік можуть бути найрізноманітнішими і це анітрохи не повинно дивувати, бо - "намагатися наперед, раз і назавжди, "твердо" і "безповоротно" розв'язати це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством..." /т.40, с.19/. Більше того, В.І.Ленін подумував про реорганізацію СРСР у напрямі децентралізації, маючи на увазі

"...залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному..." /т.45, с.344/. І справді, що це за союз "суверенних" радянських держав, коли ці держави не мають своїх грошових знаків, власних армій, дипломатичних представництв у капіталістичних і соціалістичних країнах і навіть своїх посольств у республіках самого Союзу; не всі республіки Союзу - члени ООН; земля республіки реально їй не належить, а лише Союзу. Словом, державність і суверенність республік СРСР швидше номінальна, географічна, ніж реальна.

Сталін багато витратив зусиль, аби підготувати ліквідацію національних республік і відновити шовіністську ідею "Великої Росії" /про "Велику Росію", між іншим, мріяв свого часу і генерал Денікін/. Усе це робилося Сталіним і його оточенням під галас, прикриваний ім'ям Леніна, про інтереси інтернаціоналізму. Сталінізм у національному питанні - один з найнебезпечніших виявів великодержавного шовінізму, а сам Сталін як шовініст-держиморда - продукт суспільного буття створеної ним же держави в командно-адміністративною організацією соціалізму, котра вже в своїй природі таїть шовіністську підвалину, бо в ній не усунуте великодержавне становище руської нації. Сталінська держава не пішла у своєму розвитку шляхом реалізації ленінського принципу самовизначення націй як вимоги соціалістичної демократії і живого, а не плакатного інтернаціоналізму. Тільки тому й виникло радянське "євдекумство" /"євдекуми" - "самовдоволені, безсовісні опортуністи і соціал-шовіністи" - термінологія В.І.Леніна /див.: т.26, с.110/ .

Отож, слід іще раз підкреслити, що соціальною базою великодержавного шовінізму в післяленінські часи виступила сталінська держава з централізованою адміністративно-командною моделлю "соціалізму", з її підсистемою страху, яку уособлювало НКВС і яка найкращим чином відповідала давно оплаканим великодержавним амбіціям російського шовініста на утворення централізованої "неподільної Росії". Саме в централізмі державного устрою Союзу, куди входять багато республік і нація-гігант, Ленін вбачав джерело великодержавного шовінізму, а в централізованому бюрократі - "бездумного апаратчика" і потенційного "шовініста-держиморду". І справді, наголошую ще раз, сучасний радянський чиновник у центрі часто розцінює Союз республік як крок до ліквідації цих республік і, в разі вимоги республіканського уряду про вихід зі складу СРСР, готовий відповісти, що в даному випадку місцеві інтереси

беруть гору над союзними, і кваліфікувати таку вимогу "націоналізмом".

Тепер перейдімо до розгляду другого питання, поставленого Леніним, коли він вказував на необхідність вивчати історичне походження соціал-шовіністської течії у соціалістичному русі. Отже:

2/ Що дало силу соціал-шовінізму в радянському суспільстві?

На великодержавний шовінізм уже в перші роки Радянської влади хворіла значна частина членів партії, включаючи і відомих її діячів. Пошкребти якогось комуніста, писав Ленін /т.38, с.177/, "і знайдеш великоруського шовініста". З обуренням Ленін констатував: "У нас є, наприклад, в Комісаріаті освіти чи коло нього комуністи, які кажуть: єдина школа, тому не смійте вивчати іншою мовою, крім російської! По-моєму, такий комуніст - це - великоруський шовініст. Він сидить у багатьох з нас і з ним треба боротися" / т.38, с.178/. В шовіністичних замашках Ленін звинувачував багатьох партійних працівників. Досить згадати події навколо групи П.Г.Мдівані, коли В.І.Ленін звинуватив у шовінізмі Дзержинського, Сталіна й Орджонікідзе /див.: т.45, с.343-344/. Розпізнаючи у шовінізмові найстрашнішого ворога демократії в багатонаціональній державі та помічаючи зростання великоруського централізму і кадрового шовінізму, В.І.Ленін /т.45, с.203/ у записці Л.Б.Каменеву від 6 жовтня 1922 року пише: "Т.Каменев! Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть... Треба а б с о л ю т н о домогтись, щоб у союзному ЦК головували по черзі росіянин
українець
грузин і т.д.

А б с о л ю т н о !

Ваш Ленін"

Вимогу демократів в цьому питанні В.І.Ленін адресував раніше буржуазній Росії: "Демократія ніколи не буде говорити про "загальне піднесення", коли поруч /і вгорі/ стоять націоналісти руські, які всіляко гноблять ряд народів" /т.22, с.150/.

Створений, головним чином, за проектом Сталіна на принципах централізованості і командно-адміністративності, СРСР - уже на початку свого існування - продемонстрував зародження своєрідної соціалістичної форми великодержавного шовінізму. Це дуже бентежило Леніна. Він вказував на зростання великодержавного шовінізму, проти якого ніяких заходів вжито не було, щоб дійсно захистити іно-

родців від істинно руського держиморди /т.45, с.340/. Журнал "Коммунистическая мысль" /1923, №6-7, с.4-5/ занепокоєно писав: ми йдемо не до інтернаціоналізму, а до "агресивного націоналізму панівної нації", до великодержавного шовінізму. Журнал відзначав: "Патріотизм стосовно соціалістичної вітчизни зовсім не погана річ, якщо тільки він не живиться за рахунок матеріальних можливостей і культури іншої якоїсь народності; та в тім-то й справа, що без такого живлення немислиме звеличення Росії: звідси перетворення національного почуття в шовіністичне..."

Сили шовінізму надали, головним чином, такі чинники: сполучення в руському місті - Москві столиць РРФСР і СРСР; переведення руської мови в ранг державної мови союзного рівня; проведення цілеспрямованої міграційно-асиміляторської політики; впровадження в життя руської екстериторіальної "культурно-освітньої автономії". Великодержавне становище руської нації через відсутність Руської радянської соціалістичної республіки постійно зростало в ході реалізації відверто волюнтаристської і шовіністської концепції "злиття націй і мов" на основі руської культурної традиції. Сталінська модель соціалізму, пише доктор економічних наук Г.Х.Попов /"Знамя", №1, 1988/, була такою, що "вній руська мова ставала єдиною мовою Союзу, а руський народ повинен був узяти на себе головну роль в країні".

Розглянемо деякі з наведених чинників детальніше. Переведення руської мови в ранг загальносоюзної - відкритий випад проти ленінізму. В.І.Ленін взагалі виступав проти збереження привілею для руської мови і надання їй загальнодержавного статусу як за царської імперії, так і в радянський час. Про це, зокрема, свідчить його відповідь на просторікування ліберальної чорносотенної газети "Русское слово" /див.: т.24, с.114-115/. Якщо дотримуватися позиції Леніна, то запровадження без референдуму обов'язкового вивчення руської мови на всій території Союзу є антидемократичним актом, адже, конституційно союзні республіки вважаються суверенними державами. Акція запровадження руської мови як загальнодержавної була здійснена і в царській Росії. Цю акцію Ленін називав "типовою філософією ліберала" /т.24, с.280/, "досвідом чорносотенців", "поліцейщиною", "ганьбою", "тупоумством", неприхованим шовінізмом, злочином перед народами Росії, оскільки така мова зумовила занепад мов неруських народів. В царській імперії мови неруських народів шовіністи називали "соба-

чими наріччями" /т.24, с.279/. Наші доморощенні радянські шовіністи наслідують щось подібне, коли звільняють руських дітей у неруських республіках від вивчення "неперспективних" національних мов. Отож, що сіється, те й пожинається. Ось приклад. Загальновідомо, що інтернаціональна культура людини проявляється, насамперед, у шанобливому ставленні до культури і мови інших народів. А що ж відбувається насправді в наших союзних республіках? У 1979 році в 1 мільйона 134 тисяч руських мешканців Білорусії жодна людина не назвала білоруської мови рідною, в той же час 1 мільйон 248 тисяч білорусів удома, у себе в Білорусії, назвали рідною мовою руську, відмовившись від білоруської. Як бачимо, інтернаціональна вулиця на білоруській землі характеризується однобічним рухом. Не краще проявляється мовний "інтернаціоналізм" серед руського населення і в інших республіках. На Україні теж значна частина робітничого класу та інтелігенції руської національності відкрито демонструє анексіоністську байдужість і неповагу до мови та культури українського народу /агадаймо слова Леніна /т.26, с.310/: "Не може бути соціалістичним пролетаріат, який мириться з найменшим насильством "його" нації над іншими націями"/.

До речі, шовіністи навіть придумали теорію "національно-руської двомовності" /"білінгвізму"/. Автори цієї злочинної "теорії" доводять, що руська мова є другою "рідною мовою" неруських народів. Як бачимо, шовінізм, користуючись термінологією Леніна /т.22, с.149/, "і в білих рукавичках і при найвишуканіших мовних зворотах огидний".

Особливо великої шкоди розвиткові національних мов завдає "національно-руська двомовність" на Україні та Білорусії через схожість слов'янських мов. "Національно-руська двомовність" не тільки калічить культуру мовлення в цих республіках, а й відіграє роль русифікаційного чинника, про що свідчать масштаби обрусіння українців і білорусів /у 1979 році відповідно 4 і 1,248 мільйона осіб/. Проти руської мови як обов'язкової державної для України і Білорусії непримиренно виступав В.І.Ленін. "Зокрема, - пише Ленін /т.23, с.302/, - соціал-демократія відкидає "державну мову" В Росії така мова особливо зайва, бо понад сім десятків населення Росії належить до споріднених слов'янських племен /підкреслено мною - П.Х./, які при вільній школі у вільній державі легко досягли б, внаслідок вимог економічного обороту, можливості порозумітися без усяких "державних" привілеїв одній з мов".

В.І.Ленін не припускав і думки про руську мову як мову міжнаціонального спілкування для слов'ян. "Якщо відпадуть усякі привілеї, якщо припиниться нав'язування однієї з мов, - пише В.І.Ленін /т.24, с.115/, - то всі слов'яни легко і швидко навчаться розуміти один одного і не будуть лякатися "жахливої" думки, що в спільному парламенті залунають промови різними мовами". Але не так думають сучасні шовіністи. Історична логіка мовного шовінізму свідчить: спершу в національних школах вводиться обов'язкове вивчення руської мови, потім під маскою "добровільності" і "демократії" насаджуються в неруських республіках руські школи /русська екстериторіальна освітня автономія/. Сьогодні ставиться мета зробити і національні школи "гібридними" через шумливу пропаганду шовіністської концепції "національно-руської двомовності". До чого це може привести? В історичній перспективі здійсниться поступове відмирання національних мов і перехід на руську одномовність. Саме так створюється стереотип на переконання, ніби "інтернаціоналізм" - це обрусіння. Цей стереотип поступово стає догмою самосвідомості радянських людей і самі вони в часом будуть боротися проти "залишків власної національності" як "пережитків націоналізму". Така діалектика вже реалізувалася серед багатьох представників різних народів. Як спадщина соціал-шовіністської психології царських колонізаторів, залишається переконання, нібито руська нація повинна вести за собою інші народи СРСР, як квочка курчат. При цьому стверджується, що доступ "курчат" до досягнень науки, техніки, вітчизняної і світової культури можливий лише через посередництво "великою руською мовою". Особливо великих бід завдав великодержавний шовінізм українському народові. Це він душив національну самосвідомість українця, спотворював історію українського люду, навішував йому ярлики /типу "зрадників" за справедливі в національному відношенні дії гетьмана І.Мазепи/, прищеплював українцям комплекс "неповноцінності української мови" і психологію "малороського" васалізму тощо. В останні десятиріччя шовіністи проводили на Україні великомасштабний експеримент по лінії випробування так званої "теорії інтернаціоналістських джерел соціалістичного способу життя і формування радянського народу як нової історичної спільності людей". Цей експеримент опирався на денаціоналізацію України, що завдало їй великої шкоди. До того ж Україна в ХХ столітті зазнала найбільших серед євро-

пейських народів людських жертв /громадянська війна, штічний голод 1932-1934 рр., сталінський кадровий терор, друга світова війна, післявоєнний голод, брежнєвські репресії проти борців за національну справедливість, Чорнобиль і т.ін./ Все це разом умертвило десятки мільйонів душ. Сьогодні приріст українського населення в СРСР практично зупинився. Якщо до революції він був на тіл всієї царської імперії найвищим, то нині українська нація стоїть перед загрозою депопуляції. До революції проживало 37 мільйонів українців /див.: В.І.Ленін, т.24, с.8-10/, а в 1979 р. тільки 35 мільйонів осіб назвало українську мову рідною мовою, себто українців зменшилось на 2 мільйони, тоді як при нормальному ході історії мало б бути 75-80 мільйонів. Взагалі, сьогодні треба піддати гласності результати інвентаризації народів, національну демографію, її тенденції і показники з часів революції і по наше сьогодні.

Велику силу соціал-шовінізму надало впровадження в неруських республіках руської екстериторіальної /позаземельної/ культурно-національної автономії в шкільній справі. На Україні ця автономія призводить до русифікації українського населення, бо в руських школах більшість дітей становлять діти української національності. Досить сказати, що лише в 14 головних містах України /Ворошиловграді, Донецьку, Днепропетровську, Запоріжжі, Кіровограді, Києві, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові, Херсоні, Черкасах, Чернігові/ донедавна функціонувало 66 українських шкіл, натомість руських - 1087, що відповідно становить 6 відсотків і 94 відсотки. Тотальне русифікаторство панує і в системі дитячих ясел-садків, технікумів і вузів України. М'яко кажучи, в останні десятиліття Україна крокувала назад від здобутків Жовтневої революції, і сьогодні ситуація в шкільній освіті в ряді регіонів республіки тотожна тій, котра мала місце за часів царської Росії. Ще в 1973 році з жорстоким лицемірством заявлялося: "великим здобутком соціалізму на українській землі є 4,7 тисяч шкіл з російською мовою викладання". Витіснення української мови називалося "здобутком соціалізму", хоч насправді це - здобуток шовінізму/відомо, що "чорносотенні банди російського царизму" /термінологія Леніна - т.26, с.7/ теж було вкрили дореволюційну Україну мережею руських шкіл, душили українську мову/. Розвиток національної мови є критерієм звільнення народу від національного гніту. Ленін підкреслював, що намагання здійснити культурний розвиток народу на чужій йому

мові є соціал-шовінізмом. В 1979 році, згідно з даними перепису населення СРСР, 4 мільйони українців на Україні обрусіли і відмовилися назвати українську мову рідною, а всього таких "українців" у Союзі на вказаний період було 7,24 мільйона /Ленін прирівнював русифікаторство до чорносотенства/.

Саме руська екстериторіальна культурно-національна автономія в освітній справі – замаскована тактика русифікації України. Великодержавний шовінізм у формі руської "культурно-національної автономії" в освітній справі паразитує на ідеях соціалізму й інтернаціоналізму. Екстериторіальну культурно-національну автономію Ленін називав витонченим націоналізмом /т.24, с.365/, зразковим соціал-шовінізмом /т.26, с.116/. Ця автономія, вазначав він, на ділі означає впровадження або підтримку "ідей буржуазного націоналізму, шовінізму, клерикалізму". Згадану автономію Ленін кваліфікував "дурненькою", "неприпустимим опортунізмом", "паскудством", "геніально-міщанською і геніально-націоналістичною ідеєю", "знесенням демократії". Вона "суперечить інтернаціоналізмові", "втягує в сферу впливу буржуазного націоналізму", є "абсолютний і витончений націоналізм". В.І.Ленін закликав боротися з "реакційною, шкідливою, міщанською, націоналістичною ідеєю "культурно-національної автономії" /т.24, с.171/.

Велику силу соціал-шовінізму в сталінсько-брежнєвські часи надало і проведення денационалізації та обрусіння неруських народів шляхом цілеспрямованої міграційно-асиміляторської політики. В десятки мільярдів карбованців обходилась радянському народові власна денационалізація цим шляхом. Суловсько-брежнєвські шовіністи, всупереч самій ідеї утворення СРСР як союзу суверенних національних держав, проводили стратегію злиття націй і створення " нової історичної спільності людей" на руській культурній традиції в "єдиній-неділимій" державі, з єдиним "народно-господарським комплексом". Брежнєвці інтенсивно здійснювали союзу централізацію політичного, економічного і культурного життя /проводили злиття республіканських міністерств із союзними, методично і послідовно виводили з-під республіканського підпорядкування цілі галузі промисловості, творчі спілки тощо/. Шовіністи створили безрозсудний в економічному і військово-стратегічному відношенні "єдиний народно-господарський комплекс" як протизагугу праву республік на відокремлення, зібрали всі нитки управління навколо централізованого

начала. Міграційна політика здійснювалася під вивіскою "об'єктивних потреб перекидання людських ресурсів", яка, коли до неї уважно придивитися, уособлювала руський анексіоністський "інтернаціоналізм". Жонглюючи лозунгом "інтернаціоналізації" неруських республік, шовіністи реалізували політику експансіоністського націоналізму з прицілом в історичній перспективі на анексію та обрусіння територій неруських народів, аби створити "єдину Велику Росію" і побудувати своєрідний "мирний", "пригладжений" руський націонал-шовінізм, підфарбований "солоденькими майже марксистськими словами". Звернімося до статистики. У багатьох республіках руське населення стало превалювати чисельно над корінною нацією /Казахстан, Карелія, Бурятія, Удмуртія, Башкирія, Калмикія та багато ін./ Водночас корінне населення переміщено за межі своїх республік /у 1979 році за межами своїх республік проживало: 74 відсотки татар, близько 50 відсотків чувашів, 70 відсотків мордвинів тощо/. Нині 55 мільйонів жителів СРСР живе за межами своєї етнічної території. Уже на період 1979 року "доінтернаціоналізувалися" до того, що 16,3 мільйона осіб неруської нації відмовились від рідної мови і називали такою руську. Штучно створена строкатість національного складу населення республік є небувалою в історії людства. В одному лише Казахстані 1986 року жили представники 106 націй та народностей. Звичайно, за такої строкатості національного складу населення ні про яке задоволення людей стосовно культурних потреб, національних за формою, говорити не доводиться. Єдиним виходом є обрусіння через державну мову "міжнаціонального спілкування" – це реально і відбувається. Якщо В.І.Ленін /т.30, с.329-336/ підкреслював значення фактору національної однорідності населення з погляду досягнення національної справедливості як політичного явища, то брежнєвсько-сусловські "віртуози інтернаціонального лицемірства", навпаки, механічно перемішували народи, демагогічно прикриваючись абсурдними твердженнями, нібито при відсутності руських людей "посилюється національна замкнутість націоналів". Цим самим брежнєвщина заклала фундамент майбутньої шовіністської "демократії" з її експансіоністсько-анексіоністською психологією. Сьогодні ця "демократія" почала спрацьовувати, як, наприклад "Інтерфронт" в Естонії, або, скажемо, політика "вільного" вибору самими учнями мови навчання в неруських республіках. Ця "дитяча демократія" виникла після шовіністської акції впровадження в неруських республіках руської екстериторіальної культурно-

національної автономії, проти якої так непримиренно виступав Ленін. Створивши шовіністську ситуацію в неруських республіках, тобто русифікувавши шкільну справу і зробивши корінне населення в ряді республік національною меншістю через міграційний механізм, шовіністи тепер ідуть далі й хочуть "узаконити" нові й нові акції. Ось і нещодавно / в грудні 1988 року / голова Державного комітету народної освіти СРСР Г.Ягодін на Всесоюзному з'їзді працівників народної освіти в імперському тоні подав до шкільного столу чергову порцію шовіністського соусу: "Що стосується питання мови навчання, котре так загострилося в останній час, то тут ми переконані: слід зберегти "демократичний принцип" / узято в лапки мною - П.Х. / її вільного вибору самими учнями і їхніми батьками". За цією фразою ідуть "інтернаціоналістські", "майже марксистські" слова: "Але при цьому необхідно створити умови / підкреслено мною - П.Х. / і всебічного заохочування вивчення мови корінного народу республіки всіма, хто проживає на її території: учнями і студентами інших національностей". Як бачимо, механізм русифікаційної політики вдосконалюється. Багато національних меншостей знаходяться на грані повної асиміляції і практичного зникнення. Про це свідчать статистичні дані. В 1979 році налічувалося: караїмів - 3 тисячі; татарів - 22 тисячі; іжорців - 700 осіб. Якщо в 1926 році в СРСР виділено 190 різних націй і народностей та близько 150 мов, то в останні роки виділено всього близько 100 націй і народностей. За переписом населення 1979 року обрусіння народів СРСР /у відсотках/ мало такий вигляд: 17,1 - українців, 25,4 - білорусів, 81,2 - караїмів, 60,7 - іжорців, 42,6 - німців, 83,3 - євреїв, 38,9 - асирійців, 19,1 - чувашів, 27,4 - мордвинів, 23,4 - удмуртів, 44,4 - корейців, 44,1 - карелів, 56,8 - греків, 50,3 - фіннів, 38,5 - шорців, 61,1 - вепсів і т.ін.

Тепер перейдімо до розгляду третього питання, поставленого Леніним стосовно соціал-шовіністської течії в соціалістичному русі. Отже:

З/Як боротися з соціал-шовінізмом у радянському суспільстві?

Основний ідейно-політичний зміст соціал-шовінізму, зазначав Ленін, повністю збігається з опортунізмом. Вбачаючи у великодержавному шовінізмі головного ворога соціалізму і гальмо демократії, Ленін вимагав рішуче боротися з шовінізмом всюди - "... і в пре-

сі, і всередині Ради робітничих депутатів, організація н а ш о ї партії - в цьому суть" /т.49, с.407/. Зрештою, Ленін вважав боротьбу з шовінізмом своїм "соціалістичним обов'язком".

Без повернення до Леніна у вирішенні національного питання перебудова не матиме подальшого демократичного розвитку, а це означатиме історичний програш соціалізму. Історія в своїй аналогії повторюється: якщо умовою переможної ходи Жовтневої соціалістичної революції була справедлива національна програма більшовиків, заснована на боротьбі з шовінізмом через реалізацію принципу політичного самовизначення націй, то і умовою успішного здійснення Перебудови, нинішнього етапу соціалістичної революції, є справедливе розв'язання національного питання через реалізацію вказаного принципу. За характером вирішення національного питання в часи перебудови визначиться ступінь демократизму державного ладу нашої країни. Ось чому боротися з шовінізмом потрібно невідкладно, сьогодні, а не завтра, інакше ми переродимося в "марксистів-кредитовників", марксистів типу шовініста Каутського, котрий усе життя збирався стати справжнім марксистом, але так і не став.

Під страхом перебудови шовіністичний ухил в нашій партії /історія цього ухилу бере початок у РСДРП /див.: В.І.Ленін, т.27, с.408// видозмінює ідейну тактику, намагається закріпити здобутки денационалізації і русифікації неруського населення, втримати "шматочки привілеїв для великорусів", пристосовує перебудову до шовіністичного стану речей, який створений відступництвом від лєнінізму. В арсеналі його зброї - найтонша режисюра показного "інтернаціоналізму", абстрактна постановка - питання про націоналізм, застосування тактики "ідеологічних страхів" шляхом підтасовки понять /наприклад, свідомо підмінюється "національне" "націоналістичним" з розрахунку на низьку національну свідомість радянських людей/. Без перебільшення можна сказати, що національна політика, яку проводили брежнєвсько-сусловські шовіністи, - головний чинник застою. Сталінсько-брежнєвський тоталітарний "соціалізм" привів радянські народи на грань духовного й економічного краху. На тлі денационалізації відбулося моральне і духовне спустошення великих мас людей, породилося хижацьке ставлення до природи, до всього національного. До рівня національної катастрофи зріс ідеологічний нігілізм.

Вихідною "клітиною" лєнінської методології розв'язання національного питання при соціалізмі є, повторюю, боротьба з шові-

нізмом шляхом реалізації принципу самовизначення націй. Ця методологія чітко викладена в праці "До питання про національності або про "автономізацію", котра написана Леніним у зв'язку з утворенням СРСР і присвячена проблемі взаємовідносин між народами Радянської держави. Вказану працю Ленін вважав найважливішим керівним /програмним/ документом з національного будівництва /т.45, с.567/. Він усвідомлював, що великодержавний шовінізм є продуктом соювної централізованості, продуктом великодержавного становища руської нації, і його можна ліквідувати єдиним шляхом - шляхом децентралізації Союзу. Мова йде про таку форму об'єднання, в якій знайшла б місце реалізація ленінського принципу політичного самовизначення націй як вимоги розвитку соціалістичної демократії.

Отже, найголовніше завдання Національної Реформи - реорганізація СРСР через його децентралізацію і створення нової форми союзу радянських народів на основі принципу політичної та економічної самостійності національних республік. Тупий чиновник-шовініст назве це "сепаратизмом", на що слід відповісти словами Леніна /т. 25, с.272/: "Обвинувачувати прихильників свободи самовизначення, тобто свободи відокремлення, в заохочуванні сепаратизму - така ж дурість і таке ж лицемірство, як обвинувачувати прихильників свободи розлучення в заохочуванні зруйнування сімейних зв'язків". Навпаки, вказав Ленін, /т.27, с.252/ відмова від здійснення самовизначення націй при соціалізмі є зрадою соціалізму. Для створення нової форми союзу радянських народів визріли історичні умови: виник світовий соціалістичний табір; виріс економічний потенціал радянських республік тощо. Створення нової форми союзу стане не лише виконанням політичного заповіту Леніна, воно вимагається самою діалектикою побудови справді демократичного соціалізму. Створення Радянського Інтернаціоналізму як нової державної форми союзу в корені змінить політичну ситуацію в світі, активізує національно-визвольний рух народів на земній кулі, приведе до нової розстановки сил прогресу і реакції на користь сил демократії та соціалістичної справедливості, породить нове політичне мислення для всього світу. Створення нової форми союзу повинне повністю демонтувати сталінський тоталітарний командно-адміністративний "соціалізм" з його самодержавним режимом та імперською психологією. Побудова демократичного соціалізму немислима без:

1. Утворення на території РРФСР Руської радянської республіки-

як передумови ліквідації великодержавного становища руського народу. Необхідно здійснити адміністративно-політичну реорганізацію РРТСР з виділенням самостійних національних держав, включаючи й названу Руську радянську республіку. Запитується: якщо всі народи рівноправні, то чому тоді не повинно бути рівноправності і в питанні державної визначеності? Виходить, для одних народів – союзна республіка, для інших – автономна республіка і т.ін. Це грубе порушення принципу національної рівноправності. В.І.Ленін розглядав утворення суверенних республік як частину питання про революцію, демократію і соціалізм взагалі. "Нам кажуть, – зазначав В.І.Ленін /т.35, с.111/, – що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо. Для нас важливе не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією який завгодно націй". Тільки відокремлення доводить на ділі рівноправність націй. Ленін принципово відстоював необхідність самостійної соціалістичної держави для руського народу. Досить вказати на його докір Плеханову: "А наші доморослі соціалістичні шовіністи, Плеханов та ін.... стануть зрадниками не тільки своєї батьківщини, вільної і демократичної Великої Росії /тобто держави руської нації, а не в розумінні "Росії як такої – П.Х./, але й зрадниками пролетарського братства всіх народів Росії, тобто справи соціалізму" /т.26, с.101/. Нагадаю і такі слова Леніна: "І ми, великоруські робітники, сповнені почуття національної гордості, хочемо що б то не стало вільної і незалежної, самостійної, демократичної, республіканської гордої Великої Росії, яка буде свої відносини до сусідів на людському принципі рівності, а не на кріпосницькому принципі привілеїв, який принижує велику націю" /т.26, с.99/. Соціалістичними шовіністами і зрадниками "вільної і демократичної Великої Росії" виявилися сталіністи. Саме сталінізм перешкодив утворити Руську радянську соціалістичну республіку.

Треба знищити і формально-логічні джерела великодержавного шовінізму. Мова йде про відмову від вживання виразу "Росія" як такого, що має колонізаторське походження. До кінця XVII століття для назви держави вживалися вирази "Русь", "Руська земля", "Московська держава". На початку XVIII століття Руська держава офіційно стала називатися "Російською імперією", "Росією". Російська імперія виникла як результат колонізації інших народів. Починаючи з кінця

XV століття, і особливо в XVI столітті, Руська держава інтенсивно підкоряє інші народи /в 1552 р. – Казань; у 1556 р. – Астрахань; у 1582 р. – Сибір; у 1655 р. – Калмикію; у 1862 р. – Західний Кавказ тощо/. Що ж стосується назви "Великая Россия", то вона зустрічається вже за Івана Грозного. В 1847 році царські колонізатори перейменували Україну на "Малоросію", і назва імперії "Великая Россия" зазвучала досить виразно. Як бачимо, колонізаторська і шовіністська політика царизму привела до того, що назви "Русь", "Росія" були замінені візантійським "Росія". Цю історичну каверзу треба виправити. "Росіяни" – це штучна і високопарна назва людей за державною імперською належністю. На жаль, терміни "російський" і "руський" сучасними шовіністами ототожнюються. Їхня колонізаторська психологія, імперські амбіції ніяк не вгамуються. Прикро, що й Інститут історії партії при ЦК Компартії України припустився помилки, коли в п'ятому українському виданні "Повного зібрання творів" В.І.Леніна подає національність автора не терміном "руський", а терміном "росіянин". Сам же Ленін, вказуючи свою національність, послідовно писав: "руський", "великорус", "великорос" і ніколи не користувався словом "росіянин". Ленін так роз'яснював неоднозначність слів "руський" і "російський": "Партія виникає в 1898 році, як "російська" партія, тобто партія пролетаріату всіх національностей Росії" /т.23, с.306/; "'Партія, щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської" /т.10, с.253/. До якого абсурду веде ототожнення терміну "руський", котрий уособлює національну належність, з терміном "російський", що вказує на державну належність, видно з такого зіставлення. В "Предметном указателе к новым произведениям В.И. Ленина, включенным в полное собрание сочинений" /М.: Держполітвидав, 1967/, на сторінці 588 написано: "Русское бюро Центрального Комитета Российской социал-демократической рабочей партии /большевиков/", а в українському перекладі читаємо: "Російське бюро Центрального Комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії /більшовиків/" /див.: "Довідковий том до повного зібрання творів В.І.Леніна", К.: Держполітвидав України, 1978, с.597/.

На ґрунті ототожнення значень слів "руський" і "російський" у п'ятому виданні "Повного зібрання творів" Леніна українською мовою допущені численні перекинуття думок автора /див.: т.11, с.160; т.19, с.405–406; т.26, с.110, 112, 171, 175; т.31, с.12; т.32, с.40; – відповідники п'ятого руського видання: т.11, с.171;

т.19, с.424; т.26, с.119,121,182,186; т.31, с.12; т.32, с.40; і т.ін./. Еволюція понять - закономірний процес, як і процес революційного оновлення світу. Революція 1917 року вимагає і зміни логічних складових духу. Вже відійшло в минуле багато назв імперій, відійшли і такі шовіністські назви, як "Жовто-Росія", "Малоросія". Це саме відбудеться і з назвою "Росія", коли буде реорганізована РРФСР і утворена радянська Русія - незалежна суверенна республіка руського народу із своїм державним гімном, прапором, академією наук, урядом республіки тощо. Кожна нація є об'єктивним продуктом історичного розвитку людства, і окремі народи - "органи" всесвітньої історії як цілого, без яких вона мертва.

2. Надання політичної та економічної незалежності національним республікам, залишивши "союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному". Згідно з Леніним /т.45, с.344/, перегляд питання про злиття комісаріатів у єдиному радянському апараті - діловий захід проти великодержавного шовінізму. Децентралізація державного устрою СРСР на основі реалізації принципу самовизначення націй - такий лєнінський шлях до національної демократії при соціалізмі. Ще раз нагадую позицію Леніна. Переможний соціалізм, підкреслював Ленін, /т.27, с.237/ повинен здійснити повну демократію, а отже, довести до повної реалізації принцип самовизначення націй /себто до політичного їх відокремлення/ як вимогу розвитку демократії і соціалізму. "Самовизначенням націй, - згідно з Леніним / т.30, с.91/, - називається політична незалежність їх." Соціалістичні партії, які не реалізують принципу політичного відокремлення, здійснять, за В.І. Леніним /т.27, с.237/, зраду стосовно соціалізму. При повному демократичному ладі, пише Ленін /т.23, с.144/, нації мирно уживаються вкупі або розходяться /коли це їм зручніше/, утворюючи різні держави. В.І.Ленін мріяв про таку демократію в рамках СРСР, яка виключала б втримання тієї чи тієї нації в межах держави. "Право на самовизначення, - пише Ленін /т.24, с.217/, - означає такий демократичний лад, в якому б не тільки взагалі була демократія, але спеціально не могло б бути не демократичного розв'язання питання про відокремлення".

3. Забезпечення матеріального і духовного розвитку національних республік на рідній мові. А.Бабель писав: "Змусити народ висловлювати свої почуття і бажання чужою мовою одначає вчинити

наси́льство над його сутністю". Під маскою "демократії" шовіністи намагаються передати шкільну справу в національних республіках до рук зрусифікованих і денаціоналізованих батьків, націлюючи їхню свідомість на відмову від вивчення дітьми рідної мови. Така імперська психологія – прямий випад проти лененізму в національному питанні. Вилучення шкільної справи з відання держави, згідно з Леніним, то "найбільш кричуще неучтво". Ленін /т.45, с.344/ вимагав запровадити найсуворіші правила відносно вживання рідної мови в неруських республіках і перевіряти ці правила особливо ретельно. Він постійно боровся проти мовного шовінізму, ганьбив державну мову, суть якої роз'яснював так: обов'язкова державна мова означає, що "мова великоросів... нав'язується всьому іншому населенню Росії. В кожній школі викладання державної мови має бути о б о в'язк о в е"/т.24, с.279/. Леніна просто дратувало "нечуване приниження українців" великоросами в мовній політиці. Він проклинав за це царизм /т.32, с.334/ і тому вимагав особливо енергійно боротися проти великоруського імперіалізму і шовінізму стосовно України у "великоруських комуністів" /т.40, с.44/. На жаль, брежнєвці приховали ленінське вчення про великодержавний шовінізм, зробили його "закритою" темою, проводили політику русифікації народів СРСР.

Національну мову неруської республіки потрібно конституційно захистити, себто проголосити її державною мовою міжнаціонального спілкування в республіці. Часто лунають заяви, що в неруських республіках Союзу /в тім числі і на Україні/ треба проголосити дві державних мови – національну і руську, тобто узаконити так звану "національно-руську двомовність". Така постановка питання не має правових підстав, шовіністська і носить антисуверенну духовну спрямованість проти неруських республік. Вона є блюзнірством, вигадкою шовіністів і неосвічених міщан.

Багатостраждальному руському народові потрібно надати право на утворення на території РРФСР власної Руської республіки. Що ж стосується руських шкіл, впроваджених на територіях конституційно суверенних неруських республік, то їх треба поступово ліквідувати, оскільки вони є форпостами духовного експансіонізму, проявом засудженої Леніним "позаземельної культурно-освітньої автономії". Якщо ж руська мова претендує на статус міжреспубліканської мовної комунікації в рамках Союзу, чи, скажемо, на статус мови закордонного спілкування Союзу, потрібно провести референдум на предмет

всенародного схвалення за нею такого статусу. Але, і в цьому разі, в неруських республіках руська мова повинна вивчатися на добровільних засадах, щоб не перетворити її в обов'язкову державну мову союзного рівня - проти чого застерігав В.І.Ленін.

Суверенний розвиток республік вимагає зміни статусу громадянства людей в Союзі. Особи, котрі перебувають на постійне місце проживання з однієї республіки в іншу, повинні приймати громадянство /підданство/ цієї іншої республіки, а разом з ним і систему освіти в її державно-національній специфіці. Що ж стосується сучасного "подвійного" громадянства радянських людей, то воно формальне, не оконкретизоване щодо прав і обов'язків на рівні суверенної республіки.

Розвиток національної демократії, розвиток національної самосвідомості радянських народів розкріпачить дух творчості і забезпечить соціалістичний успіх перебудови. Важливо тільки не забувати перестороги В.І.Леніна: "без боротьби проти соціал-шовіністів справа соціалізму безнадійна" /т.26, с.318/.

ΠΛΕΟ
ΝΑΔΧΝΕΝΑ

Юрій ГАВРИЛЮК
СКЛОНИЛАСЬ СОФІЯ ...

Від редакції : вміщуючи в першому числі "Спадщини" вірші Юрія Гаврилюка, ми здивувалися, чому нумерація сторінок рукопису починається з 2. Невже ми десь забули першу сторінку ? Та прибираючи в приміщенні редакції перед Великоднем, нам пощастило віднайти аркушик з характерним летючим почерком і номером І. Ось якими манівцями йде сучасна література ! Отже, ще вірші Юрія Гаврилюка :

Склонилаь Софія -
Сучасність гнітить.
Мовчить дзвін століть
І совість мовчить.
А пам"ять, що храм -
Не музейна споруда ?
Тож дивно - ікони
В галерейному залі
В подорож слані ?
На славу чужин...
Суд історії усіх засудить,
Бо суд сучасний -
Лише неживих.

Стоїть на сторожі слово
На сторожі слова
Стоїть шинель.

Широкі сходи ведуть під статую
Який же гарний це краєвид !
Площа широка і рівний камінь -
Яка ж вигода це для сліпих.

Микола ЖАРКИХ

СОБОР РІЗДВА БОГОРОДИЦІ В КОЗЕЛЬЦІ

Кожен, хто проїздить автошляхом Київ-Чернігів, минаючи Козелець, обов'язково роздивляється на біле громаддя собору та дзвіниці, що стоїть у центрі містечка при самісінькому шляху. Натхненні рядки присвятив йому Федір Горностаєв :

"1752 рік, початок спорудження собору, співпадає з часом першого об'їзду графом Кирилом Григоровичем Розумовським у званні гетьмана України "всіх полкових та інших знаменитих міст і містечок".

Собор, імовірно, споруджувався спільними коштами братів Олексія й Кирила Розумовських, які, певно, мріяли зробити його усипальницею свого роду /напівпідвальний поверх собору має спеціальні склепи з камерами для окремих поховань/.

Соборні літописи Козелецького храму показують, що йому приділялась велика увага, оскільки собор вважається будівлею знаменитого обер-архітектора графа Растреллі, який будував, як відомо, київський Андріївський собор. Козелецький собор грандіозніший і набагато просторіший за Андріївський собор. Внутрішнє опорядження його пишніше і багатше за Андріївське й також виконане різними майстрами.

Складна справа спорудження грандіозного собору тривала до 1763 року, коли й була закінчена, за переказом, матір'ю Розумовських графинєю Наталєю Дем'янівною Розумовською, де в склепі храму вона й була похована /.../

Викінчена будова з честю могла б зайняти визначне місце в будь-якій з столиць. І досі собор, що витерпів не мало змін, справді вражає своєю несподіваністю серед садів і хат незначного містечка /.../

Дивує ця по-царськи пишна храмова група, сваволею долі закинута в глухий закуток. На фоні багатой рослинності південного містечка пишно вимальовується майже палацова архітектура храму. Сонце заливає яскравим світлом химерно вигнуті форми, витонченість і стрункість яких перевищують усякі похвали. Величність грандіозності храму ще більш imponує зблизька, де легше оцінити всю складну концепцію криволінійних форм та їхні ракурси /.../

Чудово оброблений компактний конструктивний план трьох-престольного собору начебто містить українську ідею рівнораменного хреста, виділеного з загальної квадратної форми заокругленням кінців /.../

І.Е.Грабарь в своєму дослідженні архітектури Растреллі /"История русского искусства", т.3, с.242-243/ вказує, що архітектор А.В.Квасов /на той час підмайстер, "гезель"/ був відправлений з Петербурга ще у 1748 році будувати палац і церкву для Олексія Розумовського. Очевидно, побудова Козелецького со-

бору задумана була давно, можливо, навіть одночасно з київським Андріївським собором, заснованим Єлизаветою в 1744 році, коли імператриця проїздила і через Козелець. Відомо, що креслення для Андріївського собору та палацу в Києві робив Растреллі, а будував їх досить відомий московський архітектор І.Ф.Мічурин. Обидва собори – київський і козелецький, розпочаті майже одночасно, були забуті, й за добудову їхню взяли тільки 1752 року – з часу поїздки нового гетьмана "по знаменитих містах і селах".
/.../

Дивна вишуканість пропорцій цілого і прекрасно намальованих деталей, при суворо витриманій монументальності компактних форм, близькі за композицією й майстерним малюнком до творів гр.Растреллі.

Завантажений справами з палацами, великий "Елисаветинский зодчий", звісно, не все міг створювати сам, надто для віддалених провінцій. При ньому знаходився цілий штат учнів, ціла канцелярія, де вироблялись його численні проекти. Та все ж для козелецького собору ескізи, поза сумнівом, Растреллі робив сам
/.../ Ця велетенська споруда зроблена вільно й легко. Характерний для бароко центральність композиції та живописність форм розраховані впевненою рукою, де світлу, як джерелу всілякої мальовничості, відведено велике місце. Тяжіння до декоративних форм сміливо висловлене в оригінально вигнутих фронтонах і в мальовничо розкиданих картушах. Скульптура вся намальована незвичайно впевненою рукою, й соковиті завої орнаментаций красномовно говорять не тільки про художній задум "Елисаветинського мастера", але й про його руку /можливо, що скульптура Козелецького собору робилась в Петербурзі чи, вірогідніше, майстром на місці за рисунками Растреллі/.

Будівельник козелецького собору, А.В.Квасов, хоч і видатний сучасник Растреллі, та напевно не міг він внести багато свого в архітектуру храму. Він, котрий менше відчував благородство пропорцій та витончену рівновагу гарно змальованих мас, тут же біля собору в 1766 році, тобто через дев'ять років після закінчення собору /Раніше Ф.Горностайєв називає дату закінчення собору – 1763 рік; тут в його тексті суперечність. – М.Ж./, будує дзвіницю, в архітектурі якої спостерігається вже інша рука : не ті пропорції, не той рисунок і профілі ; все грубуватє й значно слабше од легких пропорцій собору /.../

Художня цільність козелецького собору порушена перебудовою куполів, виконаних у типово українській формі нашарувань "бань"
/.../ Дуже шкода, що втрачена така помітна частина композиції собору, як форми верхів, особливо цікаві за своєю мальовничістю в архітектурі Растреллі. Цільність собору порушують також прибудовані три ганки, що цілковито виглядали рештки колишніх відкритих входів до верхнього храму і спусків до склепів.
"Бані" куполів і своєрідно-живописні ганки хоча й надають

собору певний відтінок місцевого українського стилю, але разом з тим дисгармонують, шкодячи монументальності й благородству форм собору.

Важкувата архітектура ганків близька за пропорціями, а також в обробці деталей, до архітектурної обробки дзвіниці, яка вражає своїми розмірами, але не витонченістю та вишуканою красою форм, як у соборі.

Цікава живописними масами, дзвіниця виглядає незакінченою. Художня цільність її порушена влаштуванням купола з високим шпилем. Ця форма замінила після пожежі 1848 р. двоярусний верх, що згорів.

Архітектурний прийом у вигляді пучків колон, що ритмічно проходять по трьох ярусах дзвіниці, дає нібито чотири великі стовпи. Цей прийом не чужий композиції гр. Растреллі і був застосований ним у славетній дзвіниці Смоленського монастиря у Петербурзі, яка, на жаль, залишилась у моделі." /Горностаєв Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. - М.: т-во "Образование", 1914 г. - с. 37 - 46/.

Ми бачимо, що в Горностаєва нема конкретних аргументів на користь авторства Растреллі, окрім загального міркування, що така визначна споруда має належати найкращому зодчому епохи. Інші міркування про цей ансамбль є в книжках :

1. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. - М.: Искусство, 1967 г. /1970 року вийшло друге видання, але й воно трапляється не часто, бо попит на книжечки серії "Дороги к прекрасному" набагато перевищує пропозиції/.

2. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины 17 - 18 вв. - М.: Стройиздат, 1967 г.

Собор Різдва Богородиці зі сходу

Південний ганок собору

Кругле вікно в апсиді собору

Оточини вікна першого ярусу собору

Дзвіниця собору Різдва Богородиці

О Б Р А Щ Е Н И Е

Одесского экологического клуба

В настоящее время южная жемчужина нашей страны - ОДЕССА - находится в состоянии медленного угасания ! Экологическая обстановка в г.Одессе из-за загрязнения воздушной среды, питьевой воды и акватории Черного моря угрожающая, если не катастрофическая. По данным государственной системы "Здоровье" Минздрава СССР г.Одесса входит в шестерку наиболее неблагоприятных по состоянию здоровья населения городов, и это обусловлено в первую очередь загрязнением воздуха и питьевой воды. По данным санэпидемстанции г.Одессы концентрация аммиака, оксидов азота и серы уже превышает допустимую /по "Строительным нормам-245" суммарно предельно допустимая концентрация загрязнения воздуха - ПДК сум. - должна быть меньше или равна I /_

Планируемое размещение БЕРЕЗОВСКОГО ХИМИЧЕСКОГО КОМБИНАТА /БХК/ по производству 1.4 млн. тонн серной кислоты, 500 тыс. тонн минеральных удобрений и 40 тыс. тонн криолита в год означает возникновение в Одесском регионе на севере от Одессы мощного источника загрязнения воздушной среды, способного выделять в атмосферу 2.5 тыс тонн вредных веществ - фтористого водорода, серной кислоты, сероводорода, четырехфтористого кремния, аммиака, хлора, оксидов фосфора, серы, азота и др.

Производство суперфосфата не только экологически вредно, но и не имеет экономического обоснования в Одесском регионе. Везти для его производства сырье за тысячи километров, отравлять природу, разрушать здоровье своего населения - и все это для какой-то сиюминутной выгоды в погоне за валютой.

Наша земля перенасыщена минеральными солями. Для поднятия плодородия почвы необходимо внесение органических удобрений. Поэтому потребность в минеральных удобрениях будет сокращаться и с переходом сельского хозяйства на хозрасчет значительно сократится

их закурка.

Направляется несколько вопросов :

1. Зачем строить гигантский БХК, чтобы, с одной стороны, отправлять воздушный бассейн, воды и здоровье своих соотечественников, а с другой - ухудшать состояние почвы ?

2. Зачем облисполком принял решение о выделении садовых участков на берегу Тилигульского лимана вблизи БХК ?

3. Почему заключение экспертной комиссии Южного научного центра АН УССР о недопустимости строительства БХК /газета "Вечерняя Одесса" № 127 от 3.06.1988 г./, которое проявляет заботу о здоровье людей страны, расценивается как ведомственное ? А почему позиция Минудобрений рассматривается не как ведомственная и на каком основании ?

4. Почему решение о строительстве БХК было принято без обсуждения и учета мнения местного населения ? Необходимо нам всем помнить, что согласно ст.2 Конституции СССР "вся власть в СССР принадлежит народу", а согласно ст. 67 "граждане СССР обязаны беречь природу, охранять ее богатство" !

5. Почему до сих пор Минхимпром не возместил убытки в размере 70 млн. руб. за нанесение ущерба реке Днестр при прорыве дамбы в его верховьях и затевает новую акцию - строительство якобы экологически чистого предприятия стоимостью около 600 млн.руб. ?

6. Как понять публикацию в газете "Известия" от 26.II.1988 г. где сказано :

"Прежде всего резко ограничивается строительство и расширение действующих предприятий, технологии которых требуют большого количества воды. Это атомная энергетика, химическая, нефтеперерабатывающая и т.д."

На фоне сложившейся экологической обстановки в г.Одессе и Одесском регионе, где 51 процент дней в году составляют северные и северо-восточные ветры, 21 процент дней в году - штиль, повторяемость бризов, температурных инверсий частых туманов, производст-

венная деятельность БХК вызовет :

1. Неизбежное образование кислотных дождей, образование и усиление существующих смогов.

2. Уничтожение пресноводного ТИЛИГУЛЬСКОГО лимана, оставшегося единственно чистым в Одесском регионе, и пресных подземных вод, имеющих выход на поверхность - единственного источника водоснабжения местного населения.

3. Разрушение естественного состава почвы из-за выбросов в атмосферу и потери 2 процентов привозных фосфоритов при транспортировке по нашей территории /порт Южный - железнодорожная ветка до ст.Колосовка - БХК/. Загубленные однажды земли невозможны !!

4. Нарушение естественного гидрохимического режима Тилигульского лимана, в дальнейшем - его гибель.

5. Увеличение загрязнения воздушного бассейна и вод Черного моря как в регионе, так и за пределами СССР.

Сохраненный Тилигульский лиман, имеющий 11.3 млн. м³ целебных грязей, даст возможность избавить 26 млн. человек от различных хронических заболеваний. Месторождение грязей Тилигульского лимана уникальное и крупнейшее в СССР.

На большом экологическом совете, проходившем 3 - 6 октября 1988 г. в г.Одессе, строительство БХК также было признано недопустимым.

Наша Одесса занимает первое - печальное - место на Украине и даже по стране по количеству онкологических заболеваний, которые с 1983 г. увеличились на 22.1 процента и составили в 1987 г. 383.8 чел. на 1 000 000 чел. населения. После сравнения со средними мировыми данными у каждого жителя г.Одессы в 1987 г. было в 4 - 5 раз больше шансов заболеть раком, чем у жителя Западной Европы.

В Одессе более 200 предприятий, загрязняющих воздух, воду и почву, в том числе : суперфосфатный, нефтеперерабатывающий, лаков и красок, химический Минхимпрома, припортовый, ТЭЦ, сельхоз-

машиностроения, центролит, и т.д. Строительство еще одного гиганта химической промышленности возле Березовки означает возникновение еще одного химического меча над г.Одессой, Одесским регионом и Северным Причерноморьем ! Для чего и для кого строить ???

В настоящее время свыше 120 000 одесситов и жителей страны подписались под воззванием протеста против строительства БХК, защищая достоинство страны, здоровье детей, внуков и свое. Воззвание подписали представители 13 иностранных государств. Все эти подписи находятся в экологическом клубе.

Д О Р О Г И Е   Т О В А Р И Щ И   !

К Вам обращаются 120 тысяч жителей г.Одессы и Одесской области с просьбой принять активное участие в действиях по защите Одесского региона и Северного Причерноморья от чрезмерного насыщения его химическими предприятиями ! Вносите на рассмотрение сессий народных депутатов, конференций, собраний, семинаров, совещаний и т.д. вопрос о недопустимости строительства БХК ! Поднимите голос протеста в защиту Черного моря ! Сделаем Причерноморье экологически чистой зоной !

Граждане страны будут вам признательны и благодарны за сохранение самого дорогого для нас - здоровья детей, внуков и всего будущего !

Ваши отзывы, решения и списки протестующих против строительства БХК просим направлять по адресу : 270000, Одесса, ул.Гоголя, 12, городской экологический клуб.

Микола ЖАРКИХ
КОРОСІКА ІСТОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ В КИЄВІ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО НАШИХ ДНІВ

Місто Київ широко відоме своїми демократичними традиціями. Ще в II столітті відомі з літописів київські віча проганяли князів і демонстрували спроби киян влаштувати свої справи самостійно без рятівних вказівок начальства. Так, у 1067 році київське віче звільнило з посади великого князя київського Ізяслава Ярославича за те, що він потерпів поразку у битві з половцями і допустив їх аж до Борисполя /не до Москви і не до Сталінграда, а тільки до Борисполя/. У 1113 році кияни самотужки, не чекаючи вказівок, обрали собі князем Володимира Всеволодовича /Мономаха/, і пленум київської щнаті змушений був затвердити це обрання. Таким був перший, початковий етап київської демократії. Другий, наступний за цим етап повстав у грудні 1988 року, коли були оголошені вибори народних депутатів СРСР. Трудовий колектив Інституту колоїдної хімії та хімії води ім.А.В.Думанського АН УРСР /далі скорочено ІКХХВ/, висунувши кандидатів у народні депутати по двох округах – Жовтневому територіальному виборчому округу № 466 /Жовтневий та Ленінградський райони м.Києва/ та Київському міському національно-територіальному виборчому округу № 33 /весь Київ/, втягнувся у цю нечувану демократичну забаву, про що свідчать наведені нижче документи та записи учасників. Ці матеріали поділені на три частини : перша присвячена історії демократії в ІКХХВ, друга – історії демократії в окрузі № 466, третя – історії демократії в окрузі № 33. В епілозі наведені результати голосування 26 березня 1988 року і деякі міркування з приводу цих результатів.

Частина I. Історія демократії в ІКХХВ.

Документ № 5. Програма і біографічна довідка кандидата в народні депутати С.П.Ольгинського.

Основной задачей своей работы в случае избрания народным депутатом СССР считаю решение наиболее острых экологических проблем в общегосударственном и региональном масштабе. Чистота воздуха, воды, продуктов питания, экологически устойчивое состояние окружающей среды, научно обоснованное развитие народного хозяйства являются материальной базой здоровой жизни народа, роста его духовного, трудового потенциала и благосостояния.

Моя программа направлена на поддержку курса перестройки нашей страны в современное правовое государство и в первую очередь на совершенствование законодательных основ использования природных ресурсов, экологического обоснования проектов и пятилетних планов.

1. Общесоюзное пятилетнее и перспективное планирование должно исходить из экономического и социального развития территорий, экологически оправданного обеспечения интересов союзных республик, принципов социалистического федерализма.

2. Переориентировать народное хозяйство в сторону экологически сбалансированных ресурсосберегающих технологий и агротехник.

3. Прекратить экстенсивно-колонизаторскую практику использования территорий. Безудержное неограниченное растаскивание природных ресурсов в ущерб населению недопустимо. Переход на региональный и республиканский хозрасчет является первоочередным мероприятием.

4. Ввести плату за использование всех видов природных ресурсов. Средства от оплаты направлять в местный бюджет и использовать для социальных нужд по усмотрению местных советов.

5. Денежные средства, освобождающиеся за счет сокращения военных расходов в связи с разоружением, направлять на жилищное строительство, сооружение очистных устройств, благоустройство сел и городов. Строительство жилья на уровне современных требований к его благоустройству является важной составной частью

решения экологических проблем.

6. Немедленно прекратить силовую химизацию сельского хозяйства. Установить рыночную систему распределения продукции сельского хозяйства. Упразднить Госагропром СССР в связи с тем, что это бюрократическое учреждение не справляется с задачей централизованного распределения, работает устаревшими методами разверстки и является убыточным. Установить длительные сроки аренды земли : 50 и 100 лет.

7. Отменить цензурные ограничения на экологические сведения и вывести из режима секретности информацию о загрязненности воздуха, воды, продуктов питания, о заболеваемости, детской смертности и другие экологические, медицинские, демографические статистические данные.

8. Узаконить проведение вневедомственного общественного контроля за химическим составом и радиоактивностью окружающей среды, населенных мест, продуктов питания и выбросами предприятий силами общественных и кооперативных организаций.

9. Учредить депутатский контроль работы правоохранительных органов в части соблюдения природоохранного и экологического законодательства.

10. Узаконить регистрационный порядок создания общественных организаций и проведения массовых собраний, уличных шествий, митингов, подписок.

11. Решения о строительстве крупных хозяйственных объектов общенародного значения принимать путем референдума.

Равноправное развитие национальных культур, придание национальным языкам статуса государственных в союзных республиках является одним из важнейших средств повышения экологической культуры населения в работе по предотвращению экологического кризиса.

ОЛЫШТЫНСКИЙ Станислав Петрович - русский, беспартийный, родился в 1937 г. в г. Туле, живет на Украине с 1946 года, в Киеве

с 1953 г. В 1960 г. закончил Киевский университет, получил специальность инженера геолога-геофизика. В 1972 г. защитил кандидатскую диссертацию по гидрогеологии. Работал в институтах геофизики физической химии, геологических наук АН УССР, в Институте комплексного использования водных ресурсов Минводхоза СССР. В настоящее время работает заведующим лабораторией геохимии техногенеза Института геохимии и физики минералов АН УССР. Занимался проблемами водного хозяйства, захоронения отходов, изотопной геохимии, экологии атомных электростанций. Участвует в работах по ликвидации последствий Чернобыльской аварии, а также в экспертных комиссиях по экологическим проблемам атомной энергетики. Опубликовал более 50 научных работ. Женат, имеет двоих детей.

Документ № 2. Програма та біографічна довідка кандидата в народні депутати Ю.М.Щербака.

Стоїмо перед лицем історії, яка вимагає від нас вибору. Стоїмо перед небезнекою політичної, економічної та екологічної кризи, кризи віри в ідеали соціалізму, бо ідеали ці послідовно знищувались сталінськими катами, брежневськими корумпованими бюрократами.

Перебудова дала нашій країні історичний шанс – останній шанс у 20 столітті : або ми зможемо побудувати демократичну соціалістичну вільну правову державу, або нас чекатиме крах з непередбачуваними геополітичними наслідками.

Іншого не дано.

Від наступних виборів народних депутатів СРСР у вирішальній мірі залежить доля перебудови, доля нашої Вітчизни, доля наших дітей і онуків.

Проголошуючи вірність Конституції СРСР, ідеалам демократичної соціалістичної правової держави і принципам перебудови, висунув таку програму дії, що її відстоюватиму у разі обрання мене

народним депутатом СРСР.

I. Подальша реформа політичної, соціальної та економічної системи СРСР з метою повної реалізації гасел, висунутих Жовтневою революцією : заводи - робітникам, земля - селянам, свобода - народам, вся влада - Радам. Відмова від людиноненависницького сталінського принципу : "Той, хто не з нами - той проти нас." Втілення в суспільну практику гуманістичного принципу : "Той, хто не проти нас, той з нами." Прийняття Закону про права людини і свободи громадянина СРСР, який би передбачав практичну реалізацію положень Загальної Декларації прав людини і хельсинських угод. Відміна кріпосницького закону про обов'язкову прописку, прийняття Закону про гласність, надання реальних можливостей окремим громадянам і організаціям реалізувати свободу слова і друку, права на критику посадових осіб і державних установ різних рівней аж до найвищого. Прийняття Закону про інформацію, який би гарантував громадянам право мати доступ до будь-якої /крім спеціально обумовленої, секретної/ інформації про економічний, фінансовий, соціальний і т.п. стан країни, а також право на широку міжнародну інформацію. Прийняття закону про громадські організації в СРСР, що давав би право громадянам створювати на конституційній основі різні об'єднання, які представляли б широкий спектр народних інтересів, включаючи Рух за перебудову. Прийняття Закону про свободу совісті, припинення дискримінації церкви, надання можливості церкві проводити суспільну діяльність і створювати громадські організації на релігійній основі.

Прийняття Закону про громадський соціалістичний контроль за державними органами /економіка, оборона, іноземні справи, охорона здоров'я, охорона природи, державна безпека, внутрішні справи, торгівля, зв'язок і т.д./. Проведення радикальної судової реформи, створення суду присяжних засідателів.

Прийняття нової Конституції СРСР, яка б відповідала цілям і завданням нового періоду в житті країни й створила міцну основу існування правової держави в майбутньому. Не народ для держави, а держава народу і для народу. Не влада апаратників і бюрократів, а влада народу через його депутатів у Радах.

2. Проведення широких економічних реформ, ліквідація адміністративно-командної системи в економіці, створення вільного і ефективного соціалістичного ринку. Якнайшвидший перехід на госпрозрахунок, самоокупність та самофінансування. Ліквідація переважної більшості промислових міністерств та відомств, передача промислових соціалістичних підприємств та відомств в руки робітників /ради трудових колективів/, створення вільних промислових, промислово-аграрних та інших виробничих асоціацій з широким використанням різних форм – індивідуальних, кооперативних, державних. Створення Кооперативної Спільноти та Кооперативного Ринку. Ліквідація залишків системи продрозверстки в селі, надання максимальної свободи селянам у виборі форм і методів господарювання та реалізації сільськогосподарської продукції. Максимальна лібералізація зовнішньоторговельних зв'язків, сприяння створенню змішаних фірм за участю іноземних підприємств та іноземного капіталу. Налагодження зв'язків з закордоном та інтенсивного обміну студентами і спеціалістами з розвиненими країнами Заходу.

З метою стабілізації фінансового становища країни – різке зменшення видатків на армію та коштовні проекти Мінводгоспу СРСР та інших відомств, скорочення бюрократичного апарату, зменшення видатків на допомогу іншим країнам. Головним принципом держави мусить бути щастя власного народу, його добробут і процвітання.

3. Проведення невідкладних заходів щодо оздоровлення екологічної ситуації в країні. Обнародування всіх даних про забруднення навколишнього середовища та медико-генетичні наслідки по-

рушення екологічної рівноваги у різних регіонах СРСР. Перегляд програми розвитку атомної енергетики і урахування екологічної вичерпаності ряду районів країни, зокрема УРСР. Зупинення особливо шкідливих підприємств, різке скорочення вживання в сільському господарстві отрутохімікатів та хімічних добрив, шкідливих для здоров'я людини. Перехід на ресурсо- та енергозберігаючі технології, екологічно чисті методи виробництва. Вжиття невідкладних заходів по захисту населення від радіонуклідів у районах України, Білорусії, Росії, які перебувають під впливом радіації після аварії в Чорнобилі. Розсекречування даних про медичні наслідки радіації, припинення дискримінування осіб, чиє здоров'я було підірвано внаслідок аварії.

Проведення народних референдумів про долю Чорнобильської та інших АЕС, що діють або будуються, а також з інших питань, які зачіпають екологічне благополуччя окремих місцевостей.

Поширення і зміцнення руху "зелених", створення в його рамках незалежних громадських дослідних інститутів і лабораторій по проведенню екологічної експертизи.

4. Відновлення ленінських принципів національної політики. Всебічне розширення прав союзних республік, областей, районів, перехід їх на гомпрозрахунок. Проголошення державного статусу української мови на території УРСР, при повному пошануванні вільного розвитку і вживання мов інших народів, що проживають у республіці /російська, єврейська, польська та інші/. Виховання національної самосвідомості народу, поваги до його мови, культури, історії, національної самобутності. Рішуча боротьба з виявами національного нігілізму, шовінізму, розпалення ворожнечі на національному ґрунті. Зміцнення дружби народів СРСР на основі взаємоповаги й пошанування особливостей кожного народу, а не їхньої асиміляції й зникнення з лиця землі.

5. Вирішення болючих соціальних і побутових проблем, забезпечення соціальної справедливості і поваги до людини праці.

Чесна, якісна праця повинна гідно винагороджуватися. Ліквідація принципу зрівнялівки. Хто не працює, той не їсть !

Підвищення пенсій трудящим до 80 процентів від середнього заробітку, підвищення пенсій у селі до міського рівня. Рішуче збільшення асигнувань на охорону здоров'я, народну освіту, охоплення фізичною культурою широких верств населення. Покращення медичного обслуговування і постачання населення ліками, в тому числі - широкі закупки ліків і медикаментів та лікарняного обладнання на Заході. Розширення сфери торгівлі та обслуговування за рахунок створення широкої мережі індивідуальних і кооперативних магазинів, кафе, ресторанів, готелів і т.д. Різке збільшення кількості молодіжних житлових кооперативів, різних форм індивідуального будівництва. Створення молодіжних центрів у містах і на селі. Розширення мережі пансионатів для сімейного відпочинку, будинків для перестарілих, центрів оздоровлення.

З метою покращення демографічної ситуації - надання трьох-річної відпустки матерям по догляду за дитиною з виплатою постійної помісячної грошової допомоги у межах прожиткового мінімуму. До проведення всеохоплюючої фінансової реформи - здійснення невідкладних антиінфляційних заходів, заморожування цін на основні продукти харчування та товари широкого вжитку.

6. Ліквідація залишків сталінізму і брежнєвщини - цієї ракової пухлини на тілі країни. Відмова від застарілих ідеологічних догм, сформованих у сталінські часи. Слід сказати всю правду про нашу історію - як давню, так і недавню, для чого необхідно відкрити державні архіви і опублікувати документи, що стосуються репресій у 30-ті, 40-ві, 50-ті, 60-ті, 70-ті роки, особливо ж у 1933, 1934, 1937, 1948-1949 роках.

Народ повинен знати, які жертви він поніс у 20 столітті, хто його кати. Тільки остаточне викорінення тоталітаризму, особової диктатури різних рівней, монополії на істину, синдрому

фортеці, обложеної зусибіч ворогами, стане запорукою того, що трагічне минуле ніколи не повернеться.

Я не обіцяю виборцям манти небесної. У мене немає ні коштів, ні влади, ні ^{бюрократичного} апарату, немає можливості побудувати у своєму виборчому окрузі житлові будинки, дитячі садки чи лікарні.

Вважаю непорядним роздавати нереальні обіцянки.

Єдине, що твердо обіцяю – всі свої сили, здібності та енергію віддати справі відродження нашої Батьківщини, реалізації пропонуваної програми у найвищому законодавчому органі СРСР.

Також обіцяю керуватися інтересами виборців, постійно зустрічатися з ними, враховувати їхні думки та побажання, захищати їхні інтереси. Обіцяю діяти по совісті, відстоювати народну правду.

Громадяни ! Товариші ! Співвітчизники ! Кияни !

Прийшла година вибору, година дій ! Геть пасивність та байдужість ! Доля кар'єри і перебудови у наших з вами руках.

Бо якщо не ми – то хто ?

Бо якщо не сьогодні – то коли ?

Січень 1989 року.

Юрій Миколаєвич Щербак народився в 1934 р. в Києві, українець, безпартійний, киянин у третьому поколінні. Київські проблеми – постійно в сфері його уваги та втворчості.

Під час війни у семирічному віці був евакуйований в Росію. В 1944 р. повернувся.

В 1949 р. поступив до Київської фельдшерсько-акушерської школи і закінчив її з відзнакою. В 1952 р. поступив до Київського медінституту, який закінчив з відзнакою в 1958 р. З 1958 до 1987 р. неперервно працював у науково-дослідному інституті епідеміології та інфекційних хвороб, де пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до доктора медичних наук. Автор біля

100 наукових праць в галузі епідеміології. Брав участь у боротьбі з епідеміями холери в Узбекистані та на Україні, за що нагороджений орденом Трудового Червоного прапора.

З 1966 р. - член Спілки письменників України, автор 15 книг прози, поезії, публіцистики і драматургії. Автор п'єс і кіно-сценаріїв, лауреат літературних премій імені Юрія Яновського і Олександра Довженка.

Автор всесвітньовідомої повісті "Чорнобиль".

За внесок у розвиток польсько-радянської дружби удостоєний звання заслуженого діяча Польщі та вищої літературної премії Польщі.

Книги Ю.Щербака видавались у братніх республіках та за кордоном. Юрій Щербак - заступник голови Київського комітету захисту миру. З 1987 р. перейшов на творчу роботу. В 1988 р. обраний секретарем Спілки письменників України.

Одружений, має двох дорослих дітей.

Документ № 3. Протокол конференції трудового колективу ІКХВ АН УРСР по висуванню кандидатів у народні депутати СРСР.

Від редакції : конференція, що відбулася 19 січня 1989 р., розпочала роботу о 17 годині ; до голосування по кандидатурах, що проводилось таємно, перейшли о 21³⁰ ; закінчилась конференція о 23 годині. Тому подавати повну стенограму тяжко, та й навряд чи має сенс ; тут стенограма подається у дуже скороченому вигляді. Просторі відповіді на питання /для них був встановлений регламент 3 хвилини/ скорочені до одного-двох речень, виступи, що тривали по 5 - 6 хвилин, також урізані до кількох речень. Але сподіваємось, що дух зацікавленого, небайдужого обговорення /висидіти шість годин після роботи - то не жарт !/ тут переданий.

Для проведення конференції обрано за нормою 1:4 158 делегатів. Зареєстровано 126 делегатів. На конференції присутні : члени окружної виборчої комісії округу № 466 Юрій Васильович Щербіна, Олексій Федорович Халецький, член окружної виборчої комісії округу № 33 Анатолій Гаврилович Коваль, працівник міськвиконкому м.Києва Микола Вікторович Соловійов, представник Ленінградського райвиконкому м.Києва Ольга Олександрівна Єленовська, інструктор Ленінградського РК КПУ Тетяна Анатоліївна Ільїних. До участі в конференції запрошені завідувачий лабораторією Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР С.П.Ольштинський, секретар Спілки письменників України Ю.М.Щербак, кореспондент газети "Вечірній Київ" С.Г.Бондаренко.

Після вирішення процедурних питань почалося висування кандидатур для обговорення. Ініціативна група співробітників ІКХВ запропонувала увазі зборів кандидатури С.П.Ольштинського та Ю.М.Щербака. Представники двох відділів ІКХВ запропонували кандидатуру завідувачої відділом високодисперсних феромагнетиків, доктора хімічних наук Тамари Михайлівни Швець.

Слово надається Ю.М.Щербаку. Він читає свою програму і відповідає на питання по біографії.

Олег Леонідович Алексєєв /провідний наук.співробітник/ :
"Розкажіть про діяльність "Зеленого світу".

Ю.М.Щербак : "Зелений світ" організований при Українському комітеті захисту миру. Платформа "Зеленого світу" полягає в створенні незалежної громадської думки і проведенні незалежних наукових експертиз. Мета організації - екологічна освіта населення, проведення конкурсу на підручник по екології.

Ігор Григорович Рода /зав.відділом, секретар партбюро/ :
Яке ваше ставлення до медичинських кооперативів ?

Ю.М.Щербак : Не дуже позитивне. При нашому рівні зарплати - риночна медицина - це неправильно. Треба збільшити державні асиг-

нування на медицину.

І.Г.Рода : Які ви бачите альтернативи розвитку АЕС ?

Ю.М.Щербак : Я реаліст, а не романтик. Але нарощувати зараз нові блоки вважаю зловинним. На діючі електростанціях існує цілий клубок проблем. Крім того, структура промисловості України втричі більш енергоємна за передові сучасні промислові структури.

І.Г.Рода : Тільки в економії електроенергії ви бачите вихід зі становища, що склалося ?

Ю.М.Щербак : Не тільки. Не нарощувати екстенсивно розвиток промисловості.

Віктор Іванович Стрельчин /наук.співробітник/ : Чи вважаєте ви, що ваша програма може бути реально виконана ?

Ю.М.Щербак : Я вважаю, що 80 відсотків може бути виконано на рівні розумно складених законів. Ми повинні вести розмову про армію, про Мінатоменерго, про Мінводгосп, про перекачку частини їхніх фондів в медицину, наприклад.

Єміль Костянтинівич Жолковський /старший наук.співробітник/ : Ваше ставлення до реабілітації жертв політичних процесів 60-х років ?

Ю.М.Щербак : Недавно Брій Бондарєв запропонував обрати "Комітет совісті". Зокрема Спілька пив'яменників підняла питання про поета Василя Стуса.

Тамара Захарівна Сотскова /зав.відділом/ : В ваше программе отразились почти все надежды и чаяния советского народа. Но вся беда в том, что мы не можем их реализовать. Каким же вы видите механизм их реализации ?

Ю.М.Щербак : Депутат найвищого парламенту мусить брати участь у створенні основних законів. Зусилля потрібно спрямувати на вироблення потрібних законів.

Т.З.Сотскова : Как вы планируете работать с избирателями ?

Ю.М.Щербак : Я мушу приходити до тих людей, які мене вибрали. Якщо я буду зареєстрований як депутат, доповню свою програму

конкретикою.

Петро Ілліч Гвоздяк /зав.відділом/ : Якщо б у вас був час, яку б книжку ви написали ?

Ю.М.Щербак : Зараз пишу дві книги : одну про Чорнобиль, другу - про голод на Україні.

Віктор Миколаєвич Михайловський /старший наук.співробітник/ :
Ваша думка про потрібність Держплану ?

Ю.М.Щербак : Держплан повинен в деякій мірі існувати. Це мусить бути науковий плановий орган, який би бачив, вивчав перспективи розвитку країни, а не нав'язував свої рознарядки.

Анатолій Володимирович Гамера /старший наук.співробітник/ :
Чим риночне господарство при соціалізмі буде принципово відрізнятись від такого при капіталізмі ?

Ю.М.Щербак : А ви знаєте, яка країна - соціалістична, а яка - капіталістична ? Це дуже серйозне питання. Ми не повинні боятись ідеологічних демонів. Хто видумав, що колгосп - єдина форма господарства ? При Леніні такого не було.

Раїса Михайлівна Воронкова /інженер/ : Ви людина активної громадської позиції, але не комуніст. У вас це принципова позиція, чи ви "не вписались" в рознарядку прийому ?

Ю.М.Щербак : Швидше друге. Я працював в НДІ в Залізничному районі, хотів поступити в партію, але тоді мені відмовили. Була велика черга. Тепер я сторонник партії М.С.Горбачова.

Віталій Якович Побережний /наук.співробітник/ : Чи ви не боїтесь, що перехід до нового господарювання буде занадто складний ?

Ю.М.Щербак : Так, небезпека цього є, але іншого виходу в нас нема.

Михайло Михайлович Хворов /старший наук.співробітник/ :
Считаєте ли ви, що перестройка завершиться успішно в умовах однопартійної системи ?

Ю.М.Щербак : Я не бачу іншої організації, яка б змогла до

кінця здійснити перебудову, крім КПРС.

Записка : Як слід ставитись до екологічно небезпечних підприємств ?

Ю.М.Щербак : Найбільш небезпечні в екологічному відношенні слід закривати. В цьому плані потрібно і більш жорстке законодавство.

Питання : Для строительства некоторых предприятий вы предлагаете использовать иностранный капитал ?

Ю.М.Щербак : Сьогодні нам часто нав'язують екологічно невідгідні підприємства. Я пропоную мати справу з сучасними екологічно чистими проектами.

Після того, як питання до Ю.М.Щербака вичерпались, слово було надано С.П.Ольштинському.

С.П.Ольштинський : Я виступаю с позиций профессионала, который занимается проблемами экологии. Моя позиция построена не на эмоциях, а на осведомленности. Уже сегодня мы стоим на грани катастрофы, времени раздумывать у нас больше нет. /Читает й коментує пункти своєї програми/.

Записка : У вас слишком обобщенные газетные лозунги. Что, например, значит "заменить Агропром" ?

С.П.Ольштинський : Агропром не надо ничем заменять. Он не нужен.

І.Г.Рода : Если ввести, как вы предлагаете, плату за ресурсы - начнется безудержный рост цен на все продукты.

С.П.Ольштинський : Плата за ресурсы на рыночных ценах не скажется. Она существует во всех странах.

І.Г.Рода : Сегодня мы платим по 2 коп за 1 м³ воды, а ее себестоимость по Киеву - 8 коп. Если мы введем плату за ресурсы, не придется ли мне доплачивать из собственного кармана ?

С.П.Ольштинський : Нет, между этими фактами нет никакой связи. Плата за ресурсы отразится на расчетных сроках окупаемости предприятий, и многие стройки, которые при существующей системе бес-

платных ресурсов представляются быстро окупающимися и рентабельными, окажутся нерентабельными и бесперспективными.

І.Г.Рода : В чем вы видите принципиальное отличие своей программы от программы Ю.Н.Шербака ?

С.П.Ольштинський : Принципиальное отличие в том, что как эколог я профессионал. У меня есть опыт работы. Работая в составе законодательного органа как специалист, могу оказать большое влияние.

Юрій Миколаєвич Радченко /молодший наук.співробітник/ : Как кандидат в депутаты Жовтневого округа, знаете ли вы большие экологические точки Ленинградского района ?

С.П.Ольштинський : Да, знаю. Могу рассказать о многом.

Мирослав Олексієвич Корбутяк /інженер/ : Національні питання, релігія, мораль у вас в програмі не відзначені.

С.П.Ольштинський : Вся человеческая культура – это оболочка экологического момента. Вне культуры национальной человек не существует. Я согласен и поддерживаю общество родного языка, поддерживаю предложение об украинском языке как государственном на территории республики.

В.М.Михайловський : Ваше основное достижение в экологии ?

С.П.Ольштинський : Главными достижениями украинских ученых-экологов считаю : принятие новых требований по строительству АЭС ; удалось выполнить основные требования по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС ; отменено строительство Днепроовско-Бугского гидроузла ; успехи в экологической пропаганде.

Федір Данилович Овчаренко /академік АН УРСР/ : Що особисто внесли ви в галузь екології як науки ?

С.П.Ольштинський : Все отчеты по моим работам под грифом секретности. Работал в 30-км зоне ЧАЭС, установлены закономерности специфики топливного выброса. Я выступаю за рассекречива-

ние этой информации.

Микола Антонович Овраменко /старший научный співробітник/:
Сколько мест захоронения ядерных отходов вам известно ?

С.П.Ольштинський : Я могу только сослаться на передачу
"Грани познания" и подтвердить, что на Украине и в европейской
части СССР таких захоронений нет. А вообще это очень серьезная
проблема. Перерабатывать ядерные отходы мы пока не умеем.

На цьому питанні до С.П.Ольштинського вичерпались. Слово
надається Т.М.Швець.

Т.М.Швець : Я работаю в институте 26 лет, меня, надеюсь,
тут хорошо знают. Я счастлива, что ко мне, к рядовому зав.отде-
лом, приходят люди - значит, я им нужна. Считаю свою жизненную
позицию активной, начиная с комсомольской юности и до сегодня.
Если у меня будет мандат депутата высшего органа власти, то это
будет не мандат Т.М.Швец, а мандат ИКХХВ

Т.З.Сотскова : В чем вы видите специфику труда женщины ?

Т.М.Швець : Для женщины-ученого никакой специфики нет. По
интеллекту мы не уступаем мужчинам. Конечно, трудно в семье,
в быту.

Питання : Вам известны экологические программы, утвержден-
ные в горисполкоме ?

Т.М.Швець : Пока нет. Но если будет нужно, я сумею найти
все двери и все выходы для решения вопроса.

Едуард Вулфович Галінкер /старший науч.співробітник/ : Как
вы представляете себе гармоничную организацию науки в стране ?

Т.М.Шевць : Я бы упразднила ведомственные институты и дела-
ла ставку на союз НИИ и СКТБ.

Е.К.Жолковський : Ваше отношение к научным кооперативам ?

Т.М.Швець : Двойственное. Хорошо, когда кооператив, но с
чистыми руками и честными сердцами.

Олексій Вікторович Листовничий /науч.співробітник/ : Вы вы-

двигаете свою кандидатуру в высший орган власти. Какие конкретные цели вы преследуете по общеполитическим вопросам?

Т.М.Швец : Демократизация : и до, и после, и навеки веков. Всюду только за равенство и демократизацию. Конкретнее сегодня я сказать не могу.

М.О.Корбутяк : З якими положеннями програм народних фронтів Прибалтики ви незгодні ?

Т.М.Швец : Если мы в стране наводим общий порядок, отдельные фронты по республикам нам не к лицу.

Олег Леонидович Алексеев : Что вы больше будете отстаивать свою технологическую разработку или экологически чистую среду ?

Т.М.Швец : И то, и другое. Следует серьезно ставить вопрос об экологически чистых технологиях.

Після цього збори перейшли до обговорення кандидатур.

Тетяна Семенівна Симонова /старший наук.співробітник/ : Созвездие кандидатов в депутаты у нас блестящее. Как оценить сроки, за которые перестройка придет к полному успеху ? Это десятилетия, если будет существовать сопротивление управленческого аппарата и гораздо меньше, если в высших органах власти будут передовые люди, те, которых мы сейчас выберем. Предлагаю : давайте каждого из претендентов выдвигать сразу по двум округам. В "Законе о выборах..." разрешено все, что им не запрещено. Если там не запрещено выдвижение по нескольким округам, значит это можно сделать. Предлагаю выдвинуть всех трех заслушанных нами кандидатов по Жовтневому территориальному округу № 466 и по Киевскому городскому национально-территориальному округу № 33.

Ф.Д.Овчаренко : Всі заслухані кандидати – досить шановні люди. Найбільш болюча тема зараз – екологія. Хочу сказати дуже приємне і корисне слово в адресу Юрія Щербака. В різних обставинах ця людина показала себе самовідданою і чесною /боротьба з епідеміями, правда про Чорнобиль, художні його твори/.

О.Л.Алексеев : Я хочу сказать несколько слов в адрес С.П. Олыштынского. Этого человека я не раз слышал, в нем я уверен, он компетентен и честен, он будет отстаивать наши интересы. Призываю голосовать за Олыштынского.

Т.З.Сотскова : В нашей стране сейчас клубок проблем. И главная задача депутата Верховного Совета - выявить корень проблемы, обозначить путь решения и не допустить разрыва слова и дела. Депутат должен обладать гражданской смелостью. Нам известна эта смелость у Юрия Щербака. Станислав Петрович Олыштынский тоже известен независимой позицией в решении многих государственных проблем. Тамару Михайловну Швеца я знаю на протяжении многих лет и уверена в ее гражданской смелости.

И.Г.Рода : Не хотелось бы, чтобы все у нас замыкалось на экологических проблемах. Меня несколько огорчили вопросы, которые задавались С.П.Олыштынскому. И сама программа его почти на порядок проигрывает перед программой Юрия Щербака. Т.М.Швец очень поздно узнала о том, что ее кандидатура предложена конференции на рассмотрение. И выход ее на трибуну - результат ее гражданского мужества. Кроме того, важным мне кажется и "женский вопрос".

Станіслав Самійлович Духін /зав.відділом/ : У нас всех сейчас с вами одна судьба - радио- и химическое загрязнение окружающей среды. Эту печь нам разожгли Минатомэнерго, Минхимпром, Министерство обороны и др., а мы только взираем на это десятилетиями. Я не согласен с И.Г.Родой, который противопоставил программы Ю.Н.Щербака и С.П.Олыштынского. Ю.Н.Щербак - это наша совесть, С.П.Олыштынский живет насущными нашими проблемами. Предлагаю голосовать за обоих. Мы должники перед этими людьми : они взяли на себя главный удар, мы должны им помочь.

Віктор Кирилович Черінько /інженер Держагропрому УРСР/ : Мы не должны больше терпеть, чтобы затемнялись наши души. Выборы

дають можливість бути учасником перестройки. В Ю.Н.Щербакє я вижу чєловєка, захищающєго общєство от неправд^и ; чєловєка, отстаивающєго главнє чєловєчєскє цєнєстє.

Петро Ілліч Гвоздяк /зав.відділом/ : Хочу кілька слів додати про Юрія Щєрбака. Він з тих людєй, які не боялись говорити правду тоді, коли більшість мовчала ; він один з тих, хто став на захист О.Гончара і його роману "Собор". Ю.Щєрбак - спеціаліст по екології внутрішнього світу людини. Я буду голосувати за Ю.М.Щєрбака.

Е.К.Жолковський : Перестройка подарила нам цєлий ряд публіцистов, мислитєлєй, которєе открєли нам глаза. Мои екологичєскє прєдставлєния - рєзулътат двух лекций С.П.Ольштинского. Ему удалось надєжно сформировать мой екологичєский кругозор. Он занимает независимую позицию, ему присущи ораторские способности, ему часто приходится рассматривать альтернативные рєшєния. Я призываю голосовать за С.П.Ольштинского.

Леонід Іванович Глоба /старший наук.співробітник/ : Присоединяюсь к оцєнкє кандидатур. Наша цєль - чтобы кто-то из них стал депутатом высшєго органа власти. Нам следует послушать разъяснения членов окружных комиссий о дальнейшем порядке выдвижения и выборов.

Ю.В.Щєрбина : Як громадянин, сьгодні я відчуваю велике задоволення від того, що ваша конференція проходить в такому дусі і проходить організовано і чітко. Після цієї конференції треба ще пройти етап передвиборних окружних зборів. У нас по округу уже є II кандидатур, а ще будуть поступати кандидати до 24 січня включно. В бюлетєнь для голосування всі кандидати включєні бути не можуть, з них треба буде вибрати 3-4 чоловік. Це і зроблять окружні збори. Дєлєгатими цих зборів будуть прєдставники колективів, які висували кандидатів, а також тих колективів, які кандидатів не висували. Останніх буде більше. Я закликаю до того, щоб ви зважили : ви маєте право висувати і всі три канди-

датури, але цим самим ви зменшуєте шанси кожного.

Після цього Ю.В.Щербина відповів на деякі питання, пов'язані з окружними передвиборними зборами.

А.Г.Коваль : Что касается выдвижения кандидатов в народные депутаты по нашему национально-территориальному округу № 33, то ваша конференция имеет право это делать.

Після цього конференція перейшла до голосування. Було вирішено голосувати таємно. Результати голосування по висунуттю у округ № 466 :

	за	проти	недійсних бюл.
Ю.М.Щербак	109	3	14
С.П.Ольштинський	80	34	14
Т.М.Швець	24	92	14

Таким чином, конференція висунула кандидатами у народні депутати по 466-му округу Ю.М.Щербака та С.П.Ольштинського.

Результати голосування по висунуттю в округ № 33 :

	за	проти	недійсних бюл.
Ю.М.Щербак	93	19	14
С.П.Ольштинський	88	27	11
Т.М.Швець	30	87	9

Таким чином, конференція висунула кандидатами у народні депутати по 33-му округу Ю.М.Щербака та С.П.Ольштинського.

Голова конференції М.І.Жарких

Секретар конференції Т.М.Федчук

19 січня 1989 р.

Протоколи цієї конференції були прийняті окружними комісіями 23 січня 1989 р. і висунуті кандидати отримали запрошення на окружні передвиборні збори, які були в обох округах призначені на 11 лютого 1989 р.

Частина 2. Історія демократії в окрузі № 466.

Документ № 4. Список кандидатів в народні депутати СРСР, висунутих по округу № 466.

1. Балабуєв П.В. генеральний конструктор Київського механічного заводу ім.О.К.Антонова	Київське авіаційне виробниче об'єднання ; Київзеленбуд ; Завод шлакобетонних блоків ; Фабрика технічних тканин ; Завод лабораторного обладнання ; Київшкіргалантерея
2. Бугайко А.Г., голова ради трудового колективу КіАВО	Київське авіаційне виробниче об'єднання
3. Гасанов Л.Г., генеральний директор ВО "Сатурн"	ВО "Сатурн"
4. Ізвеков В.О., генеральний директор ВО "Більшовик"	ВО "Більшовик" ; Київтрактородеталь ; Середня школа № 71 ; Домобудівельний комбінат № 3 ; Редукторний завод ;
5. Назарчук А.Г., генеральний директор ВО "Електронмаш"	ВО "Електронмаш" ; Київшкіргалантерея ;
6. Никифоров Л.Л., генераль- ний директор ВО ім.С.П.Корольова	ВО ім.С.П.Корольова ; Технікум радіоелектроніки ; Профтехучилище № II ; Завод "Укрспецбудконструкція" ; Середня школа № 67 ; Завод скловиробів ; Укрпромзв"язоккомплект ; Районний відділ внутрішніх справ Жовтневого району

7. Ольштинський С.П., зав. Інститут колоїдної хімії та хімії лабораторією ІІФМ АН УРСР АН УРСР ;
Інститут геохімії та фізики мінералів АН УРСР
8. Попов Ю.В., канд. біол. наук збори жителів за місцем проживання /Ленінградський район, Академмістечко/
9. Таланчук П.М., ректор Київського політехнічного інституту ;
Київського політехнічного інституту ;
Завод "Точелектроприлад" ;
Середня школа № 142 ;
Жовтневий райком ЛКСМУ ;
10. Фірстов С.О., член-кореспондент АН УРСР, секретар парткому ІІМ АН УРСР Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР
11. Щербак Ю.М., секретар Київського механічного заводу ім.О.К. Антонова ;
Спілки письменників України Інститут колоїдної хімії та хімії води АН УРСР ;
Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР ;
Інститут геохімії та фізики мінералів АН УРСР ;
Збори жителів за місцем проживання /Ленінградський район, Академмістечко/

Документ № 5. Список трудових колективів, які не висували кандидатів у народні депутати по округу № 466, але обрали делегатів на окружні передвиборні збори.

Від Ленінградського району м.Києва :

1. ВО "Червоний екскаватор" ;
2. Завод "Паризька комуна" ;
3. Завод "Київкомунмаш" ;
4. ВО "Каштан" ;
5. Завод "Буддеталь" тресту Південзахтрансбуд ;
6. Крест Київміськбуд № 3 ;
7. Київське будуправління № 603 ;
8. Автотранспортне підприємство № І3054 ;
9. Київський спецавтоцентр "ВАЗ-автотехобслуговування" ;
10. Районний відділ внутрішніх справ Ленінградського району ;
11. Районний відділ народної освіти " - " - " - " - " - " ;
12. Хлібокомбінат № І2 ;
13. Центральна районаа лікарня Ленінградського району ;
14. ВО "Спорт";

Від Жовтневого району м.Києва :

1. Мікрорайон № І ;
2. ВО реле і автоматики ;
3. ВО "Вода" ;
4. ВО "Київпромарматура" ;
5. Завод електромонтажних виробів ;
6. Авторемонтний завод № 6 ;
7. Автотранспортне підприємство № І3030 ;
8. ВО "Аналітприлад" ;
9. Київський інститут інженерів цивільної авіації ;
10. Київське вище загальновійськове училище ;
11. Завод будвиробів ;
12. Райгастронмторг Жовтневого району ;
13. Меблеве об'єднання ;
14. Будівельно-монтажне управління "Київпромзв"язокспецбуд"

Від редактора : деяким кандидатам в депутати /не всім, далеко не всім !/ вдалося надрукувати свої програми ще перед окремими зборами. Так, програму А.Г.Назарчука можна побачити у багатотиражці ВО "Електронмаш" /газета зветься "Електрон"/ від 10 лютого 1989 р.; програми В.О.Ізвекова, Л.Л.Никифорова, П.М.Таланчука - у багатотиражці КПІ "Київський політехнік" від 9.02.1989 р. Програми інших кандидатів в офіційній пресі надруковані не були. З тих програм, що є в моєму розпорядженні, я пропоную читачам найцікавішу, на мій погляд - програму Ю.В.Попова

Документ № 6. Програма і біографічна довідка
Кандидата в народні депутати Ю.В.Попова

Я хотів би, щоб мій дім був вікнами до всіх культур, і щоб кожна культура, мов протяг, продувала мій дім, але не валила мене ■ ніг.

Махатма Ганді.

1. Вся влада радам, тобто їх повна політична влада в державі ; реалізується доповненням в ст.2 Конституції : "Вся політична, економічна та суспільна влада належить тільки Радам народних депутатів".

2. Чітко визначити поняття інтернаціоналізму та межі його вживання ; для цього в ст.20 Конституції доповнити : "Інтернаціоналізм не може бути основою насильницьких дій, терору та війни".

3. Державність в УРСР одної української мови при необмеженому розвитку всіх інших національних культур ; ст.68 Конституції доповнити : "Єдиною державною мовою в УРСР являється українська мова", а ст.32 Конституції доповнити : "Громадянам УРСР гарантується необмежений розвиток всіх іншомовних культур".

4. Скасування всіх міністерств /окрім суто державних/ та відомств, створення замість них координаційних центрів за ініці-

ативою підприємств та на їх фінансування ; в статті 128 Конституції ввести перелік міністерств, в тому числі й Міністерства екології, а в ст.3 "Закону про кооперацію" - про координаційні центри.

5. Відміна номенклатури та її привілеїв ; право і безпартійним займати всі посади ; ст.6 Конституції доповнити : "Принцип партійної номенклатури діє тільки в КПРС".

6. Повний районний, міський, ~~республіканський~~, республіканський, державний госпрозрахунок ; ст.16 Конституції доповнити : "Основою економічних відносин в СРСР являється повний районний... державний госпрозрахунок".

7. На підприємствах вся влада - радам трудових колективів, тобто не трудовий колектив виконує волю адміністрації, а адміністрація - волю трудового колективу.

8. Вільнонаймана армія ; чітко визначити умови об'яви загальної військової повинн ості ; в ст.31 Конституції замість "...загальна військова повинність..." ввести "...вільнонаймана армія".

9. Повний контроль над збройними силами, КДБ та МВС з боку Верховної ради ; ввести в ст. 128 Конституції доповнення : "...в тому числі над ЗС, КДБ, МВС".

10. Право на створення любых спілок та союзів, додаток до ст. 51 Конституції.

11. Право на створення незалежної кооперативної преси та право на вільний доступ до любой інформації ; доповнити ст.50 Конституції : "Здійснення цих політичних свобод забезпечується правом на створення незалежної кооперативної преси."

12. Ратифікація Верховною Радою "Декларації прав людини" з внесенням відповідних змін у главу 7 Конституції, або прийняття Закону про права людини.

13. Перевага природних видів енергії перед атомними, економічне заохочування переходу підприємств на малоенергоспоживчі

технології ; реалізувати це постановою Верховної Ради з контролем з боку Міністерства екології.

14. Право кожного громадянина на контроль екологічного стану на кожному підприємстві ; ввести це в ст.67 Конституції.

Пункти програми не протирічать Конституції СРСР, а лише конкретизують її, роблять її більш дієвішою, і відповідають вимогам нашого часу.

Короткий коментар до програми :

Україна за географічним положенням, рельєфом, кліматичними умовами, кількістю населення не відрізняється від Франції. Але Франція - держава, яку знають всі, про Україну не знають навіть мешканці сусідньої Угорщини. Неможливо порівнювати рівень культури, добробуту, прав людини з такими ж в УРСР. Причини цього, на мій погляд, такі.

1. Наявність організованої корупції, адміністративної мафії в державних органах, яка не дає можливості розвитку ні культури, ні економіки, ні загалом суспільства. Особистий досвід : я - бувший старший науковий співробітник Київського НДІ отоларингології ; 12 років займався проблемами слуху, розробив електронний протез для глухих, який дає їм можливість чути ; з 1982 року не можу його впровадити, а в 1987 р. за творчу ініціативу, за критику явищ корупції в інституті був звільнений з грубими порушеннями закону. Спроба на протязі 1.5 року відновитись на роботі була безрезультатною. Закон не діє із-за існування групової поруки, мафії в Міністерстві охорони здоров'я УРСР, Міністерстві охорони здоров'я СРСР, міській партії, ЦК КПУ, прокуратурі Києва.

2. Жахливий стан культури, мови, що впливає негативно на всі суспільні процеси. Культура - це історико-інтелектуальний шар інформації, вироблений самою нацією і суто для своїх власних потреб. Ключем для користування культурою являється тільки своя

національна мова. Відсутність мовного ґрунґменту паралізує розвиток культури народу у всіх проявах людського буття - від держаних сфер до особистих взаємин людей. Населення УРСР становить 18 процентів населення СРСР, а літератури українською мовою видається всього 0.6 - 0.7 процента.

3. Грабунок республіки. Тільки один приклад : згідно з статистичним довідником /УСРР в цифрах в 1987 г. - К.: 1988 г./, в 1987 р. УРСР продала державі в розрахунку на одного жителя республіки і на один день : зерна - 2,39 кг, буряків - 2,39 кг, овочей - 0.4 кг, м'яса - 0.22 кг, молока - 1.27 л, цукру - 0.43 кг, риби - 0.06 кг, масла, сир, яйця і т.д. Чи може одна людина з'їсти це за один день ? Якщо тільки зерна на одну буханку хліба треба лише 0.5 кг ? І це те, що продали, а ще ж залишилось. Взаємин дали гроші - папірці, за які нема що купити. Це і є грабунок. А може, треба скоротити площі під зерновими і буряками в 4 - 5 разів, а звільнені землі засадити лісом, чи розвести болота - для покращення екологічної обстановки ? Бо на Україні розорано 56.2 відсотки території, в той час як в СРСР в середньому 10.2 відсотки, а в США - 15 відсотків. Крім того, при території всього 2.7 відсотка від території СРСР на Україні виробляється майже 1/3 всієї промислової продукції. То чи не значить це, що 1/3 всіх затрат на екологію в СРСР треба передавати Україні, а заодно і 1/3 всіх медичних затрат по СРСР ?

4. Приховане рабство. Наприклад, 25 січня 1989 р. в передачі "Стосується кожного" були наведені такі дані : на Горлівському швейному об'єднанні з кожного 1 крб. чистого прибутку комбінат має лише 13 коп., тобто 1/8 частину. А куди ж діваються 87 коп. ? Це значить, що робітник тільки 1 день з 8 працює на себе, або тільки 3 дні на місяць, інші 21 день - "на когось". Приймаючи до уваги ще й систему прописки в СРСР, можна зробити висновок : це - рабство ! При кріпосному праві селяни тільки

два дні на тиждень з семи працювали на пана /див.твори Квітки-Оснoв"яненка або "Пoшeхoнcкyю старину"/.

Пoпoв Юрій Вacил"ьoвич, 46 poків, poсіянин, із poбiтників, бeзпapтійний, кaндидaт біoлoгiчнux нaук, нaгoрoджeний знaкoм "Винaxiдник CРCР", керiвник нaукoвo-тeхнiчнoгo цeнтpу "Кoхлeap-нa iмплaнтaцiя".

Документ № 7.

Эмиль ЖОЛКОВСКИЙ

Отчет об окружном предвыборном собрании по Жовтневому территориальному округу № 466 на собрании ИКХХВ

Уважаемые товарищи !

Свое сообщение об окружном собрании по 466-му Жовтневому территориальному округу я построю следующим образом. Вначале приведу, так сказать, формальный отчет, а затем поделюсь некоторыми своими личными соображениями.

Окружное предвыборное собрание, о котором идет речь, происходило 11 февраля 1989 г. во дворце культуры объединения им. Королева с 10 до 24 часов. На собрании был 621 делегат с решающим голосом ; обсуждалось 10 кандидатов в депутаты. Еще один кандидат в кандидаты, тов.Гасанов Лев Гасанович, генеральный директор НИИ радиотехнических проблем, снял свою кандидатуру в пользу А.Г.Назарчука.

Наиболее нежелательной представлялась регистрация генеральных директоров. Здесь мы имели в виду, что эти товарищи представляют определенные ведомства, и трудно рассчитывать на их независимую позицию на съезде Советов. Действительно, было бы странно, если бы, например, директор ПО "Большевик", предприятия, "повинного" во многих экологических грехах, выступал бы главным поборником экологии. Очевидно, что как лучший результат нами рассматривалась регистрация кандидатов, выдвинутых нашим трудо-

вым коллективом — Ю.Н.Щербака, С.П.Ольштынского. Наконец, фигура ректора КПИ П.М.Таланчука рассматривалась как промежуточная, как своеобразный центр, т.е. выглядела предпочтительней генеральных директоров, но менее приемлемой, чем Щербак и Ольштынский. По отношению к Ю.В.Попову общей тактики решено было не вырабатывать.

Принимая во внимание то влияние, которое имеют генеральные директора среди руководства Жовтневого и Ленинградского районов, мы решили предотвратить избрание заранее заготовленного президиума, внося свои предложения. Предполагались и другие шаги в дискуссии по вопросам процедуры и регламента. В частности, наша делегация была категорически настроена добиваться тайного голосования по кандидатурам.

Сразу по прибытии на место собрания мы обнаружили, что в раздаваемых делегатам при регистрации проектах состава счетной и мандатной комиссий отсутствуют фамилии, выдвинутые нашим трудовым коллективом. В связи с этим был внесен протест в окружную избирательную комиссию, который был удовлетворен.

Грубой ошибкой нашей делегации было то, что накануне открытия собрания мы не потребовали от мандатной комиссии предъявить выписки из протоколов конференций или собраний трудовых коллективов, выдвинувших делегатов на окружное предвыборное собрание. Возможность такого выступления обсуждалась перед собранием, однако была нами отклонена из-за опасения настроить против себя зал. Надо сказать, что эти опасения были напрасными, поскольку изначально подавляющее большинство делегатов демонстрировало резко отрицательное отношение к тем, кто предпринимал попытки вносить свои предложения по регламенту. Причем эта реакция выходила, с моей точки зрения, за цивилизованные рамки. Выкрики типа "кляузники" или "провокаторы" сопровождали довольно мирные предложения делегатов, предлагавших, например, вместо счетной комиссии, составленной неизвестно кем и по какому принципу, избрать

просто по равному числу человек от каждого кандидата плюс несколько членов окружной избирательной комиссии. У меня создалось впечатление, что большинство зала было заранее проинструктировано и сориентировано против Ю.Н.Щербака и тех, кто поддерживает его кандидатуру. По крайней мере все мои соседи /мне пришлось сидеть в четырех местах в течение собрания/ по какой-то причине были абсолютно убеждены, что все, кто вступает в полемику с председателем по вопросам процедуры - это сторонники Щербака.

Негативное отношение к кандидатуре Ю.Н.Щербака со стороны некоторых руководящих работников нашего округа лично мне было очевидно с самого начала. На инструктивном совещании делегатов окружных собраний в Ленинградском райисполкоме председатель РИК т.Попенко дезинформировал аудиторию, указав, что агитация, проводимая трудовыми коллективами в поддержку Ю.Н.Щербака, незаконна до окружного предвыборного собрания. Выступивший представитель КМЗ им.Антонова т.Козулько зачитал разъяснение Центральной избирательной комиссии, где говорилось, что агитация считается законной с момента объявления выборов ; был также зачитан закон, недвусмысленно указывающий на это. Это, однако, не поколебало позиций т.Попенко. Подобный казус мог бы быть расценен как недоразумение, если бы многотиражки предприятий, возглавляемых выдвинутыми в кандидаты директорами, не вели соответствующую агитацию за своих генеральных директоров. Однако т.Попенко указывал на незаконность действий лишь сторонников Ю.Н.Щербака. Этот эпизод я вспомнил еще и потому, что на окружном предвыборном собрании он был снова поднят таким же образом в одном из выступлений, направленных на дискредитацию Ю.Н.Щербака.

В соответствии с принятой процедурой были сначала по алфавиту заслушаны кандидаты. Позволю высказать мою личную оценку этих выступлений. Выступления генеральных директоров тт.Балабуева, Никифорова, Извекова представляли с моей точки зрения само-

отчеты, изложенные ими программы содержали в основном общие места, лозунги, обещания построить в районах учреждения соцкультбыта, которые, впрочем, они обязаны строить и не будучи депутатами. Очень сильное впечатление на меня произвел т.А.Г.Назарчук. Он продемонстрировал широту взглядов, современное понимание многих проблем перестройки. Общедемократическая часть его платформы отвечала самым высоким требованиям. Неплохое впечатление произвел т.Бугайко. Как всегда ярко выступил т.Щербак. Мастерски построил свое предвыборное выступление И.М.Таланчук. Его речь учитывала характер контингента, присутствующего в зале, была достаточно демократична и конкретна, но вместе с тем не касалась болевых дискуссионных моментов. Выступление Таланчука было остроумным, вызвало оживление в зале, а сам докладчик завоевал симпатии большинства присутствующих. Мне кажется, что правильное построение предвыборной речи было одной из причин окончательного успеха Петра Михайловича. Очень интересным было выступление т. Попова. Его программа отличается демократической направленностью, говорит о широте его взглядов, понимании принципов демократии, смелости и ораторском мастерстве докладчика.

Второй этап собрания представляли ответы на вопросы, задававшиеся из зала. Кандидаты отвечали на них в порядке алфавита. В основном, наиболее жесткие вопросы были предсказуемы и соответственно кандидаты были к ним явно готовы и отвечали хорошо. Исключением здесь являются ответы т.Никифорова, связанные с его деятельностью как депутата в годы застоя. Они прозвучали неубедительно и свелись по существу опять же к строительству объектов соцкультбыта.

Особо хочу остановиться на вопросах, задававшихся Ю.Щербаку. Многие из них носили откровенно провокационный характер. Например: "Почему вы положили гонорар за книгу о Чернобыле в швейцарский банк?", и т.д. Юрий Николаевич с присущим ему блеском отвечал

на эти вопросы и разоблачал содержащуюся в них клевету, завоевав симпатии многих сидящих в зале. Тут же с балкона, где находились гости, один из гостей, не пожелавший представиться, заявил, что эти вопросы Щербак сам инспирировал, чтобы завоевать зал.

Третий этап включал выступления в поддержку кандидатов. С моей точки зрения ярче всех выступил С.С.Духин в поддержку Щербака. Остальные выступления показались менее интересными.

После этого поступило предложение подвести черту и прекратить обсуждение, несмотря на наличие желающих выступить.

Далее началась дискуссия о способе голосования. Она продолжалась около двух часов. Дело в том, что организаторы предложили помимо тайного и открытого /мандатами/ голосования еще один не предусмотренный законом способ, основанный на использовании фишек. Каждому делегату при регистрации был выдан набор фишек, по три фишки разного цвета /за, против, воздержался/ на каждого кандидата. По идее избирательной комиссии при голосовании эти фишки каждый делегат должен был передавать по рядам счетчикам, те - страшим счетчикам, и т.д. Очевидно, что такой способ оставлял широкий простор для фальсификации, тем более что нерозданные фишки поначалу не были предъявлены по запросу независимых делегатов, а появились после повторных запросов через два часа. У меня создалось впечатление, что большинство делегатов было заранее подготовлено поддержать такую процедуру /голосования. Мне довелось быть членом счетной комиссии и на первое же мое заявление о том, что предлагаемый способ не предусмотрен законом, последовала возмущенная и очень эмоциональная реакция некоторых членов комиссии и даже призывы немедленно вывести меня из ее состава.

Дискуссия о способе голосования разрешилась в пользу тайного голосования после обращения к залу кандидатов в депутаты с соответствующим призывом. Здесь умелый тактический ход пред-

принял кандидат Ю.В. Попов. Он обошел всех кандидатов и предложил им обратиться к залу с просьбой избрать тайное голосование. Те кандидаты, которые были заинтересованы не допустить тайного голосования, оказались в неловком положении и дали свое согласие. К моменту обращения кандидатов обстановка дошла до предельного накала, уже состоялось голосование, подавляющим большинством отдавшее предпочтение фишкам. Однако это решение оспаривалось независимыми делегатами, поскольку был нарушен порядок постановки предложений на голосование. После повторной просьбы кандидатов голосовать тайно кризис был разряжен, поскольку многие делегаты, представлявшие аппарат, восприняли обращение как пожелание своего руководства и соответственно проголосовали.

Бурю возмущения вызвало совершенно естественной с моей точки зрения предложение делегата от Института проблем материаловедения О.В. Пшеничной – продемонстрировать залу, что ящики для тайного голосования пусты, опечатать их на сцене и все дальнейшие процедуры проводить также на сцене. Я высказал одобрение этого предложения, в результате чего подвергся всеобщей обструкции и даже прямым оскорблениям.

Результаты тайного голосования были таковы :

	За	Против
Балабуев	181	440
Бугайко	139	482
Извеков	343	273
Назарчук	254	367
Никифоров	203	418
Ольштынский	36	580
Попов	116	505
Таланчук	380	240
Фирстов	27	592
Шербак	262	359

и, таким образом, лишь один из кандидатов - П.М.Таланчук - набрал более половины голосов. На втором месте оказался директор ПО "Большевик" Извеков ; по-видимому, в результате открытого голосования победил бы он. Юрий Щербак оказался на третьем месте.

Решение собрания о внесении в бюллетень кандидатуры П.М.Таланчука было принято голосованием по предложению президиума. После этого без голосования, "закрывающего" собрание, председательствующий объявил о его завершении. Здесь, по-видимому, следовало протестовать, однако общее разочарование и усталость снижали активность. Напомню, что это было за несколько минут до полуночи, после четырнадцати часов работы.

Від редактора : на окружних зборах в 466 окрузі обговорення кандидатур, як такого, не було, - були тільки виступи осіб, що характеризували кандидатів. Прецінь до обговорення готувалися ; з якою збросю йшли делегати ІКХХВ на окружні збори, показує наступний проект виступу, який, на жаль, не вдалося здійснити.

Документ № 8.

Алексей Листовничий

Проект речи на окружном предвыборном собрании
по 466 избирательному округу.

Я хочу остановиться не на экологических аспектах программы С.П.Ольштынского, а на анализе конкретных законодательных инициатив из этой программы. На законодательных инициативах, а не на обещаниях облагодетельствовать своих избирателей, вроде Деда Мороза, объектами соцкультбыта : 200 тысяч человек не облагодетельствуешь !

Да и вообще, почему мы должны нуждаться в благодеяниях ? Почему почти во всех странах мира продавец гоняется за покупателем, а мы должны брать мыло в километровых очередях, а сахар получать по талонам ? И оно так и будет, более того, будет еще

хуже, хотя, казалось бы, хуже уже некуда. До тех пор, пока депутаты будут заниматься починкой крыш или строительством объектов соцкультбыта вместо того, чтобы бороться за проведение в жизнь реформ, которые не только назрели, но и успели уже десять раз перезреть.

Общественно-политическая работа в массах времен застоя была на деле активной и действенной пропагандой тезиса : самое главное - не лезть в политику. Этот тезис сидит в каждом из нас, быть может, уже в наших генах. До тех пор, пока мы будем продолжать по инерции презирать политику, людей, интересующихся политикой, до тех пор, пока мы будем бравировать "здоровым" недоверием как к противникам, так и к сторонникам перестройки, - до тех пор наша страна будет занимать почетные последние места по детской смертности в ряду африканских стран.

Возможна и такая точка зрения : генеральные директора обещают хоть что-то конкретное, хоть какой-то толк будет от депутата. Но кто осмелится сказать, что не будет пользы от активного участия депутата в политической борьбе на съезде - то есть от того, что является прямой обязанностью депутата высшего законодательного органа власти нашей страны. Ведь бу дущие депутаты съезда не желают краха перестройке, не могут желать, чтобы "мирный атом"шелкал в щитовидной железе наших детей. Но для того, чтобы эти желания воплотились в давно назревшие политические реформы, на съезде должны присутствовать люди, которые сумеют выступить первыми, которые обладают ораторским даром и сумеют отстоять свою точку зрения, которые не поддадутся административному нажиму. Наши глубокоуважаемые генеральные директора уже в силу своего более высокого положения более зависимы, более уязвимы.

Политическая работа - это прежде всего работа, ей нужно посвятить всего себя без остатка, ей можно посвятить жизнь - и все будет мало. Нельзя выделять депутатским обязанностям по 20 минут

в день ! Не все из наших кандидатов обладают достаточным досугом.

Товарищи ! Я не призываю отвергнуть кого-либо из депутатов. Я призываю дать возможность всем депутатам, в том числе и С.П. Олыштынскому, принять участие в предвыборной борьбе. Это слишком серьезный и важный вопрос, чтобы мы имели право испугаться пере-голосовок, которыми нас здесь активно пугают. Пусть решат избиратели ! Их выбор будет наилучшим !

Документ № 9. Скарга на рішення окружних передвиборних зборів по 466 округу.

Голові окружної виборчої комісії
Жовтневого територіального ви-
борчого округу № 466 Л.А.Козлову.

Копія : Центральній виборчій комісії

11 лютого 1989 р. відбулися окружні передвиборні збори Жовтневого територіального виборчого округу № 466. Більшістю голосів делегатів зборів /473 з 629 голосувавших/ було ухвалено представити до реєстрації трьох кандидатів у депутати. За результатами таємного голосування найбільшу кількість голосів "за" одержали кандидати П.М.Таланчук /380 голосів/, В.О.Ізвеков /278 голосів/, Ю.М.Щербак /262 голоси/ при загальній кількості учасників таємного голосування 621. Протокол таємного голосування був затверджений зборами. Після цього голова зборів вніс пропозицію представити до реєстрації кандидата в депутати П.М.Таланчука. Ця пропозиція була затверджена зборами. Пропозиції представити до реєстрації ще двох кандидатів головою зборів не були внесені, що є порушенням попереднього рішення зборів представити до реєстрації трьох кандидатів. Просимо окружну виборчу комісію зареєструвати трьох кандидатів в депутати : П.М.Таланчука, В.О.Ізвекова, Ю.М.Щербака.

14 лютого 1989 р. Делегати зборів : О.В.Ішенична, Е.К.Жол-

КОВСЬКИЙ, Е.В.Галінкер, О.В.Листовничий, Л.І.Глоба, О.Л.Алексеев,
Г.В.Лантух.

Документ № 10. Відповідь окружної виборчої комісії 466 округу на скаргу.

т.Пшеничной О.В. и др.

Окружная избирательная комиссия Жовтневого территориального избирательного округа № 466 по выборам народных депутатов СССР на своем заседании рассмотрела Ваше заявление и по существу изложенных вопросов сообщает :

1. Окружное предвыборное собрание Жовтневого территориального избирательного округа № 466, состоявшееся 11.02.1989 г., проведено в соответствии с Законом СССР "О выборах народных депутатов СССР".

2. На окружном предвыборном собрании /при тайном голосовании/ более половины голосов получил только один кандидат в депутаты СССР - т.Таланчук П.М.

3. Решение о представлении к регистрации одного кандидата в депутаты СССР - т.Таланчука П.М. /в соответствии с протоколом счетной комиссии/ было принято абсолютным большинством голосов /при одном голосе - против/.

Председатель окружной
избирательной комиссии

А.Козлов

Від редактора : відписка окружної комісії складена настільки байдуже, що навіть ім'я голови комісії Леоніда Козлова перекручене - він став "А.Козловим".

Частина 3. Історія демократії в окрузі № 33.

Документ № 11.

Микола ЖАРКИХ

Враження від окружних передвиборних зборів по

Київському міському національно-територіальному виборчому округу № 33.

Ці враження дуже сумні. Я думаю, що навіть вигнання київського князя Ізяслава Ярославича у 1067 році було організовано краще ніж ці збори. Дуже шкода, що комісія 33 округу не врахувала досвід первісного етапу київської демократії.

Збори розпочалися о 10 годині 11 лютого 1989 р. у залі Київської міськради /вул.Хрещатик, 36/ Вже на далеких підходах делегатів зустрічали пильні молоді люди, які уважно вивчали паспорти й запрошення. Спочатку в мене перевірили ці документи перед турнікетом входу. Вдруге в мене їх перевірили відразу після турнікету, - мабуть, їм було цікаво, чи не загубив я паспорта в турнікеті. Виявилось, що не загубив. Роздягнувшись, я підійшов до сходів, що ведуть на другий поверх до залу засідань. Там у мене перевірили документи втретє - мабуть, їм було цікаво, чи не залишив я їх у гардеробі. Виявилось, що не залишив. Піднявшись на другий поверх, я підійшов до столу реєстрації делегатів від Ленінградського району. За столом сидів вже знайомий мені член окружної комісії - А.Г.Коваль і ще один не знайомий мені чоловік. Перед ними на столі лежали понумеровані мандати, які вони обмінювали на запрошення. Тоді я здивувався, чому в реєстраторів немає списку делегатів зборів, чому ми, делегати, ніде не розписуємось, що ми прийшли.

З цими списками делегатів вийшов цілий казус. Річ у тім, що окружна виборча комісія списку перед зборами не мала і фактично не знала, хто є делегатами зборів. Більше того - навіть після зборів, 13 лютого 1989 р., окружна комісія не спромоглася виготовити ці списки. 13 лютого делегати зборів В.Каренгін, М.Притула та Є.Харін звернулися до окружної комісії з проханням дати їм ці списки для ознайомлення. Списків їм не дали, сказали - пишіть заяву. Заяву вони написали, але списків все одно не дали - секретар комісії Мар'яна Іванівна Басенко відповіла,

що цю заяву мусить розглянути окружна комісія, і якщо буде позитивне рішення, то будуть вам списки, а взагалі ці списки є по райвиконкомах. А чому, питається, вони по райвиконкомах? Хіба райвиконкоми несуть відповідальність за дотримання "Закону про вибори"? Так, здається, ніхто тих списків і не бачив, - спочатку їх в окружній комісії не було, тому вона не хотіла їх показувати, а потім за них забули. А інформація там була вельми цікава. Наприклад, хто обрав делегатом на окружні збори директора ІКХВ Владислава Володимировича Гончарука? Трудовий колектив його не обирав, - як він мандат для голосування одержав? Як потрапили на збори у повному складі цілі райкоми КПРС, райвиконкоми?

Щоб не повертатись до списків, скажу відразу, що ніякої мандатної комісії на зборах утворено не було, і навіть мови про таку комісію не заходило. Знову ж бачимо явний крок назад у порівнянні з 1067 роком, - бо тоді, в II столітті, списки робилися. Коли через чотири роки після свого вигнання князь Ізяслав зумів повернутися до Києва, то він знайшов і покарав сімдесят призвідців свого вигнання, - отже списки цих діячів були.

Ну от, одержав я мандат, а списку кандидатів, висунутих по даному округу, мені не дали. А в цьому списку - також цікава інформація. Наприклад, які саме тридцять колективів висунули кандидатом у депутати першого секретаря міському КПУ Костянтина Івановича Масика? Кажуть, що серед них - шість райкомів, але "чи правда так було, чи, може, хтось збрехав..."? Не було також списку колективів, які не висували кандидатів, але обрали делегатів на окружні збори. Таким колективів було 112, від кожного делегувалось по три особи. Списку цих колективів ніхто не бачив, і коли злі язики казали, що від кожного підприємства приходили директор, секретар парткому та голова ради трудового колективу, я не можу ані підтвердити, ані заперечити.

Із своїм зеленим мандатом йду я до зали засідань, і біля входу в мене перевіряють документи учетверте. Але в тій варті хлопці стояли – справжні професіонали, хоч і в цивільному, запам'ятовували всіх з першого разу, і коли ми потім у перервах виходили з залу і знов до нього заходили, то вони вже документів не питали, а тільки очима показували : "Проходьте, ми знаємо, що ви свої". Сідаю я поруч із своїми колегами ; прямо переді мною сидить композитор Олександр Іванович Білаш, а через ряд попереду – перший секретар Залізничного райкому Михайло Олексієвич Горovenko. Починаються збори. Голова окружної виборчої комісії І.О.Чуб оголошує список висунутих кандидатів : три колективи висунули М.М.Амосова, але він зняв свою кандидатуру по даному округу /М.М.Амосов був зареєстрований і обраний по Ленінському територіальному округу № 464/; п'ять колективів та одні збори за місцем проживання висунули поета І.Ф.Драча ; один колектив висунув директора тресту "Київміськбуд-І" Г.Д.Малишевського. 30 колективів – К.І.Масика /"Оце справжній кандидат" – вигукує хтось в залі/, 2 колективи – С.П.Ольштинського, по одному висунуванню мають А.В.Скороход та А.А.Стогній /Скороход зняв свою кандидатуру перед зборами, Стогній на зборах зняв свою кандидатуру на користь К.І.Масика/. Шість колективів висунули Ю.М.Щербака. Пропонується президія у складі 7 чоловік ; хтось пропонує інший склад, перше голосування – і тут виявляється, що 4/5 зала підтримують пропозицію, що надійшла від начальства. Надалі всі спроби відхилитись від сценарію, заздалегідь виробленого "десь там", уривались такою самою більшістю при голосуванні. Тільки 110 осіб голосувало проти припинення обговорення кандидатур, приблизно стільки ж – за таємне голосування. І так при кожному голосуванні.

Першим зі своєю програмою виступив І.Ф.Драч. Під час його виступу були спроби обструкції – не так, щоб дуже сильні /організатори їх орієнтувались на норми демократизму лютого 1989 р.,

за якими шум в залі під час засідання не заохочувався/, але були, оскільки "стихійні" почуття широких верств номенклатурних працівників, що були делегатами зборів, не могли бути "стриманими" і знаходили собі відповідний "стихійний" вихід. Розумними були виступи Малишевського та Стогнія, трохи блідіше, ніж я сподівався, виступив С.П.Ольштинський. Ю.М.Щербак на зборах не був - він був на окружних зборах по 466 округу, що проходили в той же день. Звичайно всі уважно прослухали виступ К.І.Масика. Під час відповідей на питання було запропоновано кожному з кандидатів відповісти на три постійних питання :

1. Який перший законопроект ви б висунули ?
2. Яким буде ваш перший депутатський запит ?
3. Як ви оцінюєте стан перебудови на Україні ?

Відповіді Драча у мене чомусь не занотовані, я їх не пам'ятаю. Малишевський : 1. Різке скорочення кількості міністерств, децентралізація керівництва економікою. 2. Запит буде адресований Мінхімпрому з приводу отруєння навколишнього середовища заводами цього міністерства. 3. Перебудова на Україні відстає, але це залежить від нас, зокрема, від рішення сьогоднішніх зборів.

Масик : 1. Закон про Ради. 2. Запит буде адресований Мінатоменерго. 3. Перебудова на Україні йде складно, неоднозначно.

Ольштинський : 1. Закон про екологічну експертизу п'ятирічних планів. 2. Запит - заступникові голови Ради Міністрів СРСР Б.Є.Щербині з приводу дозволу на пуск Кримської АЕС. 3. За станом перебудови знизу Україна - на третьому місці після РРФСР та Литви.

Стогній : 1. Закон про територіальний госпрозрахунок. 2. Гласність у визнанні помилок /не те щоб зовсім це була тема запити, але відповідь була така/. 3. Стан перебудови на Україні незадовільний.

Далі почалися виступи. Олександр Іванович Білаш, розпізна-

вши в нас "неформалів", обертається і каже : "А я все одно буду говорити за Масика. От ви собі як знаєте, а я за нього слово скажу". І сказав. Правди ніде діти – серед всіх алілуйщиків, що вихваляли К.І.Масика /а їх було всього вісім/, виступ О.І.Білаша був єдиним, де пролунали якісь людяні, переконливі нотки. Як свідчення громадянської мужності К.І.Масика промовець відзначив, що Костянтин Іванович не завжди погоджується з начальством і навіть один раз заперечував Щербицькому. Я думаю, якби що тому прибічники Масика підхопили і розвинули, то Костянтин Іванович був би обраний народним депутатом. Зовсім сукняним язиком вихваляв Масика віце-президент АН УРСР В.П.Кухар, а М.О.Горовенко не так хвалив Масика, як викривав Драча, виступивши з різкими нападками на проект програми Народного руху України за перебудову /це було тим прикріше слухати, що проект на момент зборів ще не був надрукований – він з'явився тільки через п'ять днів, 16 лютого, а його вже заходились засуджувати/. Єдиній жінці з виступаючих – співробітниці Інституту літератури АН УРСР Н.Р.Мазепі – голова зборів не дав закінчити виступ /"регламент ! регламент!"/, оскільки вона захищала І.Ф.Драча. Своєрідну позицію зайняв інший представник Інституту літератури М.К.Наєнко. Він закликав делегатів зборів представити до реєстрації І.Ф.Драча та К.І.Масика, оскільки вони – комуністи. Я думаю, що було б не зле, якби так вийшло – було б ясно, хто уособлює Комуністичну партію в очах киян. Але номенклатурній більшості зборів ця порада здалася лукавою /та вона такою і була/, і її зрештою відхилили.

Перейшли до обговорення порядку голосування. Троє з делегатів вносять і обстоюють пропозицію голосувати таємно, голова зборів пропонує голосувати відкрито. Аргументів він не пропонує, але голосування виграє – ті, хто прийшов підтримувати першого секретаря міському, бажають голосувати відкрито, щоб начальство бачило їхню гарну поведінку. Перед початком голосування член-ко-

респондент АН СРСР А.А.Стогній заявляє : "Я бачу, що моя програма повністю входить як ~~складова~~ частина у програму т.К.І.Масика, тому я знімаю свою кандидатуру і прошу всіх, хто хотів голосувати за мене, віддати голоси К.І.Масику" . Я трохи здивувався - як то може бути, щоб програма Стогнія, котрий говорив про необхідність застосування системного аналізу при розробці проектів розвитку держави, може входити до програми Масика, котрий, можливо, й не знає, що то за системний аналіз /принаймні слова такого в його програмі не було/, - але, зрештою, чого на сім світі не буває...

Отже, голосування. За І.Ф.Драча подано 180 голосів, проти - 612, ще 34 утрималося /і це при тому, що в залі перед початком голосування було 604 делегати ; О.І.Білаш в одній з перерв пішов і на голосування не повернувся - утримався повністю/. Оголосивши такі результати, голова зборів відчув, що тут щось не так, перепитує у рахівної комісії, оголошує : "То була помилка, проти - 512 голосів". Але хвилювався він так сильно, що не помітив, що тут сума голосів завелика. Тільки на третій раз рахівна комісія визначила правдоподібну суму голосів й оголосила, що проти - 373 голоси. За Малишевського - 76 голосів, проти - 322, утрималося - 95. "Пробачте, товариство, знов помилка : за Малишевського подано 167 голосів. То калькулятор, на якому додаються голоси, щось збоїв, і от вийшла помилка". Ну, зрозуміло, якщо нас опукують, то винен в цьому найчастіше калькулятор, або терези, або в крайньому разі стрілочник... Після таких помилок вирішили провести переголосування по І.Ф.Драчу. За - 178, проти - 377, утрималося - 27. От бачите, зовсім непогано ми на третій раз підігнали, можна було й не переголосовувати... Далі К.І.Масик : за - 497, проти - 68, утрималося - 21. Я сиджу, піднімаю мандат за Масика. Обертається до мене Горovenko і питає : "А чому ви за нього голосуєте, ви ж проти нього виступали ?" Я : "Так я ж закликав заре-

еструвати всіх, тому голосую за всіх кандидатів". Так поговорили. Ольштинський : за - 158, проти - 321, утрималося - 97. Щербак : за - 163, проти - 343, утрималося - 73. Таким чином, Драч, котрий висидів на зборах вісім годин, відповідав на провокаційні питання, вислуховував ледве що не лайку на свою адресу, завоював на 15 голосів більше, ніж Щербак, якого на зборах взагалі не було. Чи не ясно звідси, що результати голосування майже не залежали від особистих зусиль кандидатів і були визначені заздалегідь, при формуванні складу учасників зборів ? Ті, хто прийшов підтримувати Драча, - майже всі виступали за реєстрацію всіх кандидатів і їх не треба було окремо переконувати зареєструвати Малишевського чи Щербака. А ті, хто прийшов підтримувати Масика - вони голосували тільки за Масика і проти всіх інших, і їх також не можна було переконати. То чи варто було сидіти вісім годин ?

Документ № 12

Александр КАЛЬЧЕНКО

Выступление на окружном предвыборном
собрании в округе № 33

Уважаемые товарищи !

Наш коллектив выдвинул кандидатом в народные депутаты Ю.Н.Щербака. Но мы имеем наказ от коллектива предложить всем участникам сегодняшнего собрания включить в бюллетень для голосования всех кандидатов, кто достоин, хочет и может представлять наши интересы в высшем органе власти нашей страны. Не будем брать на себя роль, принадлежащую двум миллионам киевлян - пусть свое слово скажет народ.

Мне стыдно за наших коллег из Московского окружного собрания, которые вывели из списка кандидатов в депутаты известного не только в Киеве ученого, борца за оздоровление окружающей среды проф.Д.М.Гродзинского.

Нам поручено передать вам также предложение дать возмож-

ность выступить на этом собрании всем желающим, а процедуру голосования сделать тайной.

Теперь о кандидатуре Ю.Н.Щербака.

Все, кто читал его книги и последнюю из них - о Чернобыле, кто смотрел фильм "Микрофон", знает его как человека большого гражданского и личного мужества, который знает о Чернобыльской трагедии не понаслышке, а благодаря личному участию во всем том, о чем он пишет. Из его книги можно ясно понять, что Чернобыльская катастрофа - это закономерный результат той преступной безответственности и безнравственности, которую несет в себе господствующая у нас административно-командная система хозяйствования и управления.

Мы знаем, что Ю.Н.Щербак избран председателем ассоциации "Зелений світ", борющейся за экологическую чистоту нашей природы. Мы знаем, что Ю.Н.Щербак - настоящий политический боец, он борется не только за чистоту воздуха, которым мы дышим, но и за демократические свободы, без которых трудно дышать. Мы верим Ю.Н.Щербаку и надеемся на него.

Мы приветствуем зарождающееся Народное Движение Украины за перестройку и настаиваем на скорейшем опубликовании проекта Программы и других документов, подготовленных группой из СПУ. Мы считаем это движение одним из гарантов необратимости перестройки.

Коллектив нашего института /ядерных исследований АН УССР. - Ред./ выступает за рассекречивание радиационной обстановки на Украине, за обнародование карт радиационного загрязнения всех территорий и предлагает кандидатам включить эти требования в свои программы.

Для лучшего знакомства избирателей со своими кандидатами мы предлагаем всем им выступить по республиканскому телевидению в совместной встрече-диспуте.

В заключение еще раз призываю включить всех кандидатов в

список для голосования всеми избирателями, не будем решать за всех киевлян. Мы можем ошибиться, народ - не ошибется !

Документ № 13

Андрей ЯРОЩУК

Выступление на окружном предвыборном
собрании в округе № 33

По-видимому, нам придется сегодня осуществить основной выбор за два миллиона избирателей. Когда речь идет о больших количествах людей, проявляются объективные тенденции. Нас здесь всего 600 человек. Как же быть ? Можно было бы вообще не брать на себя смелости решать за два миллиона человек и проголосовать за включение в бюллетень всех кандидатов. Собственно говоря, в этом состоит одно из моих предложений. Тем не менее следует признать, что этот вариант чреват серьезными организационными трудностями и в рамках действующего законодательства может вылиться в бесконечные переголосовки.

Таким образом, можно попытаться сделать выбор сегодня, однако при этом, чтобы не поставить избирателей перед необходимостью выбирать между кандидатами, ни один из которых их не устраивает, мы должны постараться сознательно принять во внимание объективные тенденции в сегодняшнем развитии нашего общества. К тому же, честно говоря, у нас в данной конкретной ситуации и не найдется других надежных критериев отбора кандидатур. Гарантами личных качеств кандидатов выступают выдвинувшие их организации и у нас нет оснований им не доверять. Что касается программ, то все они в общих чертах соответствуют духу перестройки. Важные детали, конечно, отличаются, однако у нас просто нет времени анализировать эти детали.

Итак, остаются объективные критерии. В чем состоит объективная тенденция нашего времени ? В восстановлении народовлас-

тия. Если народовластие нужно восстанавливать, значит, в настоящее время оно является неполным. Кому же принадлежит часть власти, не принадлежащая народу? Ответ известен - партийному аппарату и ведомствам. Не имеет смысла сегодня облекать высокими полномочиями народного депутата СССР представителя ведомства или партийного аппарата. Ведь и без того в их руках сосредоточена подчас /как показывает ~~наш~~ наш печальный опыт, слишком большая власть. А ведь даже самому честному, принципиальному и волевому человеку нередко очень трудно бороться с объективными обстоятельствами жизни, тянущими его как магнит к интересам собственного ведомства. Успех деятельности можно гарантировать, только если объективные факторы и субъективные настроения действуют в одном направлении. Если же такого совпадения нет, начинается пробуксовка перестроечных процессов, которую мы часто видим в случаях, когда делаются попытки перестроить работу ведомств и партийного аппарата их собственными руками и вопреки их объективным интересам.

Итак, я призываю вас отдать свои голоса представителям тех социальных слоев, которым так не хватает сегодня реальных возможностей вносить свой весомый вклад в дело перестройки. Одним из таких представителей является С.П. Олыштынский - честный и компетентный ученый-эколог, классный специалист и, что немаловажно - человек, живущий рядом с нами, изнутри знающий наши проблемы и не имеющий никаких номенклатурных привилегий.

Конечно, мое предложение по конкретной кандидатуре не лишено субъективности. Кому-то может показаться достойнее другой кандидат. И я не призываю вас обязательно голосовать за Олыштынского. Призываю только каждого ~~взвесить~~ взвесить для себя те обстоятельства, о которых я говорил. И тогда, возможно, из наших отчасти субъективных точек зрения в результате голосования сложится объективная истина.

Виступ на окружних передвиборних
зборах в окрузі № 33

Шановне товариство !

Перш за все я хотів би зупинитись на платформі т.К.І.Масика. Вважаю природним, що позиція керівника провідної партійної організації України викликає таку пильну увагу. Природно, що в умовах перебудови вимоги до людини, яка вже має величезну владу, в десятки й сотні разів вищі, ніж до інших.

В зв'язку з платформою т.Масика у мене є три сюжети.

Перший – національно-російська двомовність і державність української мови. Двомовність не є винаходом перебудовної доби. Денаціоналізація й русифікація проводилася бюрократами всіх рангів з початку 30-х років під прикриттям різних гасел маскувального характеру. Останнім з цих маскувальних засобів, що особливо широко використовувався останні 15 років, є гасло національно-російської двомовності. Реалізація цієї настанови призвела до того, що сьогодні, в день наших зборів, тут, у Києві, відбувається установчий з'їзд товариства шанувальників української мови. Як це оцінити ?

Доборолась Україна

До самого краю, –

Гірше ляха рідні діти

Її розпинають.

Як росіянин, я мушу підкреслити, що концепція національно-російської двомовності надзвичайно шкідлива і для самого російського народу, а не тільки для "націоналістів" у лапках. Перебудову у національному питанні вимагає боротьби з практикою денаціоналізації, а не продовження цієї практики під прапором двомовності. А в програмі т.Масика стоїть і державність мови, і двомовність. Ці поняття на державному рівні – несумісні.

Другий сюжет – про гласність. Не зроблю ніякого відкриття,

сказавши, що норми на гранично допустиму концентрацію гласності в різних районах Союзу різні, і на Україні рівень гласності - один з найнижчих. Тільки з московських газет ми довідуємось, що в Києві є журналісти, які не втратили здоровий глузд. У київських виданнях ті ж самі журналісти друкують майже те саме, що друкувалося у найзастійніші роки. Юрій Щербак, друкуючи свою повість про Чорнобиль у "Вітчизні" прямо написав, що спершу подав її до "Юності" тому що боявся київської цензури. Партійне керівництво цією цензурою здійснює т.Масик. Яких же законів про гласність можна чекати від депутата т.Масика ? Та тільки таких, що небо з макове зернятко видасться.

Третій сюжет - атомна енергетика. Т.Масик у своєму виступі сказав, що він проти будівництва 5 та 6 блоків Чорнобильської АЕС, але він нічого не сказав про те, чи буде він добиватись закриття Чорнобильської АЕС. /Голоса з місць : "Він сказав. Треба слухати"/ А між тим три її реактори діють і можуть вибухнути у будь-який момент. Газета "Прапор комунізму" пише, що т.Масик одержав 18 бер і тому в нього до атомної енергетики ставлення складне. А я, просидівши в Києві з квітня до середини серпня 1986 р., - я не знаю, скільки я одержав берів /голос із залу : "Та, мабуть, трохи менше"/, - бо рівень київської гласності не дозволяє нам того знати, - і тому в мене ставлення до АЕС просте : атомну енергетику - геть з України ! під суд організаторів атомного геноциду ! /оплески/

Оцінюючи програму т.Масика в цілому, я мушу сказати, що він спізнився її виголосити десь на 5 - 10 років. На минулих чи позаминулих виборах вона прозвучала б дуже перебудовно, а сьогодні вона скоріше скидається на застійну.

Звичайно, у мене особисто є зауваження по всіх платформах і жодна з них не задовольняє мене повністю. Особисто мені більше всього подобається програма Ольштинського. На жаль, з питань, йому заданих, видно, що не всі делегати зрозуміли, що Ольштинський - один з тих професіоналів, що завжди виступали проти АЕС. Не знаю, чи зрозуміли це з його відповідей, але я хочу ще раз підкреслити, що

він завжди протидіяв відомчій агресії на Україні, а коли його не слухали, то хіба ж він в тому винен? Касандру теж не слухали. Тому на виборах 26 березня я хотів би голосувати за Ольштинського. Але це не значить, що в інших кандидатів бракує конструктивних пропозицій. Я т. Масика покритикував, але 30 зборів, що його висунули, - вони теж думали й зважували. Нас тут в залі 600, а виборців в окрузі більше мільйона. Тому наш моральний обов'язок - залишити цим людям можливість обирати з найширшого спектру платформ. Тільки голосування 26 березня демократично покаже, хто миліший киянам. Тому я закликаю делегатів зборів рекомендувати до реєстрації всіх кандидатів, нікого не викреслюючи з бюлетенів для таємного голосування. Закон дає нам на це право. Дякую за увагу. /оплески/.

Документ № 15. Скарга на рішення оркужних передвиборних зборів по округу № 33.

Окружній виборчій комісії Київського міського національно-територіального виборчого округу № 33

Копія : Центральній виборчій комісії

Копія : газеті "Известия народных депутатов СССР"

11 лютого 1989 р. на окружних передвиборних зборах по Київському міському національно-територіальному виборчому округу № 33 було допущене порушення "Закону СРСР про вибори народних депутатів СРСР" і серйозні порушення процедури ведення зборів.

І. Під час обговорення кандидатів у депутати після виступів 15 делегатів дискусія була припинена не зглядаючись на те, що президія на той момент мала письмові заяви ще від 16 делегатів з проханням надати їм слово. При обговоренні пропозиції закрити дебати ці делегати усно підтвердили своє бажання виступити, але дискусія була закрита. Внаслідок цього делегати Є.Ф.Кислюк /завод "Арсенал"/, Є.П.Кадкін /Інститут ядерних досліджень АН УРСР/, В.І.Дмитренко /Київметробуд/, т.Познанський, О.М.Косяков /лікарня Печерського

району/, Т.З.Сотскова /Інститут колоїдної хімії та хімії води АН УРСР/, В.Авраменко /Інститут електродинаміки АН УРСР/, В.А.Тихий /Інститут ядерних досліджень АН УРСР/, В.Т.Куєвда /Інститут літератури АН УРСР/, П.І.Ролод /Інститут теоретичної фізики АН УРСР/, В.Г.Каренгін /НДІ мікроприладів/, В.Д.Бичко /вчитель/, Л.Дудиківський /Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР/, Н.Й.Лозицька /Київський університет/, І.І.Моргун /завод ім.Лепсе/, В.Бондаренко /Ленінський райвиконком/ були позбавлені свого законного права обговорювати кандидатів і вносити пропозиції щодо них /ст.38 "Закону про вибори"/.

Пропозиція про припинення дискусії була поставлена головою зборів С.І.Дорогунцовим на голосування, при якому за дану пропозицію було подано 411 голосів, проти - 111, утрималося - 9. Це голосування є грубим порушенням "Закону про вибори", оскільки процедурні питання, вирішені в "Законі", не можуть перевірятись зборами. Голова окружної виборчої комісії т.І.О.Чуб під час цього протизаконного голосування не втрутився і тим самим сприяв порушенню "Закону".

2. Під час відкритого голосування по кандидатурах результати голосування оголошувались нечітко, декілька разів змінювались, було допущене переголосування. Так, при першому голосуванні по кандидатурі І.Ф.Драча було оголошено число голосів "за" - 180, "проти" - 612, утрималося - 34 /в сумі 826, тоді як підрахунок делегатів перед початком голосування дав число 604 голоси/. Після цього було оголошено, що "проти" подано 512 голосів /в сумі - 726/, а після цього - що "проти" подано 373 голоси / в сумі - 587/. Таким чином, при першому голосуванні по кандидатурі І.Ф.Драча результати підрахунку голосів "проти" оголошувались тричі.

Під час голосування по кандидатурі Г.Д.Малишевського спочатку було оголошено, що "за" подано 76 голосів, "проти" - 322, утрималося 95 / в сумі 493/. Після цього було оголошено, що "за" подано 167 голосів. Таким чином, при голосуванні по кандидатурі Г.Д.Малишевського результати підрахунку голосів "за" оголошувались двічі.

Під час переголосування по кандидатурі І.Ф.Драча було оголошено, що "за" подано 178 голосів, "проти" - 377, утрималося 27,

Не дивлячись на такі нечіткості при підрахунку голосів, остаточні результати голосування по кандидатурах для внесення в протокол зборів не були оголошені, і пропозиція про затвердження протоколу голосування по кандидатурах не була поставлена на голосування.

Після закінчення голосування по кандидатурах, коли з'ясувалося, що тільки один кандидат /К.І.Масик/ набрав більше половини голосів учасників зборів, делегатом Н.Й.Лозицькою була внесена пропозиція провести другий тур голосування з метою представити до реєстрації ще хоча б одного кандидата. Ця пропозиція не була розглянута зборами.

Пропозиція про закриття зборів не вносилася і не ставилася на голосування. Збори фактично не були закриті.

З огляду на вказані порушення "Закону СРСР про вибори народних депутатів СРСР" /ст.38/ та процедурні порушення ми, делегати зборів, вважаємо дані збори незаконними, а їх рішення - неправомочними. Вважаємо, що т.С.І.Дорогунцов несе персональну відповідальність за порушення "Закону". Просимо окружну виборчу комісію Київського міського національно-територіального виборчого округу № 33 скасувати рішення окружних передвиборних зборів і зареєструвати всіх кандидатів у депутати, висунутих по даному округу.

13 лютого 1989 р. Делегати зборів : В.М.Шилов, О.І.Карпова, М.І.Жарких, Т.З.Сотскова, А.С.Литовченко, С.І.Максимов, А.І.Клирик, В.В.Кухтін, В.А.Ящук, А.С.Демиденко, П.І.Голод, О.М.Мосіюк, З.О.Демиденко, І.С.Гасанов, В.І.Конфедератенко, В.А.Тихий, Є.П.Кадкін, В.Л.Чорнобривець, К.М.Холявенко, І.В.Бачерикова, В.П.Гордієнко, С.А.Шпильний, В.Г.Каренгін, В.Д.Костюк, П.А.Копил, А.Е.Ярошук, В.С.Омелянюк, Н.Й.Лозицька, Н.Р.Мазепа, І.Д.Бажинов, Г.М.Сита, В.Д.Кошманенко, М.І.Кратко, В.І.Горбачук, І.І.Юхтин, Я.І.Мовчан, В.А.Каневський, Л.С.Балашов.

Документ № 16. Відповідь на скаргу.

Окружная избирательная комиссия Киевского городского
национально-территориального избирательного округа
№ 33 по выборам народных депутатов СССР

№ 7 3.03.1989

Групі учасників окружних передвибор-
них зборів Київського міського на-
ціонально-територіального виборчого
округу № 33 тт.Шилову В.Н., Карповій
О.І., Жарких М.І. та іншим

Шановні товариші !

Усні роз'яснення з приводу вашого листа /№356 від 13.02.89р./
до комісій - окружної і центральної /а також у газету "Известия"/
ви одержали.

Затримка з цією, письмовою відповіддю була пов'язана з необ-
хідністю дочекатися закінчення роботи над досить об'ємною стеногра-
мою, наших з вами, 8-ми годинних зборів. І тепер у нас є можливі-
сть відповісти на порушені вами питання, опираючись не лише на пам'-
ять про те, як в деталях проходили окружні передвиборні збори /пам'-
ять в таких випадках далеко не самий надійний і вірогідний порадник/
а на стенографічний документ.

Як впливає з вашого листа, ви вважаєте, що на зборах допущено
порушення Закону у зв'язку з тим, що при обговоренні висунутих кан-
дидатами у депутати виступили не всі бажаючі.

Хоча припинення виступів дісно мало місце - у нас немає аж
ніяких підстав вважати це відступом від Закону.

В статті 38 Закону про вибори народних депутатів СРСР, цитуємо
її, підкреслюється, що "будь-який учасник зборів має право обгово-
рювати кандидатів у депутати і вносити щодо них свої пропозиції".
Але, пробачте, тут ані слова про те, що збори мали тривати доти,
доки висловляться всі без винятку бажаючі, інакше, за певних обста-
вин, у нашому випадку /понад 600 учасників/ могло статися - що збо-
ри тривали б більше як два дні безперервно або тиждень при 8-ми

годинній роботі...

І в нашій і в світовій практиці, яка законами, статутами, положеннями, досвідом регулює механізм проведення всіляких зборів, з"їздів, конференцій, нарад і т.п. діє загально відомий і, до речі, досить демократичний порядок : продовжувати чи не продовжувати обговорення вирішують самі учасники зборів і ніхто інший. Так трапилось і у нас з вами. Після того, як виступили І5 з числа делегованих, головуючий повідомив, що на даний момент бажають виступити ще І6 учасників зборів /зрозуміло, що ця цифра могла і зрости/. Водночас до президії надійшло ряд звернень з пропозицією - припинити обговорення бо, якщо можна так сказати, портрети кандидатів вже визначилися досить різнобічно і ґрунтовно.

Оскільки така пропозиція викликала не однозначну реакцію в залі, то було надано слово консультантові - представникові Президії Верховної Ради УРСР. Суть його роз"яснення ви мабуть запам"ятали. Висловивши особисте побажання - можливо дещо продовжити обговорення, він підкреслив : "яка кількість учасників виступить - вирішують збори", тобто підтвердив загальний принцип, про який йшлося вище.

Після обміну думками з цього приводу питання було поставлене на голосування. Згідно зі стенограмою /стор.62-І, абзац 4/ за припинення обговорення проголосувало 4ІІ делегованих, проти ІІІ.

Так що, як бачите, звинувачувати у тому, що вас стурбувало, треба не головуючого /за вашою концепцією/, а нас з вами разом взятих, тобто всіх учасників зборів, які мали право голосу.

До речі, порівняно недавні і надзвичайно демократичні і активні за своїм характером 27 з"їзд КПРС, І9 партконференція, також зустрілися з необхідністю прийняти обговорення...

У вашому листі цілком слушно порушено питання про збої у визначеному і прийнятому зборами механізмі підрахунку голосів.

Вивчення стенограми підтверджує, що окремі розбіжності дійсно мали місце.

Так, при голосуванні по кандидатурі тов.Драча І.Ф. коли у машину було введено інформацію від І0-ти товаришів, які за дорученням

зборів підраховували голоси по секторах залу машина припустилася більш ніж очевидної похибки /за 180, проти - 613 тобто загалом більше голосів, ніж присутніх в залі/...

Президія, виборча комісія негайно втрутилися і надалі при найменших сумнівах збори вдавалися до повторного голосування. До речі при таких уточненнях розбіжності виявлялися незначними і такими, які аж ніяк не впливали на загальні підсумки. /Наприклад, за того ж тов. Драча І.Ф. при першому голосуванні було подано 180 голосів при остаточному 178.../.

Грунтовно проаналізувавши все викладене у вашому листі, інші запитання, які виникли, комісія дійшла висновку, що у нас немає підстав приєднатися до вашої думки про те, що окружні збори були неправомочні, що при їх проведенні допущено істотні порушення.

Вони проведені у відповідності з положеннями Закону про вибори.

Ця відповідь на вашого листа прийнята на засіданні комісії.

При вашому бажанні ми готові дати більш докладні роз'яснення.

З повагою :

голова окружної комісії

І.О.Чуб

Від редактора : в цьому дорогоцінному документі повністю збережено правопис оригіналу, так що він може служити документом не тільки з історії демократії, але й з історії бюрократичної української мови в Києві в кінці 20 ст.

Документ № 17. Скарга з приводу арешту агітатора
С.М.Федоринчика.

Окружной избирательной комиссии
Киевского городского национально-
-территориального избирательного
округа № 33

Копия : Центральной избирательной комиссии

Копия : Прокурору Ленинского района г.Киева

Копия : Журналу "Огонек"

Нам стало известно, что 27 февраля 1989 г. сотрудниками ОВД

Ленинского района г.Киева был задержан т.Федоринчик Сергей Михайлович и подвергнут административному аресту, который продолжается в настоящее время. Зная С.М.Федоринчика как человека высокой интеллигентности и корректности, мы никогда не поверим в справедливость предъявленного ему обвинения /нецензурная брань в общественном месте/, тем более, что процедура назначения административного наказания допускает произвольные действия правоохранительных органов.

У нас имеется подозрение, что в данном случае т.Федоринчик С.М. преследуется за проведение предвыборной агитации.

Мы, нижеподписавшиеся, избиратели Киевского национально-территориального округа № 33, просим окружную избирательную комиссию объективно разобраться в происшедшем и проконтролировать соблюдение правоохранительными органами "Закона СССР о выборах народных депутатов СССР".

3.03.1989 г. Э.К.Жолковский, Н.И.Жарких, Н.А.Мишук, А.Э.Ярошук, В.Н.Гончарук, Э.В.Галинкер, В.И.Ковальчук, А.О.Покащевский, В.С.Пашин, А.Т.Туровакий.

Документ № 18.Відповідь на скаргу

Прокуратура м. Києва

24.03.1989 г. № 12/10109-89

г.Киев-214, ул.Героев Днепра,
73, кв. 98, гр.Пашину В.С.

Прокуратурой города Киева рассмотрено Ваше заявление о необоснованном привлечении к административной ответственности гр.Федоринчика С.М., поступившее из Киевского горкома Компартии Украины.

Прокуратурой города по факту привлечения к ответственности Федоринчика проводилась проверка. 9.03.89 года прокурором города Киева внесен протест в Ленинский райнарсуд. Решением народного судьи от 10.03.89 года протест был удовлетворен частично и срок админвзыскания Федоринчику снижен с 15 суток до 11 суток админареста.

В связи с тем, что проверка материалов в отношении Федоринчика была проведена народным судом неполно, не устранены допущенные на-

рушения, прокуратурой г.Киева 16.03.89 года принесен протест председателю Киевского городского суда на предмет отмены судебных решений в отношении Федоринчика и направлении материалов на новое рассмотрение.

Были проверены также доводы, изложенные в Вашем заявлении об избиении Федоринчика. 7.03.1989 года, находясь в спецприемнике, Федоринчик собственноручно указал ф объяснении, что с момента задержания его никто не избивал. Кроме того, 4.03.89 года он был по указанию прокуратуры г.Киева обследован бригадой "скорой помощи", согласно заключению которой никаких телесных повреждений у Федоринчика не имеется.

Учитывая, что судебные решения в отношении Федоринчика опротестованы, оснований для принятия других мер прокурорского реагирования не имеется.

Заместитель прокурора г.Киева
старший советник юстиции

Ю.А.Морозов.

Від редактора : останній документ потребує певного пояснення. Річ у тім, що будь-яка інстанція, котра має відповідати на конкретні питання радянських громадян, за загальними законами радянської бюрократії може не відповідати й не відчувати від цього незручностей. Тому легше добитися відповіді, якщо звертатись не безпосередньо в ту інстанцію, яку треба, а в іншу. Так і в даному випадку : відповіді з коружної комісії ми так і не дочекалися, зате лист В.С.Пашина у міськом КПУ був пересланий звідти в прокуратуру, а на такі листи прокуратура відповідає. Додаткові відомості про незаконний арешт С.М.Федоринчика є в статті С.Синякової "29 лютого за старим стилем" /Вечірній Київ, 13.05.1989 р./

Епілог. Документ № 19. Підсумки голосування
26 березня 1989 р.

"По Жовтневому територіальному виборчому округу № 466 у списки виборців було включено 299560 громадян, в голосуванні взяло участь 247396 виборців. За кандидата у народні депутати СРСР Таланчука

Петра Михайловича подано : за - 196083, проти - 51275 голосів.
Недійсних бюлетенів визнано 38.

Народним депутатом СРСР обраний ТАЛАНЧУК Петро Михайлович, член КПРС, ректор Київського політехнічного інституту, проживає в місті Києві.

По Шевченківському територіальному виборчому округу № 469 у списки виборців було включено 340314 громадян, в голосуванні взяло участь 290449 виборців. За кандидатів у народні депутати СРСР подано голосів :

Іваніна Володимира Пантелійовича : за - 36276, проти - 245009

Пахомова Юрія Миколаєвича : за - 18856, проти - 263129

Смирнова Юрія Олександровича : за - 35911, проти - 246074

Щербака Юрія Миколаєвича : за - 161690, проти - 120295

Яворівського Володимира Олександровича : за - 22442, проти - 259543.

Недійсних бюлетенів визнано 8464.

Народним депутатом СРСР обраний ЩЕРБАК Юрій Миколаєвич, безпартійний, письменник, секретар правління Спілки письменників України, проживає в місті Києві.

По Київському міському національно-територіальному виборчому округу № 33 у списки виборців було включено 1821758 громадян. В голосуванні взяло участь 1534985 виборців. За кандидата у народні депутати СРСР Масика Косянтина Івановича подано 569838, проти - 963944 голоси. Недійсних бюлетенів визнано 1153. Народного депутата СРСР не обрано." /Прапор комунізму, 28 березня 1989 р., № 73/

Голосування визначило справжню міру популярності кожного кандидата в депутати. Знаючи цю міру, ми можемо вирахувати, наскільки типовим було представництво на окружних передвиборних зборах. Будемо міркувати у такий спосіб. Серед виборців Києва прихильники конкретного кандидата зустрічаються з певною імовірністю /скажімо, прихильники К.І.Масика - з імовірністю 37.12 проценти/. Якщо склад

окружних зборів формувався випадково, то серед делегатів зборів прибічників Масика було б також приблизно 37 процентів з невеликими відхиленнями. Ці можливі відхилення повинні бути тим меншими, чим більше число делегатів /в цьому полягає закон великих чисел/. Отже, за допомогою біноміального розподілу ми можемо вирахувати імовірність випадкового формування такої виборки в 600 чоловік, серед яких прибічників Масика було б не менше 495 чоловік. Ця імовірність дорівнює $2.6 \cdot 10^{-117}$. Щоб уявити собі, наскільки це мале число, можна помножити його на будь-яке велетенське число, яке виражає, приміром, розміри Галактики у міліметрах - і все одно це число залишиться майже таким само маленьким, як до множення. От як постаралися організатори окружних зборів врятувати К.І.Масика від випадковостей, - і все ж таки не зуміли забезпечити його обрання.

По відношенню до Ю.М.Щербака склад зборів по 33 округу також не можна вважати випадковим /імовірність того, що серед 600 делегатів його прибічників випадково менше за 158, дорівнює $8.7 \cdot 10^{-59}$ /; на зборах по 466 округу ця імовірність дорівнює $3.6 \cdot 10^{-14}$, що також виходить за межі "імовірного" і потрапляє в царину "закономірного".

Отже, математична статистика незаперечно доводить нам, що склад окружних передвиборних зборів формувався тенденційно з метою відсіяти прибічників тих кандидатів, які справді користуються популярністю серед народу. Таким чином, можна вважати доведеним, що в 1067 році кияни, збираючись проганяти князя Ізяслава ~~Святославича~~ Ярославича, окружних зборів перед тим не проводили. Це вони зробили мудро, бо якби вони вдалися до окружних зборів, сидів би той князь Ізяслав на своєму столі до наших днів.

18 лютого 1989 р. Будинок художника /Львівська площа/. Тут перед початком окружних передвиборних зборів по Шевченківському територіальному округу зібрались люди, що вимагали реєстрації всіх висунутих кандидатів.

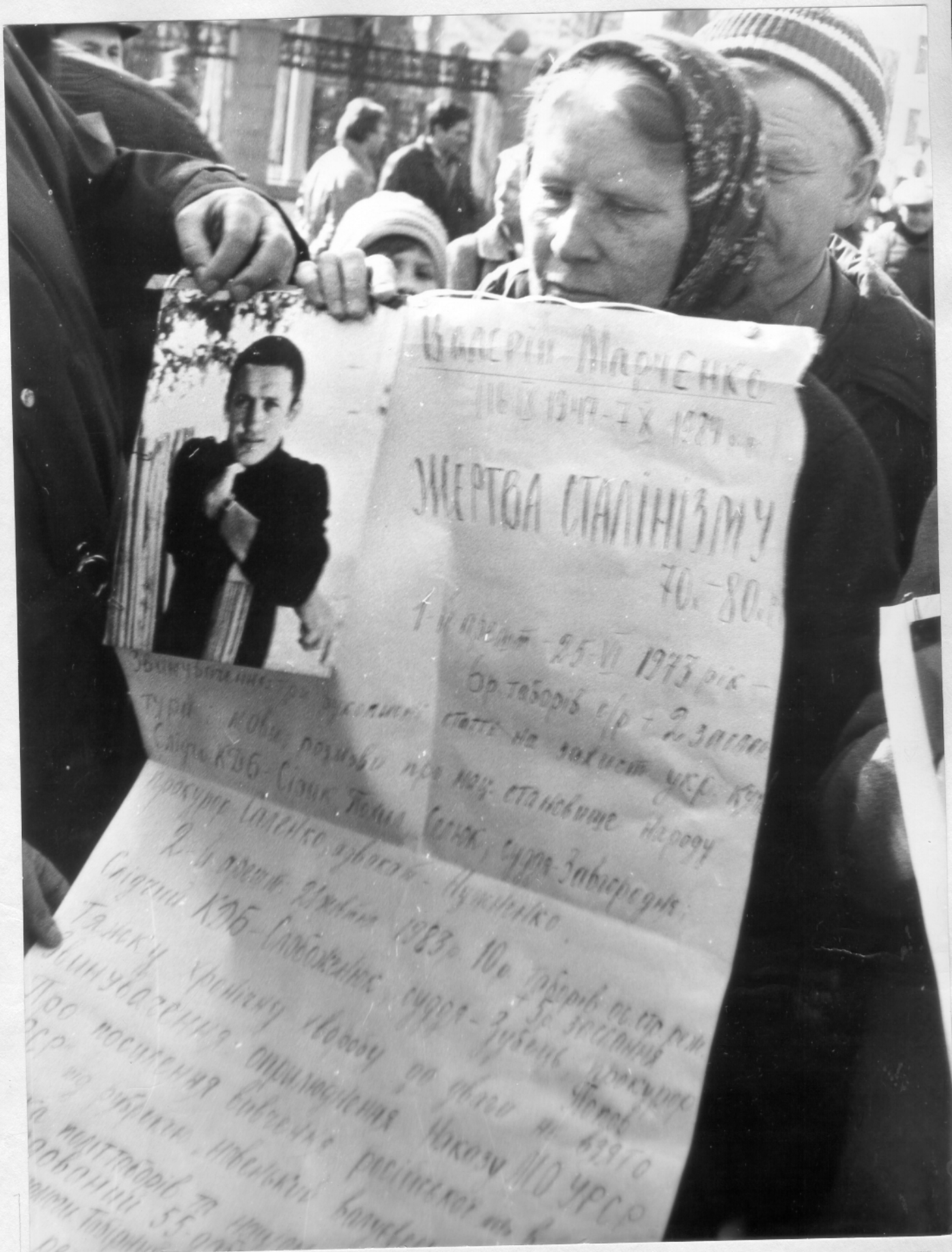
Березень 1989 р. Станція метро "Нивки", територія Шевченківського виборчого округу. Еміль Жолковський агітує за Ю.М.Шербака.

5 березня 1989 р. на площі біля Республіканського стадіону відбувся мітинг, присвячений установчій конференції республіканського товариства "Меморіал". Число учасників - коло 8500. Арешт С.М.Федоринчика був однією з тем мітингу.

В той час, коли С.М.Федоринчик відсиджував свій арешт, його справу продовжили інші. Згідно Закону про вибори, передвиборну агітацію можна вести на будь-яких зібраннях.

Такими дрібницями, як несправедливо репресовані, офіційна українська преса не займається. Для того, щоб люди знали, хто такий Валерій Марченко, залишається метод мітингової пропаганди.

ВАСИЛЬ СТУС

1938-1985

ПОЕТ

1й АРЕШТ: 12 січня 1972 р.

ПРЕДМЕТ звинувачення: — поезії із збірок:

„Зимові дерева“, „Веселий цвинтар“

— листи до ЦК КПУ на захист молодих українських поетів: про становище культури

— дослідження творчості П.Тичини „Феномен доби“

Слідчий КДБ   Логінов В.І.

Суддя   Дишель Г.А.

Прокурор   Погорелий В.П.

ВИРОК: 5 р. таборів суворого режиму (Мордовія)
+ 3 р. заслання (Колимський рудник)

Після звільнення чорнороб ливарного цеху, робітник на конвеєрі.

Через 9 місяців — 2й АРЕШТ — 14 травня 1980 р.

ПРЕДМЕТ звинувачення: — заяви до Президії Верховної Ради СРСР з мордовських таборів;

— листи до друзів із заслання;

— заява до прокуратури на захист Михайла Горьбаля;

— покази 16-ти ажесвідків із заслання;

Слідчий КДБ   Селюк В.

Суддя   Фещенко А.І.

ВИРОК: 10 р. особливого режиму (Пермська обл.)
+ 5 р. заслання

У КАРЦЕРІ ВС 389/36 3 вересня 1985 р.
Після звільнення з карцера (для селіжа боржника Федюка)

26 квітня 1989 р., в день пам'яті Чорнобиля, на стадіоні "Динамо" відбувся двохгодинний мітинг. Число учасників – близько 20000. Мітинг організований щойно створеною асоціацією "Зелений світ" і Київським міськомом КПУ. Що одного міському для цієї справи недосить – показує досвід 26 квітня 1988 року; тоді "Зеленого світу" не було, а був тільки міськом, і мітинг розігнали...

... З цього випливає, що міськоми не так потрібні для проведення мітингів, як здається з першого погляду.

А це найдотепніший плакат на тому мітингу.

7 травня 1989 р. в урочищі Биківня, на місці поховання сотень тисяч жертв сталінських катів, відбувся організований товариством "Меморіал" мітинг. Число учасників - біля 3000. Влада не тільки дозволила цей мітинг, але й пообіцяла забезпечити його радіофікацію /машину з підсилювачем і гучномовцем/. Але машина ця десь не прийшла /напевно, якби треба було розганяти мітинг, вона була б на місці/, і довелося ведучому - Лесеві Танюку - вдовольнитися мегафоном.

... Деякі конкретні прізвища катів і донощиків були названі на мітингу.

Хто такі фальсифікатори 1988 року ? Це досить поважні люди, які в травні 1988 р. відкрили в Биківні обеліск з написом : "Тут поховані жертви німецького фашизму 1942 - 1943 років". Обеліск відкрито за участю першого секретаря міськомкому КПУ К.І.Масика, голови міськвиконкому В.А.Згурського, міністра культури УРСР Олененка та інших. Зараз, коли правда про національність биківнянських фашистів і час, коли вони коїли злочини, встановлена, ці поважні люди не вибачились за свою вільну чи невольну участь в обмані. Жоден з них не був на мітингу 7 травня 1989 р.

З В Е Р Н Е Н Н Я

до громадян Української РСР з приводу постанови ЦК Компартії України "Про 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу РСР"

У постанові ЦК КПУ, опублікованій 6 травня 1989р., міститься ряд положень, які ми вважаємо своїм обов'язком спростувати, як хибні. Цього вимагає той факт, що згадана постанова, зобов'язуючи партійні і державні органи здійснити "широкий комплекс ідеологічних заходів", може спричинити поширення помилкових трактувань історичних подій вересня 1939 р. на Західній Україні. На нашу думку, зміст даної постанови є вразком застійного словоблуддя суловсько-маланчуківського кшталту, що в умовах перебудови, яка розгортається по всій країні, є шкідливим і недопустимим.

Так, не витримує критики визначення рушійних сил і військово-політичних передумов возз'єднання Західної України з УРСР. У постанові, зокрема, стверджується, що "возз'єднання стало... наслідком здійснення ленінської національної політики КПРС". Про яку "ленінську національну політику Сталіна і його злочинної зради у 1939 р. може йти мова? Людство, в тому числі й народи СРСР, завжди буде жахатися, згадуючи злочини сталінізму, коли знищувалися не просто комуністи, не просто інтелегенція, робітники чи селяни - відбувалося знищення цілих народів. Які ще цифри, які факти потрібні, щоб це усвідомили нарешті київські "ідеологи"?

Автори постанови безапеляційно заявляють, що похід Червоної Армії на Західну Україну у вересні 1939 р. був "гуманним актом" по врятуванню трудящих Західної України від загрози фашистського поневолення. Що ж, ніхто не сумнівався в гуманізмі і братерських почуттях червоноармійців, які ступили на нашу землю у 1939 р. Населення краю вітало їх, як своїх визволителів з-під польського ярма і вдяне буде їм завжди. Та невже можна забути і про "другий бік медалі" - услід за колонами червоноармійців у наш край прийшов найжорстокіший, наймерзенніший у світовій історії диктаторський режим кремлівського Бокасси?! Режим, який братався з фашистами, ділив з ними народи і країни, демонстрував свою ідейно-політичну спорідненість з гітлеризмом - згадаймо хоча б спільний радянсько-фашистський парад у Бресті, згадаймо виступи Сталіна і Молотова, згадаймо про німецьких антифашистів, яких після втечі до СРСР радян-

ські власті передавали назад – у лапи гестапо. Згадаймо договір про дружбу і кордони, підписаний у вересні 1939р.! Не було "акту високого гуманізму" заради врятування Західної України – просто два хижаки ділили здобич, роздираючи її на шматки. Сталінська кліка ніколи не керувалась інтересами українського народу – це мало б бути зрозумілим навіть ідеологам в Київського ЦК...

У постанові спотворено статус представницького форуму у Львові, який вирішував питання про долю західноукраїнських земель. Декларацію про встановлення Радянської влади на Західній Україні прийняли 27 жовтня збори представників населення краю, які офіційно називались "Українські Народні Збори Західної України". То чому ж слово "українські", яке незабаром "випало" з назви цього форуму в офіційних документах та підручниках, і сьогодні, в епоху гласності і заповнення "білих плям" в історії, не згадується в постанові ЦК КПУ? Що це – успадкована від маланчуків ненависть до всього українського? Чи просто прикре упущення?

І ще одне зауваження: чому ж це офіційний документ з приводу визначної історичної події, яка для населення краю і всієї республіки є, безумовно, дуже важливою, прийнятий лише ЦК КПУ? Адже суверенна, згідно власної Конституції, Українська РСР має ще й власний Уряд і саме Уряд, а не ЦК, якщо слова "радянське", "демократичне" є синонімами, мав би зобов'язувати міністерства провести заходи по відзначенню цього свята. І, можливо, оголосити день 17 вересня державним святом в Українській РСР. Чи не досить вже "вчитися демократії" – може, час уже жити за її елементарними вимогами?

Суспільно-політична секція товариства "Рух"

м.Івано-Франківськ, 11 травня 1989 р.

КРИТИЧНІ НОТАТКИ

Микола ЖАРКИХ

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ОСОБЛИВОСТЯМИ
МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ

Писати статтю на цю тему мене спонукала нова монографія В.Г. Сарбея "Очерки по методологии и историографии истории Украины" /К.: Наукова думка, 1989. - 244с./ Ця книжка настільки яскрава й талановита, що буквально кожен рядок її викликає у вдумливого читача бажання написати просторий коментар. Біда тільки в тому, що на кожній з 206 сторінок тексту книги знаходиться по 46 цих рядків, а отже, всього десь більше 9000 рядків, і якщо кожен рядок коментувати хоча б на половині сторінки, то вийде 4500 сторінок. Тільки тому я змушений обмежитись деякими загальними спостереженнями й коментарями до найвизначніших рядків, залишаючи наступним поколінням величезний кусень роботи. А наступні покоління таки будуть розшукувати цей книжковий раритет кінця 20 ст. /він-бо виданий накладом всього 1000 примірників і зник з полиць зі швидкістю "Королеви Марго"/, тому що він є надзвичайно цінним джерелом для вивчення методології українських істориків кінця 20 ст. В цій статті я спробую розкрити цю джерельну цінність книги.

1. Загальні спостереження. У книзі немає авторського покажчика, тому я склав його сам. На відміну від звичайних покажчиків я записував кожен згаданий у тексті прізвище в тексті /затекстові примітки з бібліографічними посиланнями не розглядались/. Вийшло, що всього 1538 раз згадано 327 різних прізвищ. Розподілена увага автора до різних осіб дуже нерівномірно, як можна бачити в наступній таблиці:

Число згадок в тексті	Число осіб	Прізвище
1	202	
2	57	
3	15	
4	9	
5	8	
6	7	
7	4	
8	2	

Число згадок в тексті	Число осіб	Прізвище
9	2	
11	3	
12	4	
14	3	
15	1	
18	2	
19	1	І.Я.Франко
21	1	М.В.Нечкіна
41	1	Л.Юркевич
45	1	Ф.Енгельс
73	1	К.Маркс
114	1	М.С.Грушевський
510	1	В.І.Ленін

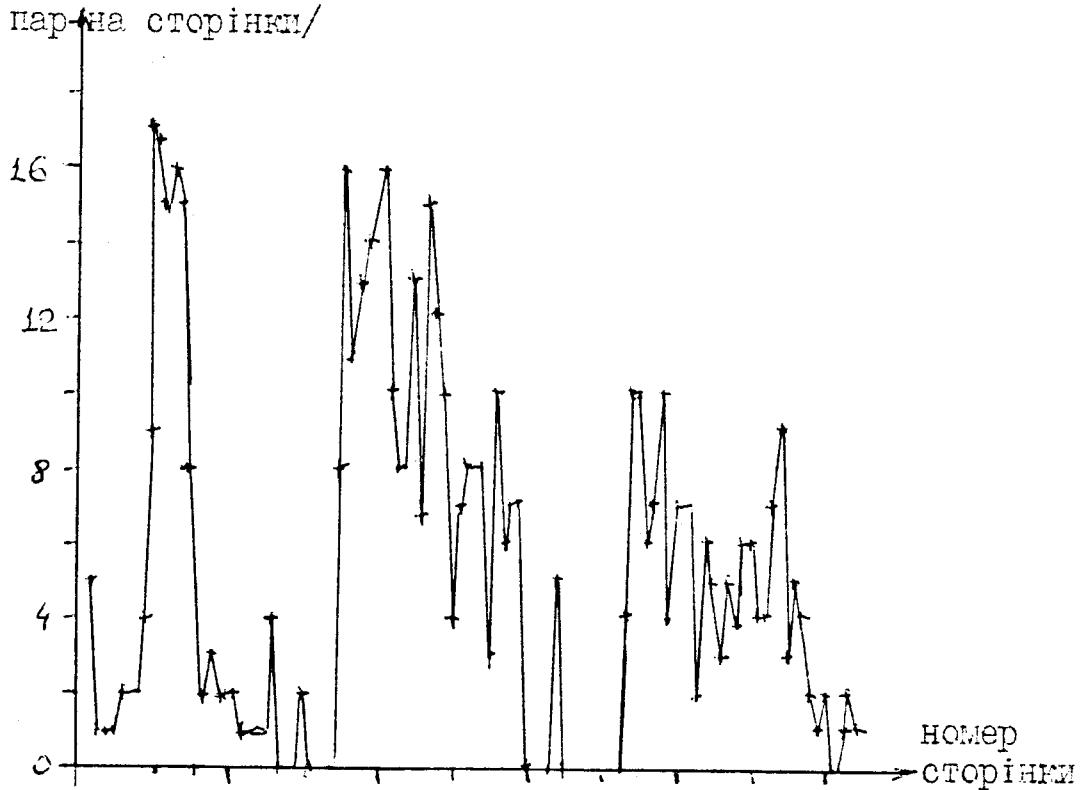
Як бачимо, в списку є один безперечний лідер, який зібрав третину всіх згадок осіб, а група лідерів з п'яти чоловік стягнула на себе половину всіх згадок прізвищ. З цієї таблиці очевидно, що головними "персонажами" книги є В.І.Ленін та М.С.Грушевський.

2. В.І.Ленін в книзі Сарбей. Поділивши 510 згадок Леніна на 208 сторінок тексту й отримавши середню густину згадок 2.45 на сторінку, поверховий читач може подумати, що нема в книзі сторінки, де б Сарбей не згадував Леніна. Але насправді це не так - згадки імені Леніна розподілені у книзі дуже нерівномірно /див. малюнки 1а, 2а/.

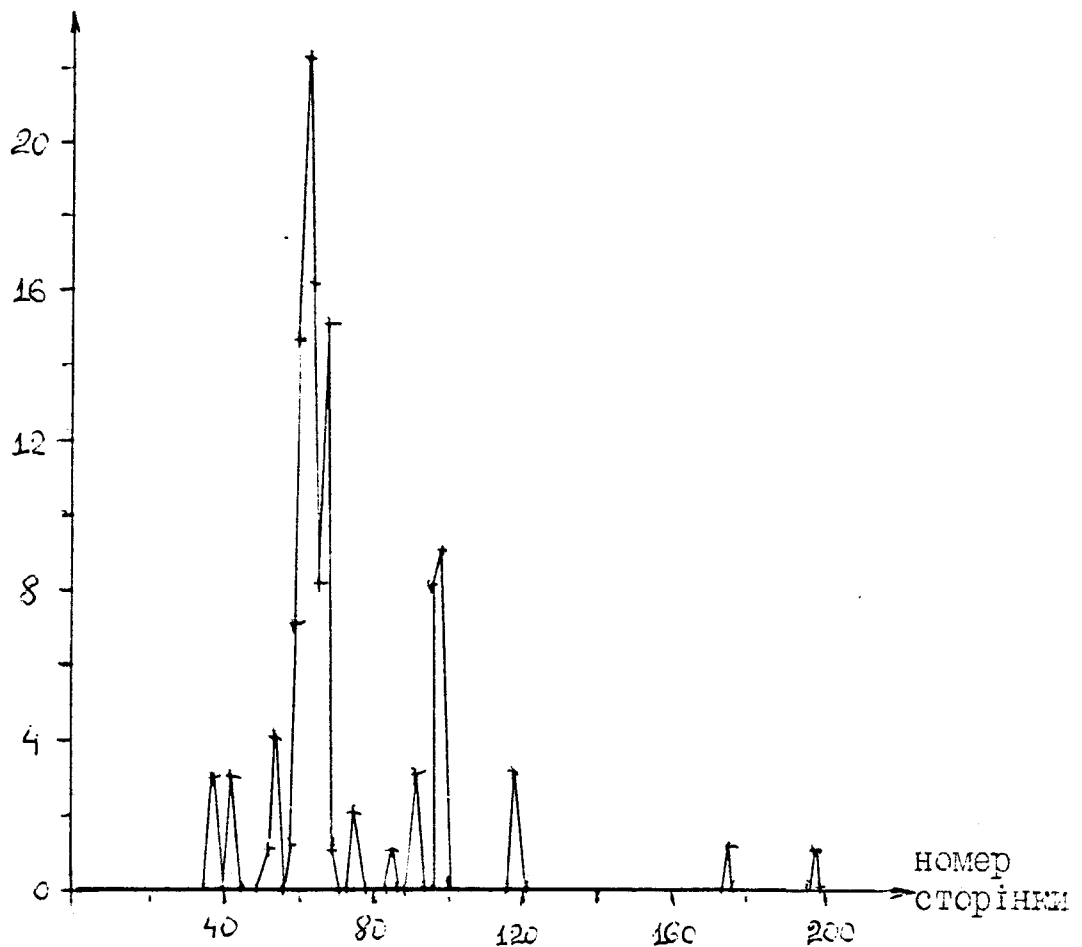
Число згадок Леніна на сторінці	Число сторінок	Загальне число згадок	Середнє число згадок на сторінці	Процент до загального числа
0	68	0	0	0
1-3	74	134	1.8	26
4-10	66	376	5.7	74
Всього 0-10	208	510	2.45	100

Таким чином, у книзі трапляються сторінки трьох типів: зовсім без згадок Леніна, з невеликою кількістю згадок /від 1 до 3/ і з більш-менш пристойною кількістю згадок /4 і більше/. Кількість сторінок кожного типу приблизно однакова, тому виходить, що одна третина сторінок зосереджує приблизно три чверті усіх згадок, в той час як інша третина зовсім не освітлена цим іменем і залишається, таким чином, у п'тьмі.

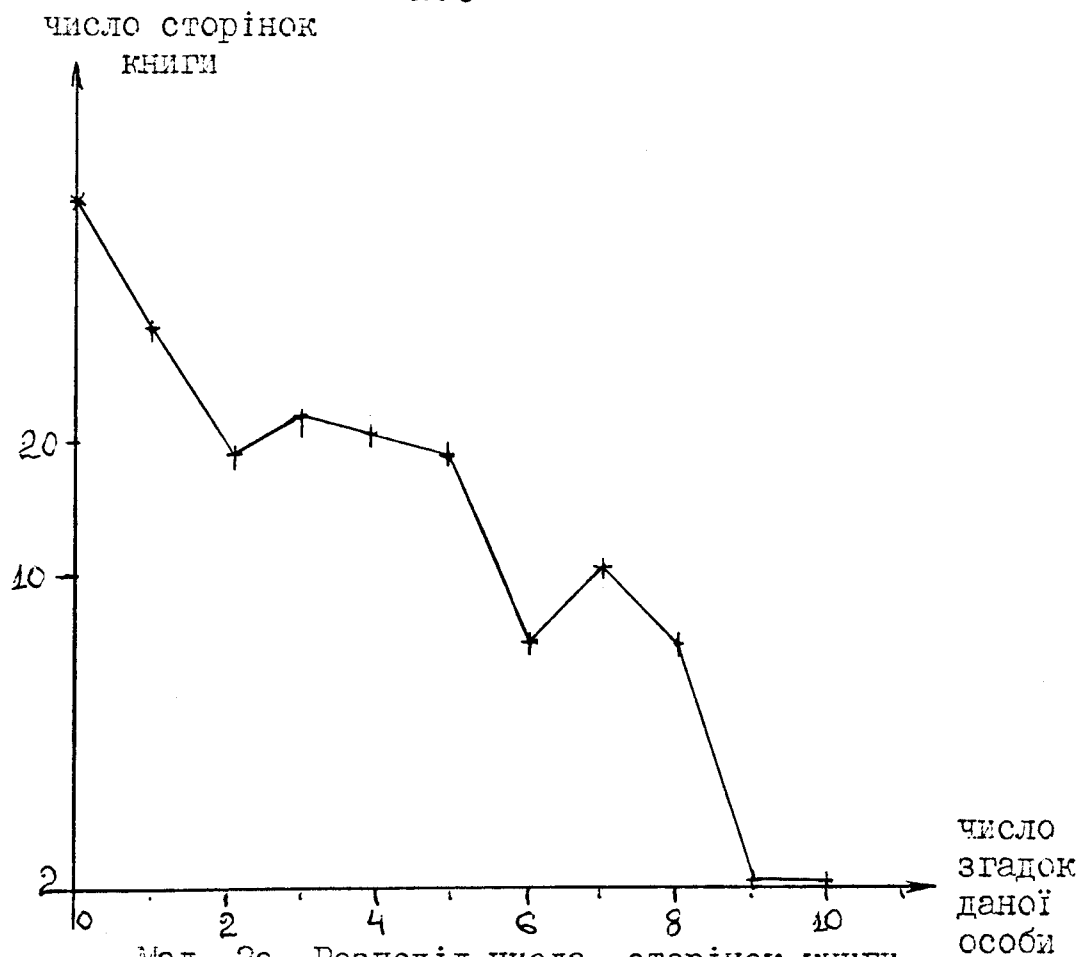
Число згадок даної
особи /в сумі - не-
парна і наступна
парна сторінки/

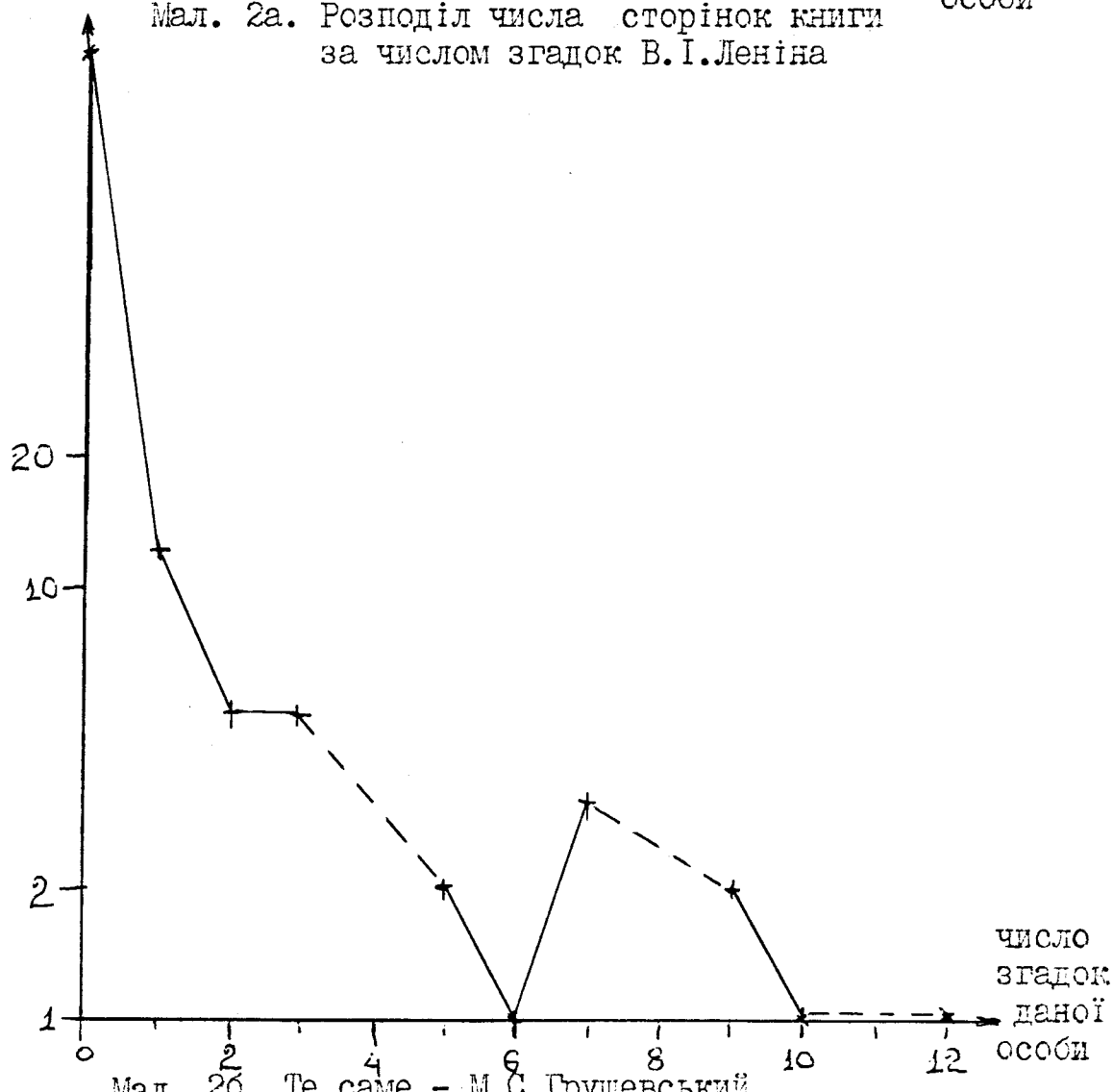
Мал. Іа. Розподіл числа згадок В.І.Леніна

Мал. Іб. Розподіл числа згадок М.С.Грушевського

Мал. 2а. Розподіл числа сторінок книги за числом згадок В.І.Леніна

"Советские историки никогда не примут лицемерно и настойчиво распространяемых под предлогом расширения свободомыслия в СССР коварных советов зарубежных буржуазных истолкователей советской перестройки навсегда покончить с ими же придуманным "культом Ленина". /Г.В.Сарбей, вказ.праця, с.4; далі при цитуванні вказується тільки сторінка книги/.

Те, що "культ Леніна" справді вигадали буржуазні наклепники, мені здається, показано вище цілком незаперечно: справді, про який "культ Леніна" можна говорити, коли це ім'я збирає тільки третину всіх згадок імен? Ну що таке одна третина? Про який "культ" може йтися, коли на одній третині сторінок Ленін взагалі не згадується? Це ж не дрібниця - ціла третина! Про який "культ" мова, коли це ім'я згадується в середньому менше двох в половиною разів на сторінці і ніколи не згадується частіше ніж десять разів на сторінці? Про що мова, панове?

І те, що радянські історики ніколи не приймуть такої поради, В.Г.Сарбей показав цілком ясно. Тільки одне хотілося б зауважити, розглядаючи графік на малюнку 1а: шкода, що дуже рідко згадується Ленін на сторінках 30-68 та 121-144 /там, де йдеться про криву буржуазної історичної науки та неспроможність Грушевського і про громадівський рух 2 половини 19ст./ - це дуже негативно позначилося на переконливості викладу /хоч і не зачепило його яскравості та значущості/. Активніше треба вивчати й засвоювати Леніна, щоб всім наклепникам було зрозуміло, що без Леніна ми жодного кроку зробити не можемо.

Які ж положення В.І.Леніна автор вважає актуальними й корисними для історіографії й методології історії?

"Нейтральных" "внепартийных" /как и историков/ не может быть в классово антагонистическом обществе, потому что здесь нельзя занимать середину, служить и эксплуатировать и эксплуататорам одновременно, как нельзя и устраниваться полностью от классовой борьбы, потому что в таком случае и молчание объективно оправдывает существующий эксплуататорский строй" /с. 24-25/.

Отже, хто не з нами - той проти нас. Так Ленін вчив, і це для нас зараз важливо.

"В.И.Ленин указывал, что материализм включает в себя партийность, которая обязывает при всякой оценке исторических событий прямо и честно становиться на точку зрения определенной общественной группы" /с.25/

Так що даремно намагаються деякі сучасні автори зобразити В.І.Леніна прихильником загальнолюдської моралі на противагу моралі класовій - В.Г.Сарбей тактовно спростовує ці наклепи на Леніна, нагадуючи, як він говорив насправді.

"В.И. Ленин отмечает, что в конечном результате вместо тупого, заскорузлого, оседлого и медвежьего-дикого мужика великоросса или украинца вырастает подвижный пролетарий /с.82/
Драгоманов подошел к оценке прогрессивного польского восстания 1863г. с точки зрения украинского мещанина, который по характеристике Владимира Ильича, выражал взгляды "крестьянина настолько еще дикого, сонного, приросшего к своей куче навоза, что..." /с.89/

"Перекожевыванья являются одним из важнейших факторов, мешающих крестьянам "обрастать мхом", которого слишком достаточно накопила на них история" /ці слова з праці Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" наводить Сарбей на с.106/.

"Методологической основой обобщающих трудов по истории рабочего класса Украины служит ленинское положение о пролетариате как особом классе населения, совершенно чуждом старому крестьянству" /с.114/.

"Мы поддерживаем крестьянское движение, поскольку оно является революционно-демократическим. Мы готовимся /сейчас же, немедленно готовимся/ к борьбе с ним, поскольку оно выступит как реакционное, противoproлетарское. Вся суть марксизма в этой двойной задаче, которую упрощать или сплющивать в единую и простую задачу могут только не понимающие марксизм люди" /цю цитату з праці Леніна "Ставлення соціал-демократії до селянського руху" наведено на с.176; підкреслення в цитатах тут і далі належать мені - М. Ж./

Отже, даремно намагаються деякі інші сучасні автори представити В.І.Леніна захисником інтересів селянства - В.Г.Сарбей підкреслює, що Ленін завжди ставився до селянства /тобто 90 процентів населення Російської імперії, основного трудячого класу/ негативно, прикладав на нього різні зневажливі епітети, завжди підкреслював виключність пролетарів як єдино достойних людей, позитивно оцінював процес відриву селянства від землі /неврозуміло, чому дивуються нащадки Леніна зараз, бачачи занепад села - хіба це не наслідок повної пролетаризації селянства?/. Нарешті, Ленін закликав боротися з селянським рухом, як тільки він стане реакційним. Але хто ж мав визначати прогресивність чи реакційність руху? - влада. І коли влада в 1929 році вирішила, що селянський кооперативний рух є реакційним і знищила його, то чому це - не виконання ленінської настанови, яка до того ж є чи не головною в марксизмі?

"В.И. Ленин специально разъяснял, что, отстаивая централизм, он имеет в виду исключительно демократический централизм, который не только не исключает местного самоуправления с автономией национальных областей, а даже обязательно предполагает и то, и другое, а также подчеркивал, что лишь при прочих равных условиях марксисты отстаивают существование возможно более крупного государства во имя более

благоприятных условий развертывания на более крупных территориях борьбы пролетариата с буржуазией /с.90/

Признание большевиками права наций на самоопределение отнюдь не исключало, исходя из исторической обстановки, агитации против нее. Правомерность такой позиции убедительно проиллюстрирована в той же ленинской работе обобщающим примером из области истории Украины" /с.187/

Таким чином, ми за централізм, але не за той поганий централізм, який зараз фактично існує, а за гарний ідеальний централізм, якого поки що не існує; та оскільки його поки ще не існує, то ми за той централізм, який зараз існує. Так само і з правом на самовизначення: ми за право на самовизначення, але тільки до тих пір, поки воно залишається в сфері абстрактних розмов, і ми проти цього права, як тільки з'являються спроби його реалізувати.

Ось такі ленінські ідеї В.Г.Сарбей вважає актуальними й корисними.

3. М.С.Грушевський в книзі Сарбея. Увага до Грушевського розподілена у книзі ще нерівномірніше, ніж увага до Леніна /а отже, якщо немає підстав говорити про культ Леніна, то ще менше підстав говорити про культ Грушевського! /мал. 16,26/.

Число згадок Грушевського на сторінці	Число сторінок	Загальне число згадок	Середнє число згадок на сторінці	Процент від загального числа згадок
0	176	0	0	0
1-3	22	37	1.7	32
4-12	10	77	7.7	68
Всього 0-12	208	114	0.55	100

Але важливо не те, що книга Сарбея є доказом відсутності культу Грушевського /такий культ, нарешті, навіть буржуазні писакки не наважуються вигадати/, а те, що ці десять сторінок, на кожній з яких в середньому по сім цілих і сім десятих М.С.Грушевського, дуже яскраво показують, як треба чинити, щоб викрити чийсь неспроможність: по-перше, треба якомога частіше вживати слова "націоналістичний" та "фальсифікаторський":

"Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазно-националистической историографии /.../ Фактический материал подбирался и извращался сотрудниками Грушевского или им самим так, чтобы прежде всего подогнать его под надуманные фальсификаторские положения его же общей схемы истории Украины /с.60/

В работах Грушевского националистическая концепция истории Украины доведена до своего логического завершения /.../

Ідеологи української буржуазії продовжали цепляться за писання Грушевського, находя в них "научну" опору своїй лживій пропаганді ідей націоналізму /.../ його фальсифікаторських концепцій /.../ його фальсифікаторські роботи /с.62/

...Фальсифікаторська схема Грушевського /.../ націоналістическая концепція, положенная в основу работ М.Грушевского /.../ Отталкиваясь от таких фальшивых положений, Грушевский /.../ антинауное понимание им нации /с.63/" /прикладі можна продовжити/

Навіть, якщо в кожному окремому випадку вживання цих слів видасться читачеві безпідставним, то в масі своїй вони все ж таки можуть справити деяке враження.

По-друге, треба зібрати свідчення людей поважних і віри гідних, які ще в свій час звертали увагу на неспроможність. Перший з цих людей – В.І.Ленін, та оскільки він, як відомо, нічого про Грушевського не написав, то можна на 4-5 сторінках /с.93-98/ проаналізувати, як слід розуміти це "нічого" – як прихильне до Грушевського чи як неприхильне. Автор блискуче й переконливо довів, що відсутність у ленінських творах оцінок Грушевського незаперечно свідчить, що Ленін засуджував "націоналістичні й фальсифікаторські" концепції Грушевського. Автор довів це так блискуче й так переконливо, що якби знайшлися зараз прямі висловлювання Леніна, ми б відчули, що вони нам просто непотрібні, бо все, що міг сказати Ленін, вже сказав Сарбей. Окрум Леніна, є такі дуже відомі й визначні історики України – А. Франко та К.Литвин:

"Дочь И.Я.Франко Анна характеризовала Грушевского как человека средних способностей, совсем не выдающегося профессора, на скучные неинтересные университетские лекции которого тяжело было затянуть слушателей" /с.60/

Тут не зайвим було б згадати оповідання Г.Квітки-Основ'яненка "Салдацький патрет": "швець, знай своє шевство, а у кравецтво не мішайсь", або для тих, хто української мови не розуміє, байку Крилова:

Суди, мой друг,

Не выше сапога.

Ну, коли Анні Франко право мішатись у кравецтво надано гучним прізвиськом, то авторитет слів видатного історика України К.Литвина авторові довелося підкріпити авторитетом журналу, котрий його друкував:

"В органе ЦК КПСС журнале "Коммунист" /до 1952 г. - "Большевик"/ по этому поводу можно прочитать следующее..." /с.62; далі йде цитата з посиланням на затекстову бібліографічну примітку: Литвин К. Об истории украинского народа. -

Большевик, 1947, №7, с.44; так за допомогою маневру в розташування бібліографічних вказівок читач, що полінується полізти на с.217, так і залишиться певним, що цитата є точною зору ЦК КПРС на Грушевського/

Для того, щоб ніхто не подумав, нібито "націоналізм" - це дурниці, треба /і це третє/ пов'язувати критику "наукового" характеру з політичними звинуваченнями:

"Идеологическим обоснованием предательских /?/ планов и действий украинских буржуазных националистов служила с конца 19 века вымышленная ими "теория украинского Пьемонта" ... /с.54/ Пропагандируя эту "теорию", украинские буржуазные националисты выступали прямыми агентами /?/ габсбургской монархии и ее союзника - кайзеровской Германии /с.55/

Активную пропаганду фальшивой буржуазно-националистической концепции истории Украины проводил организованный на средства австрийской и немецкой разведок /?/ так называемый Союз освобождения Украины /СВУ/. Это средоточие предателей украинского народа /...с.56/

Украинский буржуазный национализм /.../ предавал национальные интересы украинского народа /с.73/

Безперечно, що кожна людина має право міркувати про національні інтереси свого народу й висловлюватись в цього приводу, але чого вона не має права - це видавати результати своїх міркувань за справжні національні інтереси всього народу. Тому останній уступ цитати слід розуміти так, що "націоналісти зраджували те, що в уяві В.Г.Сарбея є національними інтересами українського народу". А які, на думку В.Г.Сарбея, його національні інтереси?

"Украинские буржуазные националисты не хотели замечать /.../ постоянного стремления населения западноукраинских земель к воссоединению с Украиной в составе России, предпочитая вместо этого извращать исторические факты с тем, чтобы доказать, чего нельзя было доказать, - благотворную миссию Австрии на западноукраинских землях". /с.54/

Отже, ті українці, хто бажає возз'єднання в складі Російської імперії - ті ще якось заслуговують на увагу, а всі інші - то вже безперечні вороги. Серед українських істориків були різні люди, були, можливо, і якісь "націоналісти", та от кого не було - так це великоруських шовіністів. Якби В.Г.Сарбей не був вже доктором наук, він міг би в авторефераті в розділі "наукова новизна" написати: "Вперше теоретично і практично показано, що український історик може бути великоруським шовіністом".

Отже, "зрадою" для В.Г.Сарбея є зрада Російської імперії. Виникає, щоправда, запитання: а чи була так звана революція в 1917 р.? Та, зрештою, яка нам різниця? Ну, була, ну, не була, - характер

історіографії від цього не залежить. Але ми мусимо пам'ятати, що перший приклад зради державним інтересам Російської імперії подала партія більшовиків на чолі з вождем світового пролетаріату В.І.Леніним. Саме більшовики під час першої світової війни висунули гасло поразки свого уряду. Це гасло виглядає демократично й революційно, але саме заклики до воєнної поразки свого уряду під час війни карними кодексами всього світу кваліфікуються як державна зрада. В цьому юристи всього світу одноголосні. Чи личить на такому фоні звинувачувати у зраді галицьких діячів, які військові зусилля свого австро-угорського уряду не підривали?

Але це зараз не важливо - важливо, що логіку дослідника ми зрозуміли: той, хто висловлює неортодоксальні погляди хоча б у галузі історіографії, обов'язково дійде до злочинів проти держави. В 1930-х роках так міркував Сталін, а в 1980-х роках продовжує міркувати Сарбей.

4. Криза історіографії у книзі Сарбея. Щоб у читача не склалося враження, буцімто один М.С.Грушевський є нашим ідейним і політичним ворогом, В.Г.Сарбей щедро виставляє оцінки численним діячам історичної науки /"а ворога, заплушившись, то-то не минає!"/:

"Владимир Ильич камня на камне не оставил от жалких попыток Н.К.Михайловского... /с.18/... известный либерально-народнический историк и этнограф П.С.Ефименко... буржуазно-либеральный историк великодержавно-монархического толка Н.А.Гредескул, откровенно бахвался... /с.37/... теоретик идеалистической методологии Н.И.Кареев /с.38/... один из основоположников украинской буржуазно-националистической историографии В.Б.Антонович /с.39/... бесславная карьера "уничтожателя марксизма П.Н.Ардашева /с.42/ В.О.Ключевский записал в 1903 г. такую свою мысль явно идеалистического содержания... /с.44/. Восхвалитель "благотворной" роли крестьянской реформы 1861г. в России А.К.Дживилегов... /с.45/ ... либерально-народнический историк В.А.Мякотин /с.46/... Е.Ф.Платнов, который особенно преуспевал в своем придворном холопстве /с.49; може Сергій Федорович Платонов? - М.Ж./ ... яростный националист В.Дорошенко /с.52/; напевно, таки Дмитро Дорошенко? - М.Ж./ ... Лубочного типа по формі и по содержанию книжонка Дениса Коренца /с.56/ серия фальсификаторских исторических и историко-политических работ, среди которых книги Грушевского, Левицкого, Цегельского /с.57/ ... профессор Одесского /? Новороссийского? - М.Ж./ университета П.Е.Казанский дописался до таких антиисторических утверждений, которые ... осудил даже такой великодержавный шовинист, как Линниченко /с.58/... русский великодержавный шовинист П.И.Тилевич /с.60; Тилевича звали Іван Порфірович - М.Ж./.

... один из националистических "специалистов" по истории рабочего класса на Украине Н.Порш /с.68; це іронічне визначення так сподобалося авторові, що він повторив його ще на с.77 та 85/ ... идеолог украинского монархическо-клерикального

черносотенства О.Лотоцький /с.70/ ... один из осквернителей исторической правды некий Юрий Борис /с.71/

Дійшовши до ніякогось Юрія Бориса, я мушу пояснити, чому автор склав для нього таку різку характеристику:

"Сей клеветник, рядящийся в тогу ученого, дошел до такого наглого извращения исторической правды, что стал обвинять В.И.Ленина и его партийных соратников в том, что они-де защищали "поглощение малых наций большими" /с.71/

В тому, що "поглинання малих націй великими" є наклеп на більшовиків, легко може пересвідчитись кожен, хто розкриє друге видання "Великої радянської енциклопедії":

"Народность - исторически сложившаяся общность людей, предшествующая образованию наций/.../ Не всегда Н., запоздавшая в своем развитии или оказавшаяся в каких-либо особых условиях, могут образовать устойчивую территориальную и экономическую общность. Усваивая постепенно язык и психический склад той нации, с которой данная Н. оказывается в тесной экономической и территориальной связи, такая Н. постепенно сливается с соответствующей нацией. Это относится и к народностям, живущим в условиях социализма." /ВСЭ. - 2-е изд. - т.29, с.159/

Бачите, яких підступних заходів заживають наклепники, щоб очорнити нашу дійсність! Беруть енциклопедію, видану партійним соратником Леніна - Сталіним і читають, що в умовах соціалізму народності можуть асимілюватися і зникати.

"...буржуазно-либеральный деятель с народнической окраской А.Русов не нашел ничего лучшего, нежели голословно заявить... /с.74/ ... возмущаясь неприкрытой клеветой Юркевича... жульнические приемы полемики Юркевича /с.80/... фальсификаторское утверждение Юркевича /с.81/... близорукий, ограниченно узкий, тупой националистический подход Юркевича /с.82/"

Приклад чесної, не-шахрайської полеміки подає нам знову ж не хто інший, як Володимир Ілліч /за допомогою Сарбея/:

"В.И.Ленин подчеркивал 1 апреля 1914 г. в письме к И.Ф. Арманд: "Страшно важно, чтобы из среды украинских с.-д. раздался голос за единство против деления рабочих по нациям..." С помощью Арманд Владимир Ильич установил личные письменные связи с одним из таких деятелей - рабочим, украинским социал-демократом О.Н.Лолой /.../ Лично написав проект "Обращения к украинским рабочим", В.И.Ленин через И.Ф.Арманд попросил Лолу дать согласие на перевод данного документа на украинский язык и опубликование с его подписью в "Правде". 29 июня 1914 г. читатели большевистской газеты увидели на ее страницах этот перевод за подписью Лолы /с.87/

"Загребать жар чужими руками" - це чесний прийом полеміки; і друкування на сторінках центрального органу партії листів, написаних функціонерами і "підписаних" робітниками, як воно діялося до недавніх часів - це теж чесний прийом...

"Реакционные тенденции, появившиеся в ряде сочинений Драгоманова /с.89/ ... антиисторическая и научно несостоя-
тельная драгомановская концепция /с.92/ ... буржуазно-нацио-
налистическая концепция В.Мияковского /с.120/... В.Мияков-
ский, приложивший много усилий для фальсификации громад-
ского движения /с.131/... выражавший националистические убеж-
дения П.Чубинский /с.135/"

Ось такі люди працювали в українській історіографії на по-
чатку 20 ст. - "націоналісти", фальсифікатори, наклепники, анти-
наукові реакціонери... Зрозуміло, що їхні твори були схожі на
них самих:

"Многочисленные методологические трактаты, которые один
за другим выпускали в свет буржуазные историки России /.../

А сколько еще статей публиковалось в этот период с ярко вы-
раженным стремлением автора осчастливить человечество своим
собственным пониманием исторического процесса и методики
его описания! Эта обширная литература..." /с.45/

зрозуміло, абсолютно неспроможна, та оскільки вона численна, то
на її вивченні й викритті можна спеціалізуватись. Але якщо літе-
ратура з історіософії була численна, то ще не про кризу "буржуаз-
ної історіографії" свідчить, а про її розквіт, а тому вже на на-
ступній сторінці В.Г.Сарбей завертає кермо у протилежний бік:

"Большинство историков, стоявших на позициях защиты
интересов эксплуататорских классов, в своей исследователь-
ской работе стремились закопаться в узкоспециальной тема-
тике, избегая постановки и решения вопросов, имевших прин-
ципиальное, общеисторическое значение" /с.46/

Тепер виходить, що праць з історіософії, яких на попередній
сторінці було дуже багато, насправді дуже мало, і це також свід-
чить про кризу.

А хочете знати, коли й як була подолана ця "криза"?

"В условиях социалистической действительности, когда
материалистическое понимание истории стало непоколебимой
теоретической основой исторической науки, а марксизм-лени-
низм - господствующей идеологией советского общества, откры-
лись широкие перспективы дальнейшей успешной разработки тео-
рии исторического материализма" /с.30/

Саме тоді, коли були знищені всі професійні історики, настав,
нарешті, довгоочікуваний розквіт методології... І яка ж правиль-
на методологія прийшла на зміну "кривовій"?

"Отобрать все полезное в достигнутом понимании прошлого -
важная задача историографии" /с.5/

Для кого корисне? для чого корисне? Чи не здається вам, що
наука має відбирати з досягнень минулого не корисне, а правильне?

"Основоположники марксизма выдвинули перед последователями своего учения задачу изучать всю историю заново и при том обязательно с определенной партийной позиции во имя защиты классовых интересов пролетариата." /с.13/

Отже, мета роботи історика - не відкриття істини, а захист чийхось інтересів.

"Положения ленинской концепции об экономическом развитии Южной Украины в пореформенный период стали надежной методологической основой многих исследований советских ученых. Правда, нужно еще много поработать, чтобы раскрыть конкретно-историческим материалом все эти положения" /с.104/

Якщо у нормальних, не захоплених мертвими душами науках спочатку досліджують факти, а потім роблять узагальнення й висновки, то в історії метод прямо протилежний: всі висновки вже зроблені, залишається тільки попрацювати, щоб довести їхню справедливість.

А хто ж, на думку автора, практично реалізує ці методологічні настанови, в кого можна повчитись? Це Д.Заславський /с.49/ - автор книги "Михаил Петрович Драгоманов: к истории украинского буржуазного национализма" /М., 1934/ та не підписаної статті "Сумбур вместо музыки" /"Правда", лютий 1936р./ - статті, з якої почалося цькування Д.Д.Шостаковича; це А.Данилов, автор статті "К вопросу о методологии исторической науки" /"Коммунист", 1969, № 5/, в якій викрито й засуджено якісь підступи проти "основ" /с.32/. Це "История гражданской войны", т.1 /М., 1937/, - найодіозніший зразок сталінської історіографії /позитивна оцінка цього твору дана В.Г.Сарбеем на с.200/. Ось вам зразки: вчіться у цих видатних діячів сталінщини й брежневщини!

5. Кореляція між націоналізмом та фальсифікаторством у книзі Сарбея.

Характерною ознакою книги є часте згадування слів "націоналізм", "фальсифікація" та похідних від них. "Націоналізм у різних варіантах згадується 192 рази, "фальсифікація" - 102 рази. Для густоти згадувань цих слів можна було б побудувати графіки, подібні тим, що намальовані на мал.1, але простіше замість них оперувати матрицею частинних коефіцієнтів кореляції. Її елементи дорівнюють:

	Ленін	Грушевський	Націоналізм	Фальсифікація
Ленін	I	-0.105	0.155	0.134
Грушевський		0.0657	0.033	0.03
Націоналізм		I	0.184	0.428
Фальсифікація			$4 \cdot 10^{-3}$	$3.1 \cdot 10^{-11}$
			I	0.38
				$5.5 \cdot 10^{-9}$

/ у чисельнику наведені значення вибірових коефіцієнтів кореляції, у знаменнику – значення рівней значності, тобто імовірностей того, що насправді відповідний коефіцієнт дорівнює нулю і тільки за рахунок випадкового формування вибірки був ненульового значення/. Ми бачимо – якщо задатись рівнем значності 1 процент, то згадки Леніна зовсім не корельовані зі згадками інших слів у таблиці. Те саме показує й множинний коефіцієнт кореляції частоти згадок Леніна з частотами згадок інших термінів, що дорівнює 0.255 /рівень значності його більше 10 процентів/. Отже Ленін, викриваючи "націоналістів" та "фальсифікаторів", все ж таки не зміщується з ними сам; а от пишучи про Грушевського, В.Г.Сарбей komponує сторінку так, що на 10 згадок історика приходитьсьдесь 4 згадки "фальсифікаторства". Така от методологія.

6. Історичне значення твору В.Г.Сарбея полягає в тому, що книга ця є визначним пам'ятником методології такого напрямку історіографії, який буде названо єдиномислієм. Навіть різні рішення часів перебудови трансформуються у цій книзі у рішення, спрямовані на зміцнення єдиномислія:

" Новая редакция Программы КПСС, принятая 27 съездом партии, прямо обязывает советских ученых всех специальностей дальше творчески развивать и умело применять в исследовательской работе марксистско-ленинскую диалектико-материалистическую методологию" /с.4/

/Зауважимо, що програма будь-якої партії може до чогось прямо зобов'язувати тільки членів тієї ж партії/. Методологія ця в загальних рисах полягає в тому, що треба насмикати з сталінської історіографії якомога більше цитат та прізвищ "ворогів", обмастити цих "ворогів" якомога густішим шаром лайливих слів /бажано з словника доносів сталінських часів/, наліпити з початку і в кінці по одній цитаті з Горбачова як товарний знак "Зроблено у перебудову" – і панай! Єдиномислительна історіографія сталінських часів все ж не дає нам вивершених зразків цього стилю, бо тоді все писалось вперше, а отже, не можна було обходитись без самостійної думки. Тільки тепер, коли ця історіографія розвинулась на своїй власній основі і вже не має потреби щось вигадувати, – тільки тепер її пустопорожність змогла виявитись так блискуче й незаперечно, як у унизі Сарбея. Це показує, що для досягнення довершеності у будь-якому виді мистецтва, потрібен певний час,десь два-три покоління.

Що ж чекає цей історіографічний напрямок у майбутньому? Як не сумно про це говорити, але його чекає занепад. Причина цього занепаду – саме в довершеності й всебічній гармонії, якої досяг на сьогодні; оскільки розвиватись далі, зберігаючи свої питомі риси, йому не просто нікуди, то він перейде в епоху епігонства й поступово зникне зовсім. Так що ми можемо пишатись, що були сучасниками В.Г.Сарбея – одного з останніх корифеїв цього напрямку.

Микола ЖАРКИХ
КАЗКИ ХОЛОДНОГО ЯРУ

Ушета І.І. Стежками Холодного Яру.-
К., т-во "Знання", 1988р. - 63с.

Зсім відомо, які кепські у нас справи з популяризацією історії Науково-популярних книжок з історії України /хоча б таких, як науково-популярна серія видавництва "Наука"/ просто нема; люди, що цікавляться історією, купують наукові книжки - і, природньо, натрапляють на твори В.Г.Сарбея, бо хто ж, окрім Віталія Григоровича, може видати історичну працю у "Науковій думці"? Пустеля це така пуста і така розпечена, що в ній навіть міражі з'являються. Бачить спраглий путник - щось блищить вдалині, біжить туди, сподіваючись здобати воду, навіть гроші витрачає - і знаходить один тільки розпечений пісок. Ну, люд наш звичний, перегорне той пісок і тягне його в макулатуру - міняти на "Королеву Марго" /от-то популярно історія викладена!/
От і в мене було враження, що я зопалу проковтнув пригоршу піску замість води, коли я відкрив згадану книгу І.Ушети. З самого початку мені не сподобалось, що на титульному аркуші автор представився як "член Спілки журналістів СРСР". Навіщо б це? Чому так буває, що коли І.Драч або Ю.Мушкетик публікують свої твори, вони не пишуть на титулах, що вони - члени спілки, а читачі тим не менше знають, що вони - письменники? Коли Ю.Карякін або С.Гречанюк друкують свої статті, той же читач без підказки знає, що вони - журналісти. Значення працівника мислі визначається тим, що він пише, а не тим, якої спілки він член...

Книжка присвячена історії Холодного Яру - урочища над Тясмином вище Чигирина, в якому розташовані Мотронинський та Медведівський монстрирі, основні відомості про які відносяться вже до 18 ст. Брак фактичних даних про ці місця з попередніх століть змушує автора вдаватись до таких інтерполяцій: "У часи Київської Русі мешканці холодноярських лісів сміливо боронили землю від нападів завойовників" /с.10/, "Мотронине городище - давньоруська фортеця" /с.12/

- Як то може бути? - здивується який-небудь книгоїд. - Чому селища цих захисників Русі не відбиті в археологічній карті "Древнерусские поселения Среднего Приднепровья" /К., Наукова думка, 1984/? Чому це городище не відмічене у зводі "Древняя Русь: город, замок, село" /М., Наука, 1985/?

Відповідь тут ясна - тому, що давньоруські селища й городища на правому березі Дніпра нижче од Росії взагалі невідомі, і слова про сміливість їхніх жителів є не що інше, як особисте припущення автора.

Та то ще дрібниці. А от коли ми читаємо: "Автор "Слова о полку Ігоревім", змальовуючи невдалий похід київського князя Ігоря на половців, згадує землі сучасної Черкащини..." /с.10/ - тут вже не до жартів. Чому їх там у їхній Спілці журналістів вчать? Невже тому, що Ігор Святославич - київський князь? Чи, може, пояснюють, що він - князь не московський? Чому на тій же 10-й сторінці "Слово о полку Ігоревім" цитується російською мовою? Невже члени Спілки журналістів СРСР не могли підказати колезі, що існують переклади "Слова" українською мовою?

Звідки відомо, що Б.Хмельницький, будучи генеральним писарем реєстрового війська /1638-1647рр./, "вів переговори про возз'єднання України з Росією"/с.16/? Невже москалі такі дурні були, що не розуміли, що писар, навіть генеральний - не така визначна особа, щоб за всю Україну вирішувати?

Які історики "описали битви литовських та російських воїнів з ординцями в 1363-1367рр. на "Синій воді"..." /с.13/? Хроніки Стрийковського та Биховця описують не битви /у множині/, а битву /в однині/, яка відбулася не на протязі цілої п'ятирічки, а таки у 1363 р., в якій загони Золотої Орди були розбиті не "литовськими і російськими" воїнами, а військом Великого князівства Литовського, до складу якого входили литовські, білоруські й українські дружини, а російських якраз і не було /"Вас здесь не стояло"/, як говорять зараз у Києві.

Багато відомостей про історію Наддніпрянщини взагалі притягнені автором до Холодного Яру штучно у такий спосіб: "Хмельницький часто зустрічався з нереєстровими козаками... Очевидно, ці зустрічі відбувалися і в Мотрониному монастирі..." /с.16, підкреслення моє - М.Ж./ "Восени 1647 р. Хмельницький зібрав своїх однодумців на нараду. Не виключено, що ця нарада могла відбутися десь у Холодному Яру..." /с.19/. "Очевидно, саме тут виготовлялася зброя" /с.21/.

Але помилки при викладі стародавньої історії /тобто до заснування марксистської партії в Росії/, ясна річ, - лише бліді передвісники тих...ну, як би це сказати...недоречностей, що ми подибуємо в історії 20 ст.

"Газета "Искра" в №35 від 1 березня 1903 року писала, що страйк робітників Олександрівського цукрового заводу Чигиринського повіту свідчить про розвиток класової свідомості навіть серед відсталих верств російського пролетаріату". /с.36; підкреслення мое - М.Ж./

А тут хто помиляється? Газета "Искра" чи член Спілки журналістів СРСР І.Ушета? Скільки років твердили нам, що був український пролетаріат, що не можна твердити, боцімто його не було /бо то бу-де "теорія безбуржуазності"/, а як до діла, то виходить, що в сер-ці України пролетаріат - російський. І взагалі мало яка сторінка книжки обходиться без участі росіян. Як у тій пісні Висоцького

В Третьяковской галерее

На стенах одни евреи

- так і в нашого автора куди не глянь - все росіяни. На Синіх Во-дах битись - росіяни, гайдамаки - "не тільки українці, а й росіяни ...". /с.23/. "Гайдамаки боролися саме проти класових гнобителів, ед-наючись з трудовими братами російської, польської та інших націо-нальностей". /с.32/ Взагалі автор не минає жодної нагоди, щоб не на-голосити на зв'язках з Росією, навіть коли ці зв'язки не дуже сто-суються Холодного Яру. Розповідає про українських козаків - так зауважить, що в Росії їх звали черкасами /с.14/. Розповідає про визволення з полону Івана Болотнікова на Україні - так згадає, що він через чотири роки підняв у Путивлі повстання, а разом з ним запорожці ходили під Тулу /де той Путивль? де тая Тула? а де Хо-лодний Яр? / /с.18/. І так далі, і таке інше...

Але повернімось до 20 ст. Про 1918 рік дізнаємось, що "на до-помогу собі українська буржуазія запрошує німців. Навесні 1918 ро-ку один з німецьких батальйонів прибув на Чигиринщину" /с.37/ Ну, насправді, як ми знаємо, діло було трохи не так, бо німців на Ук-раїну запросила не якась абстрактна українська буржуазія, а цілком конкретні т.В.І.Ленін та т.Л.Д.Троцький, які, підписавши Брест-ський мир, віддали багато земель Німеччині. Але хтозна, може, у них в Спілці журналістів СРСР щодо цього якісь інші відомості є?

"У 1919 році І.Н.Дубовий - начдив легендарної 44-ї диві-зії, яку передав М.О.Шорсу, а після його смерті знову прий-няв під своє командування" /с.39/

Тут за словами "після його смерті" чомусь пропущені слова: "заподіяної тим-таки І.Н.Дубовим". А дарма, бо вони значно допов-нюють картину взаємин Шорса і Дубового.

Ну, а потім що було у Холодному Яру? А потім все було гаразд, так що кращого годі й чекати. З самого 1919 року аж до наших днів автор згадує тільки чотири випадки, які варті осуду:

1. У 1939 р. беззаконно знищили І.Н.Дубового /с.40/.

2. У 1970-х роках порубали вікові горіхи біля Мотронинського монастиря /с.52/.

3. У ті ж роки не довели до кінця реставрацію Троїцької церкви у Мотронинському монастирі. /с.52/

4. У 1969 р. хотіли зробити у Холодному Ярі національний парк, і не зробили. /с.61/

І все. "В остальном, прекрасная маркиза..." Ну, звісно, німці були, війна, люди гинули, так то війна. А от скільки було, при-міром, розкуркулено у цих місцях людей? Скільки загинуло від голоду в 1933 році? Кого заарештували в 1937-му? Невже так-таки нікого не заарештували? А скільки люду зігнали з землі безглуздими хрущовськими "аграрними реформами"? А Чигиринська АЕС не загрожує випалити цей край? А Олександрівський цукрозавод, робітники якого в 1903 році як застрайкували, так і досі не можуть зупинитися і побудувати очисні споруди на своєму підприємстві, яке засмічує не тільки Тясмин, а й повітря всього містечка /хто раз був у Олександрівці, той напевно скаже, що найсильніше враження – не садиба Давидових, не декабристи, не Шевченко, не Чайковський, а саме отой сморід/ – це не проблема Холодного Яру? І що вони в своїх спілках думають?

Але попри всю цю усталену брехню, що виповнює книжку, в ній трапляються цікаві речі. От, наприклад, піонерка 20-х років згадує:

"Піонери були енергійні і організовані. Пасли худобу, доглядали дітей, пололи у саду, були у бригадах по колективізації..." /с.42/

Ну, скільки Україна стоїть на світі, стільки ж, я думаю, сільські діти пасли худобу, доглядали дітей та пололи бур'яни. Нічого в цьому специфічно-піонерського нема, важливо тільки те, що раніше дітлахи все це робили "по лінії допомоги батькам", а тепер ця сама робота проходить ще й "по лінії будівництва нового суспільства". Скільки існує піонерська організація, стільки повторюється брехня про її "роботу"...

А от "бригади по колективізації" – то справді цікаво. Дійсно, скільки ми будемо пишатись якимось імпортом Павліком Морозовим,

коли в нас і своїх досить? Треба тільки цих своїх розшукати і возвеличити. Дуже шкода, що І.І.Ушета не написав докладніше, що ж робили ці "бригади по колективізації" /себто колективізаційні війська/, чим вони були озброєні - чи однією ідейністю, чи ще до того кулеметами й артилерією? І що робили там піонери? Доносили на своїх батьків - хто що приховав? Дуже шкода, що про це нічого в книжці нема.

"Важко було комсомольцям говорити про переваги колективного господарства над дрібновласницьким, коли в селі переважна частина населення замість підпису ставили хрестики".
/с.42/

Важко було бійцям колективізаційних військ не тому, що селяни були неписьменні, а тому, що ніяких слів на користь панщинного господарства /окрім слів брехливих/ не існує. І тому єдина зброя цих бійців - це нагани та гвинтівки, тим більше, що такий "аргумент" навіть найнеписьменнішому селянинові зрозумілий...

І взагалі викладена в книжці історія про щасливе життя комуни "Заповіт Леніна" якось не переконує після публікації платонівського "Чевенгура". Тамтешня комуна жила тим, що грабувала й розтринькувала успадковане від пана майно, а коли все було розкрадене, комуна самоліквідувалася як така, що виконала свої завдання...

Хотів я вже написати взагалі, що книжка не варта того паперу, на якому вона надрукована, але подумав: а чи варта в такому разі ця рецензія паперу? А справді, чого варта книжка І.І.Ушети? При ціні 10 коп. і накладі 26257 примірників весь наклад коштує 2600 крб. На кожну книжку витрачено 3.36 умовних аркуші паперу, всього 88223 умовних аркуші. Як показало зважування на аналітичних терезах, важить ця книжка $48,5\text{г} \pm 0,03\text{г}$, отже весь наклад важить 1273 кг. От я й подумав - а якби цю тонну дефіцитного газетного паперу та витратити на видання першого числа альманаху "Спадщина?" Цього паперу вистачить на 5300 примірників, і якщо витрати 2600 крб. збережуться, то собівартість примірника буде 50 коп.? Може, товариство "Знання" замість того щоб поширювати "знання" на кшталт викладених у цій книжці наважиться видати наш альманах?

24 квітня 1989р.

ПО СТОРІНКАХ БІЛОРУСЬКИХ ГАЗЕТ

Один з законів суспільного розвитку, який вияскравився з початком перебудови, полягає в тому, що темп процесів перебудови приблизно обернено пропорційний квадрату відстані від Прибалтики. Якщо в самих прибалтійських республіках народні рухи домоглися вже офіційного статусу і мають свою пресу, то на Україні це здається фантастикою, оповідями з 22 століття. У Білорусії, яка ближче до Литви, ніж Україна, перебудова йде швидче, і там становище проміжне - не маючи своїх офіційно визнаних друкованих органів, білоруські самодіяльні організації тим не менше видають газети. Так, саме газети - друковані матеріали невеликого обсягу і значного накладу / до десятків тисяч примірників/. Оскільки це для України - також фантастика, принаймні 21 століття, то ми наводимо деяку інформацію про ці газети.

"Навіны Беларускага Народнага Фронта за перабудову "Адрадженьне" - це друкований орган оргкомітету БНФ. Він почав виходити в листопаді 1988 р. Публікації його стосуються проекту програми БНФ, подіям 30 жовтня 1988 р., коли у Мінську був брутально розігнаний мітинг пам'яті жертв сталінського терору. Вміщуються поради членам груп підтримки БНФ по проведенню передвиборної кампанії, біографічні дані та програми кандидатів, яких пропонує підтримувати оргкомітет, інформація про хід висування кандидатів, про окружні передвиборні збори. Про спроби утворення незалежної білоруської держави після революції 1917 р. нагадує стаття Янки Купали "Справа незалежнасьці Беларусі за мінулы год" /1920 р./. Ми дозволимо собі декілька цитат, щоб читач міг переконатись, на якому високому рівні ведуть роботу незалежні газетарі Білорусії.

"РЭСПУБЛІКАНСКАЯ ПАРАНОЯ"

Закриття ідеалогічних інструктажів, сакрєтних циркулярів і "орієнтовки" для службового карыстання - можна падумаць што нашыя рэспубліканскія ідэалагі зьяўляюцца не прадстаў-

ніками к і р у ю ч а й партіі, а падпольшчыкамі, якія у сьмяротна небясьпечных варунках перабудовы вымушаныя дзейнічаць нелегальна. Ім сапраўды не пазайздросьціш, бо на гэты раз падпольле павінна разьлічваць толькі на ўласныя сілы - чакаць дапамогі з "Вялікой зямлі" не выпадае. /.../ Тутэйшыя кіраўнікі ўсё ніяк не нацешацца з дэтэктыўнае гульні з чорным катом у цёмным пакоі і дагэтуль рассылаюць падрабязныя цыркуляры з грыфам "Для служэбнаго пользавання" па выяўленьні беднае жывёлы нават у пустым памешканьні /.../ Зрэшты, дакумент гаворыць сам за сябе :

Ориентировка для служебного пользования

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКИ В РЕСПУБЛИКЕ

/.../ Руководителям всех коллективов, где имеется множительная техника, ввести жесткий контроль за ее использованием, решительно пресекая все попытки к "самиздату" /.../

/Навіны, 1988 г., № I, с. 3 - 4 ; вся "ориентировка" займае 18 старонак і праз тэ падана у "Навінах" у скороченому выглядзе. Мы скоротили іі яе бальшэ, аскількі досвідчэний чытач зможэ відновітi іі всю, як Кув"е - цілу тваріну за аднісю кісткою. - Ред."Спадшчыны"/

"ЛІСТ З ПРУЖАНАЎ"

7 лютага 1989 году у Пружанах адбылася сустрэча выбаршчыкаў з кандыдатам у народныя дэпутаты СССР па Кобрынскай тэрытарыяльнай выбарчай акруге Я.Я.Сакаловым /Сёфрем Сокалов - першы сакратар ЦК КПБ. - Ред."Спадшчыны"/

Сустрэча у многіх прысутніх выклікала расчараваньне, незадаволенасць. Яна праходзіла па распрацаваным сьцэнарыі, ня быў устаноўлены ў зале мікрафон, чым прымуслілі падаваць пытаньні толькі ў пісьмовай форме. Адзінаццаць алілуйшчыкаў на ўсе лады расхвальвалі заслугі кандыдата, адначасова, як і некалі, выпрошвалі то спартовы комплекс, то дом для вэтэранаў, то тарную дошчачку, то магчымасьць купіць у Пружанах сыр, які тут вырабляецца, каб яго ня красьці.

Выбаршчыкі так і не даведаліся, якая асабістая перадавыбарчая платформа кандыдата. Ён яе выклаў літаральна так : мая платформа - гэта рашэньня 27 зьезда КПСС і 19 партканфэрэнцыі, гэта рашэньня Пленумаў ЦК КПСС і ЦК КПБ. Калі ж кандыдат пусьціўся ў пераказ "Краткого курса истории ВКП/б/", пачаўшы з будаўніцтва Днепрагэса, падцягіваньня "ремешков" і скончыўшы пасьляваеннай адбудовай, многіх зьбянтэжыла, з якой непрыхаванай сімпатыяй ён назваў "бацька народаў" Іосіфам Вісарыёнавічам /.../

Свае адносіны да БНФ і самадзейных аб'яднанняў кандыда-
выказаў так : "У рэспубліцы няма Народнага Фронту, я і бюро-
ЦК КПБ да яго ставімся "отрицательно". Вазьмем Прыбалтыку :
усюды групы, на чале якіх - экстрэмісты, а моладзь даверлі-
вая, ідзе за імі. Трэба моладзь выводзіць з-пад уплыву
гэтых экстрэмістаў, а іх саміх "разоблачаць" /.../
/Ліст падпісалі члены групы падтрымкі БНФ І.Здановіч та ін-
шы. - Навіны, 1989 г., № 3, с. II - I2/

"ПАЛІТЫЧНЫЯ ЧУТКІ

Такое сур'ёзнае выданьне, як "Навіны", выкарыстоўвае
гэтую рубрыку не таму, што няма пра што пісаць. Адчыняючы
яе, мы шчыра спачуваем грамадзянам Беларусі, якія стаяць у
чарзе за галоснасьцю быццам за кілбасой. Чарга зьнімае, а
усё няма ні "галоснасьці маскоўскай", ні "галоснасьці кра-
каўскай", нават "галоснасьць асобая" выкідаецца на прылавак
вельмі рэдка. Адсутнасьць яе спараджае палітычныя чуткі -
новы від інфармацыі, якая ва ўсех контрразьведках сьвету за-
вешча папросту "дэзай". "Навіны" лічаць сваім абавязкам
пракаментавачь апошнія шэдэўры гэтага жанру /.../

"Кажуць, што хутка здымуць з пасады загадчыка ідэала-
гічным аддзелам ЦК КПБ С.Я.Паўлава."

Каментар "Навінаў" : Паведамляем - гэтай чутцы 10 га-
доў, а яна ўсё як новая. Нам заг.ідэалагічным аддзелам на-
гадвае біблейскага Вечнага жыда. А вы памятаеце, што галоў-
най ўласьцівасьцю ягонай зьяўляецца, як ні сумна, вечнасьць
/Навіны, 1989 г., № 2 /4/, с. 6/

У газеті "Студэнская думка" багата місця прысьвячэно пробле-
мам рэформы вышэйшай адукацыі, выкладу білоруськай історыі, висвітлю-
ецца работа 2-го вільнога з'їзду білоруськіх патрыятычных спі-
лок /Вільнюс, 14 - 15 січня 1989 р./. У трэцьому номері вміщено
інтэрв'ю з самадзяльным поетам Алегам Бембелем /а як называти
поета, що не є членом Спілки письменників ?/. Звідти ми передру-
ковуємо його вірш :

АДРАДЖЭНЬНЕ

"А што, скажыце, "адраджаць" ?.. "

Г.С.Таразевіч, цяперашні Прэзідэнт

БССР /Звязда, 19.ІІ.1988 г./

"Што адраджаць ?.. " Прыроду, Мову -

што зруйнавалі бюракраты.

Народ, пад чэрапам якога

сталінска-брэжнеўскія краты.

... каб вольна ўсе маглі збірацца

і на "Купальле", й на "Гуканьне..."

на "Дзяды" каб не адбівацца

ад ценяў д'ябальскіх вяртаньня...

"Што адраджаць ?.." Ды й вашы душы,

змярццьвелыя ў пасадных целах.

І храмы, што бандыт парушыў.

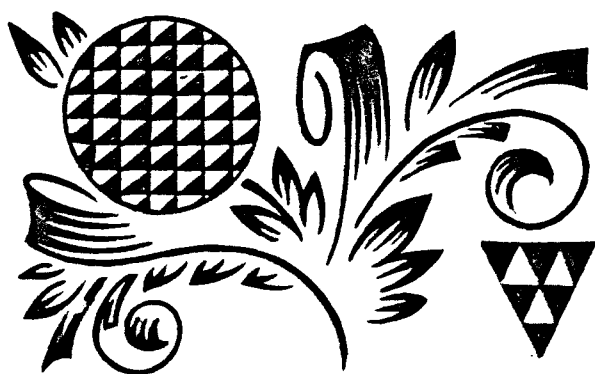
І Веру ў серцах апусьцелых...

Менск, 20.II.1988 р.

/Студэнская думка, 1989 г., № 3, с. II/

2

Ψυχραϊνικα

Іван ЗАДЕРЕТРОВ-САТАНОВСЬКИЙ
ВІЗИТ М.С.ГОРБАЧОВА У ЗАГРЕБЕЛЛЯ

Шановна редакціє! Після того, як у нас на Загребеллі відбувся товариський футбольний матч з київським "Динамо", про що я вас по-вістив у минулому листі, перебулова у нас зробила величезний крок вперед. В лютому 1989р. до нас на Загребелля завітав Генеральний секретар ЦК КПРС М.С.Горбачов. Ми, жителі вулиці Загадкової, ще за тиждень почали здогадуватись, що намічається якась перебудова. Так само як приліт шпаків означає, що йде весна, так встановлення нових парканів уздовж вулиці Загадкової - головної вулиці нашого Загребелля - означає приїзд Генерального секретаря. Такий наш багаторічний досвід. По наших парканах історія і хронологія Загребелля читаються так само виразно, як хронологія Новгороду Великого - по шарах дерев'яних мостових. Досвідчене око історика легко розрізняє серед парканів вулиці Загадкової вцілілі подекуди шматочки паркану хрущовської доби; набагато легше знайти паркани Брежнєвський-Перший, Брежнєвський-Другий та Брежнєвський-Третій. Зовсім ще новим виглядає паркан Андроповський /Андропов до нас так і не приїхав, але паркан встигли встановити/.

І от в середині лютого розпочалися роботи по встановленню всіх цих археологічних нашарувань паркану Горбачовського. Він не був прикрашений легкодумними гаслами типу "Мы будем жить при коммунизме", як це було на паркані Хрущовському; він не був помальований загрозливими виразами "Миру - мир!", "Нет войне!" та "Трудящиеся Загребелья! Приложим все силы и выполним план по обману начальства на 120% досрочно!", як це було на парканах Брежнєвських. Ні, новий паркан, скромно пофарбований світло-сірою фарбою і позбавлений будь-яких лозунгів, являв собою якісно- новий тип паркану - тип, в якому відобразилося нове політичне мислення. Згідно цього мислення паркан має бути парканним, тобто перш за все виконувати свою пряму функцію - відгороджувати подвір'я від вулиці і тільки потім - функцію виховну. Якщо раніше ця виховна мета досягалася чіплянням на нього різних транспарантів та діаграм, тобто засобами зовнішніми щодо самого паркану, то наш перебудований паркан досягає своєї виховної мети виключно засобами парканного мистецтва - ритмом штахетин, чергуванням фірток та воріт, урочистим відступом перед прохідною нашого заводу "Червона прірва".

Другою надійною ознакою приїзду Генерального секретаря було генеральне прибирання вестибюлю нашого заводу. Звідусіль зміталось павутиння, що накопичилось в андроповських часів, з "Дошки пошани" знімалися фотографії тих передовиків виробництва, що встигли померти, й чіплялися фотографії нових передовиків, на соціалістичних зобов'язаннях у даті 1988 в останній вісімці вишкребли дужку і перетворили дату в 1989. Весь цей комплекс заходів - така ж надійна ознака приїзду генерального секретаря, як футбольні змагання на нашому заводі є ознакою кінця п'ятирічки.

Третьою надійною ознакою була видача нових спецівок /їх пошили ще за Хрущова і завдяки дбайливому зберіганню вони й зараз як нові/.

Але поруч з цими традиційними ознаками відбулися події, яких раніше ми не спостерігали і які надалі можуть слугувати як ознаки приїзду начальства в часи перебудови.

Перша пригода спіткала нашого загребельського дисидента Семена Бузька. У нього багато років тече дах у будинку, а він, замість того щоб найняти шабашників та за сотню-другу той дах відремонтувати, майже весь цей час шукає правди. У нього такий забобон, - оскільки його будинок державний, то Радянська влада мусять йому сама той дах ремонтувати. На листування з цього приводу й телефонні розмови з Києвом та Москвою він витратив не сотню карбованців, а далеко більше тисячі. Листування в нього акуратно підшите в різних теках - окремо відповіді міністерств, окремо - комітету народного контролю, окремо - райвиконкому, але найціннішою частиною його колекції є копії скарг, що він подавав Генеральним секретарям ЦК КПРС, під час їхніх візитів до Загребелля, та відповідей на ці скарги. Тут є скарга на ім'я Хрущова, три скарги Брежнєву, невідправлена скарга Андропову. Побачивши, що по вулиці Загадковій встановлюють новий паркан, Бузько засів за скаргу на ім'я Горбачова. Але саме в той день, коли приїздив Горбачов, його з самого ранку викликали у райвиконком "для остаточного вирішення всіх питань, пов'язаних з ремонтом Вашого даху". Чим не перебудова - не встиг Горбачов й приїхати, а райвиконком вже збирається "остаточно вирішувати" те, що не вирішувалось десятки років!

Прийшов Семен на восьму годину до райвиконкому і заглибився разом ще з двома працівниками у питання уточнення, узгодження і

деталізацію плану ремонту його даху. Один працівник виконкому з Семеном розмовляє, а другий весь час у вікно дивиться. Одна година минула, друга, третя... Та ось той, що у вікно дивився, побачив, що машини з Горбачовим та його супутниками назад до Києва потягнули — і каже:

— Ну, от бачите, як чудово ми з Вами все узгодили! Тепер справа піде і я не сумніваюсь, що до кінця цієї п'ятирічки ми зуміємо вирішити, на коли нам запланувати ремонт вашого даху!

Вийшов Семен на вулицю і думає собі: "Ну, як вони так, то я самому Горбачову скаргу на них подам!". Питає в перехожих — куди Горбачов пішов, а йому кажуть:

— Та він давно вже до Києва повернувся!

Так і залишилася Семенова скарга невідправленою.

Інша пригода спіткала Семенового сусіду Павла Осинського. У нього теж дах протікає /рівно стільки ж років, скільки в Семіна, бо сусіди/, але він скарг не пише; звання ж дисидента він заслужив через те, що слухає радіо "Свобода" і потім розповідає жителям Загребелля подробиці боротьби Семена Бузька з начальством за ремонт даху. В той день, коли приїздив Горбачов, Павло, на свою біду, вирішив піти прогулятись. Дивитись на генеральних секретарів він у нас не охочий — це всім відомо, — його задовольняє те, що про них розповідає "Свобода". Тому Павло цілком спокійно гуляв і в той день, як приїздив Хрущов, і під час приїздів Брежнєва, не кажучи вже про Андропова. А тепер не те. Тільки-но вийшов він з дому, як свистить йому міліціонер і каже:

— Ви неправильно перейшли вулицю!

— Та як неправильно, — виправдовується Павло. — Я ж ще й кроку по тротуару ступити не встиг, не те, що вулицю перейти!

— Поїхали у відділення, там розберемось, — каже міліціонер.

Приїхали у відділення, з'ясували, що Петро не п'яний /а була така підозра/, що в нього немає при собі наркотиків /а була й така підозра/, що він не переховує зброю й не виготовляє фальшивих грошей. Коли це останнє з'ясувалося, Осинський зіронізував:

— Я не збираюсь підміняти Держбанк.

— Ну добре, оскільки ви, я бачу, ні в чому не завинили, то пишіть пояснення — чому вас затримали, — каже Павлові начальник відділення.

- Це ви в своїх підлеглих питаєте, - каже Павло /недарма ж його дисидентом звуть/.

І так вони ^{гомоніли} аж до того моменту, коли зайшов до кабінету лейтенант і каже:

- Товаришу майор, Перший прослідував у бік Києва.

- А, ну як не хочете писати пояснення, то йдіть собі так, - миролюбно каже майор Осинському. - Та глядіть - переходьте вулицю тільки на переходах, а то хто його зна - може, Горбачов ще раз приїхати схоче!

Отак дався взнаки візит Горбачова нашим дисидентам. Але чи стала це ознака перебудови, чи може якийсь тимчасовий сценарій - покаже майбутнє.

Лютий 1989 р.

Язон ГЕПЕУСОВ
ВИБОРЧІ ВІЙСЬКА

Досвід останніх виборів показав, що скерувати наш народ до щасливого майбутнього старими поліцейськими методами вже не можна. Не тому, що самі ці методи погані, а тому, що наш народ такий не-віглас, що просто не розуміє їхнього значення. Бачить він, прикладом, як заарештовують і страчують невинних людей, - і думає, що це робиться просто для того, щоб цих невинних знищити. І ніяк не може збагнути, що то є форма прямування до щасливого майбутнього. Не розводячись на цю тему ширше, я роблю висновок: наш народ просто не доріс до цих старих методів.

Ну, а коли він не доріс до старих методів, то потрібні нові методи. От я й пропоную один з таких нових, політичних, методів керівництва. Я пропоную сформувати спеціальні виборчі війська /ВВ/ і надати їм статус нового виду Збройних Сил СРСР.

1. Джерела формування ВВ. Для того щоб не обтяжувати наш і без того дефіцитний держбюджет, пропоную формувати ВВ за рахунок внутрішніх резервів Збройних Сил СРСР. Треба значно скоротити війська протиповітряної оборони, бо досвід показує, що вони все одно своїх задач виконати не в змозі. У складі військ протиповітряної оборони треба залишити один зенітно-кулеметний батальйон і поставити його охороняти найвразливіший для нападу з повітря об'єкт Червону площу в Москві. Звільнені людські й матеріальні ресурси направити на створення ВВ.

2. Структура ВВ. В складі ВВ треба утворити:

- генеральний штаб ВВ /не плутати з Центральною виборчою комісією! У комісії - свої завдання, у генштабу - свої/.

- фотострілецькі роти, бійці яких мають з своїх фоторушниць стріляти по всіх так званих "активістах" виборів;

- батальйон зв'язку, який має пильнувати, щоб телефони цих "активістів" не перегрівалися. Для цього ті телефони треба вимикати для профілактичного ремонту або передавати номери втеранам /за численними наполегливими вимогами останніх/;

- магнітофонний батальйон - він має працювати у взаємодії з батальйоном зв'язку. Призначення його пояснень не потребує;

- хімічні роти, - вони мають обробляти виборчі бюлетені, в які внесено по одному кандидату, спеціальним розчином, що після нього будь-які олівцеві, чорнильні або кулькові помітки на бюле-

тенях випаровуються протягом десяти хвилин і він набуває вигляду чинного бюлетеня, поданого за даного кандидата;

- десантні дивізії. Їх треба озброїти комплектами правильно заповнених бюлетенів для голосування та власними автономними виборчими скринями. Їх можна оперативно перекидати літаками на територію того виборчого округу, де виникає небезпека неправильного голосування;

- комп'ютерні роти, озброєні спеціальними мікрокалькуляторами, що видають потрібну суму голосів незалежно від того, які числа додаються. Треба передбачити, щоб при обчисленні процентів ці мікрокалькулятори показували не менше 51,3 процента.

Окремо треба сформувати гвардію виборчих військ, щоб в її складу формувати виборчі комісії й висувати кандидатів в депутати.

3. Юридичні підстави діяльності ВВ. Треба видати Указ про повноваження ВВ. Зміст цього указу я розкривати не буду через те, що головна сила цього указу в тім, що він має бути секретним.

4. Форма ВВ. Форма повинна бути демократичною. З свого боку я раджу так звану "цивільну форму". Погони й петлиці в цій формі раджу пришивати не на зовнішній, а на внутрішній стороні мундирів.

5. Зауваження щодо тактики виборчих військ. Одна з найвідповідальніших операцій, що мають здійснювати ВВ - це окружні передвиборні збори. Це справа настільки важлива, що, може, варто сформувати окремі окружно-передвиборно-збірні батальйони. Їх бійці мають ще звечора перед окружними зборами просотатись у зал, де вони будуть проводитись, і сховатись під стільцями. Вранці вони мають захопити якнайбільше місць у залі й делегатських мандатів і потім діяти по команді голови зборів. Під час визначення порядку голосування вони мають виступити за відкрите голосування - якщо ми робимо легальну справу, то навіщо нам критися?

Відповідальним моментом є також передвиборна агітація. Бійці ВВ мусять показувати витримку і не піддаватись на ворожі провокації. Зокрема, ні в якому разі не треба бити агітаторів, які агітують за тих, кого не треба, або проти тих, кого треба. Досвід показує, що бажана мета цим не досягається. Слід також стримуватись від природного потягу до розбиття окулярів /бо ці "агітатори" здебільшого в окулярах/. Не вартує також заарештовувати цих "агітаторів" на 15 діб: по-перше, 15 діб - це менше, ніж тривалість агітаційної кампанії. Агітатори звільняються і починають

шкодити знову. По-друге, під час відсідки в буцегарні вони розкладають найстійкіші наші кадри п'ятнадцятидобовиків-професіоналів /п'яниць, нероб, дрібних хуліганів/. Якщо раніше на цих людей можна було покластись, то після 15 діб, проведених в одній камері з агітатором, вони йдуть голосувати, причому не так, як треба.

Не слід зривати агітаційні листівки неправильних кандидатів на очах у населення - краще це робити таємно, а ще краще - виготовити правильні листівки більшого розміру і клеїти їх поверх неправильних.

Отже, під час передвиборної агітації бійці ВВ мусять якомога спокійніше й аргументованіше пояснювати, що обирати з одного кандидата набагато легше, ніж з двох, а тим більше трьох. Про небажаних кандидатів слід говорити тільки одне - що всі вони мають рахунки у швейцарських банках і, щойно їх оберуть, повтікають за кордон. Не треба говорити, що вони - напівевреї або чверть-евреї, бо це здебільшого неправда. І взагалі, бійцям ВВ треба дотримуватись правила: брехати якомога менше.

Сподіваюсь, що коли ці війська будуть сформовані в кількості не менше 50 тисяч осіб на кожен виборчий округ, то наступні вибори пройдуть так, як треба для скорішого досягнення світлого майбутнього.

Хроніка
„Спадщини“

РОЗНОВІДЬ ПРО МОГИЛИ УКРАЇНИ

6 березня 1989 р. на черговому засіданні українознавчого клубу "Спадщина" виступив науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук Юрій Шилев. Зміст його доповіді стисло відбитий у тезах автора :

Могили /кургани/ України 4 - 2 тисячоліть до н.е.

як пам'ятки найдавнішої літератури

Вступ. Місце могил України у світовій культурі.

1. Монументальні споруди як найвидатніші пам'ятки всесвітньої культури.

2. Розповсюдження монументальних споруд на рубежі первісного комунізму і рабовласництва.

3. Гармонійність культури епохи комунізму /як первісного, так і майбутнього/ та її літературний аспект.

Основна частина. Головні образи та сюжети, відображені у могилах України.

1. Загальна характеристика могил, поховань, та речей.

2. Птах Сунарна, змії Врітра та інші небесні й потойбічні істоти.

3. Брахма, Сема та Сур'я : могили у вигляді небесних світил.

4. Могили з символіком Всесвіту.

5. Людинонодібні могили : Матір-Земля і Батько-Небо.

6. Головний міф могил України та його відповідності у індоевропейській Рігведі.

Заключення. Актуальність прадавніх могил.

1. Могили у культурі епохи первісного комунізму.

2. Пракесмонавти. Брама безсмертя.

3. Про діалектичні зв'язки комунізму - первісного та майбутнього

Докладніше про матеріали доповіді можна дізнатися з статей автора, надрукованих у таких журналах :

1. Людина і світ, 1982 р., № 4 ;
2. Вокруг света, 1983 г., № 4 ;
3. Знання та праця, 1986 р., № 9 ;
4. Пам"ятники України, 1987 р., № I ;
5. Знання та праця, 1987 р., № 6 ;
6. Химия и жизнь, 1987 г., № 12 ;
7. Знання та праця, 1988 р., № 7 .

І хоч нам здається, що називати могли пам"ятками літератури все ж не варто /так, ми ж не зємо пам"ятками літератури настінні різни-
си християнських церков, хоч вони набагато ближчі до оповідань,
ніж могли/ і краще говорити про відбиття певних уявлень в літера-
турі й археологічних пам"ятках, - безсумнівно, що робота автора в
галузі прадавньої арійської культури розширне коло наших уявлень
про у культурні зв"язки України часів неоліту.

Леонід Добрянський

Українознавчий клуб "Спадщина" і екологічні проблеми

Екологічна тематика посідає важливе місце в діяльності клубу. Наводимо найбільш значні заходи, організовані або проведені за участю членів клубу.

18 квітня 1988 р. було проведено конференцію "Актуальні проблеми екології". В обговоренні взяли участь провідні спеціалісти - академіки АН УРСР А.М.Гродзінський і О.М.Алимов, доктор наук Ю.В. Щербина, професор В.Д.Дишловий, кандидат наук С.П.Ольштинський та інші.

В травні 1988 р. українознавчий клуб "Спадщина" став колективним членом асоціації "Зелений світ".

У вересні цього ж року представники клубу взяли участь в роботі Всесоюзної наради "Основні напрямки і проблеми розвитку енергетики СРСР на перспективу, що відбулась в Києві. Разом з іншими "неформалами" члени клубу виступили при обговоренні проекту рішення, задавали питання на прес-конференції, мали приватні бесіди з начальником главку Мінатоменерго Є.І. Ігнатенком, академіком-секретарем відділення АН СРСР Ю.М.Руденком.

13 листопада 1988р. з ініціативи клубу і підтримці таких об'єднань, як "Ноосфера", "Громада", "Зелений світ", "Небайдужі", а також Київського відділення Товариства охорони природи УРСР був проведений перший в Києві республіканський мітинг "Екологія і ми". Відгуки на мітинг вмістили газети "Вечірній Київ", "Робітнича газета", "Рабочее слово", "Літературна Україна", "Культура і життя", "Вісті з України", „News from Ukraine“ та інші. Були зачитані звернення до громадян республіки і резолюція мітингу /остання, правда, при вимкнених мікрофонах/. Після мітингу розгорнувся збір підписів під заключним документом. Текст звернення представників "зеленого руху" до громадян України було розіслано до редакцій усіх республіканських і частково обласних газет. Опубліковано лише "Вечірній Київ" 23 грудня 1988р. За станом на березень 1989 р. зібрано близько 15 тисяч підписів, які планується передати в Верховну Раду УРСР.

В процесі практичної роботи клубу проводився пошук "своєї" тематики, яка б не дублювала загальний екологічний рух в республіці. Одним з його важливих результатів, на мою думку, стало усві-

домлення необхідності створення позитивної програми екологічного і культурного розвитку України. На екологічному семінарі, що відбувся 16 січня 1989р., були зачитані та ухвалені доповіді про необхідність розробки еколого-етнічної моделі розвитку України. За її допомогою можна було б на науковій основі узгодити розвиток економіки, національно-культурних процесів і стану навколишнього середовища нашого краю, ліквідувавши існуючий між ними сьогодні гострий антагонізм. Вміщена в цьому числі часопису стаття А.Матюшко та Л.Добрянського зафіксувала початковий етап роботи, яку сподіваємось продовжити і надалі.

Микола ЖАРКИХ

КОНФЕРЕНЦІЯ "ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДНІСТРА"

7-9 квітня 1989р. у Львові та смт Івано-Франковому працювала громадська науково-практична конференція, присвячена обговоренню підсумків експедиції "Дністер-88" і визначенню планів експедиції на 1989 р. В роботі конференції на запрошення організаторів - Львівського університету та "Товариства Лева" - прийняли участь активісти екологічного руху зі Львова, Києва, Москви, Кишинєва, Одеси, Тернополя та багатьох інших міст.

Першим виступив письменник Р.Т.Дідула. Його пропозиції - надати юридичний статус міжреспубліканському комітетові захисту Дністра, який зараз є чисто самодіяльною /"неформальною"/ організацією, видавати екологічний бюлетень "Дністер", заснувати музей Дністра, який мав би концентрувати всі матеріали, що висвітлюють минуле і сучасне Дністра і Придністров'я. "У нас немає іншої землі, крім тієї, на якій ми зараз живемо, і ми мусимо зробити її чистішою", - сказав на закінчення промовець.

Після нього виступив В.М.Нагірняк - начальник відділу експлуатації Дністра Дністровського басейнового господарського об'єднання Мінводгоспу. "Нездоровий ажіотаж вокруг Днестровской ГЭС... Загрязнение от Галича до Хотина очень сильное, так разве Днестровская ГЭС в этом виновата?... У нас нет других источников энергии, кроме тепловых, атомных и гидроэлектростанций, и среди них ГЭС - экологически наиболее безопасные предприятия..." Але окрім цього він повідомив і про деякі цікаві речі. Наприклад, місто Кам'янець-Подільський постачається водою з Дністра; водозабір, як і треба, збудували вище од устя Смотрича, так що стічні води міста, потрапляючи у Смотрич, а потім у Дністер, зносилися його швидкою течією і все працювало як слід. Тепер і устя Смотрича, і водозабір знаходяться у зоні затоплення ГЕС; течії у водосховищі нема майже зовсім, і слабкими зворотніми потоками брудні води Смотрича підносяться до водозабора. Думали про це проектувальники й будівельники? Смішно навіть питати, бо вони такими дурницями, як "що ми будемо їсти й пити" не цікавляться, їм треба світле майбутнє будувати... Питає у Віктора Миколаєвича представник Одеси - чи буде цього року екологічна повинь на Дністрі, бо плани пересихають

і весь Дністровський лиман може опинитись у дуже тяжкій ситуації. Начальник експлуатації Дністра відповідає: "Це питання розглядає Рада Міністрів УРСР, і як вона вирішить, так і буде; але нам зробити повинь дуже тяжко, бо снігу в Карпатах не було, і води в Дністрі дуже мало, і спрацювати на паводок 600-700 млн. куб. метрів - то дуже тяжко..."

- Аж тепер ви про бога згадали, - кинув з місця Р.Т.Дідула під сміх і оплески всіх присутніх. І справді, якимось дивно воно виходить: змалку нас учили, що ГЕС здатні зарегулювати стік річок і, з одного боку, запобігти повеням, а з другого боку - забезпечити санітарний попуск чи екологічну повинь у будь-який час. А тепер виходить, що як вода в річці є, то попуск можна зробити, а як води нема, то й попуск неможливий. Ні так, ні сяк ГЕС ні до чого. Під час обговорення один з учасників конференції навів слова професора-гідротехніка Петруня: "Рівнинні річки можуть спробувати зарегулювати тільки безумці". Так він сказав після обговорення проекту Каховської ГЕС ще 1952 року. Як бачимо, за цей час безумці повністю захопили нашу гідроенергетику...

Питають у В.М.Нагірняка: "За скільки років замулиться Дністровське водосховище?" Відповідь: "Московський університет оцінював за завданням проектувальників, - вийшло 140-150 років, але вони були зацікавлені у реалізації проекту; за оцінками нашого управління виходить 65-70 років". /Зауважу, відразу, що за незалежними від Мінводгоспа оцінками фахівців Чернівецького університета, цей термін може бути й 30 років/. Отже, дяді з Московського університета, "чей адрес - не дом и не улица, чей адрес - Советский Союз", заспокоїли проектувальників, що "на наш век хватить" об'єму водосховища, щоб не заповнилося воно мулом. Так, на їхній вік, на вік людей, які, може, й не були жодного разу на Дністрі /принаймні, для яких Дністер - одна з численних рядових річок СРСР/ - на їхній вік цього вистачить, бо результати їхнього "оцінювання" відчують на своїй шкірі не вони, а жителі Придністров'я; а от на наш вік, на вік жителів України і Молдавії, які збираються тут жити не тридцять, і не шістдесят, і навіть не сто п'ятдесят років, а завжди - на наш вік цього замало.

Виступає лікар-хірург з Городенки Р.В.Блонський. Довгий час ми вважали, що для поліпшення здоров'я населення головне - це матеріальний рівень життя; зараз у жителів Городенківського району

рівень життя відносно високий, а смертність підвищується, і народжуваність зменшується. Причини - забруднення середовища і відсутність повноцінного відпочинку. Його пропозиції: перетворити каньйон Дністра від Галича до Хотина в національний парк, розвивати тут інфраструктуру відпочинку, прокласти постійні туристські маршрути.

Виступає голова Львівського міськвиконкому Б.В.Котик. Його виступ присвячений екології міста Львова. Забрудненість повітря у місті у 2-2,5 рази перевищує гранично допустиму концентрацію /ГДК/. 40% цього складають викиди промислових підприємств, 60% - вносить автотранспорт. На комплексне кардинальне розв'язання всіх проблем з автотранспортом треба освоїтидесь 250 млн карбованців. Гроші великі, але їх можна знайти, і навіть матеріали можна знайти, а от будівельників... Зараз шляхобудівники міста здатні освоїти 5 млн. карб./рік. Аналогічна ситуація з охороною архітектурної спадщини Львова. Для підтримки тих 1280 пам'яток архітектури, що є в центрі міста, треба витрачати на реставрацію 10-15 млн карб. на рік, а нинішні потужності реставраційних майстерень не перевищують 3 млн. карб./рік. Шукаючи потужні будівельні організації, голова чомусь не згадав про досить-таки потужний загін будівельників, що зараз руйнують екологію річки Стрий, будуючи на ній водосховище невідомого призначення, про тих будівельників, що осушують болота Львівської області, роблячи знову ж таки справу не тільки не потрібну, але й прямо шкідливу... Однак у мене склалося враження, що новий голова/ він працює на цій посадідесь 3 місяці/ серйозно усвідомлює значення екологічних проблем і буде шукати засобів їх вирішення.

Дуже змістовним був виступ Марії Арсентіївни Санду, співробітниці АН МРСР. За результатами її досліджень, Дністер біля витоків має соленість 180-220 мг/л, а біля Новодністровська - вже 320-400 мг/л /в районі Одеського водозабору соленість зростає до 800 мг/л і наближається до гранично допустимої норми на питну воду - 1000 мг/л; зауважу, що в Європі встановлена гранично допустима соленість 500 мг/л/. Причини забруднення річки мінеральними солями - стоки промислових підприємств, поверхневий стік з полів, рясно посипаних мінеральними добривами. Так, річка Реут має солоність 1,5-2 г/л і тільки умовно може вважатись прісною. На наших очах руйнується ще одна затверджена з дитинства істина, що річки обов'язково прісні і тільки моря солені. Річка Бик, права притока Дністра,

забруднена настільки, що хімічне споживання кисню /ХСК/ у 5-7 разів перевищує гранично допустиме /ХСК є показником, що характеризує забрудненість води органічними речовинами, для знешкодження яких потрібно їх окислити розчиненим у воді киснем. Чим більше органічних забруднень, тим більше треба кисню для їх знешкодження, тим брудніша вода/. "Треба розбудити в людей екологічну совість" - сказала бесідниця.

Дівчата з етнографічної секції "Товариства Лева" демонструють зібраний ними музичний фольклор Придністров'я. Новодністровське водосховище затопило повністю або частково 100 сіл. Обстеження переселенських сіл показало, що музичний фольклор в них повністю зруйнований. Переселити народ або його частину з прабатьківських земель - це значить знищити його як етнічну цілісність. Хію розуміють горе-проектувальники ГЕС, що кожне українське село - це культурний мікрокосм, в якому уважний спостерігач може знайти найцінніші перли. Знайшли їх і етнографи експедиції "Дністер-88". Наприклад, від 83-річного скрипаля Олекси з с.Ломачинець Чернівецької області записані рідкісні зразки народної інструментальної музики; у Вінницькій області живе Марія Оксентівна Руденко /89 років/, що пам'ятає 800 самих тільки весільних пісень. А в переселенських селах пісень ніхто не співає, навіть сусіди не знають, хто з жителів села знає які пісні. Таке-то щастя знайшли люди в нових оселях!

Чернівецький гідробіолог Ірина Вікторівна Юрійчук розповіла, що за результатами її досліджень зараз у Новодністровському водосховищі спостерігається 13 видів зообентосу /бентос - це тварини, що живуть на дні річок/, а до утворення водосховища їх було в 9 /дев'ять!/ разів більше. Бідність складу зообентосу - це наслідок ще закінченого процесу його відновлення після Стебниківської катастрофи 1983 р., але хто може дати гарантію, що тепер біоценоз водосховища відновиться у тому ж вигляді, що був до реконструкції Дністра? І хто може передбачити, про які небезпеки сигналізує зміна складу біоценозу?

Головний інженер тресту "Роздолхімбуд" М.М.Пилипчак /м.Миколаїв Львівської області/ є одночасно заступником голови екологічного клубу "Дністер", що налічує зараз 120 членів. Він ділився досвідом організаційної роботи свого клубу, який залучив до себе з одного боку, першого секретаря Миколаївського райкому партії,

з другого – біля 20 священників, які ведуть екологічну пропаганду серед віруючих. От вам практичний приклад єднання найрізноманітніших суспільних сил на ґрунті спільної турботи про виживання людей, про збереження навколишнього середовища.

Археолог з Львівського університету В.С.Артюх пройшов з експедицією від Галича до лиману. Обстежуючи береги Дністра, він знайшов біля 20 стародавніх поселень, ще не відомих в науці. Найцікавіша знахідка – це знахідка могильних склепів біля підніжжя Червоної гори /с.Берем'яни/. Поховання пограбовані, але за деякими ознаками їх можна датувати першими століттями нашої ери. В такому разі найближчими їх аналогами будуть склепи Керченського півострова. Знйдено ще кілька гротів та печер /проти с.Делева, Устєя, біля с.Устя, що при впадінні Ничлави в Дністер/, що подають надію на цікаві археологічні знахідки.

Головний санітарний лікар Миколаївського району Ю.Ю.Чейбиш – рідкісний на сьогодні представник професії санітарного лікаря, для якого здоров'я жителів його району дорожче за власний спокій. Тому Юрій Юр'евич – член клубу "Дністер". Від даних санітарної статистики, які він наводив, стає моторошно. Основні забруднювачі району – цементно-гірничий комбінат, в окресі 6 км від якого забрудненість повітря в 2,5–9 разів перевищує ГДК. /Основні складники забруднення – цементний пил, чадний газ, окисли азоту, та ВО "Сірка", в радіусі 7 км від якого забрудненість повітря в 1,5–3 рази вище за ГДК /основні складники – сірчаний ангідрид, сірчана кислота, сірководень/. Як поталанило жителям цих "зон", видно з динаміки поширення ішемічної хвороби серця /це найпоширеніша причина інфарктів/: в зоні ЦК у 1987 році було зафіксовано 8,5 випадків на 1000 осіб населення в рік, а в 1988 р. – 28,0 випадків; в зоні ВО "Сірка" в 1987р. було 4,85 випадка, а в 1988 р. – 13,4 випадка на 1000 осіб на рік. А скільки таких п'яти-, шести-, семикілометрових зон розкидано по всій Україні!? І коли в наших санітарних лікарів прокинеться лікарська, екологічна, просто людська совість, коли вони заходяться виконувати свої прямі службові обов'язки!?

Конференція проходила жваво, цінна інформація про стан Дністра сипалася з усіх боків... "Шкода тільки, що ми говоримо, а нас не чують", – зауважив Р.Т.Дідула. Хтось з учасників конференції навів спостереження, що в кожній країні екологічний рух починає-

ться з етапу алармізму, тобто биття на сполох. В Західній Європі екологи-алармісти почали виступати наприкінці 1950-х років, і навіть при тамтешній розвинутій демократії і при тамтешній свободі інформації /бо там ксерокопіювальні апарати просто продають у крамницях/ потрібно було близько 20 років, щоб "зелений рух" набрав силу впливати на урядові рішення. Якими шляхами піде екологічний рух на Укоаїні - покаже майбутнє, а на сьогодні можна стверджувати, що зібрання екологів, подібні цій львівській конференції, просувають цей рух уперед.

12 квітня 1989 р.

НАД ВИПУСКОМ ПРАЦЮВАЛИ :

Тетяна ГИРИЧ

Микола ЖАРКИХ /відповідальний за випуск/ : 252142, Київ-142,
вул.Доброхотова, 24, к.62

Мирослав КОРБУТЯК

Юрій КОЧЕРЖИНСЬКИЙ

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ :

Світлана КОРЕЦЬКА

ЖОВТЕНЬ 1989 р.

ЗАСОПИС

Число 3

Київ
1990

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ КЛУБ "СПАДЩИНА"

С П А Д Щ И Н А

альманах українознавства

число 3

К И Ї В 1990

З М І С Т

"СПАДЩИНА" ПОВІДОМЛЯЄ

Лист до ініціативної групи Спілки письменників України з приводу проекту програми Народного Руху України за перебудову . . .	5
Телеграма до другого з'їзду народних депутатів СРСР	10

НАУКОВІ ОБРІЇ : ПРОБЛЕМИ, ПОШУКИ

Валентин СТЕЦЮК Державність і український національний характер	12
Олександр СТІЛЕЦЬКИЙ Групи слов'янських мов	16
Олекса НЕГРЕБЕЦЬКИЙ Вживання фонем γ : спроба довідника . . .	38
Микола ЖАРКИХ Синдром властолюбства	57

ПРОРЦИ СВОЇМ ЛУКАВИМ ЧАДАМ . . .

Юрій ГУРЕЇВ "Вся влада Радам" чи правова держава ?	81
Володимир ДОРОШКЕВИЧ Україна : діалектика історичного процесу	84
Аркадій БЕЛІНКОВ Тільки смілива людина може мати талант . . .	101

ПІЕСО НАТХНЕННЯ

Олександр РАДЗИВІЛЛ "Простий" народ	150
Світлана МАШТАЛЕР Когось розп'яли на хресті	155
Микола ЖАРКИХ Стрілецька могила у Пробіжній	156

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ НА УКРАЇНІ

Члени клубу "Спадщина" - кандидати у народні депутати УРСР . .	160
Андрій МОРОЗ "За Україну його замучено колись..."	176
Язон ГЕПЕУСОВ Наука, цензура і перебудова	180
КУДИ поділися твори маршала Брежнєва ?	188

КРИТИЧНІ НОТАТКИ

Микола ЖАРКИХ Україна у дзеркалі московських джерел 2 половини 17 століття	192
Микола ЖАРКИХ "За що ж ми різались з ордами ?"	199
Газетна повинь	206

ЧУХРАЇНІКА

Іван ВАДЕРЕТРОВ-САТАНОВСЬКИЙ	Амністія в селі Загребеллі . .	217
Микола ЖАРКИХ	Безпідставні хвилювання	219
Слізне прошеніє		223

ХРОНІКА "СПАДЩИНИ"

За українську школу		227
До історії Західноукраїнської народної республіки		232

„ПАДШИНА“
ПОВІДОМЛЕННЯ

Ініціативна група Київської організації
Спілки письменників України

Редакція газети "Літературна Україна"

Повністю підтримуючи ідею створення Народного Руху України за Перебудову, вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження та пропозиції:

І. На наш погляд, до Програми необхідно додати вступний розділ, варіант якого приведено далі.

ВСТУП

Необхідність створення Руху обумовлена загостренням головного протиріччя нашого часу між оновлюючими ідеями перебудови, зростаючою активністю народу, з одного боку, і консерватизмом, інерцією, корисними інтересами, споживацькою психологією так званого "механізму опору" - з другого.

Суспільне життя на Україні набуло глибоко спотворених форм за роки панування сталінсько-брежнєвської адміністративно-командної системи. І зараз Перебудова на Україні активно гальмується апаратною бюрократією, яка не бажає позбавитись своїх незаконно привласнених привілеїв. Саме тому право і обов'язок народу направити всі зусилля на злам "механізму опору" Перебудові і створення гарантій суспільного розвитку в умовах реальної демократії.

Не можна дозволити, щоб під гаслами Перебудови, демократизації та гласності зберігалися старі суспільні, політичні та економічні відносини.

Процес реформ розпочато "зверху", однак успіх може прийти лише за умови широкої зустрічної ініціативи "знизу" через залучення до повноцінного політичного життя всіх соціально активних, шануючих ідеали демократії громадян, незалежно від їхньої національності, партійності чи релігійних переконань. Жодне прогресивне і справді революційне перетворення в історії не вдавалось здійснити в рамках старих політичних структур.

2. У розділі "Загальні принципи":

На наш погляд, у п.І і всіх інших розділах І пункта, де мова йде про КПРС, треба записати "прогресивні сили КПРС". Адже на сьогодні до КПРС входять протилежні за політичними і ідеологіч-

ними поглядами угруповання: тут і переконані у своїй правоті кати сталінсько-беріївського періоду, тут і ідеологи брежнєвського застою, і Ніна Андрєєва з багатотисячною номенклатурною бюрократією, що в захопленні прийняла її "маніфест", тут і все інше, що узагальнюється поняттям "механізм опору".

Одже друге речення п.1 треба записати: "Рух - загальнонародний вияв схвалення і підтримки революційної, започаткованої прогресивними силами КПРС Перебудови, яка відбувається у нашій країні".

Замість першої частини другого абзацу п.1 /до слів "Рух незалежний..." / на наш погляд слід писати:

" Рух діє задля гуманізму, миру, прогресу в повній відповідності з Конституцією Союзу РСР і Конституцією Української РСР".

Доповнити пункт 1: "Рух є складовою частиною політичної організації суспільства. Набувши офіційного статусу, він буде ще однією ланкою породженої Перебудовою безпосередньої участі народу у вирішенні державних і громадських справ, буде ще одним свідченням подальшого розвитку соціалістичної демократії.

Рух може самоліквідуватись після реалізації всіх його програмних положень, або за рішенням загальних зборів повноважних представників Руху".

Перше речення п.2 викласти: "Основна мета руху - якнайширше залучення громадян України до спільного з прогресивними силами КПРС створення і функціонування такого демократичного механізму..." /далі по тексту/.

Підпункт 2в/ викласти: "сприяти динамічному і незворотньому перетворенню України"...

П.2г/: "створити умови для переходу від влади "від імені народу" до реального повновладдя народу; домогтися законодавчого оформлення гарантій здійснення Українською РСР свого державного суверенітету; сприяти зміцненню суверенітету інших республік".

Доповнити останню фразу: "...з дозволу місцевих Рад, Верховної Ради та Уряду УРСР" ./можливо, треба розділити питання народовладдя і суверенітету в окремі підрозділи/.

П.4г/: "...бореться за скасування або зміну існуючих застарілих конституційних положень та інших законодавчих актів".

Доповнити розділ "Соціальна справедливість":

"Проект державного бюджету перед розглядом його Верховною Радою УРСР повинен виноситись на громадське обговорення".

У розділі "Економіка":

Викласти п.2: "Рух виступає за ліквідацію наслідків бюрократично-відомчої сваволі..."

Доповнити розділ:

п.12: "Економічна політика на Україні повинна будуватись на економічній основі, тобто з урахуванням взаємозв'язку та взаємодії економічних, екологічних, технічних та соціальних факторів".

п.13. "Рух вважає необхідним боротися за широке використання товарно-грошових відносин у здійсненні економічного контролю за ефективністю всіх ланок апарату влади, поширивши на них принципи госпрозрахунку".

п.14. "Рух виступає проти експорту всіх видів палива, електроенергії і сировини, вважаючи такий експорт розбазарюванням народного багатства. Структура експорту повинна зазнати радикальних змін".

У розділі "Екологія":

Перше речення: "Виходячи з визнання пріоритету екологічних інтересів перед економічними, своїми першочерговими завданнями..."

Останнє речення п.4 викласти: "...видавати спеціальний республіканський екологічний бюлетень".

Останнє речення п.6 викласти: "...за забруднення рік і земель гігантськими тваринницькими комплексами та хімічними добривами і пестицидами".

Доповнити розділ: "Енергетична політика на Україні повинна базуватися на визнанні необхідності реконструкції діючих енергомістких /перш за все металургійних та хімічних/ підприємств, розвитку ресурсозберігаючих технологій та всебічної економії енергії".

Непохитним принципом енергетичної політики повинно стати гасло: Спочатку заощадити енергію, а потім направити її на покриття нових потреб!

Рух виступає за пріоритетність розвитку екологічно чистих, "нетрадиційних" видів енергетики".

П.5д/: "...телефонного права", вловживання владою та інших проявів соціальної несправедливості".

П.5е/: "бореться за зміну структури народного господарства України, деформованої..."

У розділі "Демократизація суспільства":

Оскільки поняття "механізм опору" відображує реальні суспільні відношення і виходячи з того, що демонтують пасивні системи, які не чинять опору, пропонуємо речення третьє в другому згорі абзаці викласти:

"Рух спільно з прогресивними силами КПРС та громадськими об'єднаннями УРСР докладе всіх зусиль для зламу адміністративно-бюрократичної системи..."

У четвертому зверху абзаці виправити: "... народ - творець права" /а не джерело/.

Доповнити восьмий абзац:

"Рух вважає необхідним сприяти якнайшвидшому опрацюванню закону про народний референдум Української РСР. Закон має виходити з того, що референдуми можуть провадитись не тільки з ініціативи органів влади, а й шляхом народної ініціативи".

Доповнити розділ "Демократизація суспільства":

"Рух вважає за необхідне добиватись повної інформації та гласності у роботі вищих республіканських державних та партійних органів. З цією метою має бути забезпечена систематична пряма радіо- і телевізійна /по спеціальному каналу/ трансляція всіх зібрань вищих органів влади та управління /сесії Верховної Ради Української РСР, засідання Президії Ради Міністрів УРСР, а також Пленумів і з'їздів Комуністичної партії України.

- Рух наполягає на необхідності розробки в найближчий строк і всенародному обговоренні проекту закону про партію /партію/, її права, обов'язки та відповідальність.

Рух визнає недемократичним існуючий закон про вибори до Верховної Ради Союзу РСР, який передбачає багатоступінчасту процедуру обрання народних депутатів. Рух виступає за укладення в Українській РСР такого закону про вибори, який би забезпечував здійснення громадянами прямого виборчого права без проміжних ланок у процедурі від висування кандидатів до обрання депутатів."

Доповнити розділ: "Національне питання. Мова. Культура":

"Рух виступає за повернення в життя історичної геральдики українського народу; за використання національної символіки та атрибутики Української Радянської держави в суспільному житті республіки в цілях виховання у громадян Української РСР почуття патріотизму і глибокої любові до рідного краю.

Рух визнає роль церкви в моральному оздоровленні суспільства і поширенні загальнолюдських цінностей; виступає за рівність прав віруючих і невіруючих, за право віруючих мирними засобами пропагувати релігійні переконання, а невіруючих - атеїзм; за відновлення релігійних об'єднань та організацій віруючих.

Рух виступає за розв'язання релігійних проблем на Україні з повним урахуванням національних інтересів українського народу та національних меншостей, що населяють Українську РСР.

Віруючим повинно бути надане повне право на церковну відправу мовою свого народу".

Розділ "Організаційна структура..." слід перенести у статут НРУ. При цьому слід наголосити, що Рух мусить мати свій друкований орган, а також право користуватися всіма іншими засобами масової інформації.

ТЕЛЕГРАМА ДО ДРУГОГО З'ЇЗДУ НАРОДНИХ
ДЕПУТАТІВ СРСР

Москва, Кремль, депутату
С.И. Коневу

Мы, члены украиноведческого клуба "Спадщина" при Киевском доме ученых АН УССР, решительно протестуем против придания русскому языку статуса официального общегосударственного в СССР. Придание русскому языку статуса общегосударственного противоречит недавно принятому закону о языках в Украинской ССР. Это прямой и сознательный отход от ленинской национальной политики в вопросе о государственном языке, юридическое закрепление того плачевного состояния, в котором оказался украинский язык вследствие целенаправленной политики царизма, репрессий сталинизма и застоя. Законодательное закрепление второго государственного языка для Украины означает дальнейшее вытеснение украинского языка из употребления и его фактическую ликвидацию. На юридическое огосударствление русского языка в масштабах СССР не решались даже Сталин и Брежнев.

Отход от ленинской политики и непоследовательность в языковом вопросе ведет к обострению отношений между республиками и центром, к ущемлению суверенитета республик.

12 декабря 1989 г.

Нахкові
обрії:
проблеми
і пошки

Валентин СТЕЦЮК

ДЕРЖАВНІСТЬ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

/Доповідь на конференції по проблемі державності :

Юрмала, 27 - 28 січня 1990 р./

Взаємозв'язок між державністю і національним характером українців є дещо дражливою темою, і, оскільки вона ще недостатньо розроблена, то її б і не варто було торкатися, якби не її актуальність. В часи національного відродження неминуче повстає питання, як то могло статися, що такий великий нарід як український не має власної держави, і чи є принципова можливість її тепер побудувати. Є чимало факторів, які обумовлюють процес створення національної держави, і всі вони тісно між собою пов'язані, тому розглядати їх окремо неможливо. В рамках нашої теми не можна не торкнутися географічного положення України, і не тому, що відсутність чітких географічних її меж заважає боронити територію від ворогів, а тому що відкритість території України ускладнює процеси консолідації її населення. Це завжди треба мати на увазі.

Перша українська держава Київська Русь виникла наприкінці I тисячоліття н.е. приблизно одночасно з іншими європейськими державами. Спочатку це були централізовані монархічні держави, а потім настав період феодалної роздрібленості, з якого вийшли консолідованими ті з них, які мали чіткі або більш-менш чіткі географічні межі - Англія, Франція, Іспанія. Виняток в цьому ряді становить тільки Італія по причинах, які розглядати тут не місце. Німеччина залишалася роздрібною аж до І9 століття, а Київська Русь під ударами кочовиків зникла з географічної карти Європи зовсім, що полегшило формування польської держави, яка, втім, теж виявилася кінець-кінцем нестійким утворенням.

З І7 століття почалися спроби відновлення української держави, але це виявилось надзвичайно складною справою. Очевидно, тут діяли не тільки географічні фактори. Не торкаючись факторів полі-

тичних, ми можемо тільки звернути увагу на певну неприємну закономірність, а саме - легковаження організаційним началом в справі державного будівництва, що в корені суперечить самій цій ідеї. Скажімо, під час визвольної війни Богдана Хмельницького була чудова нагода відновити державу, коли українське військо стояло в 1648 році мало не під Варшавою, а польський король помер, залишивши королівство у великому замішанні. Та державне будівництво Хмельницьким фактично не велося ні в тому році, ні пізніше вже в більш складних обставинах. Не було проведено реформ адміністративного поділу країни, системи оподаткування, судочинства, не була створена цивільна адміністрація, органи з поліцейськими функціями. Беззахисне населення, втомлене війною, масово переселялося на Слобожанщину.

В часи гетьмана Мазепи ідея відокремлення від Росії не знайшла широкої підтримки серед непідготовлених населення і війська, це ж саме сталося і в часи української революції в 1917 - 1920 роках. Одночасно вражає бездіяльність Центральної Ради в напрямку створення національної армії. На фронтах стихійно формувалися боєздатні українські частини, але далеко не всі з них і не завжди підтримували національний уряд.

Все це можна було б пояснити низьким рівнем національної свідомості, якби тепер, в часи національно-патріотичного відродження, не кидалося у вічі те саме легковаження організаційно-масовою роботою опозиційних політичних діячів та рухів. На різних установчих з'їздах ми більше переконуємо один одного в тому, що всім давно вже відомо, плачемося один одному про наші біди, ніж обговорюємо організаційні питання чи стратегічні плани на майбутнє. Ейфорія, емоційний підйом не замінять кропіткої конструктивної роботи, особливо в зденаціоналізованих регіонах, таких, як наприклад Донбас, на який, здається, всі вже махнули рукою. Коли ж ми все-таки починаємо робити якусь конкретну справу, то часто-густо можна зіткнутися з випадками необов'язковості, неорганізованості, халатності численних наших активістів. Наша волелюбність і абсолютне розуміння свободи в

поєднанні з недисциплінованістю породжують у нас анархізм, а амбітність і честолюбство – атаманство і взаємну ворожнечу. Політична культура в нашій країні низька взагалі, але особливо вражає нестриманість, самовпевненість і непошана до опонента серед українців. Ще не встигне опонент висловити свою думку до кінця, як українець вже каже "Ні !", а тоді вже підшукує аргументи для своєї негатиї. А ще дуже для нас характерним є пошук абсолютної істини, заради якої ми можемо кинути в жертву більш реальні цінності, забуваючи, що абсолютної істини нема, істина завжди відносна.

Складається враження, що ми зовсім нездатні до самоорганізації без поставленої зверху влади, а під чужинецькою зверхністю стаємо напрочуд дисциплінованими і слухняними. Що різні народи наділені здатністю до самоорганізації в різній мірі, то в тому немає ніякого сумніву. Американський генерал О.Бредлі в своїх "Записках солдата" наводить такий факт. Під час другої світової війни після вдалої операції в Північній Африці американці взяли в полон велику кількість італійських та німецьких вояків. Не маючи для полонених готових таборів, вони тримали їх під відкритим небом, обмежившись обладнанням огорожі з колючого дроту. Як описує американський генерал, в італійському таборі з ранку до вечора грав акордеон, лунали пісні, в той час як німці, розбившись по підрозділах на чолі з офіцерами, займалися необхідними роботами по благоустрою табору – упорядковували територію, копали ями під туалети і т.п. Цікаво було б знати, як би в таких умовах поводитися українці. Хоч ми й роботящі, але так само співучі, як італійці, а значить і емоційні. Емоційність українців також проявляється і в нашій поезії, про що недавно писав Ярослав Мельник у своїй статті "Коли ще думка спить" в "Літературній Україні" /пробачте випадковий каламбур/. Він же зазначає, що в своїх діях ми більше покладаємося на емоції, ніж на розум. В наш час, коли в політику пішли поети, це може нам дуже зашкодити. Їхні яскраві виступи більше збуджують людей, це зрозуміло, але

вони не дають відповіді, як себе вести в конкретних політичних обставинах. До того ж талановиті люди, усвідомлюючи свої здібності, занадто амбітні. Ця риса може й позитивна, але вона має бути керованою, на що емоційні поети не завжди здатні.

Ці рядки можуть обурити занадто палких патріотів. Та пам'ятаючи про умовність всякої істини, їх можна заспокоїти тим, що в даному випадку йдеться про риси національного характеру у відношенні до проблеми державності, а не абстрактно чи навіть у порівнянні з іншими народами. Однак говорячи навіть умовно про національні риси, ми входимо в протиріччя, бо неконсолідованість заперечує існування спільних психологічних рис цього народу, які б не були властиві кожному з народів світу. Факт такої суперечливості дозволяє зробити припущення, що певні притаманні нам риси, принаймні такі як індивідуалізм, неорганізованість, необов'язковість, зарозумілість, неповага до опонента, легковаження конструктивною роботою і т.п. є характерними всім народам, які знаходяться на певному рівні культурного розвитку. Тому є надія, що саме усвідомлення нами своїх негативних рис при нашій наполегливості, працездатності і жазі до самоствердження піднесе нашу культуру мислення, спілкування і поведінки, хоч ми і не станемо напевно ніколи консолідованими так, як більшість народів світу. Нас більше буде об'єднувати спільне духовне начало та спільна ідея.

Брак консолідації, надмірний індивідуалізм і волелюбство заважали нам створити власну державу в часи поширених авторитарних форм правління, але демократична форма легко підійде і нам. Не може бути ніякого сумніву, що в новій, суверенній, демократичній Україні всі ми, неоднакові за походженням, світоглядом і характером, знайдемо своє місце. Варто лише піднятися на новий щабель загальнолюдської культури, не забувши, звичайно, подбати про збереження власної духовної єдності.

Олександр СТРИЛЕЦЬКИЙ

ГРУПИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

"...Розповідають, що тут /біля Каданської затоки/ живуть до р. Вістули сармати, **ВЕНЕДИ**, скіфи..."

Пліній Старший I ст.н.е.

"За Дунаєм лежить Дакія... високими горами, по лівій, на північ зверненій стороні яких, починаючи з верхів'їв Вісли, живе на незмірнім просторі багатолюдний народ **ВІНІДИ**. Хоч і імена їх і міняються тепер по різності родів і житла, однак в **БІЛЬШОСТІ** вони звуться **СЛАВІНАМИ** і **АНТАМИ**. Славіни живуть від міста Новістунум і озера, званого Мурсіанським, по самий Дністер, а на північ - по Віслу; у них болота і ліси заміняють міста. Анти ж, найсильніші з них, живуть в околицях Понту, від Дністра до Дніпра".

Йордан, VI ст.н.е.

I. Історичний вступ

I.1. З історії відомо: I ст.н.е. - римлянам відомий якийсь один слов'янський народ - венеди. Живуть вони десь південніше Балтійського, північніше Чорного моря, десь біля Вісли. Як вважають історики, там де тепер Польща /частково/, Чехословаччина /частково/, Україна /захід/, Білорусія /частково/, південно-західний край центральної Росії. Наскільки далеко на захід і схід - історики не дають чітких кордонів.

В VI ст. готський історик Йордан уже не вважає венедів одним цілим. Ще в III ст. джерела знають ім'я антів, а в часи Йордана анти і славіни - вже більшість. Але більшість - значить не всі, крім них були ще слов'яни, третя група. Ії, поскільки нема іншої, третьої назви, так і назовем - безіменні, а на греко-латинський лад - АНОМІНИ.

Славіни живуть від Мурсіанського озера до Дністра, а на північ - по Віслу. У них багато боліт. Біля Вісли в Польщі болота є. До Дністра - значить із заходу від нього, бо зі сходу - анти.

Отже славіни живуть: 1/в Польщі, 2/в районі Карпат - де тепер Чехословаччина, особливо там, де Словаччина і, мабуть, в районі Угорщини /угорців тоді там ще не було/.

Анти живуть від Дністра до Дніпра, в околицях Понту, тобто Чорного моря. Отже точно є на території України. Ряд авторів поши-

рює їх і на північ, вважаючи їх спільним предком трьох народів так званої "східно-слов'янської групи". Але це твердження погано узгоджується із даними історичних джерел, які постійно зв'язують антив із околицями Понту, а надто важко уявити, що для римлян, а тим більше для готського історика Йордана вся Європа від Чорного моря аж до Балтики була лише "околицею Понту". Вони краще знали географію.

Ймовірно, звичайно, що анти були і в Білорусії, на її півдніце не суперечить формулі "від Дністра до Дніпра".

У всякому випадку ще десь помістити ту меншість, яку ми називали аномінами, а для них іншого місця не лишилось - тільки північніше і східніше антив і слав'янів. Якби вони були південніше чи західніше - вони мали би значення для римлян чи для готів і ті їх згадали би і назвали би.

Отже, аномінів слід розмістити там, де тепер центральна Росія і, можливо, частина Білорусії і північний схід України.

1.2. Із історії відомо досить багато про відносини антив і слав'янів. Відомо, що між ними були сутички, відомо, й що вони разом, в досить тісному союзі, воювали в Римською імперією. Про подібні взаємини антив і слав'янів з аномінами нема таких свідчень.

Крім того відомо, що в першій половині I тис. н.е. у слов'янських племен саме на тій території, де ми розмістили антив і слав'янів, відбувався широкий ріст господарства, кількості населення, культури.

Область, де ми помістили аномінів, в цей час відставала.

Відомо також, що на цей же час доводиться поява перших державних утворень у слов'ян і теж на тій же території, де анти і слав'яни.

Відомо, що з'єднання частини слов'ян у Київську Русь відбулось лише в кінці IX - першій половині X ст.н.е. До того спільності такого типу не було.

Отже кілька сотень років анти і слав'яни були відділені від аномінів, причому кілька століть із цього строку вони були тісно між собою зв'язані. Причому саме тих століть, у які в їх житті відбувався швидкий прогрес в галузі господарства, організації /державності/, культури.

Розвиток же всього цього неминуче означає і розвиток мови, якою користується в цей час народ. Значить так само швидко, як і культура, розвивались і мови антів і слав'янів, причому розвивались вони в досить тісному контакті одна з одною, а, значить, повинні мати значний процент спільних слів і граматичних форм. Це значить, що між мовами-потомками мов антів і слав'янів повинна існувати і тепер значна близькість, в сучасних мовах слов'ян можуть знайтись дві групи, які можна буде привести у відповідність із антами і слав'янами, як їх предками.

Мусить бути і третя група - мови-потомки мов аномінів. Причому слід чекати, що ця група буде на більшій віддалі від груп мов антів і слав'янів, ніж віддаль між мовами антів і слав'янів.

Поділ мов на групи

Мову будемо розглядати як сукупність дрібніших об'єктів - слів. Слова в свою чергу - сукупність звуків. Зв'язок звуків у словах теж підкоряється певним законам.

Отже: звук - слово - мова.

План роботи:

1. Виділити ознаки групування - $a, b, c \dots$

2. Визначити питому вагу цих ознак - $P_a, P_b, P_c \dots$

Чим більша питома вага якоїсь ознаки, тим сильніше вона впливає на різницю між об'єктами. Наприклад, заміна кореня слова повністю міняє його смисл, а заміна закінчення - лише частково. Отже корінь як ознака має більшу питому вагу.

3. Визначити відносну частоту ознак - $N_a, N_b, N_c \dots$

4. Визначити вагу кожної з ознак

$$V_a = P_a N_a ; V_b = P_b N_b \dots$$

5. Проаналізувати результати.

Примітка. Зрозуміло, що все це треба могли виразити цілком певними і недвозначними цифрами. Без цифр сяк так безпечно порівнювати лише при дуже явній різниці між мовами по якійсь ознаці. Але стосовно слов'янських мов стає очевидно, що подібна ознака автоматично мусить мати малу вагу, інакше мови ці не були би явно близькими і схожими.

6. Основна стадія. Порівняння найвагоміших ознак із різних мов. Групування їх по величині ознак.

Примітка. В мовах є одна специфічна ознака - корені слів. Для них не буде помилкою взяти $P = 1$. Але й $N = 1$ - всі слова

мають корені. Отже ця ознака має найвищу вагу - 1 - для всіх мов. Порівнювати одиниці, звичайно, не має смислу, тут можна визначити процент спільних коренів у різних мовах - це і буде ознакою для групування.

І, слід відмітити, це буде головна ознака. Бо коли в мовах 0% спільних коренів - мало варті всі інші ознаки, хоч би вони були й цілком однаковими. Коли ж спільних коренів біля 100% - мова буде легко зрозуміла навіть при великій кількості інших не співпадаючих ознак.

Ми можемо групувати мови і по інших ознаках, ніщо цьому не заважає. Але слід точно вказати ознаки, їх сумарну вагу і величину різниці між ними в цих мовах. В цифрах. І не забути сказати, що одержані результати мають обмежену силу і можуть використовуватись не для всіх випадків.

2.2. Дещо про сучасну методику поділу слов'янських мов на групи

Ось, наприклад, як вчать студентів філологічних факультетів інститутів: "На основі найбільш виразних і послідовно виявлених ознак усі слов'янські мови... поділяються на три великі групи: східну, західну і південну".

"В основу поділу слов'янських мов на три групи покладено фонетичні ознаки".

"Наприклад, повноголосся -оро-, -оло-, -ере-, -еле- в рисю східнослов'янської... їм відповідають неповноголосні форми -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-... і т.д.

Що ж прикинемо, чого варта ця ознака. Візьмемо із "Ціпов'язи" М.Коцюбинського відрізок тексту із 2000 слів. Повноголосся -оро- -оло- -ере- -еле- зустрілося 29 раз. Отже, частота ознаки $N = 29 \cdot \frac{100}{2000} = 1.45\%$. Досить таки скромно. А тепер подумаємо: коли ми замість нормальних українських "золото", "берег", "голова" почуємо "злото", "брег", "глова" - наскільки це завадить розумінню? Навіть при відриві слова від тексту ми впізнаємо його легко, а в тексті таку зміну ми можемо просто й не помітити. А чим менше ознака впливає на впізнання слова, тим меншу питому вагу ми мусимо їй дати. Цій ознаці автор не схильний дати більше, ніж 10%. Максимум - 20%. Звідси вага ознаки - 0.145-0.29%.

І це ознака, що ставиться на перше місце! Для чого ж тоді говорити "найбільш виразних..."?

Може інші ознаки будуть солідніші? Перевіримо. Беремо польський текст: J. Putrament "Puszcza". Відрізки тексту 500 або 1000 слів.

Отже:

2. По праслов'янських $*dj$, $*tj$, $*kt$ - частота їх рефлексів біля 1%. Вагу ознаки приймаємо приблизно 0,1%.

3. По праслов'янських сполуках "губний+ j " не на початку слова - частота біля 0,2%. Вага біля 0,02%.

4. По праслов'янських сполуках $*gv$, $*kv$ - частота дуже мала. На відрізку тексту в 700 слів української мови не зустрівся ні один випадок їх рефлексів. Вага близька до нуля.

5. По давній сполуці $*dl$, $*tl$ - частота в польській, де вони є, біля 1%. Вага біля 0,1-0,2%.

6. По початковому ϵ на противагу 0 на початку слів. В польській мові частота біля 0,3%. Вага біля 0,03%.

Отже бачимо, що й інші "фонетичні" ознаки теж досить слабкі і, навіть якщо взяти їх в сумі, будуть слабкуваті для категоричних висновків.

Якщо ми, наприклад, захочемо згрупувати стадо тварин - це можна зробити і за ознакою кольору кінця хвоста. Ніхто не заборонить. Але при такому групуванні свині можуть опинитися в одній групі з коровами, а різномастні корови - в різних групах. Чи навважмися ми тоді говорити, що білохвості корови і білохвості свині мають спільного предка, а білохвості й чорнохвості корови - зовсім ні? Чи достатньо буде для такого твердження того, що колір кінця хвоста - ознака повністю виразна і була абсолютно послідовно виявлена?

Даний грубуватий приклад наведено для наочності.

Що ж до сучасної методики поділу мов на групи, то вона, схоже, робить цей поділ не по найвагоміших ознаках, а тому не дає достатньо певних результатів.

2.3. Про методику поділу, використану в даній роботі

В даній роботі поділ буде проводитися лише за такими ознаками, які можна виразити в цифрах і оцінити їх вагу. Перш за все слід звернутися до найвагомішої ознаки – коренів слів.

Слід зразу ж відмітити, що не вельми багато є коренів, які б повністю співпадали. Часто, хоч і явно видно спорідненість, є деякі відмінності. Наприклад, словацьке *hrdzavy* /гердзави/ і українське "іржавий". Що ми тут бачимо?

а/ на початку слова перед голосною звук "h" /г/. Зміна незначна, поява "г" перед голосною на початку слова характерна і для української, особливо для деяких діалектів.

б/ заміна "ж" на "дз". "Ж" в українській може звучати близько до двінкового "ч" – як злите "дж". А вже від "дж" до "дз" – один маленький крок.

Отже і зміни незначні, і схожість коренів видно. В подібних випадках корені вважаються спільними.

Корені слів вважаються спільними, якщо вони або співпадають, або фонетично видовмінені, але так, що частина звуків ще співпадає і схожість ще видно. У всіх випадках перш за все зважається на те, чи можна людині, не знаючій даної мови, зрозуміти значення кореня в данім місці правильно.

Примітка. Службові "в, у, з, на..." і т.д. вважаються рівноправними словами, поскільки для розуміння мови вони мають рівноправне з іншими словами значення.

2.4. Техніка роботи

Беремо текст на якійсь мові, наприклад, на польській. Читаємо. При читанні перекладаємо на ту мову, з якою порівнюємо. Слова, що в оригіналі і в перекладі мають споріднені корені – враховуємо як "1". Слова в неспорідненими – як "0". Обробляємо так весь текст, підраховуємо кількість нулів і одиниць. Розраховуємо коефіцієнт спільності за простенькою формулою

$$K_c = N_1 / (N_0 + N_1)$$

Ясно, що чим ближчі мови, тим ближче до одиниці K_c .

Для збільшення точності будемо:

а/ брати якомога більші тексти.

б/ брати тексти неоднорідні за тематикою – це необхідно, щоб включити в них якомога більший асортимент слів.

Чому ми не будемо виводити K_c просто із словника? Тому, що в словнику слова найчастіше вживані і слова - рідкості будуть рівноправні. А для мови вони далеко не рівноправні. Живий же текст дає автоматичну розстановку слів по їх вагомості. Якщо при перекладі якесь слово зустрінеться кілька раз, то ми і врахуємо його кілька раз, врахувавши тим його більше значення для мови.

При обробці текстів слов'янських мов ми дістанемо K_c в межах десь від 0,7 до 0,9 тобто не вельми широких. Тому будемо брати трохи іншу величину - "коефіцієнт несхожості" - $K_n = 1 - K_c$. Це вже буде в межах 0,1-0,3 - результати досить різні.

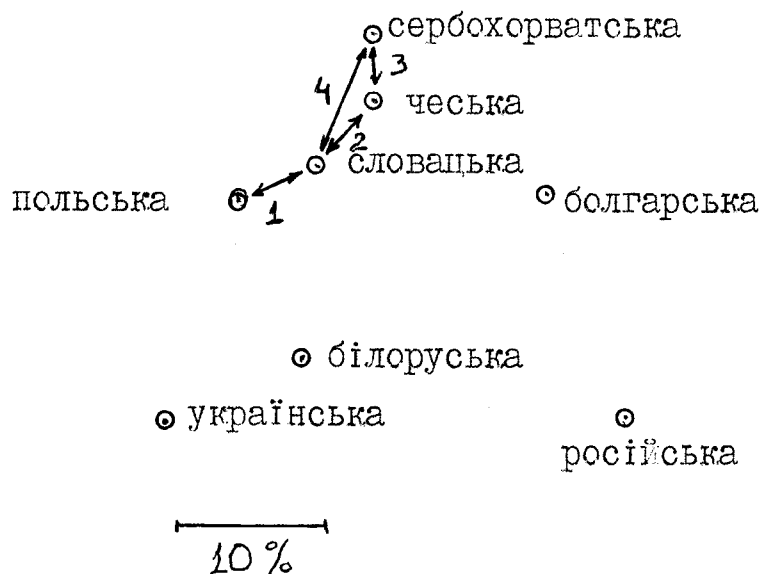
Тут слід відмітити, що величина 0,3 - досить солідна. Це значить, що кожне третє слово зовсім не схоже та ще й у двох інших можуть бути зміни різні. При $K_n = 0,3$ розуміння вже явно утруднене.

Залежність розуміння мови від величини K_n буде, очевидно, нелінійною, при $K_n = 0,1$ розуміння буде майже вільним, а вже при 0,4-0,5 розуміння наблизиться до нуля.

Будемо називати величину K_n словом "віддаль".

Далі визначені таким чином значення K_n легко можна показати графічно. Для цього будемо визначати K_n різних мов відносно двох "базових" мов, наприклад, української і російської. Знаючи віддаль K_n ур., можна відкласти на цій віддалі дві точки, відповідаючи українській і російській мовам, а потім, знаючи віддаль від них до інших мов, відкладати цю віддаль з точок У і Р, визначаючи таким чином точку розташування певної мови.

Результати представлені на мал. І. Але, дивлячись на мал.І, не треба думати, що сербохорватська надзвичайно близька до чеської. Просто на мал. І не видно третій вимір, всі точки спроектовані на одну площину, а насправді вони знаходяться в різних площинах і віддаль між сербохорватською і чеською, по оцінці автора, біля 26 процентів. По мал. І можна прямо міряти віддаль лише відносно української і російської, взятих як базові, а також віддаль між базовими.

Малюнок І. Відносні відстані між слов'янськими мовами. Стрілки, позначені цифрами, мають довжину :

1 - 12 - 13 процентів

2 - близько 10 процентів

3 - близько 26 процентів

4 - близько 32 процентів

Для визначення Кн бралися відрізки текстів із сумарною кількістю слів не менше 800, а для болгарської і сербохорватської - 600 і 500 відповідно. Для визначення віддалей між небазовими мовами /наприклад, між чеською і сербохорватською/ бралися менші відрізки - біля 200 - тому ці віддалі менш точні.

Залишились без аналізу македонська, словенська і лужицькі мови. Відносно них можна орієнтовно сказати, що словенська буде трохи ближча до чеської, ніж сербохорватська, а македонська займе місце між сербохорватською і болгарською - так, що між югославськими мовами буде віддаль порядку 10%, а від найближчої до них чеської буде віддаль біля 20%.

По рис.1 максимальна віддаль - 31%, мінімальна - 9,5%. Амплітуда - $31 - 9,5 = 21,5$. Варто порівняти з амплітудою ознаки по "-оро-оло"-, де було біля 0,15%. "Всього лише" в 143 рази менше! Навіть якщо взяти суму тих шести фонетичних ознак, вона потягне лише 0,55%. Тобто в 39 раз менше. Навіть якщо прийняти явну нісенітницю і вважати, що ті ознаки мають питому вагу 100% - і тоді вони разом потягнуть лише 3,95%, це в 5,5 раз менше.

Отже при всіх умовах вага ознаки по коренях слів найвища для розрізнення і групування слов'янських мов.

2.5. Висновки

Із розгляду рис.1 можна зробити такі висновки:

1. Існує група мов, явно зв'язаних між собою взаємною близькістю, вони розташовуються ніби ланцюгом: українська, білоруська, польська, словацька, чеська.

2. Помітно, однак, що ця група підрозділяється на дві: група українська-білоруська і група польська-словацька-чеська. Підрозділ цей ґрунтується на тому, що між членами підгруп віддаль близько 10%, а між польською і українською - 17%, ближче до 20.

Правда, якщо врахувати західні діалекти української мови, віддаль буде меншою і підрозділ стане умовнішим.

3. Трохи особняком від них, але досить близько знаходиться група словенська-сербохорватська-македонська-болгарська.

4. Особняком від інших, але явно близько від болгарської стоїть російська. Характерно, що наскільки українська ближча до польської, ніж до російської, настільки російська ближча до болгарської, ніж до української.

Виходячи з рис.1 і висновків 1-4, можна зробити висновок, що при групуванні по коренях слів, на відміну від групування по згаданих вище фонетичних ознаках, можна виділити такі групи слов'янських мов:

1. Південнослов'янські - болгарська, сербохорватська, македонська, словенська.
2. Західнослов'янські - польська, словацька, чеська.
3. Східнослов'янські - українська, білоруська.
4. Північнослов'янська - російська.

Примітка. Західнослов'янська і східнослов'янська групи можуть розглядатися як підгрупи одної - центральнослов'янської.

Таким чином, ми можемо говорити не про три, а про чотири групи слов'янських мов, а якщо ми все ж будемо говорити про три групи, то їх розподіл буде йти з південного заходу на північний схід і межі груп не будуть співпадати в кордоном СРСР, навпаки, одна із груп буде цим кордоном розрізана, а в межах СРСР буде дві групи, причому досить таки віддалені, а не одна і монолітна.

2.6. Історичні висновки.

Згадаємо тепер слова Йордана із історичного вступу. Анти, слав'яни, названі мною аноміни - три групи предків. А мов - чотири групи. Але протиріччя нема - із тої ж історії відомо, що в період розпаду Римської імперії слов'яни стали заселяти її колишні території - там, де тепер Болгарія і Югославія. І участь у цьому приймали всі три групи слов'ян. Зрозуміло, що й мова новоутворених народів стала іншою. А що ж анти, слав'яни, аноміни? Близькість західнослов'янської і східнослов'янської, порівняна віддаленість від них північнослов'янської повністю відповідають тим допущенням, які були зроблені в історичнім вступі про мови-потомки мов антив, слав'янів, аномінів. Якщо погодитися, що потомки мов

антів - українська і білоруська,
слав'янів - польська, словацька, чеська,
аномінів - російська,

то все ввійде ще й у прекрасну згоду з географічним розподілом антив, слав'янів і аномінів - всі на своїх місцях без підозрілих припущень про великі переселення всіх слов'янських племен.

2.7. Контроль

Метод порівняння коренів слів, слід визнати, має певну суб'єктивність, вона може проявитися в тих випадках, коли між коренями є досить велика різниця і рішення – однокоренні чи ні, не визначаючись чисто формальними, математичними викладками, стає залежним від сприймання і суб'єктивним.

Тут, правда, слід сказати, що такого сорту слів трапляється мало. Десь біля 2% по оцінці автора.

Та все ж спробуємо здійснити аналіз мов якимось іншим методом. Скористаємося методом "третьовиключних". Як і раніше, порівнюємо вразу три мови, наприклад ті ж українську, російську і польську, причому перші дві беруться за базу, а аналізується польська. Але в даному випадку із тексту вибираються лише ті слова, які є в польській і одній із базових, але не використовуються в другій базовій – звідси й назва "третьовиключні". Наприклад, польське *niezliczone*/невлічене/ – невліченні – є в польській і в українській, але нема в російській – зараховується одно очко на користь української. І так далі. Беремо певний відрізок тексту і підраховуємо. Очевидно, якщо польська ближча до української, ніж до російської, то в ній буде більше третьовиключних, спільних із українською і менше – спільних із російською.

Обробка текстів дала такі результати:

Польська: укр. – 100, рос. – 18

Словацька: укр. – 100, рос. – 45

Болгарська: укр. – 4, рос. – 39

Сербохорватська: укр. – 10, рос. – 10

Що ми бачимо? Для польської, у якої по рис.1 віддалі від української і російської явно різні, третьовиключні теж явно на користь української.

Словацька теж ближча до української, але не так явно, – третьовиключні теж на користь української, але не так явно – всього 100-45.

Сербохорватська ж, яка практично однаково віддалена від базових і третьовиключні має 10-10 – порівну.

Висновок. Контрольний тест повністю узгоджується з результатами основної роботи і якісно підтверджує їх.

Поскільки е таке хороше узгодження, тест "третьовиключних" може використовуватись, як самостійний метод швидкого визначення, до якої із двох мов ближча якась третя мова.

При використанні цього тесту мови не обов'язково мають бути одної групи, можна випробувати й інші - романські чи германські мови.

Візьмемо, наприклад, румунську. По словнику 35 тисяч, дійшовши до літери "h" включно, одержуємо: укр. - 44, рос. - 24.

Воно й не дивно. Румунський народ не мав безпосередніх довгочасних контактів з російськомовним народом, а з українським - мав. Причому ще із 24 російських третьовиключних більшість легко знайти в словнику болгарської мови, це фактично не російські, а болгарські слова, з болгарами румуни мали довгочасні контакти.

Роль асиміляції

Відомо, що поширення слов'янських мов відбувалося при освоєнні слов'янами уже заселених територій.

При цьому місцеве населення не витіснялося і не знищувалося поголовно, а в основному асимілювалося, поступово міняло свою мову і культуру. Це непогано підтверджує археологія та історія.

Поскільки ж поширення слов'ян почалося із досить-таки тісного плацдарму біля Прип'яті, а потім охопило в кілька раз більший обшир, мусимо думати, що кількість асимілянтів у підсумку була велика. Скоріше всього - більше половини.

Саме така масовість і змушує ставитися до асиміляції з увагою як до фактору, що міг зіграти значну роль у появі існуючих тепер відмінностей між слов'янськими мовами.

В чому і яка велика могла бути ця роль?

Щоб відповісти на це питання, треба вияснити спочатку: а/ наскільки великі були взагалі шанси асимілянтів вплинути на мову асиміляторів; б/ як засвоюється асимілянтами мова асиміляторів і що у них лишається свого, відмінного.

На перше питання головну відповідь дають історія і археологія. Слов'янське суспільство тоді мало: залишки первіснообщинного ладу, слабкі елементи рабовласництва /в основному на півдні/, початки феодалізму. Це по-перше. По-друге, расові ознаки у більшості асимілянтів і у слов'ян були близькі, у їх зовнішності не було різких відмінностей. Це фактор, яким аж ніяк не можна нехтувати.

Перше означало, що асимілянти не ставали рабами і не перетворювались у людей другого сорту.

Друге означало, що після засвоєння ними мови і звичаїв слов'ян їх ставало важко відрізнити.

Перше і друге разом означало повну можливість створення однорідної суміші. Суміші, в якій, дякуючи рівності людей, було і рівне відношення до їх варіантів мови, рівність значення обох підгруп /асимілянтів і асиміляторів/ для дальшого розвитку мови всієї групи.

Отже асимілянти мали шанси вплинути на мову асиміляторів. Для цього їм треба було на час утворення однорідної суміші зберегти ще щось від своєї мови. Це вже друге питання.

Як же асимілянти засвоювали колись нову мову? Не у школах. Писемність у слов'ян тоді наче була вже, але грамотність не була поширена. Про граматики й говорити не доводиться, зафіксованої норми мови не було. Отже, мову асимілянти засвоювали тільки через спілкування.

Що ж найскоріше, а що найпізніше засвоювалося? Очевидно і безсумнівно, що першою засвоювалася лексика. Слова. Знаючи просто слова, ще не засвоївши морфологію і синтаксис – уже можна порозумітися. Що могли внести в лексику асимілянти зі своєї мови? Мало. Топоніміка і гідроніміка, ще деякі слова для місцевих предметів і понять. Більше асиміляторам було не потрібно і вони більшим не цікавилися. Отже лексику асимілянти засвоювали швидко і вносили в неї дуже мало свого.

Інше із морфологією і синтаксисом. Ці речі для розуміння мови мають істотно менше значення, а тому і стимул для їх засвоєння різко слабший. А тому і засвоювалися вони повільніше і гірше, в основному найпоширеніші конструкції. Це вело до того, що мова асимілянтів була простіша морфологічно і синтаксично. Це вже відмінність. Крім того, асимілянти тут могли дещо внести й зі своєї мови, бо правила морфології чи синтаксису охоплюють зразу великі масиви слів, застосовуються до них просто і регулярно, а тому їх буває неважко засвоїти. І якщо в мові асимілянтів були для чогось явно кращі й раціональніші засоби, ніж у мові асиміляторів, а таке цілком можливе, то ці засоби морфології чи синтаксису при якихось умовах могли перейти в нову для них мову, змінивши її. Отже в морфології і синтаксисі мова асимілянтів буде більше відрізнятися.

Ще легше із фонетикою. Вимова звуків у більшості випадків найменше впливає на розуміння мови, а тому і найменше цікавить асимілянтів при засвоєнні ними нової мови. Крім того, у мови слов'ян могли бути звуки і звукосполучення, що абсолютно незвичні для асимілянтів. Такі речі мали засвоюватися з великими труднощами і обов'язковими спотвореннями, з вимовою на свій манер. Тому відмінностей у вимові мова асимілянтів могла зберегти найбільше.

Маємо ланцюжок по росту кількості відмінностей: лексика - морфологія і синтаксис - фонетика.

Прикладів, що ланцюжок саме такий, є досить. Візьміть, наприклад, мову іноземців, що говорять з вами по-вашому. Слова всі ваші - лексика повністю замінена. Зате фрази склеєні якось не так і словозміна не завжди правильна - морфологія і синтаксис простіші, ніж звичні для вас, а також є елементи чужої мови. Ну і, звичайно, сразу помітний, хоч і практично не заважає - акцент, тобто неправильна фонетика.

Можна взяти приклад ближче. На Україні, на жаль, вистачає того "добра", що тут по темі - асимілянтів. Що у них? Лексика - майже чиста російська. Морфологія - мішаність не важко помітити тому, хто для цього достатньо грамотний, а таких дуже явна меншість. Фонетика - врегульовані лише явні відмінності типу зм'якшення перед "е". Та й те неправильно - загальноприйняті явні гіперизми. Дрібніші ж фонетичні відмінності проскакують поза увагу.

Ще один приклад. Вважається незаперечним, що романська група мов утворилася із латини при точно відомій асиміляції римлянами сусідніх народів. Що ми тепер бачимо? Що крайній східний - молдаван і крайній західний - іспанець можуть, хай і не зовсім вільно, але досить легко говорити один із другим, знаючи кожен лише свою мову. Співпадіння лексики біля 80% по нашому, приведеному вище методу підрахунку. Морфологія уже менше схожа. А фонетика - відмінностей між словами дуже багато, мало знайдеться таких слів, звучання яких співпадало би повністю, буває важко помітити схожість коренів. Отже латина через стільки віків майже незайманкою передала лексику, не змінили її істотно ні асимілянти, ні час, а фонетика їх спільними зусиллями змінена незрівняно більше.

Досить прикладів. Можна вважати вірним, що мова асимілянтів зберігає в основному фонетичні відмінності.

Далі, коли утвориться однорідна суміш асимілянтів із асиміляторами, в цій суміші значна частина людей буде із фонетичними відмінностями. Причому, поскільки норма мови ніде не зафіксована і ніхто толком не знає, як вимовляти правильно, а як ні, і взагалі більшість людей у суміші цим не цікавиться, поступово утворюється якийсь новий варіант вимови, спільний для всіх. Результат - зміниться мова асиміляторів. Зміниться пропорційно масі асимілянтів і кількості збережених ними відмінностей. Створиться новий говір. Помітно відмінний фонетично, менше - морфологічно і синтаксично, практично не відмінний лексично.

Яке це може мати значення в питанні про групи слов'янських мов?

Якщо, припустим, на Прип'яті колись були племена А, В, С, серед них племена А і В лексично і фонетично близькі, то, якщо вони при розширенні території попадуть на різні субстрати, вони так і залишаться лексично близькими /на лексику асиміляція субстратів вплине мало/, але зате вони фонетично розійдуться.

І навпаки, якщо племена А і С були фонетично і лексично далекі, але при розширенні ці племена попадуть на однакові субстрати, то вони так і залишаться лексично далекими, але зате у них відбудуться зустрічнонаправлені зміни фонетики і вони фонетично стануть ближчі.

Причому не обов'язково для фонетичного зближення племенам треба попасти на один субстрат. Субстрати можуть бути різні, їм тільки треба бути в деяких істотних рисах фонетики однотипними. Ця вимога дуже ліберальна, вона може об'єднати субстрати навіть із різних мовних сімей.

Подивимся, чи не можна пояснити впливом асиміляційних процесів дещо конкретне зі слов'янщини. Візьмем для прикладу ті славнозвісні "-оро-оло-єре-еле-". Перш за все згадаємо, що вага цієї фонетичної ознаки, як було вище визначено, дуже мізерна. А тому, якщо при асиміляціях могли бути якісь процеси, що вели до розрізнення повноголосних і неповноголосних форм, то, дякуючи мізерній вазі ознаки, ті процеси не мали перешкод. Які могли би бути ті процеси?

Припустим, слов'яни біля Прип'яті мали спільну вимову - неясні голосні в "-оро-оло-..." Зредуковані, погано чутні, неясно, чи вони є, чи їх нема. Відомо, що для древньослов'янської мови вчені якраз визнають саме в цих місцях саме такі голосні.

Припустимо далі, що східна половина попадає на субстрат, для якого характерна в мові велика кількість голосних і їх чітка, без редукції, вимова.

Західна ж, припустим, опиниться на субстраті в протилежному - багато приголосних, рідкісні і не завжди ясні голосні.

Що вийде? У східних асимілянти почують всі голосні, але не помітять редукції і не засвоять її, бо це занадто мізерно для розуміння - різниця між чіткою і зредукованою вимовою. В результаті "-оро-оло-..." зазвучать із цілком ясними голосними.

У західних же через ту ж незначність для розуміння асимілянти не відчують потреби вимовляти якісь із зредукованих голосних, зайві для їх манери говорити із мінімумом голосних. В результаті залишаться тільки "-ро-ло-..." чи "-ра-ла-..."

Які є підтвердження у такої гіпотези? У східних слов'ян у субстраті були фінно-угорці. У сучасних саамів, фіннів, угорців мови, як відомо, досить добре насичені голосними. З другого боку, у сусідів західних слов'ян - німців - мова, навпаки, насичена приголосними. А у німців і західних слов'ян була спільність у субстратах. Ці факти добре узгоджуються з гіпотезою.

Та головне не в тому, чи був насправді такий механізм і чи правильна гіпотеза. Головне, що фонетичні спільності чи відмінності піддаються поясненню такими способами. Головне те, що при таких поясненнях зникає протиріччя, при якому лексично далші мови чомусь мають в фонетиці в чомусь більшу схожість, ніж лексично ближчі. При таких поясненнях подібні схожості /типу -оро-оло-..."/ вже не треба вважати свідченням більшої спільності походження цих мов порівняно з іншими. Незначні спільності типу "-оро-оло..." починають тепер і причинами пояснюватися незначними.

Є такі слова: "не поминай всує ім'я боже". Так і тут.

Що таке "древньоруська" мова

В літературі поширене твердження, що в період Київської Русі на її території існувала єдина мова - древньоруська. І що, більше того, тоді ще не було мов української, білоруської, російської. Що ці мови утворилися із древньоруської, із її діалектів, десь у XIV сторіччі. Що, таким чином, ці три мови мають спільне походження в зовсім недалекому минулому - в період Київської Русі.

Розглянемо це питання уважніше. Після прийняття християнства в 988 р. на Русі з'явилися ті книги, грамоти і написи, які дійш-

ли до нашого часу. Причому інтенсивне писання почалося не зразу в 988р., а пізніше, в середині XI ст., на ті ж часи припадає і "Повѣсти времяньныхъ лѣтъ". Якщо вірити, що літописці та інші хотіли писати і писали такою мовою, якою говорили, то мова літопису мала би бути близькою до розмовної мови середини XI ст. Допускають все ж, що тоді вже мали бути діалекти. Який же діалект ліг би в основу?

Як відомо, центром був Київ. Крім того, на той час населення, що жило на території сучасної України, складало явну більшість у населенні Київської Русі. Це мусило би привести до того, що, навіть при вливанні людей інших діалектів у Київ, діалект навколо-київських земель мав би якщо не співпасти з мовою пам'яток, то бути в ній явно переважаючим.

Первіремо, чи узгоджується таке припущення із логікою і цифрами. Візьмем кілька відрізків тексту із "Повѣсти" і проаналізуємо їх за нашою методикою— який процент спільних коренів із сучасними українською і російською мовами. При сумі 906 слів схожість із українською 85,1%, з російською — 90,7%.

Зробимо подібний аналіз для суфіксів і закінчень слів. При сумі 295 слів маємо для української схожість 54,2%, а для російської 67,8%. Мусимо визнати, що наше допущення з реальністю не стикується.

Крім того, сама по собі несхожість в 14,9% значна, а несхожість в 45,8% по афіксах — просто величезна. Чи можуть за 900 років нарости такі несхожості? /Ми орієнтувались на 1050 рік, звідси 900 років/.

Щоб зрозуміти, чи досить 900 років для таких змін, спробуємо оцінити швидкість змін у мові.

Із книги "Грамоти XIV ст." /"Наукова думка" Київ 1974/ беремо кілька зразків грамот. Серед них грамоти князя Лева Даниловича від 1301 року, грамоти Олехна Ромашковича від 1347 р. Їх відділяє від "Повѣсти" всього 250-300 років, а від нашого часу більше 600 років, тобто від нашого часу більше ніж у два рази далі.

Впадає в око, особливо при читанні грамот 1347р., що їх мова дуже мало відрізняється від сучасної української мови. Лексично вона відрізняється лише вкрапленням інколи таких слів, які зараз не використовуються. Вкраплення частіше із церковнослов'янської.

Причому, якщо покопатися по інших грамотах, то можна для таких "неправильних" слів знайти і правильні відповідники в інших грамотах. А це дає право думати, що подібна несхожість, несучасні слова, принаймні частина їх – на совісті занадто церковної грамотності тодішніх писарів, що занадто легко вносили в мову грамот церковнослов'янські слова і граматичні форми. Це дає також право, знаходячи правильні відповідники в інших грамотах того ж часу, "очищати" досліджувану грамоту від "слов'янізмів", а також вважати одержувані цифри схожості з сучасною мовою мінімальними і вважати справжні цифри більшими.

Після цього вступу – конкретно. Грамоти 1347р. навіть без очистки дають 97,6% схожості по коренях і 94,3% – по афіксах. Несхожості, відповідно, всього 2,4% і 5,7%. Мізерно. Мова, отже, від сучасної практично не відрізняється.

Причому, що таке 1347 рік? Це рік, коли ще не було панування Польщі і вже не було Київської Русі, коли народ, що писав ці грамоти, міг без перешкод користуватися місцевою мовою. І вони, значить, більше 600 років тому говорили майже так, як тепер. Значить, більше 600 років не досить, щоб помітно змінити мову. То чи досить тих 300 років, які лишилися до 1050-го?

Візьмемо тут знову приклад інших мов, романських. За 1500 років від розпаду Римської імперії і, значить, втрати об'єднуючого зв'язку мови відійшли від лексики латини так незначно, що сучасні молдавани й іспанці – крайні західні і крайні східні – можуть говорити без перекладача. Та й ще, коли ми говоримо про молдаван, цифру років треба збільшити до 1700, бо Рим ще в 270 році втратив Дакію – майбутні Румунію і Молдавію. І за 1700 років так мало відійти від латини! Співставимо 300 і 1700. Чому це у нас, українців і білорусів, мова мала мінятися мало не в 6 разів швидше, ніж у романців? Це по лексиці. По афіксах же різниця і без порівняння з романцями очевидна – за більше 600 років зміна на 5,7%, а за 300 років потрібна, значить, зміна "всього лиш" на 40,1%! Що за фантастичний скачок? Що це за період такий – із 1050 по 1347 рік? Нічого особливого. Господарство було приблизно на одному рівні, не вимагало розвитку мови, державність не розвивалась, був розпад Русі – теж не вимагався розвиток мови. Культура теж не мала злету, теж не вимагала розвитку мови.

Татаро-монгольська навала в мові лішила мізерні і відомі сліди, майже не вплинула на мову. Коротше - в той період не було причин для різких змін мови.

Втім, згадаємо тут ще одно, що дуже люблять деякі теоретики-контакти, змішування людей. Мовляв, широкі і різнобічні контакти мас із різних кінців Русі, переселення - це стирало відмінності, виводило спільне, нове. По-перше, широту тих контактів явно переоцінюють. Ще більше переоцінюють переселення і поїздки людей. Чомусь забувають, що це був феодалізм, для якого характерне хоч деяке, але саме прикріплення людей до місця, забувають, що абсолютна більшість людей були простими, зовсім не багатими селянами, для яких подія - поїздка в сусіднє село на базар, а їхати хто зна куди, де вони могли би "змішувати" мови і здійснювати ті "контакти" - таким селянам було зavelикою розкішшю. Тим більше, що там, за тридев'ять земель їм просто нічого було робити. Тим більше, що "Аерофлоту" ще не було, а возом було дуже довго. Дуже. Селянське господарство ну ніяк не давало стільки вільного часу, це немислимо. Дуже далеко їздило дуже мало людей.

Додамо ще трохи даних мови, безпосередньо. Візьмемо тексти із "Літопису Самовидця" /"Наукова думка, Київ, 1971/. 1650 рік. Біля 300 років тому. Документально засвідчені саме ті умови, які так люблять ті теоретики - було переселення із Польщі, були і досить тісні "контакти". Плюс свідомі й активні міри по ополученню України. І що ж? 97,5% по коренях, 94,3% по афіксах стосовно сучасної мови. Або 4,3 і 5,7% несхожості. Якщо відминусувати попередні дані $4,3 - 2,4 = 1,9\%$, то можна зробити висновок, що біля 200 років непоганих для змін умов максимум на 1,9% змогли поміняти мову. А умови ж точно були набагато "сприятливіші" ніж все, що можна було чекати для періоду 1050-1347 рр.

Отже, ми ніяк не можемо допускати, що за той період мова змінилася на 12,7% чи більше по коренях, а тим більше - на 40,1% по афіксах.

Отже, якщо ми будемо вважати, що так звана "древньоруська" мова створена на основі живої, розмовної мови Русі - ми наткнемся на вкрай великий підводний камінь і не просунемося нікуди далі. Не виводиться українська мова із "древньоруської".

Що ж таке "древньоруська"? Очевидно, правильним є висновок частини авторів, що це всього лиш трохи перероблена, тро-

хи пристосована до місцевої мови церковнослов'янська /древньоболгарська/ мова, що ця мова використовувалася тільки в літературі.

Спробуємо перевірити цю думку. Спочатку оцінимо близькість "древньоруської" до сучасної болгарської. Оскільки мова вже сучасна, не будемо добиватися великої точності, обмежимося текстом у 100 слів. Маємо близькість 95%. Чудово, близькість явна. Думку про походження із древньоболгарської добре підтверджує, 5% - дрібниця, на 5% болгарська за 1000 років могла змінитися.

Тепер дивимся далі. Граматика древньоболгарської відома. Оцінимо, наскільки співпадають афікси "древньоруської" із афіксами древньоболгарської. При перегляді тексту "Повѣсти" мусимо прийти до висновку, що важко знайти несхожі афікси. А більшість просто однакові. Отже схожість близько 100%. Чудовий результат. Лексика - близько 100%, афікси - ще ближче до 100%.

Отже маємо два паралельні ряди висновків:

1. Українську мову не можна безперервно вивести із "древньоруської" -стрибок лексики, афіксів і т.д.

2. "Древньоруська" надзвичайно близька до церковнослов'янської, тобто древньоболгарської. Різниця менше 5%.

Пора переходити до висновків. Вони будуть такі:

1. Так звана "древньоруська" мова - просто трохи, зовсім мало перероблена древньоболгарська мова. Мова релігії, мова церкви, що перейшла в літературу.

2. Українська мова протягом останніх тисячі років дуже мало змінилася, сучасний українець міг би легко говорити зі своїми предками із десятого століття. Різниця того ж порядку, що різниця між січасними діалектами.

3. Так звана "древньоруська" мова не могла бути предком української мови.

4. "Древньоруська" мова не була живою, розмовною мовою населення Київської Русі.

5. В час Русі, отже, уже були українська, білоруська і російська мови. Маються на увазі народні, розмовні мови, оскільки відповідних літературних мов не було, вони не були вироблені.

6. Висновки даної роботи підтверджують висновки, зроблені вище стосовно груп груп слов'янських мов, оскільки підтверджують необхідну древність мов.

7. Крім того, велика "інерційність" мов підтверджує право групувати мови по лексиці.

Чому ж утвердилася на Русі "древньоруська"? Чому не зв'язалася літературна мова на живомовній, народній основі?

Не такі були тоді умови. По-перше, при хрещенні на Русь прийшла вже готова література на древньоболгарській мові. Тому мовою церкви на Русі стала саме вона. Церква ж тоді була великою силою, особливо в культурі. Церква тоді скрізь прагнула повністю підкорити собі всю культуру країни, замахувалася навіть на підкорення державності. Вона не допустила би і спроби створити літературну мову, не схожу на мову церкви. Відомо, що в західноєвропейських країнах мовою не лише церкви, а й держави була латина. Правда, ми з цього не дозволяємо собі робити висновки, що, наприклад, німецька і польська мови мають спільне походження із латини. Хибність подібного висновку достатньо очевидна. Поскілки стосовно слов'ян такої явної очевидності нема, подібний висновок собі дозволяють.

По-друге, відомо, що й тепер правлячий клас полюбляє говорити не так, як народ. В минулому це ще більше любили. Так, виходить, було і на Русі - феодали для своїх потреб дещо адаптували церковну мову і користувалися нею в офіціозі. Переробка була скромна: трохи лексика, трохи граматики. В міру незнання і до опору церкви.

По-третє, були і продовжувалися зв'язки з Болгарією.

Так і утвердилася на Русі в якості літературної чужа древньоболгарська мова. Мова, якою не говорив ні один народ Русі.

Про статтю В.М.Стецюка "Визначення місць поселення древніх слов'ян графоаналітичним методом" - Изв.АН СССР. Сер.литератури и языка, 1987, т.64, №1, с.36-45.

Статтю автор прочитав з інтересом і задоволенням. Стецюк у своїй статті розробляє іншу тему, але користується схожими методами.

Сама ідея статті автору безумовно подобається. Думається, що справді повинна бути кореляція одержаних Стецюком цифр і географічного розподілу слов'янських народів.

Правда, автор таки вважає, що розрахунки просто по словниках знижують точність цифр, бо слова мають далеко не однакову частоту вживання і не однакову вагу для мови. Можна було би уточнити цифри Стецюка з допомогою частотних словників, поскільки для потрібних Стецюку давньослов'янських слів нема живих текстів. Уточнити цифри можна присвоївши кожному слову залежний від частоти коефіцієнт. Після уточнення приведена у статті Стецюка скелетна схема взаємовідносин слов'янських мов дещо змінить свої пропорції, а це в свою чергу приведе і до зміни розташування областей слов'янських мов на карті.

Олекса НЕТРЕБЕЦЬКИЙ
ВЖИВАННЯ ФОНЕМИ Г' : спроба довідника

Під сучасну пору більшість освіченого українського загалу, за винятком правописної комісії на чолі з академіком Русанівським, не треба переконувати, що в нашій мові звук ґ є і єдине, чого нам в цьому плані бракує – це відповідної літератури. Багато хто навіть доріс до усвідомлення, що ґ наявний не лише у кількох словах-винятках, а й у цілому ряді слів. Я знаю душ із п'ять народів, які той звук дуже активно вживають – географія, глобус, агент, – тоді як решта продовжує застійно гекати – агент, глобус, географія. Щоправда, дехто з тих п'яти часто передає куті меду /я не маю тут на увазі абсолютно грамотного і в цьому відношенні С.І.Білоконя/. Але багатьом такої грамотності /чи чуття мови ?/ бракує, отож і доводиться чути, як бідного принца датського обзивають ґамлетом, хоча він Гамлет, на ґімн кажуть ґімн і так далі.

Отож питання про те, коли треба вживати ґ, а коли ні, і досі стоїть перед нами, хоч відповідь на нього дано років із 90 тому. Я наведу зараз величезну цитату із статті Володимира Самійленка "Чужоземні слова в українській мові" :

"Як нам віддавати звук ґ чужомовних слів ?

У вас панує той правдивий, беручи взагалі, принцип, що коли прийняте в нашу мову чуже слово складається із таких самих звуків, які маєм і в нашій мові, то ці звуки повинні бути задержані і в українській транскрипції того слова. Звук ґ у вкраїнській мові ми маємо, вимовити його можемо /народні слова : дзиґа, ґуля, ґава і т.ін./ і тому пишемо ґенерал, інтеліґент, ґеометрія, континґент і т.ін. Чи так і повинно писати ?

Наш люд, коли приймає ці слова, то систематично замінює в них звук ґ звуком г /майже на всій території України, крім західного кутка, де звук ґ більш охоче вживається/, і той саме селянин, що чудово вимовляє ґ в слові дзиґа, ґуля, ніколи вам не вимовить аґент, інтеліґент, а тільки агент, інтелігент, фонетизуючи такі слова по аналогії з словами слов'ян-

Із зрозумілої технічної причини – відсутності літери г' у наших друкарських машинках – цю літеру ми передаємо накладанням знаків "-" та "г" : виходить "ґ", "г"

ського кореня, спільними з російськими, де вимовляється, наприклад, гуляти, коли в російській мові гулять, гора, коли в російській мові гора, багатий - в російській - богатый. Коли селянин чує слова, вимовлені так : агент, інтелігент, то йому все здається, що ви закидаєте трошки по-московському.

Для людини освіченої звук ґ в таких позичених словах тільки тоді не бринітиме теж русизмом, коли ця людина знайома з латинською мовою ; інші ж мови не наводять на потребу заховання звука ґ, бо цей звук часто віддається в тих чужих мовах : у мові французькій звуком ж, в італійській звуком дж, а в еспанській звуком х. А всі ж ті мови мають і звук ґ, як і латинська мова.

Чи не йти їй нам слідом за народною фонетикою таких слів і там, де вимовляють : римлянин ґ, француз ж, італієць дж, а еспанець х - не вимовляти ні першого, ні другого, ні третього, ні четвертого, а наше п'яте, себто ґ ?

На мою думку, звук ґ треба вживати у нашій мові тільки в таких випадках :

1. У тих народних словах, чи в тих чужомовних, що давно увійшли в народну мову з звуком ґ, як слово ґрунт.

2. У тих власних іменах чужонародних, які не вживаються у нас, наприклад ґастон, Марґо.

3. У тих іменах, що вживаються й у нас, коли вони надаються не українцеві, і тоді не тільки вживати в них звук ґ, але транскрипцію цілого імення робити якнайближчу до тієї мови : значить, вимовляти й писати ґреґуар, коли мовиться про француза, а не Греґуар.

4. Ще в деяких небагатьох словах, де перед звуком ґ є склад із звуком г, щоб уникнути тяжкої до вимови какофонії : гіґієна, гіґроскоп. У слові ґанґрена краще заховати обидва ґ чужої мови для консеквентності, тим більше, що народ чудово вимовляє початкове ґ у словах ґанок, ґава.

До речі, нагадаю /.../ що й деякі імення родинні теж треба писати й вимовляти через ґ - Довґело, ґаларґа, Недґриґайло.
/Самійленко В. Твори у 2-х томах. - К., 1958 р., т.2, с. 370 - 384/.

Оцей підхід Володимира Івановича Самійленка видається мені єдино правильним, єдино логічним. Подам його тільки у дещо іншій редакції :

Через ґ слід писати /вимовляти / :

1. Питомі українські слова та слова іншомовного походження, які давно увійшли в українську мову зі звуком ґ - ґава, ґрунт, цзиґа.

2. Іншомовні власні імена та географічні назви, які у відповідних мовах вимовляються /саме вимовляються, а не пишуться/ через **ґ** - ґрегорі, ґустав, ґеріна ; Ангола, ґана, ґенуя.

3. Слова іншомовного походження, де перед звуком **ґ** є звук **г** - щоб уникнути тяжкої до вимови какофонії - ґегемон, ґірієна, ґір-роскоп, - та слова, звучання яких надто змінюється, якщо їх вимовляти через **г** - ґанґрена, ґонґ /звуконаслідувальне слово/, ґладіатор /бо не від слова гладити/.

4. Слова, які, так би мовити, живцем входять у наукову, суспільно-політичну тощо термінологію з інших мов /якщо вони, звісно, те **ґ** мають у відповідних мовах/. Це такі слова, як, скажімо, алґол, баґгі, біґ-біт, бугі-вугі, бурґер, ґерілья, ґяур, ґран-прі, персона ґрата, реґтайм, каґро, ґата морґана, шляґер.

Так склалося, на жаль, що іншомовні терміни, імена, назви потрапляють у нашу мову головню через мову російську, переломлюючись через її закони. Не маючи ґаринґального звука **г**, росіяни **h** /аш, ейдж/ передають то через **х**, то через **ґ**. Наші сліпо мавпують і тепер у правописі іншомовних слів панує повне безладдя. А тут ще цієї буржуазно-націоналістичної літери немає... Між тим, закони української мови дозволяють навести в даному питанні чіткий порядок. Аби ж через плече не доводилося оглядатись...

Зрозуміло, однак, що рано чи пізно цей порядок таки доведеться наводити. І не обійдеться тоді без спеціального довідника з правопису слів із літерами **х**, **г** та **ґ**. Ескіз такого довідника перед вами.

Але спочатку трохи про графему **ґ**. На мою думку, цей значок досить невдалий під кутом зору художника-шрифтовика чи друкаря^{*}. Смыслотворчим чинником тут виступає засічка, яка не є конче обов'яз-

---

^{*}Графему **ґ** створив Памво Беринда і вперше використав її у своєму "Лексиконі" /К.: друкарня Києво-Печерського монастиря, 1627 р./. Лив.про це : Коляда Г.И. Памво Беринда - архитипограф. - Книга, 1964 г., вып. 9, с. 138. - Прим. редакції "Спадщини".

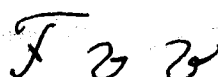

ковим елементом літери. Існує група т.зв. рублених шрифтів, літери яких засічок не мають. Не підходить ця графема і для мінускул курсивних накреслень багатьох друкарських шрифтів /гарнітур/. Засічка, спрямована вгору, ламає лінію рядка, вносить у нього певну нерегулярність. Через це я наслідуюсь запропонувати свій малюнок графеми г' для деяких шрифтів :

 - F для шрифтів із засічками

 - F для рублених шрифтів

 - традиційний малюнок F для курсивів та для письма від руки

 - пропонується малюнок F для курсивів

Подібна літера існує в абетках багатьох народів СРСР, що значно спрощує її вживання в поліграфії і для нашої мови. Крім того, знайти звичайну друкарську машинку з літерами і, ї, та є - ціла проблема, що ж тоді говорити про літеру г' ? Тим часом, базуючись на запропонованій мною графемі, можна викрутитись і з цієї ситуації, накладаючи в одній позиції графеми "г" та "-", щоб одержати "F", "F". Вживати пропонувану графему можна буде паралельно із традиційною /для рублених шрифтів лише/.

Повернімось, однак, до нашого Гамлета. Інших деяких героїв Шекспірових трагедій звуть :

"Гамлет" : Горацій, друг Гамлета

Гільденштерн - придворний

Гертруда - королева датська.

"Король Лір" : граф Глостер

Едгар, син Глостера

Гонеріля

Регана   дочки Лира

"Ромео і Джульєта" : Фрегоріо, слуга Капулеті

Абрагам, слуга Монтекі

"Макбет" : Анґус, один з шотландських панів

"Отелло" : Граціано, брат Брабанціо

Яґо

Родриґо, молодий венеціянин

ЩЕ ДЕЯКІ МІТОЛОГІЧНІ, КАЗКОВІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ ПЕРСОНАЖІ

Авґій /стайні/

Агамемнон /Іліада/

Антигона /Софокл/

Арґус /1000 очей мав/

Гарун ар-Рашид /763 ? - 809 рр.,
каліф з династії Абасидів,
став персонажем "1001 ночі"/

Геба /богиня/

Геката /богиня/

Гекуба /Іліада - мати Париса/

Гера /богиня/

Геракл /найпопулярніший грець-
кий герой/

Гефест /бог вогню та ковальства/

Ганімед /син владаря Трої та німфа/

Гаргантюа і Пантаґрюель /персонажі
Рабле/

Гільґамеш /герой вавілонського
міту/

Голіаф /біблійний велет/

Горгона Медуза /страховидло грець-
ких мітів/

Грей Доріан /персонаж О.Уайльда/

Дюенґрін /герой німецького епосу/

Мюнстаузен /барон, - а не Мюнха-
узен/

Пегас /крилатий кінь грецьких
мітів/

Піґмаліон /грецький міт/

Робін Гуд /англійський розбійник/

Шегерезада /героїня "1001 ночі"/

ДЕЯКІ ІНОЗЕМНІ ІМЕНА

Вільгельм

Гуґо

Ібрагім

Ганс

Гійом

Марґарет

Гарольд

Гі

Марґо

Гарі, Гаррі

Грегорі

Нґуєн

Гелена, Гелена

Гжерош

Оґюст

Генріх

Густав

Ольґерд

Генрик

Гунар

Регіна

Гайнрих

Збіґнев

Родриґо

Герберт

Зигмунд

Ядвіґа

Герман

Зигфрід

НАЗВИ ДЕЯКИХ ГАЗЕТ СВІТУ

аль Аграм /не Ахрам/	Непсабадшаф
Асагі Сімбун	Свенска Дафбладет
Гардіан	Франкфуртер Альгемайне Цайтунг
Франма	Фігаро
Дафбладет	Шпігель /журнал, ФРН/
Ланд оф Фольк	

КРАЇНИ

Афганістан	Галіція /в Еспанії/	Нігер
Ангола	Гамбія	Нігерія
Антигуа /в Америці/	Гана	Нікарагуа
Аргентина	Гасконія /у Франції/	Норвегія
Багамські острови	Гренада	Парагвай
Багрейн /або Бахрейн/	Гренландія	Патагонія
Бангладеш	Гаяна /у Південній Америці/	Санто-Домінго
Бенгалія	Гвіана	Сенегал
Бігар /або Біхар, індійський штат/	Гваделупа	Сінгапур
Бурґундія	Гватемала	Танган'іка, Танганьїка
Гаваї	Гвінея	Того
Галілея	Дагомея	Уганда
Гаїті	Катанга	Уругвай
Герцеговіна	Конго	Фригія
Голандія	Лігурія /в Італії/	
Гондурас	Люксембург	
Гонконг	Мадагаскар	
Габон	Малазійська республіка	
Галія /у Франції/		

ШТАТИ С Ш А

Айдаго /Айдахо/	Н"ю Гемпшир	Омага /Омаха/
Гаваї	Огайо	Орегон
Мічіген, Мичіген	Оклахома /Оклахома/	

ЕТНОНІМИ

алґонкіни /індіяни США/	кґмери / кхмери/
вікінґи	мальґаші /на Мадаґаскарі/
гуни	наваґи /індіяни США/
гурони /індіяни США/	тупі-ґуарані /індіяни Півд.Америки/

ГІДРОНІМИ

Берінґова протока	ґібралтар	Меконґ
Браґмапутра	ґольфстрім	Мічіґен, Мичиґен
Гудзон /Гадсн, Гадзн/	Кара-Бораз-ґол	Неґро /річка у Брази- лії/
Гурон	Каттеґат	Ніаґара
ґуанґе /Хуанхе/	Кубанґо /річка в Анґолі/	Ніґер
ґарона	Маґдалена /річка в Колумбії/	Ріо-ґранде
ґвадалквівір		Саґрасове море
		Скаґерак

ОСТРОВИ

Бутенвіль /Соломонові острови/	ґренландія
Гаваї	ґвадалканал, ґвадалкенел
Гайнан /Хайнан, КНР/	ґуам
Гебриди	Дієґо
ґокайдо /ґокайдо, Японія/	Керґелена острови
ґонсю /ґонсю, Японія/	Лонґ-Айленд
ґалапаґосські острови	Мадаґаскар
ґ-аліполійський півострів	Нові Гебриди
ґотланд /Швеція/	Оаґу /Оаху, на Гаваях/
	Тонґа острови

ПУСТЕЛІ, ГОРИ

ґімалаї	Калаґарі /пустеля на Півдні Аф- рики/
ґіндукуш	Канчендзанґа /третя за висотою гора у світі/
ґобі	Регістан /пустеля в Афґаністані/
Джунґарія, Джунґарський Алатау	Саґара /Сахара/

ІНШІ НАЗВИ

Бетельрезе /зірка/	Гарлем	Даунінг-Стріт
Вега /зірка/	ґаза	Крюгера національний парк
Гайд-Парк	ґеєнна	Пентагон
Гарвард	ґондвана	

МІСТА

Анґкор /Камбоджа/	Ганой /Ханой, В'єтнам/
Антіґуа	ГанOVER /Німеччина/
Багдад /Ірак/	Гараре /Хараре, Ефіопія/
Банґалур /Індія/	Гарбін /Харбін, Китай/
Банґі /Центрально-Африканська республіка/	Гарлем /Голандія/
Банґкок /Тайланд/	Гавана /Габана, Куба/
Белград, Белґрад /СФРЮ/	Гавр /Франція/
Бенґазі /Лібія/	Геброн
Берґамо /Італія/	Гайдельберґ /Німеччина/
Бґілай /Бхілай, Індія/	Гельсінкі /Фінляндія/
Бґопал /Бхопал, Індія/	Герат /Афґаністан/
Бидґоц /Польща/	Геркуланум /Давній Рим/
Богота /Колумбія/	Гіросіма /Японія/
Брюххе /Брюгге, Бельґія/	ґоливуд /США/
Варадуґу, Оарадуґу /Верхня Вольта/	ґ'юстон /Х'юстон, США/
Велінґтон /Австралія/	ґабороне, /ґейброун, Ботсвана/
Віндгук/Віндхук, Намібія/	ґданськ /Польща/
Винипег /Вініпег, Канада/	ґенуя /Італія/
ґааґа /Голандія/	ґіза /Єгипет/
ґайдарабад /Пакістан/	ґлазґо /Анґлія/
ґайґа /Хайґа, Ізраїль/	ґринидж /ґрінвіч, Анґлія/
ґайґон /Хайґон, В'єтнам/	ґренобль /Франція/
ґалле, /Галле, Німеччина/	ґрюнвальд /Польща/
ґалиґакс /Галиґакс, Анґлія/	ґвадалахара /Еспанія/
ґальмштад /Німеччина/	ґуантанамо
ґамбурґ /Німеччина/	ґерніка /Еспанія/
	ґьотинґен /ґетинґен, Німеччина/

але назва шведського міста
Göteborg вимовляється
Готеборґ

Ейнтгофен /а не Ейндховен,
Голандія/

Дананґ /В'єтнам/

Дога /Катар/

Жельона Ґура /Польща/

Заґреб /Югославія/

Зеебрюхе /Бельгія/

Ісфahan /Іран/

Кандагар /Афганістан/

Камаґуей /Куба/

Келґері, Калґарі

Кігалі /Руанда/

Кінґстон

Клаґенфурт /Австрія/

Кобурґ /Німеччина/

Колобжеґ /Польща/

Компонґ-Сом /Компонґ-Чам,
Камбоджа/

Краґуєвац /Югославія/

Лаґос /Ніґерія/

Лаґор /Лахор, Пакістан/

Лас Вегас

Лєґніца /Польща/

Лґаса /Лхаса, Тібет/

Луґано /Швейцарія/

Маґдебурґ /Німеччина/

Малаґа /Еспанія/

Манаґуа /Нікараґуа/

Манґалор /Індія/

Манґайм /Німеччина/

Матаґальпа /Нікараґуа/

Маутґаузен /Маутхаузен, Німеччина/

Моґадішу /Моґадішу, Сомалі/

Моґенджо Даро /стародавнє місто в
Індії/

Н"ю Гемпшир

Нотинґем /Англія/

але назва голандського міста
Mijn haven вимовляється
Неймехен

Орадур-сюр-ґлан /Франція/

Перґам /стародавнє місто в Малій
Азії/

Пґеньян /Пхеньян, Корея/

Ранґун /Бірма/

Рига /Латвія/

Сайґон /В'єтнам/

Сан-Дієґо

Сант"яґо /Чілі/

Сараґоса /Еспанія/

Сєґед /Угорщина/

Сєґовія /Еспанія/

Сінґапур

Саутґемптон /Англія/

Спрінґфілд

Стокгольм /Швеція/

Теґусіґальпа

Тегеран /Іран/

ґамаґуста /Кіпр/

Штутґарт /Німеччина/

Штутґоґ

ґамаґата /Японія/

СЛОВА, ЯКІ ГОДИЛОСЯ Б ВИМОВЛЯТИ /ПИСАТИ/
ЧЕРЕЗ ґ

/на словах, відокремлених ..., не наполягаю/

А

аґа /турецький титул/
аґава /рослина/
аґу, аґусі /звертання
до дітей/

алґол /комп'ютерна
мова/

анґстрем

ареопаґ

арґонавти

арґон

Б

баґгі, баґґи

біґ-біт, биґ-біт

біґос /польська страва/

боґдихан

буґі-вуґі, буґи-вуґи

брауніґ

... бриґ

... бульдоґ

бюрґер

В

ваґанти

віґи /партія в Англії/
віґвам

вікінґ

Вотерґейт

Г

ґаґана /єврейська орга-
нізація в Палестині пі-
сля першої світ.війни/

ґеґемонія

гіґрометр

гіґроскопічний

гуґеноти

ґ

ґабелковий /з те-
лячої шкіри/

ґаблі /вила такі/

ґава

ґазда, газда

ґазель /персидсь-
кий поетичний твір/

ґалаґан

ґаламаґрати

ґаланки

ґаланці

ґалґера, галґера, га-
лґера

...ґалій /хім.еле-
мент/

ґалеон

ґалон

ґамбіт

ґанґстер

ґанґрена

ґандж, ґанджа

ґанок

ґарде

ґаучо

ґатунок

ґвалт

ґвалтувати

ґвер /рушниця/

ґвинт, гвинт

ґеґеґе /наслідування
крику гусей/

ґеґання /те саме/

ґеґати

ґедзь

ґедзатися, ґедзкатися

ґелґати

ґейша

ґейзер

ґем /термін у тенісі/

ґемма, ґема

... ґенеза

ґербера /рослина/

ґерілья

ґестапо

ґетто

ґези /стародавні ні-
дерландські партизани/

ґигнути

ґила

ґилун

ґирлиґа

...ґіґа- /префікс,
ґіґават/

...ґільдія

ґільотина

... ґіґс /у Грінченка/

... ґіґюр

ґладіатор

ґлей

ґлейкий
ґлісандо
ґлузи, ґлузи
ґлузувати, ґлузувати
ґніт
ґноття /ґанчір"я/
...ґностицизм
ґну /антилопа/
ґорель-морель
... ґольф
... ґонади
ґонґ
... ґондола
ґонт, ґонта
ґотська програма
ґранд /еспан.титул/
ґран прі
ґрасувати
ґрати
ґратчастий
ґречний
ґринджоли
ґроґ /напій/
ґроно, ґроно
... ґротеск
ґрунт
ґуанако /тварина/
ґуано
ґудзик
ґудзь
ґуля
ґуральня

ґуру /вчитель,
Індія/
Д
деванаґарі /ін-
дійське письмо/
джигун
джерґіт
джерґотіти
дзиґа
дзиґар
дзиґарі
дзиґлик
діґери, диґери
/англійські уто-
пісти/
дінґо, динґо
... доґ
"Дуґлас" /вірні-
ше "Дарлас", марка
літака/
Дранґ нах Остен

Е
... еґіда
... еґоїст
... елеґія
... ендораґія
... епіґон
ерґ /і похідні/

І
індиґо
Іранґейт

Й
йоґ, йоґа
йоґурт

К
Калевіпоег /естонсь-
кий епос/
карґо /страхування
морського вантажу/
... карґа /по-тюрк-
ськи - ворона/
кеґель /друкарський
термін/
... коаґуляція
кок-сариз /рослина/
... колаґен
... колеґіум
... конґломерат
... конґреґація
... конґрес
... конґруенція
... кон"юґація
... конверґенція
... копроґаґія
... кріоґенний

Л
лаґ /прилад для ви-
мірювання швидкості
суден/
... лаґуна
... ланґуст
... ларинґофон
леґат
леґато
леґінь
леґорни /порода
курей/
... леґіон
лемінґи /полярні
миші/

... летарґія

логаритм

М

... мадриґал

маґістр

маґістрат

... маґма

... маґнето

маґнолія

мандраґора

манґо

манґри

... меґера

... міґрень

мінезінґери

монґольґ"єр

мустанґ

Н

"Нахтіґаль"

... неґатив

неґус /етіоп-
ський цар/

... невралґія

О

... оліґархія

... оліґоцен

... оліґофренія

... оранґутан

... орґія

... ориґінал

П

пелаґра

пеларґонія

... пеленґ

періґей, апоґей
/але періґелій,
апоґелій/

персона ґрата

піліґрим

... піґмеї

... плаґіат

... поліґон

... праґматизм

пудинґ

Р

райґрас

райхстаґ

реґата

реґент

... реґіон

ремиґати

рентґен

ринґ

Ріґведа

ріксдаґ

ротанґ /пальма/

С

саґа

саґо

санґвіна

саркофґаґ

саронґ /спідниця/

Сеґнерове колесо

сеґреґація

Септуаґінта /пере-
клад Біблії на грець-
ку мову/

синаґоґа

сьоґун /японський
титул/

сленґ

смоґ

сорґо

спаґеті

стеґоцефал

стеґозавр

сурестія

свінґ

Т

тоґа

Ф

фґаґот

фґаланґа

фґата морґана

... фґлеґматик

... фґлеґмона

фґлоґістон

фґолькетінґ

... фґосґен

... фґреґат

... фґуґа

... фґуґас

Я

ятаґан

СЛОВА, ЯКІ КОРТИТЬ ВИМОВЛЯТИ ЧЕРЕЗ ґ,
ТА СЛОВА, ЯКІ ЧОМУСЬ ПИШУТЬСЯ /ВИМОВЛЯЮТЬСЯ/
ЧЕРЕЗ Х, А ТРЕБА - ТІЛЬКИ ЧЕРЕЗ ФАРИН-
ГАЛЬНЕ Г .

гаджі /ходжа/	геральдика	гортензія
гайкай, гокку, гайку /вид япон- ської поезії/	герба-	гумус
— — голл /холл - сіни/	герц	гуни
гоббі, гобі /хоббі/	гермафродит	гурони /індіяни США/
гало /атмосферне явище/	героїн	гібрид
галофїти	герольд	гідра, гидра
галоген, галоген	гетера /курва/	гідро-, гидро-
галс	гетеро-	гімн, гимн
Ганза /торговельний союз Балтійських міст/	гетеродин	Е
гепі енд /хепі енд/	гіацинт	ексгібіціонізм
гаракірі /харакірі/	гієна, гієна	ексгумація
гарем	гінді /хінді/	еопіпус /предок коня/
гашиш	гіпер-	І
гатерія /ящірка/	гіпо-	інгальяція
геві метал /хеві/	гіпноз	К
гедонізм	гінопотам	кагал
геремонія	гіпотеза	когерентний
гекатомба	гістаміни	когорта
гекзаметр	гістони	М
гелікоптер	гокей /хокей/	Матабгарата /Махабхара- та, індійський епос/
геліо-	голоцен	магараджа
гельмінтологія	голографія	магатма /індійський світовий дух/
гематологія	гомеопатія	магді /ісламський ме- сія/
геморой	гомо-	С
	гонведи /угор- ське військо/	спагі /турецька кін- нота/
	гопліти	
	гороскоп	

Т

томагавк /вірніше : томагок/   форгенд /тенісний термін/

ВІДОМІ ЛЮДИ

АНТИЧНІСТЬ

Аґрипа Марк, римський вождь
Аґрипіна, римська імператриця,
мати Нерона
Анаксагор - грецький філософ
Вергілій Публій Марон - рим-
ський поет
Гаммурапі /Хаммурапі/ - ста-
родавній вавилонський цар
Ганнібал, картагенський полко-
водець
Геракліт, грецький філософ
Геродот, грецький історик
Герострат, ушавлений тим,
що спалив храм Артеміди в
Ефесі.
Гесіод, грецький поет
Гіпократ, грецький лікар
Гомер, грецький поет
Горацій, римський поет
ґален, римський лікар
ґракхи, брати, римські полі-
тичні діячі
Діоген, грецький філософ
Калігула, римський імператор
Лікурґ, спартанський цар
Оріґен, християнський письмен-
ник
Питагор, Піфагор, грецький фі-
лософ і математик

ВЧЕНІ, МИСЛИТЕЛІ

Ф

Берінґ Вітус, датський мореплавець
на російській службі
Брае Тихо /а не Браге !/, датський
астроном
Бреґ /батько і син/, англійські
фізики
Гайзенберг Вернер, фізик
Гайм Альберт, швейцарський геолог
Ганеман, лікар, творець гомео-
патії
Гарві Вільям /а не Харвей/, ан-
глійський лікар, відкрив крово-
обіг
Гевісайд Олівер /а не Хевісайд/,
фізик, відкрив "шар Г." в іоно-
сфері
Гекель Ернст, німецький біолог,
дарвініст
Гельмгольц Герман, німецький фі-
зик, фізіолог, філософ
Герц Гайнріх, німецький фізик
Гук Роберт, англійський фізик
Гумбольт Александер, німецький
природознавець і мандрівник
Гайґер, винахідник лічильника
радіоактивних частинок
ґалілей ґалілео, італійський
вчений
ґама Васко да, португальський
мореплавець
ґалуа Еваріст, французький мате-
матик

Аґрікола ґеорґіус, німецький
лікар і агроном

Гальвані Луїджі, італійський біолог

Гаус Карл Фрідріх, німецький математик і астроном

Ге-Люсак, Гей-Люсак Луї Жозеф французький фізик

Гілберт Вільям, англійський лікар та природознавець

Глен Джон, перший американський астронавт

Гольджі Каміло, італійський лікар, фізіолог

Гутенберг Йоган, винахідник сучасного друку

Заменгоф Людвік, творець есперанто

Лагранж Жозеф Луї, французький математик і астроном, італієць родом

Левенгук Антон ван, винахідник мікроскопа

Ленгмюр Ірвін, американський фізико-хімік

Ліндберг Чарлз, американський пілот

Магелан Фердинанд, португальський мореплавець

Маркус Олаус, шведський історик

Макдугол Вільям, американський психіатр

Мальпігі Марцело, італійський лікар та анатом

Монгольф'є, брати, винахідники повітряної кулі

Найтінгейл Флоренс, англійська медсестра, на честь її засновано медаль

Нієлі Пауль, швейцарський мінералог

Опенгаймер Джекоб Роберт, американський фізик

Рьонтрен, Рентрен Вільгельм Конрад, німецький фізик

Улуғбек, узбецький астроном

Фаренгайт Даніель Габріель, німецький фізик

Флемінг Александер, англійський лікар, винахідник пеніциліну

Ціслер Карл, німецький хімік

Шпренгель Христіан Конрад, німецький ботанік

Шрьодінгер Ервін, австрійський фізик

ФІЛОСОФИ

Августин /Августін/, християнський письменник

Гайдегер Мартин, німецький ідеаліст, екзистенціаліст

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх німецький філософ

Гельвецій Клод, французький атеїст

Гольбах Пауль, французький філософ-атоміст

Г'юм Девід /Юм/, англійський філософ і економіст

Ганді Магандас Карамчанд, званий Магатма, індійський філософ і діяч визвольного руху.

Енгельс Фрідріх

ХУДОЖНИКИ

Брехель /Брегель/ Пітер, голандський художник

Гальс Франс, голандський портретист

Гіросіме Утагава, японський малювач і графік, пейзажист

Гофарт Вільям, англійський
портретист

Годлер Фердинанд, швейцар-
ський символіст

Гольбайн Ганс мол., німецький
маляр і графік

Гейнзбере Томас, англійський
художник

Гоген Поль, французький маляр
і графік

Гоя і Лусьєнтес Франціско де,
іспанський маляр і графік

Грюневальд Матіас, німецький
художник

Гутузо Ренато, італійський ма-
ляр, графік, мистецтвознавець

Дега Едгар, французький маляр,
графік, скульптор

ель-Греко, іспанський художник,
родом грек

Енґр Жан Оґюст, французький ма-
ляр

Кітаґава Утамаро, японський гра-
фік

Лонґі П'єтро, італійський худож-
ник /Венеція/

Маґріт Рене, бельгійський сюрре-
аліст

Мраконар Жан Оноре, французький
маляр і графік

Хосе ван, голандський пейза-
жист

Хог /Гог, Гог/ Вінсент ван, го-
ландський маляр, жив у Франції

КОМПОЗИТОРИ, МУЗИКИ

Бетґофен /Бетґовен/ Людвіг ван,
німецький композитор

Берліоз Гектор, французький ком-
позитор і диригент

Ваґнер Ріхард, німецький компози-
тор, автор опери "Лоенґрін"

Гайдн Йозеф, австрійський композит-
ор

Гендль /Гендель/ Георг Фрідріх,
німецький композитор

Гіндеміт Пауль, німецький компози-
тор

Ґуарнері /Ґварнері/ родина скрип-
кових майстрів з Кремони

Ґершвін Джордж, американський
композитор

Ґлюк Хрістоф Вілібальд, німецький
композитор

Ґріґ Едвард Гаґеруп, норвезький
композитор

Ґуно Шарль, французький композитор

Елінґтон Едвард Кенеді, американ-
ський негр, композитор, аранжу-
вальник та джазовий піаніст

Легар Франц, австрійський компо-
зитор

Оґінський Міхал Клеофас, польсь-
кий композитор і політичний діяч

Паґаніні Ніколо, італійський скри-
паль і композитор

Перґолезі Джовані Батиста, іта-
лійський композитор

Респіґі Оторіно, італійський ком-
позитор

АКТОРИ, РЕЖИСЕРИ

Берґман /а не Берґман/ Інґмар,
шведський режисер

Геборн Одрі, американська акторка

Ґічкок Алфред, американський ре-
жисер /фільми жахів/

Ґабен Жан, французький актор

Ґарбо Грета, американська актор-
ка

Фейбл Кларк, американський кіно-актор

Годар Жан-Люк, французький кіно-режисер

Неґрі Пола, зірка німого кіно, за походженням полячка.

ПИСЬМЕННИКИ

Акутаґава Рюносю, японський поет, новеліст, есеїст

Аполінер Ґійом, французький поет

Арагон Луї, французький письменник

Баєрн Джордж Ґордон /а не Байрон/, англійський поет

Веґа Карпйо Лопе Фелікс де /Лопе де Веґа/, еспанський драматург

Гайне Гайнріх, німецький поет

Гакслі Олдос, англійський письменник

Гамсін Кнут /а не Гамсун/, норвезький письменник

Гарді Томас, англійський письменник

Гауптман Ґерґарт, німецький драматург

Гашек Ярослав, чеський прозаїк

Гафіз /а не Хафіз/, староперський поет

Гвездослав, словацький поет

Гемінґвей Ернест /а не Хемінґуей/, американський прозаїк

Гесе Герман, німецький прозаїк

Гікмет Ран Назім, турецький драматург

Гілтон Джеймс /а не Хілтон/, англійський письменник

Гофман Ернст, німецький прозаїк

ґалчинський Константин, польський поет

ґарсія Лорка Федеріко, еспанський поет і драматург

ґарсія Маркес ґабріель, колумбійський письменник

ґете Йоган Вольфґанґ, німецький письменник

Ґілієн Ніколас, кубинський поет

ґолзворті Джон /а не Голсуорсі/, англійський прозаїк

ґолдінґ Вільям, англійський письменник

ґольдоні Карло, італійський драматург

ґомес де ля Серна Рамон, еспанський письменник

ґонкур, брати Едмон та Жюль, французькі письменники

ґрім, брати Вільгельм та Якоб, німецькі мовознавці, фольклористи, казкарі

ґрін Ґрегем, англійський прозаїк

ґурамішвілі Давід, грузинський поет

Данте Аліґ"ері, італійський поет

Зерґерс Анна, німецька письменниця

Киплінґ Ред"ярд, англійський письменник

Коґут Боґуслав, польський письменник

Лаґерквіст Пер, шведський письменник

Лагербоф Селма, шведська письменниця

Лафор Жюль, французський поет
Лонгфело Генрі, американський поет і перекладач

Мопасан Емі, французський прозаїк

О'Генрі, американський письменник

Сазан Франсуаза, французька письменниця

Тагор Рабіндранат, індійський письменник

Філдінг Генрі, англійський письменник

Фойхтвангер Ліон, німецький письменник

Цвайг Арнольд, німецький письменник

Цвайг Стефан, австрійський прозаїк

Юро Віктор /а не Гюго/, французький письменник

ПОЛІТИКИ, ВІЙСЬКОВІ

ТА ІНШІ БАНДИТИ

Айзенгавер Двайт /а не Ейзенхауер/, американський генерал і президент

Бгута Зульфікар Алі, пакістанський політик

Бебель Август, німецький соціал-демократ

Бен Гуріон Давід, ізраїльський сіоністський політик

Берлінгер Енріко /а не Берлінггер/, вождь італійських комуністів

Вальдгайм Курт, австрійський політик

Велінгтон Артур, англійський генерал, учасник битви під Ватерлоо

Гайдрис Райнгард /Гайдрих/, один з найвидатніших гітлерівських функціонерів

Гайле Селасіе І-й, імператор Етіопії

Галлер - кілька діячів, в т.ч. польський генерал, який очолював у 1918-1919 рр. похід на Україну

Гамер Арманд /а не Хаммер/, американський бізнесмен

Гариман Вільям Аверел, посол США в СРСР у 1943-1946 рр.

Гарольд 2-й, англійський король

Гарун ар-Рашид, багдадський каліф

Гасан 2-й, король Мароко

Гейс Алексендер /а не Хейт/, державний секретар США

Герцль Теодор, засновник сучасного сіонізму

Гесс Рудольф, видатний гітлерівець

Гімлер Гайнріх /Гимлер, Гимлер/, те саме

Гинденбург Пауль, німецький фельд-маршал і президент

Гірогіто, японський імператор

Гіт Едвард, прем'єр-міністр Англії

Гітлер Адольф, фюрер

Годжа Енвер, албанський вождь.

Гонекер Еріх, І-й секретар ЦК СЄПН

Горті Міклош, мадярський фашистський політик

Го Ші Мін, діяч в'єтнамського і міжнародного комуністичного руху

Гувер Герберт, президент США

Гус Ян, чеський реформатор

Ганді Індіра, президент Індії

Гарібальді Джузепе, борець за визволення Італії

Гевара Ернесто че, аргентинський і кубинський революціонер

Глап Джордж, засновник Інституту вивчення суспільної думки

Георґію-Деж Георґе, діяч румунського і міжнародного комуністичного руху

Герек Едвард, польський комуністичний політик

Глезос Маноліс, грецький національний герой, журналіст

Голь Шарль де, французький державний діяч

Гомулка Владислав, польський комуністичний діяч

Готвальд Клемент чехословацький комуністичний діяч

Грамші Антоніо, італійський марксист

Гротеволь Отто, прем'єр-міністр НДР

Гудеріан Гайнц, німецький генерал, військовий злочинець

Гебельс Йозеф /ґеобельс/, гітлерівський міністр пропаганди

Герінґ Герман /ґеорінґ/, організатор гестапо

Дарлес-Г'юм Алек /а не Дуглас-Х'юм/, англійський політик

Зорґе Ріхард, радянський розвідник

Киршлеґер, австрійський політик

Краґ Енс Отто, датський політик

Крюґер Пауль, бурський політик
Лафарґ Поль, французький соціаліст

Лонґо Луїджі, італійський комуністичний діяч

Маґендра Бір Бікрам, король Непалу

Магмуд, поширене ім'я мусульманських політичних діячів

Манергайм Карл ґустаф Еміль фон, фінський маршал і президент

Мата Гарі, голандська танцівниця, розстріляна у Франції як німецька шпигунка

Мегмет Алі Аґджа, турецький терорист

Менґлі-ґірей, кримський хан

Моґамад Реза Паглаві, шах Ірану

Монтґамері Вернард, англійський фельдмаршал

ґамаль Абд ель-Насер, єгипетський державний діяч

Ноґі Маресуке, японський генерал, переміг російську армію під Порт-Артуром та Мукденом

Раґман Муджибур, бенгальський політик

Рейґан Роналд, президент США

Ридз-Сміґли Едвард, польський маршал і політик; брав Київ.

Сапєга, рід литовських панів

Скарґа Пьотр, єзуїт

Сугарто, індонезійський генерал і президент

ґаґерґольц Карл, фінський політик

Чинґіс-хан /Джинґіс-хан/, монгольський завойовник

Микола ЖАРКИХ
СИНДРОМ ВЛАСТОЛЮБСТВА

До питання про роман С.Скляренка "Володимир"

"Як, рецензія на роман Семена Скляренка?! Та не просто на роман, а на історичний роман! Й не просто на історичний роман, а на роман в часів Київської Русі! Ні, це абсолютно неможливо. Отак невдовзі зовсім не можна буде до написаного паперу доткнутись, під загрозою натрапити або на "роман", або на "рецензію на роман". Вибачайте, - хіба ми не знаємо Семена Дмитровича Скляренка /мир його літературному праху/? хіба ми не знаємо, яким відділенням йому виданий паспорт? невже ми забули, що там будь-кому паспорт видадуть, навіть такому, котрому ми - тільки б глянули на пику і відразу відмовили б? Хіба ми забули, членом якої літературної організації Семен Дмитрович перебував? забули, у який час він виховувався й жив? і невже всього цього недосить, щоб уявити собі у всіх деталях, що й як здатна подібна людина написати про кагана Володимира Святославича? А якщо ми все це знаємо й пам'ятаємо, то нащо ж переводити папір на рецензування цієї вельми бездарної в літературному та вельми отруйної в ідейному відношенні книжки?! І нащо цей претензійний підзаголовок "до питання про..."? Ну які, будьте ласкаві, питання можуть виникнути з приводу роману "Володимир"? і в кого? Ті, що читають історичні романи, поділяються на дві групи: одні самі чудово знають все, що здатен сказати найзаповзятіший рецензент, другі ж нічого не знають і не бажають знати. Ані тим, ані другим рецензії не потрібні. Так нащо ж марнувати папір?"

Визнаючи влучність цих запитань, я проте не можу цілком погодитись із самоочевидними відповідями. По-перше, мета писання рецензій подвійна: одні пишуться для напучування читачів, митців та видавців, інші ж - для того, щоб рецензенти не ледачили. Ці останні рецензії залишаються немов би пам'ятками мистецтва рецензування і в будь-якому разі потрібні для саморозвитку цього мистецтва. По-друге, хоч якби мало було людей, що читають рецензії на історичні романи, й хоч який малий був серед них відсоток людей, вдатних до засвоєння прочитаного, все ж не слід нехтувати й таким шляхом внесення свідомості в наше життя. По-третє, інколи важко втриматися, щоб не висловитись навіть тоді, коли розумніше було б просто відійти подалі...

Рецензії на великі прозові твори поділяються принаймні на два види: перший - рецензії на історичні романи в часів Київської Русі, другий - рецензії на всі інші твори. В рецензіїї другого виду треба висловитись щодо змісту зображених фактів і щодо ставлення автора до цих фактів; в першому ж випадку всі факти або все, що використане белетристом як факти, давно відомо й перевідомо, а основну цікавість становить саме концепція автора. В другому випадку, яким би слабким та неоковирним не виявився автор щодо композиції, задуму, поетичних засобів, - гнів рецензента нерідко гамується тим міркуванням, що в роману ми довідуємось про невідомі нам речі, що він привертає нашу увагу до занедбаних раніше людей та обставин. Наприклад, хоч які спірні художні якості нарису Олеса Гончара "Спогади про океан", в нього ми все ж довідуємось, які небезпеки чатують на радянську людину у відкритому морі /виявляється, що небезпечні не шторми й хвилі, а інші пасажери, і чомусь перший серед них - керівник радянської делегації/. Про це публіка раніше не знала, й за це читачі в будь-якому разі авторові подякують. У випадку ж романа в часів Київської Русі всі факти вже давно введені до літературного обігу, нові факти археологи видобувають із землі в поті чола свого, а тому сюжет роману відомий читачам або в інших романах, або в історичних працях, або ж безпосередньо в "Повісті временних літ" /далі скорочено ПВЛ/. Тому сюжетові такого роману не можна надавати самостійного значення.

Щоб довести останнє твердження, треба зовсім небагато спостережень над текстом. Ставлення автора до своїх джерел - ПВЛ, Ніконівського літопису, житій Ольги, Володимира, Кирила та Мефодія, візантійських хроністів /з котрих названий Лев Диякон/ - характеризується двома принципами, або, краще сказати, одним двоєдиним принципом: все корисне згадати, все шкідливе проминути. Принцип цей вживається автором нашим настільки прямолінійно, що по відмінностях між текстом історичного джерела і текстом роману ми легко можемо встановити, що автор вважає корисним, а що шкідливим. Корисне цитується ним у тому самому вигляді, як воно записане в літописі, без найменшого сумніву в його достовірності. Наприклад, потрапив у стислий перелік походів Володимира епізод в часів підкорення радимичів /воевода Вовчий Хвіст зумів якось так вдало налякати цих опозиціонерів, що вони розбіглися без бою, про що й було записане: "Піданці Вовчого Хвоста бігають"/. Фольклорне джерело цього епізоду очевидне, але подивіться, як він аранжується в романі!

"З радимичами не довелося проливати кров - на річці Піщанці, де їх зустріли передні полки Володимира, які вів воєвода Вовчий Хвіст, вони враз вдали спину.

- Радимичі від вовчого хвоста бігають, - сміявся князь Володимир, почувши про втечу". /Скляренко С.Д. Володимир: роман. - К.: Дніпро, 1971р. - 480с. - с.250. Тут і далі я цитую роман за цим виданням, вказуючи сторінку в тексті/.

Бачите, як гостре слово, вставлене до іронічної, насмішуватої пісні саме заради його дотепності, набуває ваги Неодмінного Історичного Факту, майже повідомлення інформбюро! І сама дотепність і насмішуватість його набуває величного й державного значення через те, що сміється йому не якесь там темне хлопство /яке, можливо, й зберегло цей епізод для літописця/, а сам князь! Цікаво, якби в літопис потрапила примовка про людей, що в трьох соснах заблукали /вийшли, мовляв, бунтувати против свого законного начальства, але капості своєї не виконали через те, що заблукали.../? За методом нашого автора й ця примовка, імовірно, перетвориться у повідомлення інформбюро!

Другий випадок такого роду вихоплений із "Сказання про хрещення Русі", що міститься у ПРЛ та житіях Володимира. Розмірковуючи про вибір віри, Володимирові наводять різні аргументи на користь грецької віри; останній аргумент, який вирішив справу, був такий: "Якби грецька віра була недобра, не обрала б її твоя баба Ольга, відома своєю мудрістю." Походження цього епізоду - явно книжне, можливо, він виник при письмовому оформленні "Сказання". Як книжний цей аргумент і цінний для нас - завдяки йому ми дізнаємось не про дійсні рушії вчинків Володимира, а про те, які рушії здавалися вагомими укладачам "Сказання". Романіст вилучає цю фразу з контексту та передає її священнику /с.300-301/, чим знову перетворює її у неодмінний історичний факт: так, саме так і промовлялось тоді...

Звісна річ, дослівне дотримання джерела, що належить іншій літературній системі - не найкраща метода його використання. Але тоді, коли автор заходиться виправляти повідомлення своїх упереджених та однобічних джерел, результати виходять ще жалюгіднішими. Приклад перший: загибель князя Святослава. ПРЛ стисло повідомляє, що Святослав загинув у бою з печенігами біля дніпрових порогів, а з черепа його печенізький князь Куря зробив собі чару для вина з написом "Шукаючи чужого, своє втратиш". Понад вісімсот років літописці та історики переписували це повідомлення, не вбачаючи

в ньому ніякого криміналу, й досягли того, що епізод цей став загальновідомим. А в романі читаємо:

"Ніби уві сні пам'ятав Микула похорон князя, лодію з тілом Святослава, яку обіймав вогонь, дим над островом і дніпровими порогами, воїв, що стояли серед холодних пісків..."
/с.7/

Немає ані черепа, ані чари, ані напису - непатріотично це, кидає підозрілу тінь на доблесного князя, а тому - геть цей мандерований космополітичний сюжет світової літератури! Тут наявне критичне ставлення до джерела, але наявні й мотиви цього критичного ставлення - стародавня звістка не узгоджується з сповідуваними автором уявленнями про національну гідність. Ну що спитаєш в тих літописців? що вони розуміли в соціалістичному реалізмі, у вихованому та пізнавальному значенні літератури? Нічого і ніяк вони не знали й вертали казна що. А у наш час так писати не можна. Чи великий наш предок князь Святослав? - Великий! Чи мусимо ми пишатись його подвигами? - Мусимо! Чи слід використовувати історію його життя для виховання патріотизму та інтернаціоналізму? - Авжеж! А що ж це буде за виховання: "Будьте, діточки, такими ж хоробрими, як Святослав, й на вас чекає така ж блискуча будучина, - і з ваших черепів зроблять чари з відповідними написами!" Це ж просто глум, а не виховання! Будь-який історичний факт, котрий не має практичного значення, котрий не обіцяє акту про економічний ефект, котрий не збільшує надії молока, не покращує фазовий зсув в енергетичній мережі, не зміцнює обороноздатність, - такий факт не має права зватися історичним! Йому не місце на сторінках нашої найреалістичнішої в світі літератури!

Приклад другий. В тому ж "Сказанні про хрещення Русі", яке дає події з позицій войовничого християнства, заради підсилення ефекту переродження Володимира під впливом єдино вірної релігії наводяться деякі "факти" з його нерозкаянного буття: згадуються людські жертви язичеським богам і серед іншого сказано, що Володимир "одержимим був похиттю: тримав на Берестові 300 наложниць, та у Вишгороді 300, та у Білгороді 200", словом, - діяв з розмахом, і от, ні сіло ні впало став прибічником моногамії. Повідомлення "Сказання" явно тенденційне, перебільшене, - задля створення враження чуда. А ось як звучить та сама фраза в романі:

"Має, кажуть, жону в городі Полотську - Рогніду, а тут переможений похоттю женською, мужеські жони розтляє, жонолюбєць він, якоже і Соломон". /с.205/

Оскільки про сотні наложниць романіст анічирчирк, то виходить, що всі ці суворі слова - переможений похіттю, Соломон, - стосуються співжиття Володимира з Юлією, вдовою Ярополка. Звичайно, це також серйозний гріх, але тільки для того, чию персональну справу мають розбирати на бюро. І тут причина критичного ставлення письменника до джерела очевидна - це бажання вимірювати моральну нестійкість князя за мірками 20-го, а не 10-го століття, і це наївне, проте наполегливе прагнення підігнати образ князя під сучасний моральний ідеал мимохіть викликає посмішку: справді, хіба можна уявити собі таке бюро, котре прийняло б до уваги заяву про триста наложниць на Берестові? Одна брехня тягне за собою іншу: оголошуючи Рогніду єдиною дружиною Володимира, автор змушений зробити її й матір'ю всіх численних дітей Володимира, хоч ПВЛ називає щонайменше чотирьох різних матерів. Але оскільки цей факт також неправильний і кидає неправильну тінь /чи неправильне світло?/ на образ князя, то й його треба позбутися.

Сподіваюся, наведених прикладів досить, щоб зрозуміти, якого роду прийом зустрічають факти у романіста. Ну й бог з ними, з фактами; повторюю, - на мій погляд, вони в даному випадку не головне.

Кожен твір літератури повинен мати тему та ідею, які звичайно відбиваються у назві твору. Якщо у назві не відбита тема, виходить, що в ній відбита ідея, і навпаки, якщо в ній не відбита ідея, виходить, в ній відбита тема. Цю премудрість нам викладали у школі, й я запам'ятав її настільки твердо, що не тільки повторити можу, але й керуюсь нею на практиці. Роман називається "Володимир" через те, що він розповідає про життя кагана Володимира Святославича. Таким чином, у назві відбита тема твору. Але з іншого боку, саме ім'я Володи-мир означає не що більше як "той, хто володіє миром", "той, кому належить влада", тобто передає не конкретний факт, а поняття абстрактне, ідею. Здається, тут суперечність із шкільними приписами, але так тільки здається. Насправді ніякої суперечності немає, оскільки влада, посідання влади, прагнення влади, боротьба за владу - і тема, й ідея роману. Всі головні герої роману борються за владу між собою та з другорядними героями, і нічим більше не займаються. Із 254 персонажів роману в ньому помирають 58, а з цих 58 тільки 17 помирають від хвороб, старості чи інших природних причин. Решта - 41 особа - гинуть

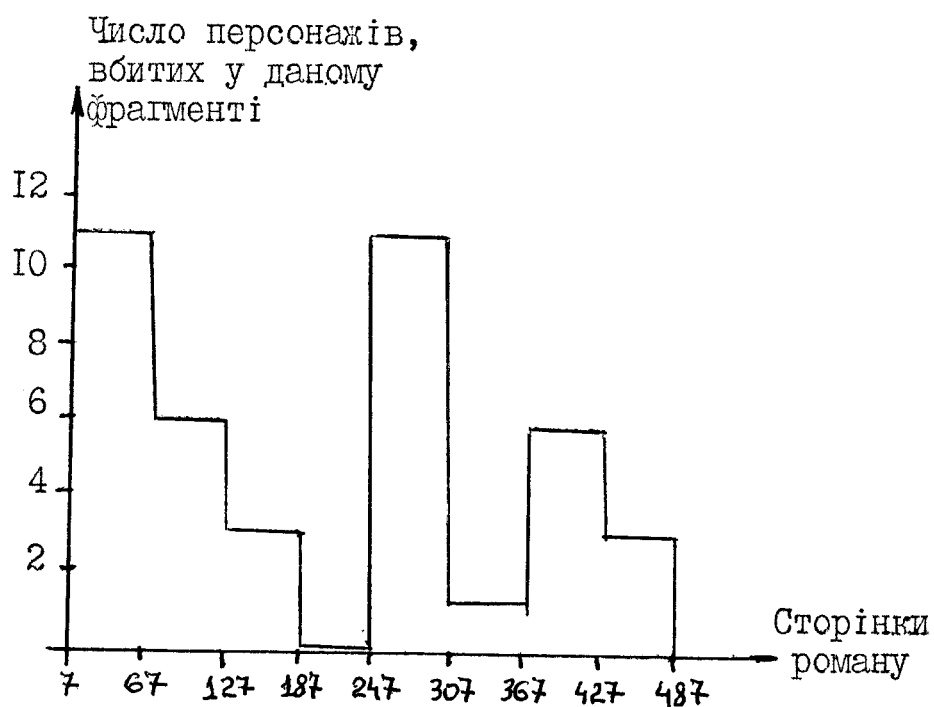
не своєю смертю. Поділивши це число на обсяг роману - 25 друкарських аркушів - отримуємо 1.6 насильницької смерті на друкарський аркуш. Цей показник є об'єктивним мірилом гостроти боротьби за владу.

Як розподілені ці вбивства по сторінках твору? Оскільки по мірі наближення до соціалізму класова боротьба загострюється, природно припустити, що густина вбивств буде монотонно збільшуватись від початку роману /972 рік/ до кінця /1015 рік/, оскільки 1015-й рік на 47 років ближчий до соціалізму, ніж 972-й. Щоб перевірити це припущення, поділимо обсяг роману на 8 рівних частин по 60 сторінок у кожній (в такому разі на кожну частину припадатиме в середньому по 5 випадків, що дорівнює мінімальному заповненню класу для застосування критерію χ^2 /Поллард Д. Справочник по вычислительным методам статистики. - М.: Финансы и статистика, 1982г. - с.147/) і підрахуємо фактичне число вбивств у кожній частині. Результат рахунку у вигляді гістограми зображено на мал.1. Ми бачимо, що наша апріорна гіпотеза не підтвердилася - замість очікуваного монотонного зростання бачимо два різких максимума у 1-й та 5-й частинах: складаючи 1/4 обсягу твору, вони скупчують у собі 1/2 всіх вбивств.

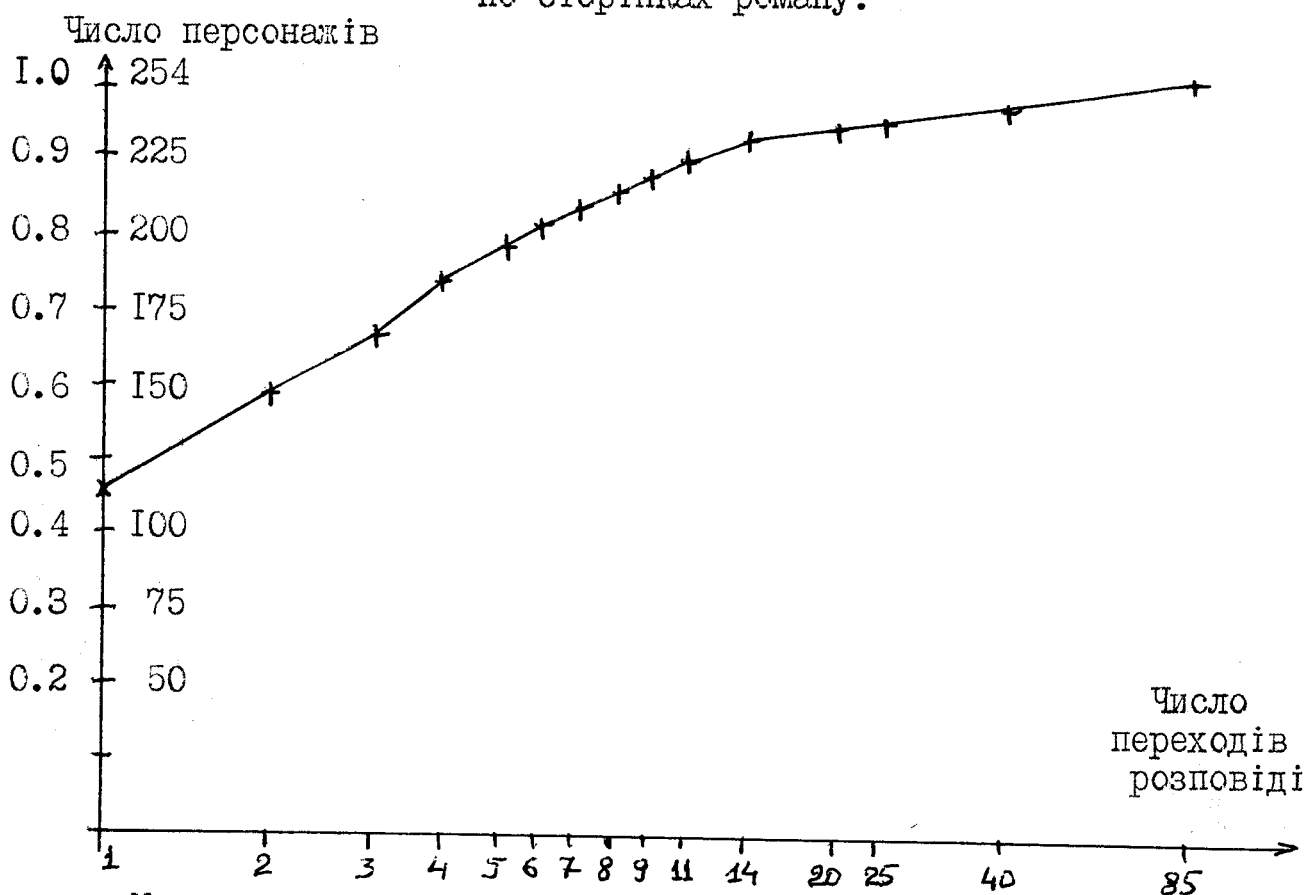
Як можна пояснити такий розподіл? По-перше, кінець роману віддалений від соціалізму на 922 роки, а початок - на 969 років, тобто всього на 5 відсотків далі. Ці п'ять відсотків, напевно, не мають практичного значення, тобто всі події роману приблизно однаково наближені до соціалізму. Це дуже поширений у математичній статистиці випадок, коли явно істотний фактор не впливає на результат через те, що він дуже незначно змінюється під час спостережень. По-друге, С.Скляренко почав писати роман через два роки після того як закон загострення був скасований, і, можливо, це якимось ще невідомим науці чином вплинуло на події, що відбувалися під час дії закону...

Розподіл убивств по національності забитих показаний у таблиці:

національність	всього персонажів з них забито	відсоток забитих
русиці	119	16
греки	59	12
варяги	21	4
болгари	20	6
інші	33	4

Малюнок 1. Гістограма розподілу числа вбивств по сторінках роману.

Малюнок 2. Кумулятивна функція розподілу числа персонажів за числом переходів розповіді на них.

Як бачимо, русичі стоять на останньому місці за інтенсивністю боротьби за владу – у них ще все попереду, ще встигне ця боротьба загостритись.

Головні персонажі романа яскраво персоніфікують нестримний потяг до влади. До речі, замислювались ви, чому одних персонажів ми звемо головними, а інших – другорядними? В цій справі переважають хаос та особистий розсуд. В епоху науково-технічної революції так не можна, треба надати цьому розмежуванню наукового характеру.

Головний герой – це той, про кого частіше всього згадує автор і про кого частіше всього говорять інші персонажі. Як ввести тут кількісну міру? Будемо звати переходом розповіді таку точку твору, в якій або починається новий епізод з новими персонажами, або в ході оповіді згадуються якісь нові в контексті даного епізоду персонажі. Наприклад, розглянемо фрагмент оповідання:

Сидить Іван під дубом і читає
трьохрубльову бумажку:

– Три рубля, три карбованці,
три рублі...

Підходить до нього Петро,
дістає свою троячку і каже:

–Непогано було б на трьох
змикитити.

– Непогано, – відповідає
Іван,
– Хіба Сидора кликнути? або Кінд-
рата?

Поки наші друзі розмовляють
таким чином, сонце підбирається
до заповітного рубежа.

Звичайно, у складних контекстах не завжди можна однозначно вирішити, чи переходить розповідь до даного персонажу знову, чи він вже присутній в контексті, – особливо це стосується певної категорії сучасних прозових творів з нетрадиційною фактурою. Але в романах традиційної структури здебільшого таких питань не виникає, й перехід розповіді визначається однозначно.

Тут починається новий
епізод, розповідь пере-
ходить до Івана.

Тут вводиться новий пер-
сонаж, розповідь перехо-
дить до Петра.

Тут не треба рахувати,
що розповідь переходить
до Івана, бо він вже зга-
дувався в контексті цього
епізоду. Розповідь пере-
ходить до Сидора і Кінд-
рата.

Прочитавши роман "Володимир", неважко визначити, що всіх переходів розповіді у ньому близько 1336. Розподілені вони дуже нерівномірно /див. кумулятивну функцію розподілу на мал.2/: так, 116 осіб згадано взагалі по одному разу, ще 32 - по два рази. Разом вони складають більше половини всіх згаданих осіб. Самі по собі вони романіста не цікавлять і потрібні лише для того, щоб довкола головних персонажів не було вакууму. Лідери за числом переходів розповіді такі:

Ім'я персонажу	Число переходів розповіді
1. кн. Святослав Ігорович	85
2. кн. Володимир Святославич	84
3. кн. Ярополк Святославич	72
4. кн. Ольга	43
5. імператор Василь 2-й	41
6. Малуша Микулична	30

В сумі ці шість осіб зібрали 351 перехід, що становить більше чверті загального числа переходів.

7. принцеса Анна	29
8. Юлія, дружина Ярополка	29
9. Рогнеда Рогволодівна	29
10. імператор Іоан Цимісхій	26
11. імператор Костянтин 8-й	26

Отже, 6 /шість/ найдужчих героїв, або 2.3 відсотка від загального числа, захопили понад чверть всіх переходів розповіді. Вони - головні. Цікаво, що всі вони належать до найвищого начальства Київського князівства та Візантійського імператорства і тільки мати Володимира - невільниця Малуша - псує таке блискуче товариство. Ізольоване, унікальне положення її в романі підкреслюється тим, що наступні п'ять місць також зайняті вищим начальством. Що хотів сказати цим С.Скляренко?

" - Пустить мене, гридні, на Гору, до князя.

- Та хіба з тобою говоритиме князь?

- Говоритиме... Я мушу з ним говорити...

І вона пробивалася до воріт, хотіла вийти на Гору.

- До чого ж ти уперта, жоно, - вже суворо заходились її умовляти сторожі.- До нашого князя не кожен і боярин доступить...

- Ви мене тільки пропустить у ворота, а вже там я доб'юсь до нього, - говорила жінка /.../

- Навісна, безумна! Женить її, гридні!

Гридні підняли киї.

- Тікай!

І Малуша - стара, немінча Малуша, що стояла перед княжою сторожею, зрозуміла, що марно вона, ідучи сюди, думала й сподівалась, що їй пощастить потрапити на Гору, побачити сина-князя, говорити з ним...." /с.412/

Мабуть, хотів романіст схвилювати нас драматизмом соціальної прірви, що розділяє матір і сина, зворушити нас, як Шевченко у "Наймичці" протистоянням зовнішнього тріумфу одного і зовнішньої нищості другої, показати, що попри це зовнішнє, внутрішньо вони зрозуміли б один одного, що кожному не вистачає душевної близькості іншого, що через це вони нещасні й, прагнучи затамувати свої душевні рани, кожен по-своєму, з різних боків приходять до віри у Христа... Який багатющий, який вдячний для письменника винахід! Напевно, з метою використати його і провів С.Д.Скляренко Малушу через весь роман, - але щось схибало у складному процесі формування художнього образу, - чи то не стикуються якісь підпрограми, чи то невірна умова потрапила в оператор переходу, чи то якась константа не завантажена, - і все багатство переживань письменника застигло у романі у вигляді чогось дуже схожого на картон. На цьому картоні написано: "Родинна близькість до носіїв вищої влади сама по собі ще не гарантує причетності до цієї влади. Якщо син - володар країни, то боротьба матері за побачення з ним - це боротьба за владу." Таким чином невірниця Малуша опинилася поруч з Василісою Теофано...

Інші головні персонажі - люди помітні, поважні, наділені владою. Тільки в такому разі життя людини здатне зацікавити історію. Відкладемо князів Ольгу і Святослава, що померли до початку розповіді і "діють" тільки у промовах інших персонажів, які чомусь слова не можуть сказати, не згадавши щонайменше двох поколінь предків. Почнемо розгляд з Ярополка.

Автор не любить Ярополка і вважає, що київський престол дістався гультяєві:

"...Мав він хижу душу, ненависть і помста нездоланно і завжди палили його серце, у своїх діях не зупинявся Ярополк ні перед чим, навіть облудою і лжею /.../

Коли до Києва дійшла вість, що князь Святослав загинув у порогах, Олег і Володимир кілька разів посилали один до одного гонців. Правди ніде діти, їм обом не до душі були чванькуватий, гордий, хитрий Ярополк і вся Київська Гора, що воліли більше загарбати, підкоривши Деревську землю і Новгород.

Проте вони не могли порушити слово отця, що визначив кожному сину свою землю. Домовившись між собою, дали Ярополку роту по покону на зброї, обіцяли, що триматимуть з ним дружбу /.../

Але ж Ярополк не додержав присяги, заздрість краяла його серце, не міг він стерпіти, що не сам, а ще два брати-із них один син рабині - управляють землями /.../

Він послав до города Вручая дружину, що побила деревлян, кіньми затоптала в сутищі Олега.

Невдовзі прибуває туди Ярополк. Він схиляє коліна перед тілом брата, гірко плаче й бідкається, - за що його вбили.

Що сльози?! Хто їм повірить? Брат убив брата, кров Олега запеклась на мечі князя Ярополка." /с.60-61/

І знов не стикаються якісь підпрограми, й виникає дуже поширена помилка, що зветься декларативністю. Ненависть - невідомо до кого, помста - невідомо кому й за що, хитрість, гордість, чванькуватість, заздрість - всі ці негативні якості приписуються Ярополку автором, а не впливають в вчинків князя. Це можна було б дарувати, якби йшлося про другорядний персонаж, якого ніколи промальовувати докладно, але ж Ярополк - головний... Якщо ж відкинути ці упереджені оцінки автора, то Ярополк постає в цьому уривку визначним князем: справді, він зважився порушити присягу задля збільшення своєї влади, а супротивники його не зважилися, - ну, ось і починають плоди нерозважливості й дурної вірності, а Ярополк - плоди своєї сміливості та політичної гнучкості. Змову проти Ярополка Олегу й Володимирі вистачило розуму влаштувати, а от довести справу до переможного кінця не вистачило. А коли так, то не вартувало й братися, - Ярополк ділом довів, що він - головний.

І це вазначимо на майбутнє: кров Олега не запеклася на мечі його брата Ярополка, це риторичне перебільшення. Коли можна сказати, що кров одного борця за владу запеклася на мечі другого борця за владу? Я думаю - тільки тоді, коли достеменно відомо, що ці борці схрестили свої мечі в особистому поединку, скажімо, викликали один одного на дуель чи написали один на одного доноси. Наприклад, коли товариш Берія в своєму особистому кабінеті з свого особистого револьвера особисто застрелив товариша Ханджяна, то тут можна говорити про кров, що десь там запеклася. А Ярополк? Ярополк не тільки власноручно не вбивав брата, але й навіть не наказував цього робити. В романі сказано тільки: "Послав дружину до Вручая". Але оскільки Ярополк авторові не подобається, він і нас

закликає не дивитись на такі дрібниці, а розглядати справу по суті, щоб побачити, що тут достоту брат убив брата. Навіть політичну програму Ярополка - об'єднання Русі довкола Києва - автор кваліфікує як "загарбання". Правильні діла, коли вони робляться не правильними людьми, автоматично стають ділами неправильними. Коли Гітлер знищував опозицію, це було ганебно, коли Сталін знищував опозицію - це було велично. Що попові можна, то дякові зась, цією політичною філософією керується С.Скляренко.

Наприклад, до Ярополка прибувають посольства від печенігів, візантійців і папи римського, а Ярополк замість того щоб кинутись і всім перегризти горлянки, як одвічним ворогам Русі, веде з ними переговори й укладає союзи:

"Меч і щит князя Святослава! Ярополк почув про печенізького кагана Ілдею, стоячи в Золотій палаті під зброєю свого батька, здавалось, ці мертві холодні речі говорили, кричали, веліли, аби він не говорив з ворогами, які пролили кров його батька /.../

Так князь Ярополк заради слави своєї уклав мир з ворогами Русі, так за шматок тлінної фодудії, іржаву кольчугу і отруєну шаблю віддав ворогам-печенігам землі тиверців і угличів, сам він пізніше, в дуже важку годину і вже запізно, зрозумів ціну печенізької любові й зради людям своїм". /с.62-63, підкреслення тут і далі моє - М.Ж./

Ось бачите, - не дивлячись на те, що помста нездоланно ним володіла, він не тільки не бажає воювати з убивцями свого батька, але навіть укладає з ними мир, тобто в обмін на тлінні, іржаві та отруєні цінності продає найголовніше - можливість розпоряджатися, володарювати, знищувати "одвічних ворогів". Це не що інше, як зменшення влади, тобто зрада.

"О, коли б то були живі княгиня Ольга і син її Святослав! Вони знали, що гречини - льстиві, хитрі люди, й одразу б замислились і зрозуміли, чому сли імператорів Візантії з'явилися у Києві /.../ Ярополк дозволяє грецьким священникам поширювати свою віру над Дніпром, - а це вже зрада Русі, князь Ярополк ламає слово батьків, відкриває двері до Русі найлютішому ворогові". /с.64,66/

Що не робить наш дяк, все він робить не так, все в нього зрада виходить. Замість того щоб самому хрестити своїх людей, він дозволяє робити це ніякимось священникам, до того ж іноземцям. Це знову применшення влади, тобто знову зрада.

На цих двох прикладах ми бачимо, що автор своїми яскравими художніми образами прагне вселити нам думку, що при спілкуванні

з іноземцями руська людина мусить бути гранично обережною і завбачливою, оскільки мета будь-якого іноземця - занапастити Росію або скоїти їй посилену шкоду. Всі іноземці між собою з'єднані тісним союзом на ґрунті ворожості до Росії, яка, таким чином, знаходиться у стані безперервної облоги з боку всього іншого світу і тільки мудрість та суворість її вождів якось рятує Росію від повної загибелі. Тема облоги лейтмотивом проходить крізь весь роман:

" - Там, - відповідає Теофано, стискуючи плечі дочки, - над Евксинським Понтом лежить страшна земля - Русь, мешканці якої дикі, жорстокі люди. Вони живуть у норах, їдять сире м'ясо, не вірять у Христа, моляться своїм дерев'яним богам. І вони завжди, завжди були нашими ворогами, ішли на імперію, їхні кагани стояли під самими стінами священного нашого Константинополя. /с.32/

- Ми, - закінчує папа Бенедикт-7-й, - пошлемо своїх слів, у Київ, а за ними підуть легіони Оттона, або ж, навпаки, нехай Оттон посилає свої легіони, ми підемо на Русь слідом за ними! /с.53/

А земля Новгородська й неспокійна - за морем Варязьким точать і точать мечі проти Русі свіони, на Ітілі-ріці за Унжею сидять чорні болгар, в полуночі, з Крижаного моря, тільки й пил'нує, - налетять німці, варяги, а то й англійці. /с.75/

-Ми йдемо далеко, полуночна рать стане аж на Дніпрі, а тут кожного дня можуть посунути свіони, чорні булгари /с. 94/.

Ворожнеча між Володимиром і Ярополком, усобиця в Руській землі надали сил німецьким імператорам. Не власними руками - польський князь Мешко I-й, що був їхнім слухняним слугою, почувши про брань на Русі, велить своїм полкам вирушати на схід, захоплювати руські городий землі. /с.117/

Але не тільки свіонів мусить стерегтися князь Володимир - деє там у полі блукають печенізькі орди, шлях до Ітілю-ріці перетяли й не пускають з верхніх земель до Джурджанського моря купців чорні булгари, на берегах Руського моря гострять ножі ромей, щось замишляють їхні імператори Василь і Костянтин, знову лізуть з недобитками ховар на Дон херсоніти.../с.192/

Володимир бачив, що з усіх боків над Руссю нависали чорні хмари - на захід сонця захопила чимало червенських городів Польща, за якою стояв Оттон німецький, шлях до Джурджанського моря перетинали й чимдалі все нахабнішали чорні булгари, нижче від них по Ітілю-ріці ворушились недобиті ховари.

Непокоїв князя Володимира і південь - там був одвічний злий і хижий ворог Русі - Візантія. /с.227/

До Києва, здавалося, були прикуті очі всього світу - за короткий час тут побували сли німецького імператора Оттона-3-го, свіонського конунга Олафа, датського - Свена Твескегга.

Князь Володимир знав ціну цим словам - хоч ті говорили про любов і приязнь до Русі /.../ він розмовляв з ними обережно..." /с.376/

Як не дивно, але на темі облоги Росії силами решти світу збудовано немало вчень про велич нашої батьківщини та про її світове значення. Тому якби якісь добрі, але політично безграмотні люди вважали просвітити романіста й показали б йому, що ніхто не думає облягати Русь і що все це лише наслідок гарячкової уяви, - то легко можна передбачити, що наш автор обуриться на цих людей і визнає їх дії прагненням применшити велич Росії. Таким людям, як наш автор, дуже важко погодитись із думкою, що Росія - не пуп землі, а така ж держава, як і всі інші, що русичі - не єдиний добрий та визначний народ на землі, а такий же, як і всі інші. Думка про національну гідність Росії нерозривно пов'язана з думкою про виключність її становища: не буде другого - не буде й першого.

Але думка про постійний стан облоги, про необхідність безперервно підтримувати становище єдиного воєнного табору, крім цих загальних причин, має ще й конкретний політичний приціл: під девізом облоги можна безборонно ходити походом у будь-який кінець світу, захоплюючи все нові й нові землі з метою оборони обложених кордонів. Ненароком про це бовкають і самі персонажі:

" - Добре робиш, княже, що ведеш нас визволяти Червенські міста, - запально промовив воевода Вовчий Хвіст, - всі ми тобі в цьому підпора.

- Підемо потім з тобою й на в'ятичів, радимичів, примучимо їх до Києва, - підтримав воевода Слуда." /с.242/

Оскільки в'ятичів ще ніхто не захопив, то й визвольна демагогія непотрібна. Автор до того захоплюється створеною в його уяві картиною боротьби всього світу проти Росії, що навіть звичайнісінькому хлопству приписує надзвичайну здатність розлучуватись при першій звістці про похід неприятеля:

"... Волостелин Кожема, разом з посадником Гордієм, зібрав любечан, кликав їх на брань з ромеями.

І люди, це слід сказати, як їм не важко було жити, як вони не голодували й не страждали, але здригнулися, завмерли, жажнулися, почувши страшну вість...

- Імператори ромеїв - вороги наші, вони загубили мно́жес-
тво руських воїв, збираються йти на Русь, одягти ярма на виї
наші! - кричав Гордій.

Ромейські ярма на виях руських людей? Ні, тяжко жити
нині в рідній землі, тяжко працювати на князів, волостели-
нів, посадників, але многократно важче, страшно носити ярмо
Візантії, бачити, як загибає рідна земля.

- За Русь! Ми підемо, віддамо за неї життя й сили".
/с.307/

Диви, як тая вража Візантія допекла нашим неборакам, надто ж
тим, хто тяжко працює на волостелинів і навіть на той бік Дніпра
ніколи не їздив! Дарма що імператорам ромеїв два місяці кіньми
треба скакати, щоб того Любеча дістатись, дарма що жоден із 109
імператорів так і не відвідав Любеч, - все одно любечани нічого
їм не забули і не дарували...

Але за цими міркуваннями ми загубили Ярополка. Дальші його
вчинки уже прямо продиктовані прагненням до більшої влади:

" - У Візантії тільки один імператор, він - заступник бога
на землі і єдиний господар, василевс всієї імперії.

Юлія вцілила в саме серце Ярополка - порівняння з імпе-
ратором було не на його користь, Ярополку дуже далеко до бога,
він не є господарем всієї Руської землі /.../

- Не можемо ми терпіти, аби в землі Руській, у городі
Новгороді, був ще один князь, - каже Ярополк на світанні у
Золотій палаті. - Кличу Володимира до Києва, нехай у Новго-
роді буде тільки посадник!" /с.70,73/

Війна, відомо, річ складна і важка, але якщо вона обіцяє
збільшення обсягу влади, то можна потерпіти. Володимир, якому
автор співчуває, всіляко підіграє і вигороджує у склизьких си-
туаціях, пропонує Ярополкові помиритися; той відповідає: "Не
буду розмовляти з сином рабині" /забуває, неборака, що в політи-
ці важливо не хто чий син, а у кого в руках більше сили/. Побі-
ли його військо, а він торочить: "Сидіти на одному столі, бути під
рукою Володимира - ні за що!" Вигнали його з Києва в Родню, а
він все своє:

"Палаючий Київ відступав усе далі, чорні береги ті-
кали за обшивкою насада, і такі ж чорні думки пропливали
в його голові: він ненавидів світ, проклинав брата Володи-
мира, мріяв про люту помсту.

Ярополк був певен, що повернеться сюди. О, він буде
безжальний і немилосердний до свого брата, він зітне голо-
ви тисячам людей, що прийшли з верхніх земель і нині подо-
лали Київ, о, як затремтить і здригнеться Руська земля,
коли він повернеться сюди!" /с.148/

Звичайно, з таким принциповим борцем нічого іншого не лишається робити, як тільки вбити, і Володимир, перемігши брата, саме це й робить. Але автору чомусь не хочеться, щоб Володимир опинився таким же братовбивцем, як і Ярополк, і він говорить: Володимир особисто не виймав меч і не просадив ним брата – це зробили якісь два воїни, котрих він і покарав; тому він, Володимир, ніяк не винний. Та згадаємо, що Леоніда Ніколаєва теж покарали; згадаємо – Ярополк завинив тим, що почав війну проти Олега і тому став братовбивцем. Так чим же відрізняється від нього Володимир? Вбивство брата – це ж логічний кінець тієї війни, яку вів Володимир – війни за збільшення особистої влади. Тому я й кажу, що автор підігрує Володимирові.

Отже, ми простежили все життя київського князя Ярополка у викладі Семена Скляренка. Все коротке, але яскраве життя цього князя було присвячене великій справі – зміцненню необмеженої особистої влади /орлиної влади, за висловом популярної сучасної пісні/, і не дивлячись на те, що таких орляток у нас мільйони, ми пам'ятаємо князя Ярополка і пишаємось ним.

Подивимось тепер, як поживають у своєму Константинополі багряно-родні родичі київських князів:

"Один Василь, Василь Жорстокий, Василь Убивця сидів на Соломоновому троні.

Звідки ж з'явилися ці якості – рішучість, безжальність, безсердечність – у людини, яка з юних літ віддавала себе постам, молитві, богу?

Священники й ченці, які денно і нічно оточували імператора Василя, християнська мораль, яку вони прищеплювали йому, саме вони були плодючим ґрунтом, на якому виріс і викохався імператор.

Святі отці, що навчили його говорити про суету світу, брєнність людського існування, життя потойбічне, самі ж рвалися до влади в імперії і мали цю владу, тримали в руках невчисленні багатства й невпинно їх помножували.

Імператор Василь за все своє життя нікого не полюбив і помер бездітним, він не їв м'яса і не пив вина, ходив у власнянці й спав на твердому дерев'яному ложі... Чернець!
/с.220/

Зачарували його ксьондзи прокляті й переконали, що все в світі суета, крім влади, тлінне й нище життя людини, якщо не дано їй влади. Нічому іншому візантійські священники навчити не можуть, принаймні в уяві С.Д.Скляренка.

Ні, Василь 2-й не випадково проімператорствував сорок років - він нічого не шкодував для зміцнення своєї влади. Знадобилось для цього скинути проедра Василя - геть Василя, знадобилось знищити ворохібника Варда Скліра руками іншого ворохібника Варди Токи - давай сюди Варду Току, знадобилось знищити самого Варду Току - давай запросимо лютих і жорстоких людей, одвічних ворогів Візантії - русичів...

Але з цими найманцями-русичами вийшов у автора такий гаплик, що на ньому варто зупинитися. Перш за все, відправились вони на війну за якихось дивних обставин: ніхто не хотів їх посилати. Візантія, за схемою С.Скляренка, одвічний ворог Русі, як же допомагати одвічному ворогові? Не бажає цього Володимир, не бажають бояри, не бажають самі люди - і все ж таки 6000 найманців зібрали і відправили. І воеводу призначили якось дивно - лютого ворога греків, начебто навмисно для колотнечі з майбутніми союзниками. Захотілося нашому теляті та вовка з'їсти, захотілося нашим сірякам та онучам білого світу подивитись та золота пригрести, прямо з пущ та боліт за один стіл з імператорами сісти - ну й відправилися за море. Та забули наші простодушні чудо-богатирі, що за морем народ пройдисвіт, з-під живого підомшу випоре, рідного батька продасть і купить /навіть С.Скляренко попереджає їх, що гречин льстивий та хитрий/, - де вже нашим гречкосіям з ним тягатися! Ну, прийшли вони до імператора, бажають побалакати, а той їм тільки рукою вимахує - не до вас, мовляв, завтра бій, після бою й поговоримо. Наші телепні й повірили, і пішли у бій робити що наказано, а коли вони своїм ударом зламали хребет армії Варда Токи /С.Скляренко наших найманців інакше як на головну роль не випускає/, їм сказали: "Ну, а тепер ідіть собі з богом". - "А гроші?" - спитали вражені найманці. - "Які гроші? Проходьте, не при валюті ми сьогодні..." І пішли вони, сонцем палимі, - розповідає С.Скляренко, - в місто-герой Київ скаржитись князю Володимиру на хитрість і зрадливність ромеїв. Ось як нашого брата в Європі дурять!

Чому ж так вийшло? Та тому, що русичі в своїх діях керуються міркуваннями не меркантильними, а рицарськими, чинять не так, як їм вигідніше, а так, як вигідніше начальству, так, як наказано, так, як вони колись обіцяли. Дали слово служити вірно

своєму запеклому ворогові - і служать, і не можуть від цього слова відступитися, хоч кожен третій на цій службі загинув і хавяїн їхню службу за ніщо вважає. А треба було тільки згадати перше правило найманця - "гроші вперед" - щоб все стало на свої місця і жодних образ не виникло б. Гроші вперед, або не підемо в бій, - тоді в імператора відразу знайшовся би час вислухати своїх союзників. Можливо, він сказав би, що не при валюті він сьогодні; так тоді нічого не варто послати гінця до Варди Токи з обіцянкою перейти у вирішальний момент на його бік за тієї ж умови - гроші вперед. Найманець, вірний своєму слову на збиток своїй кишені - це настільки протиприродне видовище, що тільки лінивий за його рахунок не поживиться. Ні, воювати русичі не вміють. Проливати свою кров вони готові, а от зиск з цього мати - зась.

На темі властолюбства будує автор і долі всіх другорядних персонажів. Наприклад, болгарський князь Самуїл Шишман /14 переходів розповіді, місця 19-21/ та його брат Аарон /9 переходів, місця 33-39/ - типові другорядні персонажі, але ведуть себе нітрішечки не краще за головних. Самуїл захоплює у ромеїв секретний документ і привозить його братові:

"Аарон узяв грамоту, почав її читати, але одразу ж випустив з рук... Це була написана ним самим грамота до Василя, в якій він дякував імператору за те, що той визнав його царем Болгарії і згоден віддати за сина Аарона Іоанна сестру свою Анну, у кінці ж грамоти Аарон писав, що згоден відкрити легіонам Троянові ворота". /с.274/

Прагнучи більшої влади, Аарон згоден на все, навіть на зменшення влади свого рідного брата, який сам хоче бути царем Болгарії і якому приниження влади гірше смерті. Доля Аарона будується автором за схемою долі невдахи Ярополка: обидва нічого не шкодують, намагаючись добитися більшої влади, та оскільки що не робить дурак, все він робить не так, то ці жертви і вбивства виходять для них непожиточними і тільки дискредитують велику ідею необмеженої особистої влади:

" - Брате Самуїле! - впав Аарон на коліна. - То є правда, я писав цю грамоту, не знав, що творю, - винна жона моя, митрополит севастійський, що приїжджав до мене від імператорів... Я вже й так покараний, імператори і їхній митрополит мене обдурили, окривдили...

- Чим же тебе обдурили імператори і митрополит?

- Митрополит привів в жони сину моему Іоанну не сестру імператорів Анну, а якусь гуляшу дівку з Константинополя, за що ми її вбили, а митрополита спалили... Змилуйся, брате!" /с.275/

Навіть обдурюють льстиві греки бідного Аарона точнісінько так, як і Ярополка - підсовують йому під виглядом принцеси просту мужичку /небагатий, далебі, в них набір хитрощів!/ і, не зглядаючись на те, що Аарон готовий убивати й спалювати людей направо і наліво, всі ці вбивства виглядають якимись невпевненими, невчасними і не тільки не зміцнюють його влади, а навіть послаблюють. Самуїл вбиває Аарона і його дружину, показуючи тим самим: не вмієш володарювати - не берись. Тут, як і в історії Володимира в Ярополком, розкривається одна з улюблених ідей автора - якщо кому судилося бути начальником, він обов'язково ним буде, навіть якщо на початку життєвого шляху обставини йому не сприяють; а кому не судилося бути начальником, той в кінці кінців позбудеться влади, навіть якщо родився на багрянці. Коротше кажучи, влада сама обирає того, хто їй потрібен. Тому коли вбивства чинить той, кому судилося володарювати, це виглядає в нього велично і науково обгрунтовано і підносить його авторитет, а коли вбиває той, кому володарювати не судилося, це виглядає мерзенно й злочинно і викликає бажання швидше його прогнати.

Переходячи тепер до головного образу роману - князя Володимира - ми можемо після всього висловленого прямо звернутись до стор.297, де Володимир висловлює свою заповітну думку.

"Мушу стати нарівні з імператорами, а Русь поставити врівень з Візантією. Мушу утвердити на Русі закон новий".

Що сказати з приводу цього девізу? Якось мимохіть спливає на думку відома байка про Жабу, що змагалася в Волон... Але автор, засліплений національним чванством, не бажає й не може бачити всієї сміховинності й невідійсненності подібних претензій; він посилає Володимира завойовувати Херсонес, ставить його перед аналогом з принцесою Анною і наказує думати при цьому таким чином:

"Віднині ніхто й ніколи не назве вже його сином рабині, він імператор, як Василь і Костянтин у Візантії, як Отон у німців... Віднині ніхто й ніколи не називатиме та-кожде й Русь землею варварів-язичників, вона стоїть нарівні з Візантією, Німецькою імперією, могутніми державами світу". /с.339/

Та хіба знайдеться в цілому світі такий дивак, що не відцурається своїй матері /тим більше рабині/ заради того, щоб стати нарівні з можновладцями?

Концентрована характеристика Володимира міститься в його промові перед візантійськими послами /с.324-332/. Хоч ця промова зовні дуже нагадує монолог з відомої комедії, де герой каже, що до нього щодня губернатори їздять, а він сам - до міністра, а то й до самого царя, внутрішньо вона відрізняється від цього монологу, бо у згаданій комедії герой звертається до інших персонажів п'єси, а Володимир виголошує свою промову, стоячи обличчям до нас, читачів:

"Не ми в тому винні /що почалася війна/ й не на наших руках запеклася та кров, бо ми ніколи чужих земель не шукали, інших племен не неволили, токмо захищали Русь, людей її".

Агресивні війни в 20 ст. непопулярні, тому довелося відкрити закон, що Росія агресивних війн вести не може, і згідно з цим законом перепланувати всю історію.

"Ромеї все налізали і налізали на нас, ставили свої городи тут, на березі нашого Руського моря".

Оскільки Росія агресивних війн вести не може, то у всіх її війнах агресором виступав противна сторона.

"Запам'ятайте, василіки, й перекажіть імператорам: коли присилатимемо до нас послухів, зрадників, татів - смертю будемо карати їх!"

Ну, це ми пам'ятаємо добре і без Володимира, - не один мільйон "послуків і зрадників" розстріляли!

"Русь тягнеться від Руського й Джурджанського морів аж до Полуночного океану, від Дунаю до Оральських гір. Русь володіє такими добрими, які вам і не снились. Люди її ніколи не ходили і не ходять у чужі землі, та й навіщо вони нам - уся ваша імперія менша ніж наше поле над Руським морем".

Земля наша найбільша, а тому ми краще всіх - похваляється Хлестаков 10 ст. І супутник, до речі, теж ми перші запустили...

"Назовіть мені хоча б одного імператора, який побував би у Києві, щоб взнати нас - руських людей, щоб по-людському говорити з нами... Ні, такого імператора не було, імперія говорить з нами, як з якимись печенігами чи хозарами, - через василіків, а то й купців..."

Виходить, що губернатори не щодня їздять! От сором! Дметься наша Жаба з усієї сили, а ніхто її подвигів помічати не бажає - як плутали русичів з печенігами, так і досі плутають.

І з яким щирим захватом дивиться автор на свого героя в цю хвилину:

"Князя Володимира в цю хвилину не можна було пізнати-гордий, дужий, сміливий /.../ збуджений, розгніваний, а проте стриманий і гордий у гніві своєму", -

словом, справжній Юпітер. Хіба повіриш при вигляді такого громовержця, що всі його політичні успіхи ґрунтувалися на зрадах? Я не хочу сказати, що С.Скляренко свідомо прагне прищепити нам думку, що мудрий політик повинен використовувати перекинчиків у своїх інтересах, але якось мимоволі це в нього виходить. Перший самостійний політичний крок Володимира - це зрада присязві Ярополку; далі Володимир зраджує вже Руській землі, укладаючи союзний договір з варягами й запрошуючи їх на Русь для участі в міжусобній війні: перед вирішальною битвою під Любечем йому, щоправда, не вистачило ^{сміливості} скористатися зрадою воеводи Блюда і таємно вбити Яро- ^{завдяки} полка, проте сама битва обернулася йому на користь тільки зраді в стані Ярополка, коли любецькі партизани вдарили в тил Ярополкова війська. При облозі Києва Володимирові допомагали зрадники з київських смердів, що тікали від Ярополка в стан свого брата по класу - робичича Володимира. Завдяки другій зраді Блюда Володимир видурює Ярополка з Родні і вбиває його. Після цього він зраджує співучасника своїх зрад і наказує вбити Блюда, чим ще раз стверджує стару істину, що ніякі договори з бандитами неможливі. Нарешті, місто-герой Херсонес Володимир захопив виключно завдяки зраді варяга Жадборна, і священника Анастаса, прозваного на Русі Корсунянином /його зраду Володимир оцінив так високо, що призначив протопопом Десятинної церкви в Києві; але невгамовному авантюристові і цього було замало - після смерті Володимира він брав участь у київських смутах і дозраджувався до того, що змушений був тікати з Києва разом з військом Болеслава Хороброго/. І цього яскравого діяча, добре знаного в ПЗЛ, перетворив наш благородний автор у борця за незалежність Болгарії; завдяки цьому ми довідуємось, які люди інколи прикидаються визволителями Болгарії й на яких людей спирався у своїй діяльності Володимир. За поглядами автора болгарин не може бути поганою людиною, а тому зрадницька місія Анастаса передана варягу Жадборну. Варяги - все одно люди погані, а до їхньої репутації ще одна зрада нічого не додажить.

В цілому Володимир в романі С.Скляренка постає не дуже вправним автоматичним пристроєм типу органчика, нашпигованого гаслами й політичними приписами, актуальними з точки зору тієї літературної установи, у якій служив автор. Ось останній приклад. Володимир, охрестившись, викликає:

"Я не скорюсь Візантії, не визнаю главою німецького імператора, я проклинаю папу римського..." /с.302/

З якого дива Володимир, стоячи на дніпрових пагорбах, де його ніхто не міг почути окрім бога /якого, до речі, немає/, проклинав папу римського? Це він робить для того, щоб його почули тонкі знавці ідеологічної боротьби у 20 ст.:

"Частина істориків католицького табору використовує звернення до часів Володимира, щоб довести свою думку про первинність католицизму на Русі, про нібито споконвічні права папи римського на східних слов'ян. "Католицька енциклопедія", видана у 1953 р. у Ватикані, як давно всіма визнаний факт проголошує, що християнство на Русі спочатку поширювалось у латинській формі.

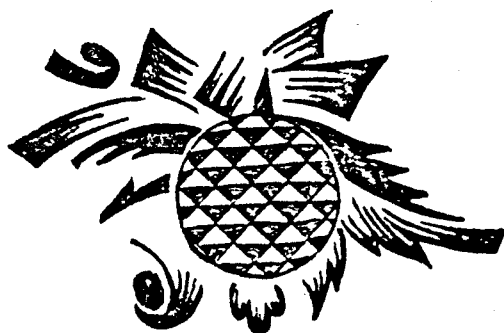
Одним із аргументів католицьких істориків на користь висунутої ними версії є те, що в період, коли Володимир прийняв в Візантії християнство, Фотієва схизма була забута, а Керуларій виступив аж 1054 р. Отже, роблять вони висновок, і після того, як Русь прийняла східнохристиянський обряд, вона продовжувала підтримувати церковну єдність і визнавала папу главою всієї церкви". /Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в 10-13ст. - К.: Наукова думка, 1983р. - с.47/

Ось бачите, яку міну підвели наші ідейні вороги! хоч бога й нема, а проте латинського бога нема в набагато більшому ступені, ніж грецького. Хоч бога й нема, а проте тільки той, хто стверджує, нібито наші предки вірили у латинського бога, - тільки той наш справжній ідейний ворог. Тим, хто вірить у грецького бога, ми своїми засобами раду дамо, а той, хто римського папу визнає - той прямий агент світового імперіалізму. Ось чому Володимир у С.Д.Скляренка й заволав щосили, що проклинає папу римського, - щоб не подумали католицькі історики /або, рятуй боже, уніатські/, буцім Володимир забув про Фотієву схизму, буцім руські начальники без наказу Михайла Керуларія не наважувались проклинати папу римського. Все це актуально лише у зв'язку з тією небувалою кампанією цькування уніатської церкви, що ведеться на просторі щостієї частини в 1946 р. Люди, які об'являють себе науковими атеїстами, з усією силою свого ідейного і державного авторитету твер-

дять, що бог - дух святий ні в якому разі не може походити від сина, що служіння на опрісноках і причастя мирян під одним видом є серйозним порушенням науково обгрунтованого порядку богослужіння, що претензії римського єпископа на зверхність над усіма церквами безпідставні, - а бідним чиновникам літературного відомства, як-от С.Д.Скляренку, доводиться все це брати на розум, щоб опинитись з потрібного боку барикад - з того боку, де їдять бутерброди з маслом, де знаходяться дачі й будинки творчості у Конча-Заспі, де видають сотисячними накладками тих, хто вмів говорити потрібне начальству.....

9 жовтня 1988р.

ПРОРОЦИ
СВОІМ
ЛХКОВИМ
ЧАДАМ

Юрій ГУРЕІВ

"Вся влада Радам" чи правова держава?

Коли чуєш гасло "Вся влада Радам", мимоволі виникає питання: а як бути в побудовою правової держави? Відомо, що головною умовою її побудови є саме розподіл влади, утворення механізму запобігання концентрації влади в одному органі, в одних руках. Отже, коли чуєш від прибічників побудови правової держави заклик "Вся влада Радам", то, за умови ширості тих, хто це гасло виголошує, його треба розуміти як заклик відібрати владу у КПРС, покінчити з партократією. Вища влада в країні – законодавча, і тільки в межах закону мають діяти політичні організації. Але вища влада – не значить вся влада. Вона має бути обмежена з боку інших інститутів влади: виконавчої /рада міністрів/, судової /суд повинен мати і функцію конституційного нагляду/, фінансової /незалежний банк лише фінансує уряд/. Вищий законодавчий орган влади повинен бути позбавлений права внесення поправок у конституцію /таке право може мати лише всенародний референдум/; суд, маючи і функцію конституційного нагляду, зобов'язаний слідкувати за відповідністю законів, які приймає законодавчий орган, конституції. Цілком очевидно, що органи правопорядку, армія повинні бути деполітизовані, політична поліція – ліквідована. Тільки за таких умов може бути створена правова держава.

Деякі сучасні теоретики, за давньою традицією, шукають ідею правової держави в працях В.І.Леніна. Це безглуздо, оскільки для Леніна, як і для його вчителів, – К.Маркса і Ф.Енгельса, – держава була лише знаряддям насильства одного класу відносно іншого. Як не стане класів, не стане й держави, вважали вони. Для Леніна розподіл влади був буржуазними витребеньками; диктатура – ось лєнінський підхід до державного будівництва. Обґрунтовуючи диктатуру /"Чергові завдання Радянської влади", 1918р./, Ленін висловлюється недвозначно: "...рішуче ніякого принципового протиріччя між радянським /тобто соціалістичним/ демократизмом і застосуванням диктаторської влади окремих осіб н е м а" /виділено Леніним – Ю.Г./ Велику роботу по закріпленню диктатури, по будівництву тоталітарної держави, Ленін провів у 1921–1922 роках. Ідея ж правової держави бере початок в англійській демократії /як найдавнішій в

Європі/, в її філософському осмисленні. Якщо для марксизму-ленінізму держава є знаряддям насильства, то англійська філософія, починаючи з Локка, бачить в державі добровільне і свідоме делегування громадянами частки своїх прав органам влади, часткове обмеження особистої свободи в обмін на охорону державою інших свобод, прав, охорону життя і особистого майна громадян; в обмін на ефективне керівництво. Правова держава є узгодження особистих і суспільних інтересів. Зрозуміло, що органи влади мають і свої інтереси, заклопотані своїм збереженням і посиленням. Аби останній клопіт не став домінуючим, якраз і потрібні система розподілу влади, недопускання її концентрації в одних руках, потрібна виборність органів законодавчої влади. Таким чином, ми повинні вирішити, що нам дорожче - ленінські ідеї державного будівництва, чи побудова правової держави. Можна сформулювати питання і більш гостро: що нам важливіше - "не поступитися принципами" чи перебудова? Як на мій погляд, то перебудова саме й почалася з відмови від ленінізму, від його етичного фундаменту - з проголошення примату загальнолюдських цінностей над класовими. Повільний хід перебудови, половинчатість рішень, що приймаються, пов'язані, я певен, передусім з небажанням "проробів перебудови" "поступитись принципами".

Якщо ми вже взяли під сумнів гасло "Вся влада Радам", то можна подумати і над доцільністю місцевих Рад. Як відомо, Ленін не робив таємниці з того, що усі більш-менш важливі питання вирішуються партійними комітетами. Тому він мав можливість розглядати місцеві ради як школи управління, допускати їх непрофесіоналізм. Але чи маємо на це право ми? Адже результати непрофесіоналізму нам добре відомі. Очевидно, що в сучасних умовах, коли влада поступово переходить від партії до непартійних органів, ефективної їх діяльності не досягти безпрофесіоналізації. Отож, чи потрібні нам місцеві ради? В.Чорноволом запропоновано план Української федерації земель /Волинь, Закарпаття, Галичина, Буковина, Поділля, Київщина, Слобожанщина, Гетьманщина, Донеччина, Запоріжжя, Таврія/, чи Української федеративної народної республіки, замість штучного поділу України на області, цього недолугого продукту побудови унітарної держави. В Українській федеративній державі досить мати Ради земель і Центральну Раду. На нижчому рівні можна обмежитися лише виконавчою владою. Зловживання владою на цьому рівні не треба побоювати-

ся за умови контролю з боку земельних і федеральних органів, та за умови багатопартійності. Зрештою, є ще й місцеві суди. Необхідно лиш тільки передбачити процедуру прямих виборів голів і радників місцевих органів влади і процедуру їх зміщення з посади на вимогу виборців чи федерального суду. Такими місцевими органами влади стануть сучасні виконкоми /назвіть їх магістратами, меріями, управами, - як завгодно/. Ліквідація місцевих рад може бути досить безболісною операцією, а відсутність їх означає серйозну економію бюджету.

6.02.1990р.

ВОЛОДИМИР ДОРОШКЕВИЧ

УКРАЇНА: ДІАЛЕКТИКА ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

/Погляд на майбутнє через минуле/

Славетний учений України акад. М.С. Грушевський у невідомому листі від 4 жовтня 1926 р., що був вперше надрукований "Літературною Україною" 28 вересня 1989р., писав до широкої громадськості, що "коли вповні на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України - досі ще мало українські, її фабрики і шахти і порти, і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамках, - тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність". Тоді "з повною силою розвинеться орієнтація на верству робітничу... Через діалектику історичного процесу".

Цей точний прогноз соціально-політичного життя України в останні 60 років було зроблено у 1926 році, коли невдовзі у 1924 році М.С. Грушевський повернувся з еміграції. "Я вернувся на радянську Україну, - писав М.С. Грушевський у листі, - і думаю - все зроблене за ці роки показало, що я не помилився." Так М.С. Грушевський "як історик національної боротьби на Україні", як він висловився про себе у своїх спогадах /ІЗ, №10, с.140/, був щасливий бачити її завершення у Радянській Україні. Він не помилився, бо дивився на національно-визвольну боротьбу "духовними очима". Очоливши національно-визвольний рух на Україні волею широких верств населення у 1917 році, М.С. Грушевський був його справжнім лідером. Він ніколи, за його висловом, ніяких адміністративних призначень не брав /ІЗ, №9, с.121/, однак завжди жив у центрі всенародної любові, поваги і довіри, як це сталося на з'їзді народів, скликаним за ініціативою М.С. Грушевського 8 вересня 1917 р. з метою утворення спільного фронту народів, що населяли царську Росію, проти імперіалістичної війни. За спогадами М.С. Грушевського, на з'їзді він почував "себе предметом любові, широї, теплої" /ІЗ, №11, с.145/. Цю любов він заслужив своєю безмежною відданістю Україні, неухильно слідуючи в своїй діяльності поради поета:

Свою Україну любіть.
Любіть її...

Во время люте
В останню тяжку годину
За неї господа моліть.

/“Чи ми ще зійдемося знову?”, 1847/

Тому варто скористатися політичним прогнозом М.С. Грушевського і глянути на майбутнє України крізь призму діалектики історичного процесу.

Перебудова, охопила всі сторони життя Країни Рад, що вимагає замислитись кожного із нас над долею своєї матері-України.

Перебудовні процеси у радянському суспільстві виникли, як наслідок кризи економічної, політичної та духовної сфер суспільного життя, до якої привела радянське суспільство командно-бюрократична система керівництва, що склалася протягом більш ніж семидесяти років післяжовтневого періоду розвитку. Перебудова, яку ми зараз переживаємо, вказала на необхідність оновлення всіх сторін життя суспільства, в тому числі оновлення і самої федерації, якою є Радянський Союз. Кризою виявилися охоплені і складові його частини - союзні республіки. Криза суспільного життя на Україні породила тривогу за її майбутнє у широких верств українського народу, сприяла появі численних демократичних рухів. Криза на Україні поставила корінне питання: яким шляхом іти Україні до оновленого суспільства?

Це не просте питання. В пошуках відповіді на нього Україна звертається до партії, яка, за твердженням М.С.Горбачова, стоїть "за союзу державу, за федерацію народів, і разом з тим... - за єдність партії, яка виступає найважливішим фактором консолідації суспільства" /З, С.6-7/

Значить, у перебудові, яка почалася за ініціативою партії, Україна залишається важливим елементом федерації народів, спільні інтереси яких і висловлює партія. Звідси витікає, що оновлене суспільство на Україні буде таким, яким його зробить практика перебудови. На чому ж засновується практика перебудови, на якій платформі? Вона засновується на ідеології соціалістичного вибору, зробленого народом у жовтні 1917 року, і "незважаючи на деформації соціалізму, - каже М.С.Горбачов, - що мали місце в минулому, його ленінської концепції, ми будемо твердо йти по цьому шляху", /З, с.10/. Які ж ідеї ленінської концепції соціалізму піддавалися деформації у минулому? На думку М.С.Горбачова, слідуючі:

- суспільна власність на основні засоби виробництва, яка забезпечує швидке зростання продуктивних сил, розподіл за працею, подолання соціальних і національних антагонізмів.
- робота на себе, а не на експлуататора.
- не тільки формальне, а й реальне усупільнення, реальне перетворення трудящих у господарів усього суспільного виробництва.

- змагання і разом з тим планомірність, що розуміється як свідомо пропорційність.

- розвиток економіки як ладу цивілізованих кооператорів.

- культурна революція, що розуміється не як відкидання старої культури, а як оволодіння всіма багатствами світової культури.

- влада Рад - влада всього народу.

- колективізм, підпорядкування розвитку виробництва інтересам людини, задоволенню її потреб.

- суспільство, орієнтоване на соціалістичну демократію, самоврядування мас, на культурне зростання народу і створення умов для всебічного розвитку особи /З, с.12/.

Ці ідеї перекручувались і піддавались деформаціям. І Україна пережила історію, насичену жахливими наслідками цих деформацій, а саме:

- німецька окупація внаслідок Брестської угоди 1918р.;
- трагедія голоду 1933 р.;
- розстріляне духовне відродження 1937 р.;
- фашистська окупація 1941-1944 рр.;
- брежнєвсько-суслівська українофобія;
- Чорнобильська трагедія.

Замислилась Україна над питанням: що ж було причиною цих жахливих наслідків деформацій ленінських ідей соціалізму? Її власна історія дала відповідь: причиною деформації ленінських ідей соціалізму на Україні було співвідношення республіки і Центру /тобто її стосунки з федерацією в цілому/.

Дійсно, це ж саме Центр дав згоду на германську окупацію України в 1918 р.

Це ж за розпорядженням Центру був організований страшний голод на Україні у 1933 році.

Це ж саме Центр організував винищення української інтелігенції і кращих представників трудящих України у 1937 році.

Це ж злочинний зговір Центру з фашистською Німеччиною призвів до окупації України в 1941-1944 роках.

Це ж політика Центру по прискореному злиттю націй у нову історичну спільність - радянський народ - привела до створення єдиного народногосподарського комплексу, задоволення потреб якого спричинило Чорнобильську трагедію.

Тому, намагаючись уникнути подібних деформацій у майбутньому, Україна вирішила вислухати позицію партії у питанні співвідношення Центру і республіки. Ця позиція була вироблена партією на вересневому /1989р./ Пленумі ЦК КПРС. На цьому Пленумі була виявлена основна функція Центру по відношенню до України – це інтернаціоналістська функція. Відгукуючись на цю функцію, Україна безкоштовно за рахунок своїх продуктивних сил допомагала проводити Центру політику "вирівнювання" між більш розвиненими в економічному відношенні регіонами і колишніми національними окраїнами Російської імперії. Це дозволило Центру зблизити їхні рівні соціально-економічного розвитку. Якщо в 1926 році максимальний розрив по виробництву промислової продукції на душу населення між розвиненими промисловими районами і національними окраїнами досягав 38 разів, то в 1941 році він скоротився до 4,1 раза, а тепер становить 2,3 раза. Щоб ліквідувати такий розрив, Центр на базі своєї інтернаціоналістської функції ставить питання:

"Чи не слід нам при переході на регіональний госпрозрахунок виробити таку систему економічний підойм і стимулів, яка б давала змогу ефективно використовувати кошти державного бюджету, цілеспрямовано проводити лінію на розв'язання насущних проблем відстаючих районів?" /1, с.23/.

Центр відповідає "слід", але як же реалізувати це "слід"? Для цього необхідно знайти відповідний економічний механізм. З цією метою Центр аналізує минуле федерації, щоб зберегти в ньому такі елементи, які б могли бути взятими за основу шуканого механізму. Пошуки подібних елементів у минулому були одним із головних питань на вересневому /1989р./ Пленумі. Важливо мати на увазі, говорив на ньому М.С.Горбачов, що

"здійснюючи перехід до нових форм економічного життя, треба використовувати повною мірою все те позитивне, що було створене на попередніх етапах розвитку радянської федерації як єдиної держави" /1, с.23/.

Що ж позитивного в минулому розвитку радянської федерації має намір використати Центр, здійснюючи перехід до нових форм економічного життя, тобто, до республіканського госпрозрахунку?

Питання це фундаментальне, оскільки національне питання, за висловом М.С.Горбачова, має сьогодні глобальний характер /1, с.17/. В пошуках відповіді Центр міркує:

"У нас склалася комплексна взаємопов'язана енергетична база і система енергопостачання. Це – фундамент нашої економіки,

основа... вирішення побутових питань в усіх республіках. На таких підходах, з урахуванням загальносоюзних і регіональних завдань розвивалися системи транспорту і зв'язку, інші не менш важливі елементи виробничої інфраструктури" /1, с.23/. Ця виробнича інфраструктура одержала назву "загальний народногосподарський комплекс" /1, с.24/.

Саме цей комплекс складає економічну основу реалізації інтернаціоналістської функції Центру і основу політики, яка видобудовує розвиток економіки федерації на перспективу /1, с.22/. Проявами такої економічної основи до сих пір були перекачування коштів від передових республік відстаючим і міжреспубліканська міграція населення, яка становить у країні більш 50 мільйонів людей.

З даного міркування Центр робить висновок про те, що з минулого треба взяти єдиний народногосподарський комплекс, що забезпечує існування практично необмеженого загальносоюзного ринку, бо задовольняє всі його потреби. Задовольняючи потреби загальносоюзного ринку, Україна все більше втягується у дальше поглиблення розподілу праці між республіками. Україна разом з РРФСР і Казахстаном постачає усій країні метал, виробляє 90% зерна. Середня Азія поряд з багатьма іншими товарами постачає бавовну /1, с.14/. Подібний розподіл праці утворює певну кількість взаємозв'язків у народному господарстві. Досягнута цільність ще далека від гармонійного взаємозв'язку всіх елементів федеративного народного господарства, що виявляється у негативних процесах на Україні, які стали наслідком нераціонального розміщення продуктивних сил, призвели до виникнення гострих екологічних і демографічних ситуацій /1, с.15/.

Одержавши в спадщину від загального народногосподарського комплексу федерації гострі екологічні ситуації, такі як Чорнобильська аварія, надмірні концентрації шкідливих для здоров'я людини речовин в оточуючому середовищі, економічні проблеми (у розпорядженні республіки Центр залишає всього 5 процентів промислової продукції, що вона виробляє /10/), Україна замислилась і почала приходити до думки про доцільність піти шляхом більшої незалежності від загального народногосподарського комплексу федерації в питаннях ведення свого народного господарства. Ця думка дуже стурбувала Центр і він тут же її з порогу і відкинув, заявивши, що "досягнута щільність взаємозв'язків у народному господарстві буквально повстає проти будь-яких спроб їх порушити" /1, с.14/.

Чому? Тому, що "загальносоюзний ринок, який ми хочемо вдосконалити, і де головними дійовими особами мають виступати госпрозрахункові підприємства, був би розділений регіональними огорожами" /Там же, с.22/. А це не те, до чого прагне Центр. "То що ж, товариші, - закінчує М.С.Горбачов, - ми все це повинні тепер руйнувати?" /1,с.23/. Ні, цього допустити не можна. Таку ідею більшої незалежності розвиненої республіки, якою, зокрема, є Україна, Центр назвав демагогічною і закликав народ не піддаватись демагогам, "які приховують, до чого можна призвести реалізація їхніх лозунгів, що подаються під "приємним соусом" незалежності, відокремлення тощо". Звідси доречне питання: хто "взагалі візьметься розділити, розкрити нинішнє наше переплетене, зв'язане всіма економічними, політичними, соціальними, духовними, людськими, сімейними узами суспільство?" /1, с.21/. Відповідь ясна: тільки "авантюристи можуть до цього закликати" /там же/.

Але не дивлячись на протидію Центру, думка про більшу економічну незалежність на Україні народилася і пустила коріння в суспільному житті у формі Народного Руху України за перебудову, який вважає, що народ України повинен мати право сам привласнювати результати своєї праці, бути господарем на своїй землі /12,с.4/.

Очевидно, з метою знешкодження шкідливої думки, яка виросла на Україні і доведення їй необхідності у найближчому майбутньому іти шляхом розвитку загального народногосподарського комплексу федерації, Центр направив М.С.Горбачова на Україну в лютому 1989 року. Під час перебування на Україні М.С.Горбачов доводив українському народу, що кожна "республіка повинна вносити свій максимальний вклад у наші революційні зміни, інакше перебудова буксуватиме. Тим більше, коли йдеться про Україну - республіку з величезним потенціалом" /4, с.56/. Це обумовлено тим, що в "країні - єдиний народногосподарський комплекс. Найменші перебої в одному регіоні, якійсь ланці негайно позначаються на нашому загальному становищі", як, наприклад, збої - викликані подіями в Нагірному Карабаху. "А уявіть, - продовжує М.С.Горбачов, - якщо подібні збої почнуться в такій республіці, як Україна, де живе і працює більше 51 мільйона чоловік. Тоді дезорганізується вся справа. І перебудова в країні загальмується. Тому ми всі зацікавлені в тому, щоб на Україні на всіх напрямках справа йшла добре". Адже економіка України "дуже важлива для всього Радянського Союзу /Там же/.

Щоб таких збоїв не допустити, треба будувати співвідношення між правами федерації і республіки "на основі загального принципу: сильний центр і сильні республіки" /4, с.17/. Ведучи діалог з Україною про перебудовні процеси з точки зору загального принципу, М.С.Горбачов все зробив, щоб утвердити республіку на позиції загального принципу і застерегти її від шляху, який веде до відчуження між республіками, бо такий шлях - "шлях у тупик" /Там же/. З цим він і виїхав з України.

Спираючись на наслідки поїздки М.С.Горбачова на Україну, Центр доручив керівникам відповідних міністерств і відомств "проробити конкретні заходи щодо розгляду критичних зауважень і питань, поставлених у ході зустрічі і розмов з трудящими, партійним і господарським активом" республіки /4, с.78/. І такі заходи по рішення конкретних проблем економічного і соціального розвитку Української РСР були розроблені в постанові Політбюро ЦК КПРС "Про підсумки поїздки Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова в Українську РСР" від 31 березня 1989р. і запропоновані Україні як перспектива на майбутнє. Україна ознайомилась з цими заходами і пройнялася тривогою за своє майбутнє. Що ж так стривожило Україну? А ось що.

Зобов'язується Бюро Ради Міністрів СРСР з паливно-енергетичного комплексу, Держплан СРСР, Мінвуглепром СРСР разом з Радою Міністрів УРСР

"уточнити в 1989-90 роках розвиток Донецького вугільного басейну на період до 2005 року в ув'язці з проектами Енергетичної програми СРСР, Генеральної схеми розвитку і розміщення продуктивних сил СРСР і Основних напрямків економічного та соціального розвитку СРСР на тринадцяту п'ятирічку" /7, с.8/.

Ця пропозиція узгоджується з поглядом Центру на Донбас, як на енергетичну базу федерації, інтереси яких збігаються (на погляд Центру) /4, с.66/. Але цей погляд і викликає тривогу, бо експлуатуючи Донбас в інтересах федерації, міністерства і відомства довели цей український край до екологічної катастрофи. Ось деякі дані, що характеризують глибину цієї катастрофи.

В республіці мається 1277 відвалів. Під ними захоронено 6 тис. гектарів родючої землі, 30 тис. гектарів зайнято під санітарні зони. Шахти кожної доби викидають на міста Донбасу сотні тон пилу, окису азоту, окису вуглецю, сірководню та ін. За рік викидається біля трьох мільйонів тон. В атмосферу Донбасу щорічно викидається

2,5-3 мільярди кубічних метрів газу метану. В середньому на одного жителя Донбасу на рік приходить ся 556 кілограмів забруднюючих речовин /19/.

І як на сміх над здоровим глуздом Центр доручає міністерствам енергетики, вугільної, хімічної промисловості, чорних металів, кольорових металів СРСР, що розорили Донбас, разом з Радою Міністрів УРСР "розробити заходи по поліпшенню екологічної обстановки в Донбасі і внести пропозиції в Раду Міністрів СРСР з проектом плану на 1990 рік і на 1991-1995 роки" /7, с.9/. Гіркий сміх.

Далі більше. Бюро Ради Міністрів СРСР з паливно-енергетичного комплексу, Держплану СРСР, Раді Міністрів УРСР разом з Мінатом-енерго СРСР, Держкомприродою СРСР, АН СРСР і АН УРСР

"розглянути в 1989 році питання розвитку атомної енергетики на території України в об'ємах, необхідних для задоволення потреб республіки в електроенергії, в ув'язці з паливно-енергетичним балансом країни на перспективу"/Там же/.

Тут і криється смертельна небезпека для України, бо така ув'язка веде до необмеженого зростання виробництва атомної енергії в республіці. Так, виробництво електроенергії атомними електростанціями за даними Держкомстату УРСР неухильно зростає. Якщо в 1980р. це виробництво становило 14,2 млрд.квт/год., то в 1988 - 72 млрд. квт/год /21, с.26/. У 1989 році це виробництво ще більш зросло, бо 14 серпня 1989р. в енергосистему федерації був включений новий 5-й блок Запорізької АЕС, а у вересні здійснено енергетичний пуск 3-го блоку Південноукраїнської АЕС /14/. Проте, не всі українці, що люблять свою батьківщину Україну, вважають, що таке зростання виробництва атомної енергії на Україні несе їй смертельну загрозу. Є й такі, що глибоко впевнені, що атомна енергетика - "наша доля, наше майбутнє. Іншого шляху нема. Атом може і повинен бути добрим для людини. Все залежить від нас" /16, с.3/. Тут доречно згадати пораду Шевченка нам, нащадкам поганим славних прадідів великих:

Не дурить самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому навчаєтесь,
Й свого не цурайтесь.

/І мертвим, і живим... 1845/

Чого ж можна чужого навчитись? Погляньмо на Швецію. Швеція прийняла рішення поступово вивести з роботи всі свої АЕС. Покриття потужностей, що вибувають, вона планує провести шляхом спорудження теплових електростанцій, використовуючих радянський природний газ, оскільки газ забезпечує екологічно чистоту станції /15/. Реалізація подібної ідеї на Україні вкрай поліпшила б її екологічне здоров'я, так як "близько третини всіх промислових викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря /республіки - В.Д./ припадає на теплові станції, які використовують органічне паливо /18/. Але для такої реалізації необхідно мати газ. Його на Україні нема. Могла б дати газ федерація, тобто Центр. Та федерація не спішить подавати газ на Україну. Чому? Тому що Центр має інші плани. Газ йому потрібний, щоб наповнити ідею "загальноєвропейського дому" екологічним змістом. Ця ідея була висунута Петром в жовтні 1985 року. Основна її мета - включити економіку федерації в могутні інтеграційні інтереси, що відбуваються в економіці Західної Європи. Ідея виникла не на порожньому місці. Її виникненню передувала політика експорту сировини та паливно-енергетичних ресурсів /нафти, газу і електроенергії, вугілля тощо/ у Західну Європу, що почав її проводити Центр на початку 70-х років. Яскравим прикладом такої політики є контракт 1974 року на поставку в ФРН радянського природного газу, розрахований до двохтисячного року. За цим контрактом федерація поставить у ФРН близько 200 мільярдів кубометрів газу /5/. Подібні контракти на поставку радянського газу були укладені з Австрією, Швецією, Італією, Францією та ін. Причому об'єм поставки сировини не раз з початку 80-х років збільшувався, оскільки міжнародна ціна на газ падала. Крім того, розумні іноземці, що споживають радянський газ, добувають з нього вуглеводень етан, роблять на такій основі пластмаси і інші хімічні продукти, а потім продають федерації у три рази дорожче/6, с.42/. Укладення довгострокових контрактів на поставку паливно-енергетичних ресурсів країнам Західної Європи створило можливість надання єдиному народногосподарчому комплексу країни більшої відкритості, забезпечення участі в міжнародному розподілі праці всім підприємствам, об'єднанням, організаціям, в тому числі і кооперативним. Ця можливість втілювалась в політиці побудови "західноєвропейського дому". Поглиблення цієї політики становить надзвичайно важливий напрям зовнішньополітичної діяльності федерації /2, с.38/. Таким чином,

і Україна, як член федерації, змушена брати участь у будівництві "загальноєвропейського дому". Вигідне географічне розташування, а також те, що Україна виробляє 20 процентів федерального валового продукту, робить Україну незамінним чинником цього будівництва. Так, Україна постачає на експорт вугілля, не одержуючи від цього ні копійки валютою /4, с.60/. Експортує вона також електроенергію, що виробляється атомними електростанціями на її території. Причому настільки багато, що республіка звернулась з метою ліквідації виниклого дефіциту електроенергії в її народно-господарстві у серпні 1989р. до Центру з клопотанням скоротити експортні поставки електроенергії /17/.

Такий внесок з боку України у будівництво "загальноєвропейського дому" як частини світової цивілізації, на думку Центру, треба нарощувати, бо інакше справжній соціалізм не зможе повнокровно розвиватись /4, с.22/. Мабуть, в розвиток цієї думки у вищезгаданих заходах Політбюро ЦК КПРС пропонується при необхідності розвивати наявні виробничі потужності на території республіки з метою виконання договорів на поставку продукції підприємствам галузей матеріального виробництва /7, с.10/. Це значить, що Україна, задовольняючи потреби західноєвропейського ринку, буде розвивати виробництво засобів виробництва, що приведе до збільшення техногенного навантаження на природне середовище республіки. Крім того, участь України в будівництві "західноєвропейського дому" не буде рівноправною з іншими країнами, оскільки рівень продуктивності праці, за твердженням В.С.Павлова, міністра фінансів, в федерації / в тому числі і Україні/ сьогодні "складає приблизно половину від рівня найбільш розвинених в тій чи іншій сфері виробництва країн" /20, с.37/. Звідки випливає, що підприємства і організації республіки не зможуть серйозно конкурувати з іноземними фірмами, і одержавши від Центру право самостійно заробляти валюту і витратити її на придбання товарів народного споживання

"Дозволено державним підприємствам, об'єднанням і організаціям витрачати за рішенням трудових колективів на придбання в 1989-1990 рр. товарів народного споживання наявні кошти у вільно конвертованій валюті в розмірі до 25 процентів замість до 10 процентів у відповідності з пунктом 4 постанови Ради Міністрів СРСР від 2 грудня 1988р. № 1405 на цілі, передбачені цим пунктом" /8, с.19/ будуть її заробляти не конкурентноздатною продукцією, а сировиною, що

буде зекономлена при виконанні державного замовлення. Такий спосіб заробляти валюту відкриває неконтрольований канал розбазарювання національного багатства республіки, формує т.зв. "груповий егоїзм".

Таким чином, Україна, беручи участь у будівництві "європейського дому і не маючи економічної незалежності від єдиного народногосподарського комплексу, набуває перспективи стати сировинним і паливно-енергетичним задвірком Західної Європи, що безсумнівно перекреслює її сподівання на прорив у щасливе майбутнє. Які ж вірні слова поета:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра.

/І мартвим, і живим..., 1845/

Цей справедливий докір поета нам усім Україна сприймає серйозно і в пошуках порятунку від такої перспективи звертається до Компартії України, яка, як загін КПРС, за 6 статей Конституції республіки є керівною і спрямовуючою силою її розвитку, існує для народу і служить народові.

Майбутнє України в світлі перебудовних процесів було розглянуте на жовтневому /1989р./ Пленумі ЦК Компартії України. Це майбутнє розглядалося з позицій того, що Україна як суверенна держава, що входить до складу СРСР на принципах соціалістичного федералізму повинна вести своє господарство так, за словами В.А.Івашка, "щоб не лише, так би мовити, утримувати себе, але й успішно здійснювати розширене відтворення на благо всіх радянських людей" /9, с.20/. Звідки випливає, що Україна повинна відкинути "будь-яку ідею про автаркію", тобто ідею про економічну політику відособлення республіки від економіки Союзу з метою створення господарства, що само себе забезпечує. Чому? Тому що "це призвело б до згубних наслідків, стало б гальмом на шляху прогресу, порушило б органічні міжреспубліканські економічні зв'язки, які склалися десятиліттями" /Там же/. Але ж ці зв'язки, що склалися протягом десятиліть, призвели до ідеології і практики утримання більш розвиненими республіками менш розвинених! Це непрямо визнається в доповіді В.А.Івашка на Пленумі "їх /зв'язків - В.Д./ зміст і характер нерідко перекручуються" /Там же/. Та подібні перекручення, на думку В.А.Івашка, можуть бути усунені, якщо

"повною мірою використати можливості єдиного народногосподарського комплексу країни, створеного за роки Радянської влади" /Там же/. Тому треба зміцнювати зв'язки економіки республіки з єдиним господарським комплексом. Ця вимога і була зафіксована у Постанові Пленуму ЦК Компартії України:

"...слід виходити з того, що розширення економічного суверенітету республіки, зростання господарської самостійності її регіонів... повинні гармонійно поєднуватися з потребами ефективного розвитку цілісного народногосподарського комплексу СРСР, підвищенням ролі Української РСР в загальносоюзному розподілі праці" /Там же, с.25/

Логічно випливає звідси висновок, який зробив В.А.Івашко, згідно якого "неможливо" "побудувати комунізм" в одній окремо взятій області" /10/. Цей висновок, слід сказати, є давнім орієнтиром в діяльності Компартії України. Так, ще в 1974 році В.В.Щербицький писав:

"Наші вороги часто протаскують ідеї націоналізму, зокрема, під лозунгами так званого "націонал-комунізму". Життя показує, що успішно здійснювати будівництво соціалізму в умовах штучної ізоляваності неможливо. Такі спроби на практиці вкрай шкідливі насамперед в економічному відношенні, бо неминуче ведуть до марнотратства і кінець кінцем залежності від світу капіталізму /22, с.16/.

Отже, шлях до гармонійного єднання з цілісним народногосподарським комплексом федерації - це єдиний можливий шлях для України. Такий прогноз на майбутнє для України зробив жовтневий /1989/ Пленум ЦК Компартії України. Проте, як було показано вище, подібна перспектива не може задовольнити Україну, яка після Чорнобильської трагедії сказала собі: досить розвивати народне господарство в ув'язці з єдиним народногосподарським комплексом федерації.

Такий настрій, що опанував Україною, дуже небезпечний, на думку В.А.Івашка, бо може оживити буржуазний націоналізм, який "в будь якій формі - несумісний з інтересами народу" /9, с.15/. Очевидно, з метою знешкодження подібних настроїв, які "подекуди знаходять відлуння у деякої частини населення" /там же/ і створення умов для неможливості втілення їх у дійсність, Пленум ЦК Компартії України висунув план побудови України на зразок устрою радянської федерації. Сутність цього плану в тому, що розглядати народ республіки як суму громадян дев'яности національностей, що проживають у республіці. Тоді українці будуть становити всього одну з дев'яности національностей, кожній з яких республіка створює всі умови для найповнішого задоволення соціально-культурних потреб, на що, зокрема, спрямована ст.3 закону "Про мови в Українській РСР", де проголошується

що в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови. У республіці планується створення республіканських національних рад громадян, національних адміністративно-територіальних утворень, комісій з міжнаціональних питань в місцевих Радах народних депутатів, а в їх виконкомах – відповідних підрозділів. На думку авторів цього плану, його реалізація забезпечить національну рівноправність громадян України. Гармонізація відносин між громадянами дев'яноста національностей, що проживають на Україні, буде досягатися розумінням ними того, що всі вони є одночасно громадянами Союзу РСР. Виховання чуття громадянина СРСР залишається одним з основних напрямів національної політики КПРС, яка "покликана забезпечити... зміцнення гарантій прав громадян незалежно від їх національної приналежності /І, с.20/. Таких українців, громадян України, які користуються правами, гарантованими Центром незалежно від їх національної самосвідомості, можна назвати осоюзненими українцями. Саме на задоволення економічних інтересів і потреб осоюзнених громадян України спрямований проект Закону СРСР "Про загальні начала місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР", згідно якого фінансова основа місцевого самоврядування є незалежною від вищестоячих республіканських організацій, які не мають права втручання у процес його формування /с.8 згаданого проекту Закону/. Як видно, реалізація цього плану перетворює унітарну республіку, якою досі була Україна, у федеративну. Федеративна ознака державного устрою на Україні робить неможливим економічний суверенітет республіки, бо кожна національна область, адміністративна одиниця одержує від Центру право на самоуправління, самофінансування і госпрозрахунок незалежно від юрисдикції республіки. Така сутність плану федералізації України. Для його реалізації при ЦК Компартії України вже створена комісія з питань міжнаціональних відносин, яку очолив Ю.Н.Єльченко.

Ні, не може Україна прийняти план федералізації! Бо всі люди, що працюють і проживають на території України, є її громадянами незалежно від їхнього етнічного походження. Вони всі разом складають український народ, який не є простою сумою національностей, а становить одне ціле, спільно з територією і економічним життям

в рамках Конституції УРСР. Крім того, український народ пам'ятає мудрі слова великого поета:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі -
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

/«Я не нездужаю, нівроку...», 1858/

Центр приспав корисливість своєї політики до національних сподівань України. Це примушує Україну з недовірою поставитися до плану федералізації України і в пошуках істинного шляху свого майбутнього розвитку спрямувати свій погляд на той період історії, коли сподівання на національне відродження і боротьба за визволення України з-під гніту самодержавної Росії були сильні, як ніколи. Йдеться про квітень 1917 року, коли у Києві під проводом Центральної Ради був зібраний Національний конгрес, на якому вирішувалось основне питання: чи признає Центр "право українського народу на своє національне будівництво, чи визнається "право народу на своїй землі будувати своє життя - забезпечувати права національних меншостей?" /ІЗ, №9, с.117/. Національний Конгрес дав позитивну відповідь на ці важливі для українського народу питання. Він визнав право санкції автономії України і наділив Центральною Радою, яка була обрана на цьому Конгресі правом "творення підстав свого автономного ладу". Проект організації Центральної Ради розробив М.С.Грушевський. За цим проектом вибір голови проводився Конгресом дефінітивно, а решту членів - тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на Конгресі знайдуться, з тим, щоб сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. "Так мав, - пише М.С.Грушевський, - утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація /при проведенні виборів/ мала приготувати ґрунт до парламенту України як території"/Там же, с.122/.

День визнання Конгресом права України на автономію був, за словами М.С.Грушевського, великим днем українського відродження, "радісного братання і веселого будівництва". А день створення Центральної Ради "був моїм тріумфальним днем - найбільшої почесі, котрої я коли-небудь зазнав у житті /Там же/. М.С.Грушевський був одностайно обраний головою Центральної Ради. Що ж було учинено

Центральною Радою за час до її падіння з метою творення підстав автономного ладу на Україні? Зроблені Центральною Радою кроки до встановлення автономії України зафіксовані в її останньому універсалі, проголошеному в Києві 9 січня 1918 року. З цього документа слідує, що Центральна Рада робила відчайдушні зусилля для встановлення демократичного і міцного миру на Україні. Встановлення такого миру Україна хотіла використати для проголошення незалежності, щоб стати "Вільною, суверенною державою Українського народу". В новій державі замість постійної армії утворюється народна міліція з метою, щоб військо служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств. Щоб робочий народ міг протистояти бажанням пануючих верств, необхідно "встановити на місцях таку власть, до якої б мали довір'я і яка спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу". Ця влада здійснить передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізації землі.

Крім цього, ліси, води і всі корисні копалини як добро українського трудящого народу передаються в порядкування Української Народної Республіки. Республіка проводить націоналізацію банків, найважливіших галузей торгівлі і весь прибуток з неї повертатиме на користь народу. В незалежній Україні всі нації наділяються правом національно-персональної автономії.

Такими були кроки Центральної Ради до демократичної, незалежної республіки. Але на шляху реалізації права України на автономію стала кайзерівська Германія, яка скориставшись провокаційною заявою Л.Троцького на переговорах у Бресті, окупувала Україну, нав'язавши їй маріонетковий уряд Скоропадського. Центральна Рада припинила своє існування. Але ідея автономії, розроблена нею, залишилася у пам'яті народу і повинна бути реалізованою в період перебудови.

ДОРОШКЕВИЧ В.О. - кандидат філософських наук, доцент Київського педагогічного Інституту ім.О.М. Горького

Література

1. Горбачов М.С. Про національну політику партії в сучасних умовах. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 19 вересня 1989р. // Під прапором комунізму, 1989, № 19.
2. Горбачов М.С. Про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. К., 1989.
3. Горбачов М.С. Перебудова-партія-соціалізм. К., 1989.
4. Перебудова - справа всіх народів країни. Зб. матеріалів про поїздку М.С.Горбачова в Укр.РСР 20-24 лютого 1989р. К., 1989.
5. Візит Леоніда Ілліча Брежнєва у Федеративну Республіку Німеччину 4-7 травня 1978р. К., 1978.
6. Рыжков Н.И. О программе предстоящей деятельности правительства СССР. М., 1989.
7. Предложения по решению конкретных проблем экономического и социального развития Украинской ССР. Из постановления Политбюро ЦК КПСС "Об итогах поездки Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачова в Украинскую ССР" от 31 марта 1989г. // Известия ЦК КПСС, 1989, № 4.
8. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 15 марта 1989г. "О мерах по финансовому оздоровлению экономики и укреплению денежного обращения в стране в 1989-1990годах и в тринадцатой пятилетке" // Известия ЦК КПСС, 1989, № 5.
9. Івашко В.А. Завдання партійних організацій республіки по виконанню рішень вересневого /1989р./ Пленуму ЦК КПРС. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України 18 жовтня 1989року //Під прапором ленінізму, 1989, № 19.
10. Івашко В.А. Как идет перестройка на Украине //Известия, 1989, 9 сент.
- 11.Завдання партійних організацій республіки по виконанню рішень вересневого /1989р./ Пленуму ЦК КПРС. Постанова Пленуму ЦК Компартії України // Під прапором ленінізму, 1989, № 19.
- 12.Програма Народного Руху України за перебудову //Літературна Україна, 1989, 28 вересня.
- 13.Грушевський М.С. Спомини // Київ, 1989.
- 14.Известия, 1989, 13 окт.
- 15.Жимерин В. Потери в пылу полемики //Правда, 1989, 11 окт.
- 16.Козачковский О. Нужный атом // Правда, 1989, 15 окт.
- 17.Робітнича газета, 1989, 24 серп.
- 18.Сільські вісті, 1989, 25 серп.

19. Социалистическая индустрия, 1988, 3 авг.
20. Павлов В.С. Радикальная реформа ценообразования. М., 1988.
21. Українська РСР у цифрах у 1988 році. К., 1989.
22. Щербицький В.В. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР. К., 1974.

Аркадій БЕЛІНКОВ
ТІЛЬКИ СМІЛИВА ЛЮДИНА МОЖЕ МАТИ ТАЛАНТ
Від перекладача

В наш ліберальний час, коли спраглим за правдивим словом людям здається, що зараз можна надрукувати все /або майже все/, коли друкується те, що за оцінками секретарів ЦК КПРС мало б пролежати в рукописах ще двісті років, коли періодичні видання навипередки поспішають наздогнати київську газету "Рабочее слово" і надрукувати щось із Солженіцина, коли завбачливі люди скуповують по двадцять кілограмів творів маршала Брежнева, сподіваючись вимінити їх на одного "Солдата Чонкіна", - в наш ліберальний час якось не віриться, що існують ще автори репресованих книг, що у там видаві опубліковані визначні твори, яким ніяк не щастить пробитися на батьківщину. В це не віриться, бо порушується перебудовно-ліберальна гармонія Всесвіту.

А тим не менше не надруковані твори Андрія Сахарова, за які він поневірявся двадцять років. Не надруковані книги Абд-ар-Рахмана Автар-хана /"Технологія влади", "Загадка смерті Сталіна"/, - можливо тому, що сучасним перебудовщикам соромно признати запозичення своїх концепцій в Абд-ар-Рахмана. Звичайно, не друкують "націоналістів" на кшталт Данила Шумука, - в заборонах вільного слова ми завжди попереду...

Серед цього списку - ім'я Аркадія Белінкова. Думаю, воно нічого не говорить читачеві. Його єдина книга, надрукована в СРСР - "Юрій Тинянов" /М.:1960/ - потрапила у в'язницю для книжок /сиріч спецхран/ одразу ж після еміграції автора. І ось перед нами грубезний том "Сдача и гибель советского интеллигента: Юрий Олеша" /Мадрид, 1976 р. - 686с./. Тому, хто не читав цієї книги, наступне

може видатись неймовірним, але так воно і є: через заборону однієї цієї книги російська культура втратила цілий вимір, стала відчутно примітивнішою, тривіальнішою. За "гамбурзьким рахунком" вона займає одне з найвищих місць в російській літературі, і неприступність її на батьківщині завдає все нових і нових втрат новим поколінням читачів. Тому ми вирішили, не чекаючи, поки про Белінкова згадають московські ліберали, вмістити в перекладі найяскравіші уривки з книги про Юрія Олешу.

Чи має ця книга якесь окреме значення для українського читача/окрім того, щоб нагадати, що в російській літературі є не тільки динозаври й дикобрази в 6-го пленуму СП РРФСР, а й демократи; та окрім того, що знайомство з кращими досягненнями світової літератури завжди корисне/? Гадаємо, що має. Основна тема книги - "письменник і тоталітарна держава" - надто важлива для літератури, яка втратила 99% своїх діячів через державний терор. Тому є сенс у спробі пояснити гранично низький авторитет "української радянської" літератури /а правди ніде діти!/, її загибель тим, що письменники масово здавали свої позиції /писали так, як вимагало начальство замість того, щоб писати за внутрішнім переконанням/. Безумовно, формула Белінкова не може бути універсальною палочкою-виручалочкою для всіх конкретних випадків. Ми пам'ятаємо спробу застосувати цю формулу до творчості Павла Тичини /газета "Культура і життя"/ і гнівне заперечення цієї спроби Станіславом Тельнюком у "Літературній Україні". Безперечно, що справедливість формули у конкретних випадках можуть показати тільки конкретні дослідження /на зразок виконаного Белінковим/, - але нехай майбутні автори цих досліджень будуть озброєні концепцією Белінкова.

Історія книги

Аркадій Вікторович Белінков /1921-1970/, колишній член Спілки письменників СРСР, професор Індіанського та лектор Мельєського університетів пережив фронт, смертний вирок за ненадруковану книгу "Чорнобик почуттів: антирадянський роман", перебув тринадцять років у таборах Північного Казахстану, стільки ж опирався цензурі, надрукував книгу "Юрій Тинянов", втік з СРСР, помер через два роки після еміграції у США.

Книга "Здача й загибель радянського інтелігента: Юрій Олеша" була розпочата у 1958 р. в період "відлиги". Більше п'яти років видавництво "Искусство" спонукало автора до поступок, а він багаторазово переписував книгу, намагаючись обдурити пильність редакторів. Одночасно А.Белінков готував книгу для публікації за кордоном, зберігаючи місця, викинуті редакторами, і додаючи нові сторінки. В 1968 р. журнал "Байкал" /№1,2/ почав друкувати уривки з книги, які потім вийшли у самвидаві, як і сама книга. Друкування уривків було увірване через розгромні статті в "Літературной газеті". Для А.Белінкова це означало кінець літературної діяльності в своїй країні або пристосуванство, здачу.

Він тікає за кордон. Але й тут ця книга не була видана за життя автора /.../ Спроби надрукувати книгу всупереч цензурі визначили таку її особливість, як езопова мова. Матеріал дослідження виконує подвійну функцію: відіграючи самостійну роль, він стає об'єктом, з якого видобуваються нові значення /.../ В книзі багато метафоричних епізодів, /.../ але ще більше відкритої полеміки з такими проявами радянської ідеології 40-60-х років, як боротьба із космополітизмом, повернення до сталінізму. Письменник зближує далеко розведені в історії події і співвідносить із сучасністю миколаївську епоху, часи Івана Грозного, німецький фашизм, середньовіччя. Вручаючи ключ для прочитання книги, він пише: "Історія приставлена до сучасності, як хлопчик для биття до принца Уельського: хлопчика карають за провини принца".

Автор навмисно інтегрує диктаторські та самодержавні структури ^{не} тільки щоб викрити радянську дійсність, але й для визначення того, які закономірності вона розвиває і чим відрізняється від тиранічних режимів минулого і сучасного. За Белінковим, є "звичайні" реакції та реакції "спопеління". Але навіть і в такі часи справжній художник мусить протистояти дійсності /.../

/Вступ/

/.../ Я повільно витягнув з авоськи півкіла хліба, коробку макаронів, кусень господарського мила і пачку солі, поклав на тумбочку дванадцять копійок здачі і сів за письмовий стіл.

- Книги Юрія Олеші, - писав я, - є точними, як маленькі макети нашої історії... Що ж найголовніше в людині? - міркував я. - Внутрішній опір. - Я намалював на склі сигму... Одну, другу... Сигма... Сигма... Сигма - водив я пальцем по склу, - сигма, опір... Але все це не так просто... Звісно, сигма важливіша за все. Прецінь сигма є предмет дії. А сама по собі... Тоді я почав розуміти в чому річ. Я тяжко зітхнув і сів за письмовий стіл.

- Р, - написав я. - Р індекс ро прямо пропорційне сигма і зворотно пропорційне...

Тепер все це набуло такого вигляду:

$$\rho_p \sim [\sigma]_n / f_n$$

-Беляев, - написав я. - Н.М. Сопротивление материалов. Видання чотирнадцяте. М.: Наука, 1965р., с.732. Ну що ж, - думав я, - звісно, сигма це тільки об'єкт дії. Але ж вона чинить опір. Найважливіше це співвідношення сігми з світом, - розмірковував я, - стосунки сігми з світом...

Книги Юрія Олеші є точними, як маленькі макети нашої історії. Повільно і незвично повертається на осі десятиліття в книгах Юрія Олеші.

Як десять вікон, розчахується час в його книгах.

Дивний і незвичний світ постає з цих різнобарвних сторінок.

Розчарування у деяких пізніших творах змусило подивитись, що робили письменники, які чверть століття не привертали до себе особливої уваги. Сформоване уявлення про минуле переглядається лише тоді, коли стає ясним, що хибним було уявлення про сучасне.

Переглянуті уявлення воскрешають мистецтво, з яким, здавалосьь, покінчено назавжди.

Кожна епоха зосереджено і нашорошено вдивляється у зроблене до неї, і з особливою увагою ставиться до opinio epochi-попередниці.

Епоха-попередниця висловлювала свою точку зору надзвичайно авторитетно, але, можливо, надто гучним голосом.

Холодно і велично зблискують гранитові фігури Гуманізму, Добра, Людяності та Заботи про Дітей.

З того, яке призабуте чи заборонене мистецтво згадує нова епоха, можна зрозуміти, чого вона шукає, якого мистецтва вона прагне, яке мистецтво їй потрібне.

Епоха Відродження відкопала античний мармур не тому, що її гривла археологічна цікавість, але тому, що вона відкидала середньовічне мистецтво й середньовічну концепцію. В епохи були серйозні заміри. Минуле їй не подобалося і повертатись до нього вона не збиралася.

Нова епоха завжди починається з несхвалення пам'ятників своєї антецесорки і, де може, намагається їх замінити /.../

У 20-х роках Юрій Олеша писав багато і гарно, тому що в нього була концепція і надія.

В людини, яка знала тільки історичний прецедент і мислила в категоріях минулого /.../ концепція була така: революція перетворює історію, але революція завжди стоїть перед загрозою переродження, прихованими спочатку, а потім все більш відкритими змінами політики, побуту, взаємовідносин людей. Тоді відбувається відлучення держави від революції, що її створила. Держава починає існувати самостійно і вступає в непримириму суперечність з первісним задумом. З цього часу набувають вирішального значення сили, які ставлять під загрозу головний здобуток революції - свободу. І тоді перемога революції над тиранією втрачає значення і сенс.

Надія була така: нічого подібного трапитись не може.

Потім прийшов неп, а разом з ним – перестрах і сумніви.

Перестрах і сумніви були викликані довгим списком причин, сьогоднінь, злодіяннь.

Юрій Олеша належав до того кола інтелігенції, світогляд якої почав складатись у дореволюційні роки і носив сліди вираженого лібералізму. Ці сліди згодом значній частині інтелігенції коштували життя. В колі з вираженим лібералізмом не розуміли, що коли революція завершується, то зникає все – свобода, рівність, національне оновлення, – що робило революцію такою принадливою, такою заманливою для тих, хто був задушений самодержавством, цензурою, межею осідлості, торжеством бездарності і переможним поступом жандарма. Та коли революція здійснилася, то для людей, що її звершили /чуждих до ліберальної прекраснодушності/, головною стає сила, яку вона набула після перемоги. Ця сила творить післяреволюційну державу і виражає себе в ній. Слідом за цим сила /післяреволюційна держава/ обертається проти всього того, в ім'я чого революція творилася. Обійдені революцією люди почали розуміти, що збройний переворот лише передав владу з одних рук до інших, не змінивши природи самої влади, завжди спрямованої проти свободи, рівності та національного оновлення. Ставало все більш ясним, що після перемоги революції її попереднє призначення змінюється новим. Підміна потрібна для того, щоб накинутись на тих, хто приймав участь в революції, а тепер перетворився на суперників. Між різними угрупованнями переможців розпочинається боротьба, яка завершується перемогою одного угруповання над усіма, тобто диктатурою, тобто знищенням свободи, і, таким чином, боротьбою із самою революцією, яка, гадали, твориться в ім'я свободи. Ця таємна перемога приводить до реставрації найжорстокіших і найпротиприродніших інституцій попередньої епохи, які й привели до революції. На цьому закінчується переоцінка і засудження передреволюційної епохи і починається засвоєння її досвіду. І знаходились такі люди, які з серйозним обличчям твердили, що це й є, як казали в ті роки, переродження революції, а ще раніше про такі явища казали, що це термідор. Та чого можна було чекати від подібних людей? Нічого, окрім балаканини про поспішний і вже нічим не перепинений поворот до так званий "традицій", "національного духу", "великого минулого", "благородних предків", до шовінізму, військових загарбань, дипломатичних змов, святенницьких фраз, монологів про "священний обов'яз-

зок", до повного і беззастережного підпорядкування суспільства державі, до культу сильної, безжалісної, марнославної, всевладної, мстивої, непомірної держави. Люди, які вважають, що від революції слід чекати тільки свободи, рівності і братерства, при затримці з останніми переносять на революцію незадоволення її розвитком, її наслідками, в першу чергу створеною нею державою. Революція підміняється створеними нею інститутами і на неї перекидається відповідальність за все. Люди переносять на революцію незадоволення її результатом. Через цю помилку, через цю аберацію зору виникають тяжкі наслідки, здавалося б, несподівані для людей, що володіють рідкісним вмінням думати незалежно, а не повтрювати рабським голо-сом те, що наказують. Із особливо тяжких наслідків виявився анти-семітизм. Він виник через те, що в історії революції величезну роль відіграли євреї, а революція породила такі інститути і такі відносини людей, що їх ніхто й уявити не міг, а тому, переносячи на революцію незадоволення її результатом, люди, наділені високим вмінням не вірити газетці, тобто найвища нервова матерія країни, її сумління й мозок збігаються з післяреволюційною термідоріан-ською державою в одному з вирішальних пунктів концепції - анти-семітизмі. Післяреволюційна держава виникає в той час, коли революція остаточно бере в руки владу. Тоді починається евакуація не канонізованих ідей і каналізація небажаних тенденцій /.../

Дві теми - інтелігенція і революція і інтелігенція та держава, що виникла після революції - визначили долю Юрія Олеші.

Доля письменника була не тільки визначена, але й обмежена його темами.

Юрія Олешу притисла до стіни не надзвичайна творча вимогливість, не триста варіантів першої сторінки "Заздрості", а теми, з яких він вибитись не міг.

Літературний шлях письменника був трудним і коротким, тому що лише ці дві теми цілковито володіли ним, і, коли вони вичерпали своє суспільне значення, Юрій Олеша намагався продовжити їх у літературі. Але час вичерпав тему раніше за письменника.

Час був зайнятий поголів'ям худоби /.../

Письменник був часткою свого часу, був народжений ним, палко любив його, був його учнем і спадкоємцем і вписав свій рядок в його історію.

Він був постійно змінюваною малою подобою і відтворенням часу.

Час просвічує крізь художника.

Юрій Олеша завжди набував забарвлення свого часу, яке змінювалось і переливалось.

Тому він крок за кроком повторив шлях літератури чотирьох десятиліть, і писав він гарно чи погано, але завжди так, як писала література цих десятиліть./.../

Образ світу

Безумовно, і мистецтво може бути у певному сенсі засобом пізнання дійсності. Але ціль цього пізнання за будь-яких обставин полягає не в тому, щоб якнайшвидше дістатись до кінцевого пункту, але в тому, щоб ідучи важким шляхом, якомога більше побачити по дорозі.

Різні епохи вимагають не однакових засобів сприйняття художнього твору і не подібних методів аналізу його. У зв'язку з цим не слід шукати в імпресіоністичному живописі того, що ми шукаємо у "передвижників": побут, характер, соціальну типовість та громадянський пафос. Цей живопис не можна вивчати методами, що так чудово допомагали нам у вивченні досвіду "передвижників". Можливо, у зв'язку з тим, що один живопис не в змозі відповісти на питання другого, цей другий пропонують не вважати за живопис. Але це не у всіх випадках було б правильним, так само як не було б правильним позбавляти французів їхнього підданства тільки через незнання іспанської мови.

У мистецтві, як і у фізиці, існує суворо визначена система мір. Неможливо і не слід вимірювати довжину тонами, а потужність кілометрами. Точно так у мистецтві одну зображальну систему неможливо і не слід розглядати у мірах іншої системи. Тому в кубістів, які шукали загальні формули зображення, не слід чекати подробиць побуту, в грецькій трагедії епохи Перикла було б передчасним бачити імпресіоністичну недовомовленість, а в бойовому епосі "Алпамиш" сподіватись на сентиментальні резін'яції. Виявилось, що живопис кубістів або театр Кабукі, або індійська архітектура для людей, що виховані на мистецтві Семирадського, режисерських пошуках театру ім. Моссовета та концепції житлових ансамблів району Химки-Ховріно, не існують: вони шукають у творах чуждої системи те, що вважають обов'язковим для будь-якого мистецтва і не знаходять, і не знайшовши, заявляють, що такого мистецтва нема й не повинно бути.

Все це творить дивне враження: людина намагається прочитати по-французьки книгу, написану по-англійськи. У мистецтва різних епох і стилів різні мови, і тому відсутність у сучасному живописі замоскворіцького самовара слід розглядати не як прикрий або зловмисний недогляд, а як закон стилістики цього мистецтва.

Художні системи є більш замкнутими, аніж це здається. Між стильовими концепціями в реальній історії немає ступованого переходу. Епохи відгороджені, й перехід з однієї в іншу важкий, як перехід державного кордону. Тому запровадження елементів однієї системи до іншої або руйнує іншу систему, або створює нову, третю.

Музика Шостаковича на вірші, де є слова "соус кабуль", звучить природно і не викликає сумнівів. У музиці ж Чайковського соус кабуль замість гілки бузку був би абсолютно недоречним.

На жаль, до сих пір життя стикає нас з людьми, які вважають, що деякі композитори та живописці просто через упертість або бажання бути оригінальнішими, не хочуть у манері Чайковського чи Семирадського /манері, яка наповнена мелодичністю і природністю, викликає найчистіші й найвищі почуття до своєї батьківщини/ розповісти про самовіддану працю наших мікробіологів або про скромний, прецінь величний саме у своїй скромності подвиг працівників різних установ та підприємств. /.../

Сліпуча яскравість письма Юрія Олеші створювала ілюзію серйозного художнього відкриття. Це, безумовно, перебільшення, викликане чисто емоційними причинами. Творчість Юрія Олеші ніколи не виходила за норматив уже існуючої поетики і була пов'язана з рівнем традиційного естетичного сприйняття і відтворення світу.

Слід мати на увазі, що мистецтво, як і інші види сприйняття і відтворення, проходить певні стадії розвитку і, не стаючи від цього ані кращим, ані гіршим /"Фауст" не перевершив "Іліаду", "Моцарт і Сальєрі" важливіший за "Дворянське гніздо"/, весь час послідовно змінює і частіше всього вдосконалює метод дослідження/ .../

Не помітивши, відкинувши новий кордон, з якого починається мистецтво Блока і Пастернака, сучасники Юрія Олеші продовжували писати гарно чи погано, але цілком незалежно від нових методологічних можливостей.

По багатьох роках твердої впевненості, що в літературі вже є все, що треба, прийшов великий письменник Олександр Солженіцин, діткнувся до системи Блока і Пастернака і сформував рівень.

Молекулярний рівень дослідження О.Солженіцина пов'язаний з уважністю аналізу, тобто з видобуванням історичного узагальнення не з великих мас, якими оперувала попередня література, а з елементарної соціальної одиниці, /.../

Інколи Юрій Олеша був не тільки прекрасним майстром метафори, але й правдивим художником.

Правдивий художник – це людина, яка все бачить і все розуміє, яка говорить те, що вона думає і яку за це знищують.

Юрій Олеша не був художником, якого за це знищують.

Художник мусить вистояти, не спокуситися, не злякатися, сказати суспільству, що він про нього думає, бути знищеним суспільством.

Юрій Олеша не був художником, якого знищує суспільство.

Як часто трапляється, що катаклізми Всесвіту й катастрофи світової історії втрачають значення, вицвітають і блякнуть, коли в нас безвідмовне травлення і віра у світле майбутнє. Або коли нас довго й наполегливо різними засобами переконують, що ми не праві.

Багато художників розуміло, що не можна жити в гарному, теплому будинку, тому що соціальна невлаштованість світу з вікна теплого будинку видається менш виразною.

Однак багато хто вважав, що можна обмежитись знанням з вікна теплого будинку.

Але художник, що мав велику мужність, розчехнув вночі вікно і пішов з дому. /.../

Художник знає, що люди в найвидатніші епохи починають зраджувати один одного, звиватися у корчах марнослав'я, терзатися жадобою грошей, влади і слави, лицемірити й брехати, розбризкувати апологетичні фонтани, виголошувати патетичні монологи, викрикувати патріотичні тиради, складати панегіричні оди, розтлівати малолітніх, палити книжки, забороняти думати й заливати, затопляти, наводнювати життя липкими, непролазними, непрохідними фразами.

Тоді утворюється новий вимір людської порядності.

Істинною мірою людської порядності слугують тільки любов до свободи і ненависть до тиранії.

Свою першу книгу Юрій Олеша, який ще розмірковував у ті роки про істинну міру людської порядності, написав про те, чому над розтлінним суспільством вдаряє невідвротна революція, котра ще не знає, що на неї чекає і чим вона скінчить.

Перша книга про гладунів

Літературний шлях Юрія Олеші починається книгою про революцію, яка не сумнівається в тому, що після неї світ стане прекрасним.

У книзі розповідається, що спочатку ситі перемогли голодних, але голодні не змирилися з поразкою, через деякий час звершили нову революцію і знищили старих властителів.

Письменник повідомляє про те, що він бачив, що пережив і що було головною подією в житті його покоління. /.../

"Три гладуни" це алегорія, це приклад, наведений, щоб довести невідворотність революції у державі, яка охороняється "вартою з барабанами біля залізних мостів", де мовчать "про злидні, про голодних дітей, про фабрики, шахти, тюрми, про селян, про те, що багатрі змушують бідняків працювати й забирають собі все, що вироблено худими руками бідняків", де все роздушене й задушене і де свободи людей тим менше, чим більше про неї виголошується гучних, солодких, войовничих, брехливих, загрожуючих і облесливих фраз. Юрій Олеша написав про те, чому над розтлінним суспільством вдаряє невідворотна революція. Роман пов'язаний з Росією, з самодержавством, з російською історією, яка пам'ятає татарське ярмо, Івана Грозного, Смутний час, кріпосне право, закривавлені повстання, бунти й заколоти, нагайки, тортури, тюрми й страти. /.../

Книга Юрія Олеші – це історичний роман, в якому немає справжніх історичних подій і справжніх історичних персонажів, але є великі події, великі особистості і реальні історичні закономірності. "Три гладуни" близькі за типом до такого історичного роману як "Тарас Бульба".

У творі Гоголя немає прикріпленості до певної події та до певного століття. В ньому є начебо – історія: визначні події, великі діячі, історичні закономірності. "Тарас Бульба" – це історичний роман, в якому вигадано все, крім значущості. /.../

"Три гладуни" створювались в редакції органу ЦК Спілки робітників залізничного транспорту "Гудок", прецінь вплив оточуючої дійсності, очевидно, не таким безпосереднім, як звично вважаємо ми, і тому перший роман Олеші був написаний не під прямою дією паротягів, що маневрували чи йшли у черговий рейс, а у зв'язку зі спогадами про одеську юність, яскраву, як палітра з витисненими на неї сонцем, морем, рододендронами й метафорами. /.../

На що ж натякає казка Юрія Олеші "Три гладуни"?

Сатирична казка "Три галудни" зображує державу, яка вважає, що істину знає тільки вона, що ця істина незаперечна /у кожен даний момент/, що цю істину при необхідності дозволяється відмінити тільки самій державі, що інакша думка не може бути вірною і що письменників інакшої думки треба вбивати.

Це цілком природно для держави, яка володіє усім, підкупає усе, і, якщо треба /як вона вважає/, саджає, розстрілює, видушує, зневажає, знищує.

Письменник з докладністю очевидця розповідає про тиранічну абсолютистську поліційну державу, тому що незадовго до того, як написати роман, він сам був підданим держави, яка знищувала кожного, хто наслідювався говорити про свободу, не доносив на того, хто говорив про свободу, держави, у якій за вісімдесят років, з 1826 до 1906 рр., від декабристів, з яких починаються політичні процеси в Росії, до судів над учасниками першої російської революції - було покарано смертю за політичні злочини сорок три особи /Енциклопедический словарь Ф.Павленкова, - 2-е изд. - СПб, 1907г., с.2982-2984/. Це складає 0.43 скараного на рік. Якби так продовжувалось і надалі, то через тридцять років, тобто до 1937 р., було б покарано смертю 16.25 особи. Тільки Радянська влада принесла нам визволення від жахів терору!

Казка Юрія Олеші розповідає про властителів, котрі не можуть думати, не можуть дозволити собі думати про істину. Вони думають лише об тім, як втриматися, щоб їх не зіпхнули інші гладуни, щоб не розвалився маєток. І тому влада в цій державі така катастрофічна, всеохоплююча, всепроникна, така нестійка і піддана впливу різноманітних випадковостей.

Ця катастрофічність державної влади покликана не тільки тим, що громадян не охороняють закони, але й тим, що не охороняється сам закон.

Більш ніж за півстоліття до того, як був написаний роман "Три гладуни", досвід тиранічної імперії дозволив не тільки звернути увагу на взаємодію закону і влади, але й строго визначити характер влади у зв'язку з її ставленням до закону.

"Різницю між самодержавством і деспотизмом гр.Блудов пояснював імператору Миколі тим, що самодержець може за своїм розсудом змінювати закони, але до зміни або відміни їх мусить сам їм підкорятися" /Дневник П.А.Валуєва. - М.: изд.АН СССР, 1961г., т.1, с.77, 314/

Юрій Олеша мав на увазі не самодержавство, а деспотизм.

Ні, Росією керували не самодержці, які підкорялися закону, хоч якому-небудь... Росією керували деспоти. Деспоти - це такі люди, яким дозволяють бути деспотами. Щойно їм перестануть дозволяти, вони стають дуже милими людьми, а найкращі представники - навіть демократами.

На жаль, історія і соціологія не можуть розраховувати лише на гарний характер і природні достоїнства властителів, бо відомо, - якщо людині, навіть найпрекраснішій, дозволено все, то навіть найпрекрасніша людина стає деспотом.

Історія і соціологія можуть розраховувати тільки на стримуючу силу опозиції.

Імовірно, в мого редактора вистачить кмітливості, що я не анархіст і що мій ідеал зовсім не румовище держави.

Я не вірю в таку можливість. Але я вірю, що свобода людей може існувати лише в слабкій державі, підлеглій запеклій боротьбі суспільних груп, які не дають одна одній розгулятись. Я не вірю у добрих радикалів і ніжних католиків, у цнотливих соціалістів і люб'язних республіканців.

Я вірю в те, що коли добрі радикали отримують можливість убивати, то лихі католики цього їм не дозволять. Я вірю тільки в опозиційну рівновагу сил, яка не дає розгулятись ані добрим, ані лихим, ані цнотливим, ані люб'язним.

Але ж хочеться розгулятись? Правда? Так, по ширості кажучи, хочеться? Га? Ще й як! Але ж скільком це й справді вдається.

Історія і соціологія можуть розраховувати тільки на опір пригноблених, який стишує наймерзевніші, найогидніші, найрозбещеніші, найрозгузданіші інстинкти владолюбства, які завжди навіть у прекрасної людини за сприятливих обставин готові вивільнитись в тропічною стихійністю.

Можливо, на світі так багато тиранів через те, що так багато можливостей стати тираном?

Тому спадкоємець Тутті - добрий хлопчик із золотим волоссям, - ставши наступним Гладуном, неминуче робитиме те саме, що робили всі попередні гладуни світової історії. /.../

Герої, героїзм, подвиги, військова слава, прогрес і чудові успіхи безумовно повинні змушувати наші серця битися швидше і радіс-

ніше. Але це тільки половина справи. Друга половина полягає в тому, щоб герої, героїзм, подвиги та інші дивовижні речі були вживані у суворо обмежених кількостях, щоб вони не перевищували середній процент нещасних випадків від автомобільних та залізничних катастроф.

Ті, хто гараздував у попереднє царювання і тому презирливо і сторожко дивиться на нове, яке ще не розігналося й не розігрілося до належної люті, скрививши губу й натискаючи на шиплячі, ~~з~~студженими голосами нагадують про визначні успіхи попереднього царювання. Вони рішуче засуджують спроби наголошувати на пролитій крові, розтоптаній свободі, запльованій людській гідності. Вони рішуче підкреслюють визначні успіхи.

Великі успіхи попередніх царювань, окрім того, що вони обходяться набагато дорожче, аніж вони варті, виявляються одноденними й примарними.

Всі великі успіхи, славні перемоги, завоювання, тріумфи Івана Грозного закінчилися смутними часами, боротьбою сукцесорів, ревізією всього зробленого, половинчастим і несміливим судом над померлим тираном. Після Грозного царя настають смутні часи із самозванцями, з легкими і спокусливими державними переворотами. Що таке смутні часи? Спадщина Грозного царя, спадщина великих перемог, завоювань, тиранії.

В череві системи на зав'язується чужий плід.

Яйцеживородна проєхидна не може породити навіть гілковусого жабронога.

Яйцеживородна проєхидна може породити тільки яйцеживородну проєхидну.

Деспотична система швидко й шалено народжує деспотів. /.../

Тиранічні системи невинуваті, не мусять бути й не можуть бути виправлені. Вони можуть бути тільки знищені. Важливо збагнути, що тиранічні системи не бувають гіршими або кращими - вони бувають тільки мерзенними.

Треба свідомо знехтувати ледь помітною несхожістю кольорів та запахів деспотизму, оскільки, якщо дуже пильно придивлятись, дуже низько нахилитись над італійським фашизмом, німецьким нацизмом, іспанською фалангою, португальським "Національним союзом" та іншими видами тираній, то в очах починають кружляти криваві кільця і пролітати палаючі стріли, у зв'язку з чим може видатись, що ця тиранія зовсім кепська, ця не дуже, а ця, якщо викликати її до парткому та продерти з пісочком, може дати якнайпозитивніші наслідки.

Будь-який деспотизм є огидний, і його слід ненавидіти безперервно, невтомно, невмолимо, і не відволікаючись нічим. Не вправляйте його і не намагайтесь увійти в становище, не силкуйтеся зрозуміти, не прагніть простити, подивитись по-новому, переосмислити й переоцінити; в ньому неможливо бачити щось таке, що заслуговує на увагу, не можна схилятись до того, що він історично невідворотний, визначати, що в нього є деякі заслуги. погоджуватись в тим, що він може одержувати значні перемоги; його не можна скидати на історію, на особливості розвитку й тяжкі обставини; треба зрозуміти, що коли одні фашисти розв'язують війну проти других фашистів, то однаково мерзенні й ті, й другі, і нікому з них не можна бажати перемоги, а ненавидіти треба і тих і других невідривно, невтомно й не відволікаючись нічим.

Необхідно пильно й пристрасно досліджувати фашизм і його все-світні модифікації, його шляхи й його героїв, щоб пізнавати їх під будь-яким найпринадливішим іменем. Але всі люди, й ті, хто не може вивчати історію і соціологію, мусять знати: якщо кривдиться людська гідність і за ніщо мається особа людини, якщо людина приноситься в жертву так званим вищим інтересам і якщо людина не в змозі розпоряджатися своєю долею, якщо зневажають його волю і топчуть його честь, якщо немає свободи слова, а є лицемірні фрази про свободу, якщо душить жах перед владою, якщо держава закриває людині небо, якщо панують сваволя і безправ'я, і несправедливість, і проливаються потоки лицемірства, якщо нерозбірливість у засобах досягнення мети стає державною концепцією, якщо запевняють, що можна розв'язувати війни, і розв'язують їх, якщо країну розпирає шовінізм, якщо квітнуть фанатизм, святенництво, ненависть і самозакоханість, якщо держава втручається у приватне життя людей, якщо править антигуманність, мстивість, розшук, кари й страти, якщо народу втовкмачують пихату впевненість у перевазі його над іншими народами, то це фашизм, тиранія, деспотизм, й їх треба ненавидіти полум'яно, самовіддано, і не відволікаючись нічим.

Треба пам'ятати, що знадливість, спокусливість фашизму для багатьох людей, які не люблять серйозно замислюватись над наслідками, або для людей, які готові пожертвувати всім задля вигаданих ними ілюзорних наслідків, полягає в тому, що він обіцяє єдину концепцію світу. Перевага ж єдиної для всіх народів соціаль-

ної концепції полягає в тому, що вона виключає національну та іншу матеріальну боротьбу. Досвід незрівняно гуманніших, щиріших і доброзичливіших концепцій показав примарність такої надії. /.../

Вульгарний соціологізм, утішаючись, думав, що російська монархія керувалася нездарками і нікчемами. А Юрій Олеша, звісно, одразу написав:

Россией управляли дурни
И воры: нужно было им
Не - чтоб ученой и культурней,
А чтоб холуй и подхалим!

/Зубило.Салют:стихи 1923-1926гг.-М.:Гудок,с.57/

Окрім "дурнів" тут, прецінь, все вірно.

Вульгарний соціологізм не розумів, що в різні епохи існують різні уявлення про розум: в одних випадках розумом вважають політичну прозорливість, державну мудрість, історичне передбачення, а в інших випадках ознаками високого розуму вважають звирячу силу, брехню, лицемірство, будівництво тюрем і всерозтрощуючу зухвалість. І кожна епоха користується тим розумом, який їй придатніший, вигідніший і доступніший.

Історична концепція автора "Трьох гладунів", ну, як би це сказати? Ну, ганджує на певний дилетантизм.

Про минуле Росії автор "Трьох гладунів" думає дуже рішуче, але, можливо, дещо більш інтегрально, ніж слід. Це минуле йому видається таким:

Жизнь легкая!
Воздушные мечты!
Сияющий салон императрицы:
Министры, обезьяны и шуты,
...Меж франтов, дураков и палачей...
Не героинь
Видали мы на троне
И не богов
Меж тканей золотых -
Убийц, распутниц, дураков в короне,
Чудовищ кровожадных и тупых!

/Зубило.Салют. - с.51,53/

Тут також все було б чудово, якби не "дурні".

"Дурні", як легко переконатись, є підметом історичної концепції Юрія Олеші.

Це дуже добре. Але при цьому лишається незрозумілим, яким чином держава, якою правлять дурні, не тільки не розвалилася, а й стала жандармом Європи, могутнім душителем свободи й накопичувало сили, щоб роздушити вже загнану в куток, але ще до кінця не винищену вільну людську думку.

Ні, Росією керували не дурні... Росією керували деспоти...

Ю.К.Олеша ні в якому разі не був політичним мислителем. Ні в якому разі. І не слід вимагати від нього широких далекосяжних концепцій. Ю.К.Олеша добре знав і любив цирк /Олеша Ю. Ни дня без строчки. - М.: Сов.Россия, 1965г., с.108/.

Тому він не слідкував належним чином за підметом своєї історичної системи.

І він не розумів, що в історії не буває нічого безглузлого /придуркуватого/. Він не розумів, що ілюзія безглуздості виникає у зв'язку з тим, що люди одних уявлень про розум стикаються з іншими уявленнями, тримаючись яких багато історичних діячів вбачають сенс свого життя у вбивствах, ошуканстві, задоволенні свого марнослав'я, придушенні інших людей, у нехтуванні чужих прав, у приниженні людської гідності, у знищенні людей, які думають інакше, аніж вони, та інших безглузвих /дурних/ речах.

Естети та сноби не можуть цього витерпіти. Вони обурено вигукують, роблячи при цьому різноманітні жести:

- Ах, які вони дурні! Ан, які вони ниці! Ах, які в них пики! Ми цього не можемо витримати!

Тут все невірно, окрім блискучого по точності спостереження над красою пик.

Володарі згаданих пик не дурні й не нікчеми. Вони кращі представники свого суспільства, суспільства гладунів. Нікчемне їхнє суспільство, а вони часто непогані, інколи навіть непересічні виконавці мерзенної справи свого нікчемного суспільства. І розуму в них досить. І пики в них чудові. В них саме такий розум і саме такі пики, які потрібні їхньому часові та їхній системі.

Люди, що страждають хворобливою інтелігентністю, здійснюють звичайну некваліфіковану підміну: мерзенну справу вони плутають з гарним її виконанням.

Для того, щоб стати історичним романістом, недосить вигадати велику кількість вражаючих метафор. Треба бути політичним мислителем і самовідданою людиною, готовою вистояти перед звалою й не спокуситися побачити те, що так хочеться побачити і чого насправді нема. /.../

Найогидніший самодержавний режим ніколи не буває завжди, в усьому і для всіх огидним. Тому його захисники отримують можливість не тільки палити з гармат, ба навіть висувати аргументи. Соціологічні дилетанти розводять руками перед нерозв'язною суперечністю: вороги самодержавного режиму показують злидених, роздушених людей, тюрми й страти, мовчазний народ, розтлінну інтелігенцію, розтоптану демократію, а апологети – вражаючі уяву полети у космос. І здається, що праві й ті, й другі. Але нарізно неправі і противники, і апологети. Праві вони разом, бо істина полягає в тому, що самодержавний режим може існувати тільки, якщо він у змозі забезпечити не рідше двох разів на тиждень вражаючі уяву дивні успіхи, котрі перетворюють підданих у злидарів, вимагають прискореного будівництва тюрем, все зростаючої кількості страт, розтоптування демократії, розтління інтелігенції, перетворення людей на рабів.

Найогидніший самодержавний тиранічний поліційний режим, на якому, здавалось, здатні рости лише шипи та колючки, може змусити своїх вчених створювати видатні теорії, своїх техніків будувати дивні машини, своїх спортсменів виборювати вражаючі рекорди.

Все це не може слугувати мірою якості режиму.

Визначні теорії, дивні машини і вражаючі рекорди – це лише блискучі персні на пальцях режиму. Пальці ж, обнизані перснями, можуть душити не згірш од пальців без перснів.

Світовий рекорд у бігу на дистанцію вісімсот метрів серед чоловіків, що належить новозеландцю /1962р./ не дає підстав вважати Нову Зеландію найосвіченішою країною в світі.

Точно так же не можна бути певним, що людина з синьою шубою краща за людину з чорною шубою.

Не можна також стверджувати, що той державний устрій кращий, який виробляє більше гасу на душу населення, або швидше за інших захоплює землі сусідів. /.../

У світі мусить бути встановлена правильна міра якості.

Не можна судити за якоюсь довільно обраною ознакою про переваги та недоліки соціальних систем.

Колір шуби або кількість гасу, або оперативність захоплення чужої території, або форма носа не можуть бути істинною мірою переваг соціальної системи.

Істинною мірою нормального існування суспільства і людини в цьому суспільстві є лише кількість відпущеної людині свободи.

В країні Трьох Гладунів, уся історія якої - нескінчена розповідь про рабство, війни та придушення, влада неминуче перетворюється на тиранію. Абсолютистська влада давала можливість владарювати необмежено і нестримно, рахуючись лише з вланою фантазією, темпераментом, якостями травлення, жіночою примхою, наустом жандарма, запоем та церковно-приходським розумінням. Кожна система і кожна епоха обирає людей, котрі їй потрібні, й змушує їх робити те, що в цю епоху і для цієї системи слід робити. Цей закон поширюється на абсолютну більшість людей, які живуть, як їм наказують, думають, як навчили в гімназії та пишуть у газеті, не дуже піклуючись про те, добре це чи погано. Але з-під дії цього закону завжди виходить невелика кількість людей краще тих, що наказують, вчать і пишуть в газеті, людей, які знають істину і в котрими ті, в чиїх руках влада, розправляються з такою кровожерною люттю, яку тільки може вигадати не обмежене чужою волею, неприборкане свавілля, головною задачею котрого завжди є знищення всього, що йому опирається й загрожує.

Епохи бувають кращими чи гіршими не під впливом місячних затемнень, а тому, що між людьми існують або не існують такі громадські стосунки, коли рятівні протиріччя створюють стійку рівновагу різноспрямованих намірів. В результаті цього одні люди, котрим хочеться безроздільно панувати, не дають вчинити соціально-небезпечні дії другим людям, котрим хочеться безроздільно панувати. А одним людям завжди хочеться захопити владу і обрушити її на інших людей, в яких влади ще нема, але. яку, якщо вони отримують її, то безперечно обрушать на тих, в кого вона була, і на тих, хто може її захопити. Оскільки частіше всього люди стають гарними чи поганими не за спадковими ознаками /хоч про цю обставину, якою так довго нехтували, ні в якому разі не можна забувати/, то по тому, які в характері людей стимулюються й які заглушуються соціальні якості, можна чудово судити про епоху.

Якщо епоха розв'язує під різними приводами війни, підносячи їх під різними назвами /"війна за життєвий простір", "визвольні"/, привчає захоплюватись перемогами, парадми, нагородами, і патріотичними тирадами, затагує людей у свої бешкети, душить свободу з різних приводів й проповідує терор під різними іменами, витолочує друк, знищує опозицію, плює на свої ж закони, катує у пивницях всіх, хто почав дещо розуміти, всіх, хто нічого не розуміє, і всіх,

хто ніколи нічого не зрозуміє, знищує суперників, щоб не загрожували, й відданих дурнів, щоб інші бачили: якщо вже душать таких, то що ж буде з нами, змушує людей однаково думати, і всі люди звикають думати одне, а говорити інше, якщо буває п'янство, в галасі, плювках і брудній лайці тоне моральність, раніше оточена всезагальною шанобливою повагою і високою чистотою людських відносин, якщо люди несамовито зраджують один одного з жаху та вигоди, вдаються до наклепів і брехні, знищують своїх ближніх у безсоромній боротьбі за владу, славу і гроші, якщо квітнуть лицемірство, святенництво, продажність, порочність і життя людське плаває у високих, милосних, войовничих, підлих, хвалькуватих, тріскучих, сентиментальних і солодких словах, яким не вірить ніхто, то немає сумніву, яких людей відбирає така епоха і за її вчинками та представниками можна виразно судити про державний, суспільний та економічний устрій, який вона вважає ідеальним. Такі якості у відібраних представників стимулюються тільки тоталітарною, абсолютистською, поліційною державою, де влада захоплена кодом злочинців, і ці злочинці, обливаючись кров'ю, рвуть на кусні один одного, і перемагає то одна частина кода, то друга, але, окрім перемоги однієї частини кода над другою частиною кода, не відбувається нічого, і тому державний, суспільний та економічний лад, котрий така епоха вважає ідеальним, є незмінним і нерухомим.

Держава, у якій відбуваються події роману, завжди отримує, завжди намагається отримати те, що їй потрібно. Отримати ж їй потрібно якомога більше відданих захисників системи. Ці захисники можуть бути мерзотниками /капітан Цереп/, невігласами /професор-зоолог/, убивцями /найголовніший гвардієць/ та дурнями /канцлер/. Але їхні якості, їхній розум оцінюється лише з огляду на те, в якій мірі вдало чи невдало вони захищають цю державу. І якщо вони можуть її більш чи менш вдало захищати, то вони стають в очах цієї держави, в очах сучасників і нащадків розумними, а якщо вони цього не можуть – дурнями. Так, капітан дворцевої гвардії граф Бонавентура вважається дуже розумним і дуже гарним чоловіком, тому що від його голосу "виходило враження вибитого зуба", що високо цінується в абсолютистській державі, а гвардієць, що врятував народного ватажка Тибула, вважається дуже поганим чоловіком і зрадником.

Письменник суворо судить людей, що стоять на чолі деспотичної поліційної держави. Він карає їх потворністю, глупотою, бездарністю, підозріливістю, недовірливістю. В кінці роману /як кожен переможець/ він заганає їх у клітку.

Але Юрій Олеша розуміє, що в історії ніщо не відбувається за волею окремих людей, а все вершиться з волі конфліктуючих суспільних груп. Юрій Олеша розуміє, що коли судять і засуджують епоху, то недосить притягти до відповідальності за скоєні злочини одного головного злочинця. За злочини самодержавної епохи відповідають міністри, жандарми, фабриканти, поміщики, банкіри, інтелігенти, які красно декорували самодержавство. Цю обставину – спільну відповідальність всіх вигодованців режиму – чомусь забули численні історики і почали всі злочини валити на плечі одного бідного головного злочинця.

Юрій Олеша, який пам'ятав все це у роки першого роману, представив своїх Трьох Гладунів не у скромній якості окремих недобрих людей, а в якості найвидатніших мерзотників епохи. Письменник не забуває про те, що Три Гладуни відрізняються від інших гладунів лише тим, що вони гладші, зліші, підступніші й страшніші, що вони жеруть більше, кричать оглушливіше і сопуть гучніше всіх. Письменник наполегливо підкреслює, що їх оточують, висувають і наділяють владою інші мерзотники: "всі франти... товсті крамарі, прожери, купці, шляхетні дами, лисі генерали... Це все одна кампанія: три гладуни, шляхетні старухи, франти, крамарі, гвардійці... Будь-який крамар був на боці Трьох гладунів, тому що сам був гладкий і багатий".

Ніщо в історії не відбувається з волі окремих людей, але бувають такі історичні епохи, які дають окремим людям абсолютну могутність, і соціологія епохи полягає саме в тому, що одна людина – інколи геніальна, інколи бездарна, прецінь завжди така, яка в дану епоху потрібна, – вирішує долю світу. І от тоді ці окремі люди, отримавши абсолютну могутність, починають здійснювати свою нестримну самодержавну, самовладну волю. Саме так і відбулося у Візантії в епоху Мануїла I Комніна /1143-1150pp./

Але навіть якщо уявити собі щось малоімовірне – державний переворот: Трьох Гладунів скидають з башти, і на їхнє місце приходить Державний канцлер, або спадкоємець Тутті, зрештою, такий ліберал, як вчитель танців Євг.Ол.Євтушенко, хіба це змінило б

сутність системи? Дуже проблематично. Ні, це не зачепило б саме суті, і тому не були б зачеплені і люди цієї системи. Її навіть якщо капітана Бонавентуру і розжалують у лейтенанти, то все рівно він і незлічена лічба подібних до нього капітанів, генералів, делегатів, депутатів і, безумовно, інтелігентів ніколи б просто не простило, що їм протягом певного часу наступали на легко вразливі місця, а в окремих випадках намагалися навіть трохи прищикнути. І вони б чекали свого часу і дочекались би його, і процвіли б з іще небаченою раніше силою, тому що ані Державний канцлер, ані спадкоємець Тутті, ні навіть такий ліберал, як вчитель танців Євг.Ол. Євтушенко не замірялися на систему, а зазіхнули тільки на руки, у котрих ця система лежала. Вони були б лише іншими руками, які тримали б ту саму систему. І всі капітани, розжалувані й нерозжалувані, генерали відставлені й підвищені в чині, депутати й делегати і, безумовно, інтелігенти, котрі по причині крижкої душевної організації змушені в окремі історичні періоди доводити, що тирані - це найвизначніші люди, всі ці, що вискочили у попередню епоху і збереглися в наступну, лише зробили б вигляд, що змирилися з "несчастям" /Фирс: Перед несчастьем то же было: и сова кричала, и самовар гудел бесперечь. - Гаев: Перед каким несчастьем? - Фирс: Перед волей. - Чехов А.П. Вишневый сад/. І вони дивляться на все, що відбулося, як на тяжке, але скороминуче горе, вони розуміють, що це лише тимчасова неприємність, тому що дуже добре знають, що таке царство Трьох Гладунів, що не таким є царство Трьох Гладунів, щоб у ньому не цінували відданих мерзотників, вірних негідників та стійких пройдисвітів. Треба трохи перечекаати, потерпіти, голосно засуджувати /першими днями/ свої помилки, дочікуватись свого часу й дочекатись його.

І тоді прийде свій час. І тоді всі віддані мерзотники знову будуть різати і вбивати, і не по службі, а з душі, тому що в такі епохи особливого розвитку своїх визначних здібностей досягають саме кати, мерзотники, негідники та стійкі пройдисвіти, тому що катівські епохи прагнуть, чекають, шукають своїх мерзотників, пройдисвітів та катів.

Але поки що вони /деякий час/ роблять все те ж, що вимагається, і навіть лібералізм, у слухну хвилину намагаючись обережно доточити, що в тяжку годину не доктор Гаспар Арнері, а вони, ка-

пітани і депутати, рятували державу Трьох Гладунів, і якщо така година наступить знову, то не доктор Гаспар Арнері, а вони, капітани і депутати, знову будуть рятувати, не дивлячись на те, що вони завжди вважали, що не слід було б виставляти на показ деякі недоліки попередніх Трьох Гладунів.

Поки що ж вони роблять все, що можуть, для того, щоб повернути історію назад. /.../

Світліші смуги швидко переходили у темніші не випадково. Послідовність припливів і відпливів деспотизму в російській історії не вигадана. Синусоїда російського історичного процесу не виплетена.

Ревізія попереднього царювання ставала неминучою, тому що найтяжчі злочини минулого доводили систему і разом з нею країну до фізичної загибелі, до політичного та морального розпаду, до руйнації її економіки, правних, державних, господарських інституцій. Треба було остерігатися, рятувати себе, а вже при тому й Росію від анархії та ворохобні. Від самознищення. Після деспотизму, який все зжер, усе винищив, залишив одні голі пам'ятники, врятуватись можна було лише кинувши ліберальну кістку.

Прецінь ліберальної кістки для величезної держави виходило замало, і взагалі вона показувала суспільству, яке широко розкрило очі, що ж творили з ним в епоху пошесного деспотизму і що ж воно зможе зробити, коли його знищують менш наполегливо і, зрештою, скільки ж воно у змозі створити, якщо його і зовсім знищувати покинуть /утопічний роман, переклад з італійської.../. І суспільство з широко розкритими очима починає засуджувати епоху безпробудного деспотизму і починає робити те, що робить будь-яке суспільство в епохи, коли у держави з'являються інші клопоти, крім розправ з ворогами та мурування монументів, – воно виконує свою головну соціальну необхідність: з найбільшою повнотою виражає себе.

Але те, що корисно кращій частині суспільства і більшості населення країни, глибоко супротивно і шкідливо правлячій верхівці, котра в епоху тиранії та деспотизму не тільки тремтіла за свою шкіру, але й брала участь у найвизначніших починаннях. Тому, перелякано уступивши, щоби утриматися, правляча верхівка розраховує за слухних обставин повернути втрачене та ще й надолжити на всю широту незабутої тиранічної доктрини. Вона добре, дуже добре розуміє, що

коли тимчасово не уступить, чи, боронь боже, уступить більше, ніж треба, то від неї залишиться лише зневажливо написана сторінка в історії батьківщини, і тому, вважаючи вже доведеним, що вороття до минулого не буде, починає потроху переконувати, що ліберальні витівки зайшли надто далеко і незміцнілі уми, які не мають життєвого досвіду, заміряються на все святе. І тоді шукають якого-небудь випадку, щоб всі могли переконатися, до якої смути й образи святинь /у такі зворушливі хвилини звичайна мова припиняє своє існування і починаються шаманські заклинання/ довели пособництво лібералізму і м'якість властей. І такий випадок, звичайно, знаходять і починають щосили, але не дуже помітно повертати історію назад. І тоді, дочекавшись свого часу, приходять застояні дещо ущемлені мерзотники і, перебираючи ногами від нетерплячки, клацають зубами і закочують рукави.

Тепер вони покажуть, що таке правдива синусоїда. І показують. Це робить велике враження навіть на людей, які не тільки вивчали російську історію, але й приймали в ній деяку участь. /.../

Тирани лили кров, руйнували країну, з відчайдушним самозабуттям сприяли славі вітчизни. Потім вони вмирили або їх вбивали. Спадкоємці, котрі думали тільки про одне: як зберегти владу, змушені були в ім'я цього рішуче засуджувати попереднього тирана. Але вони не втрачали надії повернутись до нього ж, коли все заспокоїться і влада буде збережена. Окрім того, всі вони, хто разом з померлим тираном коїв злочини, користувались зручною можливістю скинути на нього всі скоєні ними самими злочини. Тиран-небіжчик мовчав. Всі злочини минулої епохи звершив він сам. Більш не винен ніхто. Ніякого тирана не було.

Та все це або не цікавило вчителя танців Раздватриса, або він свідомо ухилявся від тяжких і начебто нерозв'язуваних роздумів.

Завжди в епоху реакції /і чим епоха реакційніша, тим більше/ з'являються хмари захисників деспотичної системи, тому що в реакційні епохи держава перетворюється на купку злочинців, зв'язаних страхом за свої злочини.

Це з усією яскравістю виявилось в епоху кризи Римської республіки і особливо в роки диктатури Сулли /138-78 рр. до н.е./.

Біля ніг цієї купки колінкує бездарність різних спеціальностей, і вона захищає купку, добре розуміючи, що коли прийде інша купка, або, що вже зовсім катастрофічно, при владі стане демократична дер-

жава, то вона /ця бездарність/ втратить набуте вбивствами, зрадами, лицемірством, приниженням, нелюдністю, підлесливістю, святенництвом, брехнею та іншими клопотами благополуччя.

Ні, найогидніші мерзотники не ті, хто кричить: "Набоїв не шкодувати!" чи "Так було - так буде".

Особливо огидні ті мерзотники, котрі говорять тільки звабліві слова про добродетель і щастя підданих. Ті, хто, шепеляючи й облизуючись, дуже вихваляють віру, царя і отечество, православ'я, самодержав'я і народність.

Вони особливо огидні, тому що коли перші сумнівів не викликають і всі, хто не сам такий, знають їм ціну, то в другому випадку значна частина суспільства вірить брехні, а отже не протестує проти неї, а отже їй допомагає.

Що змушує оцих людей з такою запеклістю відстоювати своє брехливе, підле, скрмпрометоване і вже для всіх ясне діло? Невже люди, що обливали наклепами Герцена, не бачать, не розуміють, що правий він, а не вони - поміщики із псарями, військові начальники, дворянські маршали, панії, що знемагають від обожнення осіб царського роду, та камерлакеїв, та особливо романістів, що друкують у "Московському телеграфі" твори про те, як наші доблесні війська рятують місцеве населення від ворогів російського государя імператора? Невже тільки побоювання за свою владу? Чи переконання? Але що таке переконання людини, яка сто разів мусила їх міняти й міняла, зважаючи на те, "куда подует самовласть"? Чи марнословне небажання погодитись із тим, що виявилось істинним, а тебе десятиліттями змушували проклинати, і ти проклинав, а тепер мусиш визнати, що помилився й життя прожите неправильно й даремно? Ні, тільки не це. Через це одні поміщики із своїми псарями і панії зі своїми романами готові йти мало що не у повстанці.

А тут же з відданою старанністю, тільки дещо перелякано та суєтливо роблять свою справу розумні, талановиті й освічені перекинчики-інтелігенти.

Перелякано й старанно за невелику /зовсім невелику/ платню робить свою справу перекинчик-інтелігент, який все зрадив, все спродав, все збагнув, все запам'ятав, перекинчик, небезпечний розумом, освіченістю й талантом, якого підганче страх, що йому згадають, що його виженуть, і палить думка, що його зневажають, і небезпечний тим, що він краще всіх знає, що криється за мовчанкою

його друзів молодості /коли говорять про свободу, зневажають лицемірство, ненавидять насильство і читають вірші/.

Інтелігент-перекинчик має багато даних. Як-от: гнучкий світогляд, що влаштовує інших, світогляд, узгоджений з вищими інстанціями. Окрім того, є ще й інші здібності. Як-от: не надавати істотного значення землетрусам світової історії, ошукувати, зраджувати, фальшувати, лицемірствувати, замилювати очі, заплюскувати очі, дурити і піддурювати, морочити й обморочувати, лестити й облещувати, брехати, підбріхувати, набріхувати і оббріхувати на всі заставки.

Інтелігентові, навіть перекинчикові, гидить бездарна й нища влада, що скрутила його по руках і ногах. І для того, щоб не було так соромно підкорятися цій владі, щоб не було так паскудно на душі від своєї безпорадності, інтелігент-перекинчик, судомно ковтнувши слину і набравши повітря, починає, з вищанням і чвирканням переконувати спочатку всіх, а потім і самого себе в тому, що гладуни - це найбільші розімники і влада їхня, тобто влада великого розуму - прекрасна.

Прецінь завжди в епоху реакції /і чим епоха реакційніша, тим більше/ справжня біда не в коді злочинців, не в нездарах різних професій, які захищають кодро, не в розумних, талановитих і освічених перекинчиках-інтелігентах, а в тім, що мільйони людей приречені чинити разом з кодром, нездарами та перекинчиками щоденний злочин, який ці мільйони різних людей ніколи б не вчинили, однак який вони чинять, тому що, якщо його не чинити, то їх назвуть злочинцями і знищать.

І за те, що відбувається у країні, відповідальні всі громадяни цієї країни: одні за те, що коїли зlodіяння, другі за те, що дозволяли його коїти, за те, що дозволили, щоб їх перелякали, чи обдурили, чи спокусили, чи примусили. /.../

В деспотичній, автократичній, поліційній, ієрархічній державі, де всі розбігаються при появі влади і залишаються "тільки відповідальні особи", де "всі були нездолені... пригноблені багатирями і жадібними ненажерами", де навіть папуга - зрадник, - не можна голосно говорити про владу, звісно осудливо. Про те, яка чудова, незвичайна і визначна тиранічна поліційна держава, говорити можна. Про це можна, окрім того, писати, це можна стверджувати й на цьому можна наполягати.

І тому в деспотичній поліційній державі Трьох Гладунів громадської думки нема. всезагальне нерозуміння, всезагальне розуміння, всезагальна зневіра захопили всі покоління, всіх мислячих і немислячих, всіх переляканих, розчавлених, святих, спраглих, розпачливих, страждених людей, де царственно розкинулося лицемірство та ентузіазм, де люди не розмовляють, а підмигують один одному, і коли ще вірять Трьом Гладунам, то лише з остраху придивитись і прислухатись до того, що відбувається у світі, з глупоти та байдужості, боячись втратити гроші та владу, і, безумовно, всі говорять і думають тільки про те, якими гарними є гуманізм, людяність, чесність і братерство людей, незаплямована моральність, торжество передової науки, високі ідеї, світлі ідеали та стійкі урожаї.

Від страху, втоми та байдужості, від того, що ні на хвилину не змовкає державний барабан, за допомогою якого втовкмачують підданим, яка прекрасна влада Трьох Гладунів і як її треба обожнювати, приголомшені люди втрачають уяву про солідарність, про вірність. "Ти син молотобійця. Твій батько до сих пір працює на заводі. Твою сестру звуть Елі. Вона прала. Вона пере білизну багатирів. Можливо, її вчора застрелили гвардійці", - говорить революціонер перекинчику. Ніщо не допомагає. Перекинчик із захопленням прославляє "наших милих рожевих Трьох Гладунів".

Злочин деспотичних режимів полягає не тільки в тому, що вони відбирають у людей свободу, самоповагу та незалежність, але ще й у тому, що вони відбирають уявлення про існування, достойне людини.

Пограбовані Гладунами люди не знають, що є інакше уявлення про свободу, , гідність та людські взаємини, аніж те, що їм вселили державні гвардійці. Полнезієць вважає, що живе гаразд, якщо в нього є жменя ячменю, глек води та очеретяна хижка. Він не має уяви про те, що людині цього не досить, не повинно бути досить і що є люди, які не задовольняються цим. Пограбовані Гладунами також не знають, що цього не досить, що є люди, які не вдовольняються цим. Тому вони не вірять і обурюються, коли ті, хто знає, що таке істинна свобода, справжня гідність і нормальні суспільні взаємини, говорять їм, що вони скривджені, знедолені й пригноблені. Це обурення дуже полюбляють ідеологічні гладуни і весь час посилаються тільки на нього.

- Будь ласка, - говорять вони. - Послухайте, що говорить народ. Будь ласка. Громадська думка.

Громадська думка стверджує, що влада Трьох Гладунів прекрасна.

На яку громадську думку посилаються, до якої громадської думки, здійнявши руки, апелюють режими-душители? На свою власну. На ту, яку вони всіма засобами – дезінформацією, демагогією, працелюбним повторенням одного й того ж, брехнею, наклепами, пропагандою, рекламою, запобіганням, заграванням, залякуванням вселили своїм підданим, а потім вже в якості їхньої власної думки одержали назад.

Вселивши /різними засобами: дезінформацією, демагогією, брехнею, наклепами, пропагандою/ любов до себе, вони запитують своїх підданих: "Схвалюєте нашу чудову державу?" – "Схвалюємо!" – хором відповідають піддані, – "ще й як!" /Дехто нервово озирється по боках/.

І значною мірою це схвалення щире, тому що будь-який переляканий, дезінформований, потопаючий у брехні, нічого не відаючий чоловік, котрий бачить тільки те, що йому показують, і кричить те, що його змушують кричати, позбавлений можливості порівнювати, нічого не знає, окрім того, що йому говорять.

Коли людей змушують на виборах до верховної влади обирати, а обирати нема чого, то люди кидають бюлетень з тим прізвиськом, яке на ньому написано. "Схвалюєте нашу демократію?" – питають у них. – "Схвалюємо", – хором відповідають виборці, – "Іншої не знаємо." – І ще додають: "І знати не хочемо". Вони говорять так тому, що пограбовані Трьома Гладунами, не мають уяви про те, що є інша свобода й інші взаємини людей, аніж ті, про які їм сказали, до яких їх привчили. Ідеологічні колонізатори більш за все бояться, що їхні полінезійці дізнаються, що десь є свобода і демократія, повага до особистості, право на власну думку і нема зажерливого переляку. Злочин деспотичних режимів полягає ще й у тому, що ці режими не дають можливості дізнатись, як живуть інші люди і як могли б жити ті, в кого забрали все.

Та найпідліше це не те, що людей переслідують, позбавляють суспільних прав, зневажають їхню гідність. Це мерзенно, огидно. Але це не найгірше, що вигадали одні люди для інших, що можуть одні люди робити з іншими. Люди, що мають владу зуміли змусити переслідуваних, позбавлених прав, зганьблених і пригноблених дякувати ^{своїм} гнобителям і гвалтівникам, оспівувати їх, прислужувати їм із захопленим виразом обличчя, змусили їх робити вигляд,

нібито нічого не відбувається, і притягнули їх будувати, захоплюватися, лаштувати і рукоплескати. Такого визначного успіху може домогтися тільки потужна, безсоромна, нещадна тоталітарна держава, яка має досконалі засоби розшуку і переслідування. Звісно, ніякі середньовічні та східні деспотії з їхніми мізерними бюджетами, слабо розвиненою технікою та безглуздими передсудами, коли хоча б людська душа лишилася вільною від впровадження у неї друку, радіо, кіно, телебачення, церкви, реклами, не в змозі були досягти повної гармонії між владою та підданим. І якщо людину могли спалити за слово, то думка її, не займана сучасними засобами ідеологічного руйнування, ще могла лишитися вільною. Людина могла хитрувати перед патером, але в неї вистачало сил встояти перед самим собою. Тільки сучасна держава, володіючи високим енергетичним потенціалом, у змозі знищити все.

Народи, які захищають своїх гладунів, виграють для них війни і творять для них чудові успіхи, можуть інколи тихцем вилаяти своїх гладунів, потай зневажати їх, нишком сміятись з них, в деяких випадках навіть розповідати анекдоти, але захищати своїх гладунів будуть, вигравати для них війни будуть, і творити чудові успіхи теж будуть. Це відбувається тому, що гладуни, які більш за все бояться втратити владу, з усіх сил і всіма засобами прищеплюють своїм народам шовінізм /це зветься "любов до батьківщини"/ і впевненість у тому, що свої гладуни все ж таки свої рідні гладуни, а ось прийдуть чужі і почнуть утискати національну гідність. І це невідбивно діє на людей, власна гідність яких щодня запльовується й затоптується, батьки, діди й прадіди яких були запльованими й затоптаними рабами і діти, онуки й праонуки яких також будуть запльованими й затоптаними рабами.

Але завжди, навіть у найжорстокіші епохи сваволі, насильства та лицемірства хто-небудь здушеним голосом вимовляє кілька фраз, де всі пізнають уривки своїх нашептів, свої лякливі думки, свої тремтливі з переляку здогади. Тоді з'ясовується, що все суспільство знає, як обдурюють його і як воно обдурює себе. Але одні мовчать з боягузтва, а інші з перестрахи самовикриття. Здушеним голосом в епоху сваволі, насильства і лицемірства хтось вимовляє кілька фраз. /.../

Поліційну державу Трьох Гладунів захищають не тільки прожери, зайди, крамарі, гвардійці та "міністри у різнокольорових розшитих мундирах. нібито мавпи, перевдягнені півнями", що не викликає

подиву, бо вони захищають свої багатства і свою владу. Прецінь зовсім протиприродним є те, що таку державу захищає розбещена, закуплена за "десять золотих монет" і зацькована, залякана і зламана інтелігенція. І тому своє "я дуже радий" в "Трьох гладунах" вимовляє не "старанний лакуза", вельможа, намісник краю чи відомий професор-пушкініст /інтелігент-перекинчик/, обвішаний завмерлими від захоплення студентами, володар бездоганної репутації, авторитетний дослідник творчості великого національного поета, який скористався випадком і поспіль з жандармами посадив до в'язниці свого учня, а злиденний, заляканий розчавлений артист /інтелігент-перекинчик/. Інтелігент-перекинчик говорить: "...Дозвольте привітати вас з такою радісною подією: сьогодні кати наших любимих рожевих Трьох Гладунів відрубають голови підлим ворохібникам..." Або: "Немає морального виправдання" тим, хто "насмівся засуджувати наше суспільство... нашу мораль з позицій лицемірства та ницості".

Інтелігент-перекинчик ніколи не викаже, ніколи не донесе з позицій лицемірства і ницості. Він все це зробить зовсім з інших позицій. Інтелігент-перекинчик думає не про те, аби що-небудь там цапнути з позиції егоїзму. Навпаки, він думає тільки про найвищі ідеали, заради здійснення яких треба зберегти себе.

"-Громадяне! - в жасі кричить інтелігент-перекинчик. - Треба видати Тибула гвардійцям, інакше нам буде зле, не можна сваритися з Трьома Гладунами!

До нього приєднався директор балагану..."

З усього цього стає цілком ясным, що голвона особливість інтелігента-перекинчика в окремі періоди його розвитку полягає в тому, щоб боротись, не шкодуючи сил, за соціальну справедливість, високі моральні якості та безсмертні ідеали.

Чи можна судити суворо бідного, жалюгідного перекинчика-артиста, котрого у будь-яку хвилину "шкіряні та залізні люди" готові схопити, задушити, розчавити? Так, безумовно. Але що таке дилетантське лицемірство інтелігента у порівнянні з водоспадами, каскадами, лавинами, обвалами, стихіями та крутіжами лицемірства та святенництва всього суспільства у поліційній державі?! Що таке опір людського матеріалу панівним вимогам, потребам, розшуку, переляку, заздрості, спокусам, небезпекам? Що може протиставити художник часові, який руйнує його і боїться його? Лише волю та самовідданість.

Але в усі часи і навіть епохи розтління і терору знаходяться люди, а серед них навіть вчені та письменники, котрих не вдається купити чи розбестити, чи залякати. Таких людей лишається тільки знищувати. І їх знищують. /.../

Однак не всі інтелігенти відчують руйнівний тиск влади. Декому він дає просто-таки справжню насолоду. Ці люди, як глибоководні риби, можуть жити лише під великим тиском. Вони гинуть, витягнені на волю: їх розриває надутий міхур риб'ячої рабської жаги тиску.

У дитячій казці "Три гладуни" інтелігентові-перекинчикові вчителю танців Раздватрису не доручається створювати соціологічні концепції. Йому доручається міркувати в манері, яка видає його з головою і тут же компрометує. Тому

"Раздватрис був задоволений, що його викликали до палацу: він любив трьох гладунів... Чим багатший був багатій, тим більше він подобався Раздватрису. "Дійсно, - міркував він, - яка мені користь від злидарів?"

Але ж це тільки фразеологія казки, а соціологія - життя. Соціологія Раздватриса властива інтелігентові, який пританцьовує панівній концепції.

Але бувають хвилини, коли навіть інтелігент, якого викликають до Палацу, замислюється не тільки про честь, якою його вшанували не по заслугах.

Вчитель танців Раздватрис дуже зрадив запрошенню. Був чудовий, незвичайний і вражаючий ранок, і соціальне самопочуття вчителя танців було прекрасним. Він йшов дорогою, обсаженою каштанами та дубами, розмірковуючи про те, яка дивовижна естетика пануючого класу. Потім сонце почало пражити, мимолетна пташина залишила схожий на гусинь слід, що прийшовся якраз на середину його капелюха, і поступово, не дивлячись на чудове соціальне почуття, його індивідуальний настрій почав помітно підупадати.

Ні, він знав, що це не сонце опалило його щоки, і знав він, що то не пташина, яка так влучно попала в ціль, викликала душевний біль. Він знав, що то фарба сорому, що це громові розкати каяття. Вчитель танців Раздватрис належав до кола інтелігенції, світогляд якої носив сліди вираженого лібералізму. У колі з вираженим лібералізмом полюбляють згадувати свою чисту молодість. Вчитель танців згадав свою молодість. Він згадав роки, коли вірив у

свободу і людську гідність, і як мистецтво його, скромного, але чесного художника, було наповнене гідністю і свободою. Це було його молодістю і молодістю століття. Всі чекали соціального оновлення, і воно прийшло. Прецінь дуже скоро щось трапилось, і люди, яких ніяк не можна було запідозрити, що вони стануть Гладунами, почали знищувати все, що заважало їхній владі, і в першу чергу розправилися зі своїми нещодавніми соратниками, які були не кращі за них, але володіли силою опозиції, здатною стримувати рознуздане владолюбство. І от тоді люди, які нещодавно обіцяли свободу, рівність і братерство, почали з кожною годиною гладшати, перетворились на Трьох Гладунів і почали душити все, що лишалось від миршавої свободи, і задушили. І всі бачили це разом з іншими, як цю свободу душать і як замість неї пропонують щоденні перемоги, успіхи, завоювання і тріумфи. Він пам'ятав, що спочатку це не лякало його і те коло ліберальної інтелігенції, до якого він належав, він не вірив у це, не міг повірити. Але скоро він побачив, що зло серйозніше, аніж здавалося йому, і він обурювався цим шаленим натиском влади і брехні, а потім з жахом зрозумів, що його або перевиховують, або просто викинуть на смітник історії /у кращому випадку/, і, поборсавшись у різні боки, а також під впливом дружини почав виявляти ознаки життя й ентузіазму. І тоді він побачив, що йому на це відповідають милостивою посмішкою, і він виявив ентузіазм гучніше, а наступного дня його теж запросили до палацу Трьох Гладунів, а його друга, крупного режисера С.Рабіновича, який навідріз відмовився ставити парад-балет на площі Зірки у зв'язку з визволенням уярмленого народу-сусіда /який жив у дуже вигідній у стратегічному відношенні країні/, запросили до в'язниці, розташованої у вкрай невідгідному у всіх відношеннях районі. І тоді, побачивши таку широту діапазону взаємин держави і суспільства, переслідуваний жахом і прагненням успіху, він пронизливо закричав, яка чудова влада Трьох Гладунів, і вже продовжував кричати, не зупиняючись ні на хвилику, навіть ночами, коли дозволялось обожнювати Трьох Гладунів мовчки. Тепер під впливом дружини він остаточно збагнув, наскільки він розумніший од свого приятеля С.Рабіновича, котрий все одно нічого не досяг, а тільки накликав нещастя на себе, а головне на тих, хто мав дурість спілкуватися з ним.

Але раптом відбулося це повстання, яке змусило багатьох інтелігентів тяжко замислитися.

Звісно, вчитель танців розумів, що він, скромний художник, котрий тільки оспівував владу Трьох Гладунів, ні в чому не завинив, тому що коли винен він, то всіх треба судити. Але все-таки, не зглядаючись на те, що він нікого не вбивав і навіть не доніс на свого приятеля Рабіновича С., 1828 р.нар., а просто, коли його викликали і почали задавати запитання, він щиросердо розповів про його погляди, підкресливши, що ніколи їх не поділяв, але серце в нього було неспокійне. Він не помилявся відносно того, що може трапитися. Він дуже добре розумів, що танці, котрі він танцював, тепер мусять пережити рішучу зміну, і вже доведеться танцювати у прямо протилежний бік. /.../

Інтелігент-перекинчик не захищається, а продається.

Але дуже скоро стає ясним, що й це не так просто у поліційній державі. Пошук вигоди передбачає хоч яку-небудь свободу вибору. У поліційній державі вибору нема. Окрім того, там не люблять кидати гроші на вітер. У поліційній державі підкупу, без сумніву відродиться певна роль, але перевагу надають карам.

У інтелігенції в самодержавній країні, по суті, ніколи нічого не було, чим вона могла б пожертвувати. Їй нічим було поступитись. Вона володіла завжди суворим мінімумом можливостей і нічим не могла поступитись, щоб маневрувати у межах, які допускає найпоблажливіша і найрухоміша моральна норма. Однак навіть в інтелігенції у поліційній державі завжди залишається не дуже велика, проте істотна можливість, котрою вона так часто і так ганебно нехтує: не робити з ентузіазмом і захопленням, захиляючись від щастя і перебігаючи шлях колесі, вірнопідданську підлість, котру так нетерпляче чекає і без якої не може жити поліційна держава. Гірш за все у діяльності такого інтелігента - це бажання зробити свою підлість краще, корисніше, стати першим учнем. Жити трудно, дуже трудно. І тому що велика спокуса, і тому що самодержавство не вдовольняється лояльністю поета, воно відкидає його охоронну грамоту, воно вважає, що людина, яка не оспівує самодержавство - проти самодержавства. Самодержавство не задовольняється єдиновладдям, воно вимагає єдинодумства. /.../

Коли розривається набій, то перш за все гасне світло і дзвонить розбите скло. Диван чи комод звичайно спокійно виносять потрясіння.

У світі, що нас оточує, од вибухів деспотизму, невігластва, грубої сили, безглуздої тупості та свідомого страху за владу перш за все і легше всього руйнується мистецтво.

Воно руйнується перш за все тому, що суспільство вимагає, щоб мистецтво зображувало його не таким, яким воно є насправді, а таким, яким це суспільство хоче себе бачити і яким воно собі подобається. При цьому суспільство, звісно, рішуче проти прикрашательства і вимагає тільки одного: щоб його зображали таким, яким воно є. Ані кращим, ані гіршим.

Тому суспільство так дбає про здорове життєрадісне мистецтво, позбавлене зневіри, наплювізму, аполітичності й розмагніченості.

Відомий спеціаліст у галузі такого життєстверджуючого мистецтва доктор Геббельс у 1933 році писав з цього приводу:

"Німецьке мистецтво найближчих десятиліть буде героїчним, буде сталевим, романтичним, буде несентиментально об'єктивним, буде національним, сповненим великого пафосу, воно буде загальним, зобов'язуючим і зв'язуючим, або його не буде" /Цит. за статтею: Шіллер Ф. Современное литературоведение фашизма. - Литературный критик, 1934г., МІ, с.35/.

Силоміром огидності тиранічного режиму слугує мистецтво.

За швидкістю обертання його внівець можна судити про ступінь огидності цього режиму.

Мистецтво у лірико-історичному романі Юрія Олеші втілено в образі гарної рожевої дівчинки, щирої, доброї, люблячої, чуйної, реалістичної, відверто тенденційної, яка відкидає абстрактний гуманізм, відбиває найпрогресивніші ідеї і подає руку допомоги слаборозвиненим країнам.

Ось яку віршу про взаємини мистецтва і суспільства пропонує нашій увазі Юрій Олеша:

"Блищали паркети. Вона відбивалася у них рожевою хмарою. Вона була дуже маленькою серед великих залів, котрі збільшувались від блиску паркетів углиб, а вшир - від дзеркал.

Можна було подумати, що це маленька квіткова корзинка пливе величезною тихою водою.

Вона йшла весела, посміхаючись, попри варту, попри шкіряних та залізних людей, котрі дивились, як зачаровані, попри чиновників, котрі посміхались вперше у житті.

Вони відступали перед нею, даючи їй дорогу, начебто це була господиня цього палацу, яка вступає у свої права".

Маленька квіткова корзинка пливе величезною тихою водою..

І ніхто не топить її.

Складається враження, що мистецтво це не Орфей у пеклі, який змусив /на хвилину/ закривавлених хижаків і підступних гадів облишити свої жертви /і якого все одне роздере натовп/, а добрий дід Мороз, який приніс нам на ялинку цікаві й корисні твори соціалістичного реалізму в галузі літератури, архітектури та макулатури.

Замість грізного грому боїв, замість вирішеного наперед суду, замість тортур і страт, убивств з-за рогу, багать і забризканого кров'ю заліза, замість всього того, що буває у житті при зіткненні мистецтва з деспотичною владою, Юрій Олеша пропонує шановній громаді подивитись пастораль "Взаємна і зворушлива любов мистецтва і суспільства".

Юрій Олеша хоче показати, що мистецтво навіть у деспотичній державі Трьох Гладунів ушляхетнює людей і робить їх гарними.

Він помилявся: на шкіряних і залізних людей мистецтво не справляє ніякого враження.

Мистецтво справляє враження на людей, які ніколи не будуть шкіряними та залізними. /.../

Яка ж доля мистецтва у романі, дія якого відбувається у деспотичній державі?

У деспотичній державі мистецтво виганяється зі столиці /балаганчик вуйка Бризака/.

Його намагаються розстріляти /гімнаст Тибул/.

Його змушують розважати вище суспільство /Суок/.

Його використовують для обдурювання народу /свята на чотирнадцятому ринку/.

Та коли скидають деспотичну владу і на її місце приходить інша, яка за декілька днів ще не встигла стати деспотичною, то відбувається відродження мистецтва /.../

Але у деспотичній поліційній державі Олеша показує не тільки відступаючих перед мистецтвом шкіряних і залізних людей.

Олеша показує шкіряних і залізних людей, які переможно наступують на мистецтво.

Шкіряним і залізним людям наплювати на мистецтво. Літературна справа має для них цінну лише тоді, коли стає частиною загальнодержавної справи. Якщо ж не стає, то вони починають тупотіти ногами і кричати: "Геть літераторів безпартійних! Геть літераторів..." І різних інших. Загальнодержавна ж справа полягає в тому, щоб знищити всіх, хто думає сам, а не за вказівками, утвердити свою нестримну необмежену владу над захоплено копитотупаючими скотами.

Кожна епоха прагне, шукає своїх героїв, своїх поетів та катів...

У державі, котрою керує товста, сита, самозадоволена бездарність, людська діяльність цінується лише з точки зору користі для цієї держави. При цьому, звісно, виголошуються фрази не про користь, якої прагне товста, сита, тупа і самозадоволена бездарність, а щонайменше про свободу, гуманізм і демократію у двох-трьох сусідніх галактиках.

Тому годиться все, що йде до спільного казана. І тому ніякої різниці між поліціантом і художником у царстві Трьох Гладунів не робиться, бо і поліціант, і художник цікавлять владу лише з точки зору "користі та виправлення сердець братів". Однакова необхідність керує владою, коли вона збільшує оклад городского та гонорар свого поета. Перемога поліційної держави над мистецтвом завершується тим, що мистецтво, як сплюндрована країна, обкладається тяжким, непомірним агітаційним податком. І тому силачу Лапітупу дозволяють вийти на кін і показати своє мистецтво лише в тому разі, якщо він виголосить кілька фраз, які держава вважає для себе дуже корисними. І інтелігент-перекинчик їх вимовляє:

"-Ось! - сказав він. - Так Три Гладуни розіб'ють лоби зброяру Просперо та гімнасту Тибулу".

І тільки таке мистецтво потрібне й подобається поліційній державі, тому що поліційній державі взагалі наплювати на будь-яке мистецтво і взагалі наплювати на все, до чого можна доплюнути, тому що його ніщо не цікавить, окрім своєї влади, свого багатства і нав'язування своєї нестримної, надмірної, всепоглинаючої волі.

Кожну епоху - державну концепцію епохи - задовольняє її мистецтво. Епоха тільки робить вигляд, буцімто це мистецтво її не до кінця задовольняє. Але це ж так - здорова самокритика. Отримує ж вона завжди саме те, що їй потрібно. Вся річ у тому, що їй потрібно. Епосі відродження був потрібен Мікельанжело, абсолютизмові потрібен був Корнель, нацистській Німеччині вийшло досить Ганса-Гейнца Еверса, у книгах якого вештаються вампіри та лежить масна порнографія, а в нас є свої пречудові майстри художнього слова: Грибачов, Кочетов, Софонов, Фірсон, Ермілов, Шкловський, Катаев, Сельвинський. Кожна епоха отримує саме те, що їй потрібно, чого вона бажає і що вона заслужила. І якщо час отримує погане мистецтво, то це значить, що таке мистецтво йому потрібно і такого мистецтва він прагне. Час замовляє інтелігентові виготовити те, в чому є в нього потреба, і в залежності від того, який замовник,

інтелігент виконує замовлення. Час може отримати Моцарта, а може отримати герцога Альбу, може отримати Лаперуза, а може Аракчєєва з Настасією Мінкіною на доважок. Але Моцарта і Лаперуза він отримує тільки в тому разі, якщо йому не вдається їх вчасно перевиховати або купити, або вбити. У людській історії бувають періоди, коли Моцарт та Лаперуз виявляються вкрай небажаними, а потрібні більше Альба та Аракчєєв. В людській історії бувають періоди, коли найнебажаніше – якраз високий талант і тоді вкладаються величезні кошти і вживаються потужні зусилля, щоб талант задушити, і частіше всього це вдається.

Треба зрозуміти, що талант це не просто і не тільки вміння щось гарно зробити. Талант – це вміння гарно робити те, що вимагає суспільство /котре, як відомо, завжди все знає/. Тому, коли суспільство вважає Кукольника талановитим, це означає, що суспільству потрібен саме такий талант. Слід зрозуміти, що миколаївському суспільству Герцен здавався не тільки небезпечним, але й неталановитим. Миколаївському суспільству здавався талановитим Булгарін.

Але справжня перемога поліційної держави над мистецтвом досягається не тоді, коли поліційна держава щось забороняє, щось знищує. Це може вбити художника, але ще не вбиває мистецтва: у залишені йому дні художник встигає сказати суспільству хоч дешицу з того, що він про нього думає, встигає кинути влице йому "свой стих, облитый горечью и злостью". Мистецтво гине тоді, коли йому починають радити, пропонувати, рекомендувати, коли від нього починають вимагати, влаштовують історичні зустрічі з працівниками мистецтва, коли жандарми починають журитися тим, що художник, "описавши темні часи буття Росії, не хоче говорити про її світлий час..." /з листа начальника штаба Окремого корпусу жандармів Л.В. Дубельта до М.М.Попова 5.09.1837 р. – цитується за книгою: Лемке М.К. Николаевские жандармы и литература 1826–1866 гг. – 2-е изд. Спб., тип. С.В.Булина, 1909г., с.124/. Все в'яне, вицвітає, гине, коли поліційна держава прагне, щоб мистецтво виконувало його доручення, щоб художник був у нього в козачках. Тоді криється у пучину золота рибка мистецтва, і поліційна держава отримує лише повні ночви запевнень у цілковитій повазі.

Але художник може вистояти. мусить вистояти. Скільки людей, які не вміли опиратися насильству та спокусі, загинули безслідно, а художник опирався й вижив. /.../

Справжній художник вижив.

Це сталося тому, що справжній художник -це людина, в якій ви-
стає душевних сил перемогти ворожу нікчемну і могутню крбу і ви-
разити свою волю. Великий художник не тільки вісник кращих ідей
свого століття, але людина, яка опирається своєму століттю, зуміла
вистояти у боротьбі з ним, нав'язати йому свою волю, вижити, ви-
стояти й перемогти.

Бездарне офіційне, визнане мистецтво у царстві Трьох Гладунів.
Але вільний простір, що лишився після знищення великого мистецтва,
мусить бути заповненим. Він заповнюється тим, що люди, які знищили
велике мистецтво, вважають за корисне. Так кожна епоха отримує те,
що їй треба. І так бездарна, тобто продажна, лицемірна, святенни-
цька епоха, яка обдурила всіх, отримує бездарне, тобто продажне,
лицемірне, святенницьке мистецтво, яке обдурило майже всіх. /.../

Поет і гладун

Чому виникає конфлікт поета і суспільства?

Тому, що поет за своїми фізіологічними та професійними власти-
востями і обов'язками спостерігає суспільство, бачить, яким воно
є, і розповідає про те, що бачить. Суспільство ж не хоче, щоб роз-
повідали про те, яке воно бридке.

Конфлікт художника і суспільства є трагічним, природним і не-
минучим. Майже завжди він закінчується загибеллю художника. Але
спроба цей конфлікт, цей закон відмінити, зробити вигляд, буцімто
його нема, не мусить бути, закінчується вже не тільки загибеллю
художника, але й загибеллю мистецтва.

З усіх умов існування поета єдина, якою не можна нехтувати,
це правда, котру він зобов'язаний говорити суспільству. Ця правда
в різні епохи висловлюється неоднаково. Інколи вона може вислови-
тись так:

Эхо, бессонная нимфа, скиталась по берегу Пенее...

/А.С.Пушкин. Нимфа/

Інколи інакше

Коли ж мені стиснуть змордований рот,

Яким прокричав стомільйонний народ...

/Ахматова А. Реквієм, переклад В.Затуливітра/

Це нічого не міняє. Поет говорить тільки правду. І ні тортури, ні
страсти, ні голод, ні жах, ні спокуси, ні принади, ні кров дружини
й дітей, ні тріски, що заганняють під нігті, ані жінка, яку він ко-

хає й яка зраджує його, не в силі змусити поета говорити неправду, підлабузнюватись, брехати, схилити голову і славити тирана. Людина, яка здалася, не може бути поетом. Людина, яка злякалась сказати суспільству, що вона про нього думає, перестає бути поетом і стає таким же нікчемним сином світу, як і всі інші нікчемні сини.

Спокуси, жадоба влади, турботи про славу, малодушність, принади і жах заважають художникові здійснити своє право і призначення – говорити суспільству, що він про нього думає і на що воно заслуговує.

Між художником і суспільством іде криваве, невмолиме, безупинне побоїще; суспільство бореться за те, щоб художник зобразив його таким, яким воно собі подобається, а справжній художник зображує його таким, яким воно є. У цій боротьбі перемагають тільки великі художники, які знають, що вони щохвилини можуть загинути і які справді гинуть. Інших суспільство знищує. Великі твори такі унікальні тому, що вистояти художникові ще тяжче, аніж створити їх./.../

Функціонування інтелігенції у поліційній державі Трьох Гладунів має таке велике значення тому, що простір між державою і народом такий великий, що одні не чують, що кажуть інші. Інтелігенція ж вештається десь поміж державою і народом, і тому добре чи погано може відігравати роль посередника.

Ця гра викликає численні непорозуміння, котрі, починаючи з Єлізавети Петрівни, доводиться весь час з'ясовувати.

Що ж стосується відносин інтелігенції і революції, то необхідність з'ясувати їх виникла з причини простішої, ніж це могло видатись із читання багатьох книжок, а також з цієї книги.

Простота причини полягає в тому, що переможцям у революції 1917 року окрім як з інтелігенцією не було з ким з'ясовувати взаємини.

Переможці не з'ясовували взаємин з селянами, котрі були на боці революції, коли революція дала їм землю. Коли ж цю землю почали відбирати і селяни почали виступати проти революції /не хотіли йти у колгоспи/, то ними у ряді випадків довелося пожертвувати заради загальних інтересів. Взаємини з попередніми панівними класами також були дуже простими: ці класи одразу ж були знищені /заради загальних інтересів/. Слід було б спеціально зупинитись на тому, що до складу цих класів входила й уся російська демократія, яка протягом століття готувала революцію. Оскільки революція вважалася пролетарською /не більшовицькою/, то спочатку здавалось, що з пролетарями з'ясовувати

нічого, а коли вийшло, що лишається щось нез'ясоване, то можна було розстріляти Кронштадтське повстання 1921 року і після цього вже нічого не з'ясовувати, а просто пояснювати зрозумілою народові мовою.

З інтелігенцією, на жаль, все було набагато складніше: інтелігенція знищувалася лише тоді, коли ставало зрозумілим, що в неї можуть розпочатися ідейні хитання та кричущі суперечності. Інтелігенція була потрібна, її вигідніше було використати, аніж знищити. І от з цим нікчемним, прости Господи, так званим прошарком, котрий досить тільки покласти на ковадло і вдарити важким молотом в обличчя /про що в двох своїх творах згадує Юрій Олеша/, щоб від нього, по суті, нічого не лишилося, довелося з'ясовувати взаємини.

Замість того щоб просто вдарити молоточком. Але ж не вдариш, бо без нього сучасна промислова держава, котра серед іншого виготовляє такі молоточки, існувати не може. І крім того, з одними двірниками теж не перетворити в історично стислий строк цілий народ у величезну череду ревучої худоби.

Для цього, окрім двірників, потрібні були ще гарні, освічені, інтелігентні люди, котрі науково доведуть, що ревуча череда історично прогресивніша за акмеїзм. От коли план по основних показниках було виконано і були створені кадри власних харцизів демократії, філософії, права, мистецтва, тоді, безумовно, можна було перейти до більш повного забезпечення культурних потреб населення. Але поки план по основних показниках лишався не виконаним, знищувати усю інтелігенцію було передчасно.

І ось між ще не знищеною і не пішовшою в еміграцію інтелігенцією та переможцями почалися довгі переговори, котрі стали зватися "інтелігенція і революція".

Потім було вирішено, що на такі дрібниці, тобто на переговори, витрачено надто багато дорогоцінного часу. Та й характер переговорів сильно змінився. /.../

З'ясування були можливими, коли був вибір: працювати цій інтелігенції з радянською владою, бути лояльною, йти в еміграцію, боротися. На кінець 30-х років лояльність, еміграція і боротьба були виключені, і, таким чином, було виключено вибір. Це створювало нову ситуацію: стара інтелігенція, яка не бажала працювати з радянською владою, вступала вже в недискусійні відносини з державою, значення якої у житті людей рішучо зміцнювалось. Проблема інтелігенції та

революції втратила колишню роль і була замінена новою. Новою була така: взаємини особи і держави. З кінця 30-х років увага до питань взаємин особи і держави стає все більш зосередженою. /.../

Щирість помилок інколи може додати людині поважності, але не в змозі додати їй розуму. Щирість звагалі до того, чи людина чинить, ніякого стосунку не має і виправданням слугувати не може. Від того, що Чингісхан, або Гітлер, або Кочетов щиро вірять у свої людиноненависницькі ідеї, і, згідно цих ідей, намагаються знищити усе, що вдається злапати, злочини цих визначних політичних мислителів не стають меншими.

Людина мусить бути щирою. Але щирість не може бути єдиною чеснотою, яка виправдовує його сумнівні або злі вчинки. Щирість не замінює інших чеснот. Інколи вона може замінити дурість. Але ніколи їй не вдавалося замінити розум.

Письменник мусить бути розумним.

Він не мусить помилятись.

Він мусить знати твердо: ось список благодіянь, ось список злодіянь.

І майже завжди він це знає. Але майже ніколи у цьому не зізнається.

Він вважає, що треба приносити жертви. І він починає з того, що приносить в жертву своє сумління. /.../

Реальний, жорстокий і неминучий конфлікт у романі Юрія Олеші "Заздрість" відбувається не через незрозуміле непорозуміння з почуттями, а через право на перемогу.

Право на перемогу в соціально-метафоричному романі Юрія Олеші зветься "заздрістю". /.../

Кавалерову не дісталося слави, успіха, діла. Все це дісталося нездарам та нікчемам. Серед них ходить ^{Жюльєн} Сорель-Кавалеров. Він розгублено говорить про молодість, ^{віку} про свою молодість. Він не розуміє, що його вік, як і сто років до нього вік Сореля, минув. Революція закінчена. Наполеон нудьгує на острові. Прийшов час людей наполегливих, холодних, таких, що не гребують нічим. Абстрактний конфлікт людини і суспільства, що існує у всі часи, в реальних умовах диктатури набуває точного виразу: перемога відбирається у значущої людини і віддається бездарній. Це відбувається у після-революційній державі, і здається від того особливо огидним, тому

що найсерйознішу переоцінку цінностей чинить саме революція. Але реставрація /і один з найважливіших її виявів - неможливість повного саморозкриття людини/ - до революції не стосується. Вона стосується до післяреволюційної держави, котра неминуче виникає внаслідок неминучого переродження революції. Це незаперечний закон всіх революцій, пов'язаний з тим, що вони повинні створювати потужну державу, щоб захищатися. Але потужна держава створюється для того, щоб своєю потугою розчавити все, що їй заважає, і тому вона може бути тільки державою диктатури. Така держава виявляється природним наслідком революції, але до намірів, з якими творилася революція, вона стосунку не має.

Заздрість в романі Юрія Олеші - це лише умовна назва дуже широкого кола почуттів, станів, відносин, колізій.

В цю епоху Бабичев створює свою славетну ковбасу.

Славу ковбасника Кавалеров зневажає. /.../

В романі Юрія Олеші заздрістю називаються різні речі. Але частіше всього заздрістю зветься незадоволена жадоба справедливості. "Чому ти їдиш автомобілем, а я ходжу пішки?" Письменник питає: в кого більше права не перемогу, хто правий?

Чому Андрій Бабичев їздить автомобілем і проходить на аеродром, а Іван та Кавалеров ходять пішки і на аеродром їх не пускають? Це цілком ясно: все це відбувається тому, що Андрій був на каторзі, вершив революцію і тепер отримав владу.

Але в романі не сказано головне: що ж змінилось від того, що влада в одних людей була відібрана іншими людьми, що ж відбулося через зміну влади, що ж дала революція.

В романі не сказано, що революція забрала владу в гірших і віддала її кращим.

Треба ж збагнути, що зміст і призначення революції - во благо.

Одна з умов виникнення революції полягає в тому, що величезна більшість людей і серед них найбільш значущі, мислячі й талановиті не можуть з достатньою повнотою виразити себе.

Революція може розпочатись тоді, коли голодують і не хочуть працювати селяни, коли голодують і страйкують робітники, коли залишки інтелігенції, які не здалися і не продалися, воліють смерті замість рабства, коли властители ховаються у палацах за фортечними

мурами та ровами, коли гримотить воячина, регочуть над своїми законами законодавці і ненависть всіх до всіх палить серця. Тоді може розпочатись революція. І вона потрібна для того, щоб величезній більшості людей стало краще і вільніше жити, і тільки це може бути мірою необхідності і правильності революції.

Та якщо величезна більшість людей і особливо найзначущіші, мислячі й талановиті знову втрачають можливість повного соціального самовираження, то це значить, що революція вичерпала себе. /.../

Квітка, садівник, в'язень і муляр

Роман "Завдрість" не був вичерпаний, тому що взаємини інтелігенції та післяреволюційної держави були складними й драматичними, і ці взаємини ще не дуже намагалися представити у вигляді пасторалі, сповненої грації та вишуканості.

Ще не прийшов грізний рік великого перелому, ще тільки почалося масове знищення людей, ще тільки замріли на зарожевілому світанку блискучі вершини великого розуму, але вже з цих вершин з наростаючим свистом почали з'їжджати діячі з міцними щелепами, готові знищити все, що вважали дуже шкідливим і дуже небезпечним, і поспішали затопити країну, яка нещодавно пережила революцію та громадянську війну, булькотливими та хлюпотливими фразами про нестримні успіхи, неперервні тріумфування, незвичайні завоювання, нечувані звершення, небачені врожаї та незрівнянні перемоги. Але вони ще тільки спускалися з осяяних льодових вершин у темні провалля вітчизняної історії, і до приходу головних сил ще можна було серйозно думати, і навіть говорити та писати про те, що в країні, яка пережила революцію та громадянську війну, переможці знищують переможених, придушується громадська опозиція і що між художником та державою йде глуха, а інколи й відкрита боротьба.

Формула "інтелігенція і революція" має на увазі близькість інтелігенції до революції та ворожість її до держави, проти якої спрямована революція. У післяреволюційній державі старе значення формули мусило втратити зміст, тому що між інтелігенцією та державою мусили бути виключені ворожі взаємини.

В такому разі після перемоги революції ті взаємини, що створюються концепцією "інтелігенція і революція", мусять зникнути.

І дійсно, коли революція завершилася і післяреволюційна держава остаточно набула форми диктатури пролетаріату, тобто коли закін-

чувався неп і починалась індустріалізація та колективізація країни, тема інтелігенції і революції припинила своє існування. Завершилася одна з важливіших і драматичніших епох в історії російського суспільного життя. Відмінність цієї епохи від наступної полягала в тому, що в ці роки інтелігенція ще мала строго визначене положення і позицію: між інтелігенцією і революцією йшов спір і інтелігенція була стороною у спорі.

Але долю інтелігенції визначив не неп та його завершення. Вплив соціології, філософії та побуту непа мав надзвичайне значення, але був незрівнянно менш важливим, ніж події наступних років: перемога над опозицією у внутрішньопартійній боротьбі, індустріалізація та колективізація, концентрація влади, беззастережна диктатура держави, знищення демократії, розгул терору, панування тиранії.

Повільно повертається десятиліття у книгах Юрія Олеші. /.../

В епоху "Заздрості", коли суспільне різницювання було виражене надзвичайно гостро, конфлікт поета з суспільством міг не схвалюватися, але суспільство не могло не визнавати існування конфлікту. Художникові страшна не поразка, а вимушена відмова від боротьби. І в такі епохи, коли суспільство ще соціально різноманітне і суперечливе, конфлікт може бути відсутнім тільки в тому разі, коли суспільство остаточно і беззастережно підкоряє собі художника.

Складалась інша концепція, яку можна було сплутати з попередньою.

Взявши під сумнів міцність поєднання прекрасних намірів із мистецтвом і відкривши, що при поєднанні лишаються чомусь тільки прекрасні наміри, Олеша збагнув, що час сумнівів скінчився.

І тоді залишилися тільки прекрасні наміри.

Письменник зробив неправильний вибір, тому що він гадав, що можна обирати між тим, щоб писати те, що хочеться, і тим, чого не хочеться, а можна було обирати лише між тим, щоб писати те, чого не хочеться, або не писати зовсім /.../

Відмінність нової естетичної концепції від старої полягала в тому, що раніше Олеша вважав невідворотними протиріччя поета і суспільства за всіх обставин, тепер же він зрозумів, що протиріччя виникають лише в тому випадку, коли поет починає крокувати проти суспільства.

Нова концепція не легко й не одразу давалася Юрію Олеші. Вона вимагала жертв, і Юрій Олеша приніс їх.

Однією з перших жертв був Шостакович, найближчий друг, котрим він захоплювався і про якого написав:

"Коли я писав який-небудь новий твір, мені серед іншого було також дуже важливо, що скаже про мій новий твір Шостакович, і коли з'являлися нові твори Шостаковича, я завжди захоплено хвалив їх."

Не бажаючи бачити й чути, що робиться, і бажаючи замружувати /-ся/, Юрій Олеся сказав:

"І раптом я читаю в газеті "Правда", що опера Шостаковича є "Сумбур замість музики". Це сказала "Правда". Як же мені бути з моїм ставленням до Шостаковича?

Стаття, вміщена у "Правді", має характер принциповий, це думка колективна, отже: або я помиляюся, або помиляється "Правда". Легше всього було б сказати собі: я не помиляюсь, і відкинути для самого себе, всередині, думку "Правди".

До чого б це призвело? До дуже тяжких психологічних наслідків.

У нас, товариші, весь рисунок суспільного життя надзвичайно злютований. У нас нема в житті й діяльності держави ліній, що самостійно ростуть і розвиваються. Всі частини рисунку злютовані, залежать одна від одної і підпорядковані одній лінії. Ця лінія є турбота і невсипуща, пристрасна думка про користь народу, про те, щоб народу було добре. Якщо я не погоджуюсь з цією лінією на якомусь відрізку, то весь складний рисунок життя, про який я думаю й пишу, для мене особисто завалиться: мені мусить перестати подобатись багато з того, що видається мені таким привабливим. Наприклад, те, що молодий робітник в одну ніч зробив переворот у справі видобутку вугілля і став всесвітньо знаменитим... Або те, що радянські стрільці у змаганні з американськими вийшли переможцями, або те, що відповіді Сталіна Рой Говарду з захопленою повагою цитують газети всього світу.

Якщо я не погоджуся зі статтями "Правди" про мистецтво, то я не маю права отримувати патріотичне задоволення від сприймання цих чудових речей - від сприймання цього аромату новизни, переможності, успіху, котрий мені так подобається і котрий говорить про те, що вже є великий стиль радянського життя, стиль великої держави /оплески/. І тому я згоджуюсь і кажу, що й на цьому відрізку, на відрізку мистецтва, партія, як і у всьому, права /Оплески/. І з цих позицій я починаю думати про музику Шостаковича. Як і раніше, вона мені продовжує подобатись. Але я пригадую: в деяких місцях вона завжди здавалась мені якоюсь зневажливою /Оплески/. До кого зневажливою? До мене. Ця зневажливість до "хлопства" й породжує деякі особливості музики Шостаковича - ті незрозумілості, примхи, котрі потрібні тільки йому і котрі принижують нас.

Ось примхи, котрі народжуються від зневажливості, названі у "Правді" сумбуром та кривлянням. Мелодія є кращим, що може видобути художник зі світу. Я випрошую в Шостаковича мелодію, він ламає її на догоду невідомо чому, і це мене принижує. У нас зовсім особливе життя і в нас бачть правду /Оплески/.

Вся річ в тому, що в нас єдине, з чого виходить думка керівництва - це думка про народ. Інтереси народу керівникам дорожчі, ніж інтереси того мистецтва, так званого вишуканого, рафінованого, котре нам іноді здається милим і котре в кінці кінців так чи інакше є відгомонам занепаду мистецтва Заходу.

Товариші, читаючи статті у "Правді", я думав про те, що під цими статтями підписався б Лев Толстой /Оплески/"

/Велике Народне мистецтво: з промови тов. Ю.Олеші.- Литературная газета, 1936г., 20 марта, №17/.

Юрій Олеша був дуже освіченою людиною, дуже освіченою. Він не тільки писав сам книжки, але навіть читав, що пишуть інші. Не зглядаючись, прецінь, на свою просто вражаючу освіченість, він все-таки не знав, що статтю у "Правді", котру міг би підписати Лев Толстой, хоч і не підписав, написав визначний радянський негідник Заславський./.../

Промова Юрія Карловича Олеші була однією з найраніших і однією з найблискучіших моделей зради зрадка 1934-1953 років. Численні, навіть талановитіші люди робили це набагато гірше. Але в той же час вона не була зовсім вже несподіваною Кипридою на берегах сусільної думки нашої вітчизни. З цієї точки зору вона дещо втрачала в оригінальності задуму. Але суб'єктивно жодних плагіаторських намірів у Ю.К.Олеші не було, оскільки він був невігласом і не знав звідки що бере /.../

Виступ Олеші був сповнений передбачень і передчуттів.

Зокрема, досить знаменним виявилось передчуття майбутньої переможної боротьби із космополітизмом, однією антипатріотичною групою критиків, а також передбачення блискучих успіхів на драматургічному поприщі, пов'язаних з появою декількох зворушливих творів.

Письменник, який раніше думав, що у вічній тяжбі поета і суспільства правий поет, під впливом блискучих успіхів навколишньої дійсності прозрів і побачив, що поет ніколи правим бути не може.

Цілком певний власної чесності, чарівності і привабливості, Юрій Олеша запевнив себе у тому, що Шостакович робить негарну справу. Юрій Олеша дозволив рішуче переглянути свій попередній світогляд, сповнений хиб і помилок. Після перегляду з усією загрозливою і страшною оголеністю уявилась йому прірва: не засуджуючи, не опльовуючи, не проклинаючи, отруювався він чуждою нам оперою./.../

Трагедія епохи була не тільки в тому, що йшло методичне знищення талановитих та мислячих людей, але й ще в тому, що не знищених змушували робити те, що забороняє робити людське сумління, що не дозволяє робити честь, розум і талант. Щоб це все-ж таки робити,

треба було в першу чергу переконати самих себе в тому, що краще за цю справу, яку змушують робити, нічого не буває. Не знищені спочатку робили вигляд, а потім починали начебто щиро вірити, що те, що здавалося їм дивним, беззмістовним, навіть шкідливим, робиться задля чогось невідомого і прекрасного. Не знищені знищували самих себе та інших ще не знищених. Це відбувалося через кругову відповідальність всіх членів суспільства. Приміром, коли Зоценко зробив що-небудь, що не сподобалось, то відповідав за це не один Михайло Михайлович, а всі. Тому суспільство пильнувало на всі боки, щоб який-небудь його представник, ловлячи гав, не зашкодив би як-небудь усім.

О. Солженицін про цю епоху й ці приблизно обставини пише з точністю й суворістю судді:

"На те вигадана - бригада... бригада це такий пристрій, щоб не начальство зеків спонукало, а зеки самі один одного. Тут так: або всім додаткове, або всі здихайте. Ти не робиш, гаде, а я через тебе голодний сидітиму? Ні, вкалуй, негідь!"

/Солженицін А. Один день Івана Денисовича. - М.: Сов.писатель, 1963г. - С.29-30/.

Але "трагедія" та "епоха" це не те, що, приміром, "клімат" чи "корпускулярне випромінювання сонця", тобто щось незалежне від людей. Трагедії та епохи робляться людьми, всіма вкупі й кожним зокрема, і тому, окрім проблематичної відповідальності часу й гіпотетичної відповідальності людства, існує реальна відповідальність кожної людини, яка підлягає обстеженню.

Ніякої відповідальності, окрім персональної, в суспільстві не існує.

Якщо людина чинить злочиння, то крім вини суспільства, часу, епохи, існує ще вина злочинця.

Оскільки художник це частіше всього доросла людина, а доросла людина зобов'язана знати, що робить, що їй подобається і що викликає огиду, то не слід звільняти її від відповідальності, скидаючи все на сумні обставини.

Але, можливо, художник не знає, що робить, що йому подобається, що викликає в нього огиду?

Отже, вибір такий: знав чи не знав?

Як же ставитись до людини, яка знала про події трагічної епохи й мовчала?

Як ставитись до людини, яка не знала, не бачила, не розуміла, що робиться довкола?

Результат цих безкорисливих і цих небезкорисливих ілюзій, помилок і успішних самозапевнень - кривавий і трагічний.

І тому негідник, що написав, що тиран насправді не тиран, а найкращий друг інтелігенції, мистецтва й мовознавства, підлягає суворішому суду, аніж художник, який занурився у лірику, пейзаж та історію.

Час і люди рівно підлягають суду, тільки різних інстанцій: час судить історія, а людину кримінальний суд.

І як часто трапляється, підсудний намагається свою вину зіпхнути на іншого.

Тому люди, які принесли іншим людям багато горя, звинувачують у своїй вині не себе, а час та обставини.

Винні не лише обставини, не тільки сусідній мерзотник, котрий пише романи, знімає кінофільми, співає романси й ставить вистави про те, що влада тирана прекрасна, а ти сам, якщо написав, відзняв, відспівав про те, що влада тирана прекрасна.

Юрій Олеша написав про те, що влада тирана прекрасна.

Як дуже багато людей, надто інтелігентів, і надто людей мистецтва, і надто письменників, Юрій Олеша був і жертвою епохи, і її садівником, її в'язнем і її мулярем.

Різні були жертви обставин.

Одних вбивали.

Других змушували мовчати.

Третіх змушували писати.

Для Олеші ця епоха розпочалася з того, що він почав старанно переконувати себе, що кращого діла, аніж те, що змушують робити, не буває, а закінчилася тим, що він став з надзвичайним завзяттям писати незрівнянно краще, ніж писав до того, тобто так, як всі чудово писали в цю чудову епоху.

Крізь ці роки пробивалися, як у палаючому лісі, й одні гинули, другі виходили скаліченими, небагато хто зберігся.

Юрій Олеша був однією з перших жертв часу.

На відміну від великих письменників Олеша не замовчав, а став помовчувати.

Олеші дуже не поталанило.

Він жодного разу не потрапив ні в яку постанову, його ніколи "не проробляли" так, щоб вже нічого було втрачати.

Це змушувало його цінувати те, ^кщо в нього лишалося.

І тому він не написав свого "Ревієму", як це зробила "пророблена" Анна Ахматова, не написав свого "Доктора Живаго", як це зробив зацькований Борис Пастернак.

Різні біди обрушуються на художника.

Юрію Олеші довелося пережити те, що він не потрапив до історичної постанови.

Юрій Олеша був добре підготований до того, щоб у потрібний момент почати писати чудово /.../

Юрій Олеша почав боятися не брехні, а неприємностей.

Він переглядав концепцію не тому, що вона була хибною, а тому що вона ставала небезпечною.

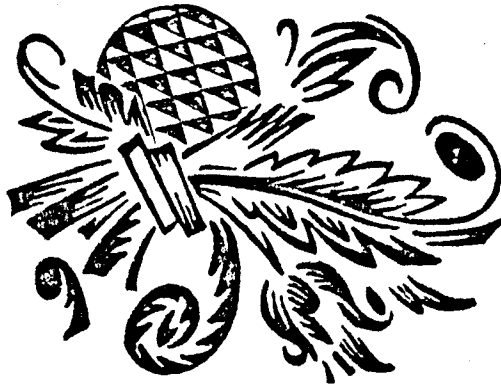
Істина в ці роки якось одразу переставала цікавити Юрія Олешу, якщо через неї могли бути неприємності. Така істина була поганою, шкідливою й нікому не потрібною, з нею просто не вартувало мати справу.

Письменник не розумів, вже не хотів зрозуміти, що істина не буває ані поганою, ані хорошою, а отже, вигідною чи не вигідною, що вона може бути тільки істинною, або вона не істина.

Він не розумів, що коли істина вимірюється зиском, то може наступити такий час, коли істинне стане другорядним, а першорядним – потрібне комусь. /.../

/Закінчення в наступному числі/

ΠΛΕΣΟ
ΝΑΔΧΝΕΝΝΑ

Олександр Радзівілл

"Простий" народ, за лихо за яке
Тавровано тебе словами цими?
Хіба за втрати відчуття гірке
Чогось, що так бракує за плечима:
Тих крил, що нас здіймають вище хмар,
Чи досвіду землі, що нас тримає -
Які разом і Дух, і Твердь - той дар,
Без котрого й народу не буває?
Народ, я не люблю простим тебе!
Хоч і на мене простоти доволі,
Хоч можу й я поберегти себе
І отупіти від ганьби і болі,
Хоч можу й я здригнутися й змовчати,
Коли шельмує правду кривда сита,
То я не стану камінь піднімати,
Щоб правду за наказом кривди бити!
В підтримуваній міцно сліпоті
Не стану промовляти гучномовно,
Що у народу тільки й на меті
Покірність владі і корито повне!
Простий народе! Іменем твоїм
Вповзають найпростіші на трибуни!
І простота твоя - це дрова їм
Для вогнищ на нових Джордано Бруно!
Бездумна простота твоя свята,
Яка твоїм жерцям-владикам люба,
То лиш для них - відрада і мета
Для тебе ж тільки неминуча згуба!
Твоя самопожертва - їх товар,
Іх безкорисність - щонайбільша в світі!
Без користі зжирається твій дар,
Бездарними твої зростають діти!
А в душах животіє простота
І точить Геній славного народу!
За простотою - тільки пустота,
Якої не витримує природа!

Не встоять люди перед лихом тим,
Коли вони - як череда роздрібна!
Біда народу, що стає простим,
Коли це ворогам його потрібно!

Жінці...

наприкінці світу

В мить рівноваги смерті і життя,
Що звуть нас разом,
Минуле і можливе майбуття -
Ми бачим зразу:
Ми водночас великі і малі,
Старі і діти, чужі і рідні, в небі й на землі,
В пітьмі і світі...
І лиш одне в цій важить боротьбі -
Запеклій, тихій,
Чи будем я - тобі, а ти - мені:
Добром чи лихом...
І Всесвіт в нас - і ми у ньому скрізь,
В усіх усядах,
З якою суттю більше ми зрослись -
Те з нами й буде!
За мною й за тобою - і світи,
І тьми безодні,
Сестра, бабуся, мати, люба - ти,
Завжди й сьогодні.
Я - лише той, ким є в твоїх очах:
В ганьбі - чи в славі,
На хрест піду - чи на широкий шлях
З ножем в халяві!
Тисячоока протисуть моя! В часи бурхливі
Не забувай: більйони наших "Я"
Лиш спільно живі!
Люби мого й свого начал красу -
В красі дитини
Люби мене, і я тебе спасу,
І світ не згине!

Як то нудно - вершиною бути!
Щоб самотньо над світо стирчати,
В білу книгу холодну закутим,
Зкам'янілим в урочистих шатах...
Неспроможним себе порівняти
/В далині ж дрібнота і могутні!/
Зрідка вісті із хмарами слати,
Коли вітер повіє попутний!
Щоб вода, вічно юна царівна,
Що життя всьому сущому дала,
Крижана й сніжно-біла невинна
При мені свій полон відбувала
І, спускаючись нижче і нижче
Від нудоти моєї і пихи,
Раптом вниз, захопивши що ближче,
Утікала на буйство і втіхи!
Ох, не солодко бути, їй богу,
Вознесенним за хмари камінням,
Що й проміння боїться прямого,
І води, і земного тяжіння,
Краще в братстві великого лісу,
Що могутньо корінням сплелося
З товариством зеленим звестися,
Наближаючи Землю до Сонця!
Щоб вода - молода, синьоока,
Била силою вічно живою,
Крізь мене у небо високе,
Піднімаючись, звала з собою!

х

х

х

Знесилена в починах і руїнах
Злітає і ламає збиті крила
Утраченої радості країна
Загубленої істини і сили!
І агуба цьому змореному краю -
Не в віковичних сплесках самодержців
І кіл круг них, що суть - злодійські зграї,
А в двох начал всесвітніх - вічним герці!

Начала ті у іпостасях різних
Несуть - у дріб'язковім і величнім -
Планетну сталість кам'яно-залізну
Й розсіяність матерії космічну.
Політику, світогляд і інтимність,
Суспільств, укладів, поколінь стосунки
Пронизують терпіння - і нестримність,
Осідливість - й кочування всіх гатунків.
Тяжіння - й рух, твердиня - й дух летючий,
Структури міцність - і безладдя маси -
В хаосі - чи в гармонії співучій -
Тут рівноважать в просторі і часі.

Розкочуючи хвилями крутими
По Скіфії Великої просторам
Людей, в ній суших, роблячи чужими
Народам іншим на поталу й сором,
Віки нас мучить тих начал боріння,
Розсіяне в культурах і народах,
Що поплели верхів'я і коріння
Двох древ пралюдських - Заходу і Сходу!
Євразія, що три тисячоріччя
Шматується в хаосі і безладді,
Ідеї людолюбні і величні,
Впроваджуючи катовим знаряддям, -
В нас кожнім б'ється, як життя в клітині!
О двоє світів Окрайно й Праосново!
-Твій Тризуб - Два, сполучених в єдинім,
-То хрест твій, що несеш ти знову й знову!
Твій степ, праскіфський, антський, половецький,
Дніпром з варягів в греки перетнутий,
Розп'яв тебе на вічнім перехресті
Задовго до Ісуса та Іуди!

Й не диво те, що стільки в нас пророків,
Катів ще більше! Є де правду діти!
Та диво в тому, що за кілька років
Мудріші стали всі ми й наші діти!
А мудрість може в тім, що Дух і Руки,
Лише коли вони в єдинім тілі,
Утворюють гармонію сполуки -
У радості, і в істині, і в силі!

Хто є ми?

В душі, що променить, іде розпад: у кожному мить проходить, як востаннє, -
Поділення душі, і кожен шмат воліє права самоврядування!
Розсипавшись на тисячі світів, вони втрачають зайве і статичне,
Щоб зберегти лиш те в бігу віків, що в нас людей підтримує одвічно...

Я розплету увесь свій генофонд, щоб хто я є на цій землі - осмислить
І знов вплести себе в єдиний фронт життя людського і живої мислі,
Я волю пут послаблю керівну і відстебну тяжкий ланцюг безпеки,
Я жоден кут душі не промину, йдучи в її світи - близькі й далекі...

Що ж є в нас? - Космогонія степів, їх поклик до масштабів і свободи,
І пралісу тисячогласий спів - про лад в багатоплинності природи, -
Їх синтез - хліборобський дух творців і до Землі тяжіння неборне,
І сум про запорожців - молодців, про Тривуб й Царгород, й море Чорне!
- Несамовите Музики чуття, що в спадщину лишили нам фракійці,
І скіфська буйна радість до життя, їх побратимство й відчайдушність в
бітці.

І до жінок пошана - від алан, і стійкість русів, в шоломах сповитих,
І городян Гардаріки - полян громадська мужність й мудрість посполитих!
Присяжі вірність - як свята святих, готовність вмерти за Вітчизни славу!
- І думи тяжкі і крізь сльози сміх - за всіх малих великої держави...
Державі - цеглу й цукор, сіль і хліб, тепло від надр і від сердець завзятих
Віддали ми, інакше як змогли б в Малої - Новороссією стати!
Ми з тих, хто Велич множили її, землі окрасу зводив - людську душу,
Калічачи життя - свої й чужі, гармонію Людини в світом рушив!

І в нас, не знавших рабства зпоконвік, вельможних земляків сваволі буйство
Плодило - поколіннями - калік в вертепі всеімперського холуйства!
Й нам може душу заздрість поточить, і сліпить біль і лютість нестримна
палить,
Щоб Істину пізнати не даючи, підштовхують, кого найближче вдарить!

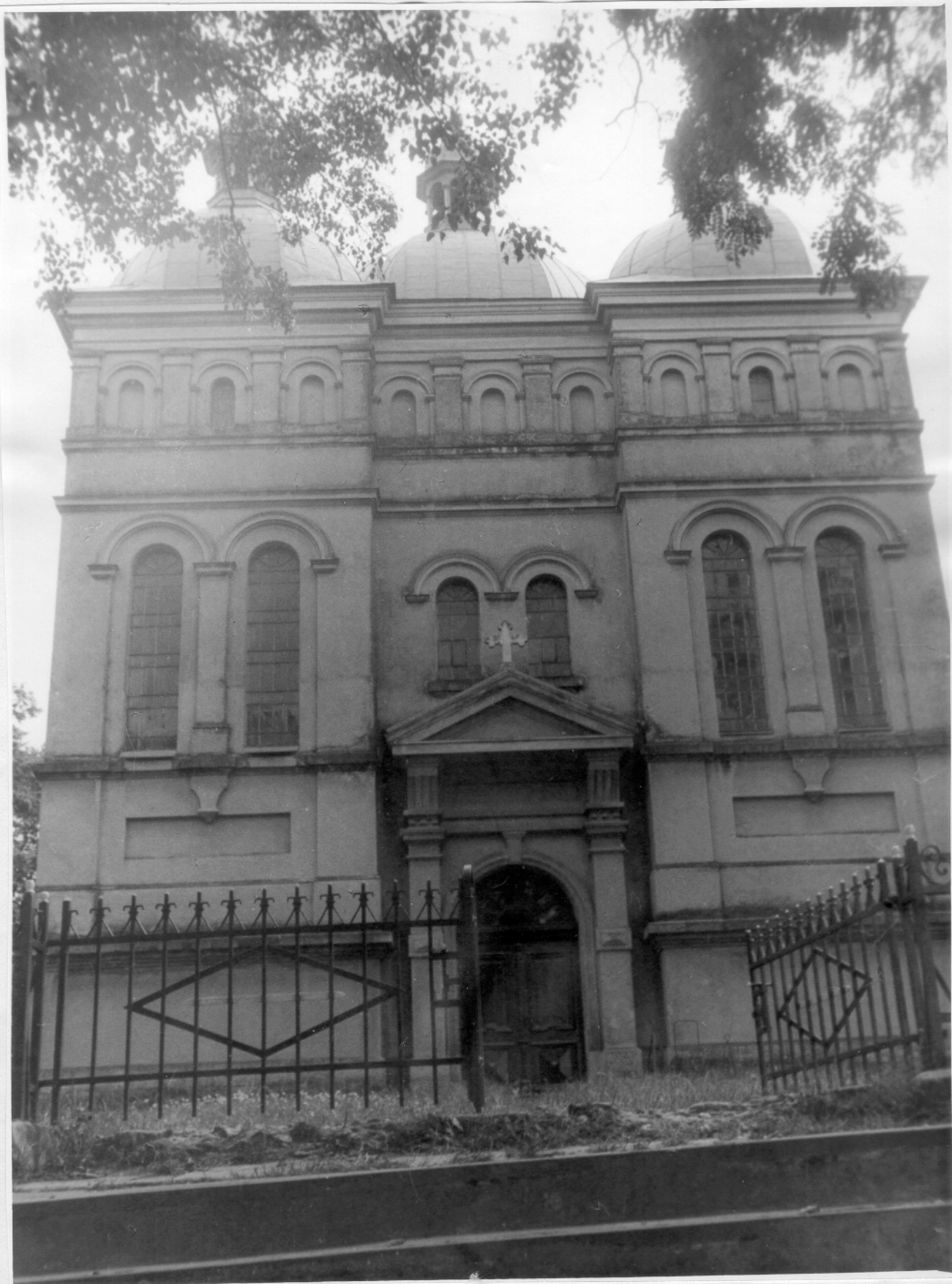
І нас носить в хаосі сторіч буття неоднозначна динамічність,
Яка лиш в рівновазі протиріч породжує нове й триває вічність:
Відроджуючись й гинучи весь час, весь світ ми опромінюєм, - хто ж є ми?
- Ми люди є, всі разом, кожен з нас, і, в котрий раз, народом ми стаємо!

Світлана Машталер

Когось розп'яли на Хресті.
А люд пішов собі до хати.
Чого за нього вболівати?
Він був чужинець серед нас,
Не знав він нашої говірки,
Чому б від того стало гірко?
Його катують, а не нас!

Розп'яли Бога на Хресті.
Бо не вважав він їх чужими, -
Всіх, хто в суцільній темноті
Без милосердя у житті
Були жорстокими і злими.
Та чом же не відчули ті -
Розп'ята Правда на Хресті?

Коли ж до них прийде знаття
Й причини гостре відчуття?
Коли ж до нас прийде знаття?
Відчуєм сором, біль такий
За рід не^апр^аведний людський?
Щоб світло - вибухом в душі,
І спалахом - як світ зорі,
Щоб об'єднатись у добрі.
І щоб не стало, як колись, -
Щоб сльози з кров'ю не лились.

Влітку 1989 р., мандруючи Тернопільщиною, я побував у селі Пробижній Чортківського району. Церква там виглядає ось так.

А дзвіниця ось так.

А це фігура богородиці з немовлям, встановлена на пам'ять про скасування панщини в 1848 р. / у 1939 р. панщина була відновлена/.

це жалібна фігура на могилі стрільця, з написом : "На
ь Рампіла Стефанюка сина Іванова загиблого за волю Укра-
1919 р."

ЧЛЕНИ КЛУБУ "СПАДЩИНА" - КАНДИДАТИ В НАРОДНІ ДЕПУТАТИ УРСР

На відміну від кампанії по виборах народних депутатів СРСР, у якій члени клубу "Спадщина" брали участь як довірені особи кандидатів та члени агітаційних груп, у нинішніх виборах народних депутатів України декілька членів клубу виступили в ролі кандидатів в депутати.

Нижче ми друкуємо програми та біографічні довідки трьох членів клубу - В.В.Гейченка, І.О.Зайця та О.М.Мосіюка /зауважимо, що ці документи відбивають етап висунення кандидатів; остаточні редакції програм можуть дещо змінитися/.

В наступному числі часопису ми повідомимо про результати участі наших кандидатів у виборах парламенту України, а також про членів клубу, обраних депутатами місцевих Рад.

ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА ГЕЙЧЕНКА ВОЛЕСЛАВА ВАСИЛЬОВИЧА

Вважаю, що діяльність депутата Верховної Ради УРСР має бути спрямована на побудову в республіці громадянського суспільства, при якому держава є органом самоуправління цього суспільства. Держава має бути правовою, тобто діяти на основі Конституції УРСР та законів, прийнятих її Верховною Радою. Необхідно розділити законодавчу, виконавчу й судову влади, встановити верховенство державної влади в особі демократично обраних Рад.

Виходячи з того, що навіть за чинними Конституціями СРСР та УРСР Україна є суверенною державою, вважаю, що першим актом нової Верховної Ради УРСР має бути "Декларація про суверенітет Української РСР". У цій "Декларації" має бути проголошено відновлення прав УРСР, узаурпованих центральними органами Союзу РСР, у зв'язку з тим, що створення Союзу в 1922 р. було лише формою для фактичного проведення сталінської політики "автономізації", тобто фактичного відновлення "єдиної неделимої". Тісні економічні та інші зв'язки УРСР з іншими республіками Союзу можуть бути забезпечені укладенням нового Союзного договору, що вступає в силу на території України після ратифікації його Верховною Радою УРСР. Відновлення УРСР як суверенної держави забезпечить їй гідне місце в Союзі, європейській сім'ї народів та серед народів світу.

Не чекати, поки нам"дадуть права" згори, а здійснювати на ділі визнане в цивілізованому світі й проголошене партією ще в 1917р. право народів на самовизначення.

В оновленій Українській РСР має бути в найкоротший строк прийнята нова Конституція, яка ґрунтуватиметься на підписаних УРСР як членом ООН міжнародних угодах про права людини. Нова Конституція не повинна закріплювати за будь-якою партією, класом, нацією, соціальною групою, організацією привілейованого становища. Разом з тим, оскільки Українська РСР є здійсненням мрії українського народу про свою державність, нова Конституція УРСР має бути гарантією збереження українським народом своєї самобутності, мови й культури, гарантуючи в той же час задоволення національних потреб для національних меншостей України. У цій конституції мають бути гарантії свободи преси, свободи совісті, свободи мітингів і демонстрацій, свободи вибору місця проживання, свободи об'єднання грома-

для УРСР у товариства, партії й організації, що діють на основі закону й не проповідують насильства, війни, расової, національної й класової ворожнечі, право збереження громадянства УРСР при виїзді за її межі чи відмови від нього.

Не чекати, поки хтось нам дасть демократичну конституцію й нові закони, а в найкоротший строк прийняти їх на Верховній Раді суверенної Української РСР.

В області економіки слід забезпечити пріоритет інтересів республіки та її громадян, що може бути здійснене лише при повному економічному суверенітеті України. Для цього необхідно, щоб земля, надра, води, повітряний простір, морська прибережна смуга були власністю УРСР в особі її державних органів, підприємств, колективів, асоціацій, організацій, товариств та окремих громадян. Існування на території УРСР власності всесоюзової, іноземної, мішаної тощо має регулюватися відповідними законами УРСР, Союзним договором, міжнародними угодами.

Економічна система УРСР має базуватися на різноманітних формах власності: державної, муніципальної, кооперативної, акціонерної, приватної, змішаної. Замість диктату держави у вигляді планових завдань слід використовувати економічні засоби регулювання економіки у формі податків і кредиту. Необхідно ліквідувати відчуження виробників від продукту їхньої праці, що може бути забезпечено ліквідацією планових поставок і розподілу продуктів праці партійним і державним апаратом та поступовим переходом до ринкового розподілу, при якому роль держави зводиться до прогнозування попиту на товари й рекомендації трудовим колективам. Для поліпшення справ в економіці скористатися пропозиціями, знанням ринкової економіки й капіталом української діаспори.

Землю - тому, хто на ній працює у довічне й спадкове користування без права продажу. Слід забезпечити можливість виходу селян з колгоспів і радгоспів з наділом їх землею без викупу. Заготівля сільгосппродуктів не з допомогою рознарядки, а у вигляді закупок за справедливими цінами.

Від економічної монополії держави до економіки, спрямованої на задоволення потреб кожного члена суспільства. Від карткової системи розподілу матеріальних благ до ринкової. Од відчуження виробника від продукту його праці до права розпоряджатися продуктом, створеним власною працею.

Внаслідок безконтрольного господарювання всесоюзних відомств Україна стала перед екологічною катастрофою. Тому розвиток економіки не може далі відбуватися шляхом нарощування енергетичних потужностей, збільшення виплавки металів і т.д., тобто екстенсивним шляхом. Необхідно розробляти технології, що спрямовані на економію природних ресурсів, зменшення енерговатрат та матеріалоемності виробів, широке використання вторинних ресурсів, безвіходне виробництво. Потрібно зупинити отруєння родючих земель України пестицидами, отрутохімікатами, безконтрольним внесенням добрив. Слід переходити на агротехнічні й біологічні прийоми ведення сільського господарства замість його бездумної хімізації.

При виробництві на Україні на душу населення електроенергії на рівні Франції й Західної Німеччини нестача електроенергії викликана її експортом, непідконтрольним органам влади УРСР. Намагання будувати в густонаселених районах України все нові й нові атомні енергоблоки вже привело до трагедії Чорнобиля. Тому слід сказати тверде "ні" дальшому будівництву атомних енергоблоків, відселити людей із забруднених радіонуклідами територій, забезпечити широку публікацію даних про екологічну обстановку, ліквідувати секретність і фальсифікацію медичної статистики. Люди повинні знати дійсний стан справ не тоді, коли вони починають хворіти й умирати, а тоді, коли виникає небезпека. Дозиметри мають бути доступними для кожного мешканця України.

Верховна Рада УРСР повинна не фіксувати вимирання народу України, а вжити дійових заходів для відвернення екологічної катастрофи.

Невідкладні заходи необхідно вжити для деідеологізації й демілітаризації освіти, розкріпачення науки, відродження й розвитку культури українського народу та нацменшостей України, для чого урядом УРСР повинні бути розроблені дійові програми, не розтягнені аж до ХХІ століття.

Особливо важливим є питання про армію та органи охорони правопорядку. Зважаючи на те, що громадяни України становлять значну частину збройних сил УРСР і до загального роззброєння УРСР не може відмовитись від об'єднання збройних сил усіх радянських республік, необхідно разом з тим ужити заходів, щоб армія перестала бути знаряддям тноблення та русифікації, щоб наші діти не спрямовувались на придушення народних ^{вис} тупів, щоб їх не використовували проти їхньої волі, посилаючи на загибель в авантюрах на зразок афганської.

Для цього треба, щоб армія формувалася за територіальним принципом, щоб призвані в армію юнаки, як правило, відбували службу на території УРСР, а за межі УРСР могли відправлятися лише за згодою її уряду. Введення на територію УРСР військових частин, сформованих за її межами, допускається лише за згодою УРСР.

Правоохоронні органи, як і армія, не повинні виконувати політичних функцій, їхнє завдання – охорона правопорядку та конституційних прав громадян. Замість боротьби з противниками партії чи певної ідеології вони повинні вести боротьбу із злочинністю, наркоманією, хабарництвом, корупцією. Армія, міліція повинні служити народові, а не стояти над ним.

Вся влада народові в особі демократично обраних Рад.

Не вірте обіцянкам про швидке поліпшення економічного стану країни й підвищення життєвого рівня народу. Твердо пообіцяти, що впродовж року чи двох життєвий рівень підвищиться, я теж не можу. Вважаю, що виборцям треба говорити правду, якою гіркою б вона не була, а не давати нереальні обіцянки. Для того, щоб дати, треба звідкілясь узяти, а брати нема звідки. Україна, перебуваючи в складі царської Росії протягом століть давала більше, ніж одержувала, про що говорив ще більшовицький депутат Г.І.Петровський в своєму виступі у Державній Думі. Сподівання, що об'єднання зусиль радянських республік у Союзі приведуть до їх процвітання, не справилися. Природні й трудові ресурси України були використані не для підвищення життєвого рівня її народу чи й інших народів Союзу /згадаймо хоча б голод 1933р./, а для відновлення імперії та посилення військової могутності цієї імперії до таких меж, що вона стала постраховиськом для всього світу. Зараз Союз не в змозі повернути Україні награване, тому сподіватися на допомогу союзних органів у перебудові немає підстав. Все залежатиме від наших власних можливостей, від наших зусиль. Так званий республіканський госпрозрахунок, при якому базові галузі промисловості залишаються у віданні союзних міністерств, не може дати нашій республіці нічого, крім крихт з панського столу. І якщо вже згадувати про ленінські принципи побудови Союзу, то слід не забувати висловлювання В.І.Леніна, що можливо доведеться вже на наступному з'їзді Рад повернутися до Союзу тільки на рівні військового й дипломатичного, відновивши повну самостійність окремих наркоматів. У перекладі на сучасну термінологію це означає повний економічний суверенітет республік.

Я певний, що обрана демократичним шляхом Верховна Рада УРСР зможе здійснити своє історичне завдання: створити таку Конституцію УРСР, прийняти такі закони, підписати такий Союзний Договір, які забезпечать можливість створення на Україні громадянського суспільства. У цьому суспільстві не буде ніяких станових привілеїв, суспільство братиме на своє утримання лише дітей-сиріт, інвалідів, людей похилого віку. У цьому суспільстві кожний громадянин почуватиме себе вільною людиною і знатиме, що як працюєш, так і маєш.

Лише такий шлях може привести до перебудови, ініціаторами якої виступили передові сили суспільства, а гарантом може бути тільки народ.

ГЕЙЧЕНКО ВОЛЕСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ

Народився в 1929 році на Київщині в сім'ї сільського вчителя, українець. У 1937 році залишився без батька, що безслідно зник у сталінських застінках /реабілітований посмертно в 1959р./

Після закінчення в 1946р. середньої школи навчався в Київському університеті, який і закінчив у 1951р. В 1967р. одержав учений ступінь кандидата фізико-математичних наук, має звання старшого наукового співробітника. Автор більш як 40 наукових праць, в тому числі співавтор монографії, перекладеної за кордоном на англійську мову. Його праці в галузі фізики твердого тіла відомі в СРСР і світі, запрошувався на міжнародні конференції, на які не їздив з незалежних від нього причин.

Працювати почав з 14років на цукрозаводі вагарем, лаборантом, радіомонтером, суміщаючи роботу з навчанням. Під час навчання в університеті там же працював лаборантом кафедри. З 1951 по 1954р. за призначенням працював викладачем машинобудівельного технікуму в м.Нижньому Тагілі Свердловської області. У 1954р.повернувся на Україну й після короткочасного перебування на роботі в Київському рентген-радіологічному та онкологічному інституті МОЗ УРСР в 1955р. працює в Інституті металофізики АН УРСР.

Під час хрущовської "відлиги" в 1959р. вступив у КПРС. Двічі обирався головою профкому інституту, на партійних посадах не був.

Поряд з основною роботою активно діяв у товаристві "Знання", автор кількох науково-популярних статей. Брав участь в організації першого видання "Української радянської енциклопедії", один з авторів "Російсько-українського фізичного словника", виданого 1959р. В кінці 70-х - на початку 80-х років підготував фізичну термінологію для намічуваного для видання тритомного "Російсько-українського словника наукової термінології".

З початком перебудови активно виступає за перебудовні процеси. Член українознавчого клубу "Спадщина" при Київському будинку вчених, від якого був делегований на установчі конференції Товариства української мови, "Меморіалу", Української асоціації захисту історичного середовища, Київської конференції РУХу. Делегат Установчих республіканських Зборів РУХу від Київської організації. Член Правління Товариства Української мови, голова комісії мовної політики колегії в справах науки, освіти, культури Ради колегій РУХу.

Вдівець, має 23-річного сина, що працює в Інституті механіки АН УРСР, і дворічного внука.

х

х

х

Трудовий колектив Інституту металофізики АН УРСР висунув В.В.Гейченка кандидатом в народні депутати УРСР по Святошинському виборчому округу № 17 м.Києва.

ПЕРЕДВИБОРЧА ПОЗИЦІЯ

ЗАЙЦЯ ІВАНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА

інженера-економіста Інституту економіки АН УРСР,
37 років, українця, безпартійного

Над народом України нависла загроза виродження. Поруйновано політичні, економічні, соціальні, культурні, природні умови його існування. Рівень життя людей продовжує знижуватись. Основними причинами цього лиха є: унітарний тип держави СРСР, надцентралізація, надмонополізація, надідеологізація суспільного життя.

Вихід з існуючої кризи в

1. ПОЛІТИКО-ДЕРЖАВНІЙ СФЕРІ вбачаю через:

1. Перетворення унітарного Союзу РСР в Союз рівноправних держав.
2. Утвердження державного суверенітету України, створення правової держави.
3. Роздержавлення суспільного життя.

Основні шляхи досягнення цих цілей:

- Здійснення конституційної реформи /укладення нового Союзного Договору, прийняття нової Конституції республіки, Декларації чи закону про суверенітет України.../
- Створення системи політичного плюралізму /утвердження багатопартійності, незалежності профспілок та громадсько-політичних організацій.../ Забезпечення права на політичне волевиявлення громадян і політичне самовизначення України /скасування існуючої 6-ої конституційної статті, відокремлення партії від держави, прийняття Закону про громадські організації і запровадження заявочного порядку їх реєстрування.../
- Створення громадянського суспільства /обмеження втручання держави в економічне і соціокультурне життя, створення густої мережі добровільних асоціацій і спілок.../
- Запровадження інституту громадянства України /Прийняття Закону про громадянство/, референдумів /Закон про референдуми/.
- Реальне забезпечення свободи слова /скасування існуючої монополії держ- і партапарату на засоби масової інформації, створення незалежної преси/.
- Передача влади Радам.

Виступаю також за:

панування закону в усіх ділянках суспільного життя; розмежування законодавчої, виконавчої та судової влади; верховенство права над політикою, законодавчої влади над виконавчою; повну свободу інформації; ліквідацію монополії на істину; пріоритет загальнолюдських цінностей над політичними, ідеологічними, класовими інтересами; забезпечення прав меншості.

Вихід з існуючої кризи в

П. СФЕРІ ЕКОНОМІКИ вбачаю через:

1. Утвердження економічного суверенітету України.
2. Роздержавлення, децентралізацію, демонополізацію економічного життя.
3. Утвердження багатоукладної ринкової економіки.

Основні шляхи досягнення цих цілей:

- Створення системи правового забезпечення економічної самостійності України/прийняття Закону про економічну самостійність України.../.
- Утвердження виключної власності народу України на землю, надра, води, інші природні ресурси на території республіки. Передача у власність народу України існуючих державних підприємств та організацій, транспортних артерій.
- Персоніфікація та приватизація власності. Забезпечення багатоманітності, рівноправності, рівнопріоритетності, конкурентності різних форм власності /державної, колективної, приватної.../ і форм господарювання. Передача засобів виробництва працюючим на основі акціонерної, орендної та інших форм власності. Прийняття Закону про власність.
- Переведення України та її регіонів, підприємств на госпрозрахунок. Забезпечення повної самостійності підприємств. Прийняття Закону про підприємство.
- Інтеграція ринку України в союзний і світовий ринки.
- Відокремлення від держави виробничої функції, діяльності.
- Впровадження антимонопольного і антиінфляційного механізмів. Прийняття антимонопольного закону.
- Забезпечення самостійності України у питаннях фінансів і ціноутворення. Проведення реформи цін. Створення власної банкової системи, запровадження власної валюти, скорочення витрат держави /зменшення дотацій, витрат на утримання апарату.../.

- Проведення радикальної аграрної реформи. Створення умов для появи фермерських господарств.
- Демонтаж адміністративно-командної системи /заміна статусу і функцій органів управління, ліквідація бюрократичних структур управління - главків, міністерств.../ і переведення економіки на правову основу та економічні методи господарювання.
- Запровадження оптової торгівлі засобами виробництва.

Вихід з існуючої кризи в

Ш. СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ вбачаю через:

1. Впровадження системи гарантій здійснення соціально-економічних прав громадян та народів.
2. Децентралізацію, демонополізацію соціальної політики.

Основні шляхи досягнення цих цілей:

- Утвердження республіканської системи соціального забезпечення, опіки та благодійності, охорони здоров'я і спорту та інше. Запровадження системи охорони здоров'я і соціального забезпечення на страховій основі.
- Забезпечення однакових початкових можливостей для всіх громадян. Усунення соціальної нерівності між різними місцевостями республіки, адміністративними центрами та периферією.
- Встановлення економічно вмотивованого прожиткового мінімуму людини. Надання пенсій не нижче цього рівня.
- Пріоритетне розв'язання соціальних проблем молоді. Забезпечення гарантій соціальних прав молоді /за однакову працю - рівну платню, кредитні і податкові пільги, забезпечення житлом.../
- Відміна всіх привілеїв та пільг за посадовою ознакою. Скасування категорії номенклатурних працівників. Передача спецмагазинів, спецдікаренів і подібних закладів обслуговування "номенклатури" в загальнонародне користування.
- Запровадження системи компенсацій щодо інфляційних процесів.
- Впровадження декларацій про доходи, прогресивного оподаткування.
- Впровадження заходів на покращення забезпечення дитинства /пріоритетне забезпечення медикаментами, одноразовими шприцами, лікарнями, яслями та садами, інтернатами.../
- Скорочення трудового дня жінок-матерів і грошове забезпечення жінок, які присвячують себе вихованню дітей дошкільного віку.

- Легалізація та реабілітація всіх релігійних конфесій, ліквідація системи державного атеїзму. Відновлення благодійної діяльності церкви.
- Забезпечення здійснення права вільного вибору країни проживання і місця проживання в межах країни. Ліквідація інституту прописки.
- Припинення подальшої урбанізації суспільного життя в сучасній формі. Гуманізація житла. Забезпечення цивілізованих умов проживання селян.

Вихід з існуючої кризи в

IV. СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ вбачаю через:

1. Утвердження системи гарантій забезпечення народіві України придатного середовища існування.

Основні шляхи досягнення цієї мети:

- Поширити виключну компетенцію республіки у питаннях охорони навколишнього середовища на всю територію України, зокрема на місця розташування Збройних сил.
- Переведення екології на правові засади. Пріоритет екології над економікою. Прийняття Закону про охорону навколишнього середовища.
- Впровадження в життя державної програми екологічної безпеки, зокрема програми надзвичайних заходів.
- Законодавче наділення Рад правом закриття підприємств і припинення будівництва об'єктів, що забруднюють навколишнє середовище.
- Здійснити структурну переорієнтацію народного господарства республіки на розвиток науковомістких виробництв. Впровадження ресурсозберігаючих технологій. Припинити бездумну хімізацію та псевдомеліорацію земель.
- Зупинити, реконструювати або винести за межі густонаселених районів та заповідних історико-культурних територій України екологічно агресивні підприємства.
- Ввести плату за використання всіх видів природних ресурсів.
- Розробити і забезпечити коштами програму спасіння малих рік, розширити площу лісів, заповідників, скоротити площу ріллі.
- Не проектувати і не розширювати потужності діючих АЕС. Припинити експлуатацію Чорнобильської АЕС і перетворити її в міжнародний центр по вивченню наслідків радіоактивного ураження природи і людей. Розширити мережу "малої енергетики".

- Розробити і реалізувати державну програму переселення і реабілітації людей з забруднених радіонуклідами територій, рекультивуації земель.
- Запровадити референдуми при вирішенні загальнонаціональних проблем.
- Забезпечення повної гласності в питаннях екології.
- Обмежити ріст великих міст.

Вихід з існуючої кризи в

У. СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ, МОВИ, КУЛЬТУРИ вбачаю через:

1. Утвердження культурної суверенності України.
2. Забезпечення цілісності і неперервності розвитку культури.
3. Забезпечення високої духовності народу України. Задоволення національно-культурних потреб громадян республіки.

Основні шляхи досягнення цих цілей:

- Утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя. Розвиток національних мов усіх національностей, що населяють Україну.
- Створення реальних можливостей для всіх національних груп утворювати культурні автономії, відкривати школи з рідною мовою навчання, створювати товариства та земляцтва, мати театр, пресу, пропагувати духовні цінності свого народу.
- Розробити і втілити в життя державну програму охорони історичного середовища.
- Утвердження вільної і безпосередньої культурної, наукової співпраці з усіма країнами світу та міжнародними організаціями, з українською діаспорою.
- Запровадження в Україні системи національного шкільництва, розбюрокращення та гуманізація науки.

Першочергові завдання.

Вважаю, що Верховна Рада має розпочати свою діяльність з прийняття рішень, котрі перш за все гарантували б незворотність перебудови. Для цього насамперед треба прийняти нову Конституцію республіки, союзний Договір, Закон про суверенітет України, повністю реабілітувати репресованих, зколективізованих, реабілітувати релігійні конфесії та інше. Одночасно закладати правові основи для перебудови економічної, екологічної та соціальної сфер буття народу України, зокрема прийняти закон про пенсії, про засоби масової інформації, про власність, про землю, про економічну самостійність, про підприємство, про громадянство та інше.

х х х

Збори жителів за місцем проживання, проведені у мікрорайонах "Академмістечко" та "Новобіличі", висунули І.О.Зайця /одного з фундаторів клубу "Спадщина"/ кандидатом в народні депутати УРСР по Святошинському виборчому округу № 17 м. Києва.

ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА ТА БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

МОСІЮКА ОЛЕКСАНДРА МИКОЛАЙОВИЧА

О.М.МОСІЮК - співробітник відділу теорії плазмових середовищ Інституту фізики АН УРСР, кандидат фіз-мат.наук, 34 роки, українець, член "Зеленого світу", "Меморіалу", Великої Ради РУХу.

Потрібно відмовитись від ідеологічної дилеми соціалізм-капіталізм. В дійсності існують 2 основних способи виробництва - європейський, що базується на ринку та плюралізмі форм власності з фундаментальним структурним елементом - приватною власністю, та азіатський, що базується на державній власності.

Шлях виходу з кризи лежить через:

- деідеологізацію структур влади, відділення партії від держави, запровадження системи поділу влади на виконавчу, законодавчу, судову, законодавче ствердження політичного плюралізму, включення потенціалу науки та світового банку інформації в функціонування владних структур, створення надійних процедур взаємодії гілок влади,
- реформу власності і на її основі розробку та реалізацію програми багатоваріантної приватизації економіки через різні форми оренди, продаж акцій, передачу частини підприємств у власність колективів та ін.,
- національно-конституційну реформу СРСР на основі укладення нового союзного Договору, нову Конституцію України, адекватну міжнародним пактам про права людини та права народів,
- значне збільшення витрат на розвиток науки та культури, пріоритетне фінансування програм найбільш талановитих вчених та митців,
- демілітаризацію, деідеологізацію освіти, створення системи національної освіти різних народів.

Україна повинна стати суб'єктом міжнародної політики, користуватись всіма правами члена ООН. До мінімуму необхідно звести втручання держави в економіку.

Ресурси перебудови зверху вичерпані. Тільки масове активне включення народу в політику змусить уряд піти на радикальні реформи.

Пріоритет права, суверенітет культури - гарантія від диктатури.

х

х

х

Трудовий колектив Інституту фізики АН УРСР висунув О.М.Мо-
сіюка /одного з найактивніших членів клубу "Спадщина"/ кандидатом
в народні депутати УРСР по Голосіївському виборчому округу №5
м.Києва.

Андрій МОРОЗ

ЗА УКРАЇНУ ЙОГО ЗАМУЧЕНО КОЛИСЬ ...

18 листопада 1989 р. у Бориспіль прибув літак з сумним вантажем – цинковими трунами з останками українських політв'язнів Юрія Литвина, Василя Стуса і Олексі Тихого. 19 листопада їх було урочисто перезаховано на Байковому цвинтарі у Києві. Докладний репортаж про перевезення тіл мучеників і траурну церемонію вміщено у спецвипуску газети "Голос відродження" /видання Української гельсінської спілки/.

Тільки що ми отримали в камері схову аеропорту Бориспіль "багаж". Дружина Стуса схилилася на ящик з труною – прикриває вогонь свічки від вітру.

Траурний хід іде вулицею Володимирською,

... вулицею Горького

Біля крематорію на Байковому цвинтарі труни були
вийняті з автобусів і взяті на плечі друзів ...

... які понесли їх Байковим цвинтарем

Слово пам"яті говорить голова Народного Руху І.Драч.
Поруч – секретарі РУХу Галина Антонюк та Михайло
Горинь.

Біля останньої домівки Василя Стуса.

Язон ГЕНЕУСОВ

НАУКА, ЦЕНзуРА І ПЕРЕБУДОВА

Наклепники стверджують, що раніше розвиток науки на Україні гальмувався цензурою, а тепер, у перебудову, цензурний гніт легшає і розвиток науки прискорюється. Ця схема взаємин науки, цензури і перебудови видається переконливою, але тільки з загальноперебудовних міркувань і тільки не для тих, хто безпосередньо прощовхує наукові праці через цензурні бар'єри. Документи з моєї власної практики, які я наводжу нижче, цю схему спростовують.

Як було раніше. Раніше на кожну наукову працю, що відсилається до редакції журналу чи збірника, треба було оформляти акт експертизи. Кожен науковий журнал час від часу друкує правила для авторів, але в жодному з них не сказано, що до статті треба додавати цей акт, тобто саме його існування покрите певною таємницею. Що він собою являє, видно з наступного акту.

У Т В Е Р Ж Д А Ю

----- Дуботолк В.М.
академик АН УССР, директор Института

" 14 " марта 1988 г.

А К Т

экспертизы материалов /экспонатов/, подготовляемых
к открытой публикации, к изданию с грифом "Для служебного пользования"

Экспертная комиссия Института истории партий и общественных организаций АН УССР, созданная в соответствии с приказом директора Института № 36 от 26 сентября 1986 г. в составе :
председателя Громило Михаила Ивановича, докт. ист. наук, зав. отделом,
/фамилия, имя и отчество, должность/
Иванова-Непомнящего Владлена Викторовича, докт. ист. наук, зав. отд.,

Пролежайденко Идеи Петровни, докт.ист.наук, зав.отделом
нач. I отдела Бериева Павла Лаврентьевича
/фамилия, имя и отчество/

нач, патентной служб Держиворова Василия Михайловича
/фамилия, имя и отчество/

на заседании /протокол № 8 от 6 марта 1988 года/ рассмотрела
статью Гепеусова Язона Гениховича "керівна роль НСЛАП - запорука
/вид материала, фамилия, имя, отчество автора, полное название
перемоги вермахту на Україні", 24 стр.машинописного текста
работы, объем/

выполненную по открытому плану
/указать, по какому плану - открытому, закрытому, в
порядке личной инициативы, по заказу/

в которой показана руководящая роль НСЛАП и ее гениального вождя
/краткая аннотация, новые элементы, практическое и тео-
в подготовке и осуществлении гениального плана "Барбаросса"
ретическое значение/

руководствуясь :

а/ Перечнем сведений, составляющих государственную тайну, и
других сведений, подлежащих засекречиванию по Академии наук СССР и
Академии наук союзных республик 198 5 г.

б/ Перечнем сведений, не подлежащих опубликованию в открытой
печати, в передачах по радио и телевидению по Академии наук СССР
и Академии наук союзных республик от 14.09.1972 г.

в/ Перечнем сведений, запрещенных к опубликованию в открытой
печати, передачах по радио и телевидению, изданным в 1976 году, а
также документами, дополняющими перечень.

г/ Положением о порядке подготовки материалов, предназначен-
ных для опубликования в открытой печати и в изданиях с грифом "Для
служебного пользования", а также для рассмотрения на открытых
съездах, конференциях и симпозиумах 1985 года издания, экспертная
комиссия подтверждает, что :

/Под открытым опубликованием понимается публикация материалов
в открытой печати, передачах по радио и телевидению, оглашение на

международных, зарубежных и открытых внутрисоюзных съездах, конференциях, совещаниях, симпозиумах, демонстрация в кинофильмах, экспонирование в музеях, на выставках, ярмарках, публичная защита диссертации, депонирований рукописей, вывоз материалов за границу/

1. В рассмотренной работе не содержатся сведения, запрещенные
/указать, содержатся или не содержатся
к опубликованию документами, поименованными выше в пп. "а", "б",
сведения, запрещенные к опубликованию документами, поименованными
"в", "г", и другие сведения, открытое опубликование которых может
выше в пп. "а", "б", "в", "г" и другие сведения, открытое опубли-
нанести вред Советскому государству
бликование которых может нанести вред Советскому государству/

2 а/. не содержатся сведения, которые могли бы составить
/указать, содержатся или не содержатся сведения, которые
предмет изобретения или открытия
могли бы составить предмет изобретения или открытия, но не оформ-
лены заявки в Госкомизобретений/

б/. нет сведений об изобретениях, открытиях, защищенных дип-
/если имеются сведения об изобретениях, открытиях, защи-
дломами, патентами
щенных авторскими свидетельствами, дипломами, патентами, то указать
№ авторских свидетельств, дипломов, патентов, и возможность их опу-
бликования, нет ли запрета Государственного комитета СМ СССР по
делам изобретений и открытий; если изобретение патентуется за гра-
ницей, то указать, получены ли приоритетные заявки во всех странах,
где предполагается патентование изобретения, или патент одной из
стран патентования, опубликована ли заявка на изобретение иностран-
ным патентным ведомством; а в случае подачи заявки, указать № за-
явки и имеется ли разрешение Госкомизобретений на опубликование/

в/. заявки в Госкомизобретений не подавались и подаваться
/ в случае отказа в выдаче авторского свидетельства ука-
не будут
зат, согласны или не согласны заявители с решением Госкомизобрете-
ний и не будет ли ими это решение опротестовываться/

3. В рассматриваемой работе не использованы литературные исто-
/указать, использованы или не ис-
чники и документы, имеющие грифы секретности или "Для служебного
пользованы литературные источники и документы, имеющие грифы сек-
пользования", а также служебные материалы других организаций
ретности или "Для служебного пользования", а также служебные мате-
риалы других организаций/

4. На публикацию работы /или ее части/ не следует /следует, не следует/ -
получить разрешение Президиума АН УССР
/министерства, ведомства, организации, Президи-
ума АН УССР/

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. В результате рассмотрения материала по существу
его содержания комиссия считает, что в статье Ю.Г.Гепеусова "Ке-
/мотивированное заключение о воз-
рівна роль НСДАП - запорука перемоги вермахту на Україні" не содер-
можности опубликования материала в открытой печати или с грифом
жатся сведения, запрещенные к опубликованию документами, поименован-
"Для служебного пользования"/
нными в пп. "а", "б", "в", "г" и другие сведения, открытое опублико-
вание которых может нанести вред Советскому государству. Статья мо-
жет быть опубликована в открытой печати в журнале "Питання історії
НСДАП".

Председатель комиссии _____ М.И.Громило

Члены комиссии _____ В.В.Иванов-Непомнящий

_____ И.П.Пролезайленко

Начальник I отдела _____ П.Л.Бериев

Нач.патентной службы _____ В.М.Держиворов

" 6 " марта 1988 г.

Примечание : При составлении настоящего акта обязательно запол-
нение всех предусмотренных в нем граф.

Так було раніше. Про кожну свою статтю я писав /саме я, бо всі
начальники тільки підписували заповнений мною бланк/, що я не утнув
нічого, що заборонено до публікації якимись таємничими переліками,
жодного з яких я не бачив. Щоразу, заповнюючи графи 2а/ та 2б/, я
відчував свою нищість і нікчемність перед недремним оком Акту : ні-
чого я не відкрив, нічого нового не винайшов, плазун я нещасний,
даруйте, більше не буду. Особлива пікантність графа 2 полягала в
тому, що вчений, дослідивши у 30 публікаціях якесь явище, подавав
до Держкомвинаходу заявку на відкриття, в якій писав, що на підста-

ставі тих і тих пріорітетних публікацій він є автором відкриття. При кожній з цих публікацій окремо він твердо обіцяв "заявки не подавались и подаваться не будут", і в Комітеті це чудово знають. Отже єдина мета цієї графи - нагадати вченому, що і він сам, і його мозок, і всі його думки є державним майном, розпоряджатись яким має право Комітет або принаймні експертна комісія, але ніяк не сам вчений.

Цікавою є графа 4, згідно якої я зобов'язаний був перелічувати всі інстанції, дозволу яких на публікацію не треба одержувати ; але начальство спростило цю задачу, обмежившись Президією АН УРСР. Дяка богові, що не треба дозволу райвиконкому, Держкомвидаву та УВС м.Києва...

Привертає увагу типові формулювання висновку /а я підкресляю, що акт треба було заповнювати тільки наведеними вище типовими формулами ; будь-яка самодіяльність в цій справі рішуче відкидалась/ : "а также других сведений, открытое опубликование которых может нанести вред Советскому государству". Переписуючі ці слова, щоразу я почував себе державним злочинцем, який хоче підірвати це тендітне створіння - Радянську державу, і тільки пильність докторів наук Громила і Пролезайленко, які з першого погляду роздивлялись, що піде державі на користь, а що на шкоду, рятувала нас від загибелі.

Як стало тепер. Перебудова все змінює. Не тільки погляди на рівну роль націонал-соціалістичної демократичної робітничої партії, але й цензурні правила. Щось змінюється на краще, а щось - на гірше. Тепер я замість одного акту пишу два папери :

С П Р А В К А

отдела № 440 для экспертизы статьи "Субъективизм и волюнтаризм бюрократической верхушки НСДАП - причина поражения вермахта на Украине"

Автора ГЕШЕУСОВА Язона Генриховича

Куда направляется : журнал "Вопросы истории НСДАП"

Рассматриваемый материал :

1. Заслушан на заседании отдела 28 декабря 1989 г.
2. Не содержит сведения, запрещенные к опубликованию ограниченными перечнями.
3. Не содержит сведения, которые могли бы составить предмет изобретения или открытия, но не оформлены заявки в Госкомизобретения.
4. Не имеется запрета Госкомизобретений на открытое опубликование.
5. В материале не использованы литературные источники или документы, имеющие гриф секретности или "Для служебного пользования".
6. Не использованы материалы незавершенных работ.
7. Не использованы материалы других организаций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ : рассматриваемый материал не содержит сведения, упомянутые в пп.2,3,4,5,6,7 и другие сведения, открытое опубликование которых может нанести вред СССР, и может быть опубликован в открытой печати. Для публикации не требуется разрешения Президиума АН УССР.

Зав.отделом

В.М.Дуботолк

Автор

Я.Г.Гепеусов

6 января 1990 г.

На підставі цієї "Справки" видається наступне "Експертное заключение" /яке знову ж пишу я сам, а начальники підписують/ :

У Т В Е Р Ж Д А Ю

Директор Института истории партий и общественных организаций АН УССР,
докт.ист.наук, профессор

----- М.И.Громило
" 15 " января ----- 1990 г.

ЭКСПЕРТНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

о возможности опубликования

Руководитель-эксперт Института истории партий и общественных организаций АН УССР доктор исторических наук профессор И.П.Пролезайленко, рассмотрев статью Я.Г.Гепеусова "Субъективизм и волюнтаризм бюрократической верхушки НСДАП - причина поражения вермахта на Украине", подтверждает, что в материале не содержатся сведения, предусмотренные разделом 3 Положения-88.

На публикацию материала не следует получать разрешения Президиума АН УССР.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ : представленный материал не содержит сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати ограничительными перечнями и может быть рекомендован для опубликования в журнале "Вопросы истории НСДАП".

Руководитель-эксперт

Пролезайленко Идея Петровна, доктор исторических наук, профессор, зав.отд.

II января 1990 г.

Що змінилося, окрім того, що замість однієї "бомагі" тепер треба писати дві ? По-перше, змінився суб'єкт документів. Раніше мою шкідливість для Радянської держави розглядали члени експертної комісії /теоретично вони мусили писати свої "Акти" таємно від мене і відправляти їх спецпоштою у відповідні редакції/, які /знову ж теоретично/ були ознайомлені з усіма документами, поименованими в шп"а", "б" и т.д." Практично вони підписували все, що я сам готував, але певна бюрократична логіка все ж таки була.

Тепер я сам, підписуючи "Справку", стверджую, що я не утнув нічого, що було б "запрещено к опубликованию ограничительными перечнями" /ви спитаєте - якими саме ? Даруйте, я жодного з них в живі очі не бачив, прецінь підписую сміливо/ ; я сам стверджую, що в статті немає нічого істотно нового /що її взагалі можна і не друкувати/. Я сам, прикидаючись дурником, змушений стверджувати, що

мною "не использованы материалы незавершенных работ" /де, хто й коли бачив "завершену" наукову роботу? Якщо знайдеться автор такої роботи, плюньте йому в очі, бо він не знає, що процес наукового пізнання по самій суті не може бути завершеним/. Я сам тепер брешу, що "не использованы материалы других организаций", хоч я їх використав - папір Київської фабрики технічних паперів, копірку "Амбасадор" та стрічку заводу "Союз".

По-друге, колективний характер "Акту" /як не як, а членів комісії щонайменше п'ятеро/ тепер змінився одноособовим рішенням керівника-експерта. Як вирішить Ідея Петрівна, так і буде. Заборонить мені викривати суб"єктивізм керівництва НСДАП - і зась усім. Скаже, що "в разделе 3 Положения-88" це передбачено - і шукай на неї управу з урахуванням того, що саме "Положеніє-88" є, напевно, секретним і ніхто його мені в руки не дасть.

Отже, перебудовна цензура більш ворожа вченому, ніж цензура до-перебудовна. Нові порядки створюють набагато ширші можливості для особистої сваволі наукових начальників. Нові правила, відмінюючи бюрократичні гарантії для праці вченого, не створюють для цієї праці гарантій правових. І ніяка перебудова не допоможе нам звільнитися від параної секретності до тих пір, поки існують Головліти та Держкомвинаходи, доки продовжують ходити на службу і отримувати платню начальник першого відділу П.Л.Берієв та начальник патентової служби В.М.Держиворов, доки М.І.Громило буде "затверджувати", а Президія АН УРСР "не забороняти" політ наукової думки.

КУДИ ПОДІЛИСЯ ТВОРИ МАРШАЛА БРЕЖНЕВА ?

Справді, ще вчора вони заманливо виблискували суперобкладинками з бібліотечних полиць відкритого доступу, займали поважне місце в кабінетах начальників, які лєнінським курсом вели країну у прірву, продавалися у всіх кіосках "Союздруку" - і раптом ніде їх нема. З приводу цього дива редакція "Спадщини" провела спеціальне розслідування. Перша робоча гіпотеза полягала в тому, що твори Брежнєва були викрадені якимись спритними злодіями. Але зваживши, що злодії викрадають тільки те, що потрібно людям, цю гіпотезу довелось полишити. Після довгих пошуків нам вдалось натрапити на документ, який проливає світло на поставлене питання.

Главлит УССР

П Р И К А З

О единовременном списании общественно-политической литературы как устаревшей по содержанию и потерявшей политическую актуальность

Единовременному списанию подлежит литература на русском, украинском, других языках народов СССР, а также на иностранных языках :

1. Отдельные издания, вышедшие до марта 1985 г. : отчетные доклады ЦК КПСС, съездов партии, резолюции съездов, директивы или основные направления развития народного хозяйства СССР на пятилетку, доклады и директивы, приветствия к съездам, брошюры с программами и уставом КПСС, в том числе комментарии к ним.

2. Дублетные издания, тематические сборники документов КПСС и Советского государства, вышедшие до 1985 г.

3. Труды, речи, приветствия, интервью, выступления, отчеты об официальных визитах в зарубежные страны, воспоминания, биографические очерки, вышедшие отдельными изданиями, а также сборники статей, речей, отдельные издания бывших руководителей КПСС и Советского

государства, освобожденных от занимаемых постов решениями съездов или пленумов ЦК.

4. Дубликатные отдельные издания, вышедшие до 1985 г. : доклады, речи, статьи, выступления, приветствия, обращения, отчеты об официальных визитах в зарубежные страны, интервью и так далее /см. п. 3/, а также отдельные сборники и собрания сочинений не работающих руководителей партии, занимавших ответственные посты в 1964 - 1985 гг.

Материалы 23 - 26 съездов КПСС, материалы всех пленумов ЦК КПСС с октября 1964 г. по март 1985 г. включительно по п.1. списать.

Труды Андропова Ю.В. списать по п. 4

Брежнева Л.И. п. 4

Зимянина М.В. п. 3

Гришина В.В. п. 3

Кириленко А.П. п. 3

Косыгина А.Н. п. 4

Кулакова Ф.Д. п. 4

Кунаева Д.А. п. 3

Мазурова К.Т. п. 3

Машерова П.М. п. 4

Мжаванадзе п. 3

Пельше А.Я. п. 4

Подгорного Н.В. п. 3

Полянского Д.С. п. 3

Пономарева Б.Н. п. 4

Рашидова Ш.Р. п. 3 /художественные произведе-

дения изъять из открытого доступа и не пропагандировать/

Романова Г.В. п. 3

Русакова К.В. п. 4

Суслова М.А. п. 4

Тихонова Н.А.	п. 4
Устинова Д.Ф.	п. 4
Черненко К.У.	п. 4
Шелепина А.Н.	п. 3
Шелеста П.Ю.	п. 3

Приказ исполнить до 1 июля 1988 г.

За сімдесят років Радянської влади ми всього набачилися. Бувало, що ліберальніші начальники змінювали реакційніших, бувало, що реакційніші начальники змінювали ліберальніших, - та незмінним законом тоталітаризму залишалося знищення наступними начальниками слідів існування начальників попередніх. Тоталітарна вигода від цього закону тоталітаризму очевидна : твори генераліссімуса Сталіна чи маршала Брежнєва є доказами їхньої злочинної антинародної діяльності, і ці "речові докази" треба знищувати, щоб наступним поколінням тяжче було доводити злочинність їхніх авторів. Так що недалекий той час, коли тільки з нашої публікації можна буде довідатися, що в Д.Ф.Устінова чи К.В.Русакова справді були "твори", що Д.Ф.Кулаков та П.М.Машеров померли при владі /п.4/, а А.Н.Шелепіна та Д.С.Полянського вигнали достроково /п.3/.

Кожен новий тоталітарний начальник прагне, щоб історія починалася з нього. Отже, наведений вище наказ, виданий напередодні 19 конференції КПРС, є свідченням "боротьби із застоєм" застійними методами.

КРИТИЧНІ НОТАТКИ

Микола ЖАРКИХ

УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ МОСКОВСЬКИХ ДЖЕРЕЛ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І7 СТ.

Чистякова Е.В., Богданов А.П. "Да будет потомкам явлено..." Очерки о русских историках второй половины 17 века и их трудах. - М., изд-во Университета дружбы народов, 1988г. - 136с.

Інтенсифікація зв'язків між Україною та Московською державою у другій половині 17 ст. лишила по собі наслідок у вигляді величезної кількості відомостей про Україну, що відклалися у різноманітних документах російського походження. Подекуди ці документи утворюють грубі шари /як, прикладом, справи Посольського та Малоросійського приказів/, подекуди цінні згадки про Україну розпорошені у стосах матеріалів іншого змісту. Дуже мало залучені до наукового обігу взагалі і до історії України зокрема російські літописи 17 ст. В російській історичній науці така ситуація спричинена дещо зневажливим ставленням до цих пізніх літописів, які у порівнянні з могутнім літописанням 16 ст. справляють враження деградації, занепаду самого літописного жанру. Те, що в 17 ст. в Москві не створено нічого рівного Никонівському літопису - це є факт; те, що причиною цього було зниження престижності жанру офіційного літопису - також факт, але все це не заперечує визначної джерельної цінності цих пізніх літописів. Рецензована книжка переконливо доводить, що російські літописи 2 половини 17 ст. - повноцінні історичні та історіографічні джерела, що звична картина "стрибка" суспільної думки Росії від традиційної "давніоруської" системи уявлень до європейської в часи Петра I є дуже приблизним образом дійсності, заснованим на поганій обізнаності в пам'ятниках суспільної думки передпетровського часу.

Яку користь може мати з цієї книжки історик України? Перше, що впадає у вічі - те, що майже всі літописці /а всі згадувані авторами літописи є авторськими творами/ так чи інакше пов'язані у своєму життєвому шляху з Україною. Князь Федір Федорович Волконський у 1652-1653рр. веде переговори з послами Речі Посполитої, зокрема, про справи України; 18 грудня 1653 р. він призначений першим київським воєводою; на цій посаді він перебував до весни 1656р., уславившись перемогами над польськими військами; до 1662р.

він служить у Москві, приймаючи участь в переговорах з польськими та шведськими послами /звичайно, що Україна була однією з тем цих переговорів/. /с.25-26/

Дяк Федір Акимович Грибоедов: у 1659р. у складі посольства А.Н.Трубецького їде на Україну, де потрапляє у бурхливі події Виговщини /с.37/; Думний дворянин Андрій Якович Дашков – воєвода у Чернигові в 1658 р. /с.78/. В літописці князів Черкаських відбиті заслуги цього знаменитого роду у війнах Росії, зокрема у Чигиринських походах /с.82/. Ігнатій Римський-Корсаков, що наприкінці життя був сибірським митрополітом, навесні 1673 р. їздив у Запорізьку Січ, зустрічався з Іваном Сіркою, виголосив перед запорожцями промову під назвою "Слово к православному и христоименитому запорожскому воинству...противу нечестивым турком и татаром", яка досі не опублікована /стислий виклад її див. на с.94-95/. Сильвестр Медведєв у 1668 р. супроводжував А.Л. Ордина-Нащокина на з'їзд з послами Речі Посполитої та Швеції, а потім чотири роки жив у Молчанському монастирі у Путивлі /с.103/. Андрій Іванович Лизлов брав особисту участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 років /с.121/, потім – у Кримському поході 1687р., у 1687-1689рр. їздив з дорученнями уряду до київського воєводи Бутурліна, гетьмана Мазепи /с.122-123/. Таким чином, згадані історики брали особисту участь у справах України.

Та цим їх зв'язки з Україною далеко не вичерпуються. Перебуваючи на Україні, ці діячі засвоювали певні погляди, поширені в українській суспільній думці, на терені України вони знайомилися з надбаннями польської історіографії та іншими виявами західноєвропейської культури. Прикладом, Ф.Ф.Волконський у своєму літописі "традиційно виводить царську родослівну від Августа, кесаря Римського, та його "присного брата, именем Пруса"..."/с.39/. Тут автори чомусь не зробили необхідного зауваження, що таке родослів'я було традиційним для білоруського /хроніка Биховця/ та певною мірою українського літописання, а не для російського /ще Іван Грозний кпинив з приводу цієї генеалогії литовських великих князів – йому вона видавалась явно фантастичною/. Природно припустити, що Волконський засвоїв цю ідею саме під час перебування на Україні. Сидір Сназин, автор Мазуринського літописця, посилається в своєму тексті на "Синопис" /Київ, 1674р./ /с.69/. Ще активніше використовує "Синопис" Андрій Лизлов:

"Среди источников "Скифской истории" был и печатный "Синописис" /Київ, 1674/. Если краткость изложения украинского издания не позволила Лизлову часто опираться на него в своем рассказе, то приемы исторического повествования и расстановки ссылок на источники в "Синописисе" были близки русскому автору" /с.123/.

Таким чином, Лизлов запозичує в українського твору не тільки конкретні факти, а й передову на той час методику історичної праці, однак автори книги чомусь соромляться сказати: "Автор, що писав пізніше, це й це запозичив у автора, що писав раніше", а говорять замість цього: "Той, хто писав раніше, виявився близьким до того, хто писав пізніше; ну, так вдало вгадав, як воно пізніше буде, і отак воно вийшло". Чи не тому так обережні автори, що неввично бачити, що росіянин чомусь навчився в українця?

На с.124 перерахована ціла низка польських та західноєвропейських авторів, використана Лизловим – ще один доказ плідності його контактів з київським науковим осередком.

Ігнатій Римський-Корсаков, коли був ігуменом Соловецького монастиря, уклав збірник церковних співів – Соловецький ірмологій, в якому не тільки відбив багатство російської духовної музики, але й пояснював відмінності церковного співу старої Візантії, Афону, Сербії, Болгарії, Білорусії /с.96/. Якщо у цьому ірмології відбилися впливи білоруської музики, то чому не пошукати в ньому вплив українських, з огляду на особисті зв'язки Ігнатія з Україною?

Особливу роль відіграв Київ та київське духовенство у житті Сильвестра Медведева. Його доля визначалася перебігом боротьби старо-московської "широ-православної" реакції з новаторами західноєвропейської культурної орієнтації:

"Не в силах победить Медведева в открытой полемике, его противники пытались использовать для его осуждения авторитет. Патриарх Иоаким от имени московских иерархов указал ученым богословам на Украине выступить в поддержку мнения Лихудов. Но "мудроборцы" просчитались. На Украине, как сообщалось в грамоте гетмана Мазепы, "все духовные не токмо подписаться на оно, что Медведев правду пишет, ... но и умирати готовы". Репрессии против украинского духовенства не заставили себя ждать, а через полгода, в сентябре 1688г., патриарх обвинил его в согласии с иезуитами. Тем не менее весной 1689г. в ответ на новое требование "обличить" Медведева, украинские иерархи прислали в Москву грамоту в его защиту? Аргументированная поддержка позиции Медведева вызвала у патриарха приступ злобы. Как смеют подчиненные, писал он, упражняться "силлогисмами и аргументами", когда от них требуется ответ на вопрос:

"последуете ли всеконечно восточней Христове церкви", т.е. повинуетесь ли начальству?!

Более покладистому "греческому" духовенству Иоаким просто указывал, что и как писать. Так, от константинопольского патриарха Дионисия он потребовал "писать и запрещати малороссом тяжко...да не имуть в презрении духовную власть" и "якобы соборне" послать грамоты против Медведева в Москву. Иоаким подробно сообщил, что должно быть написано в этих грамотах и "как подобает действовать", чтобы они выглядели оригинальным сочинением церковного собора, "а не яко аз писах вам и возвестих сия". За услугу Иоаким обещал Дионисию 50 злотых /с.108/

Як до болю все це нам знайоме! І тяжке становище начальства, що не знає, як звинуватити невинного, і ненависть до тих, хто наважується триматися власної позиції, і брехливі звинувачення інакудумців у згоді з ворогами... Особливо добре розпізнається механіка брехливого доносу: по-перше, треба знайти людину, що займає досить високий щабель ієрархії і водночас була б прихильною до таких витівок; по-друге, треба дати їй інструкції, кого саме і в чому саме звинувачувати – цей важливий момент не можна пускати на самоплин; по-третє, треба попередити донощика, щоб він писав не від свого імені, а подробицями виписку з рішення непроведеного собору /"якобы соборне"/ – це створює враження, що широкі кола підтримують донос; по-четверте, треба знову і знову втовкмачувати тупоумним помічникам, щоб ні в якому разі не писали в доносі, що їм наказано так написати, а якомога удавали, буцімто вони самі, з власної волі так вигадали /"не яко аз писах вам и возвестих сия"/. По-п'яте, можна /прецінь не обов'язково/ пообіцяти донощикам певну невелику суму /50 золотих, скільки б той золотий не важив, як на патріарха все ж замало/.

Та разом з тим пізнаються у подіях кінця 17 століття й інші риси таких недалеких і так добре пам'ятних нам подій: листи київських вчених на захист невинно засудженого московського правдолюбця, незадоволення і роздратування начальства в цього приводу. Це вже нагадує деякі епізоди кампанії боротьби з академіком А.Д.Сахаровим – на його захист київські вчені також слали листи. Приємно довідатись, що в Києві ніколи не переводились люди, яким власна честь важливіша за ласку начальства!

Але не тільки доля Медведева має точки дотику до сучасних подій. Ось приміром:

"Сведения, полученные из Москвы на рубеже столетий, настолько потрясли митрополита /сибирского Игнатия Римско-го-Корсакова/, что он, оставив без разрешения свою епархию, срочно направился в столицу. Переориентация внешнеполитического курса страны на Балтику, отказ от потребовавшего стольких усилий наступления на юге, сохранение /как мы знаем, почти на столетие/ ослабленного, но злобного и опасного соседа России в Крыму, казались Игнатию безумием.

Но митрополит, стремившийся в столицу, чтобы переубедить правительство, не был допущен к Петру. 23 марта 1701г. он был схвачен в Кремле, объявлен "сумасшедшим" и вскоре уморен в темнице Симонова монастыря. Как и многие другие мыслители эпохи преобразований, Игнатий Римский-Корсаков погиб, выполняя гражданский долг" /с.100/

Цікаво, яку конкретно психічну хворобу знайшли в Ігнатія? Чи не кволо протікаючу шизофренію? І знову в гіркоту довідуємось, що оголошувати незгоду із владою в політичних питаннях божевільям почали не у пізньохрущовські часи і навіть не за часів Миколи І /Чаадаєв/, а принаймні на 130 років раніше...

Корисним для українознавця буде довідатись про великодержавну тенденцію Мазуринського літописця:

"Подбор и расположение источников помогали составителям провести через весь текст мысль об исконной принадлежности киевских земель Руси, ее великим князьям и их наследникам - московским царям. /.../ Составители стремились обосновать концепцию "избранности" Московского государства и российских самодержцев среди "всех племен земных", представить исторический процесс с позиций идеологии абсолютизма". /с.72,73/

Так відбився у московському літописанні акт "возз'єднання України з Росією".

Цікаво, напевно, буде прочитати, як сам

"псковские дворяне подробно описали в своих списках "Летописца выбором" Чигиринские и Крымские походы.../с.76/ або розповідь в літопису А.Я.Дашкова про похід російських воевод під Стародуб в 1601 р. /с.79/. Та окрім цих конкретних джерельних вказівок в рецензованій книжці є ще два положення, які мають загальне значення і які не можна проминути без зауважень.

Перше з них стосується підзаголовка книги та його співвідношення зі змістом глави 4. Підзаголовок, нагадаю - нариси про російських істориків"..., а четверта глава присвячена "Синопису" - пам'ятнику української історичної думки. За правилами логіки, виходить, що "Синопис" на думку авторів, - витвір російських істориків. Навіщо це? Невже автор глави, доктор історичних наук Олена Василівна Чистякова не знає, що то є - Росія і що то є - Україна?

Невже вона настільки заразилася великодержавними побудовами її героя – патріаршого літописця Сидора Сназина, що готова доводити одвічну приналежність творів української літератури до російської культури? Навіщо це?

Конкретні спостереження автора над текстом "Синописиса" підсумовані де в чому не дуже вдало. Наприклад:

"Несмотря на то, что книга возникла за высокими стенами лавры, это не было богословское творение: при всей приверженности к религии, мирские дела властно вторгались в узкие монастырские кельи и заставляли автора писать гражданскую историю, а не церковную". /с.53/

Як визначення особливості "Синописиса", цю формулу не можна вважати вдалою, бо жанру церковної історії як такої східнослов'янськї літератури не знають. Всі історичні твори, починаючи од "По-вісті временних літ" і кінчаючи "Історією Русов", ближче стосуються жанру "цивільної історії". Це риса скоріше спільна, ніж особлива.

"Уже сам факт использования польских хроник, написанных католиками, свидетельствовал о преодолении создателем "Синописиса" средневековой религиозной нетерпимости". /с.54/

В цьому вислові середньовічна релігійна нетерпимість, яку треба долати, не стосується до Києва і українсько-польських культурних зв'язків. Длугош і Стрийковський використовували православні українські та білоруські літописи і мабуть не думали, що вони щось долають. Так само М.Гунашевський /автор Львівського літопису/ та автор Острозького літописця користувалися Стрийковським і також не думали, що вони щось долають. Православний священник на Львівщині в кінці 16 ст. читав своїй пастві проповіді протестанта Миколи Рея; розписи замкової каплиці в Любліні католики-володарі замку доручили православним українцям, і так далі. І тут "Синописис" не є виключенням – він є правилом.

Друге зауваження стосується кримських татар. Зневажливе ставлення до них взагалі запанувало після 1944 р., і наші автори, написавши книжку уже в часи перебудови, на жаль, не уникли цього стереотипу.

"В связи со сложной внешнеполитической обстановкой к России тянулись народы и страны, подвергавшиеся грабежам со стороны султанской Турции и захвативших Крым татар" /с.50/ /підкреслено мною – М.Ж./

Навіщо так говорити? Анумо, скажемо "захоплена росіянами Си-

бір" – як воно звучить? Як на кінець 17 ст., то росіяни володіли Сибіром 100 років, а татари Кримом – 370 років, то до кого ж більше пасує слово "захопили"?

Останній з недоліків книжки, що впав мені в очі – це незрозумілий уступ на с.120:

"В то время Российское государство готовилось совместно с Речью Посполитой отразить новую волну османской агрессии в Европе. Черной тучей нависали над южными рубежами полки Оттоманской империи и орды ее вассала – Крымского ханства. Гром грянул в 1672 г. Верная своему союзническому долгу, Россия встала на odpor агрессору. Однако военные неудачи и колебания в политике Речи Посполитой привели к тому, что вся тяжесть борьбы с султаном, ханом и их марионетками на Украине легла на Российское государство; в конце концов накануне решающих битв Речь Посполита бросила своего союзника и заключила сепаратный мир с неприятелем".

Про що тут іде мова ? Про події 1672 року? Тоді в чому виявилося, що Росія дала відсіч агресору? Хіба турки в тому році напали на Росію, а не на Поділля, не на Кам'янець-Подільський? Про події 1677-1678рр? Тоді який сепаратний мир уклала Річ Посполита з турками? Про події 1687-1689рр.? Тоді при чому тут 1672 рік? Як не повертай цей уступ, ніяк він не лягає на реалії політичного життя, – бодай його зовсім не було.

А втім, вже триста років тому люди розуміли, що "скрізь, у всіх мистецтвах та науках, де мовчить історія, видно великі неоконечності й недосконалості" /с.4/, – отже, будь-яка книжка, де говорить історія, чимось та прислужиться на користь людству.

24 січня 1989року

Микола ЖАРКИХ

"ЗА ЩО Ж МИ РІЗАЛИСЬ З ОРДАМИ?..."

Є така наука – військова історіографія. Вона вивчає історію воєн, військового мистецтва, хто кого коли побив і за допомогою яких хитрощів, і чи придатні ці хитрощі до застосування в наш час, чи вже застаріли. І оскільки війни часто закінчувались змінами державних кордонів, зникненням одних держав та утворенням інших, то зрозуміло, що для кожної держави питання розвитку своєї військової історіографії – це питання престижу. Зісвітлення минулих воєнних перемог підносить повагу до держави в сучасності. Зрозуміло також, що для державних /особливо великодержавних/ націй хизування минулими перемогами нерідко приводить до шовінізму, а для націй, що зараз державності не мають, власна військова історіографія є об'єктом напруженої ідейної боротьби. Прикладом, вся історіографія Куликовської битви написана з позиції "табір Дмитрія Московського – наші, табір Мамає – вороги", і немає навіть спроби подивитись, а як же виглядає та сама битва з того боку лінії фронту. Такої спроби нема, бо після неї постало б питання, що не самі тільки грабіжники в Золотій Орді біли – була й держава, й гучна військова слава. І якась спадщина, і все це треба вивчати. А кому це піде на користь?

Всі ці міркування стосуються й української військової історіографії. Але стосуються у вельми своєрідний спосіб – вони стосуються того, чого нема. У публікації оглядових праць чи монографій з цього питання простежується тридцятирічний цикл:

1. Зеделлер В. Состояние ратового дела в Малороссии с 1386 до 1587 г. – В кн.: Обзорение истории военного искусства, Спб, 1843г., с.289-302.

2. Каховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. – В кн.: Сборник сочинений офицеров Николаевской академии, Спб, 1863г., вып.2, с.57-163.

3. Нуджевский М. Опыт военно-исторического исследования о кавачестве. – Житомир, ч.1, 1897г., 33 с. /наступні частини, здається, так і не були надруковані/.

4. Крип'яткевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Льв., друк, І.Тиктора, 1936р. – 8, 568с.

5. Петровский Н.Н. Военное прошлое украинского народа. – М.: Воениздат, 1939г., 79с.

6. Апанович О.М. Збройні сили України I половини 18 ст. - К.: Наукова думка, 1968р. - 224с.

Таким чином, за 146 років /1843-1989/ вийшло 6 праць, і наступної монографії нам слід чекати близько 2000 року. Але якщо українська військова історіографія є величиною нескінчено-малою, то українська військово-морська історіографія є, так би мовити, величиною нескінчено малою у квадраті. В цій галузі немає жодної синтетичної праці, а ті окремі статті, що є... Гм! Ось, приміром, - Болтенко М.Ф. Значение острова Березань в совместной борьбе братских великого русского и украинского народов за Черное море против турецких захватчиков.-Труды Одесск.ун-та, 1954г., т.44, с.163-173. Вже сама назва статті показує, якого гатунку відкриття нас чекають: "...братских великого русского и ничтожного украинского народов..."

Наслідки такого стану справ вельми сумні, оскільки військово-морські походи українців у сучасній російській історіографії або не висвітлюються, або подаються як периферійна складова частина військових операцій Російської імперії. Таким чином, сучасна російська військово-морська історіографія свідомо чи підсвідомо стає на шовіністичні позиції найгіршого гатунку - на позиції оспівування воєнних загарбань Російської імперії, на позиції приписування Російській імперії всіх військових успіхів у боротьбі з сусідами, зрештою, на позиції одвічного існування Російської імперії - в часів закликання варягів до 1917 року. Прикладом такого твору є найновіша праця: Золотарев В.А., Ковлов И.А. Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье. - М.: Наука, 1989г.- 208с.

Вже на першій сторінці передмови ми бачимо:

"Моря были ареной подвигов наших предков, их героической борьбы за право называться великим народом. Величие России прирастало морями. /.../ Наиболее глубокие корни русское мореплавание имело на юге, на Черном море. В истории нашего государства был этап, когда держава, что называется, стояла на морях южных и северных. Да, Киевская Русь... Византия всячески препятствовала расширению торговых связей русских в южных морях /...Поэтому/ киевские князья должны были иметь свои корабли." /с.3; тут і далі підкреслення в цитатах належать мені. - М.Ж./

Все це, повторю, - на одній сторінці передмови. Непоганий заспів! Ми відразу довідуємось, що росіяни- великий народ, і всі інші народи Російської імперії мусять пишатися цим; що наша держа-

ва - це й Київська Русь, і не окреслена в історичному й географічному аспекті Росія /чи то РРФСР, чи то етнічна територія росіян, чи то СРСР, чи то Російська імперія, чи ще щось/, що росіяни під проводом київських князів /добре, що не генерал-губернаторів!/ воювали з Візантією й забезпечували іншим народам можливість плавати по морях приблизно так, як сучасна радянська космонавтика вивозить на орбіту представників різних країн. На наступних сторінках цей заспів поширюється:

"Утрата выхода к Черному морю явилась одним из факторов, обусловивших замедленное развитие русских земель в период феодальной раздробленности /.../

В процессе движения к южным морям, в борьбе за возвращение на берега Черного моря происходило сближение русского и украинского народов /он коли ще зближуватись почали! не встигли утворитися-й одразу зближуватись! - М.Ж./

Неудивительно, что запорожское казачество стало одной из сил, выступавших вместе с русским государством за восстание исторической справедливости, за возвращение на берега Черного моря. Турция пыталась заигрывать с казаками, она была даже вынуждена в 1649 г. заключить с ними договор..." /с.4/

Ми бачимо, що запорізьке козацтво - то не що більше, як "одна з сил"; на геополітичній карті Золотарьова і Ковлова в центрі знаходиться "Русское государство - Россия", оточена з різних боків "іншими силами", які в міру потреби допомагають Росії здолати чергового ворога, а після того, як ворог подоланий, возз'єднуються з Росією і далі вже благоденствують, а росіяни продовжують тяжко боротися з наступними ворогами. Навіть у період розквіту української державності, в часи Богдана Хмельницького, Турція у викладі Золотарьова і Ковлова укладає договір не з українською державою, і навіть не з Богданом Хмельницьким, а "с казаками... с ними".

"Азовские походы Петра I подготовили воссоединение с Россией ее исконных земель в Северном Причерноморье, показали возросшую роль флота в войне и явились началом превращения России в морскую державу. /.../

В этих сражениях постепенно формировалась национальная школа военно-морского искусства - составная часть русской национальной школы военного искусства". /с.6/

На третій сторінці передмови ми бачимо, як стають одвічними російськими землі, по яких колись у ІО столітті проскакав один раз князь Святослав з дружиною. На наших очах військове мистецтво Російської імперії стає національним. Якої нації? російсько-імперської? та ні, просто російської! Так спільні військові зусилля представників

різних народів Російської імперії привласнюються одним народом-братом, - цілком за Орвеллом: "Всі народи рівні, але деякі рівніші за інші".

Далі виклад у книзі йде у напрямку, заданому такою передмовою:

"Именно на Черном море в 6 веке впервые появились наши предки - восточные славяне, зарекомендовавшие себя как искусные мореплаватели. Они и положили начало русскому флоту и мореплаванию.

Русский флот стоит в одном ряду с древнейшими флотами мира /с.8/

Использование древнерусским государством флота в военных целях было связано главным образом с агрессивной политикой Византийской империи /.../ Поход Олега, закончившийся взятием столицы Византийской империи /.../ /с.9/

У зв'язку з Візантією виникає питання - хто на чю столицю напав? Русичі на візантійську чи візантійці на руську? Хто був агресором? І звідколи стало неваперечною істиною, що Олег увзяв Царгород?

"Освобождение приволжских земель и выход русских к Каспийскому морю имели большое значение. Россия укрепила свои стратегические позиции на востоке, получила возможность торговать с Персией, Средней Азией и Закавказьем" /с.10/

Тут мимоволі пригадаєш Салтикова-Щедріна:

"Есть море - значит, есть и флоты; во-первых, разумеется, военный, потом торговый. Военный флот то и дело бомбардирует; торговый - перевозит драгоценные грузы. Но так как Глупов всем изобилует и ничего, кроме ровог и административных мероприятий, не потребляет, другие же страны, как-то: село Недоедово, деревня Голодаевка и проч., суть совершенно голодные и притом до чрезмерности жадные, то естественно, что торговый баланс всегда склоняется в пользу Глупова" /"История одного города"/

Так і хочеться спитати: ну, й багато росіяни у тій Персії торгували? Чому торгівля з Персією не стала поштовхом капіталістичного розвитку Московської держави так, як заморська торгівля - у Голандії? Саме тому, що Росія окрім різок та адмінзаходів нічого не споживає й тому не може нічого й Персії запропонувати на експорт. Необхідність розвивати торгівлю - це тільки побрехенька для маскування політики загарбання заради загарбання, бо, мовляв, загарбання заради торгівлі все ж виглядає пристойніше, ніж загарбання просто так.

"Чтобы лишить русских возможности проникать на Черное море, турки построили в устьях Днепра и Дона сильные крепости /.../

С середины 16 до середины 17 в., т.е. в течение столетия русские войска совместно с казаками совершили многочисленные /?/? походы против крымских татар и турок /.../ В них русские войска проявили высокое мужество". /с.11/

Ще фонвізінський Митрофанушка зауважив, що географія - наука не шляхетська. Наші автори підтвердили це спостереження, показавши, що вони не знають, хто впливав у Чорне море Дніпром, а хто - Доном. А може, вони знають і навмисно вергають все до купи - росіян і українців, Дніпро і Дін, Азов й Очаков? І далі - які численні походи російських військ мають на увазі автори? До азовських походів регулярні збройні сили Московської держави взагалі в Чорне море не виходили...

"Результатом успешных действий запорожских и донских казаков на Черном море в 17 в. явилось заключение в 1649г. договора с Турцией, по которому казакам было разрешено свободное плавание по Черному и Эгейскому морям и заход в турецкие порты. Это был большой успех длительной и упорной борьбы за право свободного плавания на Черном море, но он все же носил временный характер, так как проблема выхода Русского государства к Черному морю в целом решена не была" /с.11-12/

Знову питання - з якими козаками Туреччина уклала договір? З запорізькими й донськими разом? І взагалі, "за що ж ми ривались в ордами?" За те, щоб вирішити проблему виходу Російської держави до моря?

"Со времени зарождения флота и мореплавания русских на Черном море и до создания в России регулярного военно-морского флота прошло свыше тысячи лет. Все это время было наполнено борьбой русских вначале за свободу мореплавания и торговли на Черном, Балтийском и Каспийском морях, а затем и за возвращение выходов к этим морям, утраченным в период монголо-татарского ига". /с.13/

Дай таким історіографам палець - то вони відкусять усю руку. Вартувало визнати теорію "Київської Русі - колиски трьох братніх народів", як великодержавна шовіністична історіографія веде з цього плацдарму наступ далі: ні, не трьох братніх народів, а одного - російського; і взагалі, ніяка то не колиска, а таки уповні розвинута держава російського народу. В рамках такої історичної схеми українці й білоруси просто непотрібні - історія досить красиво й елегантно виглядає і без них.

"Первый азовский поход был осуществлен в 1695 году силами русской армии, которая вела наступление на двух стратегических направлениях - донском и днепровском." /с.14/

Хоча б заради збереження загальної пристойності можна було б згадати, що на обох напрямках російська армія діяла спільно з українськими військами: до Азова вирушили полки на чолі з Яковом

Ливогубом, а до Киви-Кермана - на чолі з Мазепою. Та де там...

А хочете знати, як ставляться наші браві історіографи до прибалтійських народних фронтів?

"Северная война носила прогрессивный характер, поскольку целью ее было возвращение принадлежавших России земель в Прибалтике" /с.19/

І скільки б діячі цих фронтів не говорили про анексію Прибалтики, про загарбання її Російською імперією - нашим воюкам то байдуже!

"С созданием военного флота на Балтийском море сбылась давняя мечта Российского государства, его наиболее прогрессивных деятелей - иметь в составе вооруженных сил достаточно сильный военно-морской флот, способный надежно защищать морские границы страны" /с.22/

Тепер вже торговельних міркувань нема, й єдина мета флоту - захищати кордони, тобто "бомбардувати", за Салтиковим-Щедріним. Логіка зовнішньої політики Російської імперії, за нашими авторами, виходить така: боротися за морське узбережжя треба для того, щоб завести на морі флот; а флот потрібен для того, щоб захищати це морське узбережжя. Здавалося б, не маючи виходів до моря, держава могла б не турбуватись про загрозу з моря і про необхідність будувати флот, але такі прості міркування - не шляхетні. От і доводиться нашим авторам вводити такий аргумент, як одвічне прагнення росіян до моря /до розширення життєвого простору в напрямку моря/- ніяких вигод з того моря нема, навпаки, морське побережжя треба захищати, витрачати великі кошти на флот- але всі ці невигоди і клопоти блякнуть перед "одвічним прагненням" захоплювати чужі землі.

В цілому геополітична модель Чорного моря в книзі виглядає таким чином: Чорне море поділене між двома великими державами: з одного боку - наші /наша держава може мати різні назви - від "Київської Русі" до "Російської імперії", але єдину суть - це держава російського народу/, з другого боку - "німці" /вони теж можуть мати різні назви і національний характер - Візантія, Туреччина, але єдину суть - ворожість Росії, намагання перешкодити їй/. Між цими значними і вартими уваги державними утвореннями вештається різна дрібнота - запорожці, козаки, кримські татари, які ніякого істотного власного внеску в політичний розвиток регіону внести не здатні й навіть намірів таких мати не можуть. Єдиний наслідок їхнього вештання - це сприяння чи перешкоджання поступові Російської ім-

перії, яка, возз'єднавши черговий кусень, роздумує, які наступні землі оголосити своїми "одвічними". Народи, які увійшли до складу Російської імперії, позбавляються власного голосу в історії й надалі виступають уже як співтворці "російських національних" явищ /скажімо, військової науки/. Союзники Російської імперії з числа тих народів, що після 1917 року утворили СРСР, не варті окремого розгляду навіть в тому разі, коли вони в минулому утворювали свої окремі військові з'єднання /як татари, калмики, українські козакі/. Флот не має ніякого прагматичного значення і є тільки предметом пики російських можновладців; головна мета його існування - та, щоб Російська імперія могла зватись морською державою.

Ось чого досягла на сьогодні російська військово-морська історіографія. За що ж ми ривались в ордами?

10 травня 1989р.

ГАЗЕТНА ПОВІНЬ

Нарешті й ми дожилися до таких часів, коли наш неквапливий і неспішний часопис "Спадщина" почав відставати від бурхливого ходу подій перебудови. Щойно в жовтні ми спромоглися випустити друге число, в якому шкодували, що на Україні немає незалежної преси, аж гульк - у січні цієї преси нагромадилося стільки, що скоро редакція "Спадщини" змушена буде завести для неї спеціальну шафу. Звичайно, ніхто зараз цю пресу не збирає, не описує, не складає бібліографії /хоч і закликав до цього С.І.Білокінь на засіданні нашого клубу, та, здається, ніхто цього не робить/. А дарма - через десять років повні комплекти самодіяльних газет 1989 р. будуть величезною цінністю.

Нижче ми наводимо огляд української незалежної преси /зауважимо, що розглянуті тільки ті видання, які є в розпорядженні редакції і вийшли до кінця 1989р./

БРАТСТВО - видання "Студентського братства" /Львів/ Маємо числа 2 і 3 за жовтень 1989р. В них повідомляється про перебіг становлення незалежної організації студентів, про події кривавої неділі 1 жовтня 1989р. у Львові, про життя українських студентів у Польщі. Адреса редакції: 290059 Львів-59, аб.скр.7017.

ВІБІР - видання відділення Руху в Київському університеті. Маємо число 9 за 9 жовтня 1989р. Тут вміщено "послужний список" В.В.Шербицького /який посіяв до себе таку одностайну відразу, що навіть викривати його "діяльність" ні в кого нема бажання; публікація "Вибору" - чи не єдиний виняток/, відгук про партійний мітинг у Києві 16 вересня 1989р., про установчий з'їзд Руху. Адреса редакції: 252017, Київ-17, вул. Володимирська, 64, комітет комсомолу КДУ.

ВІЛЬНЕ СЛОВО - незалежна газета /Київ/. Маємо числа 1-6 /повний комплект за 1989р./. Вона широко висвітлює життя Руху в Києві й на Україні. Числа 2 і 3 цілком присвячені установчій конференції Київського крайового Руху. В наступних номерах подаються відомості про установчий з'їзд Руху, про ганебні факти розправ над громадянами за їхню участь у демократичних акціях. В числі 6 вміщено протест Секретаріату Руху в приводу побиття омонівцями співаків в хорі Л.І.Ященка 8 жовтня 1989р. у Києві. Привертають увагу виражені публіцистичні виступи Романа Ковалю. Листи до ре-

дакції просять надсилати за адресою: 252010, Київ-10, вул. Січневого повстання 24а, кв.53 Зеленський К.М.

ВІСЬ - видання Львівського крайового РУХу. Маємо числа 6-11. Надзвичайно цікава, сказати більше - блискуча газета /ще Сенека зауважив, що правду говорити легко і приємно, і це щоразу доводиться згадувати, порівнюючи казенні та самодіяльні газети/. В числах 7,8,10,11 докладно висвітлюється "кривава неділя" 1.10. 1989р.: наводяться свідчення потерпілих та перехожих, скарги до правоохоронних органів, заяви громадськості, висновки громадської комісії по розслідуванню подій. Газета систематично висвітлює хід боротьби вірних Української католицької церкви та Української автокефальної православної церкви за свої права /за давньою нашою традицією, начальство не може задовольнити справедливі вимоги людей "просто так" - завжди потрібна "боротьба"/. Серед найкращих матеріалів - стаття Т.Скарата "Чорна сотня на платформі" /№8/ - про Пленум ЦК КПРС з національного питання, "Завжди залишатися людиною" /№11/ - стаття групи єврейських громадських діячів на чолі з Б.Котліком про взаємини євреїв та українців. Число 9 цілком присвячене історичним подіям 1 листопада 1918 р. - утворенню Західноукраїнської народної республіки. В № 10 вміщено інформацію про відновлення Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, в № 11 - маніфест демократичного виборчого блоку України. Газета систематично сповіщає про життя осередків різних самодіяльних організацій західних областей України. Адреса редакції: 290065, Львів-65, аб.скр. 3069.

ГОЛОС - видання Республіканського депутатського клубу України /м.Київ/. Маємо числа 3-11 /газета виходить раз на два тижні; це єдине київське самодіяльне видання, яке налагодило регулярний випуск номерів/. Газета інформує про діяльність депутатського клубу, досить широко висвітлює життя осередків РУХу та різні його заходи. Числа 3-7 у динаміці подають картину боротьби демократичних сил України /так і свербить сказати - "під керівництвом депутатського клубу..."/ за пристойний закон про вибори, - боротьби, яка навіть киян зуміла розбуркати і вивести на 50-тисячний мітинг 22 жовтня 1989 р. У числах 8-11 вміщено уривки з книги З.Бжезинського "Великий провал", яка присвячена аналізу перспектив східноєвропейського комунізму. У числах 4 і 5 вміщено інформацію про установчий з'їзд РУХу, серію його резолюцій; у числі 6 - ін-

формацію про 2-й з'їзд Народного фронту Латвії. Регулярно на сторінках газети з'являються матеріали під рубрикою "З секретних сейфів" - про ті неофіційні таємні привілеї, які насправді злитовають наш адміністративно-партійний апарат у міцну "номенклатуру".

"Демократичні традиції нинішньої Верховної Ради УРСР такі глибокі, що можна навіть зовсім відмінити будь-які нові вибори назавжди. Все одно, кращих депутатів ми обрати не зможемо, бо всі найкращі вже представляють наш народ у вищому законодавчому органі республіки". /Конев С. А я люблю наш апарат. - Голос, 1989, № 3/

"Редакція "Голосу" вирішила допомогти колегам з "Правди України" і оголошує конкурс на приз імені М.Деримова - на річну підписку "Правди України".

Конкурсний матеріал мусить відповідати наступним вимогам:

1. Бути брехливий і провокаційним за змістом.
2. Містити рясний набір "перебудовних фраз".
3. Бути надрукованим у республіканській пресі.

Для оцінки вказаних якостей редакція вводить спеціальну одиницю - ОдинЕц. За еталон буде прийнята публікація газети "Республіка" про Б.Єльцина /Увага! Конкурс! - "Голос", 1989р. №6/

"Як повідомили наші кореспонденти, готується нове академічне видання Тлумачного словника для передвиборної кампанії. Його автори, відомі кандидати і доктори пропагандистських наук, люб'язно погодились ознайомити читачів "Голосу" з фрагментами майбутньої праці. Нижче друкуємо уривок з неї.

МИ

Агітатори, пропагандисти
Безмежно віддані справі
Виступили із яскравою, емоційною промовою
Вийшли на демонстрацію

Відстоюємо справжні цілі революційної перебудови

Керівники
Написали статтю
Новатори
Першими сказали народіві правду /тут рекомендується ототожнювати себе з партією: "партія перша сказала народіві правду". Про те, що поперед нас нікому не дозволено говорити ніякої правди - тихо, ані мур-мур!/
Провели мітинг, збори
Різних національностей

ВОНИ

Крикуни, демагоги
Екстремісти
Надривалися, звертаючись до нищих почуттів
Здійснили провокаційну вилазку
Більш стурбовані власною популярністю, рвуться до влади
Верховоди
Сфабрикували мазню
Авантюристи
Перекреслюють наші революційні завоювання. Прагнуть нажити дешевий політичний капітал, займаються очорнительством нашої історії, наклепами, перекручують правду життя, паплюжать минуле й сьогодення
Влаштували збіговисько, шабаш
Всіх мастей

Тверезо, без ейфорії дивимосся
у майбутнє, відображаємо іс-
тинний настрій народу

Забувають свою відпо-
відальність перед на-
магаються грати на
його миттєвих почуттях

/Ми і вони: на допомогу початкучим пропагандистам. - Го-
лос, 1989р., № 9/

"Нарешті! За день до початку передвиборної кампанії най-
більш передові сили минулої епохи взяли в свої руки державно
прапору. З сторінок прапора цих сил - газети "Радянська Ук-
раїна" зухвало пролунав заклик: Створимо у республіці Спілку
трудящих України за перебудову!" /.../

На відміну від програми РУХу, проект якої обговорювався
довго, болісно і тяжко, Звернення прийнято відразу і "на ура".
Не встигла просохнути друкарська фарба на номері газети за
2.12, як було опубліковано перші "відгуки" /5.12/. Потім -
другі /8.12/. Судячи з темпів доставки кореспонденції, наше
Міністерство зв'язку добилось вперше за довгі роки докорін-
ного успіху: листи з Ужгороду і Тернополя надійшли у Київ
ЗА ОДИН ДЕНЬ, з Дніпропетровська - ЗА ДВА ДНІ. Але що най-
більш вражає - в Дніпропетровську до того часу встигли і "Спі-
лку" створити! Без теледебатів з ідеологічним відділом.

Київ явно відстав. У ньому поки що обмежилися "Клубом
соціальних ініціатив" у Дарницькому районі, який до сторінок
"Радянської України", очевидно, не доріс, та для листівок і
прокламацій дозрів. "Наш патріотичний і громадянський обов'я-
зок, - волає "Клуб", - взяти активну участь у передвиборній
кампанії і не допустити до влади демагогів від корумпованої
мафії літераторів РУХу, що знаходяться на утриманні у зару-
біжних капіталістів і ОУНівських підголосків". /.../

Отже, шеренга бійців "картопляного" кольору поповнилася".

/Вийшли з підпілля. - Голос, 1989р., №10/.

Адреса редакції: 252142, Київ-142, аб.скр. 786/2.

ГОЛОС ВІДРОДЖЕННЯ - видання Української Гельсінської спілки
/Київ/, чи не найперша самодіяльна газета на Україні. Маємо чис-
ла 5 і 6. Серед найцікавіших матеріалів - стаття О.Сергієнка про
довголітнього політв'язня Юрія Шухевича /сина командира УПА Р.Шу-
хевича/, запит до Голови Ради Міністрів УРСР В.А.Масола з приво-
ду будівництва палацу у Києві /вул.Десятинна, 8/, як кажуть, для
того ж таки В.А.Масола. Адреса для листування: 252055, Київ-55,
пр.Перемоги 17, кв.189, для С.Набоки.

ГУЛ - інформаційний бюлетень Громади українців Литви, своєї
усталеної назви поки ще не має. Маємо числа 1 і 2. Там видрукова-
на програма Громади, повідомлення з життя українців Литви, які
свідчать про відродження їхньої національної самосвідомості. Ад-
реса редакції: 232300, м.Вільнюс, АРП-3, аб.скр.514.

ДЖЕРЕЛА – додаток до бюлетеню Українського молодіжного клубу у Риві, що зветься "Трибуна" /На жаль, самої "Трибуни" ми не маємо/. У першому числі вміщено матеріали про пакт Молотова-Рібентропа, статтю М.Коцюбинської про Василя Стуса, вірші поета, звернення правління Української асоціації захисту історичного середовища до В.С.Шевченко з приводу української національної символіки. Адреса редакції: 226010, м.Рига-10, вул.Горького, 8, Ризький МК ЛКСМ Латвії, Український молодіжний клуб.

ДОСВІТНІ ВОГНІ – видання низових осередків РУХу /Київ/. Маємо числа 2-4. Найбільшу увагу газета приділяє публікації промов на установчому з'їзді РУХу /інші газети, скільки нам відомо, текстів промов не друкували/, які читаються з неослабним інтересом, надто тими, хто не був на з'їзді. Вміщуються статті про українську церковну автокефалію, з нагоди повернення праху В.Стуса, О. Тихого та Ю.Литвина, у МЗ вміщено біографічні довідки про загиблих борців.

ЖОРНА – видання Дніпропетровського крайового РУХу. Маємо число 2 тільки, з приводу чого дуже шкодуємо, бо ніяких вістей з батьківщини застою більше не одержуємо. Вміщено матеріали громадського розслідування фактів шести радіаційних аварій, що відбулися в області протягом 1989р., оприлюднено обставини ганебної колотнечі довкола пам'ятника воїнам-афганцям:

"Почалося з того, що скульптор Юрій Павлов із зворотнього боку пам'ятника відлив слова із поеми Шевченка "Кавказ":

Лягло кістками
Людей муштрованих чимало.
А сліз, а крові! Напоїть
всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками..."

25 жовтня у міській партії відбулося засідання ідеологічної комісії. Вів його другий секретар міському партії Василь Володарець. Вчені мужі договорилися до того, що рядки Шевченка не що інше як антирадянщина. Було і таке зауваження: "Почему на украинском языке? Стало модным все национальное или руховское".

Комісія визнала цитату Шевченка ідеологічно шкідливою в контексті пам'ятника і запропонувала її зрубати. Робітники ДМЗ, начальник цеху і директор заводу відмовилися це зробити.

27 жовтня у міському будинку офіцерів відбулися збори представників рад воїнів-афганців з участю місцевих партійників. Виступаючі знову говорили, що слова Шевченка втратили актуальність.

26 жовтня секретар міськкому комсомолу Микола Давидов передзвонив на завод і частина тексту була заварена. Але обурилися воїни-афганці і через два дні Микола Давидов зубилом зрубав наварений метал.

Дніпропетровці, які прийшли на відкриття, побачили пам'ятник таким, яким його відлили в бронзи автора."

Адреса редакції: м.Дніпропетровськ-50, аб.скр.2892.

НАРОДНА СПРАВА - видання Волинського крайового РУХу /Луцьк/. Маємо тільки число 4 за грудень 1989р., в якому вміщено оперативну інформацію про порушення Закону про вибори на етапі формування окружних виборчих комісій, інформація про життя осередків РУХу. Адреса редакції: 263005, м.Луцьк-5, пр.Перемоги 13/65.

НА СПОЛОХ - видання Харківського крайового РУХу. Маємо число 6 за листопад. В ньому вміщено інформацію про вшанування жертв голоду 1932-1933 років, проведене у Харкові 4 листопада 1989р., про святкування 300-річчя Покровського собору у Харкові /це святкування кваліфіковано харківським начальством як "несанкціонований мітинг", у зв'язку з чим проти керівників РУХу порушено кримінальну справу/.

"Особенно высокой стеной государственного непонимания пытаются окружить сионистское движение. На национально-политическое движение, имеющее своей единственной целью максимально способствовать репатриации евреев на свою историческую родину, наклеивают ярлык "буржуазного национализма" и "расизма". Так называемый Антисионистский комитет даже заявил, что сионисты "своими действиями разжигают в стране антиеврейские настроения" /Правда, 9.8. 1989р./ Это явный намек на возможные "ответные" действия антисионистов из "Памяти". Остается только надеяться, что эти погромные призывы со стороны центральной прессы не возымеют действия. Что же касается Антисионистского комитета, то партаппарату сейчас учреждать Антиэстонский, Антигрузинский, Антиукраинский и др., всего более ста антинациональных комитетов, может быть тогда ему удастся сохранить свои имперские позиции". /Джаджан И. Знаменательные явления. - На сполох, 1989р., №6/

Адреса редакції: 310078, м.Харків-78, аб. скр.8787

НАША ВІРА- ПРАВОСЛАВ'Я - видання Української автокефальної православної церкви /Київ/. Маємо здвоєне число 2-3 аж на шістнадцяти сторінках, на яких вміщено дуже багато матеріалу по історії автокефальної церкви та про її сучасний стан. Ось уривок з листа Сергія Єфремова до Юрія Коцюбинського:

"Ви - командуючий українським /!?!/ військом; я тільки рядовий український письменник. Ви - людина, що в своїх руках держить - чи на довго? - життя й долю мільйонів людей;

я один з тих мільйонів, може, один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші полигачі /.../

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжкозагорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання /.../ Коли ваші "вороги", - од яких ви не стидалися проте брати допомогу, - щоб не руйнувати міста Києва, вийшли з нього, ви входите триумфатором та завойовником і сіючи нікчемні брехні про "буржуазність" та "контрреволюційність", чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться - ті гори трупів, що вергано в ім'я рівності й братерства без жодного суда і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинства - ви робите нові. Ви по-близнірському знущаетесь над усім, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові".

Адреса для листування: 252212, Київ-212. вул.З.Гайдай, 2 кв.34, Кательницькому В.С.

ПОКЛИК СУМЛІННЯ - видання львівської регіональної організації "Меморіалу". Маємо числа 2 та 4. Поле діяльності "Меморіалу", як видно з газети, сягає од відновлення могил січових стрільців до розслідування розгрому табору дітей-пластунів, вчиненого 4 серпня 1989р. Найважливішою є робота по збору і оприлюдненню свідчень про сталінські злочини проти населення краю /такі свідчення наведені у числі 4/. Високим рівнем відзначаються дописи голови "Меморіалу" Євгена Гриніва. Адреса редакції: 290008, Львів-8, вул. Радянська, 24.

ПОСТУП - видання "Товариства Лева" /Львів/. Маємо числа 4,9 - 17, газета виходить раз на два тижня. Це також первісток вільної української преси, який виходить з березня 1989р. Серед найвагоміших публікацій - стаття Михайла Косова "А ми тую червону калину підіймемо..." /№10,11,13/ про історію січового стрілецтва, його ж статтю про Івана Світличного /№15/, Михайла Осадчого "Той, хто ставив українську мову понад життя: Олекса Тихий" /№16/. Газета постійно пропагує взірці української політологічної думки /природно, закордонної, бо в нас такої науки нема/: це статті І.П. Химки "Велика трансформація: до генези українського націоналізму 1930-х років" /№13/, І.Рудницького "Націоналізм" /№17/. Число 12 цілком присвячене звітові Товариства Лева за два роки його роботи. Особливістю "Поступу" є те, що в деяких матеріалах містяться критичні зауваження на адресу нашого демократичного руху, що автори газети і на цьому русі /не тільки на сонці/ помічають плями.

"Точкою, в якій тепер зійшлися всі протиріччя, стало голосування по 50-му виборчому округу. Випробувавши практично всі спроби добитися внесення Драча в списки для голосування, громадськість /.../ вдалася до останнього засобу довести своє право на волевиявлення - не брати участі в голосуванні /.../ Тих одиниць, що виступали за участь в голосуванні, ні на мітингах, ні в аудиторіях слухати не хотіли. Плюралізм, за який ще недавно всі гаряче виступали, відкинуто вбік. Натомість від усіх вимагалось іти єдиним фронтом провалювати вибори. Ярлики з'явилися одразу: хто за неучасть, той принциповий і чесний патріот, хто за участь - той запроданець і прислужник апарату. /.../

Така стратегія, хоч і породжена масовим піднесенням, веде до неминучого спаду громадської активності, спричинює загальну апатію і розчарування. Ті, хто кликав до неучасті, пропонував по суті вв'язатися у безнастанні вибори. Неучасть у виборах - це глухий кут /.../ Всяка серйозна політична сила після першої невдачі /14 травня/ задумується над своїми можливостями і не буде вперто пропонувати завідомо програшне рішення. Всяка, але тільки не ми..." /Стецьків Т. Владі авторитетів - владу аргументів. - Поступ, 1989р., №4/

Адреса редакції: 290005, Львів-5, аб.скр.6667.

ПРИЗЫВ - видання "Союза демократического действия" /Київ/.

Ця самодіяльна організація є активним осередком РУХу, один з редакторів газети - Андрій Куликов - є заступником голови Київського крайового РУХу. Маємо числа 1 і 2 /повний комплект за 1989р./ Газета висвітлює програмні настанови "Союзу" /вони є соціал-демократичними/, у постійній рубриці "Меморіал навпаки" обіцяє систематично інформувати про діячів "демократії по-київськи" - чинів правоохоронних органів, які самі порушують закон і громадський порядок.

Адреса редакції: 252167, Київ-167, аб.скр.41.

РАДА - видання Рівненського крайового РУХу. Маємо тільки 3-є число цієї цікавої газети, у якій понад чверть обсягу відведено під інформацію про події в життя РУХу /в інших газетах ця доля скорочується за рахунок розлогих роздумів і теоретичних статей/.

"Досить розмов - до роботи" - ці дуже сучасні і звичні вже для нас слова взято не з чергової ідеологічної настанови, а із роману Джованьолі "Спартак". Так звертався давньоримський наглядач до рабів, погрожуючи їм кийком.

Минуло дві тисячі років. Великий і трагічний шлях пройшло людство, шукаючи навапмацки вірний напрямок на історичних роздоріжжях. І все ж головному висновку цих довгих століть можна навчитись із пересічного підручника історії для п'ятого класу. Там вказано, і справедливо, що рабська праця найнижча за своєю продуктивністю із усіх способів виробництва в організованому суспільстві. /.../

Оцінюючи шлях, пройдений Країною Рад за сімдесят років, можна ще раз дійти висновку про вірність положень підручника для п'ятого класу, виданого в цій же країні. Вже давно і чи не назавжди нас обігнали країни світу, від Гренландії до Нової Зеландії /.../

Що ж наші "рідні" наглядачі, "обранці народу" не хочуть їздити у "Ролс-Ройсах" і відпочивати на Гавайях? Хочуть, але глянувши навкруги, на шосту частку земної кулі, забудованої різноповерховими бараками, вони розуміють, може підсвідомо, що окрім більш світлого бараку їм нічого "не світить". Вони ж бо, наші "рідні", сидючи по своїх кабінетах, дуріючи від власної могутності, не здатні ні на що крім двох відправлень - розподіляти і ставити на чергу. Те, що ми, "вільні трудівники", виробили, вони спочатку ділять між собою, а потім решту розподіляють по черзі. /.../ Всі бачать, що ділити вже нічого, що треба вчитися нарешті щось путнє виробляти, окрім автоматів Калашнікова /.../

То що ж, немає перебудови? Чому наглядачі вважають, що прав і свобод у нас цілком достатньо? Ось, скажімо, профспілкова конференція Рівненського заводу ім.60-річчя Жовтня прямо і сміливо поставила перед міськвиконкомом вимогу - замінити ковбасу "Леснянську" у продпакетах на більш якісну! А кажете - немає свободи і демократії.

Признаюся, у заголовці статті хотів поставити знак питання. Однак після "вимог" щодо ковбаси зрозумів і остаточно впевнився - ніяких питань. Тільки раби можуть "вимагати" таке..." /Манько Т. Раби. - Рада, 1989р., № 3/

САЛЬЦЕСОН - "орган Руху народів України за ковбасу", виходить під девізом "Голодні всієї України, в черзі за ковбасою єднайтесь!" Маємо числа 1 і 2.

"СТАТУТ-ПРОГРАМА РУХУ НАРОДІВ УКРАЇНИ ЗА КОВБАСУ"

Ковбаса на Україні за роки розвиненого соціалізму витіснила сало, як символ достатку і бажань. Тому рух Ковбасників визнає соціалізм як перетворюючу силу історії.

1. Рух визнає керівну роль КПРС в організації черг за ковбасою, створенні її шкідливих для здоров'я людей якостей і непомірно високих кооперативних цін на ковбасу.

2. Членом Руху може вважати себе кожен, хто хоч раз в житті стояв в черзі за ковбасою, або знає смак /за перепрошенням/ вареної ковбаси.

3. Рух, як найдемократичніша організація, підтримує мудру ідею двоєзиччя, тому виступає за дальший розвиток українсько-російського суржика, неперевершеного в історії людства культурного здобутку мудрої лєнінської національної політики КПРС, і надання суржика статусу державності.

4. Вищим законодавчим органом, керівним ядром Руху є Черга, очолювана Генеральним секретарем". /Сальцесон, 1989р., №1/.

"ПОЯСНЕННЯ ДО НАЗВИ НАШОЇ ГАЗЕТИ

Напевно не всі читачі знають значення слова сальцесон. Авторитетнішого пояснення ніж те, яке дали представники міста "Калибелі Ревалюції", не знайдеш.

Якось нашому спецкору довелося їхати в одному купе з двома відставниками, що поїхали в Трускавця в Пітер, як вони самі казали. Один другому розповідав про свої враження від знайомства з "хахлами": "Ані /хахли/ чево толька не гатовят із мяса і всево другога. Свінью режут, а патрахов не вибрасивают. Кішки напіхают гречіхай с кровью і запекают. Із тонких кішок делают калбаси. А із желудка делают што-та такое вкуснае для закусі как халадец, но патуже".

То останне, про що говорив відставник, і є сальцесон".

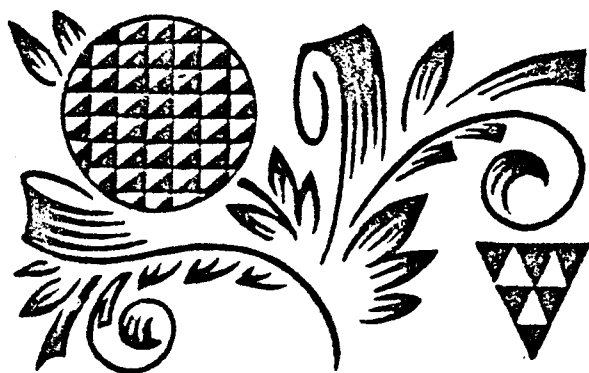
/Сальцесон, 1989р., №2 /

"Адреса у редакції нема із-за отсуствія поміщення. Рацотного щота также нема. Главный редактор: Ярослав Фішер."

Переліченими назвами не вичерпується все багатство самодіяльного друку на Україні. Маємо ще окремі номери деяких газет, які не включили до огляду через недостатність інформації; ще багато газет відомо нам тільки за оглядами самодіяльної преси в інших виданнях. На сьогодні увиразнюється певний стандарт самодіяльної газети: вона видається на подвійному стандартному аркуші, на якому вміщується чотири шпальти. Чільні газети /"Голос", "Поступ", "Віче" та інші/ кожен номер роблять на двох таких аркушах /восьми шпальтах/, інші обмежуються чотирма. Набір здійснюється здебільшого на друкарській машинці через один інтервал, при друці машинописний макет ще зменшується десь у 1.5 раза для збільшення густини тексту. Комп'ютерний набір поки що є великою рідкістю, зустрічається, певно, не частіше, ніж у папуасів. Ціна номера на восьми шпальтах також встановилася на рівні від 50 копійок до 1 карбованця. Оскільки за більшовицькими законами людина не може бути власником того, що вона виробила своїми руками, то й "продавати" свої газети видавці не можуть /кримінальна справа!/. Громадськість виходить з цієї скрути в чисто комуністичним лицемірством: ніхто газети не продає, просто роздає даром, а за це збирає пожертвування у фонд редакції. Як завжди, головне для більшовиків – не суть справи, а назва.

Останне поширюється і на наш часопис. Ми продавати його не можемо, але хто хоче взяти його собі назавжди – жертвуйте у фонд редакції!

Ψυχραϊνικά

Іван ВАДЕРЕТРОВ-САТАНОВСЬКИЙ

АМНІСТІЯ В СЕЛІ ЗАГРЕБЕЛЛІ

Після того, як наше село відвідав М.С.Горбачов /про що я повідомляв у минулому листі/, перебудова у нас рушила вперед нечуваними темпами. Протягом першого тижня не змінилося нічого. Протягом другого тижня - також не змінилося нічого. А от на початку третього тижня давнього загребельського в'язня Павла Миколаєнка терміново викликали до начальника в'язниці...

Слід зауважити, що в'язниця у нашому селі - то не просто якась "холодна", а своєрідна пам'ятка історії та архітектури. По-перше, вона - чи не найстаріша будівля в нашому селі. Колись була в селі дерев'яна церква, збудована в 1671 році, але тепер від неї, окрім згадки в "Киевских епархиальных ведомостях" нічого не залишилося. Отож закладена у 1921 році монументальна загребельська в'язниця - найстаріший свідок історії села. По-друге, вона так чи інакше увійшла в біографію всіх видатних загребельців: одні в ній померли, другі в ній жили, треті в ній народилися. Через те вона з усіх боків обліплена меморіальними дошками, а в багатьох камерах можна було б відкрити музеї. По-третє, не дивлячись на поважний вік, в'язниця оснащена найсучаснішим обладнанням і є одним з нечисленних закладів с.Загребелля, яке тримається на рівні найкращих світових стандартів, чого не можна сказати про наші школу, клуб та стадіон. А грати, які самозміцнюються від тертя їх напилком - то взагалі неперевершене досягнення вітчизняного матеріалознавства. Так що в'язниця може бути не тільки музеєм, а й виставкою передового досвіду господарства села.

А Павло Миколаєнко! Хіба він менш достойний уваги, ніж ця диво-в'язниця!? Він теж вносив свій внесок у світовий рівень тюрми. По-перше, його засудили за те, що він написав якусь книжку і сховав її в себе на горищі. Ніде в світі за такі провини ще не засуджують, а в нас таке вже є! По-друге, присудили його відбувати покарання "до повної перемоги нового ладу в селі". Ніде до таких жаклих строків ще не засуджують, а в нас вже засудили!

А начальник тюрми капітан Остолопов! Та обшукайте ви увесь білий світ - ніде не знайдете рівного йому за тупістю, черствістю, зневагою до законів, упертою байдужістю до так званих "прав люди-

ни"... І ще в багатьох видах начальницького багатоборства він виборів би перше місце в світі.

- А, письменник, мати твою, - привітався капітан до Миколаєнка - Пишеш там, базгранину розводиш, а мені через тебе неприємності! Набридло сидіти у тюрмі?

- Набридло чи не набридло - це не юридична постановка питання, - почав розводитись Миколаєнко. - А от те, що в моїх діях не виявлено складу злочину...

- Ну-ну! Вказівка є! - обірвав його капітан. - Ось тобі аркуш, пиши: "Начальнику тюрми від такого-то... Заява. Прошу мене випустити. Більше не буду. Зобов'язуюсь надалі нічого такого не робити". Дату постав і підпис.

Миколаєнко крутив аркуш, роздумував і зрештою сказав:

- Ні. Так я писати не можу. "Нічого такого не робити" - це не юридична постановка питання. Згідно статті 6, пункту 2 Кримінального процесуального кодексу Української РСР, якщо в діях громадянина не виявлено складу злочину, то він підлягає негайній і повній реабілітації...

- Ну! Ти! Та через таких як ти ми Хельсінські угоди порушуємо! Підписуй і вимитайся з тюрми! - закричав Остолопов.

-... Негайній і повній реабілітації рішенням суду... - вів своє Миколаєнко.

- Що? Суд? Який суд?! Я тут начальник! Розумієш - я! - у нестямі кричав Остолопов. - Геть із моєї тюрми!

На цей крик вбігли два охоронці, підхопили Миколаєнка під руки і виштовхали його просто на вулицю.

- Ну от, а казали, що капітан Остолопов Хельсінських угод не дотримує. Тепер у нас все в ажурі, - заспокоювався капітан.

Січень 1990 р.

Микола ЖАРКИХ

БЕЗПІДСТАВНІ ХВИЛЮВАННЯ

Одного похмурого січневого дня на четвертому році перебудови інструктор Брюхівського райкому партії Іван Павлович Пихайло відчув^{себе} дуже зле. Так трапляється на цьому світі, що хворіємо не тільки ми, грішні, але й начальники, надто після Чорнобиля. Після обіду він пішов додому, а ввечері викликав лікаря. Температура була 38.1° - то не жарти! Лікар наказав йому провести вдома не менше одного тижня, нічого, мовляв, з тими людьми, яких інструктував і напучував Іван Павлович, за цей час не станеться. Іван Павлович ліг, тепло закутався і спробував заснути...

І напевно через високу температуру привидівся йому дивний сон. Буцімто встає він як завжди, вранці, виходить з свого дому і бачить, що двері під'їзду відчинені навстіж, замість того, щоб бути замкненими на електронний замок з дистанційним керуванням. Перейшовши вулицю і наблизившись до місця своєї роботи, він відчув, що не впізнає брюхівського "Білого дому", як жартома звали брюхівчани будинок, де працювало все районне начальство. Він спробував зрозуміти, що його збентежило, й здогадався - це мальви, які росли перед будинком, замість положених голубих ялинок. І ще не було перед будинком звичного ряду чорних "Волг". І не сидів за відчиненими дверима прапорщик у формі з погонями такими синіми, як небо у Гімалаях. І взагалі нікого у вестибюлі не було, якщо не рахувати кажанів, що причаїлися у найвіддаленіших від вікон кутках під стелею і з огляду на денний час відпочивали.

Іван Павлович розгублено озирнувся, шукаючи причину такому диву. На причинених дверях він помітив напівзмитий напис на фанерці: "РАЙКОМЪ ЗАКРЫТЬ. ВСЪ УШЛИ НА..." Але куди саме пішли всі - змилосся і не можна було прочитати. Пихайло розхвилювався. Чого б, здавалося, хвилюватись? Мало куди можуть піти всі? Ну, на пленум, на збори, в низові організації - хіба мало справ у райкому?! Але, по-перше, чому напис в ятем і твердими знаками? По-друге, якщо пішли, то чому ж не повернулися? Чому не лишили чергового?

З тяжким стуком серця піднявся Пихайло на свій другий поверх. Звичайно він їздив у ліфті /хоч у Брюхові у будинках до п'яти поверхів ліфтів не робили, але в Білому домі як виняток він був. Та чи треба казати, що він не працював?/, а тепер довелося чи не вперше йти пішки. На сходах і підлозі коридору лежав густий

шар незайманої пилюки. Відчувалося, що навіть миші й пацюки гребуть тут селитися. Здіймаючи куряву, він зайшов до свого кабінету. Двері його, як і скрізь, були відчинені.

На столі його також лежав тонкий шар пороху, але всі засоби виробництва були на місці. І тоненько застружені олівці, якими Пихайло так любив ставити ледь помітні галочки й рисочки у статтях для місцевої преси /нехай там вже самі розбираються, що треба й чого не треба друкувати і як розуміти ці таємні рисочки!/, і телефонна книга, і сам апарат. Іван Павлович зняв слухавку й аж підскочив, почувши з неї сухий автоматичний голос: "Апарат відключено через те, що ним дуже давно не користувалися. Щоб включити його, зверніться до..." Покинувши збожеволілу слухавку, Іван Павлович нахилився над паперами. Всі вони були в тому самому стані, як він полишив їх перед хворобою. Зверху лежала недописана "орієнтовка" під робочим заголовком "Как нам относиться к ним: к характеристике текущего момента", поруч з нею – різні довідки, вирізки з газет і аркушик з блокноту з помітками самого Івана Павловича, зробленими після розмови з зав. відділом. Очевидно було, що ніхто нічого тут не чіпав.

Пихайло струсив пилюку з свого плюшевого стільця й сів. Зі стіни на нього дивився своїм проникно-променистим поглядом засновник тієї Справи, якій служив Пихайло, – неначе хотів сказати: "Я ж вам радив почати все з початку..." Іван Павлович став думати, що б це все значило. Ясно було, – щось трапилось, але що саме?..

Він думав десь із півгодини, але нічого вартісного в голову не йшло. Найпростіше рішення – що він якимось дивом потрапив у комунізм і наочно бачить відмирання держави, – йому якось не спадало на думку. Не спадало саме тому, що він не міг уявити, що ж він у тому комунізмі буде робити. Якщо не буде держави, то не буде й райкомів, і кого ж тоді інструктувати, якщо буде громадське самоврядування? Кому потрібен такий комунізм? Весь час він повертався думкою до того клятого "Всё ушли...". І раптом він згадав, куди могли піти всі.

Як же він відразу не подумав! Ну, звичайно, всі вони пішли туди, і зараз він там всіх застане! Пихайло швидко вискочив з Білого дому і попрямував до сусіднього будинку універсаму, але не до широких скляних дверей, обернених до тролейбусної зупинки, а до маленької непомітної фіртки з залізними дверима, біля якої й на-

пису ніякого не було, але Причетні знали, що за ними...Пихайло ткнувся у знайому фіртку, але вона була зачинена і навіть пофарбована так, що видно було - вона вже багато років не відкривалася. Біля неї напівстерта стрілка показувала, що треба зайти з тамтого боку. Іван Павлович зайшов через широкі скляні двері і попрямував до прилавку, витягаючи свої заповітні талончики...

- Мені, будь ласка, один кілограм огірків безнітратних, і ще яловичини нерадіоактивної... - простягнув він талончики продавцеві.

- У нас всі огірки безнітратні, - відповів той, не звернувши найменшої уваги на чудодійні папірці.

- Як це - всі? - не витримав Пихайло.- За що ж тоді ми стільки років...

Він не договорив і поточився на підлогу...

... Іван Павлович розкрив повіки й намагався зрозуміти, де він і що він. Поступово він розпізнав у ранішніх сутінках свою кімнату, згадав, що він захворів, що в нього температура. Нарешті він збагнув, що то був просто бридкий сон, але йому треба було пересвідчитись.

Перемагаючи слабість, він підвівся і підійшов до вікна. Все було на місці: на площі перед Білим домом шикувались голубі ялинки, всі чотирнадцять бугрововів стояли на площадці для службового автотранспорту, звично відкривалися й закривалися двері будинку, і навіть прапорщика за дверима зумів розгледіти гостроокий інструктор. Але цього здавалося не досить.

Махнувши рукою на хворобу, Пихайло одягнувся і вийшов на вулицю. Звично клацнув автоматичний замок під'їзду, оберігаючи спокій мешканців, звично випиналися назовні двері переповнених тролейбусів, у яких трудящі маси Брюхова, сповнені трудового натхнення, їхали ударно трудитися на своїх трудових вахтах. Звично блищала підлога у вестибюлі Білого дому, - як завжди, на ній ані пилиночки. Звично гудів коридор голосами людей, які не зможуть жити без його "орієнтировки". І навіть портрети Засновника Справи вже не говорили почати все з початку, а навпаки, благали не кидати, а якомога наполегливіше йти вперед.

Іван Павлович зазирнув у скляні двері універсаму. Звично побачив він довжелезну чергу і почув голос з-за прилавку:

- Калбасу на рупь шіссят не вибівайте, вже кінчається!

Все, ну просто все було на місці. І чого його цей сон так розтурбував. Адже ніяких підстав для хвилювання не було. Навіть

плакат, на якому робітник і колгоспниця тицяли у перехожих пальцями й грізно питали: "Що ти зробив для перебудови?" - і той був на місці.

- Скажіть, будь ласка, а що це за хвороба така, що такі хи-мерні сни сняться? - спитав він у лікаря. - Ну от, мені, наприклад...

Але заклопотаний лікар не став слухати Пихайлового сну і сказав:

- То все підвищена температура. Лежіть спокійно, і через тиждень ви будете здорові.

29 травня 1989р.

Генеральному секретареві
Центрального Комітету КПУ
панові

В.В.Щербицькому

Копія : у редакції всіх газет і журналів СРСР

від підданих села Темносвітки

СЛІЗНОЄ ПРОШЕНІЄ

Милостивий пане Володимире ! Кажуть, що суне на Україну нове лихо, нечуване з часів Батиєвого погрому, під назвою "перебудова". Ми, звичайно, не віримо і даємо відсіч, кажучи, що нічого такого не може бути і що все це - тільки розмови, щоб пристрашити наших західних недругів, але в останніх часах з'явилось таке, що ми не можемо зрозуміти - чи не гинемо ми всерйоз.

По-перше, з'явився в нашому селі якийсь молодик в окулярах з фотоапаратом, очевидно, шпигун, і почав фотографувати нашу церкву, що від самого 1930 року стоїть з вибитими дверима. Коли ми його спитали, що він робить і чи має на це дозвіл начальства, він сказав, що збирає матеріали про українську старовину і що це "законом не заборонено". Але це він збрехав, бо ті, хто справді "фатаграфіруєт пам'ятнікі українскава искуства", говорять загальнозрозумілою мовою; а цей чесав по-нашому. І що ж це за "закон", який захищає шпигунів ? Невже законом не заборонено фотографувати ? На жаль, ми трохи розгубилися і дали йому втекти.

По-друге, з'явився в нашому селі інший молодик, без окулярів і без фотоапарата, але з бородою і з листком під назвою "Вільне слово". Тут ми не розгубилися й одразу припровадили його до буцегарні, причому з'ясувалося, що на листку нема не напису "БФ № 3314", ані "ИБ № 66178", а на молодика є значок синьо-жовтих кольорів. Поки що ми його посадили на п'ятнадцять діб, але скоро цей термін закінчиться, і як далі з ним бути - не знаємо. Невже доведеться

випускати ? Ми питали в свого обласного начальства, чи не можна його розстріляти як очевидного зрадника, але нам відповіли, що зараз не ті яси і навіть очевидних зрадників розстрілюють не інакше, як за рішенням суду. Невже це правда ? Невже настали якісь інакші, лихі часи, що навіть синьо-жовтих не можна розстрілювати ?

По-третє, надсилають нам поштою підривний антирадянський листок під назвою "Правда України", в якому пишуть, що керівників, які програли на виборах, почали знімати з партійних посад. Невже це правда ? Завжди робилося навпаки - не пощастило керівникові на виборах просунутись по демократичній лінії, так його треба просувати по лінії партократичній. Ми думали, що газета просто помилилася, але в наступному номері екстремісти з "Правди України", не отримавши відсічі, надрукували, буцімто ви, пане Володимире, вже не генеральний секретар ! Ми, на щастя, одержуємо газету одні з перших, бо якраз через наше село везуть її тираж для всієї області. То ми, прочитавши таке, встигли затримати поїзд і поскидали з нього всі пачки з паскудним листком, і все спалили. Таким чином, нам пощастило врятувати цілу область від поширення очевидної брехні.

Пане Володимире ! Невже це правда ? Невже екстремісти зуміли захопити партійну пресу ?! Ми сидимо собі спокійно, аж гульк - повідомлення РАТАУ про якийсь з"їзд. Це неправильний з"їзд ! Всі правильні з"їзди ми знаємо, останній був двадцять сьомим. А якщо цей - не двадцять восьмий, то він неправильний ! А партійна преса пише, що було 1109 делегатів і жодного з них не заарештовано. Невже це правда ? Більше тисячі чоловік - і всі так поховалися, що й заарештувати нікого ? Он закордонні частини ОУН - там двоє душ тільки й було, але їх знайшли, викрили і показали по телебаченню . Пишуть, що "письменники" все це затіяли, Драчі з Яворівськими. Невже це правда ? Невже Драч - письменник ? Він що, "Партія веде" написав ? Ні ! То який же він письменник - він самозванець, який ошуканством проліз у партію, і якого тепер викрито. Кажуть, що ви, пане Воло-

димире, виключили його з партії. Невже це правда ? Бо інші кажуть, що навпаки, Драч виключив вас із партії і сказав : "Я в одній партії з цим ... не буду". Чому вірити, чому не вірити ?

Пане Володимире ! Вся наша надія – тільки на вас ! Якщо вам важко з перебудовщиками боротись – ви тільки дайте нам знати, ми одразу ж за ціпи й коси візьмемось /ми їх не забуваємо, бо вся наша сільгоспмеханізація ламається швидше, ніж її встигають довести до села/ і прийдемо вас виручати. Бо ми знаємо : поки ви нашим паном, нам за наші трудодні по півтора кіла цукру на рило видадуть. А більше, ми вам скажемо, нам і не треба. Не вірте тим екстремістам, які мріють повернути часи вільної торгівлі цукром. Народові цього не треба. Нам хліба не треба – роботи давай !

Але звертайтеся до нас по допомогу через "Вільне слово", бо ми тій антирадянці під назвою "Правда України" вже геть не віримо.

4 листопада 1989 р.

Жителі села Темносвітки, числом сто десять, свої хрести поставили.

ЗА УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ

23 жовтня 1989р. на черговому засіданні українознавчого клубу "Спадщина" в доповіддю "За українську школу" виступив Ярослав Романович Дашкевич. Основні моменти його доповіді подані у викладі.

Школа - це найважливіша ділянка репродукції нації, а не просто одна з ділянок культури. Поруч із народжуваністю школа визначає, бути чи не бути в майбутньому тій чи тій нації. Українська школа - одна з найважливіших підвалин нової України, але в розмовах про неї забагато патетики й замало конкретних пропозицій, забагато історії й мало уваги до найближчих перспектив. В програмі Народного Руху України за перебудову пункт восьмий розділу "Культура. Мова. Наука" - один з угодовських. Він не називає дійсних потреб української національної школи, а заклик до комп'ютеризації шкіл в умовах відсутності україномовних комп'ютерів є закликом до дальшої русифікації. Отже, основні проблеми сучасної школи:

І. Дальшування становища української школи в наш час має розміри безпрецедентні. Шкільна статистика післявоєнного періоду - один з найсекретніших розділів статистики, а ті куці обрізки інформації, що подаються, спрямовані на замилювання очей. Новоорганізована українська школа складається з вивіски й трьох-чотирьох українських початкових класів. Від п'ятого класу і вище школа стає суціль російською. Особливо ганебне явище - двомовні школи. Українські класи - острови; дві третини спеціальних предметів в них викладаються російською мовою, а там, де мовою викладу рахується українська, це здебільшого суржик /особливо на Східній Україні/. В коридорах шкіл панує російська мова, школа стає джерелом міжнаціонального конфлікту, бо учнів-українців цькують й висміюють за їхню мову.

Голова Донецького облвиконкому сказав в кінці серпня 1989р., що ні одної української школи в Донецьку не буде, бо кожна українська школа - розсадник українського націоналізму. Бюрократи за всяку ціну намагаються зберегти двомовні школи й не допустити утворення чисто українських шкіл, чекаючи, коли перебудова закінчиться й можна буде всі школи знов обернути на російські.

2. Мова української школи. Частина уроків в українських класах ведеться російською мовою. Страшною небезпекою є суржик. Суржик – явище не чисто українське. Досвід колоніальних імперій Англії та Франції показав, що суржик виникав у всіх колоніях через необхідність аборигенам пристосуватись до колонізаторів, звертаючись до них "людською мовою". З ліквідацією колоніального гніту суржик зникає, а на Україні поширюється. Висновки напрошуються самі собою. Інститут мовознавства АН УРСР, в якому панує російська мова, геть нічого не робить для боротьби із суржилом. Зокрема, робота над вкрай необхідним словником русизмів навіть не планується.

3. У демократичній правовій Україні не буде жодних підстав забороняти людині ставати ренегатом, але не буде підстав забороняти вказувати пальцем на ренегатів і називати їх справжнім іменем, бо це для них не образа, а нагорода. Космополітизм для України не на часі. До тих пір, поки не зникне національний гніт, ми не можемо бути байдужими до національних проблем. Масове ренегатство українців, масове зречення рідної мови – не питома риса українського народу, а наслідок сумних історичних обставин. Жах винищення української нації засів у генах у вигляді чисто тваринного страху. Виховували й виховали рабів. Щоб повернути їм людську гідність, треба ще дуже довго повторювати: "Не бійтесь, те, що ви українці, ще не означає смертельного вироку".

4. Більша частина України позбавлена українських шкіл. Остання масова їх ліквідація була проведена у 1974–1975рр. під керівництвом міністра освіти Маринича й зав. відділом освіти ЦК КПУ Рудича. Але вони тільки виконували вказівки справжніх натхненників – секретаря ЦК КПУ Маланчука та заступника Голови Ради Міністрів Тронька. Ліквідація проводилась так спішно, що навіть учням з вже сформованих українських класів не дали закінчити школу з українською мовою.

5. Студенти російських відділень університетів, педагогічних інститутів, викладачі російської мови займають зараз привілейоване становище. Ганебна доплата вчителям російської мови веде свою історію з валуєвських часів, але тоді вона відверто називалася "доплатою за русифікацію" й ніхто не думав, що це інтернаціоналізм.

Як розвивати українську школу в тому перехідному періоді, яким є перебудова? Бюрократи відповідають чітко: "Ми нічого не

бачимо й нічого не чуємо, але переможно біжимо шляхом перебудови". Переписи населення /принаймні останні, сподіваємось, не сфальшовані/ дають досить докладну картину етнічного складу населення. Причому, в Києві три чверті населення – українці, але ми маємо 170 шкіл російських і тільки 34 українських. Пропорція розподілу числа шкіл має бути приведена у відповідність до пропорції розподілу населення. Ще в постановах 20-х років відзначалося, що при визначенні мови викладання думка викладачів не може бути вирішальною. Бюрократи не знають, як перетворити російські школи для українців на українські, але чудово знають порядок цієї зміни в зворотньому напрямку.

Однаціональні українські початкові школи повинні бути скрізь, де цього вимагає етнічна статистика. Розташування шкіл у містах згідно з етнічною топографією міст /зараз в центрі Дніпропетровська нема жодної української школи, наче всі українці живуть виключно на околицях/. Перерозподіл шкільних будинків. 50 процентів українських сіл не мають власних шкіл, учнів возять до великих централізованих /звичайно російських!/ шкіл.

Для забезпечення культурних потреб росіян на Україні можна відкрити російський університет, російські та єврейські педагогічні інститути. Ліквідувати бетономішалку розподілу випускників вузів України за межі республіки, бо досвід показує, що й такий бетон розпадається. Ліквідувати троянського коня – систему навчання студентів-іноземців на Україні російською мовою. Студенти-іноземці в Чехословаччині вивчають чеську й словацьку мови, здобувають ними освіту; те саме треба запровадити й нам. Державні платні курси української мови. Кооперативні курси українознавства. Потрібні міри захисту української дитини, український шкільний фонд.

Перехід можна здійснити протягом 1-2 років, а не десяти, як пропонує проект закону про мови. Російський інтелігент не тупіший за українського, який за рік опановує російську мову; до того ж не всі російські інтелігенти хочуть бути колонізаторами.

Питання про школи національних меншостей на Україні. В устах бюрократів багатонаціональний склад населення України – один з аргументів проти української школи. Але в цьому питанні у них нема однастайності. Одні говорять, що на Україні живуть представники 80 народів, другі – 90, треті – понад 100. У Криму мені казали, що Крим – місце проживання 99 народів. Я поцікавився, який же це

дев'яносто дев'ятий народ. Не дуже впевнена відповідь: " Алеути". Справді, в Ялті не так давно був прописаний один алеут. Отже, не дивуйтеся, якщо почуєте, що Україна - батьківщина алеутів.

В будівництві шкіл малочисельних народів не треба орієнтуватися на досвід РРФСР. До складу Архангельської області входить Ненецький національний округ. Ненецьких шкіл там немає, а в інтернатах для ненецьких дітей викладання ведеться російською мовою. Потім дехто з них поступає в Інститут народів Півночі, звідки виходить уповні зрусифікованим, і майже ніхто не повертається на землю своїх батьків. В старій Турецькій імперії така система називалась девширме: для комплектування полків яничар набирали підлітків християн, ісламізували й перетворювали на ренегатів і катів власних народів. Відмінність полягає в тому, що девширме охоплювало невелику частину хлопчиків, а інтернати поглинають всіх дітей.

Найбільші проблеми будуть в школах для росіян. Ніхто добровільно не відмовляється від панівного становища. Перевести росіян зі становища панівної меншості на становище рівноправного з іншими народами - це, може, ще тяжче, ніж відродити національну гідність українців, але іншого виходу немає. Зараз національні меншості залякують не русифікацією /яскраві приклади якої загальновідомі/, а українським гнобленням /прикладів якого ніхто навести не може, бо їх не було/. Представники національних меншостей мають вирішити - чи бути їм троянським конем русифікації, чи будувати свою власну національну долю в новій Україні?

Українська школа за межами УРСР піддана жорсткій дискримінації. Українські школи, відкриті в 20-х роках на Кубані, Ростовщині, Кавказі, Сірому Клину, Зеленому Клину, всі закриті. Український педінститут в Краснодарі був розстріляний в 30-х роках в повному складі - і викладачі, і студенти. Чудом вціліли три українські школи в Молдавії. Для депортованих німців і кримських татар були відкриті національні школи, але для півтора мільйона українців, депортованих з західних земель України, не було створено жодної національної школи. Російські демократичні рухи з цього приводу мовчать. Недалекоглядні наші сусіди не дбають про національне відродження українців, що живуть в їхніх краях, тому зденационалізовані українці перетворюються у п'яту колону русифікації. Приклади ми недавно бачили у Молдавії, де російськомовні українці пленталися у хвості виступів проти державності молдавської мови.

В 1929 році 97 процентів українських дітей відвідували українські школи. Зараз, у 1989 році, цей процент зменшився до 50. Звідси ви самі зрозумієте, наскільки невідкладними є окреслені вище проблеми.

Після виступу Я.Р.Дашкевича відбулося обговорення.

З виступу Ігоря Щербака: у доповіді була помилка; зараз у Києві не 170, а 270 російських шкіл. Всього 304 школи, 305-а будується, із них 34 українських і 270 російських. Звичайно, 89 так званих двомовних шкіл я зараховую до російських. 176 професійно-технічних училищ і 44 технікуми Києва працюють російською мовою. З 19 вузів Києва українська мова викладу затрималася хіба що на відділеннях української філології. Проблема з вчителями для українських шкіл полягає не в тому, що нема вчителів. Вчителі є, вони зараз викладають російською мовою і можуть перейти на українську. Проблема в тому, що учительство – один з реакційних загонів нашої інтелігенції. Їм не до національної культури.

З виступу Юрія Кочержинського: було б демократичним мати на Україні стільки шкіл на 10000 росіян, скільки їх є в Росії на 10000 українців.

З виступу Миколи Жарких: в очах неукраїнців українська культура – це вірш "Партія веде". Звичайно, що вони бояться розширення й поглиблення вивчення української культури, бо переконані, що це зведеться до розширеного й поглибленого студіювання вірша "Партія веде". Отже, оновлення української школи невіддільне від її демократизації. Потрібна альтернативність шкіл: державних, кооперативних, приватних; шкіл трудових, ліцеїв, гімназій. Треба зліквідувати монополію існуючої державної школи видавати документи про середню освіту, треба ввести систему екстернатури, незалежну від існуючої освітянської бюрократії. Проблему з підручниками, зокрема вузівськими, можна пом'якшити, звернувшись до надбань української діаспори /якщо подолати жах перед ідеологічними диверсіями, які буцімто заповзають до нас через закордонні книжки/. Хотів би нагадати, що вибір мови – це вибір батьківщини. Я не знаю жодної суверенної країни в світі, яка б заохочувала своїх громадян відмовлятися від свого громадянства.

ДО ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

18 грудня 1989р. на засіданні клубу "Спадщина" виступив львівський історик Сергій Вікторович Лилик. Нижче подаємо тези його дуже змістовної лекції на тему "Історія західноукраїнської народної республіки" /лекція тривала більше двох годин/.

ЗУНР для Галичини відіграє приблизно ту ж саму роль, що Українська народна республіка - для Наддніпрянщини. В історіографії до перебування панували або негативні оцінки цієї держави, або ж її існування замовчувалось. Зараз ситуація змінюється. 29 жовтня 1989р. у Львові відбулося 30-тисячне віче на відзнаку ювілею утворення ЗУНР /вперше за довгі роки/. Історія ЗУНР - це те, чим нам слід пишатися.

На початку 20 століття територія Східної Галичини, Буковини та Закарпатської України була заселена переважно українським національним селянством. Рівень розвитку промисловості був вищий, ніж на Наддніпрянщині, але нижчий за середній для Австро-Угорщини. Край був переважно сільським. Існувало велике землеволодіння, причому серед східногалицьких поміщиків 85 відсотків становили поляки, 10 відсотків - євреї, українських поміщиків було кілька родин. Поміщики були згуртовані у клани /числом близько п'ятидесяти/, в союзі з іноземним капіталом вони контролювали банки та промисловість, мали монополію на ліси і тому мали можливість експлуатувати все селянство. Польські поміщики становили основу польських демократичних партій Східної Галичини. Тому питання про землю, яке стояло дуже гостро /бо лише 15 відсотків селян були середняками, а переважна більшість - безземельними або малоземельними/ набувало національного забарвлення.

Друга половина 19 ст. - період росту активності українського селянства. Основний важіль цього піднесення - кооперація, яка мала свої осередки майже у кожному селі. Ця прокапіталістична кооперація породжувала українську буржуазію, що було позитивним процесом, бо свідчило про життєву силу нації. Але на початку 20 ст. клас української буржуазії ще не склався, не мав своїх станових організацій. Кооперація - прогресивна форма капіталістичних відносин, яка давала можливість укладати найширші соціальні союзи

/з інтелігенцією, священниками, дрібними урядовцями тощо/. Отже, сутичка українців з поляками у Східній Галичині несла ще й навантаження суперництва прогресивної /кооперативної/ форми господарювання з віджилою /поміщицькою/.

Піднесення українського селянства стало основою широкого розвитку мережі громадських організацій /"Просвіта", "Січ", "Пласт"/ та партій, серед яких найвпливовішою була Українська національно-демократична партія. Головною метою цих партій була ліквідація польсько-шляхетського засилля у Галичині шляхом парламентської боротьби. Це було завданням національної буржуазно-демократичної революції, або, сучасною мовою, загальнодемократичних перетворень.

З початком першої світової війни всі українські партії прийняли бік австро-угорського уряду і в серпні 1914 р. утворили головну українську раду. Ця організація ставила такі політичні цілі:

- сприяти відокремленню Наддніпрянської України від Російської імперії;
- вивільнити Східну Галичину з-під польської зверхності;
- утворити триєдину Австро-Угорсько-Українську імперію.

Практичним кроком ради було формування бригади українських січових стрільців /УСС, або скорочено - січових стрільців, СС; це скорочення випадково співпадає зі скороченням гвардії гітлерівської Німеччини, і недобросовісні історики користувалися цим "склеюванням" скорочень для розпалювання антиукраїнських страстей.../ Чисельність цієї бригади була десь 2500 бійців.

У 1914-1917 рр. Східна Галичина стала ареною запеклих боїв російської та австро-угорської армій. Спершу російські війська захопили Львів та Перемишль. Багато було на Галичині різних окупантів, але таких брутальних і жорстоких, як російські окупанти на чолі з графом Бобринським, до того не було. Жертвами антиукраїнського терору впали десятки тисяч галичан; досить ганебну роль зіграли тут галицькі москвофіли, які складали списки підозрілих осіб, ба навіть особисто брали участь у репресіях. Після відступу російської армії запанував терор австрійської військової жандармерії, який не носив антиукраїнського характеру, але зрештою був не кращим за російський.

18 жовтня 1918 р. у Львові була утворена українська конституанта, тобто орган, який має право промовляти від імені цілого

народу. Її складали українські посли у віденському та краєвому сеймах, єпископи, представники політичних партій. Конституанта утворила Українську національну раду, яка проголосила утворення ЗУНР і стала тимчасовим парламентом країни.

28 жовтня 1918 р. у Кракові зібралися польські посли сеймів і утворили ліквідаційну комісію, метою якої було перебрання влади від австро-угорських урядовців на всій території Галичини /як польській, так і українській/. В таких умовах Українська національна рада ухвалила негайно брати владу у Львові в свої руки, що й було виконано в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. збройними силами Української військової організації /біля 1400 солдатів при 60 старшинах/.

Цей переворот був несподіванкою для львівських поляків /на той час у Львові жила приблизно однакова кількість українців, поляків та євреїв/. Їхню військову потугу складали десь 700 вояків, але майже всі вони були офіцерами /відповідно до панівного становища поляків у Східній Галичині/. Тому вони зуміли до 2 листопада розгорнути загони загальною чисельністю до 4000 бійців. У Львові почалися вуличні бої; невдовзі до Львова прибула з Буковини бригада УСС, але це не переломило хід боротьби. 11 листопада 1918 р. поляки остаточно заволоділи Перемишлем, а 20 листопада українські війська змушені були залишити Львів і закріпитися на лінії Перемишль-Львів-Жовква-Рава-Руська-Сокаль /північніше польський наступ на фронті Володимир-Ковель стримували війська УНР/.

Галицька армія /ГА/ була сформована у складі трьох корпусів, кожен з яких складався з 4 стрілецьких бригад. Рядовий склад ГА - це досвідчені солдати першої світової війни, з офіцерами було сутужніше, хоч і не до такої міри, як на Наддніпрянській Україні. Головнокомандуючі та начальники штабу ГА часто змінювалися. Оцінки чисельності ГА: у листопаді 1918 р. - 50 тисяч бійців, 40 гармат; у червні 1919р. - до 100 тисяч бійців, 140 гармат. Але польські сили зростали значно скоріше, перш за все за рахунок допомоги Антанти.

У кінці лютого 1919р. українські війська перешли у наступ і оточили Львів, але використати цей успіх не зуміли. До Львова прибула місія на чолі з французьким генералом Бертельмі, яка домоглася укладення перемир'я з метою подальшого врегулювання кон-

флікту на Паризькій мирній конференції. Ці переговори були зрештою зірвані, а вигідний час для наступу втрачено. 12 березня 1919р. поляки перейшли у контрнаступ і деблокували Львів.

У квітні 1919р. у Польщу з Франції прибуває сильна /десь 80-110 тисяч бійців/, добре укомплектована й озброєна армія генерала Галлера. Всупереч попереднім умовам вона була використана на українському фронті, і у травні 1919р. фронт ГА було прорвано. В середині липня 1919р. ГА змушена була відійти на Збруч. Її чисельність тоді була десь 50 тисяч вояків.

Міжнародна політика ЗУНР складалася з двох компонентів: зносин з УНР та зносин з іншими країнами. З січня 1919р. Українська національна рада у Станіславові проголосила акт злуки ЗУНР та УНР; 22 січня він був ратифікований у Києві. Цей акт - демонстрація з'єднання обох частин України з міжнародно-правового та морально-політичного боків, але практичне об'єднання армій та урядів відкладалося до закінчення війни та скликання загальноукраїнських установчих зборів. Військово-політичний союз з УНР був для ЗУНР важливим, але не вирішальним.

Одинадцять держав світу визнали ЗУНР, але серед них не було ні Англії, ні Франції - головних переможців у першій світовій війні, країн, які визначали хід Паризької мирної конференції /Англія та Франція не визнали також і УНР/. Антанта ставилася до українських держав негативно, у зв'язку із своїми антибільшовицькими планами. Головна ставка у цих планах робилася на білу гвардію /у разі її перемоги та відновлення "єдиної неділимої" Східна Галичина призначалася у винагороду переможцям/, а в разі її поразки - на Польщу, як на силу, здатну стримувати більшовиків. Тому політика Антанти у польсько-українському конфлікті завжди була пропольською. Польські урядовці на міжнародній арені лякали всіх пробільшовицькою орієнтацією ЗУНР, що мало свій вплив.

У травні 1919 р.ЗУНР могла зміцнити своє становище за рахунок союзу з Радянською Україною. Умови цього союзу, вироблені М.І.Подвойським, включали розрив ЗУНР з петлюрівським урядом УНР, підпорядкування ГА командуванню Червоної Армії та призначення у частини ГА більшовицьких комісарів. Фактично прийняття цих умов означало ліквідацію ЗУНР і перетворення її на плацдарм експорту революції спочатку в Угорщину, а потім і далі в Європу

/саме такою була пріоритетна ціль зовнішньої політики Москви у 1919р./ . В.Винниченко вважав такий союз можливим при відмові білшовиків від "п'ятаковщини" /тобто політики військового комунізму та національного нігілізму/. Уряд ЗУНР відхилив пропозицію Подвойського.

На внутрішній політиці ЗУНР позначилась та обставина, що основна маса політичних діячів формувалась в умовах тривалої парламентської боротьби, не мала досвіду державного управління та прийняття кардинальних рішень. 15 лютого 1919р. було прийнято закон про державність української мови, але в головному питанні - земельним - уряд тягнув, закон було прийнято лише 14.04.1919р. і практичного значення він не мав.

До рад, які виникали під впливом аналогічних установ на Сході, уряд ЗУНР ставився негативно, хоча силою їх не розганяв. Силою було придушене Дрогобицьке повстання 14-15 квітня 1919 р., трьох керівників його розстріляли/це були єдині політичні страшенці за весь час існування ЗУНР!/, але для придушення його довелося зняти в фронту Коломийську бригаду, і через 4 дні поляки прорвали фронт саме на тій ділянці, звідки вона була знята. Це повстання підірвало тил ЗУНР і сприяло успіхові польського наступу.

Наслідки розгрому ЗУНР були досить сумні: на Східній Галичині було розв'язано терор проти діячів ЗУНР. Концтабори існували до кінця 1922 р., у них було кинуте до 100 тисяч галичан, з яких дві третини загинуло від недоїдання та пошестей. Тільки у Брестському таборі загинуло 27 тисяч українців. Якщо ми маємо спокутувати провину Катині, то й поляки мусіли б спокутувати провину Брестського табору...

Галицька Армія, перейшовши на Велику Україну, в листопаді 1919 р. перейшла на бік Денікіна, а в середині лютого 1920р. - на бік Червоної Армії. При останньому переході вона була перейменована у Червону Українську Галицьку Армію, але зберегла свою структуру, мову, символіку, устами, єдність та командний склад. Пізніше її ввели у бій проти петлюрівських військ, які діяли у спілці з польськими проти Червоної Армії. 2-га та 3-я бригади ЧУГА перейшли на бік петлюрівців. На виправдання цього переходу слід сказати, що командування Червоної Армії не виконало жодної з умов, на яких приєднувалась ЧУГА /скасовано символіку, брига-

ди нарізно підпорядковані різним дивізіям Червоної Армії, змінено всіх старшин від командиру куреня й вище/. Більшовики за це розстріляли 206 старшин ГА. Розстріли галичан тривали й потім. Переписом 1926 року на Україні було зафіксовано 60 тисяч емігрантів з Галичини - всіх їх вистріляли до 1937 року.

Шансів вистояти у ЗУНР не було, але боротьбу її ні в якому разі не можна вважати даремною. Вперше за багато століть українці Галичини спробували самі вирішити свою історичну долю. Вся Галичина вкрита священними могилами січових стрільців; ці могили свідомо планомірно нищили, надто у маланчуківщину, але зараз вони відновлюються - народ шанує борців за волю України.

Після виступу С.В.Лилик відповів на різноманітні питання присутніх.

Над випуском працював Микола ЖАРКИХ : 252142, Київ-142,
вул.Доброхотова, 24, к. 62

Художнє оформлення : Світлана КОРЕЦЬКА

Березень 1990 р.

СПАДЩИНА

Альманах українознавства

Число 4

Київ

1990 – 2000 роки

Зміст

ЗМІСТ	2
"СПАДЩИНА" ПОВІДОМЛЯЄ	3
До сесії міської Ради народних депутатів 21 скликання міста Києва.....	3
До ювілейної комісії по відзначенню 120-ліття від дня народження Лесі Українки.....	3
До Київської міської Ради народних депутатів 21-го скликання..	3
Секретаріат Верховної Ради УРСР. Народному депутату УРСР І.О.Зайцю.....	4
Секретаріат Верховної Ради УРСР. Народному депутату УРСР І.О.Зайцю.....	4
НАУКОВІ ОБРІЇ	5
Ігор Гирич. Архіви свідчать: Михайло Сергійович Грушевський...	5
Юрій Кочержинський. Науковий додаток до "Замість рецензій і заяв про "Скіфську Одисею".....	11
Лідія Пономаренко. Сторінки з історії назв київських вулиць..	12
ПРОРЦИ СВОЇМ ЛУКАВИМ ЧАДАМ	15
Аркадій Белінков. Тільки смілива людина може мати талант.....	15
Як ковтають флейту	15
"Збирайте металобрухт!"	21
Смерть поета	41
Микола Жарких. Школа мертвих душ.....	46
Валерій Степаненко. Доба інформації і Україна.....	59
Валентин Стецюк. Як зібрати кубік Рубіка.....	62
ПЛЕСО НАТХНЕННЯ	64
Олександр Петрусенко.....	64
Братам моїм	64
Прості слова	65
Leonard Clark. Midsummer Night.....	66
Вільям Шекспір. Сонет 66.....	66
Микола Жарких. Воскресенська церква у Сумах.....	67
МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕБУДОВИ НА УКРАЇНІ	70
Валерій Степаненко. Начальник "УГРО" Кондратьєв проти "народного" депутата Кондратьєва, або роздуми громадського спостерігача.....	70
Інтерв'ю Леоніда Добрянського журналу "Спадщина".....	72
Інтерв'ю Ірини Дідух журналу "Спадщина".....	74
КРИТИЧНІ НОТАТКИ	75
Микола Жарких. Манкуртографія.....	75
ХРОНІКА "СПАДЩИНИ"	83
Вечір пам'яті Надії Суровцевої.....	83
Чорнобиль: факти, події, наслідки.....	85
Українці та євреї у східній Галичині.....	86
Архів Володимира Винниченка.....	88
Проблеми сучасної української культури.....	90

"Спадщина" повідомляє**До сесії міської Ради народних депутатів 21 скликання міста****Києва**

Останнім часом почастишали випадки фізичної розправи працівників органів громадського порядку над активістами Руху, учасниками мітингів та демонстраціями. Так, у минулому році змопівцями було тяжко травмовано письменника Кагарлицького Миколу, 8 жовтня 1989 року мало місце масове побиття молоді на Хрещатику, 23 лютого цього року міліціонерами було побито студентів вузів міста Києва. 6 квітня цього року працівниками міліції було вчинено фізичне насильство над Демчуком Г., в результаті чого Демчук потрапив до лікарні. Фактів про застосування сили та проявів надмірної жорстокості щодо мирних громадян є надто багато, щоб їх не помічати.

Ми, члени українознавчого клубу "Спадщина" при Будинку для вчених АН УРСР, звертаємось до народних депутатів міської Ради з проською порушити питання про доцільність перебування службових осіб, причетних до цих ганебних акцій, на відповідальних посадах, притягнути їх до кримінальної відповідальності і дати політичну оцінку подібним фактам.

10 квітня 1990 р.

До ювілейної комісії по відзначенню 120-ліття від дня народження**Лесі Українки**

Українознавчий клуб "Спадщина" при Київському будинку вчених стурбований тим, що 5-ий рік закрито музей Лесі Українки, і реставраційні роботи ведуться без належного нагляду, і кадри музейних працівників поставлені в такі несприятливі умови, що багато досвідчених спеціалістів в останній час залишили роботу, неспроможні терпіти далі. Зараз нам стало відомо, що і завідувачий музеєм Лесі Українки, відомий спеціаліст по дослідженню життя й творчості Лесі Українки Г.Г.Аврахов збирається залишити свою посаду, бо відчуває повне безсилля протидіяти диктату "генерального" директора "комплексу видатних діячів культури", до якого кілька років тому, не зважаючи на протести громадськості, було включено і музей Лесі Українки, чим позбавлено останній його суверенності.

Просимо високоавторитетну ювілейну комісію створити терміново робочу комісію по перевірці і виконання реставраційних робіт, розробки експозиційного плану та художнього вирішення створення інтер'єрів як у виставочних, так і в меморіальних кімнатах музею.

До робочої комісії необхідно ввести і спеціалістів-будівельників, представників товариства охорони пам'яток, реставраторів високої кваліфікації та науковців Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР, можливо і Інституту історії АН УРСР та інших.

До відзначення ювілею та відкриття музею лишилося менше 10 місяців, отже зволікати не можна. Комісія повинна визначити межі компетенції та відповідальності представників адміністрації комплексу та зробити можливим і плідним роботу колективу музею Лесі Українки.

23.04.1990.

До Київської міської Ради народних депутатів 21-го скликання

Шановні товариші!

Українознавчий клуб "Спадщина" при Київському будинку вчених стурбований долею пам'ятника історії - будинку, де жила Леся Українка, по вул. Саксаганського, 115-А. Не дивлячись на неодноразові обіцянки заст.голови міськвиконкому Г.М.Менжерес та начальника головного управління культури М.Д.Безверного на протязі майже 5 років цей будинок аж ніяк не охороняється державою, а перетворюється на руїну.

Підтримуємо пропозицію завідуючого музеєм Лесі Українки про створення в цьому будинку після його реставрації музею Михайла Петровича Драгоманова. В цьому будинку жила його сестра Ольга Петрівна Косач-Драгоманова, його племінниця Леся Українка та її сестри.

В будь-якому випадку ця пам'ятка історії повинна бути збережена. Просимо вас сприяти передачі цього будинку головному управлінню культури на його баланс і зобов'язати управління культури негайно розпочати роботи по створенню проекту реставрації та відбудову пам'ятки історії.

23.04.1990

Секретаріат Верховної Ради УРСР. Народному депутату УРСР

І.О.Зайцю

Українознавчий клуб “Спадщина” Київського будинку вчених звертає увагу народних депутатів УРСР на той факт, що в наш час гласності громадянство України позбавлене можливості ґрунтовно ознайомитись з перебігом роботи сесії. Ми вважаємо, що виборці повинні мати можливість не тільки бачити виступ депутата по телебаченню чи слухати по радіо, але також мати змогу прочитати стенографічний звіт сесії. Не менш важливою інформацією є результати поіменного голосування. Виборці повинні знати, за що і як голосує ними обраний депутат. Звертаємось з пропозицією до сесії :

- забезпечити на сторінках республіканської преси (як це робить, наприклад, у Росії газета “Известия”) регулярну публікацію стенографічного звіту сесії і результатів поіменного голосування по всіх питаннях.

22 травня 1990 р.

Секретаріат Верховної Ради УРСР. Народному депутату УРСР

І.О.Зайцю

Українознавчий клуб “Спадщина” Київського будинку вчених звертається до народних депутатів УРСР з пропозицією. Перш, ніж приймати рішення про обрання нових Голови Верховної Ради УРСР та Голови Ради міністрів УРСР, потрібно ґрунтовно обговорити слідуючі питання :

1. Політичне, соціальне, економічне та екологічне становище на Україні (звітні доповіді Голови Президії Верховної Ради УРСР та Голови Ради міністрів УРСР);

2. Зміни в Конституції УРСР (щодо 6-ї та 7-ї статей) і прийняття декларації про владу;

3. Декларація про суверенітет України;

4. Невідкладні заходи по ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Тільки після узгодження поглядів депутатів по цих приципових питаннях можливе свідоме і відповідальне висування гідних кандидатів на найвищі державні посади, спроможних братися за їх вирішення. Така послідовність розгляду питань порядку денного дозволить виключити можливість помилкового обрання державних діячів, неспроможних об'єднати представників різних політичних напрямків для самовідданої праці задля здійснення сподівань народу України щодо її політичного, економічного і духовного відродження.

22 травня 1990 р.

Наукові обрії

Ігор Гирич. Архіви свідчать: Михайло Сергійович Грушевський

20 січня 1953 року до будинка софійської бурси, де на той час розміщувався Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, підійшла жінка похилого віку, надзвичайно змученого вигляду. Вся її зовнішність свідчила про тяжку боротьбу із обставинами життя, – проте ніхто, очевидно, не здогадувався ані про глибину, ані про міру тих випробувань, котрі випали на її долю і вік. То була Ольга Олександрівна Грушевська, дружина відомого у 20-30-х роках історика Олександра Сергійовича Грушевського, брата видатного політичного діяча, великого історика України Михайла Сергійовича Грушевського. Ольгою Олександрівною архівові було запропоновано прийняти на зберігання матеріали родини Грушевських. Документи на протязі довгого часу цькування цієї родини перховувалися у невеличкому будиночку, де колись мешкала сім'я, по вулиці Паньківській, 9 (Халтуріна), проте події і обставини таки змусили передати документи, не дивлячись на очевидний ризик, до державного архіву. Архівістами того часу, сучасними патріархами архівної справи Іваном Лукичем Бутичем та Людмилою Андріївною Проценко (акт прийому підписали начальник відділу давніх актів архіву Майборода С. і охоронець фондів Ревнівцева В.) ці безцінні матеріали сім'ї були прийняті до архіву, описані і покладені на відкрите (!) зберігання, в умовах котрого вони збереглися до наших днів.

Від того часу над архівом, як і над усією українською культурою, пронеслися бурі 60-х років, коли з архіву був звільнений, а пізніше ув'язнений до таборів ГУЛАГ'у співробітник архіву, видатний поет сучасності Василь Стус, коли відбулися погроми 1972 року і сталися страшні пожежі академічної бібліотеки та споруд Видубецького монастиря, коли зазнали звільнень Іван Лукич і Людмила Андріївна – навіть тоді, коли керівні місця у національних скарбницях пам'яті посіли російськомовні манкурти – навіть тоді документи фонду були відкриті для широкого читача. Проте, такого за рідким виключенням не знаходилося...

Ми маємо себе вважати щасливим поколінням, котрому належить відкрити, хоч і дуже пізно, велику спадщину великого Михайла Грушевського. Це необхідно зробити для усвідомлення себе як нації, як народу і зрозуміння свого шляху.

Фонд 1235 історичного архіву, Грушевські – історики, філологи – відображує життя кількох поколінь родини Грушевських, починаючи з родоводу Сергія Федоровича Грушевського, батька великого історика, людини для свого часу надзвичайно освіченої, автора шкільного підручника "Первая учебная книга церковнославянского языка", яка витримала безліч видань; на честь його було назване початкове училище на Подолі по вулиці Вишгородській. Листи Сергія Федоровича до сина, а також листи Глафіри Захарівни, матері, – родинні, ширі свідчення перших кроків становлення історика як особи. Яскравими джерелами, які передають цей процес, є цікаві щоденникові записи Михайла Сергійовича часів навчання у Тифліській гімназії та студій у Київському університеті.

Але найбільш цікавою і змістовною є частина фонду з матеріалами наукової, політичної, публіцистичної, викладацької діяльності Грушевського, котрі безпосередньо є свідченнями великої праці вченого. Загальна кількість справ, які належать особисто історичу 905 одиниць¹. Не зважаючи на великий відсоток збережених документів, вони відображують лише чверть наукового доробку автора, загальна кількість публікацій котрого становить близько двох тисяч позицій.

Найбільш об'ємним серед цих джерел є листування Грушевського з видатними діячами науки, політики, культури, освіти; зокрема збереглися листи представників усіх політичних течій, які існували на Україні на початку ХХ сторіччя. Фонд містить значну кількість чернеток, гранок, копій документів до видання "Жерел з історії України", рукописів історичних праць академіка і найбільш відомої "Історії України-Руси".

---

¹ Більш детальний аналіз матеріалів фонду Грушевського див. Гирич І.Б. Фонд 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення біографії академіка М.С.Грушевського. – Архіви України, 1989 р., № 4, с. 53 – 63.

Більша частина загальної кількості матеріалів (виключаючи листування) була надрукована за життя вченого і склала золотий фонд української історичної науки, котрий попри всі тяжкі випробування політичним невіглаством і воєнним нещастям сьогодні є рятівним дороговказом у історичних питаннях: хто ми? куди йдемо?

На ці питання у процесі становлення української національної свідомості ще у XIX-на початку XX сторіччя давалися різноманітні відповіді поетами, письменниками, але наукове історичне дослідження, починаючи від географічних, соціально-політичних умов існування і закінчуючи побутово-психологічною характеристикою процесу розвитку народу, було зроблене лише М.С.Грушевським та його школою (без лапок). Це було вперше зроблено саме ним і його учнями такими як Іван Крип'якевич, Степан Томашівський, Іван Джиджора, Іван Кревецький та іншими, чиї імена доведеться нам ще згадати. Саме Грушевський першим презентував історію України світові як історію народу, котрий достойний бути представленим серед сім'ї світових народів на рівні з рівними. Це вже потім, після його смерті, розгрому інституцій, створених ним – катедр і комісій Всеукраїнської Академії Наук – були закинуті (важко встановити скільки саме) "теорії" – "відрубності", "єдиного потоку", "націоналізму" і ще багатьох інших формулювань, за котрі вчений жодним словом багатьох своїх праць не відповідає.

Стосовно першої "теорії", особливо щодо термінології, Грушевський зазначав:

Щоб скинути всяку неясність і двозначність, я буду уживати слово "руський", в його історичнім значінню для означення полудневої україно-руської групи східно-слов'янської галузі й її історичних витворів – як староруська держава, культура і т.п.; групи північні називатиму білоруською і великоросійською, а для означення суми сих груп, усеї східно-слов'янської галузі, (яку сучасні фільологи звуть звичайно "руською") таки й буду уживати сеї назви: східнослов'янський"¹

Таким чином, враховуючи дослідження лінгвістів того часу О.О.Потебні, П.І.Житецького, А.Є.Кримського, М.Ф.Сумцова, Грушевський вирізняє з історії східнослов'янського суспільства історію українського народу, зазначаючи, що його праця

має подати образ історичного розвою життя українсько-руського народу, що інакше зветься "малоруським", "південно-руським", просто "руським" або "русинським", його старе історичне ім'я: Русь, Русин, русинський, в часи його політичного й культурного упадку було присвоєно великоруським народом, котрого політичне і культурне життя розвинулося на традиціях давньої Руської держави, так що Московська держава (передовсім наслідком династичних зв'язків) уважала себе її спадкоємицею. Коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, починають входити в уживання більше менше нові й штучні імена, з яких довго держався офіційно прийнятий термін "малоросийский", "Малороссия".²

Саме такий погляд вченого на історію і наукову термінологію був підкреслений і позитивно оцінений відомими прогресивними вченими, зокрема відомим істориком-археографом, енциклопедистом В.Н.Сторожевим:

Книгу Вашу ["Очерки истории украинского народа" – І.Г.] я прочитав внимательно и с удовольствием; считаю ее для нашей литературы весьма ценной... Вы пишете, что я "человек свободный от разных националистических предрассудков". Это не совсем верно: Вы могли бы смело написать, что я горячий ненавистник этих предрассудков. Прочитав Вашу книгу, я не скажу, чтобы хоть одна страница ее была мне противна в силу своей тенденциозности. В Вашей книге есть лишь та "благородная доза тенденциозности", которая красит всякую живую работу³.

Проте, ще задовго до псевдонаукового створення і приписання Грушевському "теорій" виключності українського народу та інших, критика вченого вже велася відкрито від імені політичних ворогів, зокрема відомого редактора реакційної шовіністичної газети "Закон і правда" Юзефовича В.В. Справа 1907 року Київської палати цивільного суду, котра була почата за позовом М.С.Грушевського на

¹ Історія України-Руси. – Льв., 1904 р., т. 1, с. 4.

² Там же. – с. 1 – 2.

³ ЦДІА УРСР у м.Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.775. – Арк.4 і зворот.

Юзефовича за наклеп і образу, відобразила весь арсенал політичних прийомів, провокацій, необґрунтованих звинувачень правлячих російських адміністративних кіл:

...в нем нет самого главного достоинства ученого – любви к истине. Он – ученый муж с нахальной смелостью, не моргнув бровью, он извращает прямой смысл памятников, подтасовывает факты, присочиняет где нужно целые события, пользуясь для того каким-нибудь глухим намеком в источнике [?! – І.Г.], одним словом, вгоняет историю в рамки своих предвзятых политических вождедений.

Саме це місце у звинуваченні вченого абсолютно співпадає з усіма пізнішими закидами, коли замість аргументів і конкретних наукових прикладів наводилося наступне:

Однако же г.Грушевский стремится в Киев не для того только, чтобы довольствоваться ролью профессора и ученого. Ведь он, по признанию подобострастно льстящих ему украиноманов [тут і далі підкреслення І.Г.] – глава украинского народа, бесспорный президент будущей украинской республики. Следовательно его положение обязывает его к политической агитации. И вот, усевшись на кафедре, он и занимается не наукой и преподаванием, а улавливанием молодежи в сети украиноманской политики – той самой, братоубийственной, зверской политики, какую можно себе представить... Итак, что же приобретет Киевский университет в лице г.Грушевского в случае избрания его на кафедру русской истории? Злобного политика, врага России и союзника иных ее врагов, профессора, разучившегося говорить по-русски, ученого, делавшего из науки орудие украиноманской политической нелепицы.¹

Архіви засвідчили також безпосереднє ставлення органів царської влади до особи професора, яскравим публіцистичним виразником котрих у пресі був Юзефович. Записка начальника Київського губернського жандармського управління з оглядом революційного і громадського руху і настроїв населення у Києві на 15 червня 1915 року у розділі “Украинское сепаратистское движение “мазепинство” відзначає, що

идейным руководителем “мазепинства” в малорусских губерниях является бывший профессор Львовского университета Михаил Сергеевич Грушевский, арестованный в Киеве 28.X 1914 г., немедленно по прибытии из-за границы и ныне высланный под частный надзор полиции в Симбирск.²

Така поліцейська “дискусія” з науковими ідеями і поглядами Грушевського була далеко не всім російським суспільством сприйнята із схваленням. Відомий російський філолог, академік, найвидатніший дослідник давньоруських літописів О.О.Шахматов у листі до Михайла Сергійовича на заслання писав:

Свое пребывание в Симбирске вы, вероятно, используете для научной работы. Не время ли подумать о русском переводе Вашего великого украинского труда? Если бы Вам понадобились книги. Академия, вероятно, пойдет Вам навстречу, ... при помощи нашего Августейшего президента Вы могли бы получить в Симбирск свою львовскую библиотеку и свои рукописи.³

Тим часом, коли листи друзів і однодумців вченого були сповнені глибокої шани і турботи про перебіг подій життя вченого, –

Вы, конечно, поверите мне, когда я говорю с восторгом о Вашем, теперь могу сказать нашем, обществе. Мое русское сердце бьется с гордостью при мысли о том, какое великое научное дело совершено при скудных средствах и стесненных обстоятельствах нашими братьями, руководимыми Вами в зарубежном Львове. Я часто говорю, что деятельности Товариства может позавидовать любая академия.⁴

– тим часом аркуші справи жандармського управління переповнювалися потоком донесень “осведомительной” інформації, котру на протязі довгого часу збирала “охранка”. Анонімний доповідач, котрий був при Грушевському і мав можливість цитувати його щоденник повідомляв:

¹ ЦДІА УРСР у м.Києві. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.463. – С. 71 – 72.

² Там же. – с. 73.

³ Там же. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.828. – Арк.34 і зворот.

⁴ О.О.Шахматов після обрання його дійсним членом Наукового товариства ім.Шевченка. – Там же. Арк.20 і зворот.

Осторожность профессора Грушевского в личных сношениях во время пребывания в России отпадала с переездом его в пределы Галиции. Здесь он не стеснялся входить в самое тесное общение с деятелями революционной эмиграции, как-то: Николаем Железняком, Михаилом Ильиным (Осоргин), Владимиром Дорошенко и др., а также с закордонными "украинцами" Олесницким, Цыгельским... Благодаря близкости к этим политическим деятелям Грушевский мог отметить в своих дневниках выработанную ими в согласии с австро-германскими государственными людьми, программу действий в отношении осуществления способов отторжения от России части ее коренной территории. В дневниках значится: "...при будущей войне, Австрия должна иметь в виду, что война будет вестись на украинской территории"... Таким образом профессор Грушевский продолжает развивать вопрос об автономиях окраин, которые еще 10 лет тому назад [мається на увазі революція 1905 р. - І.Г.], в дни смуты и умственного угара самоопределившихся слоев интеллигенции, был решен отрицательно, как несовместимый с жизненными интересами России.¹

Життєві інтереси Росії, як вбачали діячі охоранки, порушувались не тільки в щоденникових записах Грушевського. Вся його діяльність, особливо видавнича, після перенесення до Києва "Літературно-наукового вісника" (редакція розташовувалася на вул.Прорізній 20) була під спеціальним наглядом губернатора, котрий "ввиду вредного і тенденціозного его направления... с целью поднять агитацию против единства малороссов с русским народом"² у 1907 р. видав наказ "о приостановлении".

Вся наукова, так як і політична діяльність Грушевського того часу була спрямована до єдиної мети - української державності і ґрунтувалась, не дивлячись на всі життєві і політичні колізії, на аналізі реальних історичних обставин з урахуванням особливостей рушійних сил історичних подій і в тому числі класових. Заперечення класової структури українського суспільства, приписуване Грушевському як постулат на протязі майже п'ятидесяти років, легко перекреслюється впевненим його свідченням:

...рухомою силою сього великого перевороту [мається на увазі Визвольна війна 1648-1654 рр. - І.Г.] була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, - під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суспільну верству з різнородних суспільних елементів. Клясові інтереси сеї нової верстви стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас... Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того як так довго скупляла на собі увагу політика старшини, її стратегія і дипломатія, - мусимо шукати того, що досі більше постулювалося ніж вияснялося - становище і роля соціальних низів, що кермувалися старшинськими верхами, й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища. Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх у сім великім зломі українського життя.³

Також класичне звинувачення історика у пропаганді націоналістичної виключності і проповіді націоналізму виглядає сьогодні подібно попередньому "постулатові" фальсифікацією, оскільки історична критика вченим середньовічної державно-бюрократичної системи Московської держави феодальної доби хибно репрезентована як відношення вченого взагалі до російського народу, але на томість було декларовано:

В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої "під високу руку" Московського царя і він переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т.д. Се те, що інтересує в сих подіях "всесвітнього історика" і не може не захоплювати нас.⁴

Проте критиків-сучасників Грушевського захоплювало інше - "мазепинство":

¹ ЦДІА УРСР у м.Києві. - Ф.274. - Оп.4. - Спр.463. - С. 71.

² Там же. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.20. Арк.3,4.

³ Історія України-Руси. - К., 1928 р., т. 9, с. 6.

⁴ Там же.

Шевченко возбуждает к восстанию и вполне определенно высказывает свою надежду, что Малороссия освободится от неволи и будет самостоятельной. Разве приведенные мною слова поэта Шевченка ("Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти") не дышат стремлением к свободе, к сепаратизму? Конечно да и другого кроме утвердительного ответа и быть не может.¹

Ось таким чином, зазначені синонімічними поняття свободи і сепаратизму глибоко вкорінені у бюрократичній свідомості тогочасного правлячого апарату, насаджені у підсвідомість народу, дісталися нам у спадок разом з бюрократичними імперськими свободами, так схожими на свободи імперії сталінщини і пізніших часів. Не диво, що доповіді начальника ГЖУ 1914 року схожі на сучасні повідомлення на шпальтах деяких газет:

За последнее время украинцы особенно сильно будируют общество, устраивая чествования памяти украинских поэтов, организуя групповые поездки на могилы выдающихся украинских общественных деятелей и писателей, украшая свои клубы украинскими национальными флагами, посылая венки с украинскими двухцветными лентами на похороны лиц, отличившихся даже не украинским, а только оппозиционным к русскому правительству направлением.

Повернення Михайла Сергійовича Грушевського на прохання радянського уряду на Україну в часи українізації досить активно підняло авторитет радянської влади на міжнародній арені. Допоки була можливість повнокровної праці історика (з 1924 по 1929 рік), ним були написані 4, 5, 6 томи "Історії української літератури", 9-й (у двох частинах), 10-й (перша частина) томи "Історії України-Руси", кілька сот статей, рецензій, відредаговано 43 томи видань "України", 6 книжок "За сто літ", біля 10 томів записок історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук.

У 1928 році дочка Михайла Сергійовича Катерина Михайлівна у листі до Василя Кузіва писала:

Ми - наша родина, а зокрема батько, мусимо переконуватися все на ново, на власних особах. Та що робити - іншої України нема і треба приймати її з тими конкретними умовами, що в ній зложилися, коли хочеться працювати в ній і для неї. А мого враження, що всетаки українська справа використовує сі обставини що є. І український елемент, культура і самосвідомість національна зміцнюються таки хоч і не блискучі на результати, але реальні і - головню хочу надіятися - тривкі.²

Не сказати тепер де могила Катерини Михайлівни - останній лист від матері до табору під Хабаровськом повернувся без отримання адресатом у 1940 році. Так само невідома могила брата Михайла Сергійовича Олександра, невідома - племінника, теж історика Сергія Вікторовича Шамрая, невідомі долі багатьох інших членів родини. Закатована і затаврована сім'я Грушевських на багато десятиліть була випечена із свідомості народу, а головну її особу - генія історії України - названо "заклятим ворогом українського, російського народів, буржуазним націоналістом", котрий "всупереч історичній правді заперечував, що Київська Русь була спільною колискою російського, українського і білоруського народів"³, а його роботи були "просякнуті настановою протиставлення України РСФСР, відриву України від СРСР"⁴. З цього приводу, за стіною фальші залишилися правдиві слова вченого у праці "Единство или распадение" (1906 р.), які при будь-якому тенденційному цитуванні говорять самі за себе:

Сохранить, или, вернее создать ее [России - I.Г.] единство можно лишь путем развития в ней внутреннего тяготения и сцепления, а оно может вырасти лишь из сознания, что принадлежность к государственному союзу дает слишком осязательные удобства, чтобы стоило рисковать ими и ставить на карту мирное течение жизни для достижения разрыва. Нужно немедля вступить на путь создания таких условий, которые бы дали возможность нестесняемого существования и развития национальных и областных частей государства.

¹ ЦДІА УРСР у м.Києві. - Ф.1439. - Оп.1. - Спр.1547.

² ЦДІА УРСР у м.Києві. - Ф.1235. - Оп.1.- Спр.1012. - Арк.2.

³ Історія Української РСР. - К., 1955 р., с. 90.

⁴ Сенченко А. Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України. - Більшовик України, 1934 р., № 5-6, с. 38.

Сьогодні ці рядки, написані Грушевським більше восьмидесяти років тому читаються як виборча програма демократичного депутата до справжніх Народних Рад, а критиканські зауваження сучасних опонентів – “в данном случае отмечена органически присущая Грушевскому склонность прибегать к неаргументированным вымыслам”¹ – тільки додають сучасного забарвлення цій довгій політичній дискусії. Безперечно, що своїм сучасним суперникам у передвиборчій боротьбі М.С.Грушевський сказав би: “Вся надія в нас, вся сила – в народі”.

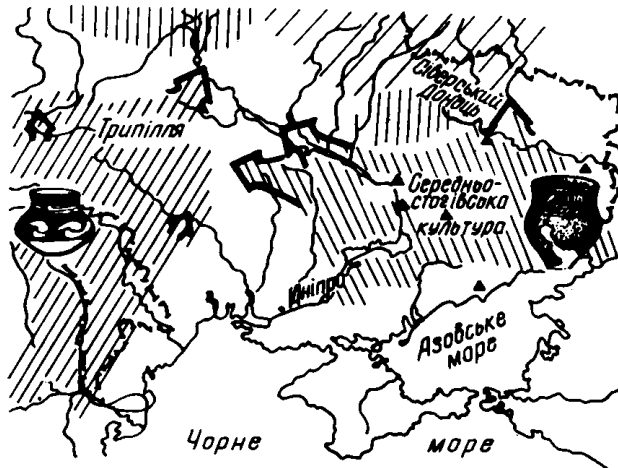
¹ Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины. – К., 1989 г., с. 66.

Юрій Кочержинський. Науковий додаток до "Замість рецензій і заяв про "Скіфську Одисею"¹

У "Віснику АН УРСР" (1989 р., № 3, с. 95 - 101) з'явилася стаття доктора історичних наук Д.Я.Телегіна "Північне Причорномор'я і Балкани в епоху неоліту і мідного віку". На основі професійного аналізу даних археології автор твердить, що :

1. У той час степами східної Європи проходила межа між етнокультурними регіонами степового скотарства, з одного боку, та землеробськими - з другого.

2. В кінці 6-го - на початку 3-го тисячоліття до н.е. (біля 5000 років тому) "немає очевидних соціальних і майнових розшарувань ні між племенами ні в самих племенах. Поселення не укріплені, інвентар при похованні загалом однаковий" (с.96). Тобто, підтверджується, що це був період докласових суспільств, та що по нинішній території України проходила межа між "плугатарями" - землеробами та "помадами" - скотарями.

Землероби, вказує автор, прибували на Правобережжя з Балкан і "в етнічному відношенні були здебільшого фракійцями" (с.96). Однак, мусимо зауважити, що енциклопедія визначає термін "фракійці" як населення Балкан у 1 тисячолітті до н.е. - 1 тисячолітті н.е. Оскільки обговорюваний тут період набагато древніший, більш підходящою здається назва "пеласги" - загальна назва тубільців, яких застали греки на Балканах та у східному Середземномор'ї, прибувши сюди у 3-му тисячолітті до н.е.

Отже, землеробська культура найдавнішого населення України - прямий нащадок докласової

землеробської культури пеласгів. Від них не тільки матеріальна культура - від плугів і хатнього посуду до дитячих іграшок, але, мабуть, також демократичні традиції докласового суспільства, що проявились у козацьких звичаях, у антипанському елементі, властиві національному духові українців (Шевченко).

3. "За антропологічними даними носії землеробських культур... належать до так званого середземноморського типу" - тобто, чорняві, кароокі; звідси - "національний стандарт" краси українців : чорні брови, карі очі, "а серед племен північного Причорномор'я (скотарів-кочовиків. - Ю.К.) переважали європеоїди з явними ознаками кроманйонського типу. В етнічному плані тут важливу роль відіграв, мабуть, індо-іранський елемент". То кочовики, мабуть, відкочували до Ірану та Індії, а землероби - то, мабуть, лишилися на землі та й склали основний кістяк автохтонного населення України, та й лишили нам у спадок істотну частину своїх звичаїв, пісень, характеру, світовідчуття...

На рисунку подаємо запозичену з роботи Д.Я.Телегіна карту розселення трипільських (землеробських) та середньостовпівських (скотарських) племен раннього мідного віку в 4-му тисячолітті до н.е. З неї видно, що вжиті в тексті "Замість рецензій і заяв..." визначення "плугатарів" як "правобережних", а "номадів" як "лівобережних" - в основному вірні. Хоч у середній течії Дніпра скотарі перейшли на правий берег, отже, землероби займали не все Правобережжя, зате, в свою чергу, під Трипільям вони почали переходити на лівий берег. Але в основному, як бачимо, картина, дана у "Замість рецензій...", не суперечить останнім даним археологічної науки.

¹ Спадщина, 1989 р., число 1, с. 198 - 207.

Лідія Пономаренко. Сторінки з історії назв київських вулиць

Коли й чому виникли назви вулиць, площ, окремих місцевостей? Це питання цікавило наших предків, які складали літописи, але й досі немало таємниць в найменуваннях топонімів – географічних назв місцевостей (від грецьких слів топо – місцевість, онома – ім'я). На карті Києва з його багатотисячною історією є імена, вік яких зовсім молодий, а є й дуже літні. Здається, що походження молодих найменувань легко знайти, але виявляється, це не зовсім проста річ. Так, авторові цих рядків довелося в свій час готувати довідку про вулицю, яка в офіційному виданні "Вулиці Києва" (1959 р.) значилась як вул. Братів Левченко. Марні були пошуки біографій так званих братів. З міському архіві пощастило відшукати протокол, в якому йшлося про перейменування вулиці Жеребевської на честь бортмеханіка екіпажу літака, який брав участь в рятувальних роботах челюскінців. Скорочення "бортмеханік" на "бр." перетворилось на слово "братів".

Чому саме колишню вул.Жеребевську було у 1938 р. перейменовано на вул.Левченко, а Романівську – на вул.Леваневського? Все це – суб'єктивне рішення якогось адміністративного працівника; такі факти не стенографувались, не заносилися до протоколів засідань міськради, де вирішується справа перейменування.

Якщо розглянути історичні аспекти найменування географічних об'єктів, то стає очевидним, що необхідність в окремих назвах, як і в іменах та прізвищах людей, з'явилась на ранніх стадіях розвитку суспільства. Вчені засвідчили, що у племен, які стояли на низькому рівні розвитку, у вжитку особові назви та найменування навколишнього середовища. Одним з найдавніших принципів надання імен річкам, горам, долинам був природньо-географічний; тому-то в назвах багатьох річок світу зафіксовано слово "вода" мовою того племені або народу, який певний час мешкав поблизу. (Наприклад, тюркські назви Ак-су – Біла вода, Сари-су – Жовта вода).

У Києві зафіксовано низку таких об'єктів, які одержали наймення за природними ознаками: Лиса гора (їх, до речі, у Києві було декілька – одна біля річки Либідь, друга поблизу сучасного фунікулеру, є й на лівому березі Дніпра), Поділ – низина.

Заняття населення зафіксовано в назвах частин міста, вулиць: урочище Гончари, Кожум'яки; вул.Гончарна, Кожум'яцька.

Історична подія відбилась в топоніміці: Аскольдова могила – її найменування пов'язують з підступним вбивством воїнами Олега київського князя Аскольда, що сталося 882 р. Як раніше називалась ця територія, літописи не засвідчили. Це чи не єдина з найдавніших назв, виникнення якої має дату. Вік інших вдається визначити з певною мірою вірогідності; зокрема, можна виділити долітописні топоніми, що існували до написання першого вітчизняного літопису, який склав Нестор-літописець в кінці XI-на початку XII ст. До таких відносяться: ім'я самого міста КИЇВ, річка Либідь, гори Щекавиця (Скавика), Хоривиця, річка Почайна. Літописними, або точніше, такими, що виникли у X-XII ст., слід вважати Бабин Торжок (нині це – дуже змінена територія біля садиби Історичного музею; в минулому столітті через площу було прорізано початок вул. Володимирської). До літописних відносяться Видубичі, Берестове (поруч з державним заповідником Києво-Печерська лавра), Хрещатик (струмок, а також прилегла до нього місцевість; Велика Хрещатицька вулиця на Подолі у 1868 р. перейменована у Набережно-Хрещатицьку, щоб відрізнити від новоутвореної вулиці Хрещатик).

Більшість з долітописних і літописних топонімів зникла у минулому та у нашому столітті у зв'язку з забудовою міста, знищенням струмків, пасовиськ, мисливських угідь, орних земель. Так, Перевісище, де за часів Київської Русі ставили сітки-перевіси на диких птахів, нині головна вулиця міста – Хрещатик; Соколиний Ріг не залишив і сліду серед вулиць Печерської частини міста (він тягнувся приблизно від нинішнього історичного музею міста Києва до бульв. Дружби народів; там був ліс й чагарники, де полювали з соколами).

Засипано або взято у колектори:

– Хрещатицький струмок, що йшов від стадіону "Динамо" через пл.Ленінського комсомолу, через яр біля філармонії, озеро, де височить з минулого століття нижній пам'ятник кн.Володимиру (нині вживано – "Пам'ятник Магдебурзького права"), а звідти – у р.Почайну, яка поблизу впадала тоді у Дніпро;

– ручай Скоморох, що був притокою Либеді;

– річки Курка, Курячий Брід (на Приорці);

– річка Глибочиця (приблизно йшла там, де нині вул.Глибочицька);

- Прокляте озеро (знаходилося у верхній частині Наводницького шляху, де тепер вул.Наводницька).

Переважає частина найменувань, які виникли за часів панування польських магнатів, не прижилася у народі, або вживались змінено під час першого офіційного найменування вулиць у 1869-1871 рр. Серед них:

- Біскупська - тут був палац біскупа (настоятеля) Домініканського монастиря;

- Бидлогонна - повернуто її історичну назву - Волоська (бидло це - з польської, а Волос - слов'янське язичницьке божество, покровитель великої рогатої худоби);

- Приорка - у XV ст. приор Домініканського собору Петро Розвадовський заселив її своїми підданими; назва вулиці була з часом перетлумачена як Приварка; у документах XVIII ст. і навіть на планах міста XIX ст. найчастіше писали Приварка, Преварка.

Татарських назв географічних об'єктів у Києві не було, нема і в його околицях. Так звана Батієва гора - це спотворене написання "Батієва гора", тобто та, що належала, або де було поховано якогось батька (батьку); зустрічали на деяких планах міста варіант "Батієва могила". Легенда про те, що на цій горі під час нападу на місто стояв хан Батий, не відповідає історичній топографії навколишньої території, - в ті часи гора й прилеглі околиці були вкриті густими лісами, а давній гостинець - шлях з Василькова - проходив осторонь гори. Та й Батий напав на Київ не з заходу, а скоріш за все з півночі, переправившись з військом біля Вишгорода, де тоді Дніпро мав розгалуження й можна було переправлятися кінями вплав. Тож на Старий Київ він мав би йти або через Дорогожичі й далі на Золоті ворота або ж з півдня, й тоді через Козине болото (район сучасної пл.Жовтневої Революції).

Якщо розглянути географічні назви, які донесли до нас документи, то можна прийти до висновку, що до середини минулого століття не всі вулиці й провулки їх мали; іноді писали: "...по улице идущой повз церков", "от дому, где стоял дом римаря". У списках, які виявили у київському міському та обласному архіві, складених в кінці XVIII - на поч. XIX ст., знаходимо немало безіменних об'єктів. Таке становище стало заважати спілкуванню людей, зокрема, медичному обслуговуванню, листуванню. Отже перед місцевими органами влади стало питання про необхідність вияснити існуючі в побуті найменування, змінити подвійні, надати безіменним вулицям пристойні імена. Необхідність у цьому виявилася особливо гостро під час підготовки до видання першого повного плану міста, який готували землеміри, а також у зв'язку з більш жвавим будівництвом. Після пожежі 1811 р. на Подолі, його вулиці було заплановано - замість тих, що йшли за рельєфом - взаємно паралельно та перпендикулярно. У Старому Києві з 1830-х років почалось знесення старокиївських земляних укріплень і намічено нові рівні вулиці. Пізніше така доля спіткала й Печерськ, де замість дерев'яних будиночків з вишневими садками почали з'являтися кам'яні будівлі. У т.з. Липках, де ще на початку минулого століття був славнозвісний липовий гай, виноградний та шовковичний сади, виникла двірцева частина, яку забудовували тільки ті, що мали значні гроші. Тут був будинок графині Браницької, графа Левашова, генерала Раєвського та ін.

Вулиця, де була садиба Левашова (він був на початку 1830-х рр. київським генерал-губернатором), одержала ім'я Левашівська (з 1919 р. це вул.К.Лібкнехта). Новий бульвар, який з'явився у зв'язку з будівництвом університету та забудовою прилеглої території, отримав назву Вібіковського бульвару (з 1919 р. - Тараса Шевченка).

Кадетській вулиці, де спочатку планувалось зведення кадетського корпусу, надали назву - Фундуклеївська (від гімназії на честь київського губернатора Фундуклея) - з 1919 р. вул.Леніна.

Якщо продовжити список назв, які з'явилися під час першого офіційного найменування та перейменування, то серед них найбільше походять від імен князів (Володимирська, Ігорівська, Олегівська), княгинь (Предславинська, Ольгівська), цариць (Лизаветинська, Катеринінська). Володимирську вулицю, яка проходила на Подолі, найменували Братською, щоб не було співпадіння з тією, що простяглась у старому Києві від Десятинної церкви майже до Либеді. Деякі вулиці на околицях одержали найменування від шляхів, з якими здавна був пов'язаний Київ: Білгородська, Брусилівська, Макарівська. Тоді ж вперше було упорядковано нумерування будинків: непарні номери розміщено ліворуч, парні - праворуч, якщо стати на початку вулиці обличчям до її напрямку. Хрещатик було визнано головною вулицею, його нумерацію розпочато від Царської площі (нині Ленінського комсомолу), відповідно початок інших вулиць, що виходили на Хрещатик, вважався від Хрещатику.

Після цього першого втручання адміністрації в географічні назви міста було встановлено такий порядок, щоб жителі, які звертались до Міської Думи з апеляціями про найменування вулиць або перейменування старих, робили це письмово й обґрунтовано. Затвердження нових назв було прерогативою спочатку царя, а потім Сенату. Таким чином, перейменувань за період 1870-1917 рр. було небагато. У 1910 р. на прохання жителів вул.Чорна Грязь, які збудували нові будинки та зробили її благоустрій, було названо Мирною. Ямську, що її притони було описано Купріним в повісті "Яма", мешканці просили назвати на честь поета Жуковського, але її було названо Батієвою.

Під час забудови району Глибочиці з'явилися вулиці Татарська, Печенізька, Половецька. Татарська з'явилась тому, що у 1860-х роках там оселилось кілька десятків татар, які сім'ями приїхали до Києва з Казані. Тут вони утворили невеликий ринок ("шурум-бурум"), де перепродували ношені речі, предмети домашнього вжитку.

Печенізьку і Половецьку "охрестив" тодішній київський землемір Таїров з невідомих нам причин.

Перше перейменування вулиць Києва після революції сталося ще під час громадянської війни - в березі 1919 р.

Пророчи своїм лукавим чадам

Аркадій Белінков. Тільки смілива людина може мати талант¹

Як ковтають флейту

П'еса, в якій запитується, що краще - Радянський Союз чи буржуазна Європа, - приречена на неминучий успіх.

Юрій Олеша хотів написати п'есу на тему : який лад кращий - соціалістичний чи капіталістичний ? Який ? Який ? А ну, ходімте, будь ласка.

Про це неможливо написати серйозну п'есу тому що відповідь у ній передвирішена. Яка ж це п'еса... [...]

Оскільки п'еса про переваги Радянського Союзу перед буржуазною Європою не потрібна, тому що вважається, що це так само очевидно, як те, що Волга тече у Каспійське море, то починається п'еса зовсім про інше.

Починається п'еса про те, що Волга тече в Каспійське море.

Починається схематична, позбавлена фантазії, прямолінійна п'еса.

Юрій Олеша пише твір, в якому три години доводиться безспірна необхідність вбити людину, яка захотіла сама впевнитися у перевагах Радянського Союзу перед буржуазною Європою.

Нічого гіршого ця людина не зробила.

Я наполегливо повторюю : п'еса "Список благодіянь" написана про те, як швидше і краще розправитись з людиною [...]

Перед нами проходить докладно розроблена система пик, які кричать, свистять, улюлюкають, корчаться, хмикають, хникають, кривляються, плюються, тупотять ногами, ненавидять художника, який насмілювався шукати свободу.

Підсилений підрозділ убивць знадобився задля того, що авторові треба не тільки знищити одну слабку жінку, але й контузити власне сумління, про яке було написано стільки доброго і яке він уже ставив за приклад собі самому.

Це було в кінці непу, на початку колективізації, в розпал індустріалізації.

Людина, яка сумнівається а ще й до того їде за кордон, в ці роки вже цілком могла розглядатись як потенційний, але ще не викритий ворог.

Що слід зробити із потенційним, але ще не викритим ворогом?

Викрити і знищити [...]

Художника, інтелігента, вільну людину вбивають не за те, що він очолив революційний рух французького робітничого класу, але за те, що він поставив під сумнів щось, що не підлягало обговоренню, за те, що він не засудив без застережень і без перевірки Європу, за те, що він став сумніватися, міркувати, порівнювати, роздумувати і страждати; це покарання за альтернативу, за те, що насмілювався подумати, допустити думку про однаковість обох світів, за право на вибір; вбивають за те, що він порівняв списки, поставив на одну дошку список благодіянь і список злодіянь, за те, що засумнівався у списку благодіянь. Це не покара, а помста, тому що вільну людину карають тоді, коли вона розкалася і визнала себе винною, підняла руки, здалася; це попередження іншим та пристрашка. Вільну людину вбивають, не дивлячись на розкаяння і визнання, на які вона була засуджена, але її розкаяння і її визнання нічого не значать, тому що може з'явитись слідом за нею інша людина, яка насмілиться не тільки діткнутись, не тільки засумніватись, не тільки порівняти, але й спростувати багато з того, що видавалося цілком недоторканим й абсолютно неспростовним. Не треба сумніватися, не треба коливатися, не треба порівнювати, думати, обирати, міркувати, наполягати й спростовувати.

Треба слухати, що тобі говорять [...]

З яких причин людина робить не те, що хотіла б робити, чому вона наступає на горло власній пісні?

---

¹ Закінчення перекладу уривків з книги : Белінков А.В. Сдача и гибель советского интеллигента : Юрий Олеша. - Мадрид : 1976 г. - 686 с. Початок див. : Спадщина, 1990 р., т. 3, с. 101 - 148.

Коли вона вважає, що те, що вона робить, – прекрасне, коли вона дурна і не розрізняє шкоди від користі, коли їй байдуже, що за діло вона робить, і її обходить лише, яку з цього діла вона матиме вигоду, коли їй все байдуже, коли вона боїться, що коли не робити те, що наказують, то за це в неї будуть неприємності.

Олеша не був дурним, він у ті роки ще не шукав вигоди, не був байдужим і не вірив у те, що діло, яке він робить, прекрасне.

Він робив це діло, тому що боявся, що в нього будуть неприємності.

Злякавшись і розгубившись, він почав поспішно вбивати своїх героїв.

Юрій Олеша вбиває своїх героїв за те, що йому самому було таким дорогим, необхідним і близьким. І що стало видаватись йому недосяжним.

Перелякана людина, художник, який здається, вбиває своїх героїв за приречену жагу свободи.

Жага свободи гонить цих людей з Росії на Захід.

Юрій Олеша написав п'єсу про те, який трагічний, тяжкий і гіркий їхній шлях [...]

За старою доброю вітчизняною традицією маленькі прості людські радощі змішуються з багном, щоби ніхто не плував їх з величними подвигами.

Процес компрометації вказаних радощів та їх духовних вождів починається з того, що морально нестійка людина зваблюється іноземним барахлом. Вона продає свою перворідність за сочевичну юшку у формі буржуазних штанів.

Нізащо не можна починати прямо з компрометації переконань людини. Це ж, знаєте, ще кому як видасться. У понятті "переконаність" завжди є щось, що викликає повагу. Тому треба скомпрометувати людину вже скомпрометованими речами. Наприклад – крадіжкою.

Крадіжку мало хто стане виправдовувати вишуканими чинниками, як це було в часи Віктора Гюго. Та взагалі світ не клинцем збігся на крадіжках. В останній час добре розроблена методологія змішування людини з багном за низькосхилинності або рисунок профілю, що не відповідає кондиціям. (Варіанти: 1. Лікар (убивця в білому халаті) кусає груди коханки. 2. Торгівля старовинними російськими іконами). От коли людям, що мають високе моральне почуття (а всі читачі газет, до яких апелюють з юшкою, низькосхилинністю і рисунком профілю, володіють найвищими моральними почуттями, і ні за яких обставин жодних неподобств не роблять) доведуть, що злочинець продавав перворідність і кусав груди, тоді можна переходити до наступного етапу. Наступний етап з'єднується з попереднім таким чином: людина, яка морально розклалася, може вчинити будь-які, наймерзенніші дії.

Суб'єкт, що морально розклався, починає робити будь-які, наймерзенніші дії. В залежності від серйозності провини підвищується градус морального розкладу, у серйозних випадках підсудного вергають у такий моральний розклад, який під силу тільки козацькій сотні, що вирвалася на оперативний простір.

За існуючою номенклатурою злочинцеві приписується: а) п'янка в ресторанах і на дачі; б) гонитва за іноземним ганчір'ям (варіант: іноземною валютою, запальничками, кульковими ручками), в) бажання виділитися; г) хамське ставлення до підлеглих; д) неспускання за собою води у вбиральні; е) покинутих дітей; є) стареньку матір, що помирає від голоду; ж) вбитого горем батька; з) замучену бабусю; и) зацькованого дідуся; і) тероризованих сусідів. При всьому цьому з самого початку буває абсолютно ясно, з яким пройдисвітом і аморальним суб'єктом, здатним на будь-який наймерзенніший злочин, вони мають справу.

Це класична традиція російської літератури, розпочата у билинному епосі, отримала найповніший вираз у "Капітанській дочці" (моральний розклад зрадника Швабріна) і дійшла до наших днів [...]

Твір Юрія Олеші з'явився одразу ж після одного з найперших і одного з найвизначніших судових процесів нашого століття, процесу Промпартії.

І він був відповіддю письменника на заклик відбити у повноцінних художніх образах події епохи [...]

Справа слухалася в Москві з 23 листопада по 7 грудня 1930 р. Особливим відділом Верховного суду СРСР під головуванням т.Вишинського.

"Список благодіянь" був надрукований в журналі "Красная новь" у серпні 1931 р., редактором якого був т.Єрмілов.

Я стверджую, що п'єса Юрія Олеші "Список благодіянь" була відповіддю радянського письменника-патріота на виклик світової реакції. Юрій Олеша своєю п'єсою відбивав підступи. Він надавав радянському правосуддю моральну підтримку. Написавши п'єсу про зраду батьківщині у дні, коли проходив суд над зрадниками батьківщини, Юрій Олеша сприяв створенню атмосфери пильності та мобілізаційної готовності.

За п'ять днів до початку процесу, 20 листопада 1930 р. "Литературная газета" друкує підбірку "Письменники виходять на трибуну громадського звинувачення" [...]

Після цих виступів була надрукована "Резолюція письменників". В ній було сказано:

Ми, радянські письменники і драматурги, гаряче вітаємо вірного вартового революції – ОДПУ і ходатайствуємо перед урядом про нагородження ОДПУ орденом Леніна.

Поставимо свою творчість на службу пролетарській революції!

Поведемо непримиренну боротьбу з буржуазними агентами!

На фронті мистецтва і літератури – зірвемо маски з класових ворогів!

Смерть контрреволюціонерам і змовникам!"

Під час таких "хлистовських радень" художня інтелігенція взгвинчувала себе до радянського патріотичного екстазу і вступала у стан содомії. Тут вже неможливо було збагнути, хто кого зім'яв, хто кого вбиває, хто з ким спить, хто на кого доноси строчить.

Почався свалний гріх радянської інтелігенції.

Він був історично необхідним у зв'язку з тим, що країна готувалася йти від перемоги до перемоги [...]

В історично необхідній атмосфері перемог, розправ, убивств і судилищ Юрій Олеша намагався встигнути, хоч захлинаючись, за грімкою бурею віку.

Юрій Олеша дуже хотів бути великим письменником. І часто йому здавалося, що він вже став ним. Він старався все робити, як ці визначні люди. Великі письменники завжди роблять так: вони пишуть про те, що є важливим для всього людства.

Юрій Олеша теж так робив.

З кінця 20-х років для людства найважливішими були процеси і п'єси.

Особливо такі процеси, які закінчувалися розстрілом зрадників батьківщині [...]

Юрій Олеша судить і засуджує свою героїню у переддень довгого списку процесів і таємних судилищ 30-х років. За своїм характером це процес 30-х років.

В ньому вже є все, що потрібно звинуваченню, і вже немає нічого, що потрібно звинуваченому.

В ньому є порушення процесуальних норм і немає правових гарантій, є фальсифікація, лжесвідectво, порушення клятви, підлог, залякування, жадоба сенсаційних викриттів, апіоризм і злонаміреність і немає об'єктивності, є брехливі доноси, арешти родичів, обмова, наклепи, заздалегідь брехливі обіцянки зберегти життя і передвирішеність і немає інтересу до істини. Процесу тридцятих років неодмінно передують катування, гіпноз, голод, безсоння, конвейерні допити, наркотичні речовини – все те, що при викриттях стає відомим під іменем "найсуворіше заборонених методів ведення слідства".

Найхарактерніші риси процесу тридцятих років присутні у п'єсі Олеші.

Він був чутливою людиною, гарним сучасником, добрим сусідом будь-яких людей, своєю людиною епохи. Його гнав страх.

Тому в його п'єсі є фальсифікація, залякування, жадоба сенсаційних викриттів, апіоризм, злонаміреність і немає об'єктивності; є обмова і наклепи і немає захисту, який допомагає звинуваченому; є непорозуміння і немає інтересу до істини [...]

Відбувається щось нез'ясоване.

Олеша заявляє: не виростуть вишневі дерева. А йому авторитетно відповідають: будь ласка, приїздіть до нас у колгосп.

Письменник стверджує, що в нас не показують Чапліна. А критики, торжествуючи і посміхаючись, з повагою йдуть на "Парижанку" та "Золоту лихоманку".

Письменник наполягає на тому, що не будуть показувати "Гамлета". А критики, підсміхуючись, стверджують, що будуть. Кажуть, навіть у різних трактуваннях. В окремих випадках навіть зовсім розмагніченого.

Між Юрієм Олешем і його читачами йде довгий і дивний спір.

Спір, якого не може бути.

Письменника спростовують життям [...]

Коли критик-Раздватріс Гурвич говорить, що в нас ростуть чудові вишневі дерева, то це він так і думає: чудові вишневі дерева. Він широко дивується, як це Олеша не бачить їх.

Але коли Олеша говорить, що йому нікуди посадити вишневу кісточку, з якої б виросло дерево на пам'ять про його неподілену любов, то він думає не про дерево, не про вишні й навіть не про варення, а він думає про те, що гине все легко ранимо, тонке й прекрасне, відмічене неповторною індивідуальністю. Гинуть вишневе дерево, жасмін, наречена, дружба, нагорода, цнотливість, слава.

Критик вважає, що між ним і пиьменником відбувається така розмова:

Письменник: Вишневі дерева не будуть рости.

Критик: Ні, будуть.

А насправді відбувається зовсім інша розмова:

Письменник: Гине поезія.

Критик: Дамо країні 186 тис. кубометрів ділової деревини.

Такої розмови бути не може.

Таку розмову тисячоліттями ведуть люди одне з одним, жажливу розмову, що уривається війнами, заколотами, ворохобнями, вбивствами, зрадами, ренегатством і відчаєм [...]

У метафоричному мистецтві Юрія Олеші тільки говориться - "Гамлет", а розуміється - "свобода".

Героїня промовляє, що в Радянському Союзі не ставлять "Гамлета", а думає, що в Радянському Союзі немає свободи.

Про це, звісно, смішно було сперечатись, чи не так? Ніхто чомусь не хотів сперечатись, є в Радянському Союзі свобода чи нема. І тому спір дуже швидко переходив в іншу площину [...]

Справжній конфлікт починається, коли стає ясным, що суспільство хоче віддячити дурницею: на метафору поета, у якій за одиничним значенням предмету стоїть багато значень, суспільство відповідає одиничним значенням, конкретним предметом, арифметичним фактом, емпіричною частковістю, які нічого не являють і нічого не виражають, окрім цього певного предмета, факта, частковості, цього дерева, цього "Гамлета". Суспільство прикидається, буцімто широко не розуміє, чого хоче поет.

Герої Олеші прагнуть не тільки ставити "Гамлета" в театрі ім.Азізбекова, але мати право на свободу, сумніви і вибір. Вони хочуть, щоб у проєкті була запланована не тільки посадка фруктових-ягідних і декоративних дерев. Вони вимагають незапланованої індивідуальності та незавізованої лірики.

Критики й деякі інші люди, з якими Олеші (повірте, він ніяк не бажав цього) довелось-таки вступити в спір, не хотіли нічим поступитись, і вони не могли нічим поступитись. [...] Вони змушені були забороняти "Гамлета", тому що боялися за "Чудовий сплав".

Але ці люди помилялися, стверджуючи, що така логіка боротьби. Це була не логіка боротьби, а невірні умови задачі. Помилкова послідовність та ілюзійна самоочевидність привели до помилкового, ілюзійного висновку. Здавалося непомитним і безспірним, що коли в тебе палять з 203-мм гаубиці, то неодмінно слід відповідати теж гаубицею, а не прашкою або зовсім - елегією. Прецінь це така ж помилкова, надумана, нерозумна і позбавлена фантазії ясність, як і впевненість в тому, що хто сьогодні подивився сумнівну картину, той завтра неодмінно заріже рідну матір. На постріл не обов'язково відповідати пострілом, а на підлість - підлістю не слід відповідати ніколи.

Встановивши таку залежність між мистецтвом і життям, за якою цілком пристойний глядач, ледве встигнувши подивитись сумнівну картину, поспішає зарізати рідну матір, деякі критики встановлюють й іншу залежність. За цією залежністю гарний твір мистецтва дорівнює переможній битві чи введенню у стрій промислового гіганта, а поганий твір відповідно дорівнює програній битві або виведенню зі строю гіганта.

Наполягаючи на залежності незалежних одна від одної речей, можна отримати будь-яку річку, яка тече у будь-яке море.

Тече Волга у Балтійське море.

У схематичній, брехливій, позбавленій фантазії, прямоліній картині життя, яку вигадали такі критики, тече Волга у Балтійське море.

Ланцюг послідовних міркувань неспростовно переконує: тече.

Мусить текти.

Так ось же вам, послідовні тупиці й непроглядні сліпці, скопці й схоласи, пахолки й холопи, методичні фанатики й педантичні маньяки, іконоборці, лицеміри, лакизи, святі отці, безгрішні, істерики, психопати, шизофреніки, параноїки, олігофреніки, раби, пани, блакитні мундири й слухняні піддані, сьогодні їжте рибу, а завтра, будьте послідовні! - пацюка!

Жабу, кішку, тхора, гадюку, ехидну, шакала, ядозуба, древогриза, стегоцефала, трихоцефала, клоачних та однопрохідних, грибляка штриховатого, дизодія виімчастого і форамініферу!! [...]

"Суворий юнак. П'еса для кінематографа".

Ця ц'еса була одним з перших творів радянської літератури про капітуляцію людини перед сильною особою, володарем і вождем.

Вже настав час, коли стало ясно, що лояльності або компромісу замало.

І тоді Юрій Олеша починає пояснювати й виправдовувати здачу й загибель радянського інтелігента.

Від інших підлих творів на цю тему твір Юрія Олеші відрізнявся хіба що деякою старанністю опорядження. Крім цього, інколи складалося враження, що автор ще не втратив здатності у чомусь сумніватися й не набув упевненості в тому, що він завжди правий [...]

В той час, коли багато письменників ще вміли писати добре і коли це навіть не заборонялося, Юрій Олеша, який завжди робив тільки те, що й інші, теж писав добре, і навіть трохи перестарався.

Щоправда, не так, як Мандельштам або Ахматова, або Пастернак, але декілька талановитих сторінок за ним все ж таки водилося. Це були сторінки найкращої його книги – “Заздрості” – і за них він розплачувався все життя.

Але я не хочу доводити вас до відчаю. Юрій Олеша, на щастя, був не з тих людей, котрі люблять безвинно страждати. Він одразу ж почав виправлятися, тобто писати, як всі на початку 30-х років, тобто – погано. Але декілька прекрасних сторінок “Заздрості” були написані, і на це вже не було ради, і цього йому ніколи не подарували.

Вся історія з цими клятими сторінками залишила в Олеші відразливе враження.

Він здавався. Він збагнув, як недоречно легковажно ставитись до навколишньої дійсності.

Через десять років після “Трьох гладунів”, після того, як вже були написані “Заздрість”, “Вишнева кісточка” та “Список благодіянь”, на всіх парах в’їхав орган Центрального комітету Спілки робітників залізничного транспорту “Гудок” у творче життя Юрія Олеші [...]

Йшов 1934 рік, рік вбивства Кірова, початку масового знищення людей, створення Спілки письменників СРСР. Для того, щоб вбивати людей, створювати творчі спілки, треба було виховати сильних, здорових, сміливих, бадьорих, витривалих і готових на подвиг людей. Наступав час, коли соціально-етичні проблеми ставали лише часткою широкого комплексу готовності до праці й оборони [...]

В ці роки тема інтелігенції і революції вичерпала себе, а тему інтелігенції і післяреволюційної держави було рекомендовано вирішувати так: уся інтелігенція дружно й захоплено вітає післяреволюційну державу.

Це був поспішний і далекий від реальності висновок, який народився й визрів у головах, обсмалених соціалістичним реалізмом, які (голови) завжди відзначалися однією особливістю: стверджувати, що вже є те, що хочеться, щоб було.

Юрій Олеша легко і поспішно пішов на налігачі принадливої ідеї, тому що мав видатну схильність до кабінетних надуманих умовиводів. І ця схильність до схематичних концепцій, на яких побудовані всі його твори цієї пори й вінцем яких є “Суворий юнак”, ні в якому зв’язку з тим, що відбувається довкола, не стоїть, а витікає з найкращих спонукань і, зокрема, з бажання, щоб все було чудово [...]

Юрія Олешу вже не дуже цікавить молодий робітник, навіть такий, що перевиконує норму та займається фізкультурою. Його цікавить культ особи.

Апологію увінчаного, шанованого, пихатого героя став твір Юрія Олеші.

Цей герой – “великий розум”, як він іменується у “Суворому юнаку”, – в інших художніх, або не дуже художніх, або зовсім не художніх творах вражаючих і сліпучих 30-х років і наступних освіжаючих десятиліть представлявся то в образі керманіча, то в образі зодчого.

Юрій Олеша пішов далі: він представив йзго в образі хірурга.

Письменник в своїй уяві домальовував образ.

Запах крові йде від сторінок кіносценарію “Суворий юнак”.

Цьому домальованому образу віддалася велика література.

Разом з нею віддалися також: скульптура, архітектура, культура і карикатура.

Крім того, віддалились: живопис, музика, театр всіх жанрів, історія й історіографія, філософія й історіософія, геологія й мінералогія, археологія й іхтіологія, а також суспільна думка, цивілізація, раціоналізація, електрифікація й демократизація цілої епохи [...]

У тій недосяжній стороні, по той бік паркану Андрій Бабичев, наркомвоен, процвітаючи переможці, по цей бік – скніючі переможені.

Скніючого переможеного до процвітаючих переможців не пускають.

Така ситуація в класовій державі більш-менш природна, і переможені можуть ображатися, обурюватися і боротися, але дивуватись тут нема чому. Відбулася заміна однієї влади іншою, і переможці виштовхали переможених.

Минає сім років, і в іншому творі знову будується паркан, і цей паркан ще вищий, ніж був раніше. Висока кам’яна огорожа виростає у творі Юрія Олеші [...]

Відбувається вражаючий і насторожуючий соціальний парадокс: виштовхнутими опиняються переможці.

Ніякого парадоксу не сталося: виштовхнутими опиняються не переможці, а переможені.

Був не парадокс. Буля ілюзія. Буда дуже характерна ілюзія епохи непу, котру охоче зберігали ще ціле десятиріччя після того, як неп скінчився.

Річ у тім, що ніяких переможців не було.

Були люди, які звершили революцію, а потім опинилися витіснені непом, і так і лишилися по тій бік стіни.

Ці люди потрібні були тільки для того, щоб звершити революцію, а коли революція була завершена, її плодами скористалися інші. Закінчилася революція, і завойована влада перейшла до інших людей.

Виштовхнуті переможці не можуть збагнути, в чому річ:

Це, значить, зневіра... повна зневіра щодо нас... щодо наших сил, умів... щодо культури... ми теж будемо великими.

І пахолок, холоп, лакуза, зляканий інтелігент, продажна сволота, курва, перекинчик, мерзотник, котрий вимолює тепле містечко, сигару, ласий обід і суспільне положення в хазяїна, якого у творі звуть "великим розумом", "великою людиною" і "генієм", заявляє: "Отже, ви згодні, що соціалізм - це нерівність".

Виштовхнуті переможці обурювались, вимахували руками і пред'являли претензії.

Інколи вони стріляли, як героїня оповідання О.Толстого "Гадюка", інколи стрілялись, як герой роману І.Еренбурга "Життя й загибель Миколу Курбова".

Як завжди у революції, вони здавалися надто лівими тим, хто революцію завершив і отримав післяреволюційну державу.

Ті, хто отримав післяреволюційну державу, боялися тих, хто звершив революцію [...]

У п'єсі для кінематографа "Суворий юнак" з'являється вже не тільки влада великого розуму, яка є прекрасною, але й ідеальний герой. Це цілком природно: при владі великого розуму мусять бути тільки ідеальні герої. Якщо ж вони ідеальними не були, то їх відправляли виправлятися.

Палка любов до влади великого розуму послідовно привела Олешу до необхідності ідеалізувати, бачити тільки гарне, працювати на ниві створення ідеального героя і наслідування йому, тобто до всього того, що через певний час стало головними пунктами художньої концепції цілої епохи. У цієї епохи були визначні перемоги, але в той же час не можна не відмітити деякі серйозні упущення. Зокрема, були недовисвітлені питання матеріальної зацікавленості населення у зв'язку з різким піднесенням потреб. Юрій Олеша разом з іншими письменниками закладав перші камені фундаменту нової художньої епохи.

І у зв'язку з цим він одержав визначний подарунок.

Цей подарунок він одержав на першому всесоюзному з'їзді радянських письменників 1 вересня 1934 р.

Юрію Олеші була вказана величезна честь.

З високої трибуни з'їзду йому було доручено прочитати привітання Центральному Комітетові Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків).

І Юрій Олеша прочитав.

Під прапором соціалістичного реалізму йшла і буде йти наша робота. Під керівництвом партії Леніна-Сталіна йдемо ми на ідейний штурм старого світу й капіталістичного суспільства.

Ми знаємо також, що ми здолали і будемо долати всі труднощі, бо непереможне вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, бо на чолі ленінського ЦК стоїть наш друг і вчитель, улюблений вождь пригноблених всього світу - Сталін (Первый всесоюзный съезд советских писателей: стенографический отчет. - М.: ГИХЛ, 1934 г., с. 672)

Так читав, говорив і писав безневинний страдалець і нещасна жертва у нерівній боротьбі Юрій Олеша.

Йому було доручено прочитати таке відповідальне привітання. Це треба було заслужити.

На це не заслужили інші делегати з'їзду - Бабель, Пастернак. На це заслужив Юрій Олеша.

Заслужений письменник став читати привітання й писати твори про великі успіхи, які виникли під владою великого розуму.

На цьому кінчається живе мистецтво.

Починається схематична, брехлива, позбавлена фантазії, прямолінійна п'єса.

Нещастя звалилося на його кволі плечі, не зачекавши [...] І п'єса про доброту не була написана. Була написана п'єса про поклоніння обраному, про по-

клоніння вождеві, властителеві, п'еса про те, що влада великого розуму – це прекрасна влада.

Як це робиться? Дуже просто.

Письменник бере флейту, притуляє її до губ і починає висвистувати щось ліричне. Потім він ковтає флейту, і ми чуємо бадьору мелодію, яка піднімається з надр художника, нездоланну мелодію, яка підкоряє і змітає усе на своєму переможному шляху.

"Збирайте металобрухт!"

Всі міркування про мову художника якимось одразу втрачають для мене ціну, коли стає ясным, що вони не йдуть далі міркувань про мову. Мова – це вираз свідомості, думки, і мізерна мова виражає мізерну думку. Люди, що говорять чахлою, мізерною, змученою, сухотною, миршавою й зляканою мовою, це люди чахлої, мізерної, змученої, сухотної, миршавої й зляканої думки, життя, долі. І вчити цих людей треба не стилістиці, а порядності.

Олеша ще нічого не розуміє. Він не розуміє, що трапилось і куди завела його влада великого розуму.

Він вдається до способу, дуже поширеного в історії російської інтелігенції: до переоцінки цінностей. "Я став думати, – казав він, – що те, що мені видавалось клейнодом, насправді є злиднями" (Олеша Ю.К. Промова на першому з'їзді письменників. – Первый съезд советских писателей. – М.: 1934 г., с. 235).

З відчуттям глибокого внутрішнього задоволення письменник намагається показати, як жахливо він неправий і як далеко зайшов у своїх помилках.

Він вимагає звернути на нього особливу увагу. Він підкреслює необхідність врахувати всю серйозність аргументації, яку він наводить як доказ власної нищості.

Юрій Олеша умів і любив здаватись. В нього це так добре виходило, тому що репутація його була в прекрасному стані, виробнича характеристика у повному порядку, а якщо художник починає робити зненацька щось таке, то ми всі розуміємо, що це не він, а редактор, тяжкі обставини, голодні діти, хвора дружина. Деякі при цьому додають: а також слабка людська воля художника.

Коли у професійному, претендуючому на порядність тексті з'являється металобрухт, то не можна сумніватись, що художник подає сигнал біди. "Це не я! – кричить художник. – Це редактор, тяжкі обставини, голодні діти, хвора дружина". Деякі додають: а також слабка людська воля художника.

Тоді я згадую полонених есесівців.

На допитах есесівці говорили, що вони гарні, нікого не ображали і поспішно витягали папірця.

Радісно і впевнено дістає есесівець папірця і кладе його перед майором.

На папірці написано:

"Справка. Выдана оберштурмбанфюреру СС Шпурре. Настоящим удаставеряю, што каспадин шкура атнасился ка мне очень даже замичательна. Студентка 5-го курса Всесоюзной сельскохозяйственной академии Татьяна Кострова".

Студенти, агрономи, медсестри, селянки, які закінчили й які не закінчили академії та школи, писали одні більш, другі менш грамотно, але ніколи – рідною мовою: людина без заздальгидь обдуманого наміру, який виникає під цівкою автомата, не напише "атнасился ка мне очинь даже замичательна".

"Очинь даже замичательна" в Олеші вимушені. Якби йому були створені соціальні умови, що стимулюють розвиток порядності, то Олеша б цього нізащо не зробив.

Але оскільки ці умови не були створені, то він зробив:

... Майбутнє світу будеється у нас... Яке повноцінне усе життя нашої країни... Він загинув, рятуючи соціалістичну власність... Нехай це буде книга про славу, до якої нас привели російські брати... З кожним днем все більше переконуєшся у тому, що молодь нашої країни зростає...

Він думав, що як Тетяну Кострову, яка написала, що вона студентка 5-го курсу, його врятує підпис: "Юрій Олеша".

Адже будь-кому зрозуміло, що Юрій Олеша так писати не може, не стане.

І цей підпис рятував його. Принаймні в оцінці тих, хто робив ще мерзеннішу справу.

Це не він написав. Це редактор, тяжкі обставини, хвора дружина, голодні діти, слабка, хиренна його воля, боягузтво й душа раба, тяжка й гірка доля російського художника [...]

Юрій Олеша діткнувся однієї з найрозроблених у світовій літературі тем і запропонував свій варіант.

Юрій Олеша запропонував зробити навпаки. Нехай природа і цивілізація будуть у гарних стосунках. Подивимось, що з цього вийде.

Нічого визначного з цього не вийшло.

Річ у тім, що природа й цивілізація цікавили світову літературу не самі по собі, а лише як умовні позначки зовсім інших речей.

Цими зовсім іншими речами були природне право і глибоко ворожі йому ста- нова монархія, церква, традиція, історичний прецедент, ієрархічна драбина, соціальна несправедливість.

А природа і цивілізація були тільки прапорами різних кольорів у боротьбі між людьми, які прагнули свободи, й абсолютизмом.

Був спір двох епох. Тези й гасла великої революції готувалися в кабінетах людей, які прагнули свободи.

Протиставлення природи цивілізації було таким значущим, тому що стверджу- вало суспільну боротьбу, свободу, рівність і братерство, гідність людини і неспростовну правоту санкюлотів, а згода вела лише до поважного міркування, що негаразд сидіти, склавши руки.

В усі епохи розкладу і розпаду, коли філософія знищена, економіка зруйно- вана, моральність замінена святенництвом, коли вже немає концепції, а є тіль- ки релігія, в яку ніхто не вірить, люди, які стоять при владі, знищують все живе й мисляче, посилюючись на історичне право. А загнана, вигнана, розчавле- на, вже зовсім, здавалось би, знищена жива й мисляча, ледь розрізнявана, зда- валось би, назавжди зникла частина суспільства протиставляє тиранії, лицемір- ству, невігластву і самозакоханості природне право.

Але головним був не спір на історико-літературні теми.

Головним було те, що високий і чистий художник, а не підлабузник, збаг- нувши, задля чого він складав вільну хвалу, які висловлював почуття, і про що говорив мовою серця, втік від людей до звірів. (Є така соціологія).

Всі літератури світу порівнювали, хто кращий: людина чи звір.

Ситуація, в якій виникало таке питання, передвирішувала відповідь: звір кращий.

Звір кращий, тому що людина була ще гіршою.

Але з двох зол завжди стараються вибрати менше.

Про це розповідає античний міф, перський епос, арабська поема і європей- ський роман.

Рішучу перевагу звірові віддає Хакслі в романі "Мавпа і сутність".

Були й інші твори, в яких засвідчена позитивна роль мавпи.

Еволюція знаменитого радянського письменника Юрія Олеші була дуже склад- ною.

Юрій Олеша хотів бути свободною і чистою людиною (1924-1928) і якщо він когось обдурював, то лише себе самого (1928-1934), поки не збагнув, що бува- ють такі обставини, за яких краще обдурювати тільки інших (1934-1960).

І тому, коли у "Суворому юнаку" він дуже хвалив щось, що вийшло хиреним, злочинним і мерзенним, то зробив він це, злякано намагаючись запевнити себе в тому, що ці хиренні, злочинні і мерзенні речі насправді й є істинна і висока правда.

Закінчивши "Суворого юнака", він перестав обдурювати себе. Він почав обдурювати інших.

Трагічна доля російського письменника. Коли йому стає дуже зле, він стрі- ляється, йде вночі через вікно з дому, співається, перестає писати.

Особливо тяжко несуть свій хрест ті, хто так старався, так старався завж- ди йти в ногу в часом (та ще при цьому навшпинячки).

Найнеприємнішим було те, що доводилось надто часто змінювати ногу. Але ж не всі можуть це робити легко й швидко, гуляючи, приспівуючи, граючи, наспі- вуючи, танцюючи, чвиркаючи і сякаючись [...]

Юрій Олеша ніяк не міг стати по-справжньому метким автором, він часто плував моду і забарвлення даного сезону, він не вмів зграбно лапати мимобіжне торжество і зривати квіти ефемерного успіху. І не зглядаючись на великі зу- силля в цій ділянці, так до кінця йому і не вдалося порозкошувати.

В 1924 році він вірив у те, що "...всі ми будемо вільними" ("Три гладуни").

В 1927 році він вірить у те, що "...цей новий світ, що будується, є голов- ним, торжествуючим" ("Заздрість").

В 1932 році Юрій Олеша твердо переконаний в тому, що "...попереді блискуче майбутнє" (Необхідність перестройки мне ясна: ответ Ю.Олеши кружку Дворецст- роя. - 30 дней, 1932 г., № 5, с. 67).

В 1934 році Олеша вірить у те, що країна стоїть на порозі безкласового суспільства:

На 16 з'їзді партії, влітку 1930 року, було поставлено у порядок денний питання про безкласове суспільство.

Ці слова глибоко запали у мене в серці.

Я приходжу до 17 з'їзду партії з роботою, над якою стоїть натхненна ідея безкласового суспільства (мається на увазі "Суворий юнак" – А.Б.).

Безкласове суспільство уявляється мені як художнику суспільством, де людина живе поза грошовою залежністю від іншої людини (Олеша Ю. Литература – общее дело писателя и рабочего. – "Писатели 17 партсъезду", М., 1934 г., с.166 – 167).

Нашорошено й занепокоєно розмірковує письменник про те, що таке безкласове суспільство.

Отже, ви згодні, що соціалізм – це нерівність?

– Це фашистське висвітлення комунізму.

Так сперечаються в "Суворому юнаку".

Через десять років після роману про революцію, в рік, коли був написаний "Суворий юнак", у вирішальний для історії російської літератури і тому – російської суспільної думки рік 1934 Юрій Олеша сказав:

"Влада генія... Це прекрасна влада..."

Повільно і незвично повертається на осі десятиліття в книгах Юрія Олеші.

Він повірив у те, що влада генія – це прекрасна влада.

Принаймні повірив у те, що в це необхідно вірити.

Він докладав величезні зусилля для того, щоб вірити. І часто вірив не без успіху.

Віра, страх, звичка, відраза до необхідності закреслити своє минуле, переляк перед самотою, боязнь злиднів, тремтіння перед тюрмою, надія на те, що все це, може, й не так, а коли так, то, може, вдасться перетерпіти, незвичайні і нечувані успіхи, штучна й безвихідна альтернатива – або ти радянський художник, або ворог, все це утворювало ситуацію, коли ще без гидливості можна було сказати (ледь прикидаючись, ледь злякавшись, ледь вірячи), що влада великого розуму – прекрасна.

Але йшли роки, і вийшло, що такою дрібною обмежитись вже не можна.

На жаль, багато письменників вважало, що треба все більше писати про те, яка незвична, дивна, захоплююча, примітна і видатна влада великого розуму, який карає, знищує, добре розуміє, що творить, відкидає країну назад, руйнує її господарство, розкладає її суспільство, змитає її інтелігенцію, розтоптує її демократію, звісно ж, в ім'я процвітання її господарства, благоденствування її суспільства й розквіту її демократії. І чим більш кривавою і руйнівною була ця влада, тим ширіше й густіше слід було писати про те, що вона – прекрасна.

Повільно й невідворотно довгими язяками сповзала брехня.

Вона могла злизати громадську думку, проникнути в людське серце, залити, затопити країну, тому що проти неї не було виставлено ніякого з'єднаного опору.

Більш за все переслідувався саме з'єднаний опір.

Йшла методична та цілеспрямована розправа з усіма, хто думав інакше, аніж великий розум. І чим більше було знищено тих, хто думав інакше, тим більше нагромаджувалося влади в його руках.

Але люди ще не знали, як обрушиться на них ця лавина влади. Вони у щось вірили, у щось не вірили, боялися повірити, примовляли: "Подумати тільки, Петра Миколайовича сьогодні вночі узяти. І професора Буйновського також. І Семку-водопровідника. Просто в голові не вмщається. Щоб професор Буйновський також?... Але з іншого боку, мене ж ось не беруть?" Наступної ночі узяти.

Люди не наважувались повірити у злодіяння, тому що воно здавалося безглуздом, тому що розповіді про нього були скомпрометовані джерелом – буржуазною пресою, тому що люди бачили, що у царській Росії не було нафтопереробної промисловості, а тепер вона є, тому що літали краше всіх, вище всіх, тому що більше нічого не лишалося, як бути безмежно щасливими.

Люди готові були змиритися багато з чим, тому що в Європі фашизм обрушувався на тих, хто цінував свободу, зневажав громадську думку, розправлявся з будь-якими спробами опору, знищував євреїв, розстрілював письменників, розбещував інтелігенцію, закривав театри, забороняв книги, фільми, опери й симфонії. [...] Налякані безвихідністю, люди думали:

У нас... весь рисунок суспільного життя надзвичайно злютований... Всі частини рисунку злютовані, залежать одна від одної і підпорядковані одній лінії (Олеша Ю.К. Великое народное искусство. – Литературная газета, 1936 г., № 17).

Боязнь знайти за допомогою одного ґанджу деякі інші змушувала шукати й знаходити виправдання тому, що само по собі, без зв'язку з іншими частинами малюнку, видавалося б несправедливим і неправильним.

Але брехня явилася не одразу на весь зріст і загриміла не одразу на весь голос. Вона зростала й роздувалася день у день, рік у рік, від перемоги до перемоги. Вона преподносилася, подавалася, просовувалася, всовувалася, втелюшувалася, накидалася, просотувалася й вкручувалася не раз назавжди, як одноразова допомога, а як щомісячний заробіток за вірну службу.

Все це відбувалося не в один день, й ніколи соціологічні зміщення такої значущості не відбуваються в один день. Для цього мусило пройти стільки часу, щоб одні забули істину, другі ще не встигли її узнати, треті захиталися, а четверті були зайняті не істиною, а головним чином забарвленням даного сезону.

Повільно й невідворотно сповзали загальне захоплення й святкування. І невтолимо зростала впевненість у тому, що опиратися цьому неможливо.

Але ще раннім ранком епохи почали прокидатися люди, готові захоплено прийняти похмуре немовля, ентузіастично й доброхотно, годувальники й майстерзінгери несправедливості.

Але залишалися люди, які намагалися опиратися або хоча б не брати участі в цій несправедливості.

Юрій Олеша читав газети щодня. Але там нічого не було сказано про те, що наступила найтяжча полоса у великій трагедії народу. Тому він писав багато і гарно, вів до нових перемог себе і других. Він почав звично й захоплено бурмотіти. Як бормашина.

...Розумовий рівень країни надзвичайно вищий... Тільки в нас поезія й філософія стали доступними всім... Люди йшли перемогати пустелю... Мрії стали дійсністю...

Але гостре відчуття стилю не до кінця полишає письменника навіть у ці роки. Навіть у ці роки він розумів, що таке мова художника і як несхожа вона на злиденну, нищу мову широкого вжитку. Йому важко написати загальну фразу, загальна фраза обумовлюється, пояснюється, письменник просить за неї прощення, він заявляє: я знаю, що роблю. "Він хотів сказати, що пишається своїм народом, але він подумав, що ця фраза, сказана поза зв'язком з усіма тими думками, що його переповнювали, видається загальною".

Юрій Олеша давно знає, що робить.

Він давно знає, що таке загальна, казенна фраза.

Ще з 1932 року, принаймні, знає.

У творі, що викликав гостру ворожість і свист сучасників, у творі, що до сих пір майже не згадується – "Дещо з секретних нотаток попутника Занда" – Олеша писав: "Казенна фраза, безумовно, це казенна фраза. Вона в усіх газетах, журналах..." І, багато передчуваючи, письменник виправдовується: "...якщо фраза казенна, це ще не значить, що вона не є виразом життя... гримка фраза є теж виразом життя" (Олеша Ю.К. Кое-что из секретных записей попутчика Занда. – 30 дней, 1932 г., № 1, с. 17).

Вочевидь, вже тоді письменник відчув, яку роль у житті суспільства відіграватиме фраза.

Вишукана й відокремлена від оточуючої літератури стилістика Юрія Олеші викликала різні нападки, хоча, окрім прикрас, у ній не було геть нічого, чого не було б у загальній, гримкій, казенній, нищій фразі.

Але кожен добре розуміє, що нівельований стиль неминуче пов'язаний з нівелюванням людської індивідуальності. Боязнь стилістичної своєрідності пов'язана з боязню ворожої думки [...]

Тема взаємин мистецтва і суспільства завжди в нашій історії була найважливішою, але в різні епохи вирішувалася по-різному.

Наступила епоха, коли почали вважати, що мистецтво впливає на людей прямо, просто і швидко.

Почалося зведення всіх естетичних начал до начал простоти і зрозумілості.

Простота і зрозумілість потрібні були для того, щоб з максимальною бистротою вселити людям ідеї, які вважаються важливими.

Головним було якнайшвидше отримати від цих ідей прибуток. Вважалося, що коли не повісити віршовані плакати, то план по миттю рук перед обідом буде зірвано.

Це невірно. Жоден вірш на світі і жодна опера, всі симфонічні партитури, зведений хор п'яти континентів і ансамбль пляски Центрального клубу залізничників із загартованим репертуаром не в змозі підняти одного ледаря на виконання, не кажучи вже про перевиконання плану по валовій продукції, асортименту і сортності.

Але люди, що не мають відношення до мистецтва, оцінюють його тільки з точки зору видобутку максимальної користі (додаткової вартості), як вони її розуміють, у найкоротший строк. Досвід всесвітньої історії мистецтва від пісні Давида до останніх досягнень у цій галузі вчить, що перевиконання плану на-

віть по валу не може бути негайно забезпечене найкращими віршами. Гарні вірші взагалі не можуть забезпечити виконання плану. В кращому випадку, вони можуть довго і не завжди успішно виховувати свідомих громадян, які виконують план. Та, мабуть, ми поки що не такі заможні, щоб дозволити собі писати гарні вірші, які виховують свідомих громадян за асортиментом і сортністю. Це все надто довго, дорого і взагалі непотрібно. Тому ми намагаємось писати погані вірші й досягли в цьому ділі визначних досягнень.

Надто швидке видобування з мистецтва суспільної користі ілюзійне і шкідливе, бо вплив такого мистецтва – мимобіжний і неглибокий, а ґрунт мистецтва виснажується. Проходить певний час, і стає ясным, що виснажений ґрунт нічого більше народити не може.

Це звичайний наслідок екстенсивної системи користування, заснованої на мінімальних капіталовкладеннях та примітивній техніці [...]

Прагнення змусити мистецтво зображати або відбивати дійсність в деяких випадках стає все більш наполегливим.

Прагнення це безплідне, тому що створює неіснуючі взаємини мистецтва та життя. Таких взаємин нема, оскільки мистецтво є частиною життя, одним із складників його, таким же, як сільське господарство та теорія пружності, як війни, будівництво осель, виплавка сталі та виготовлення супу. Спроби нав'язати мистецтву зображення яблук, мопсів та перемог над турками безглузді й нездійсненні. Мистецтво, без сумніву, впливає на життя людей, але не більше, ніж інші речі й обставини, і цим воно не відрізняється від виробництва синтетичного волокна, з якого робиться тканина для одягу, або відкриття корисних копалин, без яких неможливі даліші успіхи у розвитку важкої промисловості. Все більш очевидним стає те, що мистецтво – це не тільки ідеологія і головним чином не ідеологія, а реальний предмет, який впливає на ідеологію, як впливає на неї гарна чи погана їжа, одяг, газета, міський транспорт, податкова система. Ідеологія людей під впливом мистецтва складається не краще й не гірше, ніж під впливом інших обставин і предметів, з якими вони стикаються. Людину може оточувати велике або нікчемне мистецтво. І це нікчемне мистецтво чинить такий же сильний вплив на думки і вчинки людей, як і велике мистецтво, і якщо треба перетворити людей на бидло, на рабів, то мистецтво може внести свій внесок в цю справу разом з поліцією, армією, пресою, церквою, школою й залізничною промисловістю.

Юрій Олеша – письменник 20-х років. І якщо він зробив що-небудь значуще, то він зробив це у 20-ті роки. В 30-ті, 40-ві, 50-ті роки з Юрієм Олешем не відбувалося нічого, що було б дивним, несподіваним і нехарактерним для літератури епохи. Він гарно писав у 20-ті роки. Але о тій порі це було загальним літературним рівнем – писати гарно. Вважалося непристойним погано писати. Але потім на деякий час запанувала впевненість у тому, що ознакою високої свідомості є, можливо, й не довершені, зате зрозумілі усім книги. Літературний розвиток Юрія Олеші мало чим відрізнявся від звичайного розвитку художника його епохи. Письменник був підпорядкований тим же законам, яким була підпорядкована уся література, і тому відбув таку ж еволюцію, яку відбуло багато інших художників. Не помічалося, щоб Юрій Олеша зазнавав особливих неприємностей або особливого незадоволення від підпорядкування цим та деяким іншим законам.

Юрій Олеша ніколи не писав краще і ніколи не писав гірше, аніж дозволяли обставини. Кращі й гірші твори Олеші співпадають з кращими й гіршими роками нашого життя, з більш темними і менш темними смугами нашої долі, з більш трагічними і менш трагічними сторінками історії нашої літератури [...]

Юрій Олеша їхав у тій же літературі і в тому ж напрямку, в якому їхала вся вітчизняна словесність 30-50-х років. Різниця була лише в тому, що він не сидів при цьому в трамваї, тримаючи на колінах товстий портфель, як це робили його погладшавші колеги, а висів на підножці, майорів, як прапор російського вільнодумства, і зрідка вигукував, що в нього немає квитка, що він їде в майбутнє зайцем і що взагалі він весь цілком закаляний своєю інтелігентністю. Але це були звичні історично-філософські самозаглиблення, незрозумілі народіві, які переповняли вітчизняну словесність останніх півтора віків, що, прецизнь, не відіграло скільки-небудь серйозної ролі в її поступі вперед [...]

Залежність художніх якостей твору від його історичної, соціологічної та політичної концепції така ж формальна, як формальний зв'язок елементів у такій задачі: поїзд йшов з пункту А в пункт Б. Скільки коштує пачка чаю? Не можна підкорятися уявній залежності й виводити вартість чаю з руху поїзда, мистецтво художника з панівної ідеології. Образ мистецтва ширший за історичну, соціологічну та політичну ідею, і тому, нехтуючи традиційною і неправильною єдністю, слід говорити не про мерзенність мистецтва "Івана Грозного", а про аморальність художника Сергія Ейзенштейна.

Едність великого твору і його нищого творця можлива тому, що існують два способи виявлення художника.

Художник може виявитись тільки в мистецтві перевтілення і самовираження.

Для мистецтва перевтілення душевні якості художника значення не мають.

Тому відданий цареві й отечеству відставний колезький асесор може створити руйнівну комедію, нікчемний правець і бретер – схвильовану поему, п'яниця – найчистішу мелодію, обскурант і шахрай – великий роман, безпросвітний дурень може потрясти зал натхненними словами маркіза Пози. Письменник, який отримував найбільші прибутки за свої твори, був найкращим співцем народної скорботи. Письменник, який створив у романах безсмертні образи ущемлення плоти, у щоденнику розповів таке, що вражає навіть і драгуна. Письменник, який з усієї сили таврував різні форми експлуатації людини людиною, виписав для своїх онук негрень, щоб їм не нудьгувати з бездушними куклами. Це мистецтво перевтілення.

Мистецтво самовираження цього не знає. Воно може виражати тільки самого художника, і в цьому разі, який художник, таке й його мистецтво. І тому підлотник і брехун творить підле і брехливе мистецтво, а правдолюбець – правдиве.

Аморальний художник Сергій Ейзенштейн слідував мистецтву перевтілення.

Чи може великий твір стояти на аморальній історичній, соціологічній та політичній концепції?

У мистецтві перевтілення мене завжди насторожувала можливість одержувати замість справжнього художнього образу що-небудь інше. Приміром, жабу. Це мене дуже лякало і змушувало серйозно замислюватися. Не люблю я цю жабу. Ти мені її й цукром обліпи, й не зви зовсім жабою, та ні за що не візьму її у рот, хоч у виконанні народного артиста СРСР М.Черкасова, хоч у зв'язку з вихованням любові до історичного минулого.

Чудовий художник у мистецтві перевтілення може виконувати собаче замовлення.

У мистецтві самовираження я одразу бачу, що мені дають. Навіть без переднього слова, написаного зрозумілою мовою.

Час наполягає на тому мистецтві, яке йому потрібне. Звісно, в епохи, коли головним стає прагнення роздушити людську особистість, мистецтво самовираження видається огидним. Справді, яка ця особистість (що за особистість?!) прагне себе виражати, коли вона зобов'язана виражати те, що їй наказують?! За цих обставин, звісно, вимагається тільки перевтілення: людина така, яка вона є, повинна перевтілитись в іншу, – в таку, яка потрібна.

Іван Грозний в останні двадцять років став лише умовним позначенням явищ, які викликають, без сумніву, не одну тільки історичну цікавість. Тому в книзі про людину, яка не була Іваном Грозним, я написав про покійного злодюгу вісім сторінок, що може серйозно зашкодити усій композиції. На восьми сторінках я писав зовсім не про Івана Грозного, а про інші явища, які викликають не тільки історичну цікавість. Я писав про ставлення до Івана Грозного. Це ставлення в наші дні стало мірилом людської порядності. Люди, які пишуть про те, яким прекрасним, мудрим, гуманним, кмітливим, прозорливим і далекоглядним був Іван Грозний, зі смертю якого розпочалися смутні часи (як завжди, між іншим, після смерті тирана), люблять не одно лише віддалене велике історичне минуле своєї вітчизни, а ближчі дні: ті, коли вони отримували справжнє задоволення від хліба, який вони їли не дарма [...]

Тільки великий письменник не повторює ходячі фрази.

Великий письменник створює ідеї, котрі інколи повторюють за ним, а частіше відкидають люди, що не завжди й не одразу можуть збагнути значення цих ідей.

Тільки у великого письменника вистачає сміливості на великі ідеї, які одразу можуть бути і не сприйняті усіма.

Від звичайного гарного письменника здебільшого вдається отримати все що завгодно.

З великим письменником цього не трапляється, тому що великий письменник краще знає, що треба й чого не треба людям.

Особливістю звичайних гарних письменників є те, що вони вмють створювати ілюзію досить оригінальної думки, тоді як насправді вони вмють створювати лише оригінальні фрази [...]

Історія викинула людину у глухий завиваючий Всесвіт і полишила на довгому, ледяному, пронизливому вітрі.

Як небагато потрібно було для того, щоб Юрій Олеша став прекрасним письменником.

Для цього треба було, щоб він покинув писати.

Принаймні те, що створює лише ілюзію оригінальної думки.

Юрій Олеша не був прекрасним письменником.

У нього не було сил і сміливості протистояти обставинам і "хранить гордое терпенье".

Обставини одержували від Юрія Олеші все, що хотіли.

Юрій Олеша хотів подобатися.

Тоді відбулося щось дивне - всі почали стурбовано шепотіти: "Олеша замовчав" [...]

Він замовчав не тому, що бачив щось, чого не бачили інші, але тому, що він просто не вмів так нестямно, самовіддано, невтомно, фантастично, фанатично, з таким ентузіазмом і захопленістю, з такою винахідливістю і кмітливістю, захлинаючись від самовідданості, досить часто бачити те, чого насправді такою повною мірою ще було. Він просто не вмів це робити досить добре, ну, як деякі люди не вміють добре пиляти дрова або пірнати в ополонку. Юрій Олеша за станом здоров'я не міг робити те, що могли інші його побратими по перу.

Це був трудний час. І трудність його була не тільки, в тому, що трудними були завдання, які він ставив, а в тому, що дуже часто ставилися невірні умови.

Але кожна епоха вибирає те, що їй потрібно, і це важке десятиліття обирало найбільш молодих, сильних, здорових, тих, хто проявляв тенденцію дальшого зросту.

Юрій Олеша не був обраний епохою, тому що не міг виконати її завдання.

Епоха шукає тих людей, що підходять. Як хазяїн, вона бере на роботу тих, хто не буде задарма їсти свій хліб.

У різні часи історія потребує різних людей.

Юрій Олеша не був письменником, придатним для історії 40-х років.

Більше як на 30-ті він не тягнув.

Історія 40-х років шукала інших людей.

В ці роки жили люди, які вважали, що задача письменника полягає в тому, щоб, не гребуючи нічим, а якщо треба, то навіть йдучи на серйозні злочини, виховувати читача [...]

Я написав книгу, у якій спробував розповісти про те, що радянська влада може розтоптати все. І робить це особливо добре тоді, коли їй не чинять опору. Коли їй чинять опір, вона може вбити, як вбила Мандельштама, може піти на компроміс, як пішла із Зоценко, і відступити, якщо з нею борються художники, які не поступилися і не здалися, - Ахматова, Пастернак, Булгаков, Солженіцин.

Юрій Карлович не чинив опору радянській владі [...]

Отже, Юрій Олеша за двадцять п'ять років мовчки надрукував і перевидав сто шістдесят два твори.

Надрукованого й перевиданого у "роки мовчання" вийшло у 8.4 рази більше, ніж було оприлюднено у роки, котрі в історії російської літератури звуться "епоха ренесансу у творчості Юрія Олеші".

Це менш ніж Гете (143 томи), менше, ніж Вольтер (97 томів) і Лев Толстой (90 томів), але майже стільки, скільки Є.Пермяк та Олександр Підсуха [...]

Юрій Олеша не пережив найстрашнішого нещастя, яке може судитися письменникові: заборону говорити людям те, що він знає про них.

Все інше письменник може пережити: голод, катування, загибель ближніх, тюрму, несправедливість, невизнання, наклепи, тортури, розбиті надії.

І тому що справжній письменник не може пережити тільки мовчання, тільки затиснуті залізом губи, а все інше пережити може, то він за порушену мовчанку приймає голод, катування, загибель ближніх, тюрму, несправедливість, наклепи, тортури, невизнання, розбиті надії.

Оскільки Юрій Олеша говорив людям все, що вважав за потрібне, і ніколи не знав ніяких заборон, то представлення його до почесного звання заслуженого страждальця республіки позбавлене будь-яких підстав.

Його треба представити до іншого звання: улюбленого умільця шановної публіки.

Насправді: товариш Руссель з ЦК партії терміново вимагає повернути в даний момент карусель.

Юрій Олеша повертає.

Потім цього товариша розстрілюють, і товариша Руссо призначають на його місце. У ще не розстріляного товариша зовсім інше ставлення до цього моменту. Він вимагає негайно повернути колесо.

Юрій Олеша повертає.

- Повернем истории карусель,

Как сказал Жан-Жак Руссель.

- Товарищ, не Руссель, а Руссо.

- Хорошо, повернем истории колесо.

Він завжди в усією його літературою повертав туди, куди наказують. І тому він і вся його література півстоліття крутять карусель і колеса історія. І

кожен новий круг приносить страждання, біди і горе людям цієї приреченої країни.

Юрій Олеша друкував все, що писав. Він не друкував тільки те, що не написав.

По його смерті завершується і друкується все, що він сам не встиг завершити і надрукувати.

Він не пережив найстрашнішого нещастя, яке читачі вигадали для письменника: не давати йому говорити.

Всі інші біди письменник може, а багато чого й мусить витерпіти.

Але ж їх і не було.

Його читали з захопленням, писали про нього з піднесенням, шанували, співчували, аплодували, переказували його слова, розносили його дотепи, вигадували їх за нього [...]

Його просили писати, його молили друкувати, і він писав і друкував. У нього не було конфлікту з суспільством, в якому він жив. Він не зазнав невизнання: його вірші в "Гудке" зробили йому славу, його перший надрукований роман викликав сенсацію. Він не знав сімейної трагедії і не пережив голоду, тюрми, невизнання, наклепів, тортур, несправедливості. Але розбиті надії йому довелося пережити: за деякими даними можна вважати, що він розраховував з часом замінити Льва Толстого в російській літературі і, крім того, одержати орден "Знак пошани". Але ці надії не справилися. Ані перша, ні тим паче друга.

Збереглося одне історичне свідчення, яке я наведу.

Кращий знавець життя й творчості Юрія Олеші Л.Славін, досліджуючи ці питання, до певної міри наближується до висновків, схожих з моїми:

Він прагнув шуму довкола себе, щоб на нього показували пальцем на вулиці, як на Толстого: "Ось Олеша!"

Його обійшли орденом. Він страждав (Славін Л. Портрети и записки. - М.: Сов.писатель, 1965 г., с. 14).

Юрій Олеша, будучи уже немолодою людиною, з усією серйозністю вдивився у пройдений ним творчий шлях. Він побачив, що тільки тепер може нарешті позбутися своєї інтелігентності, поквапитися з перебудовою, яка йому вже в цілому була ясна, й узявся хоч і з великим запізненням, але з величезним зарядом енергії за творчу роботу. Результати з'явилися незабаром: саме в ці роки і було створено величезне число творів, яке трудно перелічити і яке одразу ж перетворило Юрія Олешу з сумнівного хитливого попутника в одного з найяскравіших і найхарактерніших представників радянської літератури епохи розквіту.

Всього цього він досяг тільки тоді, коли твердо встав на горло своїй власній пісні і двадцять п'ять років, не сходячи, простояв у такій позі. 71.43% свого творчого життя чудовий письменник був непохитно упевнений, що найголовніше в мистецтві – це твердо стояти на горлі власної пісні і в цій позі створювати високохудожні й зрозумілі народові твори. Принциповість, послідовність і суворе проведення ноги у взаєминах художника і оточуючої дійсності при беззастережному і точному виконанні відповідних вказівок створювало передумови для подальшого розвитку. Все, що відбувалося довкола, говорило, кричало, тупотіло ногами і з невблаганною переконливістю доводило, що праця художника може мати хоч якусь цінність тільки в тому разі, якщо він усім серцем і на обидва вуха слухатиме те, що йому говорять. Але надто пізно він збагнув, що треба облишити цю інтелігентську манірність, оце "у мене, знаєте, власна думка" і т.ін. Надто пізно... [...]

Через двадцять вісім років після прем'єри "Болотних солдатів" в порожньому залі кіноархіву я знову дивився вивоклу стрічку, слухав потріскування кінопроектора і пізнавав у цьому кольорі й цьому звуці сухий шерхит старого газетного аркуша. Історія була злиденною й гіркою, – сухий, хрусткий сухар, зачеплений зеленуватою пліснявою.

За двадцять вісім років після прем'єри фільм "Болотні солдати" дуже покращав. З кінохроніки з художніми образами він перетворився на трагічну історію, яка не скінчилася. Те, що в роки нацистського дитинства багатьом видавалося випадковістю або перебільшенням, або придатним тільки для тієї країни й тих років, стало перевіреним законом історії цілої епохи.

В ці роки нагромадилося узагальнене уявлення про фашизм, про його многовидність у несподіваних і завжди схожих виявах, про його несхоже походження і завжди однакові наслідки. В 1938 році газети, журнали і кінофільм "Болотні солдати" викривали придушення свободи, викручування рук, демагогічні барабани, антисемітизм, знищення інтелігенції або низведення її до стану ситого, задоволеного бидла, яке тремтить від жаху, шовінізм, націоналізм, дозволеність будь-яких методів для досягнення мети (яка завжди видавалася ще найвищою), брехню, лицемірство і насильство у Німеччині.

За перевіреним законом історії цілої епохи найсуттєвішим у фашизмі виявилося не те, що він знищує внутрішніх ворогів, і не те, що він знищує зовнішніх, не те, що він веде загарбницькі війни й обплывує демократію. Все це добре вміли робити і звичайні старі деспотії. Найсуттєвішим у фашизмі виявилось те, що він знищує своїх, і ці свої частіше всього бувають або такими ж мерзотниками, як і ті, хто їх знищує, або телепнями, які широко вірять мерзотникам, або далекими від політичного життя людьми. І це знищення своїх є найхарактернішим і найістотнішим у фашизмі не тому, що воно нелюдяне, безглузде й шкідливе (як часто видається людям, які не знають, що таке фашизм), але тому, що без цього фашизм існувати не може [...]

Людина, яка знає, що вона не ворог Німеччини і яку все ж таки засадили у концтабір, ніяк не може збагнути, навіщо це зробили.

Але свої хлопці знали, що роблять, і робили свою справу добре і не могли не робити її.

Те, що вони робили, не було однією з можливостей і не було вибором. Вони це робили тому, що були фашистами, а коли людина – фашист, то вона зобов'язана підкорятися законам фашизму. Цих законів багато, рівно стільки, скільки артикулів у кримінальному кодексі будь-якої нормальної (демократичної) держави.

Ось закони фашизму, за якими фашист знищує інших людей: 1. Жага знищення; 2. Безкарна можливість знищення; 3. Необхідність створити атмосферу тваринного жаху; 4. Абсолютна перевага інтересів держави над особистими інтересами; 5. Зневага до людини взагалі, а тому зневага і до свого.

Свої хлопці саджали за дріт своїх же хлопців, а ті запевняли, що все правильно, що саджати треба, тільки ось їх посадили помилково. "Це неминуче, – пояснювали вони тим, хто ніяк не міг зрозуміти, що відбувається, – в той час, коли нація переживає історичні катаклізми, такі помилки є природними і в свій час (персонально для них) будуть виправлені". Інші свої хлопці не володіли такими високими принципами ідіотизму і, не чекаючи спеціального розпорядження у газеті, яке пояснювало, що були допущені певні помилки, починали метикувати, що не зле було б мати власну голову на плечах, і, зметикувавши, ставали вже справжніми ворогами злочинної системи. Саме це трапилося з Вальтером. Із того, що еволюція його характеру написана погано, не випливає, що таких еволюцій не було.

Ось так і ось для чого свої хлопці закатали свого хлопця у концтабір, у кандей, за грати, зв колючку, і що з цього вийшло.

Не слід дивуватись і робити круглі очі в моменти, коли ми відкриваємо, що тоталітарні держави на кожному кроці роблять дурниці, варті наслідування, неохочливості, які вражають уяву, безумства, шкідливість яких для цієї держави очевидна навіть чиновникам міністерства пропаганди. Здавалось би, не треба розуму й таланту, державної мудрості і політичної далекоглядності (на які не доводиться розраховувати у пануючого кодла), а треба простої практичної розсудливості (яка обов'язкова навіть для нього), щоб не робити щодня щось обов'язково собі на шкоду.

Та це просте міркування, це нормальне дивування може торкатися нормальної демократичної держави, тому що тільки у нормальній демократичній державі її інтереси та інтереси більшої частини населення не вступають у протиріччя, котрі можуть бути вирішені або знищенням держави, або знищенням населення.

Для тоталітарної держави нормальний хід думки і нормальна методологія вивчення непридатні. Подібно до того, як існують нормальна анатомія й патологічна, існують нормальна соціологія й соціологія патологічна.

Вивчення історії тоталітарної держави може бути плідним тільки за законами патологічної соціології.

Тоталітарна держава створюється людьми із залізною волею і тваринними інстинктами. Таким істотам наплювати на користь держави, тобто переважної більшості населення (хоча вони говорять тільки про неї), їм важлива їхня користь.

Зовнішня і внутрішня політика тоталітарного режиму утворюється внаслідок прагнення до перемоги в боротьбі між різними видами політичних тварин і сусільними зграями.

Тому, коли Гітлерові видалося вигідним знищити шефа штурмовиків Рема (старого друга і соратника, який зробив так багато, щоб привести його до влади), то він його і знищив, не думаючи, корисно це режиму і країні чи шкідливо. Адже у тоталітарній державі політичні тварини захоплюють владу не для того, щоб приносити користь більшій частині населення, а для того, щоб скористатися плодами своєї перемоги, щоб робити те, що їм заманеться. Інакше, навіщо ж тоді влада? Звісно, для того, щоб робити все, що тобі заманеться. А чого хочеться добре загартованій у боротьбі та злигоднях здоровій і завжди голодній тварині? Знищити всіх, хто думає не так, як вона, одержати перемогу, захопити землі сусідів, заборонити книги, у яких помічені сліди наклепницької

правди, немає змітаючого всі перепони обожнювання режиму, ті, що написані незрозумілою мовою, боротися за улюблене народом мистецтво, створити добре організовані публічні будинки для себе і кращих представників культури (так звані "ансамблі пляски і ласки") і виголосити, що створена ними система придушення найпередовіша у світі, а хто проти неї, той ворог прогресу і держави і мусить бути розгромленим.

Та коли у фашистському закладі відбуваються які-небудь чергові потрясіння основ, внаслідок чого один злочинець посідає місце іншого, у зв'язку з чим злочини попереднього історичного періоду треба з обуренням засудити, щоб приступити до злочинів нового історичного періоду, то створюється піднесена брехня, яка викликає захоплення і бадьорість (а який же фашизм може хоч годину прожити без усепожирючої, безпробудної брехні?). Переважній більшості людей така брехня видається дуже природною. Призначення цієї брехні полягає в тому, щоб змусити думати, буцімто всі, хто постраждав у попередній період фашистської історії, постраждали невинно.

Виявляється, це дуже вигідно. Для фашистів і за фашистською логікою. А вигідно ось чому.

Люди, котрим видалося корисним назвати загиблих або гинучих невинними, добре знали, що ці загиблі або гинучі винні. Як і попередники, яким був потрібен свій варіант, вони добре знали, що певна частина своїх хлопців, гинучи, запевняла, що під час історичних катаклізмів можуть бути припущені деякі помилки, але інші хлопці, що не були цілковитими йолопами, яким потрібне спеціальне розпорядження, щоб порозумнішати, ставали переконаними ворогами мерзенної системи. Зрештою, були й зовсім запеклі злочинці, які й до того, як їх почали перевиховувати, розуміли, що мусить трапитися, якщо нічим не обмежена влада опиниться в руках мстивих, підозріливих, звіроподібних маньяків, що не зупиняються ні перед чим, аби цю владу захопити, утримати, зміцнити і розпросторити на тих, кого ще захищає державний кордон. І за законами фашистської логіки, психології, соціології і права загиблі й гинучі мусіли загинути. Та коли настає черговий новий період фашистської історії, то потрібен свій варіант, і цей вигідний для тих, хто вбивав раніше і сподівається вбивати й надалі, варіант полягає в тому, що краще назвати невинними жертвами ворогів, вигідніше визнати помилку попередників, аніж зізнатися в тому, що були люди, які відмовилися вклонитися злочинним святиням [...]

Йшов час. Йшли процеси і п'єси. Проїшов процес "Промпартії", пройшла п'єса "Список благодіянь". Йшов час. Приїшли нові процеси. У зв'язку з новими процесами з'являється велика кількість нових художніх творів. Серед них надзвичайно помітне місце займає сценарій Юрія Олеші "Помилка інженера Кочіна", написаний за п'єсою братів Тур і Л.Шейніна "Очна ставка", - за однією з перших і найзначущих п'єс, що заклали чудову традицію зображення на радянській сцені морального лику шпигунів, шкідників, зрадників і диверсантів, які буквально наводнили нашу країну.

У зв'язку з останньою обставиною потрібна кількість злочинців потрапила до в'язниць і таборів, а окремі типізовані представники - на сцену. Зображення цих негативних персонажів у яскравому світлі рампи й виносних софітів було необхідним для того, щоб дати можливість народові безпомилково визначати у кожному перехожому, сусідці, у батькові з матір'ю і особливо жінкам у чоловіках, чи звершили вони вже зраду та шпигунство, чи в них поки що в наявності тільки відповідний ґрунт.

Типізовані представники, не покладаючи рук, фотографували креслення, пускали під укіс поїзди, чинили терористичні акти, підривали мости, зваблювали нестійкі елементи і зраджували вітчизні.

У рідкісні хвилини відпочинку вони тремтіли від страху і зневажали країну, яка їх вигодувала, виховала, одягла, умила й дала вищу освіту.

Це було мистецтво широї життєвої правди.

Рік 1937 був добре підготовлений, і серед того, що його підготувало, був розгром вульгарного соціологізму, який ще в певній мірі залишався охоронцем ідей чи принаймні надій революції. Вульгарний соціологізм був зім'ятий шовінізмом, патріотизмом, який розв'язав руки тим, хто не любив революцію, але обожнював вітчизну. Обожнювання вітчизни було в декого виражено так сильно, що навіть давало можливість не звертати уваги на те, що в свій час відбулася революція. Залучення енергійних кадрів до творчої праці дозволяло тепер робити все, що завгодно. Досвід наступного десятиріччя показав, що можна зробити з любові до вітчизни.

Розправа з вульгарним соціологізмом чинилася одночасно із знищенням опозиції, тому що вульгарний соціологізм був одним з проявів опозиції. Система, що виникала - без опозиції, без опору - давала можливість загарбнику, не боя-

чись кари, робити все, що йому заманеться. А в таких випадках хочеться тільки одного: авторитарної необмеженої влади, обожнювання й захоплення.

За цих обставин потрібні були справжні, серйозні ідеї, і вульгарний соціологізм з його космополітизмом, романтизмом у політиці, широкими концепціями, тупим доктринерством, полетами над реальним життям, цілковитим нерозумінням психології людей і вимог століття, був смішним і неоковирним, як інтелігент у сюртуку й пенсне, що вискочив на хокейне поле у гострий момент гри. Починалося справжнє ідейне життя з реалістичним поглядом на оточуючу дійсність, зі справжньою любов'ю до народу, з рішучим поверненням до традицій, обожнюванням великого історичного минулого, встановленням свого непорушного пріоритету у всіх галузях знань, з опльовуванням всього чужоземного, з глибокою повагою до зброї, схилянням перед знаками відзнаки, з категоричною вимогою послуху і з різким збільшенням кількості слів, які з цієї пори (як в епоху синодальної друкарні) почали писати з великої літери.

Не дивлячись на нестерпну відразу, що викликає вульгарний соціологізм, він, без сумніву, не мав переваг концепції, що його змінила. Його роковий недолік був у тому, що він виявився неспроможним у якості загальнонародної ідеї. Для цього він був занадто інтелігентним і нереалістичним. Він міг зруйнувати культуру країни, наводнити світ лиховісними фантазіями, але відігравати загальнонародної ролі він не міг. Він не міг стати ані огидним, ані улюбленим для більшості людей, тому що не годен був вийти з редакцій журналів, академічних аудиторій, інтелігентських дискусій і науково-дослідних кровопролитів. Він борсався між реальним знищенням традиційних інституцій і нереальним створенням фантастичних. Для того, щоб згуртувати довкола себе населення велетенської країни з дуже тяжкою історичною спадковістю, яка поняття не мала про демократію, витерпіла світову війну, революцію, громадянську війну, колективізацію, індустріалізацію, знищення опозиції, встановлення однопартійної системи й диктатури пролетаріату, було недосить космополітичних і класових абстракцій вульгарного соціологізму, який виглядав миршавим, незрозумілим і непринадним. Зрозумілими і припадними були великі традиції, визначне історичне минуле, часті нагадування про схиляння перед народом, салюти у зв'язку з приєднанням одвічно російських земель, які надзвичайно імпонують народному почуттю.

Нічого цього дати народові вульгарний соціологізм, звісно, не міг.

Великі традиції й салюти викликали гостру потребу в ідеальному герої.

Розрізнені частини трепетної мрії про такий наочний посібник почали складатися у єдине ціле. Трепетна мрія міцніла, і, набравши сили, стала викладати художній інтелігенції законні вимоги, тому що таке явище, як ідеальний герой (який нещодавно здавався зовсім нікчемним), вже виникло в житті. А мистецтво, звісно, все ніяк не могло його зловити.

Вульгарний соціологізм, природно, з огидою відвертався від ідеального героя. Оперуючи тільки космогонічними абстракціями і перекресленням світової історії, він в кращому разі міг уявити собі його або в образі Людини з науково-фантастичної поеми Горького, або в образі фосфоричної жінки з сатиричної комедії Маяковського [...]

Вульгарний соціологізм був скептиком, але хвальком не був. Він говорив, що країна живе погано, що відстала вона у промисловості на півстоліття від Заходу, що сільське господарство розорене, і мистецтво в нас так собі (а інколи й підлуватє), та коли визріє нова людина, очищена від скверни первісної орди, рабовласницького суспільства, феодалізму і капіталізму, то все буде гаразд.

Нова концепція заявила, що громадяни вже дозріли, очистилися й відмилися, і на цій підставі цих же, недооцінених вульгарним соціологізмом людей, ту ж промисловість, те ж сільське господарство й те ж мистецтво слід вважати прекрасними.

Але вульгарний соціологізм не довго був інтелігентом на ковзаючих ногах, що потрапив на хокейне поле. Програвши матч, він не пішов з поля. Він прискаленим оком обдивився довкола, зрозумів, врахував і, штовхнувши сусіда, по троху пішов грати далі, і з великим успіхом почав одержувати перемоги, добре пристосувавшись до останніх правил, часто серйозно на них впливаючи, коли треба - поступаючись, коли можна - захоплюючи нові землі.

Вульгарному соціологізмові було однаково, хто винайшов трактор і де саме знаходиться батьківщина слонів. Навпаки, йому навіть вигідно було, щоб трактори і слони з'явилися на Заході, бо це зайвий раз доводило перевагу капіталістичного засобу виробництва над феодальним. Але державі, котра вважала за потрібне тримати свій народ у стані мобілізаційної готовності, треба було запевнити цей на все готовий народ, що це він винайшов трактор, що слони вперше завелися в околицях міста Калуги, і через те такому народові є що захищати. І

він буде захищати і розгромить усіх зовнішніх і вже, безумовно, внутрішніх ворогів. А за африканських слонів чи за американський трактор, чи за свого ж таки князя Володимира, якщо він не є національним героєм, а представником самодержавства, нікому воювати чи перевиконувати план не охота.

Нічого цього вульгарний соціологізм, звісно, не розумів. Ідеї космополітизму він вважає "великими" і віншує "проповідників" цих ідей [...]

Розуміючи, що боротьба за великі ідеї космополітизму, без сумніву, приведе до повної перемоги, хоча потрібно буде ще дуже багато сил, щоб покінчити з монархістами, шовіністами, націоналістами, антисемітами, мілітаристами та всілякою іншою сволотою, вульгарний соціологізм підходив до цього питання з відчуттям великої відповідальності і впроваджував концепцію за малим два десятиліття скрізь, де тільки вдавалося [...]

Визначні перемоги створили надзвичайно сприятливі умови для розвитку історичного процесу, котрий почався у 1937 році.

Грандіозні суспільні перетворення цієї епохи знайшли своє яскраве відбиття у творчості кращих радянських драматургів, романістів, сценаристів, фольклористів і фейлетоністів. Представники інших жанрів також створили величезну кількість художніх творів про те, що заважає і що допомагає народові остаточно збудувати щасливе життя.

В цей період збудувати щасливе життя більше всього заважали шпигуни, а допомагали слідчі.

Саме у зв'язку з цим разом з найкращими представниками творчої інтелігенції Юрій Олеша почав активно втручатися в життя, що призвело до створення сценарію "Помилка інженера Кочіна" за п'єсою братів Тур і Л.Шейніна "Очна ставка", яка зривала маски зі зрадників і шпигунів, і стала вже класичною [...]

Він плыв у цій літературі, і він робив все те ж, що робили й інші, і навіть ще краще, і від того, що він робив все те ж, що робили й інші, тільки робив це краще за інших, він приніс російській літературі і російській суспільній самосвідомості більше шкоди, ніж ті, хто робив це ж діло погано. Але його падіння залишило слід тяжкої й гіркої біди, і залишило у пам'яті людей почуття, з яким проводжають передчасно загиблу значну людину, яка не встигла зробити свого головного діла. Це відчуття трагізму не зникає, тому що інші нічого не вміли робити, а він вмів. Він не робив того справжнього діла, яке він міг би добре робити, а він знав, що його справжнє діло - це великий спір поета й натовпу. Але він ухилився від свого справжнього діла, і тому від того діла, яке він робив, нічого не лишилося, окрім ілюзії чистоти й трагізму, а він робив те ж, що й ті, хто виховував і виховав в людях тупе самозадоволення, байдужість до засобів досягнення мети, зневагу до людської гідності, тупу покору, страх, сліпу віру, нетерпимість, огиду до демократії, лицемірство, ненависть до людей, які думають інакше, ніж вони.

Здавалось, що все вже скінчилося. Він одержав велетенську перемогу над сумнівами, цим нестерпним тягарем, характерним для його соціального прошарку з його трагічними переживаннями при досить благополучних наслідках, над безглуздими ліберальними уявленнями про демократію, навіть над метафорами, які відволікають широкого читача.

Це співпало з тим періодом розвитку естетики, коли було неспростовно доведено, що писати слід тільки на високому ідейно-художньому рівні. Заперечувати це могли лише незміцнілі уми, або продажні буржуазні писаки, або клінічні параноїки. Все, буквально все з усією переконливістю говорило: писати слід тільки на високому ідейно-художньому рівні. Не можна було уявити собі хоч один аргумент проти цієї ясної й простої вимоги, який мав би хоч тинь переконливості й не викликав би цілковитого здуміння у дитячих садках і верескливого реготу у науково-дослідних інститутах.

І Олеша зрозумів, чим все це може скінчитися, якщо він не прислухатиметься до голосу розуму і не зважатиме на безспірні й неспростовні аргументи.

І він став писати тільки на високому ідейно-художньому рівні.

І тоді виявилось, що його нові твори такі прекрасні через те, що в них нічого нема, окрім високого ідейно-художнього рівня.

Спочатку він відмовлявся, хоч абсолютно всі як двічі два довели йому, собі й іншими, що нічого іншого робити не можна, що виходу немає. А будеш писати погано, пропадеш ні за цапову душу. І це було доведено, суворо аргументовано і старанно обчислено.

Але виявилось, що в розрахунки і докази укралися непомітні, проте істотні помилки. Всі ці обчислення і аргументи не брали до уваги сильної людської волі, віри у свою правоту і свідомо ігнорували обчислення й аргументи, у яких була справжня істина, а не хвилинна вигода. Він не розумів, що не можна погоджуватися, не перевірявши, з тим, що схоже на двічі два, що геть усім уявляється абсолютно очевидним, з тим, що кричить тобі в ухо загальна думка.

Певно, нічого очевиднішого аніж те, що Земля плоска, людство не знало. Й аргументи для доведення цього положення були такими переконливими, що їх, по суті, не треба було й висувати. Потім з'ясувалося, що Земля не плоска. І це спростувати не могли вже й найкращі аргументи. Ніколи не можна робити капость тільки тому, що на цьому наполягають багато людей, які викладають свої міркування дуже гучним голосом. Ніколи не можна робити те, що тобі шепоче загальна думка і що тобі самому не видається правильним. Воно шепоче тобі на вухо те, що вважає правильним для себе. Але якщо ти думаєш про істину, а не про те, щоб вискочити з чергової халепи чи запропонувати раціоналізаторську пропозицію, то ти один можеш знати більше і краще, що потрібно суспільству і тобі [...]

Як часто ми опиняємось у безвихідному становищі, терпимо катастрофи, переживаємо нещастя, і радники, що бажать нам тільки добра, шепочуть, твердять, кричать, репетують оптимальний варіант: здайся, підпиши, не підпиши, пиши, не пиши, поступись, піди, як рідко в нас вистачає сил слухатися не вуха, а розуму.

Юрій Олеша почав слухатись радників, які все знають. Він майже зовсім перебудувався, вдалині реготали й улюлюкали... Він втратив рівновагу і впав, викликавши ще більше улюлюкання. Але в нього вистачило сил піднятися. І тоді він побачив на холоші нижче коліна порошок, осипаючийся від дотику, слід тонкопалої манюсінської лапки. Можливо, що його штовхнув пацюк, причиною його падіння було також те, що він його штовхнув, пацюк.

Письменник-острів у літературі не існує. Тече ріка історії літератури, і звичайні гарні, звичайні посередні і звичайні погані письменники плывуть цією рікою. Звичайний письменник завжди гарний або поганий через те, гарна чи погана література, у якій він живе. Тільки великий письменник може не мати відношення до своєї літератури. Фет закінчив "Вечірні вогні", і Чехов створив свої найкращі оповідання в одне з найпустельніших десятиліть російської літератури.

Юрій Олеша був звичайним гарним і звичайним поганим письменником, він плыв рікою і писав гарно, коли виходив на широку чисту воду, і погано, коли ріка починала убожіти.

Трагічність долі Юрія Олеші, котрий за своєю художницькою фізіологією був, без сумніву, значним письменником, у тому, що він не став ним, і не став тому, що ніколи не робив нічого сам.

Він не був людиною з біографією, у якій відігравав головну роль. Він був людиною долі. Він тільки плыв, і плыв не до призначеного місця, а туди, куди принесе хвиля. Він тільки повторював час, процес, історію літератури, і тому він написав свої кращі книги, коли всі писали свої кращі книги і коли погано писати вважалося непристойним, і свої погані книги, коли всі писали погані книги і коли вважалося, що слід писати саме так.

Доля Юрія Олеші дорівнює долі літератури того часу. Але література може бути значною тільки тоді, коли її міцності вистачає на опір розплескувальній силі, яка знищує головне призначення мистецтва - говорити правду. Треба бути мужньою людиною, щоб мати талант.

Руйнує зусилля часу прямо пропорційне границі витривалості художника і зворотно пропорційне кількості вимог, пред'явлених йому суспільством.

У зв'язку з великою кількістю читацьких заявок Юрій Олеша у період, який зветься "роками мовчання", написав велику кількість творів, що задовольняють суспільство.

З цього випливає, що періоду "роки мовчання" у творчості Юрія Олеші не було. Були не роки мовчання, а роки високохудожнього писання.

Він став писати так, як пишуть інші.

І коли творчість Юрія Олеші посіла проміжне положення між творчістю письменника Я. й творчістю письменника Ш., або між творчістю письменника І. і творчістю письменника Н., то стало здаватись, буцімто вона й не існує.

Все, що написав у ці десятиліття Юрій Олеша, має значення лише тому, що дає змогу простежити, як художник, що не вмів й боїться опиратися тимчасовим, скороминучим обставинам, складностям, які треба мужньо подолати, піднімає руки й замовкає.

Загибель художника починається в ту хвилину, коли він повільно і невпевнено, з відчаєм кидками здійсмає... піднімає руки.

Далі все просто: тру-ля-ля! Художник, що підняв руки, лише обирає форму загибелі.

Форми загибелі художникові пропонуються в обмеженому асортименті: не писати зовсім, писати "Збирайте металобрухт".

Юрій Олеша не пішов звичним шляхом полювання на слонів - писати "Збирайте металобрухт". Він обрав шлях полювання на мамонтів. Такі мисливці пишуть ось

як: "Дивного, незвичайного й чудового ранку як гарно збирати прекрасний метало-брухт!"

Для того, щоб, крий боже, не подумали, що в нього які-небудь там сумніви чи там неприємний осад, я ще якась гнилизна, він додав третю форму загибелі: благородну осанку, і четверту: ентузіазм.

Завжди винні разом – художник і обставини.

Одні й ті ж обставини одних людей можуть змусити робити те, чого не слід робити, а інших не можуть змусити. Обставини досягають успіху лише в тому разі, коли їм допомагають, коли жадають їм підкоритися, коли їх побоюються, коли вони здатні переконати у своїй правоті (найрідкісніший випадок). Тому відбувається постійне маневрування, передислокація більш потрібних, менш потрібних, зайвих людей. Одні люди висуваються вперед, інші відводяться в тил, треті йдуть зі сцени.

Не можна перекладати на тяжкі обставини відповідальність за всі непотребства, які відбуваються на світі.

Не перекладайте на тяжкі обставини своє падіння. Людина може витримати все. Може, зобов'язана вистояти й зобов'язана не стати негідником. А коли не винесла, не витримала, – значить, вона нікчемна людина і поганий митець.

Завжди винні обидва: художник і обставини.

Завжди одночасно живуть убивці й праведники, розбещувачі й стратотерпці, кати й жертви, сатрапи й мученики, крамарі й поети.

Різні обставини вигодовують, виховують, викохують, пестять, обдаровують, схвалюють, угноють, поливають одних і виштовхують, залякують, перевиховують, принижують, знищують, убивають других.

Хіба одні й ті ж обставини по-різному діють на різних людей: одних роблять убивцями, других – праведниками, одних – розбещувачами, других – стратотерпцями, одних – катами, сатрапами й крамарями, других – жертвами, мучениками і поетами.

Тому для історика властивості характеру його героя не байдужі, і пильна увага до соціальної стійкості людини не те саме, що всебічне дослідження його піджака.

Навіть істинний художник під ударами найтяжчих, катастрофічних, трагічних обставин у випадках виняткових, надзвичайних, спокутуючи свою вину за вчинене протягом решти життя, крізь зуби з огидою і відразою цідить у якийсь кров'ю залитий час "збирайте метало-брухт".

Я припускаю, що це може бути даровано. Але я беззастережно виключаю, що це може бути виправдано. Це можна дарувати тільки коли людина не намагається пояснити свою слабкість правом на здачу й не називає своє падіння довгоочікуваним зціленням від сліпоти. Можна простити слабке людське тіло, але виправдати, дозволити брехню не можна. Здритнувшись від огиди, художник, збрехавши, всі полишені йому дні ще гучніше, вимогливіше зобов'язаний говорити правду.

Бувають такі епохи, коли люди, баачи розпад і розбещення суспільства, не в змозі втрутитися і завадити цьому. Але таких епох, коли люди не можуть хоча б ухилитися від співучасті у мерзенному злочині, немає. В людини може не вистачити сил і самовідданості для боротьби, але повинно вистачити порядності й відчуття самозбереження, щоб не вірити у злодіяння, прикриті квіточками, не згоджуватися з поневолювачами, пам'ятати, що тебе перетворюють на співучасника злочину й усіма силами опиратися цьому, не дозволяти, щоб тебе підкупили чи принизили, і, якщо вже ніякий опір неможливий – "хранить гордое терпенье". Не кожна людина годна стати протестантом і піднятися на ешафот, але кожна людина зобов'язана бути порядною і не допомагати злочинцям у їхній справі.

Ані на катуванні, ані перед стратою, ані за дзюркотливим умовлянням безнадійно коханої жінки художник не має права написати великий, старанно обміркований у всіх частинах і словах твір про те, що влада великого розуму – прекрасна.

Юрій Олеша, спочатку вірячи, а потім не вірячи у те, що робить, довго писав великий, старанно продуманий у всіх частинах і словах твір про те, що влада людини, яка принесла своїй країні і своєму народові, іншим країнам і іншим народам стільки горя, прекрасна.

Є люди, які говорять, що ця людина принесла країнам і народам не тільки горе. Навіть якщо це і правда, то вона не знімає вини, тому що чесноти не можуть замінити ганджів і тому коли гарний лікар робить злочин, то ми справедливо нехтуємо тим, що він гарний лікар і безумовно вважаємо його злочинцем. Можливо, комусь вдасться довести, що в нього були заслуги. При винесенні вироку вони можуть слугувати обставинами, що пом'якшують вину. Але все це вже запізно: вирок йому винесено і перегляду не підлягає.

Неодноразові, надзвичайно небезпечні спроби опротестувати цей вирок – безнадійні.

Особливість і суперечливість літературної позиції Юрія Олеші полягала в тому, що, широко вітаючи і з глибоким задоволенням сприймаючи концепцію нової епохи, яка не визнає самостійно існуючих ліній, він був не завжди у змозі до кінця відмовитись від уявлень попередньої епохи про взаємини художника і суспільства.

Взаємини художника і суспільства у попередню епоху були ворожими.

Нерозв'язуваність неминучої і століттями не припинюваної боротьби художника і суспільства була пов'язана з тим, що художник намагався показати суспільство, яким воно є, а суспільство вимагало, щоб художник показав його таким, яким воно хоче себе бачити.

Суспільству майже завжди дійсно вдавалося одержати те, чого воно хоче. Такі удачі були особливо повними і частими в епохи соціального розпаду і виснаження концепції, в епохи, коли суспільства вже нема, коли воно з'їдено державою.

Я весь час говорю про таке суспільство, якого нема, котре з'їдено державою.

Цілком природно, що суспільство вороже художникові і боїться його, тому що художник за своїм професійним обов'язком спостерігає за суспільством і розповідає про те, що бачить. Чим спостережливіший і сміливіший художник, тим більше він розповідає, яке порочне суспільство, якого нема, яке дозволило, щоб його з'їли.

Прецінь в історії боротьби суспільства і мистецтва суспільство не завжди отримує одні безхмарні перемоги. Звісно, кожна реакційна епоха прагнула знищити своїх художників і в залежності від обставин знищувала їх то більш, то менш запекло і з більшим чи меншим успіхом. Та саме через неоднаковий ступінь запеклості в одні епохи мистецтво ще могло щось сказати, а в інші вже нічого не могло. В той же час звичайні спроби знищити художника голодом, чи заборону, чи в'язницею не досягали повного успіху. Повний успіх міг бути досягнений лише в тому випадку, коли художника вдавалося змусити зобразити огидне суспільство прекрасним.

В цій боротьбі суспільства з мистецтвом, яка ніколи не зупиняється, поразки суспільства дуже рідкісні, і вони трапляються лише тоді, коли суспільство вступає у боротьбу з великими художниками, котрих дуже небагато і котрих завжди можна перебити.

Але до того, як суспільство зметує це зробити, великі художники встигали сказати, що вони думали, і це значною мірою знижує цінність убивства [...]

У взаєминах з художником суспільство вирішує три завдання: воно прагне пристосувати художника для своїх потреб, або спростувати його, або вбити.

Не маючи можливості спростувати художника, суспільство або пристосовує, або вбиває його.

Оскільки пристосувати можна лише ницу людину, то вбивати, природно, доводиться велику.

Смерть художника завжди викликає підозру на навмисне вбивство.

Тому, коли художник потрапляє під коня, то винні у його загибелі не він сам і не кінь, а винне суспільство.

Ця обставина докладно розібрана у романі Мопасана "Дуже як смерть", у якому паризьке суспільство кидає художника під колеса омнібуса, і в романі Голсуорсі "Сага про Форсайтів", в якому під колеса омнібуса художника кидає лондонське суспільство.

Історія мистецтва, тобто історія боротьби художника з суспільством, страшніша, і кривавіша, і безнадійніша, аніж звикли думати в академічних колах.

Ця боротьба така жорстока тому, що суспільство посилено заважає художникові здійснити його неодмінну задачу – сказати суспільству, що він про нього думає.

І тому безспірне прагнення мистецтва говорити те, що воно вважає за обов'язкове говорити, здійснюється лише у виключних випадках.

Такі виключні випадки зводяться до великого мистецтва.

Велике мистецтво рідкісне, одиничне, розрізнене, уривчасте і неповторне. Його дуже мало, і його вплив на людей перебільшений.

На більшість людей впливає не це унікальне мистецтво, а мистецтво широко поширюване, яке захоплює населення, проникає у житла, формує світогляд, керує життям людини тими ж недостойними засобами, якими користуються церква, реклама, продажна преса, школа, громадська думка.

Це нице мистецтво вірно слугує реакційному суспільству і крізь нього, крізь життя, сповнене умовностей, неприродності, несправедливості й брехні, великому художнику інколи вдається прорватись, відірватись від свого часу, від його вимог, від його забаганок, від його потреб, вирватись і кинути в обличчя суспільству "стих, облитий горечюю и злостью".

Тоді створюються "Прометей", "Пекло", "Страшний суд", "Гамлет", "Гулівер", "Героїчна симфонія", твори Байрона і Гейне, Бальзака, Гоголя, Достоевського, Льва Толстого, Вагнера, Врубеля, Пікассо і Пастернака.

Прірва між тим, що художник вважає за необхідне сказати суспільству, і тим, що він частіше всього говорить, не може бути заповнена найпереконливішими міркуваннями про шкоду і користь, а також про благо та різні обставини, тому що істина має безспірні переваги навіть перед найкращими намірами.

Слід відзначити, що головним чином прірва поширюється якраз у такі епохи, коли від мистецтва з особливою наполегливістю лицемірно вимагається особливо правдиве відображення життя.

Образ світу у мистецтві так рідко здійснюється, тому що цьому опирається всемогутнє суспільство, яке обвалюється на художника своїми армією, церквою, рекламою, каральними органами, спокусами, пресою, думкою. Лише художник, відбитий у своїй творчості, опиняється тією частинкою, за якою відновлюється буття його віку.

Мистецтвознавство займається дослідженням причин, з яких суспільство знищує своє мистецтво.

Викінчений художній твір являє собою зіпсований під ударами часу варіант первісного задуму. Дослідник мусить зрозуміти, як художник псує свій твір. Художник, який думає, що він робить те, що хоче, помиляється: ще до того, як він почав робити, він сам вже спотворений суспільством, у якому живе і для якого працює. Великий твір мистецтва відрізняється від нікчемного ще й тим, що великий художник може здійснити свій задум набагато повніше, ніж нікчемний художник.

Час і твір зв'язані долею письменника. Письменник приймає на себе впливи часу і різними способами переводить їх у твір. В залежності від характеру часу й гостроти письменницького переживання ми одержуємо то "Фауста", то "Івана Вижигіна".

Час заважає художникові робити його головну, його єдину справу: говорити те, що він думає. Треба мати високу соціальну стійкість, щоб не переробити з потрібним очищенням свою трагедію на історичну повість чи роман на кшталт Вальтер Скотта, бути вбитим у двадцять шість років, не писати "Івана Вижигіна", не славити тирана, не дозволяти обдурювати себе і не дозволяти собі обдурювати інших.

Як же обдурює себе й інших художник і як чорні і багряні плями часу проступають крізь мистецтво?

Це можна зрозуміти, уважно досліджуючи єдину реальність мистецтва - особистість художника, виявлену в образі.

Мистецтво майстерно виводить на чисту воду.

При цьому з однаковою майстерністю воно виводить не тільки своїх героїв, але й своїх художників.

Гамлет добре знав цю здатність мистецтва, він змусив акторів грати "Мишоловку" і викрив подібністю короля-вбивцю.

Все мистецтво - це мишоловка, у яку потрапляють ті, хто ухиляється від свого нічим не замінимого обов'язку говорити правду.

Письменник, про якого я пишу, почав серйозно і гарно, і, якби в історії літератури справа була тільки за письменниками, то ця історія, певно, була б, чиста, велична і прекрасна.

Початкуючий автор "Трьох гладунів" і "Заздрості" обіцяв багато.

Зливою метафор обмив художник спорохнявілу оточуючу дійсність. Вимитий світ виявився інакшим, ніж про нього звикли думати, і в романі "Заздрість" письменникові вдалося показати таких людей і такі події, котрі під шаром звичайної літератури виглядали дещо інакше і часто набагато привабливіше. Художник насмілювався сказати, що ця привабливість брехлива. Це був мужній крок, заслужена удача, сміливий вчинок у літературі, що знемагала від відповідальності і тому не мала права передоверити читачеві ряд найважливіших питань.

Після "Заздрості" при звершенні мужніх вчинків і сміливих кроків все частіше стали виникати деякі ускладнення, котрі письменник не завжди з легкістю долав. Тому він став оминати мужні вчинки.

Маленька таємниця цієї книги, схований у ній поворот, щось інше, ніж можна було припустити, несподівана розв'язка, убивця, якого не можна було запідозрити, дари волхвів, принесені читачеві - якраз у тому, що прекрасним письменником був не Юрій Олеша.

Прекрасними письменниками були: Борис Пастернак, Осип Мандельштам, Анна Ахматова, Ісаак Бабель, Андрій Платонов, Євген Замятін, Михайло Булгаков.

Ніякого відношення до них письменник Юрій Олеша не має.

Юрій Олеша має відношення до інших письменників.

Він має відношення до Іллі Еренбурга, Віктора Шкловського, Костянтина Симонова (недооціненого історією пройдисвіта).

У Юрія Олеші є з ними щось спільне, як, наприклад, у всіх представників загону хоботних – слонів, мамонтів, мастодонтів.

У зв'язку з цим трапилося кілька серйозних непорозумінь.

Сорок років людині захоплено, а у якісь роки навіть самовіддано дарують ланцюжок, а годинника в нього вже досить довго нема.

У 1934 році продав свій годинник Юрій Олеша. Зовсім задарма.

Якщо ви думаєте, що я написав книгу про не дуже значного художника, то трапилося щось непоправне.

Це значить, що я написав книгу, яку ніколи не думав писати.

Я ніколи не писав такої книги, ніколи не писатиму, така книга нікому не потрібна. Я не розумію, як все це могло статися.

Потрібна книга про те, як художник, котрий міг би стати значним, не зумів до кінця виконати своє призначення, став незначним.

Ось це я хотів написати.

Початкуючи автор "Заздрості" став зрілим автором "Суворого юнака", із значного художника перетворився на незначного [...]

Я написав книгу про загибель людини, яку гнали до загибелі і яка сама охоче йшла до неї, а ви цікавитесь, що він полюбляв: синекдоху чи метонімію [...]

Юрій Олеша послідовно й методично ставав поганим письменником. І метафори Юрія Олеші ставали все гіршими, як ставало все гіршим і лицемірнішим його мистецтво, і як все мізернішою, і брехливішою, і безвихіднішою ставала його доля [...]

Історія Юрія Олеші – це історія його умирання.

Тому я не дуже докладно зупиняюсь на так званих "художніх особливостях творчості письменника" і навіть не надто докладно на художніх творах, ним написаних. Я не зупиняюсь на цьому, щоб виділити головне, щоб показати, що Юрій Олеша важливий не своїми блискучими і традиційними метафорами, а шляхом до загибелі, по якому його гнали у два батоги обставини і потреба у батозі, яка переходить з покоління у покоління й не зникає. Юрій Олеша цікавий і важливий не тій науці, котра, як ви гадаєте, спеціально існує, щоб вивчати творчість Юрія Олеші, – не літературознавству. Юрій Олеша просто створений для того, щоб бути типовим представником і об'єктом найпильнішого вивчення зовсім іншої науки – історії російської інтелігенції 20-50-х років. От тут він типовий представник і об'єкт.

Тому в книзі розповідається про послідовне й невідворотне умирання людини, яка благодарно посміхається [...]

Я так мало говорив у цій книзі про те, що звично зветься "уславленою майстерністю чудового письменника" не тільки тому, що Юрій Олеша цікавіший по іншому відомству, але тому, що його значення в історії літератури перебільшене, а в історії інтелігенції применшене.

Це перебільшення було необхідним, тому що в колі інтелігенції, де воно виникло, відчувалася гостра потреба у глибокошановному зразку і нескромному мученику [...]

Про яких же інтелігентів писав Юрій Олеша і в чому причина суперечливості, двоїстості, незрозумілості, лицемірності й безплідності його позиції?

Юрій Олеша писав про інтелігентів, яким потрібно було, щоб всі думали, які вони благородні, ширі, інтелектуальні і чисті люди, котрі з захопленням сприймають чи з обуренням відкидають тільки за глибоким внутрішнім переконанням.

Це були прості, гарні, чесні представники, і вони, без сумніву, заслужили на найпозитивніші оцінки, тому що не дозволили собі ніяких бешкетів, а були зайняті тим, щоб якось всидіти поміж двома стільцями, "так" і "ні" не говорити, кидати в обличчя шахрям і розкрадачам державної власності виклик, пронести крізь бурі й катаклізми століття високу культуру внутрішньої самоповаги і почуття власної гідності.

Ці люди спочатку нашорошено і несприятливо поставилися до революції, потім змирилися з нею, оскільки більше нічого не лишалося, потім стали виявляти щораз більший ентузіазм. Однак вони резервували за собою право критично ставитись до деяких питань. Наприклад, до політики щодо інтелігенції. Потім вони змирилися з деякими питаннями, але резервували за собою право скептично ставитись до встановлення деяких моральних норм. Потім вони змирилися з деякими моральними нормами, але резервували за собою право саркастично ставитись до переважання вокальної музики над інструментальною. Потім вони змирилися з переважанням вокальної музики над інструментальною, оскільки нічого більше не лишилося, але резервували за собою право сардонічно ставитись до технології виробництва ковбаси. Минув деякий час, і вони змирилися з тим, що в них від-

няли право резервувати, скептично ставитись, критично ставитись, саркастично і сардонічно, і залишили тільки право беззастережно погоджуватись. От тоді вони збагнули, що створені спеціально для цього.

Це були чудові люди. У них було сумління з усіма вигодами: з сміттєпровідом і роздільним санвузлом.

Такі люди, як легко здогадатись, не народжуються одразу з усіма вигодами.

У подібних випадках слід наполегливо шукати історичний прецедент. Як завжди в історії, це зробити дуже легко: поруч з декабристами, Герценом, петрашевцями завжди були люди байдужі, готові на все, будь-які. Вони мали досить довгу традицію і часто глибокий корінь. Чорні й багряні плями часу виразно проступали крізь їхні вчинки і думки [...]

Між тим темним миром, у якому письменник жив, і тим світлим миром, про який письменник писав, існувала сувора і пряма залежність: чим темнішим ставав той мир, в якому письменник жив, тим світлішим ставав той мир, про який письменник писав.

Він плів на баржі епохи і не прагнув перекласти стерно. Він котив у омнібусі вітчизняної словесності й не намагався вплинути на маршрут. Він посміхався із розумінням, коли вимагав час, пританцьовував, коли змушували обставини, кивав, коли диктував історичний процес. І взагалі він жив так, буцімто його самого, його волі, його влади не існувало, а існували тільки: епоха, обставини, закономірність, необхідність, процес. Він не розумів, не хотів, боявся зрозуміти, що вся ця соціологічна імперія була закладена, обнесена могутніми мурами і шанцями, роззявленими ровами задля того, щоб не дати дихнути, обдивитись, замислитись, зазіхнути на священні традиції, сліпучі ідеали, блискучі вершини і величаве минуле.

І він робив приємний вираз обличчя, і робив неприємний вираз обличчя, лапав дзвонарів ("зашморг готовий" для Герцена і його друзів), вискакував на вулицю, вітаючи перемоги, кричав, мовчав, шепотів, свистів, аплодував, виявляв ентузіазм, шаркав ніжкою, саяв від щастя, гнувся, борсався, розчулювався, ричав, реготав, тріумфував, повзав, висловлював захоплення і обурення, зневагу і схвалення, пошану, гіркоту й очманіння [...]

Злочин художника набуває зовсім іншого значення і змісту, коли художник отримує за свій злочин не гроші або добрі стосунки з суспільством, а коли він отримує кулю.

Юрій Олеша на відміну від Валентина Катаєва не отримав грошей і на відміну від Маяковського не отримав кулі.

Юрій Олеша взагалі нічого особливого не отримав за свій злочин. Хіба що можливість надрукувати кілька поганих оповідань, котрих він спочатку соромився, а потім забув, що соромився, змирився, почав захищати їх, почав цінувати їх, боятись і ненавидіти людей, які з тривогою вчитувалися у ці оповідання.

Він був нищий чоловік, і не відчай й не безпорадність, а байдужість привели його до загибелі.

Постріл у груди прощає багато чого, і людина, яка вистрілила собі в груди, одразу перестає бути автором "Стиха не про дрян, а про дрянцо" і знову стає автором "Облака в штанах".

Коротка лінія, котру прокреслює куля, перекреслює десяток поганих рядків і підкреслює не один десяток гарних.

Постріл у серце має високі властивості засудження своїх помилок і показує, яка велика різниця між помилками, спокутуваними кров'ю, і брехнею, прикритою вмінням робити вигляд, що все прекрасно і що саме до цього століттями прагнули кращі уми людства.

Художника вбиває не кепське самопочуття, не поганий настрій, не нежить, не гірка неподілена любов, гірше за яку нічого не буває. Художника вбивають не безпросвітні злидні, не статейка, не відсутність статеек. Художника вбиває завжди, в усі часи вороже до мистецтва суспільство. За шість місяців до своєї смерті, у переддень її, Олександр Блок тричі повторив і один раз написав: "І Пушкіна також вбила зовсім не куля Дантеса. Його вбила відсутність повітря" (Блок А. Собрание сочинений в 12 томах. - Л.: Сов. писатель, 1936 г., т. 8, с. 144). Суспільство вбиває прямо, а не за допомогою якої-небудь нежиті, поганого настрою, безнадійного кохання, петербурзької холери (червень 1831 року) та іншого, що ніяк не може вбити інших, у кого є й нежить, і приступи поганого настрою, і навіть безнадійне кохання, гіршого за яке нічого не буває. І хто при всьому цьому перебуває у гарному соціальному самопочутті і в добрих стосунках з суспільством.

Я так докладно говорю про корінь походження олешинських інтелігентів, тому що заповнюю пробіл. Адже навіть важкій дитині зрозуміло, що історія російської інтелігенції ще чекає на правильне висвітлення, а історія радянської

інтелігенції, до суті, навіть не розпочата. Час владно диктує необхідність швидко і безпомилково розрізнати Олену Гончарову от дяді Стьопа.

Для того, щоб стали дещо зрозумілішими вчинки і промови багатьох героїв Олеші, я повинен сказати про різноманітні перетворення їх класичних попередників.

Епохи інтелектуального козацтва виділяють як моральну еліту нікчемних людей, які зрадили все і згодні на все, які розучилися ненавидіти і не люблять нікого на світі, готові падлючити за великі гроші й задарма, не цінують нічого, окрім власного спокою, засмиканих, зневірених невротиків, дрібних зрадників, святенників, підлесників, лицемірів, брехунів, лакиз. Як небагато треба цим людям! Одному треба, щоб всім наказали писати, як у його рідному "Сыне отечества", або тактовим віршем, і вже тоді він назавжди заспокоїться. Другому треба, щоб у сусіда відібрали дачу або маєток і віддали йому. Третій наполягає, щоб було офіційно проголошено, що в нього чиста совість. Четвертому необхідно, щоб директор департаменту або кіностудії був європейськи освіченою людиною, і край! А п'ятий зовсім втратив будь-яке почуття реальності і задовольниться тільки, коли без будь-яких обмежень дозволять танцювати паданатинер або твіст, не дивлячись на суворі міри, спрямовані проти "гульбы, плясьбы и песен бесовских" (за Сумцовим).

Виглядає епоха з мишоловки свого мистецтва.

Кожне десятиліття має свого поета, і по тому, який це поет, кого висуває час і кого він заштовхує на горище, - можна судити про десятиліття. І якщо одне десятиліття висуває Пушкіна і Баратинського, а друге - Євтушенка і Софорова, то над всім цим слід замислитись.

Концепція покоління 20-х років виявилася надто швидко вичерпаною. Людина 20-х років якось одразу залишилася зовсім без концепції.

Переляканий необхідністю знову щось вирішувати, інтелігент-попередник деяких героїв Олеші змирився з тим, що в нього є кляте питання.

Кляте питання було таким: чи приймати інтелігентові радянську владу чи не приймати.

Але це було ілюзією, фікцією концепції, тому що таке питання завжди виникало тоді, коли вже не можна було і не треба було обирати.

Інтелігент-попередник все життя, як кожна людина з невласним ставленням до життя, нічого не обирав, а тільки повторював за тими, чий досвід здавався йому вдалим.

Він був епігоном.

Інтелігент-попередник ставив кляте питання.

Його не палила жага свободи. Він чув про те, що людина мусить бути свободною (про це мріяли кращі уми), але що значить - бути свободним?

Людина, яка задала таке питання, приречена.

Вона приречена на те, щоб згодитись з тим, що абсолютної абстрактної безумовної повної та інакшої свободи не буває.

Тому вона вважає, що можна бути рабом.

Вся річ у тому, прогресивно це чи не прогресивно.

Можна знати мало. Можна не знати складних речей, на які не вистачає часу, сил і розуму. Але найпростіші і найважливіші думки-заповіді мусять знати всі.

Всі мусять знати, що людина повинна бути свободною.

Але трапляється так, що коли людина з вищою гуманітарною освітою вкраде ложку, то ми кажемо, що це жакливо. Ми кажемо, що це просто огидно, це паскудно і цього ми дарувати не можемо. А коли людина пише статтю "Л.П.Берія, кращий друг грузинського театру" чи захищає дисертацію "Про літературний стиль Й.В.Сталіна", ми говоримо, що треба поважати чужі погляди.

Я не бачу різниці між злодієм і кандидатом філологічних наук, який захоплюється злочинцем [...]

Не надто великі ідеали людей, про яких писав Юрій Олеша, потребували не дуже великого і дуже акуратного світогляду. Цей світогляд був зайнятий пошуком найпростіших шляхів для впорядкування взаємин з оточуючою дійсністю. Ні про які значні концепції, що вступають у суперечність з оточуючою дійсністю, звісно, не могло бути й мови. І тому в більших чи менших кількостях ці люди асимілювали довколишні концепції. В одному з найвживаніших слів десятиліття - "попутник" - певною мірою вловлені взаємини цих людей з оточуючою їх дійсністю. Попутник їхав в одному купе зі справжніми людьми, в одному поїзді з ними і в одному напрямку. Він нічим не відрізнявся від повноцінних пасажирів, окрім надзвичайно складної душевної організації.

Цьому колу хотілося без особливих клопотів переконатись в тому, що світ прекрасний, стрункий, гармонійний і цілісний. Інакше все перетворюється на жакливу помилку. Для того, щоб помилки не було, довелося вирішити, що "ми повинні ідеалізувати". Якщо ж гарно влаштованого світу не знаходилося, то його

треба було вигадати. У створенні картини вигаданого світу відповідальну роль відігравала метафора.

Для висловлювання цих ідей і цих сподівань метафора так необхідна, тому що вона з'єднує лінії, що ростуть і рухаються самостійно, у єдиний малюнок життя. Соціологія метафори Юрія Олеші пов'язана із задачею переконати в тому, що ніякої помилки не трапилось, що історія розвивається саме так, як вона повинна розвиватись, що саме такий розвиток і був передбаченим.

Лише малий і тихий мир у літній сонячний день без вітру і краще раніше, до ранкових газет, той мир, який вони повинні, вони змушені ідеалізувати, можна при ускладненій глухотою сліпоті представити в якості чогось такого, що інколи здатне викликати у дуже відкритих радостям життя людей щось на зразок надівпосмішки і видатись співрозмірним і зв'язаним у частинах, як це має місце в метафорі [...]

Моє визначення таке: соціалістичний реалізм - це мистецтво, яке зрозуміле і подобається керівникам партії і уряду в періоди між пленумами з ідеологічних питань.

Я не претендую на те, що це визначення вичерпує всю багатогранність і грандіозність явища. Але я вважаю, що воно має, як мені здається, необхідну наукову строгість і повноту, щоб слугувати не одному поколінню естетиків і широких мас, які зайняті справді науковою розробкою теорії соціалістичного реалізму [...]

Щодня, в труді і клопотах виконуючи і перевиконуючи план по дрібній і великій брехні, людство було змушене якось впорядкувати цю справу.

У процесі різниціювання і центрифугування з'ясувалося, що є гарна і є погана брехня.

Брехня може бути прекрасною.

Пушкін написав трагедію, в якій людина, щоб стати царем, вбиває дев'ятилітнього хлопчика.

Нічого подібного ця людина не робила, але істину твору це не порушує.

Але брехня може бути прекрасною лише тоді, коли художник у неї вірить, коли він не знає, що вона брехня.

Тому "Страсті за Матфеем" були геніальним твором, а урочиста увертюра "1812 рік" - дуже потрібним.

Треба вірити у те, що робиш. І люди, які робили революцію, вірили у те, що вони робили.

Кажучи про прекрасну брехню, я маю на увазі лише деякі її переваги перед огидною брехнею.

За будь-яких обставин, коли є вибір між найпрекраснішою брехнею і найскромнішою правдою, я віддаю перевагу найскромнішій правді.

Але, вибираючи між людиною, яка обдурює інших, і людиною, яка обдурює тільки себе, я впевнено віддаю перевагу другій.

Юрій Олеша писав все гірше, тому що все менше вірив у те, що писав.

Тому я бачив свою задачу не в тому, щоб говорити про маленьке мистецтво Юрія Олеші, але про те, що мусило трапитись, щоб величезна національна культура виділила в якості своєї інтелектуально-моральної еліти нищих людей, які зрадили все і на все згодні, розучилися ненавидіти і не люблять нікого на світі, які готові плазувати за великі гроші й задарма, які не цінують нічого, окрім власного спокою, засмиканих, зневірених невротиків, дрібних зрадників, плазувальників, лицемірів, брехунів і блюдолизів [...]

Юрій Олеша не став великим художником, тому що поняття "великий художник", "велике мистецтво" беззастережно мають на увазі не тільки свіже сприйняття світу, але й незалежне ставлення до нього. Юрій Олеша був прекрасним автором метафор. Цього недосить для того, щоб стати прекрасним художником.

Для того, щоб стати великим письменником, треба побачити світ, рішучо відсунувши виставлені перед істиною шумні дрібниці, призначення яких в тому, щоб істину приховати. Треба побачити й зрозуміти світ так, як бачить і розуміє його новий живопис, що відкриває за площинами і об'ємами першого плану, який покликано сховати все інше, старанно приховану істину. Великий письменник повинен бути добрим, нещадним, хоробрим, самовідданим і вольовим, щоб зневажливо відкинути думку порадики, який почепився за його вухо.

Він був талановитим і обережним, в мистецтві його все співвіднесене з обставинами.

Як багато людей його душевної конституції, він робив гарне, коли це не заборонялося, й не дуже гарне, коли це стимулювалося.

Він не був кращим, талановитішим і сміливішим за інших: він був розумнішим.

Тому він не дозволяв собі більше ентузіазму, ніж це вимагалось, і тому його падіння не було надто шумним і надто помітним, як в інших. Він був людиною з добрим смаком, легко ранимою душею і обережно прискаленим оком.

Юрій Олеша є одним з кращих представників загону творчої інтелігенції. Він віддав багато сил її перемозі, і він, не відмовляючись, ніс відповідальність за її поразки.

Він міг би стати ще кращим. Але йому не вистачило рішучості.

Треба бути мужньою людиною, щоб мати талант.

Спроквола і непомітно і без найменшої підстави прийшла і захопила владу легенда про гнаність, про невизнаність, про тяжку долю Юрія Олеші.

Все це вигадка сусідів письменника. І цю вигадку треба спростувати без коливань.

Гнаності, невизнаності, тяжкої долі не було.

Найгірше, що витерпів Юрій Олеша, були злидні. Звичайні, пересічні, геть нічим не визначні звичні злидні російського письменника [...]

Юрій Олеша прожив не дуже погане життя. Він прожив своє життя у поганому настрої.

Було створено літературний образ, перевтілення. Юрій Олеша жив у художньому образі людини, поета, який прожив дуже важке і благородне життя, сповнене боротьби і страждань.

Найголовніше, що треба зруйнувати у так скоро і гарно складеній легенді, – це літературну традицію, що лягла в її основу, за якою російський письменник – це людина, яка неодмінно потерпіла за свої переконання.

Юрій Олеша не був людиною, яка потерпіла за переконання, тому що його переконання ніколи і ні в чому не розходилися з думками всіх радянських людей.

Переконання він мав такі, які треба було мати. І перш ніж надбати їх, довідувався у поінформованих людей, які нині переконання.

Не було конфлікту з оточуючою дійсністю в Юрія Олеші.

А коли в художника немає конфлікту з оточуючою дійсністю, то значить, що художник нищий, тому що він або не бачить ганджів цієї дійсності, або замовчує їх. І це значить, що він сліпий і брехливий.

Юрій Олеша такий важливий, такий потрібний, такий болісно дорогий для серця інтелектуального представника, тому що створив довершений зразок і робочі креслення шляхів розвитку радянської інтелігенції певного про шарку. Відзнакою представника цього про шарку є те, що оскільки переглядати свій світогляд хочеш – не хочеш, а все одно мусиш, то вже краще це робить як слід, тобто не кидатись одразу, як свиснуть, непристойно давлучи всіх, з геть недоречним вищанням і улюлюканням, а прийти у слухний момент і сказати, що ось так, мовляв, і так. Говорити треба з підкупаючою щирістю, з повагою і відчуттям внутрішньої свободи, і в той же час з найглибшими переживаннями, з блискучими метафорами (для літературних працівників) і цитатами (для всіх без винятку). Все це слід робити уміло, а не тям-ляп, вивчивши досвід попередників у цьому давньому промислі, із вражаючою людську уяву ерудицією, а не абияк, розумне-нько, а не з доброго дива, глибоко збагнувши закон перетворення слонів у мастодонтів за різних обставин, з блиском, майстерністю і підкупаючою принадливістю [...]

Смерть поета

В останні роки життя письменник почав ровуміти несправедливість і заслуженість своєї сумної долі.

Він зрозумів, що приречений, і зрозумів, що здача була загибельною й безплідною [...]

Людина сама, сама себе знищила. Адже ж дав їй бог талант: не великий, але все ж таки талант органічний і своєрідний, дав розум, не широкий, але проникливий, дав спостережливість, темперамент, іронічність, яскравість. І все це вона сама знищила, сама, через боягузтво, через копійчаний розрахунок, нікчемне марнославія, через те, що не вистачило сил вистояти перед лавиною небезпек і струмочком спокус. Але ж були чудові письменники, що вистояли. Адже вистояли Ахматова, Мандельштам, Пастернак, Булгаков, не поступилися, не спокусилися, не злякалися. Юрій Олеша не був чудовим письменником.

Він не тільки не вмів вистояти, але йому не було за що стояти [...]

У кожного художника мовчання завжди пов'язано з найважчими обставинами, і коли дослідника цікавлять не тільки твори, але й історія літератури, він не може обмежитись аналізом лише того, що письменник написав.

Між "Трьома гладунами" і "Суворим юнаком" лежить десять років, і в ці десять років були написані всі значні твори Олеші.

Двадцять шість років прожив Юрій Олеша після "Суворого юнака".

Про ці роки тяжко писати через погану літературознавську звичку думати не про літературу і долю письменника, а лише про твір.

З такої точки зору говорити про це двадцятишестиліття немає особливої потреби, тому що кращі твори були написані у попередні роки. Тому, коли раніше мова йшла про значні твори мистецтва, то в цьому розділі говориться про інше.

Це інше має не менше значення і являє не менший інтерес, ніж художні твори.

Це інше – трагічна доля письменника, який зробив все значне у перші роки свого шляху. В ті роки, коли письменник ще мав можливість робити те, що він вважав за потрібне. Але Юрій Олеша ніколи не зловживав цією можливістю. Ніколи Юрій Олеша не написав рядка, який би зазіхав на думку останнього газетного номера. Все гарне і все погане, що написав Юрій Олеша, було написане за рішенням інстанцій, які знають, як треба писати. Мелодія, яку висвистував на своїй зворушливій флейті Юрій Олеша, ніколи не розходилася з тією, котру трубив, дмухав, бив весь симфонічний оркестр під керівництвом змінюючих один одного кормчих, корифеїв, водіїв, всеросійських заводіїв і хірургів [...]

Якщо покласти історію літературної творчості Юрія Олеші поруч з історією радянської літератури, для якої він так багато зробив, то стане ясно, наскільки точно Юрій Олеша повторив гори й прірви свого століття, як обидва вони – письменник і його література – писали гарно або погано в гарні або погані роки.

Він був слабким, нищим, талановитим чоловіком, і він нічого не відкрив, чого не відкрила б історія літератури, чого не відкрили б за нього. Він не заперечував часові, ні в чому не наполіг, ні в чому не переконав нікого. У нього не було свого певного й незалежного погляду на світ і не було рівних відносин зі світом. Він не сперечався зі Всесвітом. Він лише прагнув потрапити у гарний полк.

Я розповів вам про смерть поета.

Юрій Олеша помер так, як скорботно повідомляється у некрологах: “після довгої і тяжкої хвороби”.

Він хворів двадцять шість років, і коли розкрили його архів, ми стояли розгублені й перелякані, не розуміючи, як двадцять шість років жила ця людина, що померла після довгої й тяжкої хвороби безплідності, беспорядності, пороженні й страху [...]

На жаль, “Ні дня без рядка” – це не роман, це роман, що не удався, про який письменник, борсаючись у відчаї, мріяв, молив, і який не міг удатись.

Що ж вийшло? Рядки, уривки. Іноді прекрасні, іноді незначні. Життя день у день, неясна надія, фізіологічна потреба писати, звичка писати, страх від того, що він вже не може писати, ні дня без рядка. Людині, яка колись (у ті далекі часи, коли були щирість, сміливість, концепція, надія і дозвіл) могла гарно писати, яка розгубила все і згодилася на все, нічого не лишилося [...]

Для роману або іншого закінченого твору потрібна концепція, або, якщо її вже нема, то безстрашність сказати про це, писати про себе, про людину, яка падає, гине, чіпляється за життя, задихається і спливає кров'ю. І це також концепція.

Але Юрій Олеша слухати не хотів про безстрашний опір і поняття не мав. про те, що після здачі настає загибель.

Не дуже значна людина не мала безстрашності, не могла написати роман і не могла вести значну розмову. Але, не стомлюючись, вона шукала виправдання тому, що не в змозі створити щось велике [...]

Юрій Олеша побоюється, що написав щось таке... другий гатунок. Записочки, уривочки... Він же знає, що це не те. Те – це роман. От Катаев – це роман, тут є про що говорити. Адже разом пацанами на Молдаванку бігали. А в кого оцінки були кращими? А вірші? У кого була тонша душевна організація? А метафори? Нема про що й говорити. А тепер Катаев дивись-но... фу-ти, ну-ти... Не займай! Зібрання творів, дача, машина... Е-ех... Все сам, все сам... У всьому сам винен, ідіот нещасний. Припустився помилки. Хай їй грець, тій помилці. Все життя споганила. Дуже потрібні були ці його інтелігентські переживання в таку епоху. Ви подумайте, у такий час, коли з-під живого підошви вирізують, коли один за одним будуються такі заводи, такі домни, замість того, щоб одразу крокувати в ногу і давити всіх, він робив вигляд, що в нього переживання. Він, ви чуєте мене? він, а не епоха обирає, він, ви чуєте? думає – сприймати радянську владу із застереженнями чи без застережень. Ви розумієте? А треба було топати навпростець і ще з вулиці горлати: “Я перший, я, відступися, падло, я захопив!” Це ж та ж Молдаванка. Не хочеш жити по правилу? Ну й біс з тобою. Спустимо в каналізацію. Так тобі і треба, ідіот нещасний. От Катаев, прошу – зібрання творів, дача, машина... А що він зробив? Що, я вас питаю? Що в нього за душею? Домни? Чи, може, метафори? Ні, брате, метафори мої не переплунеш.

Але ж устиг-таки, сволото, крокував в ногу. І - прошу. Дача, баби, ікра, машина. Крокував, сволото. Мені не сказав, а сам крокував. Не міг сказати, сволото. Сам, сволото, крокував, а мені не сказав. Дача, сволота, баби, сволота, ікра, сволота, машина, сволота, повне зібрання творів, сволота [...]

А крутив він працювито і довго. Вергав важкі теки, переробляв фрагменти. У нього були навик, відмінна техніка, технологія, майстерність, працювистість, посидючість, уміння володіти собою, звичка напружено працювати.

Все було, не було лише одного: значної особистості. А без цього у художника самовираження немає значного мистецтва. Тільки з марнославності, від не наситної жадоги успіху і заздросі гарні книги написати не можна.

Багато чим обдарувала його природа. Не дала лише безстрашності. Безстрашності написати, що лицемірство, боягузтво, поступки, спроби обдурити себе й інших не принесли вигоди, що нічого з усього цього громіздкого діла не вийшло, що відбулося найстрашніше, що може трапитись з талановитою людиною, не поправне, незворотне: він вже не тільки не міг видати те, що хотів, але він вже не міг нічого написати, що би не можна було видати.

Все було скінчене.

Не було лише сил зізнатися в тому, що все скінчене.

Він міг говорити все, що завгодно. І він говорив і писав те ж, що говорили й писали інші. Не краще і не гірше за інших. І все, що він робив, було не краще і не гірше за те, що робили інші незначні люди. Й інші люди були винні не більше і не менше, ніж Олеша. І від того, що їх було багато, вони не були винні менше. І вони говорили підлі і злісні нісенітничі, тому що не розуміли, що говорять, тому що безглуздо вірили в те, що їх змушують говорити, тому що боялися мовчати, тому що їм було вигідно це говорити.

Юрій Олеша був незначною людиною, такою, як більшість людей, він був не гіршим і не кращим за інших. І він повторював разом з ними підлі й злісні нісенітничі й тому, що не розумів, й тому, що вірив, й тому, що змушували, й тому, що боявся мовчати, й тому, що це було вигідно говорити.

Він писав:

Ті, кого зараз судять, були прямою агентурою фашизму. Що можна сказати ще? Яка вина може бути страшнішою? Ці люди виховували молодців з револьверами, їм потрібні були люди-маузери.

В кого вони повинні були стріляти? В керівників партії і уряду. Вони замахувалися на Сталіна. На велику людину, сили якої, геній, світлий дух спрямовані на одну турботу - турботу про народ.

Ми, художники, мусимо особливо запламувати цю сволоту. Ми - пов'язані духом з великими художниками минулого. Ми - нащадки благородних, закоханих у народ людей.

Люди, яких зараз судять, викликають огиду. Особливо коли думаєш про прекрасний народ Іспанії, котрий бореться з фашизмом, про інтернаціональні бригади. Особливо коли думаєш про те, яким ясным став зараз світ, коли говориш собі: я належу до прогресивного людства.

Особливо коли згадуєш хвилювання, яке відчував перед радіорупором, слухаючи слова великого, спокійного, сповненого відчуття правоти вождя.

Ніхто й ніщо не перешкодить народові жити, перемагати, добиватися щастя! Всі вороги його будуть знищені! (Олеша Ю. Фашисти перед судом народу. - Літературная газета, 26 январа 1937 г.)

Він все міг сказати. Тільки одного він не міг сказати нізачо: що він пустий, німий, мертвий [...]

Жити було нестерпно тяжко. Він і знати про це не хотів. Він думав, що все від того, що немає грошей, що не дали ордена, Катаєв, всякі дурниці. Він думав, що там скажуть, як слід до нього, автора найкращих метафор Російської федерації, ставитися. Може, просто треба дужче крутити корбу?

Людовік 14-й помер через тридцять сім років після тріумфального Німвегенського миру. Тридцять сім років великий завойовник, людина, що звикла до незгасного успіху, ниділа у Версалі, де осипався тиньк [...]

Двадцять шість років прожив Юрій Олеша після своєї останньої справжньої перемоги, після свого оглушливого, як удар по голові, тріумфу - "Суворого юнака".

Це можна порівняти тільки з положенням французького короля. Багато що їх зближувало. Один був королем, з ніг до голови заляпаним претензійними віршиками (в роки Расіна!), другий був королем метафор. Обоє зближував тиньк, що осипається.

Жити було важко, ще важче було в цьому зізнатися і вже зовсім неможливо було зізнатися (хоча б самому собі), чому так важко. Але він знав, що зайшов надто далеко, що надто багато уступив, що його слабка, ница воля без опору

здалася страху, марнослов'ю, умовлянням, нікчемному успіху. Після "Суворого юнака" можна було повернутися до "Заздрості", лише перекресливши все написане за двадцять п'ять років. Життя проходило, зашпортувшись, кашляючи, буркотячи, інколи починало тупотіти ногами, галасувати, кидати книжки, бити посуд. Художник водив очима по своєму життю, і червоні од безсоння очі бачили на ньому не тільки благородні шрами, одержані у справедливих війнах за звільнення російської літератури, але і плями зради [...]

Для того, щоб художник вже після здачі й загибелі створив кілька прекрасних уривків, мусіли звершитись непоправні історичні руйнації.

Юрій Карлович Олеша був людиною, яка нічого сама не робила. Він лише плів у історичних обставинах, з природною вишуканістю загібаючи веслом.

Його останні твори вийшли кращими за ті, що він писав раніше лише тому, що йому дозволили зробити ці твори кращими.

Якби йому дозволили зробити прекрасні рядки на двадцять п'ять років раніше, то він погодився б зі ще більшим задоволенням. А якби йому взагалі дозволили стати чудовим письменником, то, можете не сумніватись, він якнайохочіше прийняв би цю пропозицію. Але йому такої пропозиції не зробили, і тому чудовим письменником він не став. Він думав, що для того, щоб опанувати професією чудового письменника, треба, не покладаючи рук, творити видатні метафори. Він не розумів, що потрібні важливіші речі: сміливість не слухати натовп, все вирішувати самостійно, готовність до шохвилинної загибелі, відповідальність за все людство, упевненість в тому, що коли доводиться обирати між рабством і смертю, то треба обрати смерть.

Чому ж Юрію Олеші вдалося написати кілька дуже гарних рядків?

Тому що обставини дозволили Юрію Олеші написати перед смертю кілька прекрасних рядків: вже не було сил не дозволяти все. Були відбірні кадри літературних критиків з атомними боеголовками, були ветерани-лисенківці, які не пошкодували сил у боротьбі за знищення сільського господарства країни, були найкраще в світі метро і "Анна Кареніна" у МХАТ, Євтушенко в "Юності", Кочетов в "Октябрі", але не було вже сил змусити окремих студентів Стоматологічного інституту і торфового технікуму, захлинаючись від захоплення, вивчати "Марксизм і питання мовознавства" [...]

Звичайний середній письменник у гарних обставинах пише краще, ніж у поганих, і достоїнства середньої літератури в гарних обставинах теж набагато вищі.

У надзвичайно поганих умовах починають діяти інші закони. Ці закони знищують звичайне, але достойне мистецтво, засновують катівське, брехливе, підлабузницьке і залишають лише декілька опалених, великих художників, тобто таких, що вистояли, з огидою відсахнувшись від катівського, брехливого, підлабузницького, вигідного мистецтва [...]

В долі мистецтва важку, але не винищувальну роль відіграє тиск на нього чавунного, носорожачого самовладдя. Знищення мистецтва починається тоді, коли припустима опорою матеріалів межа тиску буває порушена. Духовне життя і моральні традиції суспільства руйнуються, коли держава одержує безроздільну, погнібильну перемогу над усім рослинним, тваринним і розумовим життям, і навалюється не звичайна реакція із звичайними утисками, обмеженнями і зазіханнями, а реакція спопеління.

Реакція спопеління – це не та, яка затикає роти (таку люди не раз скидали з себе), а та, котра змушує ці роти зяпати у захопленому обожнюванні.

Тоді мистецтво закінчується і починається художнє оформлення великих подій. Мистецтво набуває форми величезних тріумфальних луків, переможних епопей, оглушливих ораторій та інших видів завоювання, упокорення і знищення сердець.

В епоху такої реакції суспільство поділяється на три частини (межі частин рухливі): катів, їхніх помічників (тобто тих, хто не заважає катам) і знищуваних.

Властиво, таке членування притаманне будь-якій (тобто звичайній) реакційній епосі. Але в епохи безпробудної реакції (тобто повної ротів, котрі вважаються роззявленими не з голоду, а від захопленого обожнювання) відбувається рішучий перерозподіл всередині частин, в результаті чого кількість катів і помічників на душу населення різко зростає.

В такі епохи виникає обширна науково-дослідна література про свободу, що належить перу помічників катів і дає, нарешті, можливість зрозуміти, чому люди мусять побільше посміхатися і поменше розмовляти.

Не дивлячись на великі зусилля і великі успіхи в цій галузі, інколи залишаються люди, котрі вважають, що свобода має бути така: право говорити про те, що Іван Грозний убивця, до того, як про це, зваживши усі за і проти, повідомлять у газеті, не виключивши можливості, коли знадобиться, повідомити про те, що Іван Грозний був великий гуманіст.

Чому в одних людей є право говорити, коли вони знайдуть це потрібним, що Іван Грозний убивця, а в других цього права нема?

Що ж тоді значить рівність людей?

Чому начальник відділу культури Фрунзенського райвиконкому міг сказати, що Іван Грозний убивця, а я повинен був мовчати про це відкриття, хоча зробив його набагато раніше?

Хіба начальник відділу культури Фрунзенського райвиконкому краще за мене знає історію? Хіба він розумніший і освіченіший за мене? Можливо. Нього я не знаю і з цим не сперечаюсь. Але ж право на відкриття дається не тільки освіченим і розумним і навіть не за визначні заслуги. Це природне право кожної людини, фізіологічна реальність, така ж, як язик у роті, руки й ноги, право рухатись, дихати, їсти [...]

Чому начальник відділу культури Фрунзенського райвиконкому вирішує, що в даний момент слід говорити про видатні морально-політичні якості Івана Грозного, а в другому кварталі ц.р. слід діткнутися деяких недоліків?

Юрій Олеша почав писати в ті роки, коли ще можна було обирати, принаймні, для себе. Ще не трапилось того, що позбавило людей можливості вибору: ще не було співучасті. Співучасті словом, ділом, примиренням з тим, що відбулося. Ще не було вигоди і страху.

Такої вигоди, котра була б невідбивно принадною, і такого страху, котрий лишав би сили тільки для обожнювання.

Була жага свободи в "стране рабов, стране господ", впевненість людей у суспільному переустрої, і непомітна швидка підміна одного ідеалу іншим, таким, що його спочатку можна було начебто не помітити, а потім змиритися з неможливістю щось змінити і, змирившись, злякавшись, з ним погодитись. Люди думали, що це й є революція, а насправді це вже була післяреволюційна держава.

Юрій Олеша завжди помилявся тільки з начальником відділу культури Фрунзенського райвиконкому.

Самостійно помилялись він не дозволяв собі ніколи [...]

Життя злидарів у рабстві часто було ситнішим і легшим за життя на волі, голодне і тяжке. І люди, що потрапили у рабство, інколи тихцем раділи з ситого життя і культурного суспільства.

Свобода помирати під мостом їм зовсім не здавалася такою притягальною, як це інколи представляється зі сторони людям, які не знають життя.

Тому бідні голодні люди, що потрапили у рабство, інколи віддавали перевагу ситій неволі. Шість років закінчувались, але вони не квапились додому.

Якщо ж він скаже тобі: не піду я від тебе, тому що я люблю тебе і дім твій, тому що добре у тебе...

Переможці з презирством ставилися до добровольців, до рабів за власною волею.

Для того, щоб відрізнити їх від вільних людей, що потрапили в шестиричне рабство, їм проколювали вухо шилом.

...не піду я від тебе... тому що добре у тебе... То візьми шило, і приколи його вухо до дверей; і він буде рабом твоїм повік (Второзаконня, гл. 15, ст. 12 - 17)

Кажу вам: зневажайте не пораненого полоненого, не переможеного борця, не людину, народжену у неволі, не мужа, що пав у нерівній борні, але зневажайте того, хто обрав неволю. Бо він проміняв головне, що дано мислячій плоті - свободу - на мізерну подачку свого пана.

Господи, дай розуму людям, полоненим, боржникам, добровільцям, старшинам, що zostалися на понадстрокову службу; навчи їх, і, можливо, збагнуть вони, що в рабстві нема ані щастя, ані радості, ані спокою, і що ні солодкі страви, ні інші плоди землі не милі там, де немає свободи, і де немає свободи, там немає любові, радостей життя, солодких плодів землі і високого духу.

І якщо людину перетворили у раба і вона забула, або не знає, або не хоче знати, що вона раб, то доля його і його дітей ще гірша за долю раба, котрий знає, що він раб і шукає засобу звільнитися від ярма свого, від кайданів своїх.

І тому Моїсей сорок років водив свій народ по пустельних пісках, не відпускаючи їх у доми свої, щоб народилось нове плем'я вільних людей, які не знали ярма, і кайданів, і батогів.

Людина з проколотим вухом писала свої рядки, і вона, й інші люди з проколотими вухами не розуміли, що тільки вільна людина може створити гарні рядки та інші плоди земні, й радості життя, і любов, і щастя [...]

Треба бути сміливою людиною, щоб мати талант.

Микола Жарких. Школа мертвих душ

Освіта наша перебуває у кризовому стані. Освічених, ба просто грамотних людей меншає на очах. Випускники Київського університету не в змозі грамотно писати "мовою міжнародного спілкування" і пишуть "постоянный" з однією літерою "н", а "длинна" (іменник) - з двома. З цим багажем вони вступають в нашу науку і... І результати більш-менш відомі: комп'ютерна революція розвивається на тамтому боці кабалані, високотемпературна надпровідність, генна інженерія, поступ у боротьбі зі СНІДом, безпечні атомні реактори, аеробуси і "Вояджери", що долітають до Нептуна, не ламаючись - все там. Все там, а у нас - м'ясорубки, що не крутяться, тому що не можуть відлити корпус з круглим отвором, кольорові телевізори, які мають зображення тільки одного певного кольору, комбайни, що розвалюються, не доїжджаючи до полів, на яких васильків більше за пшеницю. На тамтому боці - хліб і до хліба (ще й нам дешиця перепадє), а у нас самі картки, які скоро будуть замінити товари. Їхнє начальство покладається на закони, а наше - на саперні лопатки. Там розуміють, що життя людини є самодостатньою і до того ж найвищою цінністю, а у нас такою самою цінністю вважаються керівні вказівки (плани, директиви, ідеологічні настанови, "соціалістичний вибір" і т.ін.).

Не скажу, що всі наші біди - від поганої освіти (навпаки, значна частина ґанджів освіти - від загальних бід суспільства), але тверджу і наполягаю, що суспільство, в якому зневажають освіту, приречене на загибель. Тверджу і наполягаю, що головний наш дефіцит - це не ковбаса і не ґалантерейний крам, а високоосвічені, сумлінні, прогресивно настроєні люди. Тверджу і наполягаю, що висока освіта, правдива інтелігентність нерозривно пов'язані з високою сумлінністю і патріотизмом.

Доводити, що освіта наша стоїть на вкрай низькому рівні, і цей рівень продовжує знижуватись, вважаю зайвим. Все, що можуть мені протиставити, - це довгі колони чисел шкіл, учнів, вчителів, процентів середньої освіти і т.ін., - чисел, які абсолютно не стосуються до проблеми освіти. Так само, як ми випередили весь світ по валовому виробництву примітивних продуктів (сталі, цементу тощо), так і в освітній галузі ми ведемо перед по валу примітивних показників і не звертаємо уваги на те, що є власне освітою.

В чим же біди нашої школи? Чому учні її ненавидять, починаючи з середини першого класу? Чому в диктанті на 180 слів роблять по 35 помилок? Чому плутають Тараса Шевченка із Тарасом Бульбою? Перш ніж відповідати на ці питання, скажу, що до нинішньої освітньої системи я не маю ніякого відношення і тому в очах відповідного міністерства є людиною некомпетентною. Але освіта - це річ, що стосується всіх, і я вважаю, що не треба бути дегустатором, щоб висловлюватись про якість хліба. "Ныне уж партикулярные люди о таких предметах рассуждают, о которых в прежние времена и генералам не всегда рассуждать дозволялось" (М.Є.Салтиков-Шедрін). Отже, буду називати ті ґанджі, які впадають мені в очі, може, не в порядку їхньої ваги.

1. Мілітарний дух школи. Щоб зрозуміти, що це таке, згадаємо Твардовського: Отдел военный -

Тому свету образец.

Це формула мілітарного духу нашого суспільства. У школі він зовсім не зводиться до військової підготовки, а полягає у надмірно централізованій ієрархічній системі керування освітою, відсутності зворотного зв'язку знизу на гору освітянської адміністративної машини, надзвичайній увазі до внутрішніх чисто адміністративних показників роботи при повній зневазі до інтересів тих, заради кого громоздилася система (в нашому випадку учнів). У твердій впевненості в тому, що начальству згори видніше і що наказ начальника у школі - закон для підлеглого. Розглянемо це детальніше.

1.1. Надмірна централізація шкільної справи. Існування загальносоюзного міністерства освіти в умовах нашої бюрократичної дійсності перетворює нашу систему управління освітою на діод з однобічною провідністю: коли треба зробити щось корисне і потрібне людям (приміром, відкрити українську школу на Кубані), міністерство безсило розводить руками і каже, що не має можливості вплинути на ретроградну місцеву владу. Коли ж треба здійснити щось капосне і шкідливе (приміром, запровадити доплату за русифікацію вчителям російської мови), те ж саме міністерство виявляється спритним і працездатним. Причина такого стилю роботи - в тому, що загальносоюзне міністерство, як і генеральний штаб армії, існує для проведення в життя настанов керівної верхівки країни, а зовсім не для забезпечення потреб тих, кими воно керує (а багато рядових працівників ще вірять, буцімто міністерства створені заради їхніх по-

реб). В умовах надзвичайно великої, до того ж строкатої у національному відношенні країни одягання шкіл в однострої московського взірця шкідливе – і не тому, що сам взірець поганий, а тому, що він вироблявся за тисячі кілометрів від тих шкіл, де його застосовують і ніяк не враховує місцевих особливостей і традицій. В результаті ці традиції відкидаються, а загальносоюзні інструкції й програми, що постають на їхнє місце, омертвляються і руйнують шкільну справу. Аксиома, що не можна вивчати Пушкіна у Самарканді так, як його вивчають у Пскові, геть несумісна з існуючою адміністративною аксіомою, що Пушкіна треба скрізь вивчати так, як затвердили керівні дядьки у Москві, внаслідок цього страждає Пушкін (тобто освіченість наших школярів).

1.2. Ієрархічна система управління освітою. Існуюча чотирьохланкова система освітянського начальства дуже нагадує армійську: союзне міністерство – головне командування, республіканське міністерство – військовий округ, облно – дивізія, райвно – полк, який командує батальйоном учнів. Якщо в армії така система виправдана тим, що успіх військової операції визначається здатністю зосередити максимум сил в одній точці, то успіх роботи школи визначається найдрібнішим актом спілкування вчителя з групою учнів, ба з одним учнем, тобто ефективністю розпорошування сил, а не концентрації. Отже ієрархічне управління не тільки не потрібне для освіти, але дуже шкідливе. Потрібне воно тільки для інтеграції освіти з іншими ланками адміністративної надбудови, бо уявити собі працівника, над яким немає пана, над котрим немає ще більшого пана, нам тяжко, а припустити, що цей працівник при відсутності панів буде працювати – геть неможливо.

1.3. Відсутність зворотного зв'язку. Згідно із законом Паркінсона, чиновники існують задля самих себе і працюють у поті чола навіть тоді, коли ніякої реальної справи, яка потребувала б втручання, взагалі немає. Освітянська бюрократія повністю підлягає загальним законам бюрократії, і тому існування учнів і вчителів не тільки не є для неї необхідним, прецінь часто зайвим, таким, що заважає зосередитись на серйозніших справах. Ієреміади батьків, що з гнівом і біллю розповідають про свої ходіння по адміністративно-освітянських муках, спричинені незнищимою в радянській людині вірою у здатність наших чиновників задовольнити потреби людей. А між тим звертатись до бюрократа про задоволення якоїсь потреби є зверненням не за адресою, бо бюрократ існує задля задоволення своїх власних потреб. Тому я абсолютно не вірю в можливість реформи школи, бо здійснювати цю реформу буде існуюча освітянська бюрократія.

1.4. Увага до внутрішніх адміністративних показників роботи. І в цьому освітянська бюрократія підлягає тому загальному законові бюрократії, згідно якого якість роботи вимірюється кількістю. Число (з великої літери), Кількість, Збільшення проти минулої п'ятирічки, В цілому по країні, В середньому на душу населення – ось ті магічні форми, довкола яких обертається наша адміністрація, не звертаючи уваги на той парадокс, що в середньому на душу населення у нас всього завалились, а от у конкретних "душ" часто-густо нічого нема. Неспроможність нашої економічної статистики вже доведена, тому неспроможна і звітність освіти, бо закони бюрократичної звітності скрізь однакові. І так само, як в економіці, в освіті увага до уявних показників благополуччя вщент зруйнувала справу.

2. Гігантизм школи. Для нашої системи, надто у брежневському варіанті, гігантизм є питомою ознакою. Все надмірно велике видається у нас за добре, ефективне і корисно тому (і часто тільки тому), що воно велике. Наші керівники не вірять, що те, що має такі великі розміри, може виявитись непожиточним. Велетенські заводи й установи тішать їхнє начальницьке око і вже тим виявляють свою пожиточність. Якщо ГЕС будувати – так щоб неодмінно мільйон гектарів затопити, якщо завод – то найпотужніший у світі, якщо обком – то з колонами на взірець Парфенону і не менше.

Гігантизм є стилем мислення, загальним підходом до будь-якої справи, і скрізь він нав'язує прямолінійне нарощування елементарних кількісних показників як самодостатню цінність. Так у наших містах запанували школи-гіганти на 2000 учнів. До чого це призвело? З одного боку, школа є центром тяжіння цілого мікрорайону нової забудови. Розмір школи у відповідності з директивно встановленою нормою кількості шкіл на душу населення перераховується у розмір самого мікрорайону, а мікрорайон – це елементарна цеглина мислення наших хворих на гігантизм містобудівників. Уніфікація розміру школи веде до уніфікації містобудівництва і, зрештою, до уніфікації самого життя у новозбудованих кварталах, які унаочнюють принцип людей-гвинтиків. З другого боку, велика кількість учнів у школі і в кожному класі (до 40 малюків у початкових класах), необхідність для вчителів-предметників у старших класах розпорошуватись на великий потік учнів унеможливорює індивідуальну роботу, руйнує колектив учнів і перетворює школу на казарму.

Багато учнів – багато вчителів. Стабільність роботи школи, здавалось би, підвищується. Сьогодні математик Іваненко захворів, то урок в його класі проведе математик Петренко, – яка висока надійність! А що виходить насправді? Іваненко – талановитий вчитель зі своїми методичними знахідками, і Петренко – талановитий, і саме тому його педагогічні прийоми не схожі на Іваненкові. Стабільність того інтимного зв'язку між учнем і вчителем, що є основою передачі знань, зруйнована задля зовнішньої, армійської стабільності: "Якщо сьогодні урок алгебри – то він відбудеться за будь-яких умов". В результаті в масштабах однієї школи відбувається та ж сама нівеляція особливостей, яку Міністерство освіти здійснює в цілій країні, відбувається орієнтація учбового процесу на найпростіші загальноприступні прийоми, що катастрофічно знижує якість викладання. Треба зрозуміти, що основна мета освіти – сформувати особистість, індивідуальність людини, а це неможливо в умовах конвейсного виробництва. Кожен учень – це картина, яку написав вчитель-художник. А в нашій школі-гіганті вчитель – робітник при машині, що друкує художні альбоми. Тому і в результатах така ж різниця, як між картиною-оригіналом і відбитком в альбомі.

По-третє, гігантські розміри шкіл в наших містах зі строкатим етнічним складом населення унеможливають створення національних шкіл. Там, де не набереться 2000 учнів для української (єврейської, польської і т.д.) школи, там жоден керівник освіти не дозволить відкрити національну школу на 100 чи 300 учнів. Учням доводиться йти в ту школу, яка здатна набрати найбільше учнів (а хіба секрет, що в наших містах такими є школи російські?) і для заспокоєння громадськості (а більше для заповнення відповідних граф у звітах) відкриваються школи двомовні. А хіба секрет, що в умовах панування російської мови на вулицях міст такі школи є знаряддям русифікації, що мовний режим в них не витримується, що частину предметів викладають ті вчителі, які є (тобто російськомовні), а не ті, що треба. Через великі розміри наших типових шкіл їх не можна прив'язати до етнічної топографії міста (тобто відкрити в районі з переважно грецьким населенням грецьку школу, а там, де переважають українці – українську).

По-четверте, процес гігантизації захопив не тільки міста, але й села. Миршаві сільські школи на тридцять-п'ятдесят учнів видаються нашим керівникам "неперспективними" – ну чим тут перед начальством похизуватись?! Перспективною в сільській місцевості вважається велика школа, куди треба возити дітей з сусідніх сіл навіть за декілька кілометрів. А закриття неперспективної в очах начальства маленької школи в селі часто стає першим кроком у перетворенні всього села на неперспективне, вимирання села. Виправдовуються такі "перспективні" школи тим, що в дрібних школах вчителі-предметники не будуть мати навантаження, сидітимуть без роботи. Але цей аргумент є вагомим тільки для мілітарно мислячого чиновника, котрий вимагає, щоб всі школи підвладної йому епархії було точнісінько однаковісінькі.

3. Антиелітарний процес підбору кадрів. Початкова ланка цього процесу – низький престиж педагогічних інститутів серед вищих учбових закладів. Найпрестижнішими є вузи Москви (будь-які), потім Києва та інших великих міст (також будь-які), потім місцеві медичні інститути, потім технічні, а педагогічні – чи не на останньому місці. Талановита молодь для самоствердження прагне поступити у найпрестижніший вуз, через те контингент абітурієнтів у педінститутах – найслабкіший. Конкурсний прийом в таких умовах перетворюється на пошук найосвіченіших серед неосвічених (і такі, за відомою математичною теоремою, завжди знаходяться) і вкупі з планом прийому студентів (цей план спускається згори і вуз його не в силі змінити) широко відкриває дорогу для тих, хто хоче лише отримати диплом, а не стати вчителем.

Другий етап відбору – сам процес навчання. Інститут зобов'язаний випустити стільки студентів, скільки він прийняв, тому не можна відраховувати тих, хто явно не встигає (зараз, кажуть, відраховувати можна, але мислення наших вузівських керівників все одно зорієнтоване на традиційне "не можна"). Існує практика переведення найслабших студентів на вечірні та заочні відділення, чим наперед визначається, що немає бар'єру певної висоти, що відділяє людину від диплому. Мовчазно визнається, що якість заочної освіти нижча за якість денної, але дипломи однакові.

На третьому етапі – у перші три роки роботи у школі за розподілом – із школи тікають ті "вчителі", які не збиралися ними бути. Колишні випускники педінститутів ідуть працювати чиновниками у районні та міські установи, у бібліотеки, навіть у міліціонери та креслярі. У школах залишаються або віддані вчительству люди, або ті найслабші, хто хотів би, але не зумів знайти теплішого містечка.

З цих останніх на четвертому етапі відбираються директори шкіл і чиновники освітніх установ, – за відомою аксіомою, що керувати легше, ніж працювати. Такий директор школи, як Сухомлинський, який одночасно був би й талановитим вчителем і неформальним лідером колективу, є рідкісним випадком, а масова система є та, що вчителі є найменш освіченим загоном інтелігенції, а керівники освіти ще менш освічені, ніж вчителі. Це й є антиелітарний принцип відбору людей.

Наслідки його самоочевидні: кожен вчитель може передати учням лише частину того, що він знає сам. Учень, який перевершує вчителя, робить це уповні самостійно. Тому низький рівень вчителя автоматично означає низький рівень учнів.

Ще один антиелітарний механізм формування вчительства увімкнувся буквально на моїх очах. Я маю на увазі директивно спущену вказівку готувати вчителів в університетах. Основне призначення університетів – підготовка кадрів для вищої школи та науки, й саме цим визначається їхній високий престиж. Чиновники пізньобрежнєвської епохи вирішили, що бути вчителем чи офіцером простіше, ніж науковцем, тому частину випускників почали розподіляти у школи, а частину – мобілізувати для служби офіцером на два роки. Наслідок – ненависть випускників до небажаної роботи, нехлюйство, руйнація цілого процесу підготовки людей з найвищою освітою. І школу не підняли, і науку занести.

Антиелітарна система відбору кадрів утворює порочне коло, вирватись з якого освіти буде вельми непросто: внаслідок низького престижу цієї роботи високоздібні люди йдуть мало, а через те, що бракує здібних людей, захлинаються будь-які спроби реформ.

4. Поліційний дух школи. Тоталітарна диктатура, яка в нас традиційно зве-ться соціалізмом, нетерпимо і підозріливо ставиться до особистості, до людини, що має незалежну власну думку, і всіляко намагається підстригти її під рівень гвинтика чи людського фактора. В сталінські часи таке підстригання здійснювалось методом беззаконних репресій, у пізніші часи головна увага була приділена "виховній роботі" з молоддю. Головні риси цих методів не є винаходом більшовиків – як і все більш-менш дієве в їхній практиці, воно запозичене з досвіду царської Росії, хіба що дещо розвинуте. Що я не перебільшую принаймні в даному конкретному випадку – можна пересвідчитись, заглянувши до книги М.Є.Салтикова-Щедріна "Дневник провинциала в Петербурге", де викладено проекти "О расстрелянии и благих оного последствиях", "Об оглушении в смысле временного усыпления чувств". Внаслідок загальної установки на викорінювання "вільного духу" вчителі в школі розглядають кожного найменшого інспекторчука з райвно як шпигуна, який має на мету визначити, яку саме "крамолу" розповсюджує вчитель серед учнів. Не зроблю ніякого відкриття, сказавши, що головний діяч освіти – вчитель – абсолютно беззахисний перед армією (саме армією, як вже йшлося вище!) освітянського начальства. Система відкритих уроків, яка за інших умов могла б сприяти підвищенню педагогічної кваліфікації вчителів, в наших умовах перетворилася у неприховану процедуру стеження за найменшими дрібницями учбового процесу з метою відшукування "компромату". Всі чудово знають: як тільки вчитель не сподобався начальству, відкриті уроки для такого вчителя частішають і перетворюються на справжню каторгу, тому що наша "поліція думок" ніякими певними критеріями "доброзамірності" не оперує, а покладається виключно на власне розуміння того, що то є правильна ідеологія. Такий метод роботи той же Салтиков-Щедрін називав "сердцеведением" або "чтением в сердцах" і слушно вважав його одним з джерел сваволі.

Окрім відкритих уроків та інспекторських перевірок, меті поліційного нагляду за вчителями підпорядкована система письмових розробок кожного уроку. Різні за ідеями педагогічні системи можуть бути однаково ефективними, одна лише спільна риса притаманна їм всім: це імпровізаційність викладу. Перед кожною новою групою учнів вчитель має викладати матеріал так, щоб здавалося, наче він сам вперше відкриває для себе ці істини. Але у нас до імпровізації підходять виключно з точки зору поліційної благонадійності: якщо вчитель в одному класі викладає "Партія веде" так, а в другому – інакше, то це вже кримінал. Викладати треба не так і не інакше, а правильно, так, як написано в розробці уроку. Кожен відступ від письмового конспекту – мінус для вчителя в очах перевіряючих, а якась вільність у самому конспекті – то вже цілий скандал. У нас в школі були вчителі, настільки залякані перевірками і конспектами, що на уроках просто читали відповідний параграф підручника, не додаючи до цього жодного слова. Тут ніяка поліція думок не підкопається – "затверджено Міністерством освіти"! Хай така педагогіка не блисуча, зате надійна і безпечна, ще й зручна для педагогічних нездар. Ну, а наслідки – то вже не наша справа...

Не може навчити сміливості людина, яка сама боїться; не може навчити вільно думати людина, яку можуть звільнити за кожну вільну думку; не може бути довіри між учителем і учнем там, де процвітає культ Павлика Морозова.

5. Показуха. Вона притаманна не одній нашій освіті, а цілій системі. Нікого не цікавить, як воно є насправді, всі зосереджені на одному – як воно буде виглядати в очах начальства. Абсолютно непотрібно перекидання північних річок, але колони екскаваторів і бульдозерів з вертольоту виглядають дуже ім-позантно – давай! Нікого не турбує занепад українського села, але зразково-показове село Кодаци непогано виглядає по телебаченню – давай! Помер Сухомлинський, нічого від його педагогічного досвіду в його школі не лишилося, але стіни в ній білі, наочна агітація свіжа – давай!

Показуха є скрізь, але ніде вона не сягає таких фантастичних розмірів, як у школі (хіба що в армії, де пожовклу траву у зелений колір фарбують). Коже з нас учився в школі, кожен чудово пам'ятає, як вчителі інструктують учнів: "Завтра буде комісія, то ж ви ведіть себе добре, тобі, Петре, я задам таке питання, а тобі, Михайлику, дам таку задачу. Підготуйтеся як слід, щоб не збиватись!" Всі чудово пам'ятають, як перед іспитами та контрольними роботами вчителі попереджають учнів, який їм дістанеться варіант, як перед звітним диктантом попередньо той самий текст диктують для тренування, як учневі, що "тягне на відмінника", "виводять" п'ятірки в таблиці, яких він не заслужив, і приносять розв'язки задач на письмовому іспиті, коли "відмінник" не може їх розв'язати. Сам у шкурі відмінника перебував з п'ятого класу, сам знаю, що протягом чверті з української мови більше четвірки ніколи не мав (і то є справедливим), але в таблиці незмінно стояло "п'ять", і всі вважали, що так і треба. Невже знайдеться хтось такий наївний, хто вважає, що учні цього не бачать і не розуміють? Учні бачать, учні розуміють: ті формальні показники, які буцімто керують життям школи (знання, оцінки, іспити) – то є ніщо, а насправді треба просто сподобатись начальству, і це є все. Учні бачать і розуміють: той, хто спритно "одурих" начальство (яке в свою чергу знає, що його "дурять", і потайки допомагає цьому), завжди буде зверху, а той йолоп, що робить все насправжу, заробить догану, бо насправді і те не виходить, і се не-гаразд, а папір – папір все стерпить. Так школа стає розсадником показухи в інших сферах життя.

6. Уніфікованість школи. Природна різноманітність – це така річ, яка порушує милу бюрократові стрункість і взаємозамінюваність елементів керованої ним системи. Фантастичне прагнення зробити всі школи абсолютно однаковими особливо глибоко проявляється у намаганні підрівняти під якийсь утопічний середній рівень сільські та міські школи. виправдовується така політика благородним наміром створити для випускників шкіл рівні можливості, скажімо, поступити до вузу. Але очікуваних позитивних наслідків все одно нема, а небажані негативні наслідки цілком очевидні. Перш за все, наша школа вважається трудовою. Ніхто вже, здається, не намагається перетворити сільський труд на різновид труда індустріального, але освіта наша вперто продовжує ігнорувати різницю між майбутнім трудом жителів міста і села. Сільських дітей ганяють у поле, але ніхто не дбає про педагогічні наслідки таких заходів. Адміністративне виховання на кшталт: "Тут не вчитись треба, а цукрові буряки рятувати!" підриває в учнів повагу і до знань, і до праці селянина. З міських шкіл також надсилають учнів у "сільгоспвідрядження" (не знаю, як зараз, але в мої шкільні часи, на початку 70-х, так було), і це в свою чергу виховує в них вже не просто неповагу, а пряму ненависть до праці у полі. Причина – підневільність, рабський характер праці, безглуздий поліцейний нагляд (пам'ятаю, як витрушували у нас, школярів, яблука на виході з колгоспного саду, – ті самі яблука, які ми збирали, зароблені нами більш-менш чесною працею), та сама показуха (пам'ятаю, як гримала ланкова на тих з нас, хто намагався полоти буряки старанно і через те відставав...). Не буду розводитись про "виховне" значення праці школярів у містах (а я й на заводі встиг побувати), – висновок один: праця школярів, зуніфікована і бюрократично організована, є антипедагогічним заходом, який дуже успішно перевершує всі палкі заклики про повагу до праці, до людей праці, все позитивне, що було закладене в систему трудового навчання.

По-друге, ставлення до природи у міських та сільських школярів цілком різне. Я, приміром, дитя асфальту, і досі не знаю, що то є любисток, а що – барвінок, качку плутаю з гускою, а що вже жито з пшеницею – то сам бог мені мусить простити. Отже, виклад дисциплін біологічного циклу та екології (а її таки треба викладати) мусить бути цілком відмінним у місті і на селі, мусить орієнтуватись на те, що школярі бачать довкола себе, а не на те, що видно з міністерського вікна у Москві.

Щоб забезпечити ефективність навчання і продемонструвати користь від знань, школа мусить спиратись на власний життєвий досвід школярів. Це є аксі-

ома, яка у викладі біології проявляється найяскравіше, але діє і в усіх інших науках. На уроках геометрії у містах личило б давати приклади з галузі компонування мікросхем, а на селі... А на селі читати невмирущу "Мужицьку арифметику" і пояснювати, що ось скоро вийде земельна реформа, то треба знати геометрію, щоб тебе не одурили під час паювання колгоспної землі. Але хотів би я подивитись на вчителя, який на уроці геометрії розповідав би про земельну реформу! Тобто про земельну реформу в Давньому Єгипті - можна (навіть у підручник внесено!), а про реформу в Радянській Україні - дзуськи.

Отже, уніфікація школи веде до її відриву від життя, перетворює її у заклад, де мертві душі навчають мертвоті інших.

7. Денаціоналізований характер школи. Принципи уніфікації та зверхцентралізації, на яких будується наша освіта, нищать різницю не тільки між сільськими і міськими школами, але й різницю між школами різних національних районів і республік. Все це йде на шкоду освіті, бо реалізувати адміністративно-утопічну одноманітність все одно неможливо, але багато зусиль витрачається намарно. Ідеал нашої освіти - зробити з дитини на момент її сімнадцятиріччя "механічну людину", манкурта, який діє за програмою, вкладеною в неї начальством, який не прив'язаний ні до певної мови, ні до певної культурної системи, ні навіть до певної території. Ідеал - це солдат, який знає триста російських слів і якого сьогодні можна послати завойовувати Афганістан, а завтра - підтримувати порядок у Німеччині, який був би задоволений з пайки хліба та кімнати у гуртожитку на вісьмох (далебі не перебільшую і особисто знаю в Києві такі робітничі гуртожитки). Ідеал - так виважити рівень знань, щоб людина могла вправлятися з автоматом Калашнікова, але не задумуватися, куди її з цим автоматом посилають і навіщо. Цього ідеалу досягнути тяжко, але бюрократія наша невпинно в цьому напрямку працює, і перше, що вона намагається знищити - це національний характер школи, який заважає манкуртизації молоді.

Методи для цього вживаються різні. Перш за все - звичайний адміністративно-плановий тиск. Тут, звичайно, на власний досвід я посилаюсь не буду, бо кожен з нас вчився в одній-двох школах, а плановість виявляється на сотнях шкіл. Але ось опубліковані в історичній праці дані про співвідношення українських та російських шкіл на західній Україні в 1948-49 рр.: з 4634 початкових шкіл українських було 4499 (або 96 відсотків), російських - 28 (або 0.6 відсотка), з 2185 семирічних шкіл українських - 2061 (тобто 94 відсотка), російських - 58 (2.7 відсотка), з 413 середніх шкіл українських - 355 (86 відсотків), російських - 52 (12.6 відсотка)¹. Що впливає з цих чисел? Те, що з підвищенням рівня школи процент російських шкіл серед них невпинно зростає. Не дивуйтеся, що він доріс тільки до 12 відсотків - це ж бо західна Україна і 1948 рік. За минулі 40 років, я думаю, до того дійшло, що вже процент українських шкіл дійшов до 12. Даних по вищій освіті в цитованій статті немає, але немає й сумніву в тому, що в ній російськомовна сфера ще ширша.

Другий метод - це уніфікація програм та підручників. Найбільше від цього страждає вивчення російської мови і російської літератури на неросійських територіях. Я зараз не торкаюсь питання про доцільність вивчення російської мови скрізь "от Москвы до самых до окраин", - для України, здається, сумнівів у доцільності немає. Я ставлю питання - як вивчати її? Я вважаю - як найважливішу іноземну мову (зараз такою найважливішою іноземною мовою є англійська, хоч для України більш згодилася б польська, подекуди - молдавська, і т.д.). Що, нам бракує російських письменників, які писали про Україну? Чому обов'язково вивчати "Евгения Онегина", а не "Печерских антиков" Лескова? Є багатюща російськомовна спадщина українських письменників (ті ж Гребінка, Марко Вовчок, Свидницький, не кажучи про Шевченка) - чому вона зневажена? Якби наші міністерські методисти були здатні проявити хоч мінімум творчої фантазії, можна було б значно покращити знання російської мови і літератури (бо російська мова тих українців, які прагнуть розмовляти "апщепанятным языком", зараз просто жаклива і дуже шкодить мові питомих росіян). Переведення російської мови в школах України в розряд першої іноземної мови, підкреслення на уроках російської мови відмінностей її від української (а не спільностей, як зараз) підвищило б культуру володіння російською мовою і зменшило б сферу вжитку суржика. В наших умовах, це, звичайно, фантастика, і кожен освітянський генерал, котрий дочитає статтю до цього місця, скаже, що я не тільки екстреміст, антикомуніст і невіглас, а ще й націоналіст.

¹ Числа взято зі статті: *Гарань О.В.* Індустріалізація і культурна революція в західних областях УРСР: проблеми формування національних кадрів. - "Західна Україна: перше десятиріччя після війни", К., 1988 р., с. 25.

Так, я націоналіст, бо вважаю, що кожен мусить шанувати своє походження, свою приналежність до певного народу, а не розважувати, що записати у п'яту графу для швидкого просування по службі і яку мову обрати за рідну заради збільшення шматка ковбаси. Так, я націоналіст, бо мені гірко слухати, як один москвич пише в "Огоньку": "Та який я єврей - я тільки за паспортом єврей, а за мовою і культурою я геть-чисто росіянин. Прошу зарахувати мене до лав російського народу". Так, я націоналіст, бо мені соромно слухати, що мої співвітчизники-росіяни не хочуть, живучи в Естонії, вивчати естонську мову, а хочуть і далі вважати естонців за негрів. Я націоналіст, бо вважаю, що національність - не менш глибока риса людини, ніж стать, і змінити національність не легше, ніж змінити свою стать. Хоч останнє, кажуть, зараз можливе, та чи потрібно? чи пристойно? чи доцільно? І зрештою, я певен, що як зміна статі веде до фізичної безплідності, так і зміна національності зрікає людину на безплідність духовну. Зрештою, я націоналіст ще й тому, що вбачаю в русифікації інших народів загрозу для існування народу російського, загрозу втрати ним відчуття самототожності (якщо і українець числить себе росіянином, і єврей, і казах, то хто ж тоді я, питомий росіянин?), і зрештою, загрозу його розчинення серед інших народів (саме так, бо русифікація попри свої зовнішні успіхи є поверховою і зникне при зміні зовнішніх обставин, але в умовах вільного національного розвитку представник кожної пригніченої раніше нації буде знати, що він - це він, а росіянин, вихований у традиції, що російська національність - то є ніяка національність, опиниться ошуканим і безпритульним).

Але повернімося до уніфікації програм. Те, що викладання математики в Ленінграді треба пов'язувати з іменем Ейлера, а виклад астрономії у Ташкенті - з іменем Улугбека, очевидно для всіх, крім "компетентних осіб", які ладні Улугбека з Шевченком, Бородіна з Вишенським і Остроградського з Драгомановим заслати до Сибіру, щоб не заважали працювати. Плутаються під ногами, якусь "цілісність культури" творять, а кому ж з бюрократів невідомо, що культура є арифметичною сумою алгебри, хімії та літератури?

Уніфікація програм штучно розрізає цілісність національних культур і шкодить всім шкільним дисциплінам, але найжахливіших наслідків досягає у викладанні історії, географії та літератури України. На тему "географія своєї області" програма, що спадає з вершин московського міністерства, завбачливо відводить дванадцять годин на ... десять років (принаймні у наші часи так було). Всю історію України, всі її три тисячі років наші генії методики вклали у підручник на сто п'ятдесят сторінок крупного шрифту заготовшки. Про Богдана Хмельницького особисто я довідався з романів Михайла Старицького і дуже здивувався, прочитавши, що він бився з татарами на верхів'ях Інгулу, зовсім близько від Кіровограда, де я читав цю книжку. До того часу я вважав, що історія Кіровограда почалася з 1934 року, з часу надання місту імені Кірова, а Богдан Хмельницький діяв десь у міжпланетному просторі нарівні з зорельотниками фантастичних повістей. Така дисципліна, як краєзнавство, в нашій школі взагалі не вивчається. Програму з української літератури складали свідомі вологи української культури. Вона повністю розрахована на виховання в учнів, надто неукраїнців, ненависті до всього українського. Не треба доводити, що ідеї розширення і поглиблення вивчення в школі української культури однозначно сприймаються як спроби розширити і поглибити вивчення вірша "Партія веде". Природна інстинктивна відраза молоді до літератури мертвих душ, до плазування перед начальством, до лакейського духу тих творів, що внесені до програми з "української радянської" літератури - цей природний захисний рефлекс поширює свою дію на все українське. Штучне виділення "української радянської" літератури, протиставлення її також штучно утвореній "українській дожовтневій" літературі, одномірний прямолінійний погляд на правдиві перлини "дожовтневої" літератури з позицій вульгарного соціологізму та класової боротьби, погляд, який ігнорує власне літературну сторону справи, - це все такі ганджі існуючого курсу, які жодними ремонтами не виправиш. Єдине, що може зарадити - це вигнати геть всіх "компетентних", причетних до діючого блюзнірства над українською літературою, і доручити розробку нових курсів таким невігласам, як Іван Дзюба та Євген Сверстюк.

Мертві душі склали денаціоналізовані, "ніякі" програми зі співів, малювання, фізичного виховання, праці. Всі ці мертві витвори мертвих душ викликають відразу і ненависть учнів, яка захоплює дедалі ширше коло предметів і в старших класах перетворюється на загальну ненависть до школи в цілому. Якою потворою треба бути, щоб прищепити малюкам ненависть до такої живої справи, як хоріві співи?! Я дуже виразно пам'ятаю, що на уроках співів ми розучували "Славься, славься, родная Москва" (добре, що хоч не "Боже, царя храни"!) та "Белая армия, черный барон", що зрештою анітрохи не краще за "Боже, царя храни". Ми не вивчили жодної української народної пісні (ті три-чотири, що я

так-сяк знаю, я вивчив після двадцяти п'яти). Скажете – школа була російська. Так, але ми не вивчили й жодної російської народної пісні (я так і досі жодної не знаю!).

По всіх школах шостої частини світу учні вивчають пиляння дошок пилою та рубання заліза зубилом, але ніхто не вчить їх традиційному українському ремеслу – хоча б плетінню кошиків з лози. Невже і в кошики заповз український буржуазний націоналізм? Якщо так, то чому не вчать традиційному російському ремеслу виробів з берести? Невже кошики з лози й “туеса” з берести загрожують цілісності Радянського Союзу? Не державній цілісності вони загрожують, а манкуртизації молоді. Тому і не навчають.

...Мені не таланить з публікацією моїх писань, і в цьому винен тільки я сам. Як починаю про щось міркувати, то намагаюсь себе стримувати: дивлюся, який тон статей в останньому номері “Вітчизни”, і намагаюсь цього тону триматись. Може, станеться диво – і надрукують! Але написавши сторінки дві-три, я починаю розуміти, що на цей раз дива не буде, відкладаю “Вітчизну” і далі розумую на свій розсуд. От і з цією статтею – щоб остаточно не виникало ніяких ілюзій, щоб не робити зайвих і безнадійних спроб штовхатись у якісь товсті журнали, то треба вже все сказати. А все сказати – це не проминути і питання про необхідність релігійного виховання учнів у школах, яке тісно пов'язане з вихованням національним. Зараз у нашій школі панує державна релігія, що зветься “науковим атеїзмом”. Те, що наш атеїзм є релігією, знала ще моя неосвічена бабця. “Ми рівні, – казала вона, – ви вірите у те, що бога нема, а я вірю у те, що він є”. Далі забобонної віри у те, що бога нема, наш атеїзм не сягнув і не міг сягнути, бо питання віри методами науки не вирішуються і “науковість” атеїзму – це цілковита фікція, вигідна тільки жерцям науково-атеїстичної віри. Сплутування сфер віри і позитивної науки, витіснення зі школи тієї частини духовності, яка досягається через віру, явно не йде на користь нашій освіті (не кажучи вже про прагматичніші речі типу виховання моральності, виходу у світ християнської культури, єднання зі своїм народом через участь у відправах...).

Не нанизуючи більше прикладів, скажу, що утопія безнаціональної школи, як і безнаціональної культури, нездійснима і надзвичайно шкідлива.

8. Переідеологізований характер школи. Замість підозрілого в очах державних поліціантів національного духу (відчайдухи з їх числа відверто вважають кожную українську школу розсадником “українського буржуазного націоналізму”) в сучасній школі панує дух комуністичної ідеології. Ні для кого не секрет, що це ідеологія мертвих душ, що

На цвинтарі розстріляних ілюзій

Уже немає місця для могил,

що віра в світле комуністичне майбутнє похована на Биківні, – ні для кого це не секрет, і самі ідеологи комунізму вже шукають шляхів позбутися цієї мертвотної догми, висуваючи то ідею “соціалізму з людським обличчям” (хоч ніхто не вірить у гітлеризм з людським обличчям), то ідею зверхності загальнолюдських цінностей над класовими (хоча всім чудово відомо, що саме комунізм був тією доктриною, яка вперше і востаннє в історії людства відверто відкинула загальнолюдську мораль і оголосила мораль класовим поняттям). Нищість і безпорадність ідеї комунізму очевидна всім, і якщо ця ідея десь ще тримається, то виключно страхом перед таємною поліцією.

Тільки наша освіта являє собою відрадний виняток в цьому відношенні. Вона діє за приписом Орвелла: “Той, хто падає з рішучим виразом обличчя, стоїть міцно.” Освіта наша твердить і далі: “Ми раздуваєм пожар мировой” та “Всіх панів до'дної ями”, продовжує вважати ідеальними людьми Павку Корчагіна та Павлика Морозова, продовжує плекати “гітлерюгенд” у його найбільш розвиненій та мертвотній формі: ти не просто школяр, а обов'язково жовтень, потім піонер, потім комсомолец, потім комуніст – і так аж до могили над тобою буде стояти ідеологічний осавула, який буде підказувати (а коли треба, то й наказувати), як поведистись в кожному конкретному випадку так, щоб наблизити торжество комунізму.

Цілком природним є потяг молоді до формування елітарних груп. У нормальній, не здушеній тоталітаризмом школі це знаходить природний і тактовно скерований педагогом вихід у вигляді, скажімо, груп пластунів (гай-гай, як давно то було! Чи пам'ятає хтось про український пласт?). У проекті створення груп жовтеньят, піонерів, комсомольців первісно була закладена ідея скерувати цей природний потяг у бік комунізму, створити елітарні групи на підставі більшої близькості до комуністичного ідеалу, ніж “несоюзна молодь”. Але потім замість природної елітарності у цьому русі запанувала ідеологічно-поліцейська ідея доброзамірності, тобто дитина, що не була членом “комуністичного осередку”, почала розглядатись як ідейний ворог, як п'ята колона, як недоробка вчителів

у найголовнішому – у комуністичному вихованні. Залякані сталінськими катами шкільні колективи зрозуміли, що виживання їх можливе тільки за умов стопроцентної комуністизації дітей. В жовтенята-піонери-комсомольці почали приймати всіх підряд, намагання ухилитись від прийому стало прирівнюватись до серйозного порушення дисципліни, членство в комосередках стало обов'язковим. Все це в мої часи було в повній силі, і зараз анітрохи не змінилося. Наслідки неважко передбачити: безглузді, зденаціоналізовані, вигадані мертвими душами жовтенятсько-піонерсько-комсомольські обряди (на кшталт стояння у почесній варті біля монументів, поклоніння фігурам Леніна, різних "урочистих клятв" тощо) вселяють ненависть до тих, хто їх нав'язує і зрештою до самої школи. З другого боку, потяг до формування елітарних груп все одно залишився, але групи формуються вже на зовсім інших, антипедагогічних засадах. Приміром, група відважних прогульщиків уроків – всі пам'ятають, яке захоплення в класі викликають ті, хто не боїться "зірватись" з уроків в кіно чи в ліс. Групи фізичної сили, які доводять свою елітарність, тероризуючи решту класу (на своїх клубах про це знаю). Групи пияків. Групи курців. Групи хлопців і дівчат, об'єднаних дошлюбними статевими зв'язками. Групи дрібної (ба навіть крупної!) злочинності. Все це є, і заперечувати існування таких "елітарних" груп можуть тільки вороги школи і дітей. Спробувати протиставляти їм групи філателістів, туристів, хороших співів в умовах удержавленого панування безкультура просто смішно. Принципи формування елітарних груп як у дзеркалі відбивають справжні цінності суспільства – це сила, хитрість, зневага до освіти, добросовісної праці, здатність обдурити, порушити гучно декларовані фальшиві принципи моралі. Ось який зворотній бік панування в школі комуністичної ідеології.

9. В школі вивчається непотрібне. Вивчається воно у величезній кількості і викладається так мертвотно, що постає думка – чи не навмисно так спроектовано курси, щоб вселити в учнів відразу до освіти? Почнемо з найпростішого. Геометрія, теореми рівності трикутників. Назвіть мені хоч одну людину на 100 000 жителів, який в практичному житті потрібні ці теореми! Алгебра. Формули для синуса (косінуса) суми двох кутів. Я одинадцять років займаюся теоретичною фізикою, рясно насиченою різним математичним начинням, і за весь час мені ці формули знадобились один раз. Я їх, звісно, не пам'ятав, поліз у довідник і знайшов потрібне за півтори хвилини. А в школі я витратив на них кілька годин. Фізика. Кому, крім фахівців з термодинаміки, може знадобиться математичне формулювання закону Менделєєва-Клапейрона (рівняння стану ідеального газу)? Не сам закон, а саме його математичне формулювання. Шкільна фізика перенасичена математичним апаратом, який є доречним в дедуктивному курсі теоретичної фізики Л.Ландау та Є.Лівшиця, але абсолютно непотрібний для шкільного курсу загальної фізики. З свого власного досвіду досліджень знаю: коли ми з колегами заплутуємось у складних обчисленнях, хтось неодмінно скаже: "Давайте відкладемо формули і подивимось, в чому фізика". Справжня фізика викладається без формул, а нашу шкільну фізику увінчує канудливий розділ теорії коливань. Ніхто не подумав, що без знання диференціальних рівнянь ця теорія просто незрозуміла (а рівняння вивчаються тільки в університеті)! І так далі, і так інше...

Предметні курси в старших класах побудовані за старим гімназичним принципом (нагадаю, що мета гімназичної освіти – підготовка до вступу до університету; ніхто ніколи не розглядав гімназичну систему як систему загальної освіти), але без того позитивного, що було в старій гімназії, тобто без акценту на гуманітарні дисципліни, без поваги до учнів (з першого класу гімназії, з десяти років до учнів зверталися "пане Іваненко"), одним словом, без тієї цілісності гімназичної системи, яка одна тільки й давала значення окремим її компонентам. Вирвавши клапоть фундаментальних теоретичних наук з гімназіальних курсів і зобов'язавши вивчати ці науки навіть тих, у кого слабо розвинене абстрактне мислення і хто не збирається працювати в науці, автори нашої шкільної системи вирішили врівноважити гімназіальний елемент клаптем старої реальної освіти. Звідтам, з реальної школи, іде викладання праці та акцент на природничо-технічній освіті. І знову, зробивши ці предмети обов'язковими для всіх і зобов'язавши вивчати примітивні прийоми обробки дерева та заліза тих, хто не збирається бути слюсарем чи теслярем, досягли зворотнього результату. І причини ті самі – ігнорація цілісності системи реальної освіти і утопічне прагнення підстригти всіх учнів під один гребінь без урахування того, що учні в старших класах досить виразно поділяються на здібних до емоційного сприйняття і до абстрактного мислення. Завданням педагога є визначення найудатніших для дальшого розвитку рис учня, а наші вчителі замість цього лають учнів за відставання у тих дисциплінах, до яких вони нездібні, що зрештою приводить до формування дітей, не здібних ні до чого, байдужих до науки,

таких, що не вірять у свої сили і всі надії покладають або на ласку вчителя, який змилюється і поставить трієчку, або на хитрощі, шпаргалки, підказки.

З цим наші учні і вступають у життя – з твердим переконанням, що їм і за межами школи доведеться застосовувати ці два основних методи: плазування перед начальством та обдурювання начальства. Результати є плачевними і загальновідомими. Ніхто не дбає про виховання в учнях поваги до самих себе, ніхто не пояснює їм, що кожна людина користується в суспільстві рівними правами й обов'язками – навіть коли вона не годна вивчити правило Марковникова чи формулу Герона. Простою мовою, школа прищеплює молоді стійкий комплекс неповноцінності шляхом нав'язування штучних критеріїв (здатність запам'ятовувати мертві уривки непотрібних наук). Оскільки молодь інстинктивно протиставляє цьому відчуттю власної неповноцінності, вона домагається самоутвердження або поза межами школи (в скандалах з батьками, приміром), або на базі школи, але поза її формальними лаштунками (ті самі елітні групи, про які вже йшлося).

Висновок теж відомий всім, хто навчався в школі: освітній цикл складається з етапів вивчив – склав іспит – забув.

10. В школі не вивчається потрібне. Не вивчаються предмети, які формують свідому особистість: історія культури, антропологія, етнографія, цілісна народна культура, екологія. Елементи цих наук, викладені небайдуже і жваво (не так, як теперішній курс фізики), сприятимуть загальній гуманізації освіти.

Не вивчається право. Всі наші балачки про "правову державу" залишаться балачками, якщо ми не будемо викладати дітям хоча б початкові відомості з правничих наук. Наша правна безпорадність доходить до того, що людина і в сорок років не знає, з якої тут ступити (приміром, хулігани йому пику набили, а він не знає, куди йти скаржитись і взагалі якими тут законами керуватись. По собі суджу). Потрібні елементи кримінального, цивільного, процесуального права (звичайно, без звичних для нашої правової пропаганди кампаній про невідворотність покарання – насправді невідворотності нема, а проповідь його тільки утверджує ворожнечу між державою та громадянами). Потрібне знайомство з першоосновами права (презумпція невинності, тягар доведення, правоспособність особи і т.ін.). В старших класах потрібні елементи державного права (з викладом основ національно-державної символіки – того опудала, від якого наших освітян вхопить грець), виборчого права (людина закінчує школу і майже одразу набуває прав виборця. Хтось-то має їй пояснити, що це таке!)

Але все назване вище, що вартувало б вивчати і що не вивчається – правдиві дрібниці у порівнянні зі ставевим вихованням. Комуністична догма уперто ігнорує ту основну проблему, довкола якої обертається життя дорослої людини. Починаючи з дискусії (і сумно, і смішно зараз згадувати!) з проблеми, чи має право більшовик одружуватись, коли його чекає світова революція, починаючи з бородатих фундаторів, які нічтоже сумняшеся знаходили розв'язки сексуальних проблем на шляхах класової боротьби, найпередовіша і найлюдяніша в світі ідеологія ігнорує проблеми статі. З упертістю захисників Брестської фортеці (і з таким же приблизно результатом) відкидають вони те, що робить живу людину живою, прагнуть звалашити цілий світ заради торжества своєї маячної "ідеї". Ніде мертвотний дух комунізму, мертвотуща його засновників і прихильників не виявляється так яскраво, як у зневазі до сексу. Сімдесят років Угрюм-Бурчєєви всіх поколінь доводять, що не "в цьому" щастя, а у посиленні ненависті до чергової партії ворогів (зараз це кооператори). Але доводять вони для інших, на імпорт, а всередині того кола, де вони для самих себе вже побудували комунізм, панують зовсім інші нрави. Бридко і соромно про це довідуватись з сучасної преси, але мушу сказати, що Іван Вишенський трохи поспішив витратити свій викривальний запал на тогочасних монахів – треба було б потерпіти до більшовицьких лідерів.

Наслідки ігнорації статевого виховання в школі просто трагічні. Хочемо ми цього чи не хочемо, але діти формуються статево саме у шкільному віці. Сучасний курс статевої просвіти потрібен дітям приблизно так же, як підручник водія автомобілістові, що скерував свою машину у прірву. Поки він долетить до дна прірви, у нього буде досить часу усвідомити, що він переплутав гальма і газ, але ці знання прийдуть до нього трохи запізно. Простою мовою, стереотипи статевої поведінки формуються до того, як прокидаються статеві інстинкти, тому і статева просвіта повинна випереджати біологічне формування людини. Загальний принцип освіти – знання потрібні перед тим, як приступати до практичної діяльності – найбільш брутално ігнорується саме в галузі статевого виховання. В десятому класі воно непотрібне, бо хлопці і дівчата мають вже досвід власного тіла, а якщо треба вказати таку річ, розповіді про яку найменш конкурентноспроможні у порівнянні з самою річчю, то це вочевидь сексуальні почуття.

“У нас ведь середини не знають - либо в морду, либо ручку пожалуйте” - казав Салтиков-Шедрін. Так і в ставленні нашої школи до статевого виховання - або тільки роздільні школи для хлопців і дівчат, або повністю спільні. Тільки й того, що на уроках фізкультури хлопцям не пропонують вправи зі стрічкою, а дівчатам - на кільцях чи перекладині. Така елементарна потреба для людей з 13-14 років, як потреба побути у колі однієї статі, ігнорується нашою школою. Якщо вже спільна - то всі шість-сім годин на день хлопцям і дівчатам нема де сховатись одним від одних. Тобто вони все одно намагаються усамітнитися, але через відсутність відповідних архітектурних і організаційних умов це виходить потворно, супроводжується різними “Не підглядай!”, “Чого тут крутишся!” і огрубляє міжстатеві стосунки молоді. Однаково природне право молоді як зустрічатись з іншою статтю, так і переживати свої відчуття у колі своїх (де нам про самоту мріяти!). Побудувавши розклад у школі з урахуванням цих елементарних вимог, можна не тільки вдовольнити потреби статі, що прокидається, але й мати “навар” у вигляді посилення інтересу до самої освіти.

Для цього досить зрозуміти, що основне в статевому вихованні - вміння використати інтимність, хвилюючи таємничість цього, даруйте за казньшину, “предмета”. Сьогодні звичайний урок літератури проводиться чогось для хлопців окремо, а для дівчат - окремо. Цікаво, що ж там таке дівчатам розповідали, чого нам не можна знати? У перерві треба це з'ясувати! Зустрічаються, з'ясовують переповідають одне одному, що було на уроці... Той виховний еротичний момент, який всього-то дві хвилини займав, не буде оприлюднений, залишиться за бар'єром цноти, але хвиля цікавості до “цього” понесе на собі інші знання...

Все те, що я нахамаркав з приводу статевого виховання - то є речі загальнозрозумілі, самоочевидні і такі, що просто соромно витрачати папір - досить трохи самому подумати. Але така вже моя вдача - повторювати те, що розумним людям було ясно ще сто п'ятдесят років тому і що призабулося через комуністичний опіум для народу...

11. Дисципліна у війні з рухливістю. Скільки світ стоїть, стільки ми чуємо, що діти пустотливі, бігають, вовтузяться, кричать і шкодять замість того щоб радувати серце вихователів своїм поважним кроком (ще краще - стройовим). Здавалося б, можна вже звикнути, що пустощі і рухливі ігри - життєва потреба дитини; здавалося, був час - кілька тисяч років - пристосувати процес навчання до цього закону природи. Ба ні! І тут наша школа іде наперекір стихіям! Навіть з фізичної культури наші велемудрі освітяни зуміли зробити Предмет, який треба Вивчати, здобувати Оцінки! Скажіть на милість - чому немає оцінок з ходіння, сидіння, лежання, ігор у доганялки, але є оцінки з бігу, кидання гранати або стрибків? Коли й хто знайдеться серед наших адміністративно-педагогічних геніїв, хто голосно скаже, що рухлива перерва - то є така ж потреба, як і сніданок чи обід?! Саме так - не фізкультура як Окремий Предмет (два уроки на тиждень!), а щоденна, може, і кількаразова на день рухлива перерва!

За десять хвилин нашої затверджені у Москві загальносоюзної перерви між уроками діти не встигають набігатися, продовжують пустувати на уроці, вчителі на них гримають, карають, знижують оцінки з поведінки (даруйте, забув - таки є оцінки з ходіння і сидіння, бо що в нас розуміється під дисципліною, як не вміння висидіти сорок п'ять хвилин, склавши руки на парті та ходити під час екскурсій узявшись за руки парами?). Дитина ще не стомилася від фізичного навантаження, а її вже змушують переключити увагу на закон Ома чи образ Катерини. Почекайте ще трохи - стільки, скільки треба, а не стільки, скільки наказано з Москви, визначте момент, коли діти починають стомлюватись і раді вже покинути біганину - ви ж педагоги, ви ж мусите це вміти! - і закличете їх до конденсаторів та метафор. Десять хвилин з казньонних 45 буде згаяно, але решта часу пройде з толком, не треба буде “наводити дисципліну” в класі - цього прокляття вчительської роботи.

Та де там! І планування школи не пристосоване для дитячих ігор, і однострій шкільний годен тільки на те, щоб марширувати парадним кроком, витримуючи дистанцію на одного лінійного (недарма зразком тут були військові мундири!), і перерва одночасно для всіх двох тисяч школярів. За десять хвилин тільки б встигнути перебігти з одного предметного кабінету до іншого (чудово пам'ятаю, як ми просотувались крізь щільні ряди паралельних класів, перебігаючи між фізичним, хімічним, біологічним і т.д. кабінетами).

З усіх дитячих розваг я в школі більш за все любив ігри з м'ячем, але вони були так рідко! Якийсь ворог дітей і всього живого, якась мертва міністерська душа розпланувала, що мені треба грати у волейбол півгодини на місяць, а я ж готовий був гратися хоч щодня. А дзуськи! Хочеш щодня - ходи до секції, а навіщо мені до секції, якщо я в олімпійські чемпіони не збираюсь? Я просто порухатись хочу, розігріти трохи м'язи, а не виборювати для Леоніда Ілліча престижні нагороди. Зараз я майже щодня в обідню перерву граю в настільний

теніс - без цього сидяча теоретична робота не йде, але така свобода існує тільки тому, що президент АН УРСР не спланував кількість чемпіонів з настільного теніса, яку має виставити Академія за рік. Руки ще не дійшли. А як дійдуть, то гаплик нашим розвагам, бо мертві душі кожну розвагу прагнуть перетворити у Державну Справу (ще краще - у Загальнодержавну Справу), щоб можна було відкрити відповідне міністерство, а там вже за законом Паркінсона справа сама поїде.

Дисципліна в сучасній школі - лютий ворог дитини, ворог всіх її природних порухів. Дисципліна, стверджувана окриком, наганяєм, а подекуди й рукоприкладством, привчає дітей боятись начальства, боятись виявляти свої природні бажання. Походження її - сталінсько-поліцейське, бо тогочасні комуністи вважали: якщо дитина в школі не слухається першого слова вчителя, то після школи вона не буде слухатись начальства і п'ятдесят восьма стаття їй забезпечена. А сучасні партійні бабусі й дідусі зітхають: "Ех, раніше дисципліна була! Ми в школі не пустували, а віддавали честь салютом!" Звичайно, що в таких умовах і сама дисципліна, і ті, хто її насаджує, і школа в цілому відкидається підростаючими людьми як щось мертводушне, непридатне для життя, вороже. І знову - ненависть до школи, знову елітарні групи сміливців - відвертих порушників дисципліни, знову ворожнеча і боротьба класу вчителів з класом учнів. Давно забулося, що в цій боротьбі (якщо вже до того дійшлося) учні мають право і на страйк (де ти, стара гімназія?!), і на відвід небажаного вчителя, і на внутрішню солідарність. Страйк? обструкція вчителю? та то ж бунт, то ж заколот проти радянської школи, а радянська школа - це ж частина Радянської держави, заколот проти якої... і знову 58-а стаття. Замість плекання солідарності учнів, товариської взаємовиручки вчителі викохують елітарні групи учнів-викажчиків, учнів-донощиків. Утворюються піонерські дружини імені Павлика Морозова, вивчається досвід Павлика Морозова, втовкмачується, що твій справжній друг - не той, хто разом з тобою яблука крав, а той, хто переказав про це вчителю. Мета одна і цілком самоочевидна: треба привчити дітей, що стукацтво - загальний принцип побудови радянського суспільства, так щоб вони, вийшовши зі школи у широке життя, не дивувалися, коли їм доведеться в ім'я комунізму бути стукачами або об'єктами стуку.

12. Хто винен? Відповідь самоочевидна, як і все, про що я пишу: комуністична тоталітарна поліцейська великодержавно-манкуртівська фашистська мілітарна адміністративно-партійна диктатура. Не маючи змоги зруйнувати до ґрунту сонце і зірки, щоб на їх місці заснувати пролетарську астрономію, не маючи засобів зреформувати атоми і молекули, щоб підпорядкувати їх пролетарській квантовій механіці, не знаючи, як змінити спадковість, щоб пролетарська генетика вирощувала людей без національності, роду і племені, - не маючи змоги більш-менш ґрунтовно змінити закони природи, розчаровані деспоти хоч не хоч звертають свою полум'яну більшовицьку енергію в тому напрямку, де спротив природи виявляється не так скоро, тобто на справу плекання мертвих душ. Живі душі розстрілюються, катуються, засилаються до білих ведмедів, - мертві душі обіймають щораз вищі посади, скрізь шукають собі подібних, паскудять єдине джерело живих душ - наших дітей. Сталінська імперія мертвих душ не минулася - зараз вона окошується на нас наслідками різноманітними, але завжди непередбачуваними і загрозливими. Вихід один - якомога швидше викинути на смітник історії комуністичну маячню разом з усім її причиндаллям. Там, на цьому логічному смітнику, на неї давно вже чекають Гітлер, Пол Пот і Мао Цзе-дун. Зробити це вельми просто, але інакше... Що інакше?

Інакше доведеться згадати, що печери під Кирилівськими висотами у Києві, хоч і не блискучі, але цілком придатні для життя. Жили ж у них палеолітичні люди - і нічого, до Маркса-Енгельса благоуспішно дійшли. Та й поклади кременю для знарядь праці далеко не вичерпані. І прийоми їхнього вироблення не забуті. А якщо пристосуватись, то крем'яним ножом можна різати нітрохи не гірше, ніж сталевим. От тільки мамонтів, шкода, всіх переїли, ну то якимось воно буде. Не пропадемо!

13. Що робити або з чого почати. Альтернативність школи. Державні, кооперативні, приватні, релігійні (на основі релігійних об'єднань) школи. Ліквідація монополії державної школи на посвідки про освіту. Створення системи екстернату для тих, хто хоче здобути документ про освіту незалежно від школи. Ліквідація обов'язковості дипломів про освіту, які замінять власне освіту. Гімназії, ліцеї, реальні школи. Розукрупнення шкіл. Репетитор з десятима учнями - це приватна школа з усіма правами, гарантованими державою. Кожен, хто працює в галузі освіти, мусить отримувати державну допомогу незалежно від того, в державній чи недержавній школі він працює. Ліквідація міністерств освіти. Повна самостійність республік в освітній політиці. Підпорядкування шкільної справи депутатським комісіям місцевих Рад. Єдиний господар в школі - вчи-

тель. Талановитий вчитель фізики перетворює свою школу на фізичну, талановитий вчитель літератури – свою школу на літературну. Ліквідація педагогіки як такого предмета, що не існує. Кожен вчитель – неповторна особистість з власними прийомами, або він не вчитель. Ліквідація механічного “поширення досвіду передових вчителів” руками міністерських мертвих душ. Кожна школа мусить бути зразковою у якомусь відношенні, неповторною. Свобода для учнів: обирати школу за власним бажанням, відвідувати одну або декілька шкіл, відвідувати неповний цикл навчання, навчатись стільки, скільки він вважає потрібним. Узгодження мережі дрібних шкіл з етнічною топографією розселення. Широке запозичення досвіду українців за кордоном у розвитку школи – не через міністерські обіжники, а шляхом вільного обміну групами учнів та вчителів. Освітні фонди, в тому числі міжнародні. Широкий імпорт сучасного шкільного обладнання, україномовних шкільних комп’ютерів і програм, україномовних комп’ютерних ігор...

Доповнювати цей список найневідкладніших, найпершочерговіших завдань по відродженню освіти можна дуже й дуже довго. Наостанок хочу тільки поділитись певними своїми сумнівами з приводу деяких проектів перебудови школи.

Перший проект – домогтись збільшення асигнувань на освіту. Безглуздість цього проекту в наших умовах, на жаль, не для всіх очевидна, надто для тих, хто практично працює у теперішніх шкільних злиднях. Треба запам’ятати раз і назавжди, що в умовах тоталітарної диктатури великі державні асигнування ще не врятували жодної справи, на яку вони виділялися. Скільки вкладалося коштів у нещасне сільське господарство – і все намарно! Нежиттєздатна система не в змозі засвоїти навіть золотий дощ, не те що дощ паперових карбованців, і все перетворює на лайно. Те саме в енергетиці, на транспорті, в медицині – скрізь, де панують мертві душі. Половина виділених на освіту коштів буде розкрадена чиновниками чотирьох освітянських інстанцій. Це ще не так зле, бо хоч вони стануть жити краще. З другої половини більшу частину коштів зарикують у котловани під школи нового покоління на двадцять тисяч учнів кожна. Те, що залишиться, витратять на опорядження однієї зразково-показової школи для дітей начальства. Закуплені за кордоном шкільні комп’ютери на 90% розкрадуть для дітей вищого начальства та освітянських чинуш (і це знов не найгірше, бо хоч ці діти виростатимуть як білі люди), а решту згнують, зберігаючи два роки під відкритим небом на задвірках якоїсь установи. Щоб заспокоїти розлючену громадськість, завгоспа тієї установи віддадуть під суд і виправдають через брак доказів, відсутність свідомого наміру та термін давності. Мертві душі не оживити ніякими капіталовкладеннями.

Другий проект – проведення реформи силами компетентних осіб. Мушу зауважити, що в царстві мертвих душ компетентністю називається одна дуже специфічна якість, не вживана ніде за межами цього царства, а саме знайомство із заштатковим механізмом проштовхування і реалізації рішень. Людина, яка знає, що до Івана Филімоновича не слід іти після того, як програто київське “Динамо”, а на Василя Парфеновича великий вплив має Дмитро Трохимович, відчуває себе на дві голови вищою од простого смертного і вважає останнього некомпетентним. Досвід незаперечно показав, що людина, спритна в апартних іграх, не годна для будь-якої іншої справи. Отже, і відроджувати школу мають не компетентні, а освічені люди.

Третій проект – відродження школи методом революції згори. Особливі надії на це покладають ті, хто бажає відродження української національної школи. Прихильники такого проекту говорять: “Найбільший мерзотник, хам і русифікатор – це зросійщений дрібний чиновник районного та обласного рівня. Боротись з ним громадськість сама не в силі. Якщо ж вдасться провести через Верховну Раду, Раду Міністрів і Міністерство освіти відповідну тверду вказівку, то це дасть громадськості тверду опору в боротьбі з місцевими бюрократами і надію на перемогу. Отже, треба, щоб Міністерство освіти видало наказ, в якому...” і так далі. Тут є певна рація – в тому, що вплинути на наше чиновництво дійсно можна тільки вказівкою згори. Але на цьому слухність закінчується. Хай навіть буде рятівна, надзвичайно прогресивна і перебудовна вказівка. Апарат її зігнорує, бо він сприймає тільки вказівки сталінського кшталту. Підтягнути, пристрашити, покарати – це прошу пана, а от дозволити, відпустити, не заважати – зась! Чиновники чудово знають, що за невиконання заборон можуть покарати, а за ненадання дозволів – ніколи. Тому твердою вказівкою щось дозволити їх не пробереш.

Але крий нас боже дочекались такого моменту, коли апарат покине справу русифікації школи і впритул візьметься за справу її українзації! Знайте і вірте – все, що зробить апарат, піде на шкоду українській культурі! Такої шкоди дочекаємося, що небо з литовський кожух видасться найпалкішим прихильникам революції згори! Ліквідація диктатури Міністерства освіти і муніципалізація шкільної справи – перші засновки майбутнього відродження української освіти.

17 листопада 1989 р.

Валерій Степаненко. Доба інформації і Україна

Останню чверть 20-го століття можна без жодних застережень назвати Добою інформації. Рівень розвитку суспільства визначається зараз рівнем розвитку його інформатизації. Доба інформації надзвичайно різноманітна і багатогранна. Це не лише газети, періодичні видання, радіо- та телестанції, а й домашні касетні відеомagnetofони, і таке разуче нововведення, як зв'язок за допомогою світлодроту, і комп'ютерні чіпи, спроможні містити мільйони бітів інформації. Наприклад, у США сьогодні виходить понад 10 000 газет, 11 300 періодичних видань, працює 9 800 радіостанцій, 940 комерційних і 300 некомерційних телестанцій. Кожного року приватні видавці випускають біля 50 000 назв книжок, і жодне з цих видань, жодна широкомовна станція не належить Федеральному Урядові і не контролюється ним. Доба інформації зараз уже немислима без комп'ютерної техніки та засобів телекомунікації. Засоби телекомунікації дозволяють обмінюватися інформацією між віддаленими в просторі джерелами інформації чи іншими комп'ютерами. Саме конвергенція електроніки, обробки даних і телекомунікації і є технологічною основою Доби інформації.

Перша ЕОМ "ЕНІАК" (1946 рік, штат Пенсільванія, США) важила 30 тон, займала площу, що рівнялась гаражеві на дві автомашини, мала в собі 18 тисяч вакуумних електронних ламп і коштувала майже 2,8 мільйона доларів. Сьогодні, внаслідок досягнень мікроелектроніки, ту саму комп'ютерну потужність вдалося вмістити в недорогому силіконовому чіпі розміром дитячого нігтя, який коштує менш як 10 доларів, а з початку 80-х років - розпочати масвий серійний випуск персональних комп'ютерів (ПК) високої надійності, що поміщаються на звичайному письмовому столі.

В 1963 році США запустили перший у світі геостаціонарний супутник, відкривши тим еру глобальних комунікацій. В наші дні функціонує біля 150 таких супутників, які разом з кабельними, мікрохвильовими та волоконнооптичними мережами забезпечують передачу інформації, включно з мовною, в постійно зростаючих масштабах.

СРСР займає за рівнем комп'ютеризації ...28-е місце у світі. Розрив постійно зростає. Атож, якщо найближчим часом не буде вжито радикальних заходів, СРСР перетвориться на третьорозрядну державу. Що ж стосується національних республік, то стан справ у них іще гірший. Імперська шовіністична політика брежневсько-сусловських політиканів та їх щербицько-маланчуківських малоросійських лакуз не дозволяла, скажімо, друкарським машинкам "Ятрань" та "Україна", що випускаються у Кіровограді та Вінниці, мати додатково лише три літери, якими українська абетка відрізняється від російської. Якщо хтось думає, що це проста випадковість, той глибоко помиляється. Це не випадковість, а наслідок колоніального стану України, - як до речі й інших неросійських республік, - у складі останньої на земній кулі імперії, коли не те що ГОСТ-и друкарських машинок затверджуються метрополією, а й, скажімо, рецепти тортів та назви цукерок. А імперським "суперінтернаціоналістам"-держимордам та їхнім маріонеткам з числа аборигенів цілком досить єдиного "общепонятного языка" (коли на відкритті виставки "Інформатика в житті США", що відбулася у 1987 році в Києві лише посол США намагався говорити українською мовою, то камарилья Щербицького розцінила це як чергове намагання підірвати "інтернаціональне єдинство советского народа"). Атож, якби хтось з керівництва заводом у Вінниці чи Кіровограді порушив питання про те, щоб "українізувати" друкарські машинки, то негайно отримав би ярлик "українського буржуазного націоналіста" зі всіма впливаючими з цього наслідками: позбавлення партквитка (а разом з ним і "корита"), роботи та ще й неможливістю влаштуватися навіть, скажімо, кочегаром чи землекопом. То лише у ФРН існує заборона на професії, а у нас інтелектуали (ім'я ім легіон) добровільно відмовлялися від роботи.

Вивченням інформаційних процесів у суспільстві з використанням обчислювальної техніки займається вже ціла наука - інформатика, що є складовою частиною більш широкої науки про управління, отримання, передачу та перетворення інформації в складних системах - кібернетики, яка іще не так давно вважалася в СРСР "буржуазною лженаукою".

Що ж дає розвиток інформатики пересічному американцю незалежно від його рідної мови, бо питання розвитку інформатики національними мовами не є питанням науки чи техніки, а виключно питанням політики та ідеології (про що, до речі, йшлося і в моєму дописі в тижневику "Культура і життя" за 5.5.1989 р.)? У США зараз біля трьох з половиною тисяч спеціалізованих баз даних, де зберігається інформація з різних галузей знань. Існує також база даних, куди заведено інформацію, що стосується української культури. В умовах же так званої

державності українського народу в СРСР про це не може бути й мови аж до того часу, поки Україна не перестане бути колонією, що має суверенітет не більший (якщо не менший), ніж, скажімо, бантустан Транскей у ПАР. Масовий персональний комп'ютер коштує біля 1500 доларів, що менше ніж пересічна платня за місяць. Тому вже десь кожна друга сім'я у США має власний персональний комп'ютер. Маючи ж телефон, а на Заході їх мають всі, хто бажає, та невеличкий пристрій, що зветься модем (модулятор-демодулятор), можна за помірковану плату отримати доступ до інформації будь-якої бази даних США та інших країн (якщо йдеться про інші країни, то використовуються не лише телефонні канали зв'язку, а й зв'язок через супутники). Модем перетворює числову інформацію в інформацію аналогового типу для передачі по каналах зв'язку та навпаки. Отож, якщо історику хочеться довідатися якісь подробиці боротьби американців за незалежність, то йому зовсім не обов'язково кидати все і бігти до бібліотеки – достатньо мати персональний комп'ютер і санкціонований доступ до бази даних, де зберігається відповідна інформація. Або якщо, наприклад, американцеві потрібно з Нью-Йорка замовити зворотний авіаквиток з Фріско, куди той зібрався в якихось справах, то для цього достатньо кількох хвилин роботи за персоналкою. Лікар з Колорадо дістає інформацію безпосередньо з Національної медичної бібліотеки у Вашингтоні: протягом лічених хвилин десятки цитат із свіжих журналів заповнюють екран комп'ютера. Таких прикладів можна навести безліч, але й наведених досить, щоб уявити рівень інформатизації Заходу і не лише Заходу, а й Сходу, де окрім Японії в авангарді світової інформатизації йдуть так звані чотири дракони Азії: Тайвань, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг. Зараз 50% всього зайнятого населення США працює в галузі інформатики. Десь подібна ситуація і в інших країнах "загниваючого" капіталізму. Наш же пересічний громадянин має уявлення про комп'ютер не набагато більше від неандертальця. На превеликий жаль, якщо це і перебільшення, то не далеке від істини.

Яких же першочергових заходів потрібно вжити Україні для виходу на світові рубежі в галузі інформатики? Найперше і найголовніше – це здобути державність не декларовану, а реальну. Коли це буде здійснено (будемо все ж сподіватися, що рано чи пізно це стане реальністю), тоді урядові суверенної Української Народної Республіки (маріонетковий уряд цього зробити неспроможний навіть при бажанні) необхідно буде розробити й втілити в життя програму інформатизації суспільства, розраховану щонайбільше на 5 років. Така програма повинна мати принаймні два основні напрямки: перший стосовно обладнання (hardware), другий – стосовно програмного забезпечення (software). Обладнання (персональні комп'ютери, комп'ютерні мережі, засоби телекомунікації тощо) доведеться, принаймні на перших порах, закуповувати на Заході. Не будемо тут торкатися питання де брати твердо конвертовану валюту. Можна розраховувати й на допомогу (в тому числі й матеріальну) діаспори, а українська діаспора, як відомо, займає перше місце за рівнем освіченості в Канаді та друге після євреїв у США. Можливості для допомоги наших єдинокровних братів надзвичайно широкі. Але українці Заходу хочуть допомагати Україні, а не імперському спрутові, коли всі валютні надходження в Україну ідуть через Москву, котра їх просить привласнює.

Хотілося б також наголосити на тому, що сучасні ПК споживають мізер електроенергії. Отже, це дасть можливість перепрофілювати економіку української держави з енергоємних і таких, що дають найменшу віддачу на кожен вкладений карбованець важкої промисловості, важкого машинобудування, металургії тощо. Цим шляхом йде зараз увесь цивілізований світ, а ми нарощуємо за вказівками метрополії кількість ядерних енергоблоків, чи можемо поставити (якщо це іще не є доконаний факт) народи України на грань фізичного знищення, адже технологенні навантаження на душу населення в Україні одні з найбільших у світі.

В США Доба інформації дозволила створити понад 42 мільйони робочих місць. Безсумнівно, багато американських робітників, особливо у виробничому секторі, втратили працю через нову технологію і змушені були переучуватися для виконання цілком інших видів робіт. Але в цілому інформаційна технологія стимулювала продуктивність, сприяла економічному ростові і тим самим творила нові місця праці.

Що стосується програмних розробок, то принципових труднощів у адаптації вже існуючого у цілому світі програмного забезпечення я не бачу. Та їх і немає взагалі. Хіба що необхідно запровадити якийсь загальноукраїнський стандарт, узгодивши це обов'язково з діаспорою, щодо розміщення українських літер на клавіатурі персоналок. Сам процес "українізації" (не плутати з більш доречним терміном "дерусифікація", коли йдеться про суспільні проблеми) зовсім не складний, бо у більшості ПК для зображення символів використовується матрична решітка, де можна в буквальному розумінні цього слова "намалювати" навіть ієрогліф.

До державної програми повинні бути також включені питання нагальної розробки української термінології (на сьогоднішній день її просто не існує і в українських школах курс інформатики читається по-російськи). Потрібно також здійснити переклади оригінальних (як правило англomовних) словників, довідників і т.д. і т.п. по інформатиці. Особисто я вважаю за необхідне вивченню англійської мови приділяти стільки ж уваги, скільки й вивченню української. Відомо ж бо, що згідно з даними ЮНЕСКО біля 75% наукової літератури у світі видається само цією мовою і комп'ютерні спеціалісти всіх більш-менш цивілізованих країн (СРСР сюди не входить) не мають якихось проблем з розумінням англomовної спеціальної літератури (операційні системи персоналок також англomовні). До речі, в СРСР, якщо він дійсно хоче перестати бути імперією, також було б доречно зробити офіційною англійську, а не мову метрополії, розробивши відповідну програму з впровадженням десь років за 30. Без цього про жодну рівність націй не може бути й мови (Спільний Ринок, до речі, тримає в своїй штаб-квартирі в Брюсселі 5 тис. перекладачів і мови всіх 12 його країн-членів абсолютно рівні). Певно, тому вони й об'єднуються. Нам же спускають з імперського центру "офіціальний язык" метрополії. Одного цього досить, щоб засвідчити, що імперське мислення на нашому державно-партократичному Евересті не бажає здавати свої позиції.

Перед Україною стоїть дилема. Від її вирішення залежить і те, чи вступить її народ в Добу інформації, а, отже, і в загальноєвропейську спільноту народів. Хто перемає? Послідовники росіянина за походженням і великого патріота України, котрий загинув в сталінських катівнях, з його лозунгом "Геть від Москви" чи послідовники кривдуючого малороса - одного з найбільших ворогів України, котрого вкрай ворожа Україні КПРС поховала як національного героя.

Валентин Стецюк. Як зібрати кубік Рубіка

Стан нашої економіки із спотвореними цінами, розбалансованими фінансами, змонополізованою та деформованою структурою виробництва, хронічним дефіцитом товарів і т.д. нагадує довільно перекручений кубік Рубіка, а наші економічні реформи – безсистемні намагання привести його до ладу. Щоправда в цьому метафоричному "кубіку" граней значно більше, ніж шість, та ще й кольори їх елементів непостійні, тому зладнати кубік треба швидше, ніж вони встигнуть змінитися.

З теорії відомо, що в якому б хаотичному стані кубік Рубіка не був, існує безліч варіантів його збірки, хоча найкоротший шлях – єдиний. Так само і з нашою економікою – обов'язково мусить бути найкоротший шлях приведення її до ладу, та його тяжко знайти. Тому в нашій ситуації можна задовольнитися будь-яким більш-менш оптимальним варіантом. Починаючи ладнати кубік, ми спершу складаємо загальний план дій, а потім вже шукаємо конкретні ходи, як цей план здійснити. Це звичайне логічне мислення потрібне нам і при проведенні економічних реформ. На жаль, чіткого генерального плану економічних перетворень поки що ніхто не запропонував, а програма центрального уряду просто відбиває його бажання вирішити в першу чергу найбільш наболілі часткові проблеми, які інколи зовсім не є ключовими. Звичайно, без певних пошуків, експериментів аж ніяк не обійтися, але в них має бути якась система, та за п'ять років перебування ніякої системи в діях уряду ми не побачили. Як Москві не важко, але все-таки слід чітко усвідомити собі, що для досягнення справжнього економічного процвітання народів, які населяють сучасну імперію, вона мусить піти на певні жертви. Але центр, інколи навіть і розуміючи причини наших нещасть, не може наважитися на їх усунення лише з ідеологічних міркувань, керуючись не тільки сумнівною теорією, але й своєю імперською психологією. Що ж, оскільки Москва не хоче покладатися на логіку, спробуємо ми самі поміркувати замість неї.

Розуміючи, що до жахливого стану нашу економіку довела централізована адміністративно-командна система, то, логічно мислячи, цю систему і слід кинути в жертву першою. Повна економічна незалежність союзних республік повинна стати першим кроком на шляху економічних реформ. Висловлюючись фігурально, так ми замість одного величезного кубіка отримаємо кільканадцять маленьких, що вже дещо полегшить справу, принаймні помилки при проведенні економічної реформи не будуть занадто грубими, їх легше буде виправляти. Та економічна незалежність завжди умовна, а в нашому випадку вона буде підсилюватися існуванням спільної грошової одиниці. Неконтрольована емісія грошей в Москві може поставити кожну республіку в додаткову залежність від центру. Отже, потрібні власні гроші, а коли вони вже власні, то мусять бути справжніми, а не такими, що на них неможливо купити того, чого інколи хочеться. Але справжні гроші потребують і справжнього вільного ринку з його ринковими цінами, інакше ми опинимося в гіршому випадку в становищі країн східної Європи, в яких стан економіки такий самий жахливий, як і у нас. З досвіду Угорщини, яка стала на шлях реформ раніше від усіх, відомо, що жодними законодавчими актами чи нормативами симулювати, тобто підмінити, ринок неможливо. Ринковий механізм управління економікою, необхідність переходу до якого давно вже визнають радянські економісти, не визнає ніяких штучних елементів, а всіляка регламентація його може бути тільки тимчасовою, інакше вона ще більше погіршить ситуацію. З другого боку, досвід Польщі вчить, що необережні дії в переході до ринкової системи можуть привести до катастрофальних наслідків, хаосу в економіці, інфляції та галопуючого зросту цін.

Очевидно, щоб уникнути хаосу, нічого не можна різко міняти, треба робити тільки очевидні кроки, розважливо і поступово. Тому в нашій ситуації союзним республікам слід спочатку добиватися виключного права на управління власною економікою традиційними адміністративними методами, а потім вже переходити на ринкові відносини. Це не означає, звичайно, що при владі обов'язково мусить залишатися старий адміністративний апарат, та він і не піде на такий крок. Тому там, де він ще залишається при владі і не розуміє необхідності та неминучості повної економічної незалежності теперешніх союзних республік, влада мусить перейти до прогресивних і демократичних сил. Та при будь-якому політичному керівництві в республіках на перехідному етапі, поки повноцінна республіканська валюта не приведе в дію ринковий механізм, не можна відмовлятися від адміністративних методів вже тільки тому, що інших просто не буде.

Таким чином, економічні реформи в республіках треба начебто починати з випуску власних грошей. Однак, введення власної грошової одиниці шляхом звичайної реформи нічого не дасть, бо гроші змінять тільки зовнішню форму, а не

власну суть, якщо з самого початку їх не можна буде обмінювати на долари, фунти, марки, тобто вони мусять бути забезпеченими запасами конвертованої валюти та високоякісними товарами світового стандарту. Ясно, що при такій умові емісія нових грошей не може бути великою, і їх кількість зразу не зможе забезпечити потреб великого республіканського вільного ринку. Та формування ринкових стосунків і не буде швидкою справою. Приведення існуючих спотворених цін до нормального стану потребує часу, оскільки бажано, щоб цей процес пройшов для економіки більш-менш безболісно. Звичайно, нормальні ціни самі утворюються з часом на вільному ринку згідно з системою "попит-пропозиція", однак одночасно викинути у вільний обіг зразу всі види товарів неприпустимо, бо це приведе до тривалого економічного хаосу. Отже, з усіх точок зору ринкову систему на основі конвертованої валюти треба формувати поступово, викидаючи на ринок спочатку один вид товарів, потім другий, третій і т.д. З ростом об'єму товарів на вільному ринку повинна зростати кількість нових грошей в такому темпі, щоб нові гроші на ринку зберігали сталий курс. Карбованець же має функціонувати і в старій сфері економіки, де товари будуть розподілятися між підприємствами по старих штучних цінах, а також і на вільному ринку як резервна валюта з перемінним курсом. В міру розширення вільного ринку карбованець має поступово обезцінюватися на основі економічних законів і зникнути з обігу.

Однак і поступове формування ринку має свої недоліки, бо ціни на різні товари пов'язані між собою і тому бажано, щоб кожен новий випуск на вільний ринок будь-якого виду товарів якнайменше спричинився до зміни попередніх цін.

Звідси повстає питання про оптимальну черговість випуску на ринок всіх видів товарів. Можна припустити, що процес ціноутворення пройде без великих ускладнень, якщо спочатку будуть усталені ціни тільки для енергопаливних ресурсів, а потім будуть поширені на сировину, матеріали і далі на прості види товарів, комплектуючі деталі, інструменти і вже в самому кінці на складні готові вироби (автомобілі, комп'ютери тощо). При такій черговості ціни на паливо, сировину, прості товари будуть переходити складовою частиною в ціни більш складних виробів, і це буде відповідати не тільки технологічному циклу загального виробництва, але й історичному процесу формування цін. До того ж паливо і сировина одні з небагатьох видів товарів, які можна продавати на світовому ринку за конвертовану валюту, і це зразу полегшить справу з конвертованістю нової республіканської грошової одиниці.

В принципі на вільний ринок кінець-кінцем мусять поступити всі цінності держави, створені руками людини чи природою, включаючи без сумніву засоби виробництва і землю, інакше у певних категорій людей будуть накопичуватися "зайві" гроші, які держава не зможе забезпечити необхідними товарами, і це може привести до розбалансованості фінансової системи. Питання купівлі-продажу землі та засобів виробництва містять в собі ідеологічний підтекст, але з часом, коли ми зрозуміємо остаточно, що не життя треба підганяти під теорію, а теорію будувати на підставі вивчення життя, то цей дразливий підтекст втратить свою гостроту. Крім того, економічні чинники можуть змусити нас забути про ідеологічні догми. Держава, будучи власником землі і засобів виробництва, зосередила в своїх руках колосальні багатства, які в принципі також могли би забезпечувати нову конвертовану валюту. Викидаючи час від часу ці багатства на ринок, вона б могла підтримувати економіку в стабільному стані.

Безперечно, формування внутрішньореспубліканського ринку буде ускладнене існуючими міжреспубліканськими економічними зв'язками, які не завжди можна і треба розривати. При відсутності спільної повноцінної валюти і обмежених запасах валюти конвертованої нема іншої можливості як організовувати міжреспубліканські зв'язки у вигляді звичайного торгового обміну, а далі все більше використовувати конвертовану республіканську валюту. Ймовірно також, що карбованець може виступати як резервна валюта і в міжреспубліканській торгівлі.

Можливо, що під час перехідного періоду деякі з республік можуть опинитися в скрутному економічному становищі, тому очевидно потрібно буде створити спеціальний фонд допомоги, відчислення в який мають робити всі республіки залежно від бюджету, а за використанням цього фонду мав би слідувати спеціальний міжреспубліканський комітет. З політичної точки зору цей економічний захід є дуже бажаним, оскільки ідея розділення імперії на незалежні держави не є популярною в деяких республіках саме через побоювання тяжких економічних наслідків такого розділу. Взаємодопомога і взаєморозуміння могли б зробити розвал імперії безболісним.

Запропонований тут план переведу соціалістичної економіки на ринкову систему очевидно далеко не оптимальний, ! Його слід розглядати як один з контроверсійних варіантів і як можливий стимул для дальших пошуків в цьому напрямку.

Плесо натхнення

Олександр Петрусенко

Братам моїм

Позбігали із колгоспів
Хлопці та дівчата,
А тепер до батька їдуть
На зелені свята.

Позбігали з України,
Куди очі бачать,
Живуть в містах, по столицях,
В душах гірко плачуть.

Рідна мамо, сивий тату,
Нащо породили,
В рідній хаті до схід сонця
Розуму не вчили ?

І живуть брати та сестри,
Вже не українці,
А перевертні погані -
Душами чужинці.

Якби розум брати мали,
Не були вовками,
Жили б вільно козаками,
А не наймитами.

Заростають ниви, села
Зіллям, будяками.
Хто до них тепер торкнеться
Своїми руками ?

Повалились в селах хати,
Де жили віками
Чорноброві українці,
Звались козаками.

Святу землю України
Заброді заселять,
Знищать мову українську,
Знищать всі оселі.

І тоді від річки Волги
До Дніпра-Славути
Будеш, брате, однісеньку
Панську мову чути.

Встань, проснися, пане-брате :
За народну долю,
За зруйновані оселі,
За народну волю,

За стареньку матір нашу -
Вільну Україну,
У ярмі на партократів
Щоб не гнути спину.

За державу самостійну,
Мову українську,
Не за мафію злодіїв,
Ледарів, чужинців,

Що чоботом землю нашу
Топчуть-розривають,
В містах школи українські
Беруть-закривають.

Бачив, хочуть мову нашу
Загнати за ґрати
І не дати мові нашій
Вільно панувати.

Чорнобильська чорна хмара
Повисла над нами,
І смерть ходить буде довго
Між людьми - роками !

Чорнобильську смерть посіяв
Щербицький-злodingа,
Запроданець, безбатченко,
Блюдолиз, катюга...

Україно, ти не вмерла,
Зацвітеш садами,
Обнімуться сестра з братом,
Не будуть вовками.

Брати мої українці,
Невже ви чужинці,
Не вернетесь на Вкраїну
У село Козинці ?

Хіба винна ваша мати,
Що вас породила,
Сповивала при місяці,
По садку носила,

В чорнобривцях біля хати
В ночвах умивала,
Виростила, дала крила
І сама зосталась.

Поїхали з України
Сини, дочки з двору,
Залишили батька й матір
У колгоспі хворих.

Брати мої, схаменіться,
Візьміться за руки,
Не розірвуть ланцюг з криці
Партократи-круки.

Повернетесь, чую серцем,
До рідної хати,
Тільки мати не зустріне
Із батьком горбатим...

Виглядала вас роками,
За село ходила,
Тай померла, взяла її
Сира домовина.

Біля хатки зосталася
Пращурів криниця,
В ній вся правда України,
Джерельна водиця.

Біжать роки за роками,
Дніпро усихає,
Стогне земля України,
На дітей чекає.

Вже соборні святі дзвони
В церквах оживають,
РУХ народний, святу правду
Дзвоном прославляють.

Брати мої, просинайтесь
Від сну, від дурману
Партомафії злочинів -
Сімейного клану.

Бо приспали вас роками,
Уздечку наділи.
Поки спади, партократи

Владу поділили.

Поділили між собою
І вас не спитали,
У ярмі вас як те бидло
Роками тримали.

Беріть владу в чисті рухи,
Женіть партократа,
Щоб чистою від смітника
Стала наша хата.

РУХ народам України
Очі розкриває,
РУХ - це повинь із народу,
Яка лід ламає,

РУХ - це правда України,
РУХ - це світла доля,
РУХ - не мафія злочинів !
РУХ - надія, воля !

Хай тризубець - символ РУХу -
Піднятий князями
Києм, Щеком та Хоривом,
Засяє над нами.

Прапор жовтий із блакитним -
То здобута воля.
Хай нам, браття РУХівчани,
Усміхнеться доля.

Селище Тіксі, січень 1990 р.

Прості слова

В Народний Рух пишу прості слова,
Сміюсь від радощів і як дитина плачу:
Мою сплюндровану із темряви віків,
Тебе я, суверенна Україно, бачу.

А інших розстріляли у тюрмі,
Бо кровожерливі були в Кремлі !

Серпень 1990 р.

Я вірив у твоє щасливе майбуття,
У мій народ, що набирає силу,
У повинь по весні, яка несе сміття
До Люципера в темну домовину.

У наймах, Україно, ти була,
В Чорнобилі красу твою зганбили, -
А ти в сльозах весною зацвіли,
Буремні роки славу не затьмили.

Я народився в Києві, і зріс,
Я слюсарем втомлявся на заводі.
Свідомо я життя тяжке проніс
По тій в крові, із терену дорозі.

Я українець, дід мій, батько, брат.
Я мову не продам чортам за гроші !
Хрещатиком я йду, і серце б'є в набат:
В часи війни моє дитинство їли воші.

Пишу правдиві з болем ці слова :
Ти в муках, Україно, народилась,
Під сонцем, кажуть, в партії зросла, -
Чого ж з дітьми під тином опинилась ?

Твоїх дітей від рідної землі
Взяли в Сибір, заслали навесні,

Leonard Clark. Midsummer Night

Down by the river I heard a voice crying
 O'er the water with newer a word.
 O, was it the wind in the willow trees sighing
 Or the sound of a bird ?

Into the forrest I saw a Shape dlanсing
 When the creatures had sittled down for the night,
 O, was it the moon on the mossy banks dancing
 Or a trick of the light ?

I cannot be sure but you have to belive me
 That strange Things were happening in the breathing air.
 My quick ears and eyes they did not deceive me,
 Some magic was there.

Леонард Кларк. Літньої ночі

Я чув, як ріка по-дитячому плаче
 (хоч води німими здавались для вас).
 Чи вітер то вербам поскаржився наче,
 Чи птах обізвався ?

Я бачив, як привид никає у гаю,
 Коли все живе там давно уже спить.
 Чи берегом місяць гуляє, питаю,
 Роса мерехтить ?

Не вірив би й сам неймовірний тій правді -
 Так очі і слух не підводять мене :
 В тій ночі урочій щось, мабуть, насправді
 Було чарівне.

Вільям Шекспір. Сонет 66

Волаю смерті, зморений украй.
 Бо доки ж цим триклятим злидням бути ?
 Нікчеми ниці обдирають край,
 Довіру ширу зраджено й забуто,

А чисту Гідність втопано у грязь,
 Високу Честь збезчещено без ліку,
 Сконала Досконалість від образ,
 А Міць калічать правлячі каліки,

Мистецтву влада заклепала рот,
 Бездарності Майстерність підлягла,
 У дурнях - Правда. Скорене Добро -

Попихачем у керівного Зла.
 Нестерпно. І не маю як піти,
 Бо як же тут без мене будеш ти ?

Від перекладача : В.Шекспір у 66-му сонеті, викриваючи суспільне Зло, нагадує нам про високий обов'язок : я не смію померти, не смію відступити, доки мій товариш страждає від цього Зла.

Ні про що таке не думав автор "Літньої ночі" Д.Кларк. Та часи міняються - змінюються оцінки. На тлі природи, знищеної злочинним управлінням, - образи миру і спокою, неотруєної рідної природи стають гаслом і прапором, метою і мрією, закликом і наказом : щоб за образом Зла, проти якого змушені боротись, ми не стратили, не згубили, не забули образу Добра, за яке боремось. Юрій Кочержинський.

Микола Жарких. Воскресенська церква у Сумах

Матеріали до історії перебудови на Україні**Валерій Степаненко. Начальник "УГРО" Кондратьєв проти
"народного" депутата Кондратьєва, або роздуми громадського
спостерігача**

Отримавши посвідчення громадського спостерігача від Київської крайової організації Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка на виборчу дільницю 12-61 (територія кондитерської фабрики, що по проспекту Науки, № 1, Печерський виборчий округ м.Киева), я з третього заходу застав одного (точніше, одну) з членів виборчої комісії. Попрохав зареєструвати як представника громадської організації на час проведення виборів, а також розмовляти державною мовою або покликати перекладача. Натомість було покликано голову дільничої виборчої комісії Г.Гриця. Його я також попрохав покликати перекладача. Перекладача не було, бажання розмовляти державною мовою - теж. Це змусило мене перейти на англійську мову - якщо вже "інтернаціоналізм", то у світовому масштабі. Англійської мови, як виявилось, голова комісії не знав. в кінці кінців ми все ж якось порозумілися і без перекладача. Голова почав відсилати мене до окружної виборчої комісії, я ж наполягав на незаконності цієї вимоги. По телефону з окружної комісії було роз'яснено, що можна бути присутнім на виборчій дільниці від час проведення виборів, але за умови, що громадська організація, представником якої я є, висунула кандидата в депутати по Печерському округу № 12. В числі кандидатів був О.Сергієнко, висунутий Київською крайовою організацією ТУМу. Атож, мене було врешті-решт зареєстровано.

Під час проведення виборів (4 і 18 березня 1990 р.) якихось особливих порушень на дільниці мною зареєстровано не було, хіба що мала місце видача кількох бюлетенів одному виборцеві, посилаючись, - принаймні, я отримав таке пояснення, - на усну вказівку райвиконкому (?!). На дільниці 12-61 переміг О.Сергієнко (645 - "за", 434 - "проти" при повторному голосуванні). В елітарній частині Печерська перемагав, як правило, висуванець, підтримуваний апаратом - начальниці служби карного розшуку України, начальник карного розшуку м.Львова у момент "загадкової" смерті Володимира Івасюка Я.Кондратьєв. Під час проведення повторного голосування на дільниці був присутній представник Печерського райкому м.Киева, хоч серед кандидатів жоден не був висунутий від філії КПРС в Україні.

Хотілося б зупинитися на негідних методах ведення агітації за улюбленця апарату Я.Кондратьєва. Наприклад, особисто мені було вкинуто до поштової скриньки 5 чи 6 різних листівок, що безпосередньо чи посередньо агітували за підполковника міліції Кондратьєва (я мешкаю на території дільниці 12-61). За О.Сергієнка жодної листівки у поштовій скриньці я не виявив. Майже всі агітки мали геть провокаційний зміст. А "члени общественного клуба избирателей", а по суті аноніми, звинувачують колишнього в'язня сумління, людину, про яку згадував у своїй Нобелівській лекції академік Сахаров (її зачитала при врученні премії дружина академіка О.Боннер) не менш і не більш як у спекуляції. Всі агітки Кондратьєва виконано з використанням поліграфічної чи множильної техніки. У поштовій скриньці я також виявив ксерокопію цілого розвороту газети "Комсомольское знамя" за 21.02.1990 р. з інтерв'ю начальника "УГРО". Там він стверджує, що хотів би поїхати за кордон, до Канади, щоб порозмовляти рідною (ти ба !) мовою про життя-буття. Напевне, начальник "УГРО" такої змоги в Україні не має - на службі "низ-зя", а вдома якось воно не тее. Атож, гайда до Канади. І всі ці агітки за умов, коли республіці урізано метрополією фонд паперу на 25 відсотків, коли на період виборів навіть офіційно зареєстрованому ТУМу було опечатано мізер тієї множильної техніки, якою Товариство володіє, а по суті "перекрито кисень" агітації за кандидатів демократичного блоку ! Група підтримки Кондратьєва, - принаймні та, що "працювала" в робочий час у підземному переході станції метро "Дзержинська", складалася із співробітників МВД. Один з її членів, відкличавши мене вбік (я агітував за Сергієнка), сказав, що йому остогддла вся ця "кондратьєвщина" і що він змушений "агітувати" за наказом згори. Інший показував мені посвідчення МВД СССР.

Мені особисто (думаю, що не лише мені) дуже цікаво знати, хто фінансував виборчу кампанію начальника "УГРО" Кондратьєва, яким чином він отримував доступ до свята святих апарату - поліграфічної та мнотильної техніки ? Знаю лише : щоб надрукувати чи розмножити всі ті провокаційні агітки Кондратьєва, потрібні "скажені" гроші. Атож до чиеї кишені заліз нач. "УГРО" Кондратьєв ? Певно ж що не до своєї, адже, наприклад, товариство "Спадщина", членом якого я є, платить 10 - 15 копійок за копію одного аркуша 11-го формату, випускаючи свій позацензурний "Історичний аркуш".

Чи не на часі начальнику служби кримінального розшуку України Я.Кондратьєву розшукати і притягнути до "кримінальної" відповідальності новообраного парламентаря України Я.Кондратьєва за ведення виборчої кампанії ганебними, негідними чесного громадянина методами, зловживання при цьому службовим становищем ? І начальнику кримінального розшуку потрібно робити це якомога скоріше, доки повноваження "народного" обранця Я.Кондратьєва не підтверджені Верховною Радою Республіки.

Інтерв'ю Леоніда Добрянського журналу "Спадщина"

1. Як Ви стали довіреною особою І.О.Зайця ?

З Іваном Зайцем ми знайомі досить давно: починали з заснування українського клубу "Спадщина" при Київському будинку вчених, разом з іншими організували перший в Києві масовий мітинг "Екологія і ми" в 1988 р. Я брав безпосередню участь у організації і проведенні зборів за місцем проживання на масивах Новобіличі і Академмістечко, де був висунутий кандидатом в народні депутати України І.Заєць. Тому цілком зрозуміло, що поряд з іншими - А.К.Запольським, професором Інституту колоїдної хімії, асистентом КІВІ І.Бойком, О.Г.Білоцерковцем, О.М.Куликом - став його довіреною особою.

2. В чому полягали Ваші обов'язки як довіреної особи ?

Доводилось кілька разів виступати замість нього на зустрічах з виборцями, але перш за все - це організаційна робота. Створення і розширення мережі груп підтримки в усіх частинах Святошинського округу № 17. Узгодження агітаційних заходів з кандидатами (і їх командами), що балотуються на цій території в міську і районні ради. Планування і організація проведення різних за формою агітаційних заходів. Створення груп громадських спостерігачів, що стежили за перебігом голосування і підрахунком голосів на дільницях в день виборів. Велику роль відіграв організаційний досвід, набутий в процесі роботи в "Спадщині".

3. Яку допомогу надавала Вам громадськість? Зокрема, осередки і члени Руху? Чи задоволені Ви цією допомогою ?

Ми працювали в постійному контакті з людьми з осередків Руху, Товариства української мови Ленінградського району, зокрема таких великих підприємств як ВО "Електронмаш", Київський механічний завод ім.О.К.Антонова, КІАВО, інститутів АН УРСР тощо. Я задоволений їхньою допомогою. Завдяки тому, що в гуртожитку на Туполева 5а постійно діяв клуб демократичних сил Ленінградського району, який об'єднував кандидатів у депутати і їх групи підтримки, створилися надзвичайно сприятливі умови для узгодження дій у передвиборній кампанії. Була можливість вислухати один одного, визначити позиції і проводити одночасно агітацію зразу за кандидатів у два або три рівні - Верховну, міську, районну ради. Це заощаджувало час і сили і було корисною знахідкою. Створення таких блоків підтягувало шанси всіх учасників, але, думаю, це не однозначно. Наприклад, в 129 міському окрузі програш Івана Малковича, який йшов у міськ раду і одночасно активно агітував за І.Зайця у Верховну Раду, суттєво знизив шанси Зайця. Останній також програв на окремих дільницях 129 округу. Досвід цієї кампанії вимагає детального аналізу.

4. Чи були випадки тиску на Вас як на довірена особу кандидата від Руху?

На мене особисто - не було.

5. Які форми агітації застосовувала команда І.О.Зайця? Наскільки ці форми були ефективними ?

Найбільш ефективною була агітація по квартирах. Живе слово і вручена в руки листівка діє найкраще. Виступи кандидата на підприємствах або біля прохідних (разом з пікетами) також дають хороші результати. Добре себе зарекомендували пікети в людних місцях (прохідні заводів, станція метро, магазини) з врученням листівок. Великий психологічний вплив на конкурентів справило несподіване використання наглядної агітації (дружні шаржі на Зайця або листівки з коротким текстом) в автобусах. Розклеєні листівки в цю виборчу кампанію активно здиралися, тому дієвість такої форми була не високою. Ще менша користь була від офіційно організованих зустрічей з кандидатами в депутати за місцем проживання. Вони вважались успішними, коли чисельність присутніх виборців досягала числа кандидатів і їх команд разом взятих. Ми повністю відмовились від вкладання листівок в поштові скриньки виборців. Скриньки були переповнені цими матеріалами і люди в більшості випадків просто викидали все не читаючи.

6. Чи були випадки явно недоброчинного ставлення до І.Зайця? Провокаційні питання? Антиагітація? Як Ви протидіяли таким випадкам?

Незручні і провокаційні питання - це перевірка кандидата на міцність. Думаю, що це нормальне явище в передвиборній кампанії. Антиагітація була в значній кількості, особливо на другому турі. Випущено були близько п'яти типів листівок антизайцівського спрямування. Крім того йшла усна антиагітація з наклепами і брехнею, в яку були включені вчителі шкіл, а через них і учні. Наприклад, в одній квартирі на Борщагівці, куди ми прийшли агітувати, маленький хлопчик 8-9 років з радістю повідомив: "А-а, це той Заєць, що одинадцять років аліментів не платить". На жаль, такі випадки не були поодинокі. Протидія була така. Заявлено протест в окружну виборчу комісію, а також в Ленінградсь-

кий райвиконком і в райком КПРС. Крім того, в усній формі роз'яснювали виборцям брехливість зазначених листівок і чуток. Антиагітацію проти суперників І.Зайця ми самі не практикували, бо вона може давати зворотні результати.

7. Ще з попередніх виборів ми знаємо, що тяжкою бідою були сварки між командами і довіреними особами кандидатів-суперників. Як було з цим у Вас?

Особливих сварок не було. Були непорозуміння на першому турі, коли балотувалися 14 претендентів, і як не дивно, між командами, що входили в демократичний блок. Претензії були такого роду, нібито клеїлись листівки поверх листівок суперників або те, що демократичний блок Ленінградського району за тиждень до виборів вирішив підтримувати тільки кандидатуру І.Зайця, а інших претендентів залишив самих на себе.

Зрештою тільки один випадок можна завважити, коли колега по демократичному блоку, голова Координаційної Ради Руху Ленінградського району В.В.Гейченко, який вибув з боротьби на першому турі, перед повторним голосуванням виступив перед виборцями з закликом голосувати за суперника І.Зайця - директора ВО "Електронмаш", члена Ленінградського райкому КПРС А.Г.Назарчука. Але це його особиста справа.

8. Чи було задовільним матеріальне забезпечення виборчої кампанії з боку держави? Як конкретно це виглядало?

Забезпечення було не задовільним. Було видруковано 1 тис. листівок на першому турі виборів і стільки ж для другого туру. Більш нічого.

9. Що Ви робили в день голосування? Чи відомі Вам факти підтасовки результатів виборів по Вашому округу?

В день голосування я об'їжджав виборчі дільниці, перевіряв чи присутні на них громадські спостерігачі. В кінці дня був в окружній виборчій комісії, спостерігав як надходили дані по результатах голосування на дільницях. Тепер щодо підтасовки результатів. Можливість для цього створювалася у випадках, коли громадським спостерігачам не давали ознайомитись з складеним протоколом дільничої виборчої комісії або копи цей протокол заповнювався членами комісії олівцем. Такі випадки були, зокрема на дільниці 32/32. Але доведених фактів підтасовок мені не відомо.

10. Чи задоволені Ви результатами виборів в цілому по Вашому округу? по Києву? по республіці ?

Перш за все ми перемогли. Іван Заєць - депутат Верховної Ради УРСР. Це та конкретна мета, яку я поставив собі з самого початку і яку вдалося досягти.

В Ленінградському районі у Верховну Раду УРСР пройшли два депутати від Руху - Івасюк і Заєць - це стопроцентна перемога. В Києві з 22 місць демократичний блок взяв 17, тобто більше двох третин - для мене це несподівано високий результат. По республіці демократи отримали 25% місць, хоча попередньо їх шанси оцінювались на 30%. В цілому результатами виборів задоволений.

Інтерв'ю Ірини Дідух журналу "Спадщина"

Ірина Дідух - секретар виборчої комісії дільниці 5/52 Ленінградського району м. Києва.

1. Як формувалася Ваша дільнична комісія ?

Комісія формувалася згідно принципу "аби не мене", тому туди здебільшого увійшли люди, які з різних причин не змогли або не захотіли відмовитись. Сто-совно до себе, признаюся чесно, що вирішила погодитись, щоб потім мати змогу пару разів відмовитись від чогось іншого. Але не шкодую, що так трапилось, бо було цікаво і навіть іноді весело.

2. Скільки у Вашій комісії було демократично настроєних членів (прихильників РУХу, наприклад) ?

Щось певне з цього приводу сказати важко, але в цілому нашу комісію швидше можна назвати лояльною до всіх і вся, хоч демократи-критики були (вони за-раз всюди є). Що стосується конструктивних демократів, то їм місце не в діль-ничій комісії, а в парламенті, бо навіть там їх явно бракує.

3. Ваше особисте позитивне ставлення до РУХу добре відомо всім. Чи не бу-ло пов'язаних з цим заперечень щодо Вашого членства у комісії ?

Заперечень не було, і не тільки тому, що не всім добре відомо про моє по-зитивне ставлення до Руху, а точніше, до його ідей.

4. Дільнична комісія безпосередньо співпрацює з райвиконкомом. Чи було між вами порозуміння ? Чи не траплялися випадки, коли представники влади давали інструкції, що суперечили Закону про вибори ?

Тут нічого цікавого сказати не можу, все було вельми гладко.

5. Чи надавала Ваша виборча комісія допомогу кандидатам в агітації ?

Наша комісія допомогла кандидатам в депутати райради провести зустріч з виборцями, на яку виборців прийшло дуже мало. По-перше, оголошень не було вже на другий день після того, як їх розклеїли, по-друге, "впала політична актив-ність мас" (як ? ми чекали, а дива ще не відбулося ? то будьте здорові зі своєю політикою).

Інформація про кандидатів до Рад усіх рівнів (біографії, платформи) завжди була доступною для небагатьох цікавих, що навідувалися на дільницю.

На "спеціально відведених" у мікрорайоні стендах ця інформація не втриму-валася довше, ніж декілька годин.

6. Наскільки доцільною є нововведена форма голосування з конвертами ? Чи багато Ваших виборців скористалися цією формою ?

Пам'ятаючи точні цифри, можу сказати, що до 4 березня на нашій дільниці проголосувало 13 чоловік, а з 4 до 18 березня - двоє.

Загалом цієї ідеї я, так би мовити, серцем не сприймаю. Наприклад, не ро-зумію, для чого конверти, мабуть, для розголошення таємниці голосування, бо голосуючих [у такий спосіб] мало. Але це ще не все. Бюлетені у зв'язку з мож-ливістю такого голосування повинні би видаватися комісіям за два тижні до виборів. Тут виникали складності із зберіганням, адже не в усіх організаціях є перший відділ, а тримати бюлетені в приміщеннях дільниць, які здебільшого ніким не охоронялися, не дуже надійно навіть при наявності сейфу.

7. Чи були на Вашій дільниці громадські спостерігачі ? Довірені особи кандидатів ? Як Ви співпрацювали з ними ?

Громадські спостерігачі були. Ми мирно співіснували, а під кінець виборів мало не зріднилися з ними. Слід відзначити, що наша комісія була дуже витрима-ною, тому тут, як і у випадку з виконкомом, навіть нема про що розповісти.

8. Сакраментальне питання до всіх попередніх складів дільничних комісій пов'язано із протоколами, що їх заповнюють олівцем. Як було у Вашій комісії ? Чи не було випадків, щоб вища виборча комісія відмовилася прийняти Ваш прото-кол ?

Протоколи заповнювалися ручкою під невсипущим наглядом спостерігачів і довірених осіб, але вищі комісії вони при цьому цілком влаштовували.

9. Член виборчої комісії мусить рівно ставитись до всіх кандидатів у де-путати, і ми сподіваємось, що ви так і робили. Тепер Ваші повноваження закін-чилися, і можна спитати, кого з кандидатів ви вважали найдостойнішими ? Чи пе-ремогли вони ?

Таких, котрі захоплювали б ясністю і чіткістю цілей і методів, мабуть, не було. Але, враховуючи реалії нашого життя, можна було дивитись з надією і симпатією саме на тих, котрі перемогли.

Критичні нотатки

Микола Жарких. Манкуртографія

Манкуртографія - особливий розділ історіографії, де скупчуються книжки з історії, написані манкуртами і для манкуртів. Здавалося б, манкуртам історія ні до чого, їм більше до серця припадає ковбаса. Але така теоретична чистота - щоб історії зовсім не було, а тільки ковбаса по пролетарських святах - у практичному державному житті є недосяжною. З одного боку, країни розвинутого манкуртизму відчують себе без власної історіографії неповноцінними в порівнянні з нормальними країнами; з другого боку, ковбаси за умов розвинутого манкуртизму не вистачає навіть на пролетарські свята, й хоч-не-хоч доводиться замість неї поширювати інші паперові вироби, як-от книжки. У відповідь на ці чинники з'являється манкуртографія, а виникнувши, підпадає дії загальних законів суспільства розвинутого манкуртизму: закону планування від досягнутого й закону прогресуючого занепаду (інакше кажучи, законам кількісного збільшення й якісного погіршення). Ці закони продовжують діяти навіть тоді, коли першопричина самого явища манкуртографії зникає. Справді, суспільство, в якому знизу доверху поспіль зустрічалися самі манкурти, поступово відходить у минуле, замінюючись суспільством особистостей, а манкуртографи продовжують очманіло змагатись - хто найповніше, найглибше, найпалкіше забуде власну історію.

Одним з учасників цього божевільного манкуртзмагання є Зоя Іванівна Хижняк, авторка книги "Киево-Могиланская академия" (К., Вища школа, 1988 г. - 268 с.). Це вже третє видання її книжки під такою назвою у видавництві Київського університету, але перші два - 1970 та 1981 років - були явно невдалими, хоча б через те, що видані вони були простою, мужицькою мовою, а це третє видання вийшло, нарешті, загальнозрозумілою панською мовою (десять тисяч примірників на крейдяному папері з кольоровими ілюстраціями). Які ж основні риси тої духовної ковбаси, що її манкурт-письменник пропонує манкуртові-читачеві?

1. Одвічне прагнення населення України до возз'єднання з російським і білоруським народами у єдиній Російській імперії. Це одвічне прагнення, що стало характеристичною відзнакою манкуртографії, починаючи з 1954 року, авторка згадує до речі й не до речі, але так часто, що воно виглядає лейтмотивом книги.

Основой культурного развития Украины служили отечественные традиции, наследие Киевской Руси, непрерывающиеся культурные связи с Россией и Белоруссией, обусловленные общностью происхождения, языка, истории. Общность словесной культуры делала литературу братских народов понятной и близкой и в России, и на Украине, и в Белоруссии (с.17).

Щоб осягнути глибинну суть цієї історичної теореми, треба пам'ятати, що слово "отечественный" авторка вживає у дуже специфічному, відірваному від історичного контексту сенсі:

Славянские издания Киевской типографии той поры пользовались большой популярностью и получили широкую известность на Украине, в России, Белоруссии, за рубежом (с.60).

Академия распространяла знания и путем основывания многочисленных школ на Украине, а также в России, Белоруссии, Молдавии, за рубежом (с.77).

Отечественные книги были представлены издательствами России, Украины, Белоруссия. Зарубежные - издательствами Амстердама, Гамбурга... (с.39).

Ми бачимо, що "отечество" - це Росія, Україна, Білорусія, Молдавія і саме в цьому складі воно протистоїть "зарубежу". Неважко здогадатись, що в авторки перед очима була сучасна політична карта, але ніяк не карта 17 століття, коли нашим "отечеством" була Україна, Білорусія, Польща, Литва у складі Речі Посполитої, а Росія й Молдавія були якраз зарубіжними країнами. Отже, з національними культурними традиціями манкуртографи поступають таким чином: зносять їх до купи в одну спіжарню (керуючись при цьому сучасними політичними кордонами, щоб з інших країн не летіли звинувачення, буцімто поцупили чуже), замикають спіжарню на замок, чіпляють згори наличку "отечественные культурные традиции" й пояснюють іншим манкуртам, що говорити про якісь національні

культури просто ненауково: справді, спільність словесної культури близька й зрозуміла всім – навіщо нам ділитись?

Главная ценность произведений [Киевской лаврской типографии] в том, что они формировали национальное сознание украинского народа, содействовали укреплению дружеских отношений с русским, белорусским и другими славянскими народами. (с.40)

Став важным идейным центром национально-освободительной борьбы украинского народа против шляхетского гнета, за воссоединение с русским и белорусским народами в едином государстве, Академия опиралась на патристические и историко-культурные традиции восточного славянства. (с.76)

Яким чином київські діячі сприяли формуванню національної свідомості українців? Тим, що прищеплювали їм рятівну думку про відмову від власної державності й об'єднання в Радянський Союз (чи то пак – Російську імперію, або "отечество"). Зауважимо при цьому, що для манкуртографа відмова від національної державності є патріотизмом, хоч нормальні люди називають це ренегатством.

Ученые Киевской академии, создавая отечественные учебники поэзии и риторики, творчески использовали достижения русской и зарубежной научной мысли и школьной практики. (с.86)

В "Палинодии" убедительно проводится идея исторического единства судеб русского, украинского и белорусского народов как потомков "одного Яфето-росского поколения", подчеркивается, что их единение должно быть и будет той силой, которая станет на пути всех агрессивных замыслов по отношению к славянским народам. [...] авторы "Протестации" [...] заявляют, что народ украинский и казачество защитят свою независимость и что осуществят они это вместе с русским народом, потому что у казаков с Москвою "одна вера и богослужение, один род, язык и обычаи".

Авторы указанных произведений [...] осознавали непрерывность исторического процесса, историю Украины увязывали с историей Киевской Руси, которую рассматривали как единый, общий корень трех братских народов. (с.110)

Киевская академия стала тем центром, где вызревала и получала идеологическое обоснование мысль об историческом праве украинского народа на свободу, о необходимости борьбы с чужеземным гнетом и единения в этой борьбе с родственными русским и белорусским народами. (с.111)

Щодо останнього я зауважу (хоч і негаразд цитувати самого себе) що сказати "право на свободу" може тільки людина, яка не має уявлення ані про право, ані про свободу. А в цілому під пером З.І.Хижняк українська полемічна література спрямована на поширення ідей "Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією": історична єдність доль трьох народів, спільність походження і навіть Київська Русь як колыска трьох братніх народів – все вже було (буцімто) у творах Захарії Копистенського. Ідеологія, як і "отечество", розглядається в манкуртографії як стала, незмінна сутність, що виробляється у якомусь ідеологічному департаменті, де Михайло Суслов разом із Захарією Копистенським зливають докупи "Апокрисис" та "Короткий курс"...

Для того, щоб позитивно схарактеризувати українського історичного діяча, манкуртограф не знає іншого засобу, як тільки підкреслювати його дійсні, ба навіть уявні заслуги у справі возз'єднання України з Росією:

Петр Могила осознавал значение духовных связей украинского и русского народов не только в исторической ретроспективе, но и в плане будущего. (с.62)

Гизель был последовательным сторонником воссоединения Украины с Россией [...] во время Андрусовских переговоров России с Польшей он добивался участия в них представителей Украины, решительно настаивал на включении Киева в состав Российского государства. (с.113)

Баранович несколько раз ездил в Россию [...] пропагандировал идею воссоединения Украины с Россией, предостерегал гетмана И.Брюховецкого от союза с Турцией. (с.113)

Конисский выступал сторонником воссоединения Белоруссии с Россией, дружеских отношений между русским, украинским и белорусским народами. (с.226)

Глубоко обеспокоенный судьбами Украины, Борецкий в своих сочинениях обосновывал единство происхождения и необходимость государственного единения украинского народа с русским и белорусским народами. В 1624 г.

по инициативе Борецкого было снаряжено посольство в Москву для обсуждения важнейшего вопроса - воссоединения Украины с Россией. (с.47)

Зупинимось хоч на цьому останньому "посольстві". Глянемо на справу з боку московського посольського приказу, але поглядом, не затьмареним ідеєю "віковічного прагнення". Якийсь непевний митрополит, висвячений таємно (чи було й саме висвячення?) єрусалимським патріархом у парафії патріарха константинопольського (чи не за хабар?), митрополит, що не визнаний урядом своєї країни (чи не злочинець, не заколотник?) і спирається тільки на запорізьке козацтво, викохане Сагайдачним (тим самим Сагайдачним, що сім років тому, в 1617-1618 рр., спалив більшість фортець південної прикордонної смуги, в тому числі Лівни, Єлець, Лебедин, Данков, Сапожок, Ряжськ, Михайлів, Шацьк, острог у Калузі [1, с.67]), - одним словом, людина без певного визначного становища у суспільстві і без реального військово-політичного авторитету, пропонує цілий край від когось від'єднувати і до когось приєднувати. Якщо він діє за власною ініціативою, то це несерйозно, а якщо не за власною? Якщо це спроба підірвати так тяжко видобуте Деулінське перемир'я, спроба спровокувати нову війну з Польщею? Ось як могла б виглядати ця витівка у Москві, і кожна неупереджена людина виправдає уряд, який поставиться до таких пропозицій обережно. Манкуртографи не розуміють, що роздмухуючи цей незначний епізод до ступеня "виявлення одвічного прагнення", вони роблять погану послугу не тільки своїм співманкуртам, але й тому урядові, якому вони начебто прислужуються: "Що це за уряд поважної країни, який таке значення надає явно авантюрним планам?". Коли Крилов писав, що "Услужливый дурак / Опаснее врага", - він мав на увазі й таких "помічників".

Після того, що ми вже прочитали у З.І.Хижняк, ми не здивуємось тому, що *История Украины освещалась в "Синописе" в неразрывной связи с историей России. Единство двух культур автор обосновал общностью языка, культуры, традиций и религии. (с.118)*

- тобто визначення нації, дане геніальним товаришем Сталіним у його геніальній роботі "Марксизм і національне питання", насправді було відомо всім доброзамірним й прихильним до Росії людям завжди (бо завжди, як вірять манкуртографи, існував ідеологічний департамент). Ми не здивуємось і тому, що

Исторические культурные связи с Украиной и Россией имели исключительно важное значение в борьбе закарпатских украинцев за социальное и национальное освобождение, (с.149)

бо закарпатські русини 17-го ст., напевно, довідалися в ідеологічному департаменті, до якої країни належатиме їх земля через триста років, й заздалегідь повели свою культурну політику так, щоб не проштрафитись перед майбутніми хазяями. Ми не дивуємось прагненню манкуртографів вилізати халяви своїх панів, хоч ці пани дивляться на світ простіше й не надають надзвичайно великого значення ані своїм халявам, ані тим, хто їх вилізує. Але патріотів нової Росії (національної держави росіян, а не колоніальної імперії під тим чи іншим соусом) не може не здивувати така, приміром, вихватка манкуртографії:

Во 2-й половине 18 в. наибольшей популярностью в Академии пользовались учебники русских авторов: арифметики - Л.Магницкого и М.Курганова, алгебры - Аничкова и геометрии - Л.Эйлера. (с.194)

Леонард Ейлер - російський вчений? Даруйте, Зое Іванівно, "брынза не бывает зеленого цвета. Это вас кто-то обманул" (М.Булгаков). Це вас хтось одурив, що Ейлер - російський вчений. Я ще з першого курсу університета запам'ятав, що він - швейцарський вчений [2, с. 23], який дійсно багато років прожив у Петербурзі, працював в Академії наук, написав безліч праць латинською та німецькою мовами, які зараз komponуються у велетенське двохсоттомове зібрання творів, що виходить у Швейцарії (а не в Росії!). Ніхто не каже, що Гоголь - італійський письменник, на тій підставі, що "Мертві душі" написані ним у Римі. Ніхто також не каже, що Тургенев - французький письменник, на тій підставі, що він багато своїх романів написав у Франції. Чомусь ні французькі, ані італійські манкуртографи (якщо вони є) не квапляться збагачувати культуру своїх країн за рахунок таких блискучих імен, а російська манкуртографія прагне, по-перше, підгребти якомога більше культурних явищ під шатро Російської імперії, по-друге, підмінити зв'язок між явищами культури, обумовлений державною спільністю, зв'язком, обумовленим спільністю національною. Це не випадкові, а питомі риси манкуртографії. Так потрапляють у "російські вчені" Володимир Вернадський та Бруно Понтекорво.

2. Одвічність "двомовності" на Україні. Знаючи, що нинішнє радянське начальство сповідує релігію національно-російської двомовності, і визначивши з

попереднього розділу, що для манкуртографа кожна риса нинішньої ідеології існує в тому самому вигляді на протязі всієї історії, неважно передбачити, що в 17 столітті "у нас теж була двомовність". І справді:

Коллегия П.Могила сохранила принцип всеословности, внимание к национальным языкам – славянскому и украинскому, к истории и культурному наследию Украины. (с.59)

Одновременно возрастает значение национальных языков, которым отводится важная роль в формировании национального сознания, в становлении мировоззренческих позиций человека.

Такими языками на Украине были старославянский и формирующийся украинский литературный. (с.77)

Яке діло манкуртографам до того, що ніхто ніколи на Україні не говорив старослав'янською мовою (згадувана вище "слов'янська мова", на мою думку, є зредукованою "старослов'янською", а не гіпотетичною прадавньою мовою, спільною для всіх нинішніх слов'ян). Яке їм діло до того, що ця давньоболгарська за походження мова була мовою книг і незначного прошарку освічених людей. Яке їм діло до того, що в Іспанії одна національна мова – іспанська, а споріднена з нею латинська була у середньовіччі книжною мовою. Яке їм діло до того, що в Петербурзі на початку 19 століття книжними мовами були німецька і французька:

Наш директор должно быть очень умный человек. Весь кабинет его устроен шкафами с книгами. Я читал название некоторых: все ученость, такая ученость, что нашему брату и приступа нет: все или на немецком, или на французском. (Н.Гоголь "Записки сумасшедшего").

Яке їм взагалі діло до того, як воно було або є насправді, коли в сірій речовині їхнього мозку розчинилась чергова директива ідеологічного департаменту! Змінити образ мислення манкуртографа так само неможливо, як неможливо механічними засобами змінити властивості будь-якого розчину: як не перемішуй, не переливай, не відділяй одну частину розчину від іншої – концентрація його, а отже й всі питомі властивості залишаться незмінними. Коли манкуртографа зловити на якійсь конкретній неоковирності, він може відступити й викреслити факт, що виявився невідповідним, з своєї манкуртографії, але трактування інших конкретних фактів залишаться абсолютно незмінним. Річ у тім, що концепція кожної конкретної манкуртографії є певною, сталою, наперед визначеною й зовсім незалежною від суми конкретних фактів, які вона підрядилася охопити. Завдання манкуртографа – не вивести загальну концепцію з наявних фактів, а навпаки – внести порядок і структуру в безладдя і хаос реального життя. Робиться це шляхом "розподілу всіх фактів на факти відповідні, факти невідповідні й, нарешті, такі факти, які зовсім не є фактами" (М.Салтиков-Шедрін), або шляхом виявлення тих фактів, які можна зліквідувати за допомогою поліції, і тих, з якими навіть поліція не може дати ради (теж М.Салтиков-Шедрін), – але кожен манкуртограф знає, що він не мусить чекати милостей від фактів.

3. Ігнорація антиукраїнської спрямованості заходів царського уряду щодо Києво-Могилянської академії. Всі благодіяння, які царський уряд Росії пролив на Київську академію, докладно перелічені в спеціальній ювілейній статті Ф.Титова [3], і я гадаю, що всі позитивні епітети, які можна було з цього приводу висловити, там вже є. Сучасні дослідники, над якими, на відміну від Титова, не тяжіє обов'язок вихвалити династію Романових, могли б звернути увагу на іншу сторону відносин між царським урядом і Київською академією – на ту сторону, де з боку уряду весь час виявлялась нетолерантність і неповага до освіти та її діячів, а часом і відверта ворожість до єдиного осідку старої української інтелігенції. Свідчення такого роду досить часто трапляються й на сторінках книжки З.І.Хижняк, але манкуртографія при кожній згадці такого роду стоїчно мовчить, утримуючись не тільки від простеження певної системи, але й від оцінки конкретних фактів. Наведемо цитати з книги в хронологічній послідовності згадуваних подій.

В 1666 г. в ответ на очередную челобитную Академии царь, недовольный "шатостью" ее руководителей, велел киевскому воеводе П.Шереметеву: "Лучше бы тех школ не заводит". (с.171)

Отже, перше, що сказав московський цар про Київську академію – бодай їй не було зовсім. Зауважимо, що "шатостью" в 17 столітті називали те, що в 20 столітті прибрало назви "український буржуазний націоналізм" і що насправді є не чим більше, як прагненням народу залишатись самим собою.

А ось перший експеримент в галузі побудови залізної завіси для відгородження української культури від світової, –

Письмо царя к киевскому воеводе Шереметеву, датированное 1686 г., в котором он запрещает принимать в Киевскую академию иностранцев: "...А из неприятельских городов в те школы не пускать и не учить, чтобы от них смуты и всякого дурна не было". (с.239)

Далі ми бачимо, що

Книга Гизеля "Мир с богом человеку" получила широкую известность на Украине и в России [...] В 1690 г. она была запрещена Синодом. (с.113)

Тут я за своєю звичкою знов хотів нагадати авторці про колір бринзи й сказати, що Синод було створено тільки через 31 рік, 1721 року, але, зрештою, яка різниця, хто саме заборонив "популярну" книгу українського автора? Цей досить своєрідний вияв популярності і пошани до книги шляхом її заборони, прецінь, традиційний для Російської імперії.

В соответствии с царской грамотой 1694 г. разрешалось читать в Академии высшие науки "... детям великороссийских и малороссийских жителей разных чинов". (с.152)

Царі не знали діалективної відмінності між інтернаціоналізмом та імперіалізмом і тому, надаючи привілей академії, перш за все поширювали його на своїх ("великороссийских"), а потім вже й на аборигенів.

В дальнейшем, несмотря на различные препятствия, в том числе, известный указ Петра 1 (1720), запрещавший издание книг на украинском языке, ученые Киево-Могилянской академии продолжали совершенствовать его [язык]. (с.83)

Яким же чином вчені Київської академії розвивали цю заборонену й викинуту з професійної культури "просту мову"?

В совершенстве владея многими иностранными языками, украинские медики переводили работы зарубежных авторов, трудились над созданием русской терминологии по анатомии, физиологии, естествознанию (с.128)

І до чого ж привів цей розвиток українськими вченими російської наукової термінології?

С 1784 г. преподаватели Киевской академии должны были читать лекции "с соблюдением выговора, который наблюдается в Великороссии", а также придерживаться "русского правописания" под страхом, что, "если кто-нибудь из учителей в упущении сей должности примечен будет, об отрешении такого от учительства немедленно доносить его преосвященству". Учебный процесс в Академии полностью переводится на русский язык (с.106-107)

І тепер, коли від тих подій минуло 200 років застою, зміцнених п'ятьма роками перебудови, ми не можемо відродити викладання у вузах українською мовою!

В 1794 г., опасаясь распространения идей французской революции, Синод негласно приказал закрыть Французский класс. (с.105)

Саме такі епізоди мав на увазі М.Є.Салтиков-Шедрін, коли писав, що глуховський градоначальник Бородавкін розпочав своє правління війнами за просвіту, а закінчив війнами проти просвіти. І мотиви у Бородавкіна були ті самі: "Розжирили! Вільний дух завели! На французів задивляетесь!" Надто досконало знали іноземні мови вихованці Київської академії, щоб не заразитись вільним духом. Чи треба доводити, що знання іноземних мов, можливість самому порівнювати досягнення культур різних народів є великим джерелом внутрішнього спротиву холопству?

Логічний кінець благодіянь російського царизму згадується в книзі олімпійськи-спокійним тоном:

Во 2 половине 18 в., когда прогрессивная украинская общественность добивалась превращения Киево-Могилянской академии в университет, что отвечало бы потребностям общественного развития, царское правительство отвергло это начинание. (с.102)

А далі вже саме життя нас вчить, що річ заборонена підлягає викоріненню:

Одаренный впечатлительной душой, Ведель открыто выражал возмущение окружавшей его социальной несправедливостью, жестокостью власть имущих. За композитором начинается слежка. В 1799 г. его арестовывают по доносу и с санкции Павла 1 объявляют безумным. В страшных условиях психиатрической больницы, куда его насильно поместили, Ведель постепенно угасал. (с.130)

Так що психіатричні репресії проти українців почалися не з Хрушова...

4. Система розподілу випускників Київської академії, згідно відкритого нами в манкуртографії принципу одвічності ідеології, мала б нагадувати сучасну бетономішалку кадрів: українців з вищою освітою направляють за межі України, а на Україну надсилають неукраїнців. І з книги так воно й виходить, але в даному конкретному випадку, здається, це не заслуга манкуртографії, а відбиття реальності.

Выпускники Киевской академии, хорошо владевшие французским и немецким языками, приглашались на работу в Малороссийскую коллегию, Коллегию иностранных дел России, в Петербургскую Академию наук, в посольства, учебные заведения и пр. (с.105)

После окончания богословского курса выпускники, принимавшие сан священника, получали приходы нередко в самых отдаленных районах страны, а иногда направлялись в составе посольств или духовные миссии за границу - в Монголию, Китай и другие страны. [...] Воспитанников Академии охотно принимали в медицинские школы России и в зарубежные медицинские учебные заведения. Так, с 1754 по 1768 г. только в Медико-хирургическую академию Петербурга, Московскую и Петербургскую госпитальные школы, на медицинский факультет Московского университета были направлены более 300 студентов Киевской академии. (с.126)

По распоряжению Синода и приглашению медицинских учреждений Академия направила в Россию "для обучения медико-хирургии и фармации" с 1754 по 1768 г. 300 студентов, в 1777 - 24, в 1778 - 22, в 1788 - 29 студентов и т.д.

Для подготовки учителей в 1786 г. в Петербурге было открыто Народное училище и первыми его учениками стали 45 киевских студентов. (с.159)

Боярин Ф.Ртищев, пламенный сторонник русско-украинских связей, с согласия царя пригласил 30 киевских ученых-монахов, знатоков славянского и греческого языков, в Андреевский монастырь, где они главным образом занимались переводами на русский язык книг, привезенных с Украины. В 1649 г. по приглашению царского правительства в Москву прибыла еще одна группа ученых из Киева, в том числе Епифаний Славинецкий, Арсений Сатановский, Дамаскин Птицкий и др. (с.196)

Всего за период с 1701 по 1762 г. в Московскую академию из Киево-Могилянской были приглашены или выехали по приказу Синода 95 человек [...] Большинство ректоров и префектов также были воспитанниками Киевской академии. Так, за период с 1701 по 1763 г. должность ректора Московской академии занимали 21 человек, из них 18 были из Киевской академии [...] За это же время должность префекта занимали 25 человек, из них 23 из Киевской академии (с.209-210)

Прекрасное знание языков, отличная богословская подготовка давали воспитанникам Киевской академии возможность работать в составе дипломатических представительств переводчиками, а также настоятелями русских церквей за рубежом. В 18 в. многие из них состояли при русских посольствах в Берлине, Варшаве, Вене, Гааге, Кенигсберге, Константинополе, Лондоне, Париже, Пекине, Стокгольме... (с.217)

Отже, маємо усталену систему висмоктування чи відпливу високоосвічених українців зі своєї батьківщини у безмежні простори Російської імперії. Як оцінити наслідки такої системи? Там, де починали працювати випускники Київської академії, підвищувалась культура, засновувались школи, семінарії, утворювались книгозбірні й відкривались бібліотеки, проводились наукові дослідження й писалися різноманітні книжки. Все це, безумовно, позитивні явища, які підносили культуру Росії. Але на другій шальці терезів - школи, які закривалися на Україні (саме в 2 половині 18 ст. цей процес досяг максимуму, і саме цього періоду стосується більшість вищенаведених цитат), застій семінарської та академічної освіти на Україні, зникнення українського книгодрукування й відповідно занепад української літератури (українець Василь Рубан видавав у Петербурзі журнал і став в очах манкуртографів "російським журналістом", а на Україні перші визначні українськомовні журнали почали виходити в 20 ст.), відсутність найпрогресивніших на той час природничих наук і власного наукового центру. Яка б не була потужна освітня машина України, але наповнити кваліфікованими людьми всю імперію вона не в змозі; сталий прогрес російської культури можливий тільки за рахунок опори на власні сили (це, зрештою, стосується і кожного великого регіону Росії зокрема). З цих аксіом випливає, що "інтернаціональна допомога українського народу братньому російському народові", яка йшла в 17-18 ст. і за яку цей останній навіть спасибі не сказав, не вимурува-

ла російської культури й занастила культуру українську. Так буває завжди, коли допомагають не за рахунок дійсних надлишків, а за рахунок основного культурного капіталу нації.

5. Якого кольору бринза? Вище ми вже відзначали, що для манкуртографії виклад реальних фактів не має принципового значення, але для людей, які читають книжки не задля вирозуміння загальних концепцій, а задля збагачення конкретних знань, доводиться звертати увагу і на конкретні помилки.

В то время в России трудились ученые мужи Украины - [...] Памва Беринда. (с.17)

Я вибачаюсь за занудство, але Беринда в Росії не працював. Він відвідав її в грудні 1624 – січні 1625 років разом з послом митрополита Борецького Ісакієм Борискевичем. Метою поїздки Беринди було піднесення цареві й патріархові у подарунок двох видань друкарні Печерського монастиря – “Бесід на послання апостолів” та “Бесід на діяння апостолів”, які готував П.Беринда. Ці подарунки були передані 4 січня 1625 року, після чого Беринда повернувся до Києва [4, с.54]. Правда, може так статися, що в уяві манкуртографа піднесення подарунків царю – то є найтяжча і найвідповідальніша робота...

В России и Белоруссии большой популярностью пользовались труды [...] К.Транквиллиона-Ставровецкого. (с.25)

Вище, коли йшлося про книгу Гізеля, ми вже відмічали, що ознакою популярності книги в Росії є її заборона царським урядом. Ця закономірність спрацює і в даному випадку:

В конце 1627 г. "от царя и великого князя Михайла Федоровича всея Руси" были разосланы к воеводам грамоты, где говорилось, что в "тех Кириловых книгах сыскались многие ереси", и предписывалось как "Евангелие учительное", так и прочие сочинения Транквиллиона (хотя они и не подвергались просмотру) "собрати и на пожаре сжечь, чтоб та ересь и смута в мире не была" [...]

В самой Москве 4 декабря 1627 г. сожгли на костре 60 экземпляров "Евангелия учительного". (5, с.177)

До речі, таке рішення царя ґрунтувалося на мовному непорозумінні: московські книжники, рецензуючи Транквіліона, не розібралися з українськими граматичними формами і оголосили, що в незрозумілих їм відмінках криється ересь. От вам і “общность словесной культуры”, яка буцімто робила стару українську літературу “общепонятной”.

На сторінці 64 у книзі перелічені чотири польських академії – Краківська, Віленська, Замойська, Познанська. Віленська потрапила сюди помилково. Вільнюс є столицею окремої держави – Литви, і академія цього міста є литовською. Якщо ж манкуртографу рука не піднімається написати слово “Литва”, то треба було по-манкуртівськи сказати, що була “отечественная” Віленська академія та “зарубежные” Краківська та інші.

Б.Хмельницкий в различных документах и универсалах неоднократно подчеркивал значение Киевской академии, привлекал для решения важных государственных вопросов таких ее деятелей, как П.Могила... (С.150-151)

Б.Хмельницький почав вирішувати державні справи вже після смерті П.Могили, але в країні, де сучасні Чічікови одних мертвих приймають в партію, а інших мертвих збираються з неї виключати, чи можна дивуватись, що мертві ходять на державні ради й вирішують питання?

На закінчення розмови про манкуртографію (я думаю, читач зрозумів, що предметом статті є саме вона, а не книжка Хижняк сама по собі), я хотів відзначити, що всі гігантські зусилля манкуртів-історіографів забути своє походження й перетворитись на “нормальних людей”, що пишуть “общепонятным языком”, не дають геть нічого. Жоден справжній росіянин не напише “криминальное дело” (с.63), але “уголовное дело”; не скаже “судовые акты” (с.82, 186, 187), але “судебные акты” (невтямки авторів книги З.І.Хижняк і редакторів А.Н.Витрученко – теж, напевно, українцеві – що “судовий” у російській мові означає “той, що стосується до річкового або морського судна”, а “судебный” – “той, що стосується до суду”). Мова, як той казковий лис, що випатрався у блакитну фарбу і став гордувати своїм походженням, але не витримав і відгукнувся своїм лисячим брехом на співи молоденьких лисенят, – так рідна мова з-під будь-яких нашарувань “двомовності” та “загальнонрозумілості” дає про себе знати. Не ка-лічимо ж рідну мову й рідну історію!

ЛІТЕРАТУРА

1. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в 1 половине 17 века. – М.-Л.: издательство АН СССР, 1948 г. – 447 с.

-
2. Ильин В.А., Поздняк Э.Г. Основы математического анализа. Часть 1. – М.: Наука, 1971 г. – 599 с.
  2. Титов Ф.И. Русский царствующий дом Романовых в его отношениях в Киевской духовной академии. – Труды Киевской духовной академии, 1913 г., № 7-8, 10.
  4. Коляда Г.І. До життєпису Памва Беринди. – Радянське літературознавство, 1973 р., № 1, с. 47 – 56.
  5. Маслов С.И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность – К.: Наукова думка, 1984 г. – 245 с.
- 2 листопада 1989 р.

Хроніка "Спадщини"

Вечір пам'яті Надії Суровцевої

16 квітня 1990 р. чергове засідання клубу "Спадщина" було присвячене пам'яті Надії Віталіївни Суровцевої (18.03.1896-13.04.1985 рр.). На засіданні було близько ста п'ятидесяти членів клубу та його гостей.

Відкрила вечір Лариса Скорик (народний депутат України). Вона сказала, що все життя Надії Суровцевої було присвячене ідеї української державності. З розповіддю про життя Суровцевої виступила Михайлина Коцюбинська.

Серед тих, хто світом своєї душі допомагав мені пережити застійні роки, - сказав п.Михайлина, - я хотіла б назвати історика Олену Станіславівну Компан, письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича і Надію Віталіївну Суровцеву. Суровцева - водночас українка і європейка, людина, яку ми дуже мало знаємо, та яку знати було б варто. Єдина дитина батька-українця, адвоката за фахом, і матері-росіянки, Надія з дитинства виховувалась в душі українства (мати, що сама вивчила українську мову, не перешкоджала устремлінням дочки). З 1903 р. родина переїхала до Умані, там Надія вчилася у гімназії. Гімназія була російською, але в ній утворився гурток викладачів і учнів з українськими симпатіями. Одного з вчителів було заарештовано за революційну пропаганду і засуджено, за імперсько-патріархальними звичаями, на рік тюремного ув'язнення у тій же Умані. Надія відвідувала його у тюрмі і пізніше казала, що то було її перше знайомство з тюрмою. Одна з вчительок гімназії - Кіра Іванівна Данилова - стала подругою Надії на все життя, підтримувала Надію під час її поневірянь у ГУЛАГу, їхнє листування надзвичайно цікаве і, можливо, стане набутком громадськості.

Після закінчення гімназії Надія Суровцева продовжує освіту у Петербурзі, на Вищих бестужевських курсах. Всесвітню історію викла дає там Євген Тарле, історію України - Олександра Єфименко. Суровцева активно включається у життя громади українців Петербурга. В кінці 1917 року вона їде до Києва, до М.С.Грушевського - послом від 200 українців Петербурга, які сповіщали про своє бажання працювати на користь нової України. Певний час Суровцева була інструктором Центральної Ради в Умані, потім працювала у міністерстві закордонних справ УНР. Таке призначення вона одержала завдяки блискучому знанню багатьох іноземних мов (до речі, протягом всього життя вона вивчала все нові і нові мови, як не трагічні були обставини, що збивали людей у ГУЛАГівський Інтернаціонал, Суровцева і там не втрачала нагоди, зустрівши нову людину, перейняти від неї нову для себе мову).

31 грудня 1918 р. Суровцева в складі делегації УНР виїхала на мирну конференцію до Версалю, її посада була - секретар пресового бюро. Гадалося, що відрядження триватиме кілька місяців, а виявилось - сім років. До Версалю делегація не потрапила (країни Антанти не визнавали УНР), зупинилася у Швейцарії. Звідти Суровцева переїхала до Відня.

У Відні Надія Суровцева закінчує свою освіту в університеті, захищає дипломну роботу на тему "Богдан Хмельницький і ідея української державності". За цю роботу їй було присуджено вчений ступінь доктора філософії. (На жаль, скористатись з вигід цього титулу Суровцевій не довелося). Заробляє собі на життя перекладами, працює в Східному дослідному інституті, бере активну участь в заснуванні і роботі Ліги миру і свободи (первістка сучасних миротворчих громадських організацій), - і весь час вона в центрі життя численної громади українських емігрантів у Відні.

У 1921 р. вона бере участь у роботі допомогового комітету голодуючим на Україні (головою його був Олександр Олесь, потім Михайло Грушевський). Цей комітет зібрав і відправив в адресу Української академії наук харчів і одягу десь на 10 000 доларів. По справах цього комітету Суровцева знайомиться з представником Радянської України у Відні Юрієм Коцюбинським. Від нього вона довідується про події на Великій Україні, про перебіг українізації, отримує видані в УРСР українські книжки. Це поступово приводить її до переоцінки ситуації на Україні, до зміни орієнтації. Вона стає широю прибічницею більшовицького відродження України, цілком довіряючи тій інформації, що надходила від Юрія Коцюбинського. За це її тавровано більшовицьким наймитом і агентом Тро-

цького, але це не змінило її рішення повернутися на Україну. І ніколи потім вона не шкодувала, що зробила так.

Навесні 1925 року Суровцева приїжджає до Москви, потім – до Харкова. Вона подає заяву про переведення з австрійської комуністичної партії до КП(б)У, працює в Наркоматі закордонних справ, одночасно навчається в аспірантурі у знаменитого історика професора Д.І.Багалія. Робота її була присвячена декабристові Лукасевичу (так і залишилась незакінченою). Восени 1926 р. її викликали до ГПУ і недвозначно запропонували стати сексоткою – стежити за Юрієм Коцюбинським та іншими членами уряду УРСР. Вона категорично відмовляється. Ще рік на волі – і ось в листопаді 1927 р. Суровцеву заарештовано.

Її відвезли до Москви, на Лубянку. Випадково чи свідомо – її везли до Москви в одному поїзді з делегатами 15 з'їзду ВКП(б). На Лубянці її відвідав Г.Г.Ягода, знов надійшла пропозиція про співробітництво – і знов Суровцева її відкидає. Ніяких звинувачень їй не пред'являли, і суду ніякого не було. Про свій вирок довідалася від матері під час побачення. Слідчий сказав матері: "Вона надто хитра польсько-німецька шпигунка, щоб залишати нам докази, але у мене є внутрішня переконаність, що вона винна". Суровцеву засудили на 5 років Соловків, які були замінені Ярославським політизолятором.

На Лубянці і потім у Ярославлі виявилось, що вона зовсім не готова до такої зміни свого життя. Перебуваючи за кордоном, вона читала про злочини більшовиків – і не вірила. Але і в тюрмі вона намагалася не гаяти часу: займалася самоосвітою, прикрашала камеру своїми вишивками, портретом Шевченка (тоді все це ще було дозволено), вела вперту режимну війну з адміністрацією. Неймовірно, але тут до неї прийшла любов. З своїм нареченим – Дмитром Олицьким – вона листувалася, а зареєструвати шлюб їм вдалося тільки в Архангельську на поселенні, їхнє сімейне життя продовжувалося десь 8 місяців. Восени 1936 р. Надію Суровцеву знову заарештовують і засуджують на п'ять років таборів. Через півроку був заарештований і Олицький. У жовтні 1937 р. його розстріляли (реабілітований у 1989 р.). Суровцева так ніколи й не дізналася про дійсні обставини загибелі її чоловіка.

Через Архангельськ-Вологду-Свердловськ-Іркутськ її відправляють до Владивостока. Там вона на півтора роки затримується у таборі на Чорній Річці, працюючи медсестрою. Навесні 1939 р. її відправляють у бухту Нагаєво (Магадан). У колимських таборах вона провела залишок свого строку і з 1941 р. ще шістнадцять років живе на засланні у Магаданській області.

"Ну що знає Горький про дно? – писала вона про цей період свого життя. – Це не дно, а якась обмілина. От у нас дно – то дійсно обивателю без скафандра не підійти." З 1949 р. Суровцева почала роботу над своїми спогадами, яку продовжувала попри всі нальоти чекістів і постійні конфіскації написаного до кінця життя. Пише цикл коротких зарисовок "Колимські силуети". У 1954 р. судимість з неї була знята, і вона починає клопотання про свою реабілітацію. В 1957 році, після тридцятирічних мандрів по архіпелагу ГУЛАГ вона повертається до Умані, їй пощастило відсудити батьківський будинок, в якому вона жила до смерті. З приводу зацікавлення її стражданнями вона з притаманним їй гумором казала: "Тридцять років! Ех, була б спекулянткою – нажила б! Який товар!" І в Умані вона не покидає громадських справ: займається краєзнавством, цікавиться історією Софіївки, починає клопотати про влаштування у приміщенні костюльової картинної галереї. У неї в гостях бували Солженіцин, Бажан, Смолич, Антоненко-Давидович, багато молоді (тих, кого ми зараз поважно зовемо шестидесятниками).

Але й в Умані "органи" не дають їй спокою. Обшуки у неї влаштовували під будь-яким найкомічнішим приводом. Десь пограбували магазин – мерщій шукати пограбоване у Суровцевої; десь знайшли фальшиві гроші – ну хто ж окрім неї міг це зробити? Під час цих обшуків часто забирали написане Суровцевою, що доводило її до розпачу, страшенно перешкоджало працювати. Але все одно її спогади, які будуть уривками друкуватись в журналі "Слово і час" та щорічнику "Наука і культура України", є надзвичайно цінним свідченням про її епоху і про саму Надію Суровцеву – героїню українського народу.

Федір Погребенник у своєму виступі відмітив, що він стимулював появу деяких спогадів Надії Суровцевої про віденський період її життя. Тоді всіх віденських знайомих Суровцевої страшенно проклинали, але спогади її збереглися у державному літературному архіві (з їх зберіганням зв'язані окремі пригоди). Ми рідко говоримо, що за останнє століття Україна мала цілу плеяду героїчних жінок-революонерів: Марію Вітрову, Надію Грінченко, Ольгу Бесараб, Олену Степанів, Надію Суровцеву. Суровцева могла б бути дипломатом, чи міністром культури, чи музою багатьох митців, і коли не розкрила уповні своїх здібностей, то тільки через трагічні повороти української історії нашого століття.

У Відні вона спілкувалася з Василем Стефаником, піаністкою Софією Дністрянською, Олександром Олесем, Михайлом Грушевським, прозаїком та перекладачем

Остапом Грицаєм, економістом Миколою Шрагом, мистецтвознавцем Дмитром Антоновичем і багатьма іншими діячами української культури. Вона й сама була послом української культури, перекладала з української мови на німецьку, а також з різних мов – на українську. Ці останні переклади видавалися у видавництві Антона Крушельницького у Відні; на жаль, ці видання мало відомі у нас на Україні. Дуже варто було б зібрати твори Надії Суровцевої та спогади про неї – це суттєво б доповнило її спогади та листування.

Леонід Плющ (гість Києва, який не з своєї волі був змушений змінити київську прописку на паризьку) сказав, що йому пощастило знати Аллу Горську, Петра Григоренка, Андрія Сахарова, Георгія Некипелова, але навіть на такому фоні Надія Суровцева вирізнялася. В цілому, статистично, страждання погіршує людину, але Суровцева через свої страждання піднеслася духом. Значення її спогадів – в об'єктивності і повноті викладу. Нічого рівного немає ні на Україні, ні за кордоном. Л.Плющ повідомив, що в одній французькій кіногрупі є план відзняти фільм про Суровцеву.

На закінчення вечора Л.Скорик оголосила про створення громадської комісії по літературній спадщині Надії Суровцевої і запросила присутніх допомагати роботі комісії.

Чорнобиль: факти, події, наслідки

23 квітня 1990 р. чергове засідання клубу "Спадщина" було присвячене четвертій річниці катастрофи на Чорнобильській АЕС. Присутні хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих.

Кінокритик Роман Миронович Корогодський у своєму слові сказав, що все робилося закономірно: така катастрофа мала відбутися саме в СРСР. Тут немає жодного збігу випадкових обставин. У висвітленні цієї біди вирішальну роль відіграли РУХ і кінематограф, поєднання цих двох суспільних сил. Навіть партійні керівники України визнають, що саме кінематографісти відкрили людям очі на народницьку біду. Світ здригнувся, побачивши кінофільм Г.Шклярєвського "Мікрофон". Зараз український режисер Роман Сергієнко працює вже над п'ятою серією фільму про Чорнобиль. Він змушений працювати у Москві, бо тут його затиснули лещата цензури (згадайте його фільм "Porir"). Наше начальство рефлексивно все ховає. І скільки б ми не говорили, що серед партійців є чесні люди, вся партія нас зрадила, як і в 1933 році, і під час Великої Вітчизняної війни. Ми не маємо права займатися такою складною технологією, не навчившись дуже простих речей. Іноземці просто не розуміють моральних засад нашого суспільства.

Фільм Р.Сергієнка "Дзвін Чорнобиля" цілий рік не випускав Є.К.Лігачов, який тоді займався ідеологією. В кінці кінців фільм був випущений – режисер зняв епізод "бенкету під час чуми" (виступ Алли Пугачової у Чорнобилі). Цей епізод вмонтовано у якусь іншу серію, четверту чи п'яту. Ми всі їх ще побачимо.

На нашу землю приходило багато завойовників, але щоразу народ знаходив сили вигнати їх геть і відстояти свою територію. А зараз у мирний час ми втратили величезну територію, начебто вона захоплена ворогом; ми всі – заложники атому (знову ж начебто підкорені ворогом). Нас трохи рятували іноземці. Якби шведи після вибуху не підняли галас, усі наші Ільїни з Ізраєлями й досі б брехали.

Зараз на екрани виходить новий художній фільм Михайла Белікова "Распад". Це перший художній фільм, присвячений Чорнобилю, і перший з наших фільмів, що його закупив весь світ. У США його перезняли на сучасну плівку (бо ми не годні відзняти фільм так, щоб він відповідав міжнародним стандартам копіювання і прокату), і тепер найбільші кінофірми США запропонували Белікову створити на Україні спільне кіновиробництво. Можливо, це стане новим етапом розвитку українського кінематографу.

Після виступу Р.Корогодського присутні переглянули документальні кінофільми Г.Шклярєвського "Мікрофон" та "Тінь саркофага". Зауважимо принагідно, що у фільмі "Мікрофон" використано зйомки екологічного мітингу в Києві у листопаді 1988 р., одним із співорганізаторів якого був наш клуб; у кадр потрапили і члени клубу О.Мосіюк та Л.Федорук.

Після демонстрації фільмів виступив гість з Великобританії Пітер Чемберс – інженер-теплотехнік, який зараз налагоджує виробництво на Бориспільському заводі продтоварів. Він розповів, що тільки 20 років тому уряд Британії зрозумів, що наростає кількість забруднень, зростають викиди сірки, важких металів, фреонів, забруднюється Північне море. Але наші хімічні концерни настільки багаті, що можуть вживати будь-які заходи щодо охорони середовища. Нещо-

давно у Британії впливля на світ приховувана інформація про збільшення захворювань дітей біля АЕС. Це викликало величезний скандал.

Зараз у Великобританії діють 13 АЕС. Вони розташовані у малонаселених місцинах, на віддалі 9-10 км від найближчих населених пунктів. АЕС побудовано на поверхні землі, але всі реактори вкриті ковпаками, інформація про забруднення не друкується, доступ до неї мають лише спеціалісти уряду. В Англії панує впевненість, що запаси вугілля таки вичерпані, а нафти на шельфі вистачить тільки на п'ятдесят років, і тому атомна енергетика на даному етапі потрібна. Експлуатуються АЕС з середини 50-х років, але серйозних аварій на них не було. "Грін піс" – досить впливова громадська організація, яка часто добивається успіху у боротьбі з забруднювачами середовища.

Містеру Чемберсу було задано питання, яку інформацію про Україну він мав, виїжджаючи до СРСР, чи усвідомлював він, що це якась окрема країна.

П.Чемберс відповів, що він вперше в СРСР і дуже боявся сюди їхати, але Україна видалася йому набагато кращою, ніж він сподівався. Про Україну він мав тільки туристську інформацію (ну, а що туристська інформація в СРСР зводиться до пам'ятників Леніну, то ми й самі знаємо).

На закінчення вечора гостям клубу були подаровані альбоми українського художника І.Сколотдри і значки РУХу.

Українці та євреї у східній Галичині

25 квітня 1990 р. на засіданні Міжнародного українського університету, що відбувалося у великому залі Секції суспільних наук АН УРСР, виступив Ярослав Дашкевич. Тема його доповіді – "Українсько-єврейські відносини у східній Галичині в кінці 19 – на початку 20 ст."

В сучасній історіографії євреїв східної Європи переважає тематика дискримінації та винищення. Це можна зрозуміти, але не слід забувати, що були й інші явища. Зокрема, дехто прагне зобразити Україну, і в тому числі східну Галичину пеклом для євреїв. Але як тоді пояснити, що на початку 20 століття на Україні зосередилося біля 30 відсотків всього єврейського населення? Хіба це говорить про пекло, особливо якщо згадати, що євреї могли з нього втекти?

Така історіографія формує стереотип ворожого до євреїв оточення, одвічної боротьби всіх проти євреїв, і навіть відчуття приреченості. В рамках такої історіографії стан переслідування розглядається як звичайний, довготривалий і загальний, а нормальне співжиття – як виняток, короткочасний епізод. У дослідженнях двосторонніх національних контактів така наука часто не розглядає євреїв як самостійну сторону, а лише як об'єкт винищення. Часто можна зустріти погляди, що у ставленні інших народів до євреїв переважають концепції "єврейства як козла відпущення за всі біди" та "одвічного антисемітизму". На жаль, у нашій країні дослідження в царині українсько-єврейських відносин десятиліттями були під забороною, і ця тематика розвивалася тільки в історіографії української діаспори (там видано два томи праць симпозіумів по українсько-єврейських зв'язках).

Як же розвивалися ці відносини у східній Галичині у 1880-1920 рр.? 62 відсотка населення краю складали українці, єврейське населення (числом десь 610 тис.осіб) становило 13 відсотків. Українці не були соціально повноструктурною нацією: серед них 95 відсотків становили селяни-хлібороби, і дуже незначною була кількість багатших верств. Єврейське ж населення було зосереджене переважно у містах та містечках, де воно складало 40-45 відсотків (у Бродах понад 70 відсотків), відповідно до своїх занять – дрібної та оптової торгівлі, корчмарства, оренди. Але пов'язані з таким розподілом праці соціальні конфлікти не переростали у національні, релігійні чи расові. Погромів у східній Галичині не було. З часом українське селянство почало через свою кооперацію відвойовувати позиції у торгівлі.

У 1881 р. по Європі прокотилася хвиля єврейських погромів. Розпочалася вона з погрому у Єлізаветграді. Український історик Омелян Прицак, дослідивши матеріали царської жандармерії, довів, що організатором цього погрому була охранка, а для його виконання з Одеси було завезено кілька ешелонів "босої команди" – люмпенів, що підробляли на будівництві залізниць. Отже, організаторами та діячами погромів були не українці. Євреї східної Галичини були дуже стурбовані цими подіями, у 1882 р. до Галичини почали прибувати євреї зі східної України, зрушені з місця цими погромами. Частина їх виїхала до Америки, а частина залишилась у Галичині.

Іван Франко на ці події відгукнувся "Жидівськими мелодіями". Цей цикл віршів, як і статті його з єврейського питання, не увійшли до "повного" п'ятдесяти томового видання його творів, попри те, що у редакційну колегію цього

видання входили київські літературознавці-євреї. Західноукраїнська преса пояснювала, що погроми не можуть бути методом вирішення економічних проблем.

Єврейські діти ходили до українських гімназій. У Перемишлі перші учні прийшли у 1897 р., у Коломиї – в 1902, у Тернополі – в 1905 р. У період першої світової війни відсоток євреїв в українських школах дуже зріс. Ці учні декларували рідною мовою українську. Єврейське населення дрібних містечок часто вважало своєю розмовною мовою українську. Тут є одна деталь, пов'язана з особливостями австрійської бюрократичної статистики. Під час переписів єврейську мову як розмовну фіксувати не дозволялося; з точки зору австрійського начальства у Галичині побутовали польська, українська та німецька мови (що викликало протести того ж Франка). Тому перепис 1900 р. зафіксував у Галичині 40500 “українців Мойсеевого закону”; решта євреїв, якщо вірити цим даним, були польськокомовними. Але слід пам'ятати, що, по-перше, адміністрація в Галичині була в руках поляків, які всіяко намагалися притлумити значення українського елементу; по-друге, без знання української мови євреї не могли б виконувати своїх посередницьких функцій.

Між євреями та українцями були змішані шлюби, зокрема, з такої родини вийшли відомі культурні діячі брати Рудницькі. Бували випадки переходу євреїв на греко-католицьку віру, у Львівському історичному архіві зберігаються дві книги записів таких переходів. Це джерело треба вивчати.

Митрополит граф Шептицький розмовляв і писав єврейською мовою, постійно висловлював свою прихильність до євреїв. Під час другої світової війни він врятував групу євреїв від знищення. Духівництво вивчало староеврейську мову, євреїв приймали до українських монастирів ордену василіянців.

У політиці консервативна частина євреїв традиційно орієнтувалася на польську аристократію, але прогресивніші групи (зокрема, студенти та соціалістичні робітники) розуміли необхідність спільних дій з українцями.

Коли в 1890 р. була заснована Українська радикальна партія, один з її ідеологів Іван Франко рішучо підкреслив, що “радикали не є антисеміти”, хоч і виступав проти євреїв-мільйонерів, як всі соціалісти. Франко перший схвально відгукнувся на книгу Герцля “Єврейська держава” (1896 р.). Пізніше утворилися єврейські політичні партії; під час виборів 1907 р. українські та єврейські партії успішно співробітничали.

В руках євреїв була значна частина друкарень, всі вони мали українські шрифти і видавали помітну частину української книжкової продукції, інколи навіть власним коштом, вносячи тим самим позитивний внесок в українську культуру.

Під час першої світової війни євреї прихильно ставилися до українського визвольного руху як такого, що був спрямований проти одверто чорносотенної Росії. Єврейське населення підтримувало проголошення Західноукраїнської народної республіки, утворювало єврейські національні ради. Невдачі ЗУНР прикро окопилися на євреях: 22-24 листопада 1918 р. поляки, оволодівши Львовом, влаштували єврейський погром. Понад 150 євреїв загинуло, спалено 53 будинки, пограбовано десь 500 крамниць, всього постраждало більше 7000 чоловік...

Така політична ситуація привела до формування у складі Галицької армії окремого куреня числом до 1 000 вояків-євреїв. Цей курінь діяв у складі 1-го корпусу Галицької армії і був чи не першим єврейським військовим відділом у 20 ст. У районах дислокації Галицької армії будь-які антиєврейські виступи були виключені.

Взаємини між двома народами були нормальними до тих пір, поки у ці відносини не втручалась третя сила, яка маніпулювала національними почуттями кожного з народів у своїх власних інтересах, сила, яка однаково ненавиділа обидва ці народи. Є сподівання, що з усуненням цієї третьої сили українсько-єврейські стосунки знову нормалізуються.

Після виступу Р.Дашкевич відповів на ряд запитань присутніх.

– Який сучасний стан єврейського питання у Галичині?

– Старих галицьких євреїв практично не залишилося після німецької окупації. Сучасні львівські євреї – вихідці зі сходу України та інших частин Союзу. У 1989 р. вони утворили культурне товариство; зараз виходить газета – українською та єврейською мовами, проведена виставка єврейського мистецтва. Тому можна сказати, що відносини нормальні.

– А скільки зараз євреїв у Львові?

– У місті – біля 18 000, у провінції – менше, як це й було традиційно.

– А у військах Центральної Ради були євреї?

– Відносини між євреями і українцями на Великій Україні склалися цілком інакше, ніж у Галичині. Вони були набагато напруженішими, і тому євреї не брали участі у військових формуваннях Центральної Ради.

– Але ж євреї таки були визискувачами українського населення?

- Я весь час наголошую, що треба розрізняти економічну боротьбу і боротьбу політичну, національну, культурну. Чомусь для багатьох світ клином зійшовся на євреях, і в той же час про польське засилля у Галичині під зверхністю Австро-Угорщини, про польське панування і поляків-визискувачів мовчать.

- Чому хвиля погромів 1881 р. оминула Галичину?

- Тут є певна спадщина. Австро-Угорська імперія не будувалася на ненависті одного народу до іншого. Однією з причин, на мою думку, був лібералізм цієї імперії.

- Але ж євреї були активними учасниками революційних подій у Росії?

- Знову підкреслюю, що у Російській імперії єврейське питання розвивалося зовсім інакше. Зокрема, у східній Галичині зовсім не було асиміляторства, такого сильною на українських землях Російської імперії. Більшість революційних діячів - представники саме асимільованого єврейства. Я думаю, євреї самі вирішували, чи вважати Троцького чи Каменева євреями.

- Чи правда, що російські війська, що окупували Галичину під час першої світової війни, проводили антиєврейські акції?

- Так, у їхньому складі було багато так званих "козацьких військ", що перебували під сильним впливом чорносотенства. Окупаційна адміністрація сповідувала "єдинонеділимчество". Євреї добре знали про чорносотенну орієнтацію Росії і підтримували набагато ліберальнішу Австрію. Може, причина репресій була і в цьому.

З доповненням виступив пан Василь Маркус, професор університету Ігнатія Лойоли (Чікаго). Він розповів, що на Закарпатті, звідки він родом, українсько-єврейські відносини були загалом подібні до галицьких. 12 відсотків населення Закарпаття складали євреї, і до 1944 р. Мукачів був начебто малим Єрусалимом. В часи Карпатської України (1938-1939 рр.) у Хусті було створено єврейську національну раду, євреї були у складі Карпатської Січі. Випадків погромів не відомо. На побутовому рівні був не антисемітизм, а особливе ставлення до євреїв, як це завжди буває, як до представників окремої національної групи. В діаспорі загалом переважало спрямування до діалогу, але кампанія 80-х років по розшукуванню воєнних злочинців (зокрема і в СРСР), поліцаїв дуже цьому зашкодило, спричинило буквально істерію і формування стереотипу "українців-погромників". Зараз ситуація змінюється на краще, шириться така точка зору, що "з українцями можна говорити, бо вони мають РУХ".

На запитання щодо встановлення пам'ятника митрополитові Шептицькому в Ізраїлі п.Маркус відповів, що, наскільки йому відомо, пам'ятник на сьогодні не встановлено. Аргументація була така: так, ми визнаємо, що Шептицький - визначний гуманіст і рятував євреїв, але встановлювати пам'ятник йому означало б реабілітувати одразу усіх українців, в тому числі і тих, хто здійснював антиєврейські репресивні акції. Але зараз ситуація швидко змінюється.

При закритті засідання було висловлено пропозицію провести міжнародну конференцію з проблем українсько-єврейських взаємин уже не за кордоном, а в Києві.

Архів Володимира Винниченка

14 травня 1990 р. на черговому засіданні клубу "Спадщина" виступив заступник директора Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР Микола Григорович Жулинський. Тема його виступу - "Архів В.К.Винниченка".

Ми дожили до того щасливого дня, коли ми можемо сказати бодай 80 відсотків правди про Володимира Кириловича Винниченка. Жоден з українських письменників не мав такої світової слави, як він. Він був першим з українських письменників, кого активно перекладали й видавали у Росії і в Європі, його п'єси йшли не тільки на сценах Росії та Грузії, але й у Західній Європі, проклали шлях туди для української драматургії.

Виїхавши з України у 1920 р., Винниченко оселився у Парижі і жив гонорами з своїх видань, що виходили на Україні. Аде з 1932 року, коли його проголосили у нас ворогом і контрреволюціонером, видання його творів припинилося і жодних гонорарів він не одержував. Це змусило Винниченка продати свій будиночок у Парижі і переїхати на ферму у 6 кілометрах від французького курортного міста Канни, на березі Середземного моря. На цій фермі, що він назвав її "Закуток", він жив і помер 6 березня 1951 р.

Його дружина, Розалія Яківна (до речі, її щоденник є не тільки цінним, але й дуже зворушливим пам'ятником про Винниченка), дуже клопоталася збереженням архіву письменника. Еміграція не жалувала Винниченка через те, що він до кінця життя вперто називав себе комуністом, через те він фактично не друкувався в емігрантських виданнях. Допоміг зберегти цей архів Григорій Олек-

сандрович Костюк, що жив у Нью-Йорку. Винниченко заповідав повернути архів на Україну. Щоб забезпечити можливість зробити це у майбутньому, Г.Костюк домовився в адміністрацію бібліотеки Колумбійського університету, що архів буде переховуватись у цій бібліотеці, але право власності на нього належатиме Українській вільній академії наук у Нью-Йорку. Цей статус архів має й сьогодні. У бібліотеці Колумбійського університету він зберігається у фонді так званого Бахметьєвського архіву, де нагромаджуються документи емігрантів з Росії. У цьому фонді багато цікавого для українців, але ці матеріали не відокремлені, бо українські матеріали там традиційно розглядаються як такі, що стосуються Росії. Я був першим дослідником з Радянського Союзу, що доторкнувся до матеріалів Винниченка.

До цього часу з цим архівом працювала комісія УВАН по літературній та мистецькій спадщині Винниченка. Вона видала низку праць: збірку статей і спогадів про письменника (1953 р.), п'єсу "Пророк", два оповідання, романи "Слово за тобою, Сталіне" (що його недавно передрукувала "Вітчизна") та "Поклади золота", два томи щоденників Винниченка.

Щоденники ці – унікальне явище в українській літературі. Вони охоплюють дуже великий проміжок часу (видано два грубесних томи десь по 50 авторських аркушів, а ще треба видати чотири томи) і вирізняються надзвичайною відвертістю викладу. Українські літератори ніколи не мали можливості висловлюватись уповні відверто, і прямота Винниченка – явище унікальне. Іншої такої кардіограми психології письменника ми не маємо.

Твори Винниченка, його щоденник і архів тісно між собою пов'язані, утворюють єдиний комплекс. Є там листи до ЦК КП(б)У, чернетки листа до Леніна, листи до інших провідних діячів комуністичної Росії, звіт про його поїздку у 1920 р. на Україну (він звітував перед закордонною групою Української комуністичної партії, що перебувала у Відні), підшивка газети "Нова доба", що виходила у Відні і про яку ми майже нічого не знаємо, матеріали про діяльність комітету на допомогу голодуючим на Україні у 1921-1922 рр., величезна кількість листів. Є в архіві матеріали, що стосуються суду над убивцею Симона Петлюри, з яких видно, що Винниченко на суді не виступав і проти Петлюри не свідчив (хоча циркулює чутка, що таке свідчення мало місце).

Зберігаються листи Максима Горького до Винниченка (а підбірка листів Винниченка до Горького лежить в Інституті світової літератури ім.Горького у Москві, і наші російські колеги щось не квапляться їх видавати). Взаємини між ними були складними і дуже погано вивчені.

Стосунки Винниченка і Сталіна – також не прості. Слід сказати, що Сталін таки зумів задурити голову Винниченкові. Коли у 1920 році Винниченко приїхав до Москви і вів переговори з різними діячами РКП(б) про своє призначення на керівну посаду у Раднаркомі України, він розмовляв з різними людьми, але Сталін його офіційно не приймав. Але у поїзді по дорозі до Харкова вони мали розмову, і Сталін говорив Винниченкові все, що той хотів почути, говорив про самостійну українську державу у федеративному зв'язку з Росією. І Винниченко йому повірив і навіть у 1936 р. у листі до Сталіна і членів Політбюро все ще покладається на ті давні обіцянки. Хоч щодо останнього листа я думаю, що Винниченко намагався використати найменшу можливість вплинути на ситуацію навколо України навіть і не маючи особливих ілюзій щодо дієвості свого листа. Так само я оцінюю декларацію Винниченка з приводу проекту Конституції СРСР 1936 року.

Про Винниченка-політика ми майже нічого не знаємо. І тут завинили не тільки дослідники з України, але й вчені української еміграції. Певно, все ще діє стереотип негативного ставлення до Винниченка-комуніста, але багато його оцінок показують, що Винниченко був талановитим аналітиком. Зокрема, він одразу збагнув, куди дме вітер, як тільки Гітлер прийшов до влади, і дуже дивувався, чому інші політичні діячі заграють з Гітлером. Ще в 1945 р., довідавшись про ядерні вибухи у Хіросімі та Нагасакі, він писав, що при наявності ядерної зброї намагання розв'язувати міжнародні конфлікти силою є безумством – ідея, до якої ми дозріли тільки недавно.

Особливим і дуже цікавим було ставлення Винниченка до української державності на Україні і в еміграції. Він бачив, що українська еміграція розділена на численні групи, що вона не має змоги скоординувати свої дії й не має впливу на Україні. Тому він скептично ставився до українських емігрантських урядів і писав: "Українська держава існує і формально, як система органів управління, і юридично, як визнана світовою opinio і законом, і фактично, як здобуток революційної боротьби українського народу". Він вважав, що не визнавати цю державу, відкидати те, за що десятиліттями гинули кращі сини народу, наполягати, що українська держава існує тільки в еміграції – небезпечно і шкідливо для України.

На закінчення своєї доповіді я хочу сказати, що мною складено проспект видання творів Винниченка у десяти томах. Туди включено все, що було надруковане ним на Україні і в еміграції; не включено щоденники, листи і ті твори, що переходять в його архіві не надрукованими. Сподіваюсь, що з наступного року почнеться робота над цим виданням.

Після виступу М.Г.Жулинському були задані деякі питання.

- Хто з родичів Винниченка живе зараз?

- Я не знаю, може, якісь далекі родичі його живуть на Кіровоградщині.

- Як Винниченко ставився до Грушевського?

- У процесі урядової роботи вони, бувало, сварилися, і про це є згадки у спогадах Грушевського. Але слід розуміти, що Грушевський, як і кожен геній, викладає події дещо суб'єктивно. Розгорнутих критичних оцінок Грушевського я у Винниченка не бачив. З Петлюрою - то інша справа; і тут у Винниченка були певні підстави ображатись.

- Як Винниченко ставився до Леніна?

- У 1924 р. Винниченко дорікав Леніну, що на основі СРСР вилуплюється курча фашизму. Але спеціальних присвячених Леніну матеріалів у Винниченка немає. Вони не були особисто знайомі, і в 1920 р. Ленін його не прийняв. Винниченкові передали, що Ленін не може його прийняти через велику зайнятість. З цього приводу Винниченко писав листа, що коли б Ленін справді надавав значення тій справі, якій хоче присвятити себе Винниченко - справі відродження України, то він би знайшов час його прийняти. Але цей лист так і не був відправлений, залишився у чернетках.

Проблеми сучасної української культури

28 травня 1990 р. на черговому засіданні клубу "Спадщина" з доповіддю на тему "Сучасні аспекти української національної культури" виступив Іван Михайлович Дзюба.

Наше суспільство ще дуже мало усвідомлює значення культури. Це проявляється не тільки в залишковому принципі її фінансування, в отих 8 - 10 копійках з карбованця, але й самоусвідомленні культури. Пояснюючи наші біди, ми рідко згадуємо руйнування культурних структур, зниження рівня культури. Так само слабо ми розуміємо значення культури для проблеми національної самосвідомості. Говорячи про русифікацію, ми згадуємо про терор, а забуваємо, що український інтелігент вибирає вищу за рівнем російську культуру і тут його важко звинувачувати. Хоч взаємозбагачення культур - це одна сторона культурних взаємин, але не можа забувати, що другою стороною є конкуренція культур і культурний імперіалізм.

У боротьбі за людей з російською культурною орієнтацією ми повинні показувати, як досягався нинішній стан української культури, її суцільний провінціалізм. Дуже поширена думка, що успіхи у розповсюдженні російської культури є наслідком її питомих переваг. На початку століття цю тезу обстоював, зокрема, П.Струве. Відповідаючи йому, відомий сіоністський публіцист В.Жаботинський писав: "Не слід забувати роль російського урядника у впровадженні російської культури за межами Великоросії [...] Ці успіхи доводять лише, що кованими чоботиськами можна втоптати в землю найкращу квітку". Доки не буде подоланий стереотип одвічної вишості російської культури, нам буде дуже важко.

Культура - це не просто сума текстів, але й відгук у масах народу. Коли міліе басейн реципієнтів культури, міліе й творчість, хоча справедливо й протилежне: якби українська культура спромоглася на потужні притягальні імпульси, вони привернули б до себе людей, збільшили б аудиторію української культури.

Культура цінна не кількісними параметрами і навіть не якістю, а своєю унікальністю. На сьогодні ми не маємо творів світового значення (або їх дуже мало). Навіть Шевченко в світі мало знаний, попри всі байки про його буцімто загальну відомість. Це свідчить не тільки про неповноцінність культури, але й дуже перешкоджає її самотвердженню.

Зараз кількісне співвідношення української культури до російської на Україні я оцінюю як 1 до 25. Отже, ми живемо в оточенні російської культури. Біда, кола одна культура переважає, але ще гірше, коли інша національна культура сприймається без опосередкування своєю культурою. Держава захищає не тільки кордони й економіку, але й культуру. Навіть найрозвиненіші культури у певні моменти використовують захист і підтримку уряду. Українська культура не тільки такого захисту не мала, але й навпаки, багато робилось для її придушення. За останні два роки з боку уряду є деякі кроки у позитивний бік. Програма Ради міністрів УРСР по розвитку української національної культури,

розрахована до 2005 року – це досить вагомий документ. На жаль, вона має вузькопрагматичний характер, не перебачено заходів по захисту української культури в тих умовах культурної конкуренції, що реально існують. Відраховування на культуру хоча і збільшені, але недостатньо; робиться сильний наголос на централізованому управлінні культурою; зовсім не відмічені регіональні культури. І зовсім недостатньо заходів у тих галузях, де українська культура у повному провалі (кіно, відео, дитячий театр, ляльковий театр).

Відродження іонаціональних культур на Україні має позитивне значення і як приклад, і як взаємодія, і як обмеження монополії однієї культури. Але головне – це подолання нашої провінційної самосвідомості, перехід до державної самосвідомості. Величезне значення тут має ознайомлення з досягненнями української культури. У неї є визначні здобутки, але їх ми мало знали. Ще один чинник – наш вихід у світове культурне життя, контакти з діаспорою, засвоєння закордонних культурних посягнень. Наша культура і культура діаспори взаємодоповнюють одна одну. Культура діаспори має ту безперечну перевагу, що вона весь час жила у спілкуванні з західною культурою, у конкуренції з нею.

Після доповіді І.М.Дзюба відповів на запитання присутніх.

– Чим займається Міжнародна асоціація українців ?

– Перша думка про заснування такої організації виникла в 1968 р. у Празі на міжнародному з'їзді славистів. Тоді асоціація не була створена через спротив української делегації. А таких асоціацій маса. Зараз національні асоціації українців створені в США, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Франції. У Канаді окремої українознавчої асоціації не створювали через те, що в Канадській слов'янознавчій асоціації абсолютно переважає українська тематика. Республіканська асоціація українознавців заснована на установчій конференції 19.10.1989 р. Треба утвердити і в науковій і в масовій свідомості українознавство як інтердисциплінарний комплекс усіх наук, що творять образ України, або причетні до її проблем. Окрім цього, завданням асоціації є стимулювання досліджень в галузі українознавства, сприяння розробці тих проблем, що заможувалися. Розробляється програма альтернативних і компенсаційних досліджень. Ми думаємо і про спільні видання, а це буде великий стимул. Третій напрямок – популяризаторська робота. Для інших асоціацій важливу роль відіграє координація наукової роботи, проведення конференцій; для нас головна проблема – національне відродження. Газета "Молодь України" буде вести постійну рубрику "Республіканська асоціація українознавства". Міжнародний університет українознавства вже провів до 15 занять. Важливий напрямок роботи – популяризація українознавства за кордоном, сприяння підготовці кадрів українознавців за кордоном. З числа найближчих заходів республіканської асоціації – республіканська конференція "Україна сьогодні", що пройде у червні, обговорення проспекту п'яти томової "Історії української культури", підготовка до 1-го міжнародного конгресу українців, що пройде 27.08 – 3.09.1990 р. в Києві. До речі, на його проведення Рада міністрів асигнувала 40 тис.карбованців. Щоб ви уявляли – багато це чи мало, скажу, що на проведення у Москві міжнародного конгресу викладачів російської мови асигновано 3 млн.крб.

– Як ви вважаєте, запорукою розвитку культури є її суверенітет ?

– Так, без незалежної держави повноструктурної культури не буває. Ідеал такий, але досягнути його – це завдання не сьогоднішнього дня.

– Литва була повністю колонізована і за 20 років державної незалежності повністю відродилася. А Україна ?

– Там село не було денаціоналізоване, і за 10 – 20 років могло відродити націю. Зараз наше українське село таких сил не має. Але зараз Україна має численну інтелігенцію, і за умов спокійного розвитку мв через 5 – 10 років будемо мати інше суспільство.

– Як ви оцінюєте діяльність Українського фонду культури ?

– Зараз, я вважаю, там трохи надмірна орієнтація на офіціоз, не вистачає експертних груп; віддається перевага традиційним формам і недостатньо уваги до нових, експериментальних форм культури.

– Що ви думаєте про співвідношення популярної і елітарної культури ?

– Повноцінна культура повинна мати обидва полюси, щоб задовольняти всіх. На сьогодні у нас недостатньо представлена і та, й друга.

– Як боротися з українською халтурою ?

– Халтура є у всякій культурі, але для російської культури вона – не така загроза. А у нас дуже мало кадрів. Скрізь дилетанти. Коли нам забороняли, то уявлялося, що вся справа в цьому, і тільки-но дозволять – все одразу піде інакше. А тепер нам дають робити, і виявляється, що нема кому робити. Я майже не бачу серед студентів такого запалу до архівів та бібліотек, як до політики.

– Зараз у нас немає еліти...

- Наша еліта - це інтелігенція. Я думаю, що інакше й бутн не може. З елітарною культурою було багато непорозумінь. Дуже багато грубих і трагічних помилок пов'язано зі спробами визначити, що відноситься до національної культури, а що не відноситься. Буває, що "антинаціональне" через 50 - 100 років стає національним надбанням, якщо воно талановите.

- Який рівень критики на Україні ?

- Порівняно з діаспорою ми на 2 - 3 голови нижче. Серед молоді нема критиків, які цікаво пишуть. Ще гірше, ніж у літературній критиці - у критиці мистецькій, хоч скрізь є окремі талановиті лади.

- Чи не зловживаємо ми іменем Шевченка ?

- Я завжди заперечував проти тези "Шевченко породив українську націю". Нація, яку може врятувати один чоловік, заслуговує кари батою. Ми розуміємо цю гіперболу так, що Шевченко надав виразної форми ідеї самостійного існування України. Мене більше турбує те, що фальшива хвала Шевченку вбивала і вбила його. Офіційна хвала - це форма боротьби з Шевченком. На жаль, і в ставленні до Шевченка у нас переважає провінційний гіперболізм. На повному серйозі кажуть, що Микола Куліш - це Шекспір. Скрізь у світі до порівнянь з такими діячами, як Шекспір, ставляться обережно, а в нас хто кілька сторінок написав - вже геній...

**Спадщина. Альманах українознавства.
Самвидав 1988-2000 років, вип.1-4**

Науково-публіцистичне видання.

Упорядник та редактор Жарких Микола Іванович

**Видавець і виготівник ПП «Коронатор»
м. Київ 02152, а.с. 309
тел./факс: 8(044) 553-17-81
Електронна адреса: shpotj@gmail.com**

**Видається в електронному вигляді на диску CD у форматі PDF
Обсяг даних 150 Мб
Обсяг комплекту один диск
Тираж 15 шт.**

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 2241 від 14.07.2005 р.**